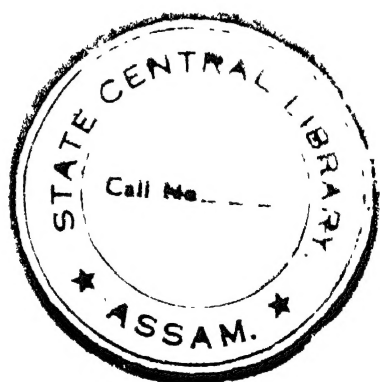

উপনিষদ, কথামৃত

শ্রীমোলাপ চন্দ্র শাস্ত্রী

॥ উপনিষদ্‌ কথাযুত ॥

॥ লেখক : শ্রীগোলাপ চন্দ্র শাস্ত্রী ॥

॥ প্রথম প্রকাশ ১৯৭৯ চন ॥

॥ প্রকাশক : শ্রীব্রজগোপাল ভট্টাচার্য ।

শাস্ত্রী পৰিয়ালৰ হৈ ॥

॥ মূল্য ২৫'০০ টকা (পঁচিশ টকা মাত্ৰ) ॥

॥ ছপা : ১ম-খণ্ড — বিদ্যাবত্ত প্রেছ ॥

॥ ২য়-৩য় খণ্ড — পূর্বশ্রী প্রিন্টার্স ॥

॥ যোৰহাট-১ ॥

সূচীপত্র

১। ঈশারাসোপনিষদ	১-৩২
২। কেনোপনিষদ	৩৩-৭৪
৩। কঠোপনিষদ	৭৫-১১৪
৪। প্রশ্নোপনিষদ	১১৫-১০০
৫। মুণ্ডকোপনিষদ	১০৫-১৭৬
৬। মাণ্ডুক্যোপনিষদ	৩৭৭-৩৯৩
৭। ঐতরেয়োপনিষদ	৩৯৪-৪৩৮
৮। তৈত্তিরীয়োপনিষদ	৪৩৯-৫৬৬
৯। শ্বেতাশ্বত্থোপনিষদ	৫৬৭-৬৮৯

গ্ৰন্থকাৰৰ পৰিয়ালবৰ্গৰ নিবেদন

আমাৰ পৰমাবাধ্য পিতৃদেৱ স্বৰ্গীয় গোলাপ চন্দ্ৰ
ভট্টাচাৰ্য্য, স্মৃতি-বাকবৰণ মীমাংসা শাস্ত্ৰীদেৱে উপনিষদ্-
কথামৃত ৰচনা কৰি ছপাশালত দিয়ে। মৃত্যুৰ আগ-
দিনালৈকে কিতাপৰ প্ৰফ আদি চাই আনকি “উপোদ্‌ঘাত”
আৰু “নিবেদন” অংশ লিখিও সম্পূৰ্ণ কিতাপখনি প্ৰকাশ
হোৱা দেখি যাবলৈ নাপালে।

পিতৃদেৱৰ আশান্ত্বনীয়। ইচ্ছাৰ কাৰণেই হয়তো
আজি তেখেতৰ আদ্যশ্ৰাদ্ধৰ দিন। তেখেতে অতি আশা
আৰু কষ্টেৰে লিখা কিতাপখন ৰাইজৰ আগলৈ উলিয়াবলৈ
পাই আমি তেখেতৰ পৰিয়ালবৰ্গই পৰম কৃতাত্ম মানিছোঁ।

পুথিখনে পঢ়ুৱৈ সমাজৰ উপকাৰ সাধিলে আৰু
তেখেতসকলে পুথিখন চেনেহৰ চকুৰে আদৰি লৈ মৃতকৰ
প্ৰতি আশীষ যাচিলেই আমি সন্তোষ পামহঁক।

এই পুথিখনি যুগুত কৰোঁতে পিতৃদেৱে নিশ্চয়
বহুভাৱে দিহ-পৰামৰ্শ আমাৰ অগোচৰে গ্ৰহণ কৰিছিল।

এই ক্ষেত্ৰত নিশ্চয় আমাৰ সকলোৰে পুত্ৰ্যপাদ আউনী-
আটীয় সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ আশীৰ্বাদ তথা পৰামৰ্শ গ্ৰহণ
কৰিছিল বুলি আমাৰ বিশ্বাস। পুথিখনি সম্পৰ্কে পুত্ৰ্যপাদ
ডেকা প্ৰভুৰ অধিকাৰ চিহ্নিত এটি স্তম্ভৰেখকবকাগজ-
পত্ৰৰ মাজত সমতনে বখা পাইছোঁ। এই ছয়োজনা
গুৰুলৈ আমাৰ সশ্ৰদ্ধ প্ৰণাম তথা প্ৰভু গোবিন্দৰ আশীৰ্বাদ
ভিক্ষা কৰিলোঁ।

পিতৃদেৱৰ কাকত-পত্ৰৰ মাজত এই পুথি সম্পৰ্কে
ভালেকেইজন বিশিষ্ট ব্যক্তিৰ মতামত পাই স্থানান্তৰত
সেইবোৰ প্ৰকাশ কৰিছোঁহঁক। উক্ত সকলোলৈকে আমাৰ
শ্ৰদ্ধা জনালোঁ।

পুথিখনিৰ ঈশ, কেন, আৰু কঠ এই তিনিখণ্ড
বিজ্ঞাবত্ত প্ৰেছত আৰু প্ৰশ্ন, মৃগুক, মাগুকা, ঐতৰেয়
তৈত্তিৰীয় আৰু শ্বেতাস্থতৰোপনিষদ— এই ছয়খণ্ড পূৰ্বশ্ৰী
প্ৰকাশন প্ৰেছত ছপা কৰা হৈছে। ছপাৰ কাম তাত
তৈয়াকৈ শেষ কৰি পুথিখনি প্ৰকাশ কৰাত বিদ্যাবত্ত
প্ৰেছৰ শ্ৰীকামেশ্বৰ হট্টাচাৰ্য আৰু পূৰ্বশ্ৰী প্ৰকাশনৰ শ্ৰীশিৱ-
প্ৰসাদ বৰুৱা প্ৰমুখ্যে ছপাশাল দুটিৰ সদৌটিলৈ আমাৰ
আন্তৰিক ধন্যবাদ আৰু কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিলোঁহঁক।

পিতৃদেৱৰ ইচ্ছানুযায়ী সুপণ্ডিত সংস্কৃতজ্ঞ অধ্যাপক

ঈশ্বৃত ভৱকৃষ্ণ বিশ্বদেৱে পুথিখনিৰ ভূমিকা লিখি দিয়াত
তেখেতলৈ আমাৰ সশ্ৰদ্ধ কৃতজ্ঞতা জনালোঁ। তদুপৰি
পিতৃদেৱৰ জীৱিত্যৱস্থাত কৰাৰ দৰেই পাচতো এই পুথি-
খনি সম্পৰ্কত যথেষ্ট কষ্ট স্বীকাৰ কৰি ইয়াক প্ৰকাশ
পোৱাত বিশেষ সগায় আগবঢ়োৱাৰ কাৰণে শ্ৰদ্ধেয় ঈশ্বৃত
শক্তিমাথ বৰোদেৱলৈকো আমাৰ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা
জনালোঁ।

আমাৰ জ্ঞাতে-অজ্ঞাতে মিসফল লোকে পিতৃ-
দেৱৰ জীৱিত্যৱস্থাত তথা এতিয়াও সহায়-সহযোগ উদগনি
যোগাই আহিছে সেই সকলোলৈকে আমাৰ কৃতজ্ঞতা
জনাই পুনৰবাৰ পুথিখনিৰ প্ৰতি ৰাইজৰ স্নেহদৃষ্টি কামনা
কৰিলোঁহঁক। ইতি—

সদৌ পৰিয়ালবৰ্গৰ হৈ—

২২ ব'হাগ, ১৯০১

ঢাপকটা

যোৰহাট-১৮৫০০৬

{

শ্ৰীৰাজগোপাল ভট্টাচাৰ্য্য

শ্ৰীবিজগোপাল ভট্টাচাৰ্য্য

শ্ৰীৰাজগোপাল ভট্টাচাৰ্য্য

শ্ৰীকৃষ্ণগোপাল ভট্টাচাৰ্য্য

শ্ৰীমতী হিৰণ্ময়ী ডাঃমূলী

শ্ৰীমতী হৰ্ণময়ী বৰঠাকুৰ

শ্ৰীমতী সুবৰ্ণ কটকী

সুধীজনৰ মতামত

(১)

শ্ৰীশ্ৰীবিষ্ণুচন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী

আউনীআটীয় ডেকাধিকাৰ

অধ্যাপক শ্ৰীযুত গোলাপ চন্দ্ৰ শাস্ত্ৰীয়ে অসমীয়া ভাষালৈ ৰূপান্তৰ কৰা “উপনিষদ্ কথামৃত” হাতে লিখা অৱস্থাতে চকুফুৰাই চোৱা হ'ল। “বেদোহখিলো ধৰ্মমূলম্” — বেদেই ভাৰতীয় সনাতন ধৰ্মৰ মূল। এই বেদৰে সাৰমস্মৃ হৈছে উপনিষদ। উপনিষদ শব্দৰ অৰ্থ ভগৱানৰ সামীপ্য লাভ কৰা। অৰ্থাৎ যি ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ সহায়েৰে আত্মতত্ত্ব আৰু ঈশ্বৰতত্ত্বৰ সন্ধান পোৱা যায় সেয়ে উপনিষদ বিদ্যা। ... গান্ধীজীয়ে “হিন্দুধৰ্মৰ তত্ত্ব” নামৰ প্ৰবন্ধত কৈছিল যে “ভাৰতৰ সকলো ধৰ্মশাস্ত্ৰ যদি ভাস্মীভূত হৈ কেৱল ঈশোপনিষদৰ প্ৰথম শ্লোক ফাকিয়ে থাকিলহেতেন। তৃতীয়া হলেও হিন্দু ধৰ্মৰ আন্তত্ব চিৰকাল প্ৰৱৰ্ত্তি থাকিলহেতেন।” - ...

গতিকে ভাৰতীয় মাত্ৰৰে উপনিষদৰ আশ্বাদ লোৱা কৰ্তব্য। মুখৰ দিয়য় যে পণ্ডিত শাস্ত্ৰীয়ে যথেষ্ট অধ্যয়ন

কৰি আৰু ভাৱাৰ্থ বুজি উপনিষদ গ্ৰন্থাৱলীৰ মূলানুগত
অৰ্থ সহজ-সৰল কৰি অসমীয়া ভাষালৈ আগবঢ়াইছে।

শাস্ত্ৰীয়ে এটি ছফৰ কাৰ্য্য সাধন কৰিছে বুলিয়েই
ভবা হৈছে। কিয়নো অসমীয়া ভাষাত এই বিযয়ক গ্ৰন্থৰ
সম্পূৰ্ণ অভাৱ বুলি কব পাৰি। যিকোনো লোকেই
বুজিব পৰাকৈ শাস্ত্ৰীয়ে প্ৰতিপাদ্য বিষয় সহজ-সৰল
কৰি বুজাব পাৰিছে। অৰ্থবাদ হলেও “উপনিষদ কথামৃত”ত
লেখকৰ মৌলিক চিন্তাধাৰা প্ৰকাশ পোৱা দেখা গৈছে।
বাইজৰ সহদৰ্শতাত তেখেতে বাকী কেইখন উপনিষদৰো
ভাঙনি কৰি সমাজৰ অভাৱ পূৰণ কৰিব বুলি আশা
কৰা হ’ল। তেখেতৰ গ্ৰন্থৰ বহুল প্ৰচাৰ কামনা কৰা হ’ল।

শ্ৰীশ্ৰীগোবিন্দ মহাপ্ৰভুৰ চৰণত প্ৰাৰ্থনা জনোৱা হৈছে
তেখেতৰ প্ৰচেষ্টাৰ বাকী কেইখণ্ডও প্ৰকাশ আৰু প্ৰচাৰৰ
সাৰ্থকতা কৰে যেন।

* * *

পৃথিৱীৰ ভিতৰত স্বক্বেদতকৈ পুৰণি একো শাস্ত্ৰ
নাই। আৰ্য্য সভ্যতাৰ হিবণ-কিবণত যেতিয়া ভাৰতবৰ্ষ
উদ্ভাসিত হৈ উঠিছিল; তেতিয়া পৃথিৱীৰ মানৱ সমাজক
আলোকদান কৰিছিল বেদে। এই বৈদিক সভ্যতাৰ শ্ৰেষ্ঠ-
ত্ৰই আৰ্য্যসকলক দেৱতুল্য কৰি তুলিছিল। অখণ্ড মণ্ডলা-

কাৰ হৈ যিজন ব্যস্ত আছে , যাক সমস্ত বিশ্বই উপাসনা কৰে , যি জনে ভেজ দিয়ে, বল দিয়ে, প্ৰাণ দিয়ে-তেওঁৰ আদি-অন্ত বিচাৰি বৈদিক ঋষিসকলে নিৰ্জ্জন অৰণ্যত আত্মম পাতি জ্ঞানমার্গৰ অনুগামী হয় ।

বেদত নিহিত হৈ থকা বহুসময় বাণীসমূহৰ অঁত বিচাৰোতে ঋষিসকলৰ জ্ঞানৰ পৰা যি বিচাৰ আৰু তাৎপৰ্য্য লাভ হ'ল তাৰ সম্যক আলোচনাই হ'ল উপনিষদসমূহ । উপনিষদবিলাক বহুসময়ত তত্ত্বস্বৰূপ । বেদে শ্ৰষ্টাক 'ব্ৰহ্ম' আখ্যা দিলে আৰু এই ব্ৰহ্ম শব্দই হ'ল বাক্যৰ অতীত অনি-ৰ্বচনীয় পৰমপুৰুষৰ পৰিচায়ক । ব্ৰহ্মক বিচাৰি জ্ঞানৰ সাগৰ সৃষ্টি কৰা যি সাহিত্য সেই সাহিত্যক উপনিষদ বা ব্ৰহ্মবিদ্যা বোলা হয় ।

উপনিষদৰ যুগটো আৰ্য্য সভ্যতাৰ উজ্জ্বল কিৰণেৰে প্লাৱিত হোৱা যুগ । আজিলৈকে হেজাৰ হেজাৰ বছৰ ধৰি ভাৰতবৰ্ষৰ যি ঐতিহ্য সমুজ্জ্বল হৈ আছে, সেয়াই বৈদিক সভ্য-তাৰ অমৰ আলোক । ভাৰতবৰ্ষৰ সংস্কৃতি মানেই হল বৈদিক সংস্কৃতি । এনে মহামূল্যবান জ্ঞানৰ অন্বেষণ কৰিবলৈ উপনিষদ সমূহেই হ'ল শিক্ষক, গুৰু ।

অসমীয়া ভাষাত এনেকুৱা গভীৰ ভাৱৰ দাৰ্শনিক গ্ৰন্থৰ বৰ অভাৱ । মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্মতত্ত্ব জানিবলৈ হলেও

উপনিষদৰ জ্ঞান দৰ্কাৰ ।

শ্ৰদ্ধেয় শ্ৰীগোলাপ চন্দ্ৰ শাস্ত্ৰী মহোদয়ে তেখেতৰ আঁৰ নাইকিয়া মূলৰ ভাষাৰে টকা-টীপনি দি উপনিষদৰ অসমীয়া ভাঙনি কৰিছে । পঢ়ি চাই, পঢ়ি পঢ়ি, শাস্ত্ৰী মহোদয়ৰ প্ৰতি মোৰ গভীৰ শ্ৰদ্ধাৰ ভাৱ উদয় হৈছে । অসমীয়া ভাষাত এই গ্ৰন্থ প্ৰকাশিত হ'লে আমাৰ উচ্চ সাহিত্যৰ ভৰাল চহকী হব ।

বকুলবন

শ্ৰীআনন্দ চন্দ্ৰ বৰুৱা

যোৰহাট

১৯৪৭৬

(৩)

গীতাভৱন

যোৰহাট, অসম

সংস্কৃত সাহিত্যৰ অমূল্য গ্ৰন্থ উপনিষদবিলাকৰ ভাঙনি আৰু ব্যাখ্যা আমাৰ ভাষাত ছপা কিতাপৰ আকাৰে পাবলৈ নাই । সম্প্ৰতি সকলোৰে সুপৰিচিত শ্ৰদ্ধাম্পদ পণ্ডিত শ্ৰীযুগোলাপচন্দ্ৰ শাস্ত্ৰী মহোদয়ে অশেষ যত্ন কৰি এই কাৰ্য্য সম্পাদন কৰি অসমীয়া ভাষাৰ এটি মহৎ অভাৱ পূৰণ কৰিলে । শাস্ত্ৰীদেৱৰ উপনিষদৰ অনুবাদ আৰু ব্যাখ্যাই অসমীয়া সাহিত্য ভৰালৰ এটি উজ্জ্বল বত্ৰস্বৰূপে জিলিকি থাকিব । তেখেতৰ অনুবাদ আৰু ব্যাখ্যা অতিশয় মনোৰঞ্জক আৰু সাক্ষৰ হৈছে । মূলৰ লগত সামঞ্জস্য বক্ষা কৰি সাধাৰণ পাঠকৰ কাৰণে সহজ ভাষাত উপনিষদৰ ব্যাখ্যা কৰা দুকৰ কাৰ্য্য ।

আমি নিসন্দেহে কব পাৰোঁ। যে শাস্ত্ৰীদেৱে এই ক্ষেত্ৰত
সাৰ্থকতা অৰ্জন কৰিছে আৰু সদৌ পাঠকমণ্ডলীৰ শলা-
গৰ পাত্ৰ হৈছে। তেখেতে জ্ঞান ভাণ্ডাৰৰ এখনি
দুৱাৰ আমাৰ কাষে মুকলি কৰি দিছে।

যোৰহাট

শ্ৰীধীৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্য

২৯.৫.৭৬

(৪)

শাস্ত্ৰৰ ভাষ্য থকা এঘাৰখন প্ৰধান উপনিষদৰ ভিত-
ৰৰ নখন উপনিষদৰ অনুবাদ আৰু ভাষাৰ্থমূলক ব্যাখ্যা
কৰি শ্ৰীযুত গোলাপচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য শাস্ত্ৰীদেৱে অসমীয়া
ভাষাৰ এক বৃহৎ অভাৱ পূৰণ কৰিছে। তেখেতৰ অনু-
বাদ আৰু ব্যাখ্যা হাতেলিখা অৱস্থাতে পাঁচ চাৰলৈ
দিয়াত বৰ সুখী হলে।।

... .. শাস্ত্ৰীদেৱে সৰল ভাষা ব্যৱহাৰ কৰি গীতা,
ভাগৱত, কীৰ্ত্তন আদি পুথিৰ উদ্ধৃতি দি তেখেতৰ ব্যাখ্যা
সহজে বোধগম্য কৰিছে। বুজা গৈছে তেখেতে কোনো
এজন ভাষ্যকাৰকে আৰ্হি হিচাবে গ্ৰহণ কৰা নাই। ফলত
তেখেতৰ ব্যাখ্যাত মৌলিকত্ব প্ৰকাশ পাইছে।

... এই গভীৰ তত্ত্বজ্ঞান সহজলভ্য কৰা বংবে
শ্ৰীশাস্ত্ৰীদেৱৰ শলাগ লৈছে।।

(৫)

শ্ৰীদীননাথ বৰুৱা.

২৯.৭.৭৬

বিষয়: "উপনিষদ্ কথামৃত" নামৰ পাণ্ডুলিপি।

শ্ৰদ্ধাস্পদেষু,

অসম প্ৰকাশন পৰিষদলৈ ওপৰত উল্লিখ কৰা পাণ্ডু-

লিপিখন প্ৰকাশনৰ বাবে পঠিওৱা হেতু আপোনাৰ শলাগ লৈছে। যিটো বিষয় লৈ চিন্তা-চৰ্চা কৰি আপুনি পাণ্ডুলিপিখন চাবলৈ আমাক সন্মতি প্ৰদান কৰিলে তাৰ বাবে গভীৰ কৃতজ্ঞতা জনাইছোঁ।

গ্ৰন্থখনি প্ৰকাশ কৰিব পাৰিলে আমি অতি আনন্দ পালোঁহেতেন। অৱশ্যে পাণ্ডুলিপিখন পৰিষদ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাটোৱে গ্ৰন্থখনিৰ উপযুক্ত মান বা উপযোগিতাক সামান্যভাৱেও অস্বীকাৰ নকৰে।

শ্ৰদ্ধা আৰু শুভেচ্ছাৰে —

বিনীত, —

শ্ৰীচন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়া

(৬)

সচিব,

অসম প্ৰকাশন পৰিষদ।

ত্ৰমাংক ২১৭৮/৭৭ দিনাংক ১৯ ৭/৭৭

প্ৰতি: শ্ৰীগোলাপ শাস্ত্ৰী

ঢাপকটা, যোৰহাট

মহাশয়,

আপুনি পঠিওৱা উপনিষদ কথাযুতৰ পাণ্ডুলিপিটো পাই সন্তোষ পালোঁ। আপোনাৰ অক্লান্ত পৰিশ্ৰমৰ ফল এই গ্ৰন্থখনিয়ে সামান্যভাৱে হলেও অসমীয়া ভাষাত এনে পুথিৰ অভাৱ পূৰণ কৰিব পাৰিব বুলি সভাই আশা কৰে।

ইতি —

আৰু ছ ছাৰু, ১৯৭৭

প্ৰধান সম্পাদক, অসম সাহিত্য-সভা।

উপোদ্‌ঘাত

যস্য নিঃস্বসিতং বেদা বেদৈৰিষ্টং বিভতি য ।

তং গোবিন্দমহং বন্দে সচ্চিদানন্দমদ্বয়ম্ ॥

{ বেদসমূহ যাব নিঃস্বাসস্বরূপ, বেদসমূহবদ্বাৰা যি এই প্রত্যক্ষ আৰু অগ্ৰভূত বিশ্ব ধারণ-পোষণ কৰে সেই সমস্ত শব্দবাণীৰ অকৰ সৎ চিৎ আনন্দস্বরূপ অদ্বয় মহা-পুরুষলৈ আমাৰ অলেখ প্ৰণিপাত । }

সনাতন হিন্দুধৰ্মৰ মূল শাস্ত্ৰ বেদ । জ্ঞানার্থক বিদ্-
ধাতুৰপৰা নিষ্পন্ন অভাস্ত জ্ঞানবাণী বেদ নামে প্ৰসিদ্ধ ।
বেদ বেদন বা অগ্ৰভূতি ও সত্যাহুসক্তি ধ্যাননিষ্ঠ ঋষিৰ
অন্তঃকৰণ উদ্ভাসিত সত্যাহুভূতি যেতিয়া কথাকপে উচ্চাৰিত
হয়, তেতিয়া তাৰ নাম হয় বেদ ; আৰু সেই উচ্চাৰিত
বাঙ-ময় শব্দবাণী অস্ত্ৰেবাসী শিষ্যৰ শ্ৰৱণবদ্বাৰা ধৃত হোৱা-
বাবে বেদৰে অগ্ৰ এক সুপ্ৰসিদ্ধ নাম ক্ৰতি । ই কাৰো
সমস্তিষ্ককল্পিত ৰচনা বা বাক্য বৈখৰ্য নহয় । সেইকাৰণেই
বেদক অপৌকষেয় অৰ্থাৎ কোনো পুৰুষবদ্বাৰা নিৰ্মিত
বুলি কোৱা নহয় । বিশাল জ্ঞানস্বরূপ চিন্ময় পৰমপুৰুষ-
পৰা অহা বিভিন্ন জ্ঞানবাণী বিভিন্ন ঋষিৰ প্ৰজ্জালোকত
প্ৰকাশিত হৈ পৰা বাবে বেদক পৰমেশ্বৰৰ বাণী বা
পৰমেশ্বৰৰ নিঃস্বাসস্বরূপ বুলি আৰ্যশাস্ত্ৰসমূহত কথিত হৈছে ।

“ঋষয়ো মন্ত্ৰদ্রষ্টাৰঃ” ঋষিসকল মন্ত্ৰৰ দ্ৰষ্টা হৈ ৰচয়িতা নহয়।

মহৰ্ষি কৃষ্ণদ্বৈপায়নে সমগ্ৰ বেদৰাশি চাৰিভাগত ভগালে। মন্ত্ৰ প্ৰধান ভাগ ঋক্ নামে, যজ্ঞাদিকৰ্ম প্ৰধান মন্ত্ৰ-সমূহ যজুঃ নামে, গীতিপ্ৰধান মন্ত্ৰসমূহ সাম নামে আৰু শিল্প চিকিৎসাদি ব্যৱহাৰিক জগতৰ উপযোগী য়াৱতীয় মন্ত্ৰ অথৰ্ব-বেদ নামে প্ৰসিদ্ধ হ’ল। এইদৰে বেদবোৰ সংহত অৰ্থাৎ চাৰিভাগে সংগৃহীত হোৱা বাবে চাৰি বেদ ঋক্ সংহিতা ইত্যাদি নামে চাৰি সংহিতা হ’ল। সমূহ বেদৰাশী উক্ত প্ৰকাৰে চাৰিভাগত বিভক্ত কৰি সজোৱা বাবে সেই মহৰ্ষি বেদব্যাস বুলি সুখ্যাত হ’ল।^১ আৰ্য্যঋষিৰ এনে সিদ্ধান্তৰ ফলত অনাদি বেদৰ পৌৰ্ব্বাপৰ্য্য কল্পনা নিৰ্বৰ্থক। সনাতন ধৰ্মৰ প্ৰবৰ্তক শাস্ত্ৰ বেদো সনাতন।^২

মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণৰূপে বেদৰ দুটা ভাগ। ব্ৰাহ্মণ-ভাগত শ্ৰুতিৰদ্বাৰায়েই মননযোগ্য মন্ত্ৰ সমূহৰ বিবৃতি আৰু প্ৰয়োগ বিধিৰ নিৰ্দেশ আছে। ব্ৰাহ্মণৰে শেষভাগ আবণ্যক

১ পৰাশৰাং সত্যাত্ম্যম শাংশকলয়া বিতুঃ

অৰভাণৌ মহাভাগ বেদং চক্ৰে চতুৰ্বিধম ॥ (ভাগবত ১২।৬৪২)

ঋগথৰ্বৰণ্ডঃ-সাম্ৰাং বাশীনুদধৃত্য ব্ৰহ্মণঃ।

চতস্ৰঃ সংহিতাশ্চক্ৰে মন্ত্ৰৈৰ্মৰিগণা ইব ॥ (ভাগবত ১২।৬৫০)

২ তন্ত্ৰমহতো ভূতন্ত্ৰ নিঃখণ্ডিত মেতাং সদৃশবেণে স্বৰূপঃ সামবো-
ংখ্ৰাখিৰণ ইতি — । বৃহদাৰণ্যউপনিষদ জগত সংহাৰি গুতি আছা
নাৰায়ণ । প্ৰথম নব্বামে বাক্যটোলা খোপল । (কীৰ্ত্তনত শঙ্কৰ৭৫০)

আৰু আৰণ্যকৰ অন্তৰ্গত উপনিষদ। এই হিচাবে প্ৰতি বেদেই মন্ত্ৰ, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ এই চাৰি ভাগত বিভক্ত। সাধাৰণতে মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণভাগ কৰ্মকাণ্ড-ৰূপে, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ ভাগ জ্ঞানকাণ্ডৰূপে জনাজাত। বেদৰ অন্তিম অংশ বাবে অথবা বেদৰ চৰমতত্ত্ব নিৰ্ণিত হোৱা বাবে উপনিষদসমূহৰ অন্য নাম বেদান্ত ৩ আৰু ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি বা ভগবৎসামুদ্র্য লাভ কৰাই বাবে উপনিষদকেই ব্ৰহ্মবিদ্যা বোলা হয়।

কৰ্মকাণ্ডৰূপে কথিত মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ ভাগৰপৰা জ্ঞান-কাণ্ডৰূপে খ্যাত আৰণ্যকত যি অধ্যাত্মবিদ্যা বা পৰব্ৰহ্মৰ তত্ত্ব-ভূসন্ধান সূচনা হ'ল, উপনিষদত তাৰ সংহস্য সিদ্ধান্ত প্ৰতি-পাদিত হ'ল। উপ নি পূৰ্বক সদ্, ধাতুৰ পাছত কিপ প্ৰত্যয় হৈ উপনিষদ শব্দ উপ (শীঘ্ৰ, বা সামোপ্য), নি (নিশ্চিতভাবে বা নিঃশেষে), সদ্ (গতি বা প্ৰাপ্তি, জীৰ্ণকৰা আৰু বিনাশ কৰা)। গতিকে যি বিদ্যাই শীঘ্ৰেই নিশ্চিতৰূপে পৰমাত্মাৰ প্ৰাপ্তি ঘটায় অথবা যি বিদ্যাই জন্ম-মৃত্যুপ্ৰবাহৰ কাৰণস্বৰূপ অবি-দ্যাক নিঃশেষকৈ জীৰ্ণ কৰে, কিম্বা যি বিদ্যা অশুশীল-নবদ্বাৰা নিশ্চিতভাবে সংসাৰবন্ধন সমূলৰূপে উন্মূলিত হয় সেই বিদ্যাই উপনিষদ। এই প্ৰকাৰে উপনিষদ শব্দৰ ব্ৰহ্মবিদ্যাই

(খ)

ব্যাচ্যার্থ হ'লও যি গ্ৰন্থৰ সহায়ত সেই বিদ্যা বোধগম্য হয়, তেনে গ্ৰন্থকো গৌণভাবে উপনিষদ বোলা হয়। উপনিষদ শব্দৰ আৰু এক অৰ্থ হ'ল শ্ৰদ্ধা-বিনত শিষ্যৰ বিদ্যালান্ভৰ অৰ্থে গুৰুৰ সমীপত অৱস্থিতি।

বেদমূলক নহলে বোনো ধৰ্মমতেই আদৰ্শীয় নহয়। সেইবাবে বিভিন্ন ভাৰতীয় ধৰ্মসম্প্ৰদায়বিলাকে নিজৰ নিজৰ ধৰ্মমতক শ্ৰুতিসম্মত বুলি প্ৰমাণিত কৰি বুলৈ গ্ৰন্থ কম্পনা কৰি দেইবিলাকক উপনিষদ নাম দি চলাই দিছিল। এইদৰেই মহামনা আকবৰ বাদশ্বাহৰ ধৰ্ম-সম্বয়ৰ চেষ্টাত সহায়কস্বৰূপে বোলে আল্লোপনিষদো ৰচিত হৈছিল। সেইকাৰণে কালক্ৰমে উপনিষদ অসংখ্য হৈ পৰিল। যি কি নহওক, যজুৰ্বেদীয় মুক্তিকোপনিষদত ১০৮ খন উপনিষদৰ নাম উল্লিখিত আছে। সেই সমূহৰ ভিতৰতো শ্ৰীমৎশাক্তবাচাৰ্য্যপাদৰ ভাষ্য থকা ঈশ, কেন, কঠ, প্ৰশ্ন, মুণ্ডক, মাণ্ডুক্য, ত্ৰৈতৰেয়, তৈতিৰীয়, শ্বেতাস্বতৰ, ছান্দোগ্য বৃহদাৰ্ণ্যক — এই এঘাৰখন আৰু কোঁচাণ্ডুকি শ্ৰুতি বাৰখন উপনিষদক প্ৰাধান্য দিয়া হ'ল।

উপনিষদসমূহৰ প্ৰতিপাদ বিষয় জীৱ জগত আৰু তাৰ কাৰণস্বৰূপ ব্ৰহ্মৰ তত্ত্বনিৰ্ণয়। কিন্তু উপনিষদৰহস্য সহজবোধ্য নোহোৱা বাবে অৰ্থবোধত বিভ্ৰান্ত হোৱা সম্ভৱ নহয়। সেইকাৰণে উপনিষদ বাক্যবোৰৰ মৰ্মোদ্ঘাটন আৰু সম্বয় সাধনৰ অৰ্থে বেদান্তদৰ্শন বুলি জনাজাত ব্ৰহ্মসূত্ৰ ৰচিত হ'ল আৰু শ্ৰীমন্তগবদগীতাত উপনিষদৰ মৰ্মৰ্থা ব্যাখ্যাত হ'ল। উপনিষদ, ভগৱদগীতা আৰু ব্ৰহ্মসূত্ৰ এই

দ্বয়ীক সংক্ষেপে প্ৰস্থানত্ৰয় বোলা হয়। উপনিষদসমূহক ঋতিপ্ৰস্থান, মীতাক স্মৃতিপ্ৰস্থান (ঋষিপ্ৰণীত অন্যান্য ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰসমূহো স্মৃতিপ্ৰস্থানৰ অন্তৰ্ভুক্ত) আৰু ব্ৰহ্মসূত্ৰত উপনিষদপ্ৰতিপাদ্য বিষয় সূত্ৰাকাৰে সংগঠিত হোৱাৰ উপ-বিণ্ড বিৰুদ্ধ মত খণ্ডনপূৰ্বক সংযুক্তিক সিদ্ধান্ত প্ৰতিপন্ন কৰা বাবে তাক ন্যায়প্ৰস্থান বোলা হয়।

উপনিষদুক্ত বিষয় অবলম্বন কৰি বহুতো মতবাদ প্ৰাচৰিত হ'ল। তাৰ ভিতৰতে অদ্বৈত, বিশিষ্টাদ্বৈত আৰু দ্বৈত এই তিনি প্ৰধান। প্ৰত্যেক মাত্ৰই উপনিষদ বাক্য-বোৰৰ সামঞ্জস্য বক্ষা কৰি নিজ নিজ মতৰ অনুকূলে বিভিন্ন উপনিষদৰ একবাক্যতা একাৰ্থতা প্ৰতিপাদনৰ চেষ্টা কৰা হৈছে।

অদ্বৈতবাদী শ্ৰীমৎ শঙ্কৰাচাৰ্যৰ মতে এক অদ্বিতীয় ব্ৰহ্মই সত্য। সমস্ত জীৱ আৰু জগৎ মায়াবল্লিত। মায়াৰ কাৰণে মাত্ৰ জীৱ আৰু জগত্তৰ প্ৰতীতি হয়। এই ভেদ-বোধ অবিদ্যাৰ ফল। বিদ্যাৰদ্বাৰা অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ জ্ঞান হ'লে জীৱৰ মুক্তিলাভ হয় অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মনায়ুজ্য লাভ হয়।

শ্ৰীমৎৰামানুজাচাৰ্য বিশিষ্টাদ্বৈতবাদী। এই মতে জীৱ আৰু জগৎ বিশিষ্ট ব্ৰহ্ম এক। জুইবগৰা উফৰিগৰা ফিৰি-ঙতিবোৰৰ দৰে জীৱ ব্ৰহ্মৰপৰা উৎপন্ন হোৱা অথবা জীৱ আৰু জগৎ তেওঁৰ শৰীৰ, তেওঁ স্বয়ং অন্তৰ্যামী আত্মা।

প্ৰলয়কালত জীৱ আৰু জগৎ সুক্ষ্মভাবে তেওঁতে লীন হৈ থাকে। গতিকে এই তিনিও অনাদি ক্ষুদ্ৰাতিক্ষুদ্ৰ অংশ মাত্ৰ। জগতো ব্ৰহ্মশক্তিয়েই প্ৰতিফলন। পৰিপূৰ্ণ শক্তিমন্ত্ৰ ব্ৰহ্মতকৈ অল্পশক্তি জীৱ স্থানান্তৰিত্তে ভিন্ন। সম্পূৰ্ণ অভিন্ন নহয়। তদ্বিৰুদ্ধাৰা ভগৱন্তৰ কৃপাপ্ৰাপ্ত জীৱই মুক্তি লাভৰ অধিকাৰী হয়।

শ্ৰীমৎ মম্বাচাৰ্য দ্বৈতবাদী। দ্বৈতবাদনতে জীৱ আৰু জগৎ ব্ৰহ্মৰ অংশ নহয়। সম্পূৰ্ণ পৃথক। ভগৱান ঋতুৰ্দ্ৰশালী সত্য আৰু জীৱ-জগত তেওঁৰ অৰ্ধান তেওঁৰ দাস। ভগৱন্তৰ সেৱাই জীৱৰ নিত্যকৰ্ত্তব্য আৰু এই সেৱাতেই জীৱৰ মুক্তি।

উপনিষদত প্ৰকৰণভেদে সংগ্ৰহ আৰু মিশ্ৰণ ব্ৰহ্মৰ উদ্দেশ্য আছে, ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ সাধনৰূপে জ্ঞান, কৰ্ম, ভক্তি আৰু যোগমাগৰ নিৰ্দেশ আছে, এই আপাত বিৰুদ্ধা বিমৰ্শণেৰে সমন্বয় সাধিত নহলে প্ৰতিপাদ্য বিমৰ্শত সন্দেহৰ অৱকাশ থাকিব পাৰে। আচাৰ্যসকলে নিজৰ মতানু-
কূলে এক সাধিক পদ্ধতিৰূপে বিভিন্ন বিৰোধৰ সমন্বয় সাধন কৰি সমগ্ৰভাবে এককপদৰ প্ৰত্যয় জন্মাবলৈ প্ৰস্থানত্ৰয়ীৰ ভাৱাৰ্থ স্ব স্ব সিদ্ধান্তানুৰূপ বুলি বাখ্যা কৰিলে আৰু তাৰ-
দ্বাৰাই সেই সেই মতবাদৰ ভিত্তি সুদৃঢ় হ'ল।

সৰ্বোপনিষদৰ সাৰসংকলনস্বৰূপ ক্ৰীমন্তুগৱদগীতা

আৰু বেদান্তৰ ভাষ্যৰূপে মুখ্যতঃ শ্ৰীমদ্ভাগৱতত ভক্তিৰ
 আধাৰত জ্ঞান কৰ্ম সমন্বিত হৈ পৰাত আৰু সৰ্ব-ভাৰতীয়
 অধিকাংশ ধৰ্ম প্ৰচাৰকেই গীতা-ভাগৱতৰ মতেৰেই
 অনুপ্ৰাণিত হৈ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰাত ভাৰতীয়ৰ ধৰ্মীয় চিন্তা
 বিশিষ্টাদ্বৈতবাদৰ অৱতীৰ্ণ বুলি ভবা নিশ্চয় অসঙ্গত
 নহয়। অৱশ্যে এই কথাও অস্বীকৃতি নহব যে, বুদ্ধদেবৰ
 পাছত ঐতিহাসিক অমিতপ্ৰতিভপুৰুষ শ্ৰীপাদ শঙ্কৰাচাৰ্যৰ
 সমতুল্য দ্বিতীয় এজন আৱিৰ্ভূত হোৱা নাই। সেই সময়ৰ
 বৌদ্ধধৰ্মসংপ্লাবিত ভাৰতবৰ্ষত বৈদিক ধৰ্মক স্বপ্ৰতিষ্ঠ কৰাৰ
 গিনিতে এই অদ্বিতীয় মহাপুৰুষে যি অলোক-সামান্য
 প্ৰতিভাৰে বৌদ্ধাদি মতবাদ খণ্ডাৰ্থৰক অদ্বৈতবাদৰ শুভ
 সোধ ৰচনা কৰিলে, তাৰকাৰণে আচাৰ্যপাদ হিন্দুমাত্ৰেই
 চিৰনমস্ হৈ থাকিব। বিশিষ্টাদ্বৈতবাদপ্ৰভৃতি মতবাদসমূহৰো
 মূল প্ৰতি অদ্বৈতবাদেই বুলি কলে নিশ্চয় বঢ়াই কোৱা
 নহয়। তথাপিও অদ্বৈতবাদতকৈ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ-দ্বৈতবাদ
 আদিয়ে যে অধিক প্ৰসাৰতা লাভ কৰিলে তাৰ কাৰণ
 বোধকৰো সৰ্বসাধাৰণ জনমানসত অদ্বৈতবাদৰ দূৰবসা-
 হিতা আৰু তাৰ সাধনাত সন্মান অৱলম্বন কৰিব-
 লগীয়া ধাৰণা। আনহাতে জ্ঞানবাদী অদ্বৈতমতৰ সাধককো
 ভগৱদ্ধক্তিয়ে আকৃষ্ট নকৰা নহয়। এই কাৰণেই কবি শ্ৰীমৎ
 মধুসূদন সৰস্বতীদেৱে কবলগীয়া হ'ল—

“অদ্বৈতসাম্রাজ্যপথাধিকচান্দনাকৃতান্ডলরৈভরাশ্চ ।

নবৈন কেনাপি রয়্যং হবৈন দাসৌকুতা গোপবধুরিটেন ।

জ্ঞান কৰ্ম্ম আৰু ভক্তি যে পৰস্পৰ বিচ্ছিন্ন নহয়, আৰু এই এক সহজদৃষ্টিৰেই বুজিব পাৰি — জ্ঞান মানে তেওঁক জনা, ভক্তি মানে তেওঁক ভাল পোৱা আৰু কৰ্ম্ম মানে তেওঁ ভালপোৱা কাম কৰা । যাক জনা নাযায় তেওঁক ভাল পাব নোৱাৰি আৰু ভাল নাপালে তেওঁৰ উদ্দেশ্যে কিবা কৰাও সম্ভৱ নহয় । পৰমপুৰুষৰ মহত্ব-মহিমাৰ্হি সন্নিমান উপলব্ধি হব, সন্নিমান জীৱিতাৰ (অহংতাৰ) অৱনমিত হব, ই জ্ঞানৰ ফল । জীৱিতাৰ অৱনমিত হলেই মহিমাৱিত ভগৱন্তলৈ ভালপোৱা জন্মিব ; ই ভক্তিৰ ফল । ভক্তিৰ পৰিপূৰ্ণি সন্নিমান হব সন্নিমানেই তেওঁৰ প্ৰীতিৰ উদ্দেশ্যে বৈধ কৰ্ম্মানুষ্ঠান অৱস্থা আচৰণীয় হব । এই দৃষ্টিৰেই যোগ্য বাশিষ্ঠত উক্ত হৈছে —

“উভাভ্যামেৱ পক্ষাভ্যাং যথা বে পক্ষিনাং গতি,

তথৈৱ জ্ঞানকৰ্ম্মাভ্যাং জায়তে পৰম পদম্ ॥

কেৱলাং কৰ্ম্মণো জ্ঞানাং ন হি মোক্ষোহভিজায়তে ।

কিঞ্চ তাভ্যাং ভৱেন্মোক্ষঃ সাধনন্তু ভয়ং যিহুঃ ॥

ভক্তি—জ্ঞান আৰু কৰ্ম্মৰ সহজাত প্ৰবৃত্তি বাবে ইয়াত ভক্তিৰ বেলেগ উল্লেখ নাই । অৰ্থাৎ ভক্তি নহলে জানো নহয়, কৰ্ম্মও নহয় ।

নিবেদন

উপনিষদ্ কথামৃতত গীতা-ভাগৱতৰ সমন্বিত জ্ঞান-কৰ্ম-ভক্তিৰ দৃষ্টিৰে উপনিষদৰ মৰ্মকথা বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে এই চেষ্টা যে সাদৃশ অল্পজ্ঞব্যক্তিৰ পক্ষে দূৰাগ্ৰহ, সেই কথা বুজিও অন্তৰ্যামীৰ প্ৰেৰণাত অন্যান্য প্ৰান্তীয় ভাষাত থকাৰ দৰে আমাৰ মাতৃভাষাত বৈদিক সাহিত্যৰ উপনিষদ্ কথাৰ সাম্প্ৰতিক অভাৱ অহুহুৱ কৰি ভাষা-জননীৰ পূজাৰ বেদীত অকিঞ্চনৰ কিঞ্চিং উপটৌকন হওক ভাৱনাৰে এই উপনিষদ্ কথামৃত লিখিত হ'ল। এই ষাল-চপলতা সুমীজনৰ মাৰ্জনীয় হ'ব বুলিয়েই মোৰ আশা শাস্ত্ৰভাষ্য থকা সুপ্ৰসিদ্ধ যি এঘাৰখন উপনিষদ্ তাৰে ঈশ, কেন, কঠ, প্ৰশ্ন, মুণ্ডক, মাণ্ডুক্য, ঐতৰেয়, তৈত্তিৰীয় আৰু শ্বেতা-শ্বতৰ এই নখন ইয়াত সংগৃহীত হ'ল বাকী তখন ছান্দোগ্য আৰু বৃহদাৰণ্যক আকাৰতো অতি বৃহৎ আৰু বিষয়ৰ জটিলতাও আধক বাবে সম্প্ৰতি তাৰপৰা বিৰত থকাই উচিত বুলি ভবা হ'ল।

সম্পাদিত এই উপনিষদ্ কথামৃতত প্ৰথমতে উপনিষদ-মন্ত্ৰৰ প্ৰতিশব্দৰ অনুযায়্য দিয়া হৈছে, ইয়াৰদ্বাৰা যিসকলে মূল-মন্ত্ৰৰ শব্দার্থ বুজিব খোজে, সেইসকলৰ সুবিধা হ'ব আৰু মন্ত্ৰৰ সংস্কৃত শব্দবিলাক এৰি অসমীয়া শব্দবিলাক পঢ়ি গলেই মন্ত্ৰটিৰ অসমীয়া অৰ্থ পোৱা হ'ব তাৰ

পাছতে লিখা ব্যাখ্যা অংশত মন্তব্য ভাবার্থ সবল ভাষাৰে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। তাৰদ্বাৰা সংস্কৃত ভাষাত অভিজ্ঞতা নথকাসকলেও উপনিষদৰ মৰ্মকথা সহজে বুজিব পাৰিব বুলি আশা কৰা হৈছে।

প্ৰায় তিনিবছৰমানৰ আগতে সংগ্ৰহিত 'উপনিষদ কথাগুত' নানা আলোকৰ মাজেদি যথোপযুক্তভাৱে নহলেও কিতাপৰ আকাৰত যে প্ৰকাশিত হ'ল, তাৰ বাবে কৃতাত্ম-মান্য এই অভাজনে সৰ্বানুৰ্য্যমা পুৰুষলৈ সেৱা জনাই সহৃদয় অসনীয় বাইজলৈ শ্ৰদ্ধাঞ্জলিকপে এই গ্ৰন্থ নিবেদন কৰিলে।।

কিতাপখনৰ পাণ্ডুলিপি চাই প্ৰকাশৰ বাবে উদগনি দি আৱশ্যকীয় দিহা-পৰামৰ্শ দিয়া সৰ্বশ্ৰী *
 এই সকললৈ মোৰ আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা জনালোঁ আৰু সেইসকলৰ উৎসাহ-উদী-পনাকে সাৰোগত কৰি প্ৰকাশিত এই উপনিষদ কথাগুত চিৰ-চেনেহী ভাষা-জননীলৈ নিবেদিত এটি পবিত্ৰ অৰ্ঘ্যৰূপে পৰিগৃহীত হলে গ্ৰন্থলিখক অনুগৃহীত হব।

শ্ৰীগোলাপ চন্দ্ৰ শাস্ত্ৰী

ঢাপকটা, যোৰহাট।

* গ্ৰন্থকাৰৰ পাণ্ডুলিপিত এই অংশ খালী হৈ আছিল বাবে তেনেধৰণেৰেই ৰখা হ'ল।

প্ৰকাশক

ওঁ নমঃ পৰমাত্মনে ভূমিকা

‘উপনিষদ্ কথামৃত’ নামৰ এই উপনিষদৰ ৰচনা গ্ৰন্থখন স্বৰ্গীয় পণ্ডিতপ্ৰবৰ গোলাপচন্দ্ৰ শাস্ত্ৰীদেৱে ৰচনা কৰি অসমীয়া ধৰ্ম্মপ্ৰাণ আৰু জ্ঞান পিপাসু লোকসকললৈ এটি মহৎ অৱদান আগবঢ়াই অনিত্য জগত এৰি নিত্য-ধামলৈ গৈছে। এই গ্ৰন্থখন হাতেলিখা অৱস্থাত আমাক চাবলৈ দিছিল আৰু গ্ৰন্থখনত সন্নিবিষ্ট কবিবলৈ ভূমিকা স্বৰূপে অলপ লিখিবলৈ অহুৰোধ কৰিছিল। যদিও কালকালত এই গ্ৰন্থখন তেখেতে মুদ্ৰিত ৰূপত দেখা নাপালে, তথাপি তেখেতৰ মুক্তাত্মাই এই কাৰ্য্য সম্পন্ন হোৱাত নিশ্চয় বিশেষ আনন্দ লাভ কৰিব।

উপনিষদৰ আন এটা নাম বেদান্ত। এই উপনিষদ বা বেদান্তৰ মতবাদসমূহ এটা নিৰ্দিষ্ট সঙ্গতিপূৰ্ণভাৱে সূত্ৰ আকাৰে প্ৰচাৰ কৰা গ্ৰন্থখনৰ নামো ‘বেদান্ত দৰ্শন’। বেদব্যাসে উপনিষদৰ গূঢ় বহন্তুবোৰ ত্ৰৈনবদ্ধ কৰি বেদান্ত দৰ্শন ৰচনা কৰি থৈ গৈছে। এই বেদান্ত দৰ্শনৰ প্ৰাচীন নাম ব্ৰহ্মসূত্ৰ অৰ্থাৎ যি গ্ৰন্থৰদ্বাৰা বেদান্ত প্ৰতিপাদ্য (উপনিষদে নিৰ্দেশ কৰা) ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি।

ভাৰতীয় পৰম্পৰা অনুসাৰে প্ৰাচীন মৌলিক উপনিষদবোৰ বেদৰ অন্তৰ্গত। ক্ৰিঃ ২৭ শতিকাচাৰ্য্যত এঘাৎখন

উপনিষদৰ ভাষ্য ৰচনা কৰি থৈ গৈছে, তত্পৰি আন কেইখনমানৰ উদ্ধৃতি বেদান্ত দৰ্শনৰ ভাষাত সন্নিবিষ্ট কৰিছে। বিশেষকৈ প্ৰাচীন উপনিষদবোৰত ঋগ্বেদ, যজুৰ্বেদ, আদিৰ বহুতো মন্ত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। তত্পৰি উপনিষদৰ বহুতো মন্ত্ৰক ঋক্‌মন্ত্ৰ আৰু যজুঃ মন্ত্ৰ নৃসি প্ৰাচীন আচাৰ্য্যসকলে উল্লেখ কৰি গৈছে যদিও বৰ্ত্তমান আমি পোৱা ঋগ্বেদ বা যজুৰ্বেদত সেইবোৰ মন্ত্ৰ পোৱা নাযায়। আচাৰ্য্যসকলৰ উক্তিৰপৰা জনা যায় যে বেদৰ বহু অংশ কালক্ৰমে কালত লুপ্ত হৈ গৈছে, কিছু অংশহে থাকি গ'ল। একেটি মন্ত্ৰ বিভিন্ন সংহিতা ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক বা উপনিষদত পোৱা যায়। ইয়াৰপৰা স্পষ্টকৈ বুজা যায় যে সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ সমস্ত 'বেদনামে' অভিহিত। আধুনিক পণ্ডিত সকলে, বিশেষকৈ পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিতসকলে এইবোৰক ভিন্ন ভিন্ন ৰূপে উল্লেখ কৰি নানা কল্পনাপ্ৰসূত মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে উপনিষদ বহু পিছৰ যুগত ৰচিত হৈছিল। কিন্তু প্ৰাচীন উপনিষদ অৰ্থাৎ বেদৰ অন্তৰ্গত উপনিষদবোৰৰ লগত ঋগ্বেদ, যজুৰ্বেদ আদিৰ সংহিতাৰ কোনো প্ৰভেদ নাই। অৱশ্যে পৰবৰ্ত্তী কালত বহুতো উপনিষদ ৰচিত হৈছিল। সেইবোৰ কোনো এটা সম্প্ৰদায়ৰ মত দাঙি ধৰিবলৈ উপনিষদ নাম দি প্ৰচাৰ কৰিছে। মূল উপনিষদবোৰ সংহিতা ব্ৰাহ্মণৰ

দৰে কোনো এটা সম্প্ৰদায়ৰ বা সাধন মাৰ্গৰ প্ৰচাৰ কৰা নাই। এইবিলাকে প্ৰকৃত সত্য নিৰূপণ কৰাহে দেখা যায় অতি উচ্চ দাৰ্শনিক তথা আধ্যাত্মিক তত্ত্ববোৰ উদ্ঘাটন কৰিছে। প্ৰত্যক্ষ অনুমান আদিৰদ্বাৰা নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰা তত্ত্ববোৰ নিৰ্ণয় কৰি দেখুৱাইছে এইবোৰ কাৰণত উপনিষদক ৰহস্যবিদ্যাও বোলে।

উপনিষদৰ জ্ঞান লাভৰ বাবে শিষ্যজন কিছুমান বিশেষ গুণৰ অধিকাৰী হ'ব লাগিছিল। ছান্দোগ্য, উপনিষদত কৈছে— ইদং বার তজ্জ্যেষ্ঠায় পুত্ৰায় পিতা ব্ৰহ্ম প্ৰক্ৰযাৎ প্ৰণায়ায় বাস্তেবালিনে। নান্যত্মৈ কস্মৈচন যদ্যপ্যস্মা ইমামন্তি: পৰি-গৃহীতাং ধনসাপূৰ্ণাং দদাৎ . “এই ব্ৰহ্মজ্ঞান জ্যেষ্ঠপুত্ৰ নাইবা যোগা শিষ্যক হে দিব লাগে। আন কাকো দিব নালাগে যদি কোনো (অযোগ্য) লোকে সমুদ্ৰ-বষ্টিতা ধনপূৰ্ণা পৃথিবীখনো দান কৰে, তেওঁকো দিব নালাগে।” বৃহদাৰণ্যক উপনিষদত কৈছে— তমেতং নাপুত্ৰায় ব্ৰাহ্মন্তেবালিনে বা ক্ৰযাৎ। “এই ব্ৰহ্মজ্ঞান পুত্ৰ বা শিষ্যৰ বাহিৰে কাকো দিব নালাগে।” সেই কথাকে শ্বেতাশ্বতৰ উপনিষদত কৈছে— নাপ্ৰশান্তায় দাতব্যং নাপুত্ৰায়াশিষ্যায় বা পুনঃ। “যিসকলে ইন্দ্ৰিয় আৰু ৰিপুকাৰক দমন কৰি প্ৰশান্তচিত্ত হ'ব পৰা নাই, সেইসকলক আৰু পুত্ৰ বা শিষ্যৰ বাহিৰে আন কাকো এই জ্ঞান দিয়া অনু'চত।” এইবোৰ উক্তিৰ পৰা ভালদৰে

বুজা যায় যে উপনিষদৰ জ্ঞানলাভৰ বাবে ব্যক্তিজনৰ বিশেষ যোগাতাৰ আৱশ্যক। তত্পৰি গুৰু নহলে বেদান্ত-জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰি। যদিও বহুতে টীকা, ভাষা, অনুবাদ আদি পাতি উপনিষদৰ এটা সূল বোধ লাভ কৰিব পৰা যায়, যি আধ্যাত্মিক প্ৰগতিৰ বিশেষ সহায়ক নহয়। মূল মূল তত্ত্বোৰ কবল মাত্ৰ পুস্তক অধ্যয়নৰদ্বাৰা বুজিব নোৱাৰি। প্ৰাচীন কালত সমস্তবেদ মুখে মুখে গুৰু-শিষ্য পৰম্পৰাক্ৰমে অথবা ব্ৰত পৌত্ৰাদিক্ৰমে প্ৰচলিত হৈ আহিছিল। এইবাবেই বেদৰ এটা টুকুৰ অংশ বান্ধনত লুপ্ত হৈ গৈছে।

বেদৰ এই সংস্কৰণত বৰ্মা আৰু সম্প্ৰদায় বিলাকৰ সন্নিহিত হৈছে। পৃথিবীৰ প্ৰথম প্ৰধান ধৰ্ম্মৰ ভিতৰতো উপনিষদৰ অংশৰ আভাষা পোৱা যায়। বদ বা উপনিষদৰ আধ্যাত্মিক জ্ঞান হৈছে এটা সম্প্ৰদায়ৰ নিজস্ব বস্তু নহয় — ই সংস্কৃত মানব জাতিৰেই আধ্যাত্মিক সম্পদ। বিখ্যাত দাৰ্শনিক চোপেনহাৱাৰে কৈ গৈছে যে এনেকুৱা এটা সময় আহিব যি সময়ত সমগ্ৰ মানবজাতিয়ে উপনিষদৰ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিব উপনিষদক অৱলম্বন কৰি ভাৰততো বিভিন্ন সাধন মাৰ্গৰ উদ্ধৰ হৈছে। বেদৰ তিনিটা কাণ্ড আছে — যোনেঃ কৰ্ম্ম কাণ্ড, জ্ঞানকাণ্ড আৰু উপাসনা কাণ্ড। বহুতে পাশ্চাত্য পণ্ডিত কিছুমানৰ বিকৃত

ব্যাখ্যাক অৱলম্বন কৰি কয় যে সংহিতা ব্ৰাহ্মণ আদিয়ে কৰ্মকাণ্ড প্ৰচাৰ কৰিছে। আৰণ্যক আৰু উপনিষদে হে জ্ঞান তথা উপাসনাৰ ব্যৱস্থা দিছে। তেওঁলোকে কৰ খোজে যে বেদৰ কৰ্মকাণ্ড প্ৰতিবাদকল্পে উপনিষদৰ সৃষ্টি হৈছিল। এই কথা কাল্পনিক আৰু ভ্ৰান্ত। উপনিষদে যে কৰ্মকাণ্ডক জ্ঞান তথা উপাসনাৰ সহায়কস্বৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে তাৰ প্ৰমাণ ছান্দোগ্য আদি প্ৰাচীন আৰু প্ৰামাণ্য উপনিষদৰো বেটী স্পষ্টকৈ দাঙি ধৰিছে। শাস্ত্ৰবিহিত কৰ্মকাণ্ডৰ মানেদি কিন্তু জ্ঞান ৰাজ্যত প্ৰবেশ কৰিব লাগে আৰু ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভৰ বাবে কি ভাৱে বিধিৰোধিত কৰ্মৰ অনুষ্ঠান কৰিব লাগে তাক দেখুৱাইছে। বিদ্যাসক্ত মলিন হৃদয়ৰ লোকৰ চিত্ত সন্মীলনৰদ্বাৰা নিৰ্মল নকৰিলে যে জ্ঞান লাভ কেতিয়াও হব নোৱাৰে তাক সুন্দৰভাৱে ওমাণ কৰি দেখুৱাইছে। ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভৰ বাবে কৰ্মকাণ্ড আৰু উপাসনাকাণ্ড অপৰিহাৰ্য্য বুলি উপনিষদে ঘোষণা কৰিছে।

সম্প্ৰতি এই 'উপনিষদ কথাগত' গ্ৰন্থখনৰ স্বৰ্গীয় পণ্ডিত প্ৰবৰ শাস্ত্ৰদেৱে উপনিষদৰ তত্ত্ব অতি প্ৰাঞ্জল ভাষাত প্ৰকাশ কৰি আমাৰ সবলোৰে শ্ৰদ্ধা লাভ কৰিছে আৰু জীৱনৰ শেষলৈকে উপনিষদ প্ৰতিপাত্ত বুদ্ধিচিন্তনৰদ্বাৰা বুদ্ধ-তাদাত্ম্য লাভ কৰিছে।

১০ মে' ১৯৭৯

শ্ৰীভগবৎ মিশ্ৰ

যোৰহাট

হৃদি ঐ পৰমাত্মনে নমঃ

ঐশাৰাস্যোপনিষদ্

[এই ঐশাৰাস্যোপনিষদ্ স্কন্দ যজুৰ্বেদীয় কাষ্যপাণ্ডুৰ্গত
ৰাজসেনয়ী সংহিতাব চল্লিশ্ অধ্যায়। যন্ত্ৰভাগৰ অংশ হোৱা
বাক্যে ইয়াৰ মহত্ব অধিক আৰু সেইকাৰণতে ইয়াক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ
উপনিষদ বুলি মানা কৰা হয়। ৰাজসেনয়ীসংহিতাব উন্ডচল্লিশ্
অধ্যায় পৰ্যন্ত কৰ্মকাণ্ডৰ নিকপণ কৰি এই অজিৰ অধ্যায়ত
ভগবন্তত্বনিৰ্ণয়কণ জ্ঞানকাণ্ড নিকপিত হৈছে। ইয়াৰ প্ৰথম
মন্ত্ৰটিত 'ঐশা ৰাস্যম্ বাক্যটি ধৰাব কাৰণে ইয়াৰ নাম ৩'ল—
ঐশাৰাস্যোপনিষদ্, 'ঐশোপনিষদ্ বুলিও কোৱা হয়।]

শান্তিপাঠ

ঐ পূৰ্ণমদঃ পূৰ্ণমিদং পূৰ্ণং পূৰ্ণমুদ্যতে।

পূৰ্ণস্য পূৰ্ণমাদায় পূৰ্ণমেৱান্ধিশ্যতে ॥

ঐ শান্তিঃ শান্তিঃ ॥ শান্তিঃ !!!

ঐ (মতিবানন্দবৰ্ণনঃ) (সৌ পৰমাত্মা) পূৰ্ণম্ (সৰ্বং সমস্তং)
ইদম্ (এই জগতো) পূৰ্ণম্ (পূৰ্ণই), পূৰ্ণং (পূৰ্ণ পৰমাত্মবৰ্ণনা)
পূৰ্ণম্ (এই পূৰ্ণজগৎ) উদ্যতে (উৎপন্ন হ'ল)। পূৰ্ণস্ত (পূৰ্ণ-
ব্রহ্মবৰ্ণনা) পূৰ্ণম্ (পূৰ্ণজগৎক) আদায় (বেলেগাই ললেও)
পূৰ্ণম্ (পূৰ্ণবৰ্ণনা) অৱশিষ্ট্যতে (থাকি যায়)। ঐ (পৰ-
মাত্মাই) শান্তিঃ শান্তিঃ শান্তিঃ (ত্ৰিবিধ সন্দেহ ভাণ উপশম কৰক)।

সেই সচ্চিদানন্দধন পৰমাত্মা পুরুষোত্তম সদা-সর্বদা
স্বয়ং সম্পূর্ণ; এই পৰিচ্যুতমান জগতো পূর্ণ; কিয়নো
পূৰ্ণব্রহ্মৰূপৰাই এই পূৰ্ণজগৎ উৎপন্ন হ'ল । গতিকে
পৰব্রহ্মৰ পূৰ্ণতাবদ্ধাৰা জগতো পৰিপূৰ্ণ । পূৰ্ণব্রহ্মৰূপৰা
পূৰ্ণজগৎ বেলেগাই ললেও পূৰ্ণব্রহ্মই অবশিষ্ট থাকে । কাৰ্য্য-
ব্রহ্মৰূপে পৰিণত হলেও কাৰণ-ব্রহ্মৰূপী পৰমাত্মা পূৰ্ণই
থাকে । পৰমেশ্বৰৰ প্রসাদত আমাৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক
ৰোগ-শোক আদি আধ্যাত্মিক তাপ উপশান্ত হওক,
আকস্মিক প্রাকৃতিক দুৰ্বিপাক আদি আধিদৈবিক তাপ
উপশান্ত হওক আৰু সজ্জাতীয় বা বিজাতীয় প্রাণীৰূপৰা
হৰ পৰা হিংসা-দ্বেষ আদি আধিভৌতিক তাপ উপশান্ত
হওক ।

ঈশা ব্রাস্যামিৎ সৰ্বং যৎ কিঞ্চ জগত্যাং জগৎ ।
তেন ত্যক্তেন ভুক্তীধা মা গৃধঃ কস্য শ্বিদ্ ধনম্ ॥১॥

জগত্যাং (অখিল ব্রহ্মাণ্ডত) যৎ কিঞ্চ চ (যি কোনো)
জগৎ (ভূ-চেতনকণ জগৎ), ইদম্ সৰ্বম্ (এই সমস্তট) ঈশা
(পৰমেশ্বৰৰূপৰা) ব্রাস্যাম্ (পৰিচাল্য আছে); তেন (সেই
পৰমেশ্বৰক লগত বাধি) ত্যক্তেন (তাগ বৰাৰা) ভুক্তীধাঃ (ভোগ
কৰা); মা গৃধঃ (ভোগত আসক্ত নহবা); ধনম্ (ভোগ্য পদার্থ)
কস্য শ্বিৎ (কাৰ নো ? অৰ্থাৎ কাৰো নহয়) । ১১

বিশ্ব মানবৰ প্ৰতি বৈদ্যৰূপ ভগৱন্তৰ ৬ আদেশ বে.
অখিল বিশ্বত্ৰাসাত্ত -বিকোনো এই জ্বাৰৰ জলস্বৰূপ
জগৎ তুমি দেখিছা আৰু জনিছা, সেই সকলোৱেই
সৰ্বকাৰণ পৰমেশ্বৰবদ্বাৰা ব্যাপ্ত হৈ আছে—“অবাস্ত-
মূৰ্তিৰে ময়েই সমস্ত জগৎ ব্যাপি আছো” বুলি ঈশ্বৰগৱানৰেই
উক্তি (গীতা ৯।৪)। এনে কোনো জ্ঞান নাই, য’ত তেওঁ
নাই। “মোৰ অবিহনে চৰাচৰত বিদ্যমান পদাৰ্থ একো-
ৱেই নাই”। “সমস্ত জগৎ মোৰ এক অংশবদ্বাৰা
মাত্ৰ ধাৰণ কৰি অৱস্থান কৰোঁ”—এয়াও তেওঁৰ
শ্ৰীমুখৰ বাণী (গীতা ১০।৩২-৪২)। এই কথা বুজি লগে-
লগে থকা তেওঁক চিন্তা কৰি ত্যাগবদ্বাৰা—সকলো
জাগতিক ভোগ তেওঁত অপৰ্ণ কৰি তেওঁৰ প্ৰসাদ
বিবেচনাৰে সাংসাৰিক-ভোগ ভোগ কৰা অৰ্থাৎ বিবৰূপ
ভগৱন্তৰ সেৱাকপেই তোমাৰ যাবতীয় কাম-কাজ কৰি
যোৱা; ‘মই’ ‘মোৰ’ ভাব কৰি একোতেই আসক্ত নহবা,
তেহে তোমাৰ কল্যাণ হ’ব (গীতা ৩।২; ১৮।৪৬)। যথা—
ৰ্বতে ভোগ্যবস্তুবোৰ তো কাৰো নহয়—সেইবোৰ কাৰ নো
চিৰস্থায়ী হৈ থাকে ? মিছাতেই মানুহে সেইবোৰত

* “যাক বেহ বোলে সিটো ঈশ্বৰ সাক্ষাত।

যিটো ঈশ্বৰত হস্তে হস্ত আছে তাক ॥” (নিম্নবসিত সংবাদ)

মমতা কবি গপাই থাকে । জনা উচিত—সকলো
পৰমেশ্বৰৰ আৰু তেওঁৰ সন্তুষ্টিসাধনৰ কাৰণেহে সেই
সবাবো প্ৰয়োগ হ'ব লাগে ॥১॥

কুৰ্ব্বম্ভোমেহ কৰ্মাণি জিজীৱিষেচ্ছতঃ সমাঃ ।

এৱং ত্বমি নান্যথেষ্টোহস্তি ন কৰ্ম লিপাতে নৰে ॥২॥

ইহ (এই জগতত) কৰ্মাণি (শাস্ত্ৰবিহিত কৰ্মবিলাক) কুৰ্বান্,
এব (ভগবন্তৰ প্ৰীতিৰ নিমিত্তে কৰিয়েই) শতম্ সমাঃ (এশ
বছৰলৈকে) জিজীৱিষেং (জীয়াই থাকিব ইচ্ছা কৰিব লাগে);
এবম্ (এই প্ৰকাৰে 'ভগবন্তৰ উদ্দেশ্যে') কৰ্ম (অনুষ্ঠিত কৰ্মই)
ত্বমি নৰে (মনুষ্যদেহধাৰী ভোমাত) ন লিপ্যতে (লিপ্ত নহ'ব—
কৰ্মকল ভূগিবলগা নহ'ব), । ইতঃ (ইয়াৰ বহিৰে) অন্যথা 'আন
একো 'কৰ্মবন্ধনবশৰ। যুক্ত হোৱাৰ উপায়' ন অস্তি (নাই) ॥২॥

পূৰ্ব্বব্ৰহ্মত কোৱা নৰে একমাত্ৰ পৰমেশ্বৰেই বিধ-
ৰূপে জগদ্বয় পৰিচাল্য জানি—সমস্তই তেওঁৰ বৃত্তি-
তেওঁৰ সেৱাৰ নিমিত্তেই প্ৰাপ্য নিৰ্দেশিত বিহিত
কৰ্মবোৰ অৱশ্যকৰ্তব্যৰূপেহে আচৰণ কৰি কৰিয়েই
এশবছৰলৈ জীয়াই থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰা—ভোমাৰ সম্পূৰ্ণ
জীৱন কাল ভগবন্তৰ সেৱাত কটাই দিবলৈ বাধ্য
কৰা । তুমি বুজা উচিত—শাস্ত্ৰবিহিত স্বকৰ্মৰ আচৰণ
কৰি জীৱন-বাণন কৰাই হ'ল ভগৱানৰ আদেশপালন ।

যেনাদিশাস্ত্রস্বরূপ অগর নব সংবিধান মাদ্যকবি সকলো
কর্ম বর্ণ আক আশ্রমের অধিকারে তেওঁর প্রীতির কাবণে-
তেওঁর সেবার কাবণে আচরণ নবা (গীতা ১৩।২৩-২৪।)
এনে ভারনাথে কবা কর্মই তোমাক সংসার-চক্ৰি
বাক্তির নোরাবে । কর্ম কবিও কর্মকল ভুগিব মলগা
সক্কেত এয়ে । শ্রীভগবানেও “স্বাধা আবাধনা বা স্বাধা-
প্রীতির কাবণে অন্তর্নিহিত সংগ্রহ কর্মই তেওঁর লীন
হয় (গীতা (৪।২৩)”—মুনি এই কাবণেই কলে । মহা-
পুরুষ শঙ্করদেবেও ‘কীর্তন’ত লেখে—

“মোতে চিন দিয়া কার্য কবিয়ে সন্তোষে ।

তেবে কি কবিরে আব সংসারব মোবে” ॥

এই নির্দেশিত উপায় বাহিরে কর্মবদ্ধ এবাবলৈ আম
কোনো পথ নাই (গীতা ২।৫১, ৫।১০) ॥২॥

অসুর্য্য নাম তে লোকা অজ্ঞেন তমসারূতাঃ ।

তাংস্তে প্রেত্যাভিগচ্ছন্তি য়ে কে চাত্মহনো জনাঃ ॥৩॥

অসুর্য্যঃ নাম (অসুবোবর কাবণে এসিদ্ধ) লোকাঃ
(বিবিলাত নবকলোক আছে), তে (সেইবোব) অজ্ঞেন তমসা
(অজ্ঞানময় দুঃশ্রবণকণ অন্ধকাববাবা) আরূতাঃ (আরুত হৈ
থাকে), য়ে কে চ (যি কোনো) আত্মহনো জনাঃ (আত্মিক হত্যাকাবী
লোক), তে (তেওঁলোক) প্রেত্যা (মৃত্যু বা পাহত) তান্ (সেই কলক
লোকবোবলৈ) অভিগচ্ছন্তি (বাবে বাবে যায়) ॥৩॥

[কৰ্মফলৰূপে হোৱা সংসাৰ-বন্ধনবপৰা মুক্ত হৈ যাৰ
পৰা পৰম সন্ধান দি এতিয়া তাৰ বিপৰীত আচৰণ-
কাৰী লোকৰ চৰ্গতি বৰ্ণাই কৈছে—। বহুত বহুত
ইতৰযোনিত জন্ম-মৃত্যুৰ চকৰিত ঘূৰ-পাক খাইছে অন্য
সকলো যোনিতকৈ ত্ৰৈষ্ঠ পৰম তুলন্ত মনুষ্য-দেহা
ভগৱন্তৰ বিশেষ কৃপাত পোৱা যায় আৰু এই দেহাই হৈ
জন্ম-মৃত্যুৰূপ সংসাৰমাগৰ জৰণৰ উপযোগী। এনেকৈ
তুলন্ত শৰীৰ লাভ কৰি যি লোকে কৰ্মসমূহ ঈশ্বৰ
সেৱা ভাবত নকৰে, বৈষয়িক ভোগ-শুখকে পৰম
পুৰুষাৰ্থ মানি বিষয়-বাসনাৰ বশীভূত হয় আৰু যিকোনো
উপায়েৰে অতীষ্ট বিষয় লাভ কৰিবলৈ—তাক বৰ্ণেচ্ছ
উপভোগ কৰিবলৈ ব্যাপ্ত থাকে, সেইসকল লোক
বাস্তৱিক আত্মাৰ হতাকাৰী ; কিয়নো এনেদৰে নিজক
অধঃপাতে মিয়া সেইসকলে এইটো জীৱনকে যে ব্যৰ্থ
কৰে, তেনে নহয়, বৰঞ্চ অনেকানেক জনমলৈ নিজক
কৰ্মবন্ধনৰ সৈতে জব-পূৰকৈ সাঙুৰি লয়। এই ভোগ-
লালসী লোকসকলে নাম, যশ, ঐশ্বৰ্য, ক্ষমতা আদিৰে
খ্যাতি লাভ কৰিবলৈ বিচাৰে, তাৰ ফলত কামনা
বাসনাৰ পৰাধীন এইবোৰ লোকে কৃতকৰ্মৰ ফলস্বৰূপে
শোক-সন্তাপেৰে ভৰা অপ্ৰিয় ক্লেদনায়ক আত্মা বোনিত

আর বোধবাদি নবকত যত্ননা ভোগ কবিস্বপ্নীয়া হয়
(গীতা ১৬।১৬)। সেইবিন্যাস অজ্ঞান-অজ্ঞাবে আদর্শ
থকা লোক আশুযিক স্বভাবের নামকীর্ষ্যের কাণে
নির্ধিত হৈ আছে। সেইকাণেই শ্রীভগবানে কৈছে—
“সামুহে নিজেই নিজক উদ্ধার করা অসম্ভব, নিজে নিজক পতন দধা
অসুচিত”। কাণে মাধবদেবের কথাবে -

“আপুনি আপোন বন্ধু, আপুনি আপোন শত্রু,
আপুনি আপোন পুত্র মায়ে”। [গীতা ৬।৫] ॥৪॥

অনেকদেকং মনসো জ্ঞানো,
নৈনদেয়া আপু ব্রহ্ম পূর্বমর্ষং ।
তদ্ধারতোহন্যাতোত তিষ্ঠত-
স্মিন্নপো মাতবিশ্বা দধাতি ॥৪॥

[সেই পৰমাত্মা পৰমেশ্বর। অনেক (অচল), একম (এক),
মনসঃ জরীয়াঃ (মনতকৈও উন্নত)। পূর্বম্ (সবাবো আদি),
অর্ষং (সকলোকে জ্ঞান)। এনং এই পৰম পুরুষক)
দেবাঃ (দেবতাসকলে) ন আপু ব্রহ্ম (নাশায়, অথবা নাজানে)।
তৎ (তেওঁ) তিষ্ঠৎ (স্থির থাকিও) অন্যান্ ধারতঃ (আন আন
(শীলগামীবিলাকক) অতি-এক অতিক্রমি যায়)। ভগ্নিন্
(ভেঙে—ভেঙে বস্তুবে শক্তিশালী হৈ) মাতবিশ্বা (যায়, আদি
দেববৃন্দই) অপঃ (বর্ষণ আদি কর্ম) দধাতি (সম্পাদন করে) ॥৪॥

[যি ভগবন্তৰ সেৱা মানি যাৱতীয় কৰ্ম আচৰণৰ ফলত সংসাৰ-বন্ধনৰপৰা মুক্ত হ'ব পাৰি বুলি কোৱা হ'ল, তেওঁৰ স্বৰূপ-জিজ্ঞাসাৰ উদ্ভবত কৈছে--] সৰ্বশক্তি-মন্ত্ৰ. সৰ্বানুধ্যায়ী সেই পৰমাত্মা ভগবন্ত অচল আৰু এক; তথাপি মনতকৈও তীব্ৰবেগী। সংকল্পমাত্ৰেই মন অতি দূৰ-দূৰান্ততলৈ যাব পাৰে, কিন্তু তীব্ৰবেগী মনৰ গতিতকৈয়ো আগতে সেই সেই ঠাইত পৰমাত্মা পুৰুষ বিদ্যমান থাকে। অৰ্থাৎ তেওঁৰ বিদ্যাপিছ প্ৰাকৃত-মনৰ অগোচৰ। তেওঁই সমস্তৰে আদি আৰু সমস্তকে জানোঁতা। সেইকাৰণে কি দেৱবৃন্দ কি মহাবিৰ্গ কোনেও তেওঁক সম্পূৰ্ণৰূপে নাজানে (গীতা ১০।২)। বিদ্যানেই মন, বুদ্ধি, আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰে অথবা তদধি-ষ্ঠাতৃ দেৱতাসৰে নিজ নিজ শক্তি অনুসাৰে পৰমাত্মাৰ অনুসন্ধানত প্ৰধাৰিত হওক, তেওঁ কিন্তু অচল-অটল হৈয়ো সৰাৰো শীৰ্ষত অলভ্য. অজ্ঞাহ (চুৰ্কি নোপোৱা) হৈ আছে। সসীমবদাৰা অসীমৰ দীপা-নিৰ্গম নো কেনেকৈ হ'ব পাৰে? বৰং বায়ু আদি দেৱতাবৰ্গৰ যি শক্তি বাহুদাৰা বতাহ, বৰষুণ, তাপ, ঠাণ্ডাৰণ আদিকৰ্ম কৰাৰ সাৰ্থ্য সেইসকলে পায়, সি সেই অচিন্ত্য অমন্ত শক্তিৰ অধিকাৰী পৰমাত্মা পুৰুষৰ শক্তিয়েই আংশিক

বিকাশ ; তেওঁৰ শক্তিব অবিহনে সেইসকলৰো একো
কৰাৰ সামৰ্থ্য নাই । (ঐষ্ট্য — কেনোপনিষদ্‌বৰ্ণিত
বন্ধ-ইন্দ্র সংবাদ [কেন-৩য় ৭৩]) ॥৮॥

তদেজতি তনৈজতি তদ্‌ দূৰে তদন্তিকে ।

তদন্তবন্তু সৰ্ব্বন্তু তচ্‌ সৰ্ব্বস্যাস্য বাহ্যতঃ ॥৯॥

তৎ (সেই পৰমাত্মা) এজতি (চলো), তৎ (তেওঁ) ন
এজতি (ন চলো), তৎ (তেওঁ) দূৰে (দূৰৈত), তৎ উ
অন্তিকে (তেওঁ অতি ওচৰতো); তৎ (তেওঁ) অস্য সৰ্বস্য
(এই সমস্ত জগতৰ) অন্তঃ (দ্বন্দ্বত) উ (আকৌ) অস্য সৰ্বস্য
(এই সমস্ত জগতৰ) বাহ্যতঃ (বাহ্যতো) তৎ (তেওঁ) ॥৯॥

[প্ৰকাৰান্তৰে পৰমেশ্বৰ অচিন্ত্যশক্তিমত্তা বৰ্ণাইছে—]

সেই পৰমপুৰুষ চলনশীল আৰু অচলো । অৰ্থাৎ জগ-
ত্ৰানে তেওঁৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীল প্ৰিয়তুল্যসকলৰ প্ৰতি
কৃপাপৰবশ হৈ সংসাৰ-বন্ধণাপন্ন) নিজা আনন্দময়-
শামলৈ নিয়াৰ বাট-কড়ীয়া হৈ সন্তপ্ত সাক্ষাৎকৰণত যি
লীলা কৰে, সেয়ে তেওঁৰ চলনশীলতা আৰু নিৰাকার,
নিবন্ধন (নির্লিপ্ত), নিৰূপকপত সৰ্ব-স্বৰূপা যি নিৰ্ণি-
কায়কৰণ, সেয়ে তেওঁৰ অচলতা । এইদৰেই ভক্তি
অকাঙ্ক্ষী, জ্ঞানশূন্যলোকৰ দৰেই অগ্ৰাপ্য ; সেইদৰে

ভেনে লোকব কাৰণে সৰ্বসাক্ষী ভগৱন্ত অতি দূৰৈ।
 “দূৰতো বিদূৰ হোমু তাব”। আৰ্কে ভগৱন্তভক্তি-
 যুক্ত আত্মা স্তব্ধ আদৰ-আহ্বানত সঠাৰি জনাই
 তেওঁৰ ওচৰত আত্মপ্ৰকাশ কৰে বাবে ভক্তবৰ্জন
 ভগৱন্ত অতি ওচৰতো। ইয়াৰ বাহিৰেও সৰ্ববিষ পৰি-
 পূৰ্ণ বাবে তেওঁ দূৰ-দূৰান্তৰতো বিদ্যমান আৰু সবাবো
 অস্তৰাক্ষা বাৰে নিচেই সমীপতেই তেওঁৰ অৱস্থিতি।

“সমস্ত প্ৰাণীৰে তুমি আচ্ছা হৃদয়ত।

তত্ত্ব নাপাই তোমাক বিচাৰে বাচিবত” ॥ (কীৰ্ত্তন)

বাস্তৱিক এই সমস্ত জগতৰ বাহিৰে-ভিতৰে সেই
 সৰ্বাধাৰ সৰ্বকণ পৰমপুৰুষেই পৰিপূৰ্ণৰূপে বিৰাজমান
 (গীতা ৭।৭ ; ১০।১৫—১৭) ॥ ॥

যন্ত সৰ্বাণি ভূতান্যামনোৱানুপশ্চতি ।

সৰ্বভূতেষু চান্মানঃ ততো ন বিজুগুপ্সতে ॥৬॥

তু (কিন্তু) যঃ (যিজন) সৰ্বাণি ভূতানি (সকলো প্ৰাণীকে)
 আন্মনি এষ (পৰমাত্মাতেই) অনুপশ্চতি (নিবন্তৰ দেখা পায়),
 চ (আৰু) সৰ্বভূতেষু (সকলো প্ৰাণীত) আন্মানম্ (পৰমাত্মাক
 দেখে), ততঃ (এই দেখাৰ পাছত) ন বিজুগুপ্সতে (তেওঁ কদাচ
 কাকো ভ্ৰণা নকৰে) ॥৬॥

[ভগৱন্তৰ ভূতজানী মহাপুৰুষৰ লক্ষণ বৰ্ণাই কৈছে—] যি পুৰুষে সমস্ত প্ৰাণীক পৰমাত্মা পুৰুষোত্তম-
ৰূপে সবিকাল দৰ্শন কৰে আৰু প্ৰাণীমাত্ৰতে পৰম
প্ৰভু সৰ্বাত্ম্যামী পুৰুষোত্তম 'বস্তুক দেখা' বা, তেওঁ
কাক কিয় বিণ বা বেগ্য কৰিব? তেওঁ তো সকলোতে
নিজাত্ম্যামী পৰম প্ৰভুদেই দৰ্শন কৰে; শাবো প্ৰতি
ভেদ-ভাৱ নোহোৱা হৈ যোৱা বাবে ঘৃণা, হিংসাৰ
শুলেই নাথাকে (গীতা ৬।২৯-৩০)। সেই মহাপুৰুষেই
ভগৱন্তৰ বিধৰূপ দৰ্শন কৰি কৃতকৃত্য হয়।

“সমস্তে ভূততে ব্যাপি আছৌ মই হৰি।

সব'বো মানিবা তুমি বিষ্ণুবুদ্ধি কৰি।

কুৰুৰ চতাল গদ'ভৰো আত্মাবাম।

জানিয়া সবাকো পৰি কৰিবা প্ৰণাম। [কীৰ্তন]। ৬।।

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्याश्नৈराভूद् विज्ञानतः।

তত্ৰ কো মোহঃ কঃ শোক একত্ৰমনুপশ্চতঃ ॥৭॥

বিজ্ঞানতঃ (পৰমার্থ ভূতজানীৰ) য়স্মিন্ (যি সময়ত) সৰ্বাণি
ভূতানি (সমস্ত প্ৰাণীবৰ্গ) আত্মা এৰ অভূৎ (পৰমাত্মাই হৈ যায়),
তত্ৰ (তেতিয়া) একত্ৰম্ (একমাত্ৰ পৰমপুৰুষক) অনুপশ্চতঃ
(সাম্ভাৱকাৰী পুৰুষক) কঃ মোহঃ (মোহ বা কি) ? কঃ শোকঃ

ওদ্রম্ (বিস্তৃত, 'সচ্চিদানন্দস্বরূপ পৰমপুৰুষক') পৰ্য্যগাৎ (প্রাপ্ত হইয়া) [যি পৰমেশ্বৰ] কবিঃ (সৰ্বজনীন), মনোযা (সৰ্বজ্ঞানী), পৰিভূঃ (সৰ্বোপৰি বিদ্যমান, সৰ্ববিস্তৃত) স্বভূঃ (স্বচ্ছানুৰূপে প্রকাশ পাওঁতা) [আক] দাৰ্শনিক্যঃ সমাভ্যঃ (অনাদিকালৰ পৰা) স্বাধাতথ্যতঃ (সকলো প্রাণীক কৰ্মফল আৰু সাধনৰ অনুশাস্তিৰ বাধ্যতায়) অৰ্থান্ (প্রাপ্য পদাৰ্থসমূহ) বাদধাৎ (বিধান কৰে) ॥৮॥

[পূৰ্বপ্ৰকাৰ পৰমাত্মতত্ত্বজ্ঞানীৰ পৰমাত্মলাভৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে-] যি পৰমাত্মপুৰুষ তত্ত্বত কৰ্মজনিত প্রাকৃত নৃশ্লেশ তথা শিৰামাংসাদিময় ক্ষতাদিবিকাৰ যুক্ত পাকভোজিত অনাদিকালজিত, যি বিস্তৃত দিব্য সচ্চিদানন্দস্বরূপ, যি সৰ্বদৰ্শী, সৰ্বজ্ঞানী, সমস্তকে নিজ নয়গুণৰ চলাওঁতা—সৰ্বাধিপতি তৰু ১৩৪৮৮ নৈহয়ো স্বচ্ছানুসাবে নিজক প্রকাশ কৰে, যি অনাদি কালৰেপৰা সময়ে প্ৰাণীমণ্ডলীৰ কাৰণে নিজৰ নিজৰ কৰ্মফল আৰু সাধন-ফলৰ অনুৰূপে প্রাপ্য ভোগসামগ্ৰী বিলাক যথাযোগ্যৰূপে ঘটনা কৰে আৰু ভাগে ভাগে ভগাই দিয়াৰ স্বত্বতা কৰে, সেই পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমক তত্ত্বজ্ঞানী পূৰ্বোক্ত মহাপুৰুষে লাভ কৰে ॥৮॥

অক্লং তমঃ প্ৰক্ৰিশন্তি রেংবিদ্যাযুগাপতে ।

কতো ভূম ইব তে তমো য উ বিদ্যায়াং কতাঃ ॥৯॥

যে (যি সকল লোকে) অবিদ্যাম্ (অবিদ্যাক) উপাসতে (উপাসনা করে), [তেওঁলোকে] অন্ধম্ ভ্রমঃ (অজ্ঞান স্বরূপ ঘোর অন্ধকারত) প্রবিশন্তি (প্রবেশ করে); যে উ (আকৌ যি সকলে) বিদ্যায়াম্ বতঃ (বিদ্যাত বত অর্থাৎ জানী বুলি মিছাকৈয়ে অভিমানত মত্ত হয়), তে (সেই সকল) ততঃ (তাতে'কৈ) ভ্রূয়ঃ ইব (বেছি তে) ভ্রমঃ (অন্ধকারত প্রবিস্ত হয়) ॥৯॥

[বিদ্যা আক অবিদ্যার তত্ত্ব বুজাব খোজা হৈছে—
জগৎ প্রাপ্তির সাধন 'জ্ঞান'ক বিদ্যা নামেবে আক স্বর্গা-
দিলোকপ্রাপ্তি অথবা ইহলোকেতেই বিবিধ ভোগ
ঐশ্বর্য আদি প্রাপ্তির সাধন 'কর্ম'ক অবিদ্যা নামেবে
কোরা হয় । এই জ্ঞান আক কর্মর যথার্থ তত্ত্ব ভালকৈ
জানি তার অনুষ্ঠান করিলে মানুষে সেই ছন্নোবো
দ্বারা সর্বোত্তম ফল পাব পাবে—এই বহুস্ত বুজাবলৈকে
এই চরিত্র যথার্থ তত্ত্ব বুঝি অনুষ্ঠানকাবী লোকর দুর্গতি
প্রথমতে বর্ণনা করিছে—] ভোগর বাসনাত আসক্ত
হৈ যি সকলে ভোগ-লাভর সাধনরূপ অবিদ্যার—বিবিধ
কর্মর আচরণ-অনুষ্ঠান করে, তেওঁলোকে সেই সেই
কর্মর ফলস্বরূপে অজ্ঞান-আন্ধাবে আবদ্ধি বধা বিবিধ
যোনিত জন্ম ঘবি বিবিধ কাম্যভোগ ভোগ করিবলৈ
পায় । তেওঁলোক অজ্ঞান-অন্ধাবে আবদ্ধি বধা ব্রহ্ম
হৈ দেব তাঁহক, মনুষ্য ও ভূত বিবিধ ভোগোপভোগী

সেহধাবী হৈ জন্ম-মৃত্যুস্বৰূপে সংসার-ভাপিত সন্তানি
হৈ থকাই চলি থাকে ।

দ্বিতীয়তে যি সকলে আত্মকো কর্তৃবাভিমানী হৈ
অন্তঃকরণ শুদ্ধিৰ প্রাপ্তি লক্ষ্য নাবাখি কর্মাক্তান কবে,
বিবেক-বৈরাগ্য আদি জ্ঞানৰ প্রাথমিক পাঠো অজ্ঞান
নর নাহে, কেবল শাস্ত্র অধ্যয়ন কৰি নিজেই নিজক
'জানী হ'লোঁ' বুলি মানি বিধিবোধিত কর্মাক্তানবপবা
বিবর্তন ১। অথচ ইন্দ্রিয়বশ হৈ শাস্ত্র-বিধিৰ বিপরীত
আচরণ কৰিবলৈকো লাগি যাহ আক লোককো
এইমতে উদ্দেশ্য দিয়ে, এনেবোৰ মইমতীরা বিন্যা-
স্তিম্যানী লোক বিষয়াসক্ত সকাম কর্মীতকৈয়ো অধিকতর
অন্ধকাবৃত পশু-পক্ষী, কুকুর-গাহবি আদি ন'চৰোনি
আক বৌববাদি নবকত ঘৃণি থাকিব লগা হয়
(গীতা ১৬/২৩) ॥৯॥

অন্যদেহান্তর্জিহ্ময়ান্ধাভ্রবসিদ্ধয়া ।

ইতি শুশ্রুম ধীবাণাং য়ে নন্তদ্-সিচচক্ষিবে ॥১০॥

বিস্তয়া (পবমার্থজ্ঞানব যথার্থ প্রয়োগবদ্বারা) অন্য
এব (অন্যই ফল) আহঃ (কোরা হৈছে); [আক] অবিস্তয়া
(কর্মকাণ্ডব যথার্থ প্রয়োগবদ্বারা) অন্যৎ (অন্য ফল) আহঃ
(কোরা হৈছে)—ইতি ১ এই প্রকারে ধীবাণাম্, (জানীপুত্ৰ

সকলৰ ‘উপদেশ’ শুদ্ধম্ (‘আৰি’ শুনিছিলো), য়ে
(যি সকলে) তং (সেই বিষয়) নঃ। যাহাঃ। বিচ্ছিন্নঃ।
(ব্যাখ্যা কৰি বুজাইছিল) । ১০॥

[শাস্ত্ৰৰ তাৎপৰ্য বুজি অনুষ্ঠিত হোৱা জ্ঞান আৰু
কৰ্ম—এই উভয়বোৰৰে যে পৰমার্থসত্ত্ব হব পাৰে, তাৰ
সংকেত দিছে—] জ্ঞানৰ যথার্থ স্বৰূপ হ’ল—অনিৰ্ভা, ক্ষণভঙ্গুৰ,
ঐহিক আৰু পাবলৌকিক ভোগ-বাসনাত পূৰ্ণ-বিবৰ্ত্তিত,
নিজানিভাৱস্থবিবেক, সংৰমণীয়া পবিত্ৰ জীৱন-ৰূপন
আৰু একমাত্ৰ সচ্চিদানন্দধন পৰব্ৰহ্মৰ চিন্তাত অৰ্ণৱ-
সংলগ্নতা। এনে যথার্থ জ্ঞানৰ অনুশীলন-দ্বাৰাইহে ভগৱৎ-
স্তুতি লাভ কৰি তাৎপৰ্য্য ভগৱৎপ্ৰাপ্তি ঘটে (গীতা ১৫।৫;
১৮।৫০-৫৫)। যথার্থ জ্ঞানৰ এই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ফল মিছাকৈয়ে
জ্ঞানী-বুলি অভিমানী হোৱা হেচ্ছাচাৰী মানুহৰ লভ্য যি
দুৰ্গতিৰূপ ফল, তাতকৈ সৰ্বতোভাবে ভিন্ন আৰু বিলক্ষণ।

এই প্ৰকাৰেই কৰ্মৰ যথার্থ স্বৰূপ হ’ল—কৰ্মতঃ
কৰ্তৃভাৱাভিমান নথকা, বাগ-দেহ-কলাকাজকাৰ জ্ঞান আৰু
নিজ বৰ্ণ, আশ্ৰম আৰু পৰিস্থিতিৰ অনুৰূপে কেৱল
ভগৱানৰ সেৱা-ভাৱনাৰে একাৰে সৈতে শাস্ত্ৰবিহিত
কৰ্মৰ যথাযোগ্য আচৰণ। এনে ভাৱেৰে কৰ্মানুষ্ঠানৰ
কালত সৰ্বপ্ৰকাৰ দুৰ্ভোগ-দুৰাচাৰ নিঃশেষে উন্মূলিত হয়,
দৰ্শন-শৌক আদি মানসিক-বিকাৰ নোহোৱা হয় আৰু

সংসাৰ-বন্ধনবপৰা মুক্ত হৈ পৰম শান্তি লাভ কৰে (গীতা ৫।১০-১২; ৭।২৮; ১৮।৫৬) । কামনাযুক্ত কৰ্মাচৰণৰ পুনৰ্জন্মাদি দুখময় ফলতকৈ এই যথার্থ কৰ্মাচৰণৰ ফল সৰ্বভোভাবে বেলেগ আৰু বিশুদ্ধ ।

এইদৰেই আমি পৰম জ্ঞানী মহাপুৰুষসকলৰ পৰা—
শুনিছিলোঁ— যিসবলে আমাক এই বিষয়টো ভালকৈ ব্যাখ্যা
কৰি বুজাই দিছিল ।

“অসন্ত জগজ্জ্ঞান’ জোয়াত উত্তৰ ভৈল,
সন্ত হেন প্রকাশে সদায় ।
কৰ্ম’জড় মনুয়াব, মন মগ্ন ভৈল তাতে
বেদৰ নুবুজে অভিপ্ৰায়’ ॥কৌণ্ডন॥ ১০॥

বিদ্যাং চাৰিদ্‌য়াং চ যন্তদ্ বেদোক্তয়ং সহ ।
অবিদ্যায়া মৃত্যুং তীৰ্ণা বিদ্যায়ামৃতমশ্নুতে । ১১॥

ম্ৰঃ (যি লোকে) বিদ্যাম্ (জ্ঞানৰ তত্ত্ব) চ অবিদ্যাম্ চ (আৰু
কৰ্মৰ তত্ত্বও) তং উভয়ম্ (সেই দুয়োটাকে) সহ (একে লগে)
বেদ (যথার্থতে জানিলে), অবিদ্যায়া (‘তেওঁ’ কৰ্মৰ অনুষ্ঠানব-
হাৰা) মৃত্যুং, তীৰ্ণা (মৃত্যুক অতিক্ৰম কৰি) বিদ্যায়া (জ্ঞানৰ
অনুশীলনবহাৰা) অমৃতম্ (অমৃতত্ব) অশ্নুতে (ভোগ কৰে) ॥১১॥

[কৰ্মৰ যথার্থ বহস্য বুজাত বৰ বুদ্ধিমান লোকেও
ভুল কৰে। (গীতা ৪।১৬) । এই কাৰণে কৰ্মতত্ত্ব ‘গহন’
বুলি শ্ৰীভগৱানেই উল্লেখ কৰিলে (গীতা ৪।১৭) । কৰ্মৰ
বহস্য নজনা অথচ নিজক জ্ঞানী বুলি ভবা লোকে
কৰ্মক ব্ৰহ্মজ্ঞানৰ বাধক বুলি মানি নিজৰ বৰ্ণাশ্ৰমো-

চিত্ত অবশ্য কৰ্ত্তব্য কৰ্মবোৰো এৰি পেলায় ; এনে কৰ্ম ভাগব-
দ্বাৰা তেওঁ ভাগব ফল সংসাৰ-বন্ধনবৰণৰা মুক্তি নাপায় (গীতা
১৮।৫—১১) এইদৰেই জ্ঞানৰ যথার্থ বহস্য বুজি বেদবিহিত
কৰ্মকাণ্ড পৰিত্যাগ কৰি জ্ঞানী বোলাই মান-সংকাৰ খোৱা
লোকে নিজক পুণ্য-পাপত অলিপ্ত মানি যথেষ্টাচৰণত
শ্ৰবৃত্ত হয় ; অথবা কৰ্মক ভাৰস্বকণ্ণ মানি ‘ভণ্ড-তপস্বী’
সাজি আলসা, নিদ্ৰা, বিলাস-ব্যসন আদিত হুলস্থল মনুষ্য-
জন্মৰ অমূল্য সময় অপৰায় কৰে (গীতা ৩।৪) । এই দুয়ো-
প্ৰকাৰ অনর্থক হাত-সাৰি পৰমার্থ লাভ কৰিবলৈ শ্ৰুতিৰ
উপদেশ যে,—

কৰ্ম আৰু জ্ঞানৰ তত্ত্ব একেলগে জনা আৱশ্যক । এই
দুয়োকে পৰস্পৰ পৰিপূৰক ৰূপে বুজি ৰি জনে একে
লগে উভয়ৰ অনুশীলন কৰে, তেওঁ নিজ বৰ্ণাশ্ৰম আৰু
পৰিস্থিতিৰ অনুকণ শাস্ত্ৰবিহিত কৰ্মবোৰ যথানিয়মে আচ-
ৰণ কৰে কিন্তু সেইবোৰত তেওঁৰ ফল-কামনা, বাগ, দ্বেষ
আৰু কৰ্ত্তৃত্বাভিমানো নাথাকে । ভগৱন্তৰ কৰ্মচাৰী বুলি
হ্মানি ভাগত পৰা কৰ্ত্তব্যৰ আচৰণ অনাসক্ত ভাৱে কৰি
যায় । তাৰ ফলত তেওঁৰ জীৱন-যাত্ৰা সহজ আৰু
শুখী হয়, ভগৱন্তক মনত ৰাখি তেওঁৰ আদিষ্ট কৰ্ম
তেওঁৰ প্ৰীতিৰ বাবে চলাই থাকোঁতে অন্তঃকৰণ নিৰ্মল
হয় আৰু সেই পৰমশুদ্ধ ৰূপাত্ম হৃদয়
সংসাৰ সহজেই তৰি যায় । এই প্ৰকাৰে কৰ্মসাধনাৰ
লগে লগে তেওঁৰ ধিবেকে নিবন্তৰ জীৱন-চিন্তাৰূপ

জ্ঞানাত্ম্যাস কৰি থকা বাবে তেওঁৰ বিষয়-বৈবাগ্য অস্মি নিত্য-
বস্তু পৰমেশ্বৰৰ স্বার্থজ্ঞান হয় আৰু অচিৰেই ভগবন্তৰ সাক্ষাৎ-
প্ৰাপ্তি ঘটে * ॥১১॥

অক্ষং তমঃ প্ৰবিশন্তি য়েহ সন্ততিমুপাসতে ।

ততো ভূয় ইব তে তমো য উ সন্ততিম্ বতাঃ ॥১২॥

য়ে (যি সকলে) অসন্ততিম্ (বিনাশশীল দেব-পিতৃ-মন্ত্ৰা
আদিক) উপাসতে (উপাসনা কৰে), অক্ষম তমঃ (‘তেওঁলোক’
অজ্ঞানকণ অন্ধকাৰত) প্ৰবিশন্তি (প্ৰৱেশ কৰে)। য়ে উ (যি সকল
আকৌ) সন্ততিম্ (অবিনাশি পৰমেশ্বৰত) বতাঃ (বত থাকে অৰ্থাৎ
তেওঁক উপাসনা কৰাৰ মিছা অভিমান ত মত্ত থাকে), তে (তেওঁ-
লোক) ততঃ (তাওঁকৈয়ো) ভূয় ইব তমঃ (অধিকতৰ হৈ অন্ধকা-
ৰত প্ৰৱিষ্ট হয়) ॥১২॥

* তাৎপৰ্য এই যে ঈশ্বৰোপৰণ বুদ্ধিৰে নিত্য-নৈমি-
স্তিক বিহিত কৰ্মাচৰণৰপৰাই নৈকম্যসিদ্ধি অৰ্থাৎ ভগবন্তজ্ঞান
জন্মে । ফলাকাঙ্ক্ষাবৰ্জন, কৰ্ত্ত্বাভিমাৰতাগ আৰু সৰ্বকৰ্ম ঈশ্বৰত
সমপৰ্ণ—এই তিনিয়েই কৰ্মাচৰণৰ মূল সূত্ৰ (গীতা ২।৪৭; ৩।৩০)।
সকলো কৰ্ম ঈশ্বৰত সমপৰ্ণ কৰি ‘মই তেওঁৰ তৃত্বকপে কৰ্ম
কৰিছোঁ’ এই জ্ঞানেৰে কৰ্ম কৰিলে ঈশ্বৰলৈ ভক্তি জন্মে; সেই
ভক্তিময় ভাবনাত ‘মই’ ‘মোৰ’ ইত্যাদি কৰ্ত্ত্বৰ অহকাৰ নোহোৱা
হয়, ‘ঈশ্বৰৰ আদেশমাত্ৰ পালন কৰিছোঁ’ এনে ধাৰণা হয়। এই
প্ৰকাৰে ভক্তি, জ্ঞান, কৰ্ম—তিনিওৰো সমন্বয় হয়। আকৌ কৰ্ম
ঈশ্বৰৰ সৃষ্টি, তেওঁৰপৰাই জীৱৰ কৰ্ম-প্ৰৱৃতি; এয়া তেওঁৰ
লীলা। কৰ্মধৰিতি হলে জীৱৰ ভৱলীলাই শেষ। কাজেই তেওঁৰ
লীলাশুক্ৰিৰ নিমিত্তেই যথাবিহিত কৰ্ম কৰা উচিত। হিন্দু

সমস্ত কৰ্মই ধৰ্মশাস্ত্ৰ নিৰ্দিষ্ট হেতুকে কৰ্মই ধৰ্ম (গীতা ১৬২৪)। তাৰ
হৰ লাগে—‘কৰ্ম ঈশ্বৰং যঃ ১৫৩। আদেশমানি তেওঁৰ শ্ৰীতিৰ
নিমিত্তে কৰ্ম কৰিছোঁ’। তেনেহলেই জ্ঞানভক্তিসমাহিত ভগবন্তৰ
উপাসনা হয়, কৰ্ম-বন্ধনৰ হাত-সৰা হয়, আৰু তাৰদ্বাৰায়েই ভগ-
বৎপ্রাপ্তি ঘটে (গীতা ৭।২৮।২৯)। সমস্ত ভক্তি-শাস্ত্ৰৰ সিদ্ধান্ত
এয়েই।

“বৰ্ণাশ্রমাচাৰবত্তা পুৰুষেণ পৰঃ শূন্যান্।

বিষ্ণুৰাধাধাত্তে পশ্চা নান্যং ত্ৱাং নান্যং” ॥ (বিষ্ণু পুৰাণ ৩।৮।৯)

“বিষ্ণুস্তু ষাতি বিপ্লেভা কৰ্ম যোগবত্তাশ্রমাম্।

বৰ্ণাশ্রমাচাৰবত্তা পূজাতে কৰিব্যৰাঃ” ॥ (বৃহদাৰণ্যক পুৰাণ ১৩।১৩৪)

“বেদোক্তমেৰ কুৰাণো নিঃসঙ্গে অপিতম্ যবে।

নৈকৰ্মাং লভতে সিদ্ধিং বোচন থা ফলশ্ৰুতিঃ” ॥ (ভাগবত-১১।৩।৪৭)

“বেদাদি শাস্ত্ৰাবহিত বৰ্মবিজ্ঞান অনাসক্তভাবে কৰি ঈশ্বৰত
অৰ্পণ কৰিব লাগে, তেতিয়া নৈকৰ্মাসিদ্ধি অৰ্থাৎ কৰ্মবন্ধনবপৰা
মুক্ত হৈ ভগবৎপ্রাপ্তিকণ সিদ্ধিলাভ হয়। ফলশ্ৰুতিবোৰ কৰ্মাচ-
ৰণত কচি বঢ়াবলৈ হে গোৰ হয়’।

“মম নাস্তি কুতেনার্থো ন কৃতং হ কশ্চন।

যথা শ্ৰোণ্ডেন তিষ্ঠ মি হ কৰ্মণি ও আগ্ৰঃ” ॥ (যোগবাসিষ্ঠ)

‘মোৰ অৰ্থাৎ ব্রহ্মজ্ঞানীৰ কৰ্ম কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই, নকৰাৰো
কোনো অৰ্থ নাই, তেজন্তে শাস্ত্ৰটো ‘নির্দেশ দিয়া কৰ্ম কৰি থকাই
মোৰ কৰ্ত্তব্য; কৰ্মতাগৰ প্ৰায় কিয় হব লাগে?’

“নুবুজে বৈশ্ব-সম্প্ৰিয়ং চ। কৰ্মকো কৰিবে নজানে মুঢ় ॥

মূৰ্খ হয় বোলে মই পণ্ডিত। নকট কৰি ফুৰে আনবো চিত্ত ॥

সিদ্ধাবে কৰিয়া সকল কৰ্ম। নিবৃত্ত অপিব সি সব ধৰ্ম ॥” (কীৰ্ত্তন

[এতিয়া অসম্ভুতি অৰ্থাৎ বিনাশী দেৱ, পিতৃ, মনু-
ষাদি যোনি তথা সেই সেই লোকৰ ভোগ্যসামগ্ৰী আৰু সমু-
তিৰ অৰ্থাৎ অবিনাশী চিৰমুদন পৰব্ৰহ্মৰ উপাসনাৰ বৃণ-
বলৈ গৈছে—] যি সকল লোকে ইহলোকত স্ত্ৰী, পুত্ৰ, ধন,
মান, কৰ্মতা, যশস্যা আদি আৰু পৰলোকত স্বৰ্গাদি ভোগ-সুখ
প্ৰভৃতি অচিৰস্থায়ী বিষয়ত অত্যাশক্ত হৈ তাকটো পৰম সুখ
বুলি মানি সেইবোৰৰ অৰ্জান-সেৱনত সদা-সৰ্বদা ব্যস্ত থাকে
আৰু সেহিবোৰ পাবলৈ, বক্ষা কৰিবলৈ আৰু বৃদ্ধি কৰিবলৈ
বিভিন্ন দেৱ-সেৱা, পিতৃ-সেৱা তথা মনুগ্ৰন্থাদিৰ সেৱা (উপাসনা)
কৰে—যিবোৰ নিজেই সেই সেই স্বল্পকালীন ভোগ-সুখত
অহুপ্ত কৰাণে ভূমি-সুখৰ প্ৰাৰ্থী আৰু বিনাশী-দেহধাৰী সেই-
সকলৰ উপাসক ভোগ্যসমুহ মানৱবিশ্বাক বিভিন্ন দেৱলোক
আৰু ভোগযোনি প্ৰাপ্ত হয়। সেয়েহে শ্ৰুতিয়ে কলে—সেইবোৰ
অচিৰস্থায়ী ভোগ-সুখৰ উপাসকসকল অজ্ঞানৰূপ অন্ধকাৰতেই
প্ৰৱেশ কৰে (গীতা ৭।২০-২১)।

আকৌ যি সকলে শাস্ত্ৰৰ তাৎপৰ্য নুবুজি—(যুজ্ঞে
শাস্ত্ৰং নয়, যেহি আসে দেহি কয়’) তথা জগদন্তৰ আচিন্ত্য
মহিমা-ৰাজি আৰু তাৰ বহিস্যজ্ঞান নোহোৱা কাৰণে জগ-
বন্তৰ সেৱা-পূজাও নকৰে আৰু অন্ধাৰীনতা তথা ভোগ-
লালসাৰ কাৰণে শাস্ত্ৰবিহিত দেৱোপাসনা আৰু মানৱ
সেৱাতো প্ৰবৃত্ত নহয়—এনেবোৰ ভোগ-লালসী লোকে
স্বাৰ্থ-সিকিৰ কাৰে মিছা-মিছি স্বৰ্গ-একেশ্বৰবাদী ঈশ্বৰ-
তত্ত্বক বুলি সবলমনা জনতাৰদ্বাৰা পূজনীয় হবলৈ চেষ্টা
কৰে। এই সকল মিথ্যাভিমানী লোকে পূজ্য দেৱতা-

সবক তুচ্ছ জ্ঞান কবে আৰু শাস্ত্র-বিধিমন্তে অৱশ্যকৰ্তব্য দেৱ-
-পিতৃৰ উপাসনা তথা গুৰুজনৰ সেৱা-সংকাৰ প্ৰভৃতিশিষ্ট-
ব্যৱহাৰো বিসৰ্জন দিয়ে । তত্পৰি আন আন লোককো
শাস্ত্ৰৰ বিকৃত ব্যাখ্যাৰে মতিভ্ৰম জন্মাই তেওঁলোকৰ মনতো
শাস্ত্ৰীয় উপাসনাৰিৰ প্ৰতি অশ্ৰদ্ধাৰ ভাৱ সন্মুখাই দিয়ে ।
এনেবোৰ লোকে নিজক ঈশ্বৰৰ সমকক্ষ মানি ইচ্ছামতে
হুবাচাৰত প্ৰবৃত্ত হয় । এনে মদগবী স্বহস্ত ধৰ্মোপদেশক
ভেষজধাৰীসকল নিজ দুৰ্জয়-অশিষ্টাচাৰৰ ফল-ভোগ বৰি-
বলৈ বাধা হৈ বুকুৰ-গাহৰি আদি নীচ-যানিত আৰু
কুস্তীপাক আদি নৰকত হুঃসহ-যত্ননা ভুগিবলগীয়া হয় ।
সেয়ে হৈ প্ৰতিযে বিনশ্বৰ দেৱতা আদিৰ উপাসকতকৈয়ো
এই শুণ্ড, পৰম পুৰুষৰ উপাসকবোলাৱ সকল অধিকতৰ ঘোৰ
অন্ধকাৰত প্ৰৱেশ কৰে বুলি কলে (গীতা ১৬।১৮।১৯) ॥১২॥

অন্যদেৱান্তঃ সন্তৱাদন্যদাহবনন্তৱাং

ইতি শুশ্ৰুম ধীৰানাত্ য়ে নন্তদ্বিচচক্ষিৰে ॥১৩॥

সন্তৱাং (সন্তুষ্টৰ পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ উপাসনাৰপৰা) অন্তঃ এৰ
(অনুহী ফল) আছঃ (কোৱা হৈছে), অসন্তৱাং (বিনাশী দেবাদিৰ
উপাসনাৰপৰাও) অন্তঃ (অন্ত ফল কোৱা হৈছে) ।
ইতি (এই প্ৰকাৰে) ধীৰানাম (বিবেকীপুৰুষসকলৰ 'উপদেশ') শুশ্ৰুম
(আমি শুনিলোঁ), য়ে (যি সকলে) নঃ (আমাক) তৎ (সেই
বিষয়) বিচচক্ষিৰে (বা ব্যা কৰি বুজাইছিল) ॥১৩॥

[শাস্ত্ৰাৰ্থৰ তাৎপৰ্য বুদ্ধিসমৃদ্ধি আৰু অসমৃদ্ধি যথার্থ-
ভাৱে উপাসিত হ'লে পৰমার্থগাত্ৰ স্বৰূপৰা কথা সংকে-
তেৰে বুজাইছে—] এই বিৰাট-বিষয় . সৃষ্টি-স্থিতি-লয়
সমুদ্র হ'ল স্বৰূপৰা, সেই পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমৰ অচিন্ত্য
অনন্ত শক্তি আৰু সৰ্বাত্মিকাল নিত্য নিৰিক্ষাৰ স্বৰূপ
তত্ত্বত: জ্ঞানী ব্ৰহ্মালু হৈ ভক্তিপূৰ্ণ কল্পেৰে নিত্য-নিবন্তৰ
সেই পৰম প্ৰভুৰ পৰম মধুৰ গুণ-নামৰ আৱণ-কীৰ্তন,
অৰ্চন-বন্দন আৰু লীলাগাম আদিৰ দৰ্শন তথা গুণ-
গনগহন সচ্চিগানদমন স্বৰূপদৰ্শনৰ ঐকান্তিক আকুল-
তা হৈ হ'ল ভগৱন্তৰ উপাসনাৰ যথার্থ স্বৰূপ । এনে উপা-
সকৰ অনিৰ্বেই সনাতন ভগৱন্তৰ সাক্ষ্য প্ৰাপ্তি হয়
(গীতা ৭।৩৪) । একেৰৰ উপাসনাৰ ভেষচনত মদগৰ্ভীৰ লভ্য
ফলতকৈ এই প্ৰকৃত উপাসকৰ লভ্য ফল সম্পূৰ্ণ বিশৰীত—
অতিপাত বেলেগ ।

এইদৰেই শ্ৰীভগৱানৰ শাস্ত্ৰমুখে কোৱা বানী অনু-
সৰণ কৰি (গীতা ১৭।১৪) দেৱ, পিতৃ, গুৰু, ব্ৰাহ্মণ,
জ্ঞানীলোক আদিৰ সেৱা-পূজা, ভগৱন্তৰেই সেৱা ভাব
কৰি (গীতা ১০।৪১) একান্ত কৰ্তব্য-বোধেৰে অদ্বি-
তীয় একক বহুৰূপে পূজা কৰা, তেওঁৰ আজ্ঞা পালি
তেওঁৰেই বিৰূতিৰ পূজা কৰাট হ'ল দেৱতা আদিৰ
উপাসনাৰ যথার্থ স্বৰূপ । এনেকৈ সৰ্বময় ঈশ্বৰত অস্ত:
কৰণ বাগি দেৱ-পিতৃ আদিৰ সেৱা-পূজাত বহু হোৱা
লোকৰ অন্তৰ শুদ্ধ হয় আৰু তেতিয়া শ্ৰীভগৱানৰ কৃপাৰ
পাত্ৰ হৈ স্তুত্ৰময় সংসাৰ সাগৰ তৰি যায় (গীতা ১২।৬-৭)

“অন্তৰত এক ঈশ্বৰক দেখিয়োক নানা বাহিৰত

অন্তৰত বোধ বাহিৰত জ্ঞাপ্রায় ।

বৃত্তি সমস্ত ভেজিয়োক বাহিৰত সজ দেখায়োক

এহিমতে বাম লোকত ফুৰা বেঢ়ায় ॥ (নাম ঘোষা)” ।

। বিনাশশীল দেৱতা আদিক সকাম ভাবে উপাসনাত প্ৰাপ্য
ফলতকৈ এওঁ নিদামভাবে সেৱক-ভাবে উপাসকৰ প্ৰাপ্য
ফল সম্পূৰ্ণ বেলেগ আৰু বিপৰীত !

যিসকল তত্ত্বজ্ঞানী মহাপুৰুষে এই বিষয়টো পৃথক্
পৃথক্ ভাবে ব্যাখ্যা কৰি আমাক বুজাইছিল, সেইসকলৰ-
পৰা আমি এওঁৰেই শুনিছিলোঁ । ১৭॥

সমুত্তিং চ বিনাশং চ যন্তদ্ বেদোভয়ং সহ ।

বিনাশেন মৃত্যুং তীৰ্ত্বা সমুত্যাগমশ্নুতে ॥১৪॥

যঃ (যে লোকে) সমুত্তিন্ (সবদত্তব্ৰহ্মাণী পৰমেশ্বৰক) চ
(তাক) বিনাশম্ চ (বিনাশশীল দেৱতা আদিকো) তৎ উভয়ম্
(সেই উভয়কে) সহ (একেলগে) বেদ (জানিব পাৰিলে), বিনাশেন
(‘তেওঁ’ বিনাশী দেৱাদিৰ উপাসনাৰদ্বাৰা) মৃত্যুম তীৰ্ত্বা (মৃত্যু-
ময় সংসাৰ পাৰ হৈ) সমুত্যা (সনাতন ব্ৰহ্মৰ উপাসনাৰে) অশ্নু-
তম্ (অমৃতত্ব) অশ্নুতে (ভোগ কৰে—ব্ৰহ্মৰূপিত্ব নিত্যানন্দ ভোগ
কৰে) ॥১৪॥

যি লোকে এই তত্ত্ব বুজে যে, এক পৰমাত্মা পুৰ-
ষেই সৰ্বশক্তিৰ আধাৰ, সৰ্বনিৰ্গম আৰু ব্ৰহ্মাদি স্তম্ভপৰ্যন্ত
সৰ্বজগতৰ অন্তৰ্ধামী আত্মা । স্বৰূপতঃ নিগুণ হৈয়ো লোক
বৰ্জনৰ কাৰণে লীলা কৰি দিব্য মঙ্গলময় গুণবাজিসম-

দ্বিত সাৰ্কাৰ সগুণৰূপতো তেওঁ বিজ্ঞমান । দেৱ-পিতৃ-
মমুষাদি সমস্ত যোনি তথা সমুদায় ভোগ-বিলাস বিনাশ-
শীল-ক্ষণভঙ্গুৰ বাবে দুঃখ-বেদনাৰ কাৰণস্বৰূপ হলেও
সেইবোৰত থকা সত্তা, ক্ষুৰ্তি, সামৰ্থ্য আদি সকলোৱেই ভগ-
ৱন্তৰ (গীতা ১০।৪২) । তেওঁৰ ৰচিত জগৎচক্ৰ সূচাকৰূপে
চলিবলৈ তেওঁৰেই শক্তিকণিকাৰে বিভিন্ন অধিকাৰত নিয়ো-
জিত দেৱতা প্ৰভৃতিক ভগৱন্তৰ শ্ৰীতিৰ নিমিত্তেই যথা-
যোগ্য সেৱা-পূজা কৰিবলৈ শাস্ত্ৰই নিৰ্দেশ দিলে (গীতা
৩।১১) । শাস্ত্ৰকপী ভগৱন্তৰ এই আজ্ঞা * যে, ঐহিক
অথবা পাৰলৌকিক ভোগত আসক্ত নহৈ হৃদয়ৰ পৰা
কামনা-বাসনাবোৰ বহিষ্কাৰ কৰি যথাযোগ্য শাস্ত্ৰবিহিত
দেৱ-পিতৃ আদিৰ সেৱা-পূজা অৱশ্যই কৰ্তব্য (গীতা ৩।৩০) ।
ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁৰ জীৱন-যাত্ৰা সূচল হয় আৰু একেশ্বৰবোধ
জাগৃত থকা কাৰণে আন্তৰিক বিকাৰবোৰ নষ্ট হৈ নিৰ্মল
চিত্ত হয় ; গতিকেই ভগৱানৰ কৃপাপ্ৰাপ্ত হৈ তেওঁ অতি
সহজে মৃত্যুময় সংসাৰ-সাগৰৰ পাৰ পায় । বিনশ্বৰ দেৱতা
আদিক কামনাশূন্য হৈ ভগৱৎ-বিভূতি ধাৰণাৰে উপাসনা

* মাধৱদেৱৰ বাণী শ্ৰৱণীয়—

মাধৱে বোলন্ত শ্ৰুতি স্মৃতি, মোৰ আজ্ঞাবাণী জানা নিৰ্ভ,
আৰু উলঙ্ঘিয়া যিটো জনে প্ৰৱৰ্ত্তয় ।

ভৈল সিটো মোৰ আজ্ঞাছেদী, মোক ঘেৰ কৰিলেক আতি

মোৰ ভক্ত হস্তো বৈষ্ণৱ সিটো নোহয় ॥ নামঘোষা ।

[যেনে—অনুক হয়তো মোৰ পুত্ৰ হব পাৰে, কিন্তু পিতৃঘেৰা
অবাধ্য পুত্ৰ !]

কৰাব লগে-লগে পৰাংপৰ পুৰষোত্তমলৈ আন্তৰিক ভাৱনা
হোৱাৰ দ্বাৰা তেওঁ অবিদ্বন্দ্বৰ পৰব্রহ্মৰ উপাসনাৰ ফলত
অমৃতময় নিত্যধামত নিত্যানন্দ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত হয় ॥১৪॥

হিৰন্ময়েন পাত্ৰেণ সত্যসাপিহিতং মুখম্ ।}

তদ্বৎ পুৰুষপাৰ্শ্বণু সত্যধৰ্মায় দৃষ্টয়ে ॥১৫॥

পুৰুষ (হে সৰ্বাৰোপোষণকাৰী পৰমেশ্বৰ!) সত্য (কেৱল
সত্যস্বৰূপ তোমাৰ) মুখম্ (শ্ৰীমন্ত ৰূপ) হিৰন্ময়েন পাত্ৰেণ (জ্যোতি-
ৰ্ময় সূৰ্যমণ্ডলৰূপ পাত্ৰৰ [ঢাকনিৰ] দ্বাৰা) অপিহিতম্ (ঢাক খাই
আছে), সত্যধৰ্মায় (কেৱলে সত্য-তোমাৰ উপাসনাৰূপ ধৰ্মৰ
অনুষ্ঠানকাৰী মোক) দৃষ্টয়ে (তোমাক দৰ্শন কৰিবলৈ) তৎ
(সেই ঢাকনি) ত্বম্ (তুমি) অশংকণু (আতৰাই নিয়া) ॥১৫॥

[আন্তৰিক আকুলতাবে জঙ্কই ভগৱন্তক প্ৰাৰ্থনা কৰে
যে—], ‘হে ভগৱান! তুমি তো অখিল ব্ৰহ্মাণ্ডৰ ভৰণ-
পোষণ কৰ্তা, তোমাৰ সৃষ্ট জগৎ তোমাৰদ্বাৰায়েই
পৰিপুষ্ট হৈ ৰক্ষিপ্ৰাপ্ত হৈছে। তোমাৰ সেৱকৰূপ সত্য
ধৰ্মৰ উপাসক মই তোমাক প্ৰত্যক্ষদৰ্শন পাবলৈ প্ৰাৰ্থনা
জনাইছোঁ। তোমাৰ অলৌকিক শ্ৰীমন্ত সচ্চিদানন্দ ৰূপ
জ্যোতিৰ্ময় সূৰ্যমণ্ডলৰ তিব-বিৰণিৰ আবৰণেৰে ঢাক-খাই
আছে; মোৰ মনোবধৰ পূৰ্ণতাৰ নিমিত্তে—তোমাৰ সমীপ-
বৰ্তী হৈ তোমাক নিৰাবৰণে দৰ্শন পোৱাত বাধাদিয়া
যি বোৰ আবৰণ—যি বোৰ প্ৰতিবন্ধক, সেই সকলোবোৰ
আতৰাই নিয়া; তোমাৰ উন্মুক্ত সচ্চিদানন্দ স্বৰূপ প্ৰত্যক্ষ-
কৰি মানৱীজনন সার্থক কৰোঁ ॥১৫॥

পুষ্মেকৰ্বে যম সূৰ্য্ প্রাজাপত্য

বৃহ বশ্মান্ সমূহ ।

ভেজো যন্তে কপং কল্যাণতমং তন্তে

পশ্যামি যোহসারসৌ পুৰুষঃ সোহমস্মি ॥১৬॥

পুষন্ (হে জগতৰ পোষণকাৰী)। এক ঋষে (হে একমাত্ৰ ঋষী)। সূৰ্য্ (হে সৰ্বজগতৰ লক্ষ্য)। যম (হে সৰ্বনিয়ন্তা)। প্রাজাপত্য (প্রজাপতিৰ প্ৰিয়)। বশ্মান্ (বশ্মিবোৰ) বৃহ (একত্ৰ কৰা, কিম্বা অঁ তৰ কৰা), তেজঃ (জ্যোতি) সমূহ (সামৰা, বা নিজ জ্যোতিত্ব মলিত কৰা)। তে (তোমাৰ) যং কল্যাণতমং (যি অতিশয়কল্যাণ-ময়) কপম (দিব্য স্বৰূপ), তং (সেই কপ) তে (তোমাৰ কৃপাত) পশ্যামি (ধ্যানযোগে দেখি আছোঁ)। ঋঃ (যি) অসৌ (সৌ সূৰ্য-মণ্ডলবৰ্তী আত্মা), অসৌ (সেহজন) পুৰুষঃ (পৰমপুৰুষ স্বৰূপতঃ তুমি)। অহম্ (ময়ে) সঃ অস্মি (সেইজনেই হওঁ অৰ্থাৎ তেওঁত কৈ অন্য ঘোৰ দ্বিতীয় সত্তা নাই) ॥১৬॥

হে ভগবান ! ভক্তৰ ভক্তি-সাধনা তোমাৰ কৃপাতে পৰি-পুষ্ট হয়। একমাত্ৰ তুমি সৰ্বদৰ্শী পৰম জ্ঞানস্বৰূপ, তোমাৰ একান্ত ভক্ত সকলে তোমাৰ কৃপাতে তোমাৰ যথার্থ স্বৰূপ বুজিব পৰা জ্ঞান লাভ কৰে (গীতা ১০।১০.) “ভগবন্ত ভক্তিমুক্ত-পুৰুষৰ আত্মবোধ, মাধৱৰ প্ৰসাদে মিলয়” (নামঘোষা)। তুমি সকলোকে নিয়মন, নিয়ন্ত্ৰণ আৰু শাসনত বাক্যোত্তা ; অবিজ্ঞেয় হলেও স্থাৱৰ জঙ্গম জগতৰ তুমিয়েই একমাত্ৰ লক্ষ্য-কেন্দ্ৰস্থল ; তুমি প্রজাপতিবো প্ৰিয়, কিয়নো, তোমাৰ অমুকুল হাঁহিতে প্রজাপতিৰ প্রজা-সৃষ্টি অব্যাহত আছে। হে প্ৰভো !

বিক্ৰিপ্ত সূৰ্য্য-বশিষ্ঠজালৰ দৰে কেউফালে আৰুৰি থকা
সংসাৰ মায়াজালখন চপাই কোচাই সামৰি তোমাতেই
বিলীন কৰি দিয়া, সূৰ্য্যৰ উগ্র তেজৰ দৰেই উদগ্ৰ বিষয় বাসনা
তোমাৰ পৰম জ্যোতিত লুপ্ত কৰি 'দয়' আৰু তোমাৰ
পৰম বাস্তৱৰূপ প্ৰত্যক্ষ কৰোৱা। এতিয়াও মই ধ্যান
দৃষ্টিৰে তোমাৰ সৌন্দৰ্য-মাধুৰ্য্যনিধি পৰম কলানময় সচ্চিদা-
নন্দৰূপ তোমাৰ কৃপাত দেখি আছোঁ আৰু উপলব্ধি কৰিছোঁ।
যে যি সৌ সূৰ্য্যমণ্ডলমধ্যবৰ্তী পৰমাত্মা, সেই জগদাত্মা পৰম-
পুৰুষ পুৰুষোত্তম তুমি। সেই তুমি মোৰো অন্তৰ্যামী আত্মা,
গতিকে সেই তুমিয়েই মই ॥১৬॥

বায়ুৰনিলমমৃতমধেদঃ ভস্মান্তু শৰীৰম্ ।

ওঁ ক্ৰতো অৰ কৃতঃ অৰ ক্ৰতো অৰ কৃতঃ অৰ ॥১৭॥

অথ (এতিয়া), বায়ুঃ (প্ৰাণ আৰু ইন্দ্ৰিয়সমূহ) অমৃতম
(অবিনাশী) অনিলম্ (সমষ্টিৰ যুত 'মিনিত হওক'), ইদম্ শৰীৰম্
(এই স্থলদেহ) ভস্মান্তম্ (ভস্মীভূত হৈ যাওক), ওঁ (হে দক্ষিণানন্দ !
ক্ৰতো (সৰ্বযজ্ঞেশ্বৰ !) অৰ (মোক অৰণ কৰা), কৃতম্ (মোৰ কৃত-
কৰ্ম্মক) অৰ (অৰণ কৰা); ক্ৰতা (হে যজ্ঞবৰূপ !) অৰ (মোক অৰণ
কৰা), কৃতম্ (মোৰ কৃত কৰ্ম্মক) অৰ (অৰণ কৰা) ॥১৭॥

[ধানবদাৰা ভগৱন্তৰ মঙ্গলময়ৰূপ দৰ্শন কৰা ভক্ত
সাধকে পৰমধামৰ বাত্মী হৈ বাস্তৱ কৰিছে—] 'এতিয়া মোৰ
প্ৰাণবায়ু আৰু ইন্দ্ৰিয়সমূহ নিত্য বিद्यমান সমষ্টিবায়ুত মিলি
যাওক আৰু এই স্থলদেহ ভস্মীভূত হৈ মহাকাশত বিলীন

হওক'। এইৰূপে স্বস্তি দেহেন্দ্ৰিয়াদিৰ নিজ নিজ উপা-
দানকাৰণত বিলীন হোৱাৰ আৰু সূক্ষ্ম-সূক্ষ্ম দেহৰ উচ্ছ্ৰাব
কাৰ্য্যনা কৰি পৰমাৰাধ্য পৰম শ্ৰেষ্ঠক প্ৰাৰ্থনা জনাইছে যে,
হে সচ্চিদানন্দঘন সৰ্বযজ্ঞাদিকৰ্মসকল পৰমেশ্বৰ ! তুমি
তোমাৰ এই নিজ-জন মোক স্মৰণ কৰাঁ আৰু মোৰ কৰ্ম-
বোৰো স্মৰণ কৰাঁ। নিজৰেই ভাৱত মোক আৰু মই কৰা
সেৱা-পূজা আদি ভক্তিভাৱবোৰ শূৰঁৰি তোমাৰ বাণীৰ সাৰ্থক
কৰাঁ ; তুমি তো কোৱা আছে—‘অহং স্মৰামি মন্ত্ৰকৃতং নয়ামি
পৰমাং গতিম্’—(মই মোৰ ভক্তক মনত ৰাখোঁ আৰু
শ্ৰেষ্ঠ পৰম গতি দিওঁ—ভক্তৰ সেৱা স্বীকাৰ কৰোঁ আৰু
মোৰ সেৱাৰ কাৰণে মোৰ ওচৰলৈ লৈ আনোঁ)—এয়ে তো
পৰম গতি।’ এই অস্তিপ্ৰায়েৰেই আৰু বাৰ জনাইছে হে
যজ্ঞময় ভগৱন্ত ! এই নিজ-জন মোক স্মৰণ কৰাঁ আৰু মোৰ
কৃত ভক্তিপূৰ্ণ কৰ্মবোৰো স্মৰণ কৰাঁ। এই অস্তিম সময়ত
তোমাৰ স্মৃতিত পৰোঁ যদি আকৌ তোমাৰ সেৱাত নিশ্চয়
উপনীত হ'ম ॥১৭॥

অগ্নে নয় সুপথা ৰায়ে অস্মান্
ৰিশ্বানি দেৱ ৰমুনানি ৰিদ্বান্ ।
সুয়োধ্যস্বজ্জুহুৰাগমেনো ভূয়িষ্ঠাৎ
তে নমউক্তিৎ ৰিধেম ॥১৮॥

অগ্নে (অগ্নিত অধিষ্ঠাতৃ দেৱ !) অস্মান্, (আমাক) ৰায়ে
(পৰম ধনকণ ভগৱন্তৰ সেৱাত উপনীত হবলৈ) সুপথা (সুন্দৰ পট্থবি

নয় ('তুমি' লৈ ব'লা) ; দেৱ (হে দেৱ ।) বিশ্বানি বয়ুনানি ('আমাৰ' সকলো কৰ্ম') বিদ্বান্, (জানোঁতা 'তুমি') অশ্মৎ জুহ্বানম্ (আমাৰ সেই পথৰ প্ৰতিবন্ধক) এনঃ (পাপ) যুয়োধি (দূৰ কথা) ; তে (তোমাক) ভূয়িষ্ঠাম্ (বাৰম্বাৰ) নমঃ—উত্তিন্ (নমস্কাৰ-বাক্য) বিধেম (জানাইছোঁ) ॥১৮॥

[পূৰ্বপ্ৰকাৰে আৰাধ্যদেৱক প্ৰাৰ্থনা জনাই এতিয়া সাধকে অপুনৰাবৰ্তী অৰ্চি আদি মাৰ্গেৰে পৰমধাম প্ৰাপ্তিৰ বাঞ্ছা কৰি সেই মাৰ্গৰ অধিকাৰী দেৱতা অগ্নিক প্ৰাৰ্থনা জনাই কৈছে—] হে অগ্নিদেৱ ! মই এতিয়া মোৰ পৰম ধন প্ৰভু-ভগৱন্তৰ বৈকুণ্ঠধামত উপনীত হৈ তেওঁৰ সেৱাত নিজক নিযুক্ত ৰখাৰ অভিলাষী । তুমি অতিশীঘ্ৰে তেওঁৰ ধামলৈ যাবপৰা সুপথ উদ্ভাৱণ মাৰ্গইদি মোক লৈ ব'লা । হে দেৱতা ! তুমি তো মোৰ সকলো কৰ্মকে জানা, নিত্য-নিবন্তৰ ভক্তিয়ে সৈতে তেওঁৰ সেৱাতে লাগি থকা জানাই আৰু এতিয়াও তো মই তেওঁৰ কৃপাত ধ্যান-দৃষ্টিৰে তেওঁৰ ৰূপ-দৰ্শন আৰু নাম-কীৰ্ত্তন কৰি অ'ছোঁ । তথাপি যদি সেই পথৰ প্ৰতিবন্ধক মোৰ কিবা পাপ আছে বুলি তোমাৰ অনুমান হয়, তেন্তে তুমি কৃপা কৰি তাক নষ্ট কৰি পেলোৱা ; মই তোমাক ভূয়োভূয়ো নমস্কাৰ ৰচনেৰে মিনতি কৰিছোঁ * ॥১৮॥

* এই উপনিষদৰ পোন্ধৰ আৰু ষোল মন্ত্ৰ বিশেষকৈ মন-কৰিবলগীয়া । মন্ত্ৰ দুটাৰ ভাৱ অনুসাৰে শ্ৰীভগৱানৰ দৰ্শন পাবলৈ আকুল প্ৰাৰ্থনা জনোৱা আৱশ্যক । 'সত্যধৰ্মায় দৃষ্টয়ে' ইয়াৰ যথা-স্থানত দিয়া ব্যাখ্যাৰ উপৰি এই ভাবো স্বাক্ষৰ লাগে যে,

‘হে কৰুণাময় ; সত্যধৰ্মকৰ তুমি পৰমেশ্বৰৰ স্ৰীমূৰ্তি মই দেখা পাবলৈ
প্ৰতিবন্ধকৰূপে উপস্থিত হোৱা যি আৱৰণ—সংসাৰ-মায়া, জাক
তুমি অপসাৰণ কৰাঁ—সাংসাৰিক মায়া-মোহৰ পৰা মোক মুক্ত
কৰাঁ, তোমাৰ এই কৃপাপ্ৰাপ্ত হৈ মই যাতে পাৰমৰ্থিক সত্তা
দৰ্শন কৰোঁ, তাৰ বাৰস্থা কৰাঁ প্ৰভু !’ আকৌ সোতৰ আৰু
ওঠৰ মন্ত্ৰৰ ভাৱে প্ৰত্যেক লোকৰে বিশেষকৈ অন্তিম-সময়ত
অৱশ্যই স্মৰণীয়। ভগৱানে ধ্যং কৈছে—

অন্তকালে চ মামেব স্মৰণ্ মুক্তা কলেৱৰম্ ।

যঃ প্ৰয়াতি স মন্ত্ৰাং য়াতি ন স্ত্যত্ৰ সংশয়ঃ ॥ (গীতা ৮:৫)

মুমূৰ্খজনৰ কল্যাণৰ কাৰণে এই দুই মন্ত্ৰৰ ভাবাৰ্থ এইদৰে
হব—‘হে পৰমাত্মন ! মোৰ প্ৰাণ আৰু ইন্দ্ৰিয় আদি সকলো-
বোৰ নিজ নিজ কাৰণতত্ত্বত লয় হৈ যাওক আৰু মোৰ
এই স্থলদেহো পুৰি ছাঁয় হৈ যাওক। এই সবৰ প্ৰতি মোৰ
কিঞ্চিৎ মানো আসক্তি নাই। কিন্তু হে সদয়জ্ঞেশ্বৰ। তুমি মাত্ৰ
কৃপা কৰি মোক আৰু মোৰ কৰ্মবোৰ স্মৰণ কৰাঁ। তোমাৰ স্মৰণ
হলেই মই আৰু মোৰ কৰ্মসবো যজ্ঞময় হৈ পৰিব আৰু সেয়ে
হলেই আকৌ মই তোমাৰ চৰণ সেৱাতে থাকিব পাৰিম ॥১৭॥
হে অগ্নিকপী পৰমেশ্বৰ ! তুমিয়েই মোৰ ধন, মোৰ সৰ্বস্ব। এই
কাৰণে পৰম ধন তোমাক পাবলৈ অভিলাষী মোক তুমি সু-
পথেদি তোমাৰ ওচৰলৈ লৈ ব’লা। মই ঘিমান বোৰ কৰ্ম
কৰিলোঁ, সেইবোৰ তোমাৰ অজ্ঞাত নহয়, সকলো তুমি জানাই।
তুমি দয়া নকৰিলে মই কৰা কৰ্মবোৰৰ ফলতে তোমাক পাৰ
নোৱাবিম। সেইকাৰণে কৃপাকৰি তুমি মোক নিজৰ জন কৰি

লোৱা। তোমাৰ চৰণ-চত্ৰৰ ছাঁয়া লভিবলৈ যি প্ৰতিবন্ধক পাপ
মোৰ আছে, সেইবোৰো তুমি দয়া কৰি দূৰ কৰি দিয়াঁ মই
মাত্ৰ বাৰম্বাৰ নমস্কাৰ বাকোৰে ইয়াকে মিনতি কৰিছোঁ ॥১৮॥

॥ ঈশাৱাস্তোপনিষদ সমাপ্ত ॥

শান্তি পাঠ

ওঁ পূৰ্ণমদঃ পূৰ্ণমিদং পূৰ্ণাং পূৰ্ণমুদচ্যতে ।
পূৰ্ণন্ত পূৰ্ণমাদায় পূৰ্ণমেৱাৱশিষ্যতে ॥
ওঁ শান্তিঃ ! ওঁ শান্তিঃ !! ওঁ শান্তিঃ !!!

(ইয়াৰ অন্বয়-ব্যাখ্যা গ্ৰন্থৰ আৰম্ভত দিয়া আছে।)

[ভ্ৰমপ্ৰমাদবশতঃ শিষ্যৰ বিদ্যা-গ্ৰহণত অথবা আচাৰ্যৰ
বিজ্ঞ-প্ৰতিপাদনত কিবা দোষ হলে তাৰ উপশমৰ কাৰণে উপনি-
ষদ-উপদেশৰ অন্তত আকৌ শান্তিপাঠ আৱশ্যক । অন্যান্য উপনিষদতো
এই বিধি বুজিব লাগে] ।

কেনোপনিষদ

কেনোপনিষদ সামবেদীয় 'তলৱকাৰ ব্ৰাহ্মণৰ অন্তৰ্গত এই উপনিষদত সৰ্বপ্ৰথম মন্ত্ৰৰ আদিত 'কেন' শব্দৰ প্ৰয়োগ থকা কাৰণে উপনিষদৰ নাম হ'ল 'কেনোপনিষদ'। তলৱকাৰ ব্ৰাহ্মণৰ অন্তৰ্ভুক্ত বাবে ইয়াক 'তলৱকাৰোপনিষদ' আৰু 'ব্ৰাহ্মণোপনিষদ' বুলিও কোৱা হয়। তলৱকাৰব্ৰাহ্মণৰ ই নৱম অধ্যায়। পূৰ্বৰ আঠ অধ্যায়ত চিত্তশুদ্ধিৰ নিমিত্তে কৰ্ম-কাণ্ড আৰু উপাসনাৰ উপদেশ বিধান কৰি এই অধ্যায়ত পৰমাৰ্থ-তত্ত্বৰ বিচাৰ কৰা হৈছে। অতি গহন ব্ৰহ্ম-তত্ত্ব সহজে বোধগম্য কৰাবলৈ গুৰু-শিষ্যসংবাদৰ ছেলেৰে ইয়াত ওস্তাৱিতাৰ কথা হৈছে।

— হবি: ওঁ পৰমাত্মনে নম: —

শান্তি পাঠ

ওঁ আপ্যায়ন্তু মমাজানি বাক্ প্রাণশ্চক্ষু: শ্রোত্রমথো
বলমিন্দ্রিয়াণি চ সৰ্বাণি । সৰ্বং ব্রহ্মোপনিষদং মাহং ব্রহ্ম
নিবাকুৰ্য্যাম্ মা মা ব্রহ্ম নিবাকবোং, অনিবাৰকবণমন্তুনিবা-
কবণং মেহন্তু । তদ্বাত্মনি নিবতে য় উপনিষৎসু ধৰ্মাস্তে
ময়ি সন্তু, তে ময়ি সন্তু ॥

ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

ওঁ (হে পৰমাত্মন!) মম (মোৰ) অজান (সকলো
বিলাক অজ), বাক্ (বাবা), প্রাণ: (প্রাণ), চক্ষু: (চকু),
শ্রোত্রম্ (কাণ) চ (আক) সৰ্বাণি ইন্দ্রিয়াণি (সকলো ইন্দ্রিয়)
অথো (তথা) বলম্ (শক্তি) আপ্যায়ন্তু (পৰিপূৰ্ত্তি হওক)
সৰ্বম্ (সমস্তই) ওপনিষদম্ (উপনিষৎ প্রতিপাদ্য) ব্রহ্ম (ব্রহ্মহৰণ)
অহম্ (মই) ব্রহ্ম (সেই ব্রহ্মক) মা নিবাকুৰ্য্যাম্ (যেন অধীকাৰ
নকৰোঁ), ব্রহ্ম ('জাক' ব্রহ্মই) মা (মোক) মা নিবাকবোং
(যেন পৰিত্যাগ নবৰে), অনিবাৰকবণম্ ('তেওঁৰ সৈতে মোৰ'
ভট্টট সন্তু) অন্তু (হওক), মে (মোৰে সৈতে তেওঁৰ) অনিবা-
কবণম্ (ভট্টট সন্তু) তন্তু (হওক) । উপনিষৎসু (উপনিষদ্
সমূহত) যে ধৰ্মা: (যি সকল ধৰ্ম প্রতিপাদিত হৈছে), তে (সেই
সকলোবোৰ) তৎ-আত্মনি (সেই পৰমাত্মাত) নিবতে (সংলগ
ধকা) ময়ি (মোত) সন্তু (হওক), তে ময়ি সন্তু (সেই সকলো
মোত হওক) । ওঁ (পৰমাত্মন!) শান্তিঃ শান্তিঃ শান্তিঃ (তিনিবিধ
ভাপ উপশান্ত হওক) ।

হে পৰমেশ্বৰ! মোৰ সকলো অঙ্গ, মূৰ্খ, চক্ষু, কাণ
আদি সমুদায় কৰ্মেন্দ্ৰিয় আৰু জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, পঞ্চপ্রাণ তথা
শাৰীৰিক আৰু মানসিক শক্তি এই সকলো পৰিপুষ্ট আৰু
বুদ্ধিপ্ৰাপ্ত হওক। সমস্তই তো উপনিষদত প্ৰতিপন্ন হোৱা
ব্ৰহ্মই। সেই ব্ৰহ্মক মই যেন কদাপি অস্বীকাৰ নকৰোঁ
আৰু ব্ৰহ্ময়ো যেন মোক কদাচ পৰিত্যাগ নকৰে; সৰ্বভি-
কাল মোক যেন নিজৰ কৰি ৰাখে। ব্ৰহ্মৰ সৈতে মোৰ
আৰু মোৰ সৈতে ব্ৰহ্মৰ নিত্যসংসৰ্গ অটুট থাকে যেন।
উপনিষদসমূহত যিবিলাক ধৰ্ম প্ৰতিপাদিত হ'ল, সেই সকলো
ধৰ্ম নিৰন্তৰ পৰমাত্মচিন্তাত লাগি থকা সাধক মোত প্ৰতিভাত
হওক—সেই সকলোৱেই মোৰ বুদ্ধি-বৃত্তি বিকশিত কৰক।
আধ্যাত্মিক, আধিভৌতিক আৰু আধিদৈৱিক—এই তিনিও
বিধ সংসাৰ-তাপৰ উপশম হওক।

প্ৰথম খণ্ড

ওঁ কেনেষিতং পততি প্ৰেষিতং মনঃ

কেন প্ৰাণঃ প্ৰথমঃ প্ৰৈতি যুক্তঃ।

কেনেষিতাং ৰাচমিমাং ৱদন্তি

চক্ষুঃ শ্ৰোত্ৰং ক উ দেৱো যুনক্তি ॥১॥

কেন (কাৰণৰ বাবে) ইষিতং (ইচ্ছানুকূপ অস্তিত্ব-কৰ্তৃত্ব
অনুভৱ কৰি) প্ৰেষিতং (আৰু নিয়োজিত হৈ) মনঃ (মন)
পততি (নিজ বিঘ্নত লাগি যায়)? কেন (কাৰণৰ বাবে) যুক্তঃ

(নিযুক্ত হৈ) প্রথমঃ (সর্বপ্রধান) প্রাণঃ! প্রৈত্তি (প্রাণ সকালিত
 হয়)? কেন ইমিতাম (কাবদ্বাৰা ক্ৰিয়াশীল হৈ) ইমাম্ বাচম্
 (এই শব্দময়ী বাণী) বদন্তি (লোকসকলে উচ্চারণ করে)? কঃ উ
 দেবঃ (কোন নো প্রসিদ্ধ দেবতাই) চকুঃ শ্রোত্ৰম্ (চকু আৰু
 কাণক) যুনক্তি (নিজ নিজ বিষয়ত নিযুক্ত করে)? ॥১॥

শিষ্যবদ্বাৰা এই মন্তব্য চাৰিটা প্রশ্ন কৰা হৈছে—
 (১) কাব ইচ্ছা অনুসৰে কৰ্তৃত্বাদি অনুভৱ কৰি আৰু
 নিষোজিত হৈ মন বিষয়লৈ ধাৰিত হয়? অৰ্থাৎ মনৰ
 স্বাধীনতা স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি, কিয়নো দেখা যায়,
 মনে অবৰ্তব্য বুলি জনা বিষয়তো শ্ৰবত হয় বা জ্ঞান
 পৰা নিবৃত্ত নহয়। এই অস্বতন্ত্ৰ মনৰ নিশ্চয় কোনোবা
 নিয়ন্ত্ৰা আছে; তেওঁ কোন? (২) এই দৰেই ইন্দ্ৰিয়বৰ্গৰ
 ভিতৰত সৰ্বপ্রধান প্রাণ কাৰ অনুপ্ৰেৰণাত প্ৰেৰিত হৈ
 ইন্দ্ৰিয়বিলাকক বিষয়ত ব্যাপ্ত বাখে? (৩) কাৰ অভি-
 প্ৰায় অনুযায়ী মনুহে এই কোৱা কথাবোৰ উচ্চারণ কৰে?
 (৪) কোন নো সুপ্ৰসিদ্ধ দেৱতাই চকু, কাণ আদি ইন্দ্ৰিয়সমূহক
 নিজ নিজ বিষয়লৈ ধাৰিত কৰায়? [শিষ্যই বুজিছে যে,
 মন, প্রাণ, বাক্য আদি কৰ্মেন্দ্ৰিয় আৰু চকু আদি
 জ্ঞানেন্দ্ৰিয়বিলাক জড়—অস্বতন্ত্ৰ; এইবোৰক নিজ নিজ
 কামত শ্ৰবত কৰাওঁতা নিশ্চয় কোনো এক চেতনাবিশিষ্ট
 সৰ্বশক্তিমান্ত সত্তা আছে; তেওঁ কোন? বুজা যায়—শিষ্যই
 পরমাত্মাৰ স্বৰূপ বুজিবলৈকে ইচ্ছা প্রকাশ কৰিছে] ॥১॥

শ্রোত্রস্ত শ্রোত্রং মনসো মনো যদ্বাচো হ

বাচ স উ প্রাণস্ত প্রাণঃ।

চক্ষুষশ্চক্ষুরতিমুচ্য ধীবাঃ

প্রেতান্মালোকাদমৃত্যু ভবন্তি ॥২॥

যং (যি) মনসঃ মনঃ (মনবো মন অর্থাৎ কাবণ) শ্রোত্রস্ত শ্রোত্রঃ (শ্রোত্রবো কাবণ) বাচঃ বাচম্ (বাগিন্দিয়ব বচন), শ্রোত্রস্ত শ্রোত্রম্ (কর্ণেন্দিয়ব কাণ) উ (আক) চক্ষুঃ চক্ষুঃ (দর্শনে-ন্দিয়ব চকু), সঃ (তেওঁ) হ (নিশ্চয় এই সবাবো প্রেবক পবমাস্তা); ধীবাঃ (বিবেকীলোকে 'তেওঁক জানি') অতিমুচ্য (এই সকলত আত্মবুদ্ধি ভাগ কবি) অস্মাং লোকাং (এই মর্ত্য-লোকবপবা) প্রেত্য (গৈ, যোঁবাব পাহত) অমৃত্যুঃ ভবন্তি (অমব হয়) ॥২॥

[পূর্ব প্রশ্নব উত্তর শুক্লব আশ্বপকৌয়া ভাবে দিছে—]
যি মন, প্রাণ, বাক্য কান, চকু প্রভৃতি সমস্ত ইন্দ্রিয়ব প্রয়োজক, সবাবো পবম কাবণ, যাবপবা এই সমুদায় উৎপন্ন হ'ল, যাব শক্তি পাঠ এই সবে নিজব নিজব কাম কবিব'ল সমর্থ হ'ল আক যি এত সকলোকেই জানে, নিশ্চয় তেওঁ এই সমস্তবে অন্তর্যামী পবমাস্তা পুঙ্কবোত্তম। অর্থাৎ সেই ভগবন্তব ইচ্ছা অনুযায়ী তেওঁবে প্রেবণাত মন, প্রাণ আক ইন্দ্রিয়বিলাকে নিজ নিজ বিষয়ত অবি-বায় ব্যাপ্ত থাকে। জ্ঞানীসকলে এই প্রকাৰেই তেওঁব তব বুদ্ধি সেই ইন্দ্রিয়াদিত আত্মবুদ্ধি ভাগ কবে আক এই মব-লোকবপবা গৈ অর্থাৎ এই দেহ এবি যোঁবাব পাহত অমব হয়—চিবকালৈ অমব-মৃত্যুব ছাড়- ॥২॥

ন তত্র চক্ষুর্গচ্ছত্তি ন রাগ্ গচ্ছত্তি নো মনো ন বিদ্যো
ন বিজানানো যথৈতদনুশিষ্টাদন্যদেষ তদ্বিদিতাধো
অবিদিতাধি । ইতি শুশ্রুম পূৰ্বেষাং য়ে নস্তদ্
ব্যাচচক্ৰিবে ॥৩॥

তত্র (সেই ব্রহ্মলৈ) চক্ষুঃ (চক্ষু আদি জ্ঞানেন্দ্রিয়বিলাক) ন গচ্ছতি (যাব নোবাবে), বাক্ (বাক্য আদি কামেন্দ্রিয়-বোৰ) ন গচ্ছতি (যাব নোবাবে), নো মনঃ (মনো যাব নোবাবে) । [এই কাৰণে] যথা (যি প্ৰকাৰে) এতৎ (এই ব্ৰহ্মক) অনুশিষ্টাৎ (‘এওঁ এনে’ বুলি উপদেশ দিব পাৰি; ‘তাক’) ন বিদ্যঃ (নিজে নাজানোঁ), ন বিজানামঃ (আনবপৰা শুনিও সবিশেষ জানিব পৰা নাই; [কিয়নো] তৎ (সেই ব্ৰহ্ম) বিদিতাৎ (জানিব পৰা পদার্থবোৰতকৈ) অন্যৎ এব (অবশ্যই ভিন্ন) অথো (আকৌ) অবিদিতাৎ (নজনাবোৰতকৈয়ো) অধি (ওপৰত) । য়ে (যি সকলে) নঃ (আমাক) তৎ (সেই ব্ৰহ্মতত্ত্ব) ব্যাচচক্ৰিবে (ব্যাখ্যা কৰি বুজাইছিল), পূৰ্বেষাম্ (সেই পূৰ্বাচাৰ্যসকলৰ) ইতি (এনে প্ৰকাৰ কথা) শুশ্রুম (‘আমি’ শুনিছিলোঁ) ॥৩॥

[মন, প্ৰাণ আৰু ইন্দ্রিয়বোৰে তেওঁৰ প্ৰেৰণাজে নিজ নিজ কাৰ্য চলাই যায় যদিও প্ৰেৰয়িতা সেইসকলৰ অগোচৰ হৈয়ে থাকে, এই কথাই এই মন্ত্ৰত প্ৰকাশ কৰিছে—] সেই পূৰ্ণব্ৰহ্ম ভগবন্তক প্ৰাকৃত ইন্দ্রিয় সমূহ আৰু অন্তঃকৰণে জানিব নোবাবে, সেইপৰ্যন্ত সেইসকল বাবই নোবাবে । অলৌকিক অপ্ৰাকৃত তত্ত্বত প্ৰাকৃত অন্তঃকৰণ আদিৰ্থ প্ৰৱেশ হব নোহাবে । কিন্তু সেইবিলাক চেতন আৰু ক্ৰিয়াশীল বুলি যে প্ৰতীতি হয় । স ব্ৰহ্মৰ

শক্তি আৰু তেওঁৰ প্ৰেৰণাতেই হয়। এনে অৱস্থাত তেনে
মন আৰু ইন্দ্ৰিয়বদ্বাৰা কোনে কেনেকৈ বুজাব যে, 'ব্ৰহ্ম
এনেকুৱা'। এই প্ৰকাৰে সেই 'অবাঙ-মনোগোচৰ' ব্ৰহ্মতত্ত্বৰ
উপদেশ কেনেকৈ দিয়া যায়, তাক আমি নিজ ষষ্ঠা-বুদ্ধিৰেও
নাজানোঁ। আৰু আনৰপৰাও সৰিশেষ জানিব পৰা নাই।
আমি যি সকল আচাৰ্যৰপৰা এই গূঢ়-তত্ত্বৰ উপদেশ
শুনিলোঁ, তাৰপৰা এই ধাৰণাই হয় যে, পৰমপুৰুষ
ভগৱন্ত জড়-চেতন দুয়োতকৈ বেলেগ; দেখি শুনি জানিব
পৰা সমুদায় জড়-জগততকৈ তেওঁতো ভিন্নই, আকৌ
এই জড়-সমুদায়ক জানোঁতা অথচ নিজক চিনি-নোপোৱা
জীৱাত্মাতকৈয়ো উত্তম। এনে পৰিস্থিতিত তেওঁৰ স্বৰূপ
কথাকে বুজোৱা কদাপি সম্ভৱ নহয় (গীতা ১৫।১৮) ॥৩॥

য়দাচানভূাদিতং যেন ৰাগভূততে।

তদেৱ ব্ৰহ্ম তং বিদ্ধি নেদং যদিদমুপাসতে ॥৪॥

য়ং (যাক) বাচ্য (কথাৰে) অনভূাদিতম্ (প্ৰকাশ কৰিব
নোৱাৰি), যেন (যাবদ্বাৰা) ৰাক্ (কথা) অভূততে (উচ্চাৰিত
হয়), তং এব (তেওঁকেই) ত্বম্ (তুমি) ব্ৰহ্ম (ব্ৰহ্ম, পৰম-
েশ্বৰ 'বুলি') বিদ্ধি (জানা); ইদম্ যং (এই যাক নিজতকৈ
ভিন্ন অনাত্মাকৰে) উপাসতে (লোকে উপাসনা কৰে), ইদম্
ন (ই ব্ৰহ্ম নহয়) ॥৪॥

[ব্ৰহ্ম ইন্দ্ৰিয়বৰ্গ আৰু মনৰ অতীত, তাকে বুজাই
ক্ৰতিয়ে কৈছে—] কথাৰে বুজাই নিজতকৈ বেলেগ

অন্যাত্মবস্তুত এই যে ব্রহ্মরূপে লোকসকলে উপাসনা করে, ই বাস্তবিক ব্রহ্ম নয়। ব্রহ্মতত্ত্ব সর্বতোভাবে বর্ণনার অতীত। কিয়নো, যার শক্তির কোনো অংশ-বিশেষরূপে কোবার শক্তি আছে, যি উচ্চাৰিত কথা-জ্ঞাতা, প্রেরয়িতা আক প্রবর্তক, তেওঁকেই তুমি ব্রহ্ম বুলি জানা উচিত।

[‘কার প্রেরণাত কথা শব্দময়ী হৈ উচ্চাৰিত হয় ? — এই প্রশ্ন উত্তর এই মন্ত্রত দিয়া হ’ল ।] ॥৪॥

মনসান্ ন মনুতে যেনাত্মনো মতম্।

তদের ব্রহ্ম তৎ বিদ্বি নেদং যদিদমুপাসতে ॥৫॥

য়ৎ (যাক) মনসা (মনেবে—অন্তঃকরণবদ্বারা) ন মনুতে নিশ্চিতভাবে বুঝা নাযায়), যেন (যাবদ্বারা) মনঃ (অন্তঃকরণে) মতম্ (জানিব পাবে ‘বুলি’) আহঃ (ব্রহ্মজ্ঞসকলে কয়), তৎ এব (তেওঁকেই) তম্ (তুমি) ব্রহ্ম (ব্রহ্ম বুলি) বিদ্বি (জানা) ইদম্, যৎ (এই যে মন আক বুদ্ধিবদ্বারা জানিব পৰা অন্যাত্মতত্ত্বক) উপাসতে (লোকে উপাসনা করে), ইদম্, ন (ই ব্রহ্ম নয়) ॥৫॥

বুদ্ধি আক মনরূপ অন্তঃকরণবদ্বারা যিবিলাক বিষয় জানা যায় তথা প্রাকৃত মন আক বুদ্ধিবে জানিব পৰা অন্যাত্মতত্ত্বক যে ব্রহ্ম বুলি উপাসনা করা হয়, সি ব্রহ্মর বাস্তবিক রূপ নয়। ব্রহ্মতত্ত্ব সর্বতোভাবে মন আক বুদ্ধির অতীত। জানা উচিত যে, যি মন-বুদ্ধির জ্ঞাতা,

মন আৰু বুদ্ধিক মনন আৰু নিশ্চিতকৰণৰ শক্তিদাতা আৰু মনন— নিশ্চিতকৰণৰ কাৰণে নিযুক্ত কৰোঁতা তথা বাৰ শক্তিব অংশবিদেৰ পাই মনে মনন আৰু বুদ্ধিয়ে নিশ্চিতকৰণৰ সামৰ্থ্য লাভ কৰে, তেওঁবেই তুমি ব্ৰহ্ম বুলি জনা উচিত।

['কাৰ ইচ্ছা অহুসৰি আৰু কাৰ প্ৰেৰণাত 'মন কাৰ বিষয়বোৰলৈ ধাৰিত হয়' ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ এই মন্ত্ৰত দিয়া হ'ল] ॥৫॥

য়চ্চক্ষুৰা ন পশ্যতি যেন চক্ষুংষি পশ্যতি।

তদেৱ ব্ৰহ্ম তৎ বিদ্ধি নেদং যদিদমুপাসতে ॥৬॥

য়ৎ (যাক) চক্ষুৰা (চকুৰদ্বাৰা) ন পশ্যতি ('কোনো' দেখা নাপায়), যেন (যাবদ্বাৰা) চক্ষুংষি (চকুৰে) পশ্যতি (নিজৰ বিষয়বোৰ দেখিব পাৰে); তৎ এব (তেওঁকই) ত্বম্ (তুমি) ব্ৰহ্ম (ব্ৰহ্ম বুলি) বিদ্ধি (জানা); ইদম্ যৎ (এই যে চকুৰদ্বাৰা দৃশ্য অনাত্মবস্তুক) উপাসতে ('লোকে' উপাসনা কৰে), ইদম্ ন (এই দৃশ্য তত্ৰ ব্ৰহ্ম নহয়) ॥৬॥

চক্ষুৰিন্দ্ৰিয়দ্বাৰা দেখি বিবোধ বিষয় জানিব পাৰি তথা প্ৰাকৃত চকুৰদ্বাৰা দৃষ্টিগোচৰ হোৱা বিবোধ অনাত্ম বস্তুক ব্ৰহ্মবুলি উপাসনা কৰা হয়, সি ব্ৰহ্মৰ বাস্তৱিক ৰূপ নহয়। পৰামেশ্বৰ পৰিব্ৰহ্ম সৰ্বতোভাবে চকু আদি ইন্দ্ৰিয়-বোৰৰ অতীত। জনা উচিত যে, বাৰ শক্তি আৰু প্ৰেৰণা পাই চকু আদি জ্ঞানেন্দ্ৰিয়বিলাকে নিজৰ নিজৰ বিষয় উপলব্ধি

কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়, যি সেইবোৰ বিষয়ৰ জ্ঞাতা আৰু সেই বিষয়বোৰৰ অনুভৱ কৰিবলৈ ইন্দ্রিয়সমূহক নিযুক্ত কৰোঁতা তথা যাৰ শক্তিৰ সামান্যতম অংশৰ এনে মহিমা, সেয়ে ব্ৰহ্ম।

[এই মন্তব্য দ্বাৰা 'কাৰ শক্তি আৰু প্ৰেৰণাত চকুৱে নিজ বিষয়বোৰ দেখে ?' এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়া হ'ল] ॥৬॥

যচ্ছোত্ৰেণ ন শৃণোতি যেন শ্ৰোত্ৰমিদং শ্ৰুতম।

তদেব ব্ৰহ্ম ত্বং বিদ্ধি নেদং যদিদমুপাসতে ॥৭॥

যৎ (যাক শ্ৰোত্ৰেণ (কাণৰদ্বাৰা) ন শৃণোতি ('কোনোও' মুণ্ডনে), যেন (যাৰদ্বাৰা) ইদম্ শ্ৰোত্ৰম্ (এই কৰ্ণেন্দ্ৰিয়ই) শ্ৰুতম্ শুনিব পাৰে), তৎ এৰ ত্বম ব্ৰহ্ম বিদ্ধি (তাকেই তুমি ব্ৰহ্ম বুলি জানা); ইদম্ যৎ (এই যে কাণ ইন্দ্রিয়ৰদ্বাৰা উপলব্ধি হোৱা অনাত্ম বস্তুক) উপাসতে (লোকে উপাসনা কৰে), ইদম্ ন (ই ব্ৰহ্ম নহয়) ॥৭॥

কাণেৰে শুনি যিবোৰ বিষয় জানিব পাৰি তথা প্ৰাকৃত কৰ্ণেন্দ্ৰিয়ৰদ্বাৰা শুনি জানিবপৰা যিবোৰ অনাত্ম-বস্তুক ব্ৰহ্ম বুলি উপাসনা কৰা হয়, সি ব্ৰহ্মৰ বাস্তৱিক ৰূপ নহয়। পৰমেশ্বৰ পৰাব্ৰহ্ম সৰ্বতোভাৱে কৰ্ণেন্দ্ৰিয়ৰ অতীত। তেওঁৰ বিষয়ে ইয়াকেই মাত্ৰ কব পাৰি যে, যাৰ শক্তিৰ সামান্যতম অংশ পাই কাণে শুনিবলৈ সমৰ্থ হয়, যি শুনিব-লগা বিষয়বোৰৰ জ্ঞাতা আৰু সেইবোৰ বিষয় শুনি গ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰেৰণা দিওঁতা, সেই মহামহিম তন্ত্ৰই ব্ৰহ্ম।

[এই মন্তব্যদ্বাৰা 'কাৰ প্ৰেৰণাত কাণে নিজ বিষয়—জ্ঞানত নিযুক্ত থাকে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়া হ'ল] ॥৭॥

য়ং প্রাণেন ন প্রাণিত্তি যেন প্রাণঃ প্রণীয়তে ।
তদ্ব্যেব ব্রহ্ম ত্বং বিক্টি নেদং যদ্বিদ্যুপাসতে ॥৮॥

য়ং (যি) প্রাণেন (প্রাণবদ্বা) ন প্রাণিত্তি (চেষ্টায়ুক্ত
নহয়), যেন (যাবদ্বা) প্রাণঃ প্রণীয়তে (প্রাণ চেষ্টাশীল হয়), ত্বং
এব ত্বম্ ব্রহ্ম বিক্টি (তাকেই তুমি ব্রহ্ম বুলি জানা); ইদম্
য়ং (এই যে প্রাণের শক্তিরে চেষ্টাশীল যি বোব অনাত্মত্বক)
উপাসতে (লোকে উপাসনা ক'র), ইদম্ ন (ইব্রহ্ম নহয়) ॥৮॥

প্রাণবদ্বা প্রাণীসমূহ চেষ্টাশীল হয়; চেষ্টাশীলতাই
প্রাণের বিষয়-স্বভাব। প্রাকৃত প্রাণবদ্বা চেষ্টায়ুক্ত দেখি
যি অনাত্মত্বক ব্রহ্ম বুলি উপাসনা ক'র হয়, সি ব্রহ্মের যথার্থ
স্বরূপ নহয়। প'রম পুঙ্খ প'রব্রহ্ম সর্বতোভাবে প্রাণের
অতীত। তেওঁর বিষয়ে মাত্র ইয়াকেই ক'ব পারি যে,
যি প্রাণের জ্ঞাতা, শক্তি-দাতা আক প্ৰেবণ ক'রোতা তথা
যাব শক্তির সামান্যতম অংশ পাই সেই মুখ্যপ্রাণে প্রাণী-
সমূহ চেষ্টায়ুক্ত ক'বার সামর্থ্য লাভ ক'বে, তেঁরই অচিন্ত্য
মহিমামণ্ডিত প'রাংপ'র পূর্ণব্রহ্ম।

[এইমহুত 'কাবদ্বা নিযুক্ত হৈ প্রধান প্রাণে প্রাণী-
বোবক অনুপ্রাণিত্ত ক'বে' এই প্রস্তাব উক্ত'র দিয়া হ'ল।

তাংপর্য এই যে মন প্রাণ আক ইন্দ্রিয় আদি প্রাকৃত,
গতিকে সেইবিলাকবদ্বা যিবোববিষয়'র উপলব্ধি হয়, সেই
সমুদুই প্রাকৃত। এই কাবণে সেইবোবক প'রব্রহ্ম ভগবন্ত'র
যথার্থ স্বরূপ বুলি মানি'ব নোরাবি। গতিকে সেইবিলাক'র
উপাসনাও ভগবন্ত'র উপাসনা নহয়। ভ্রম বশতঃ যেতিয়া

লেজু (বচা) এডালক সাপ বুলি ভাব হয়. তেতিয়া লেজু-
ভালেই যেনেকৈ লেজু-সাপৰ আত্মা, অৰ্থাৎ লেজুক বাদ দি
সাপৰ কোনো পৃথক্ অস্তিত্ব নাই, সেইদৰে ব্ৰহ্মও মন,
প্রাণ আদিৰ আত্মা; ব্ৰহ্মৰ বাহিৰে সেইবোৰৰ কোনো পৃথক্
সত্তা নাই। সেইকাৰণেই গুৰুৱে বুদ্ধালে যে মন, বুদ্ধি,
প্রাণ, ইন্দ্ৰিয় এই সবাবো উপৰি—এইবোৰৰ অগম্য অথচ
এই সমুদায়ৰে জ্ঞাতা, বিধাতা, ভিন্ন-ভিন্ন বিষয়লৈ প্ৰেৰণিতা,
বিভিন্ন শক্তিপ্ৰদাতা, অপ্ৰাকৃত, নিত্য, সৰ্বদ্বয়মিতম ভৰ,
সেই ভৰই ব্ৰহ্মৰ (যি সৰ্ববৃহৎ, গতিকৈ অদ্বিতীয়) স্বৰূপ ॥৮॥

॥ প্ৰথম খণ্ড সমাপ্ত ॥১।

দ্বিতীয় খণ্ড

য়দি মন্যসে সুৰেদেতি দভমেৱাপি

নুনং ত্বং ব্ৰেখ ব্ৰহ্মণো কপম্ ।

য়দস্য ত্বং যদস্য দেৱেদ্বধ নু

মীমাংস্তুমেৱ তে মন্যে বিধিতম্ ॥১॥

য়দি ত্বম্ (যদি তুমি) সুৰেদ ইতি (‘মই ব্ৰহ্মক’ ভাৱকৈ
জানিলো বুলি) মন্যসে (মনত ভাবিছা), অপি নুনম্ (তেনেহলে
বিশেষ) ব্ৰহ্মণঃ কপম্ (পৰব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ) দত্তম্ এৱ (অলপমান
(হাতাহে) বেখ (জানিছা), [কিয়নো] অশু (এই পৰব্ৰহ্মৰ) যৎ (যি

আংশিক রূপ) ত্বম্ (তুমি), অম্ (আমি এই পবিত্রকর) ইং (যি
আংশিক রূপ) দেবম্ (দেবতাত্ব বিস্তারন), [এই সকলো অংশ
যিনিও অল্পইহে।] অথ ত্ব (এই নিমিত্তেই) মাম্ (মই ভাবো
যে), তে (তোমার) বিদিত্বম্ (জানাত্ব বা যকণটো) সোমংদাম্
এব (নিঃ সন্দেহে বিচার করিবলগীয়া) ॥১৥

[গুরুদেব শিষ্যক সাধারণ করি কৈছে যে] মই
বুদ্ধেরা ব্রহ্মতত্ত্ব উপদেশ শুনি তুমি যদি এনেদবে ভাবা
যে, 'মই ব্রহ্মক ভালদবে জানিলোঁ', তেন্তলে নিশ্চয় তুমি
ব্রহ্মস্বরূপ অতি সামান্য মনে জানিলা; কিয়নো, সেই
পবিত্রকর যি ক্ষুদ্রতম অংশ তুমি জীবাশ্মা, তাক, আক সমুদায়
দেবতাত—মন, বুদ্ধি, প্রাণ, ইন্দ্রিয় আদিত যি ব্রহ্মক অংশ
আছে, সাধারণ সেই সমলে নিজ নিজ কাম করিবলৈ শক্তি
আক প্রেরণা পায় তাক—যদি তুমি ব্রহ্ম বলি ভাবিছা, তেন্তে
সি সঠিক জনা হোরা নাই। ব্রহ্মস্বরূপ সেইমাত্রই নহয়।
সমস্ত জীবাশ্মা আক—সমস্ত দেবতা-তথা বিশ্বব্রহ্মাণ্ডত পবি-
স্তাণ্ড ব্রহ্মক যি শক্তি, সেই সকলো লগলাগিও পবিত্রকর
এক অংশ নাহে হয় ("পাদোহস্ত বিধা ভূতানি"—পুরুষ-
সূক্ত)। সেইকাষণে মই ভাবোঁ—তুমি 'জানিলোঁ' বুঝ
জরা ব্রহ্মতত্ত্ব তোমার কবণে আকৌ বিচার-বিষয় নৈয়ে
থাকিল ॥২৥

নহি মনো সুবেদেতি নো ন বেদেতি বেদ চ।

য়ো নন্তবেদ তদ্বদ নো ন বেদেতি বেদ চ ॥২৥

সুবেদ ইতি (ব্রহ্মক ভাৰ্য্যকৈ জানিলোঁ বুলি) অহম্ ন মন্যে (মই ভবা নাই), ইতি নো (এইটোও নহয় যে) ন বেদ (ন'ই জনা), বেদ চ জানিছোঁও ; [কিন্তু এই জনা অসাধাৰণ—] নঃ (আমাৰ ভিত্তবত) যঃ (য কোনোৰে) তৎ (সেই ব্রহ্মক) বেদ (জানিছে) তৎ চ (সিয়ো মই কোৱা দৰেই) বেদ (জানে 'যে') বেদ (মই জানোঁ 'আক') ন বেদ নাজানোঁ। ইতি (এই দুয়োদ ই) না (নহয়)। ২।

[শিষ্যই ধীৰভাৱে বিচাৰ কৰি এনেভাৱে 'নজৰ অনুভৱ গুৰুদেৱৰ আগত প্ৰকাশ কৰিলে যে', "মই এনেকৈ ভৱা নাই যে মই ব্রহ্মক ভাৰ্য্যকৈ জানি লোঁ, সেইবুলি এইটোও নহয় যে মই ব্রহ্মক জনা নাই ; কিয়নো, তেওঁক তো জানি ছোঁও ; তথাপি মই ব্যৰ্থা, মোৰ এই জনা কোনো জ্ঞাত কোনো জ্ঞেয় বস্তু জনাৰ নিচিনা নহয় ; তাতকৈ ই সম্পূৰ্ণ বেলেগ—অসাধাৰণ ! এই কাৰণেই কৈছোঁ যে মই ব্রহ্মক জনা নাই—এইটোও নহয় আৰু জানিলোঁ—এইটোও নহয় ; তথাপিও তেওঁক মই জানোঁ। আমাৰ শিষ্যসকলৰ ভিত্তবত যি মই কোৱা দৰেই জনা আৰু নজনাৰ তাৎপৰ্য জানে তেৱেঁই সেই ব্রহ্মক যথার্থতে জানে" ২।

য়স্যামতং তস্য মতং মতং যস্য ন বেদ সঃ।

অবিজ্ঞাতং বিজ্ঞানতাং বিজ্ঞাতমবিজ্ঞানতাম্ ॥৩॥

য়স্য (যাৰ) অমতম্ (ব্রহ্ম' অবিজ্ঞেয় বুলি অভিযত) তস্য (তেওঁৰ) মন্তম্ (এক' জনা হ'ল), যস্য ('আক' যাৰ) মতম্,

(‘ব্রহ্মক’ জনা হ’ল বুলি অভিযত), সঃ (তেওঁ) ন ব্ৰহ্ম (নাথানে);
[কাৰণ]—বিজ্ঞানতাম্ (জনাৰ অভিমান থাকাসকলৰ) অবিজাতম
(ব্রহ্ম অজ্ঞানতেই থাকে), অবিজ্ঞানতাম্ (‘জানোঁ’ বুলি অভিমান
নথকা সকলৰ ‘বিকৃত’) বিজাতম, (ব্রহ্মতত্ত্ব জনা হৈ যায়) ॥৫॥

[উপবোধ্ত গুরু-শিষ্য সংবাদৰ সমাধানত স্বয়ং ব্ৰহ্মজিৱ
উপদেশ য’ যি জন মহা-কষে পৰব্রহ্ম ভগৱন্তক যথা
ৰ্থতে জনিব পাবিলে, তেওঁৰ অন্তৰত কিঞ্চিত্তমানে এনে
অভিমান নাথাকে যে মই ভগৱন্ত পৰমশুদ্ধক জানিলোঁ।
তেওঁ সৰ্বেষৰৰ অসীম অনন্ত মহা-সংস্কাৰত নিমজ্জিত হৈ
ইয়াকে মাত্ৰ বুজে যে, অসীমৰ সীমা-নিৰ্ণয় সসীমৰ দ্বাৰা
কেনেকৈ সম্ভৱ হব? তেওঁ নিজে ধৰা নিদিলে কোন
এনে জ্ঞানশালী দ্বিতীয় ব্যক্তি আছে—যি সেই অচিন্ত্য অনন্ত
শক্তিৰ আধাৰ পৰঃ—পুৰষক জানিবলৈ—তেওঁৰ মহিমা-
মহাসাগৰৰ পাৰ পাবলৈ সমৰ্থ হব পাৰে? সেই কাৰণে
যি ‘ব্রহ্মক জানিলোঁ বুলি মানি নিজক ব্রহ্মজ্ঞানী অৰ্থাৎ
ভগৱন্তৰ যথার্থস্বৰূপ জানোঁতা ভাবে, তেওঁ দৰাচলতে ভ্ৰমতে
পৰি আছে। কিয়নো ‘জানো’ বুলিলেই বহুত প্ৰাকৃত
বিষয়েই জনা নহয়, তাতে থাকোঁ এই ভগৱন্তজ্ঞান অপ্ৰা-
কৃত, অলৌকিক। জ্ঞানৰ যিমানবোৰ সাধন আছে, সেই
বোৰৰ ভিতৰত এনে এটিও নাই। যে যি সেই ব্রহ্মপৰ্যন্ত
যাবলৈ সমৰ্থশালী। এইকাৰণেই কোৱা হৈছে যে, এনে
ব্রহ্মজ্ঞানী বোলোৱা লোকৰ কাৰণে ব্রহ্ম অজ্ঞাত ৰূপেই
থাকি যায়। আচল কথা যেতিয়ালৈকে জনাৰ অভিমান

থাকিব (ইয়ো মায়া মোহ-এই মোহত মগ্ন থা কিব), সেই পর্যন্ত ভগবন্তৰ সাক্ষাৎকাৰ অসম্ভৱেই থাকিব । কিন্তু, যাৰ জনাব অভিমান নাহ, তেনে ভাগৱন্ত মহাপুৰুষেই তেওঁৰ কৃপাধন্য হৈ সেই পুৰুষোত্তমৰ সাক্ষাৎকাৰ পায় ॥৩॥

প্রতিবোধবিদ্বিতং মতমমৃতত্বং বিন্দতে ।

আত্মনা বিন্দতে বীৰ্যং বিদুয়া বিন্দতেহমৃতম্ ॥৪॥

প্রতিবোধবিদ্বিতম্ (পূৰ্বোক্তপ্রতিবোধ অৰ্থাৎ সংকেতবপৰা উৎপন্ন জানেই) মতম্ (প্রকৃত জ্ঞান), হি (কিয়নো, উক্ত জ্ঞানৰ ফলত) অমৃতত্বম্ (সনাতন ব্ৰহ্মক) বিন্দতে (জ্ঞানাজনে লাভ কৰে) । আত্মনা (অন্তৰ্যামী পৰমাত্মাবস্থা) বীৰ্যম্ (পৰমাত্মাক জ্ঞানিব-পৰা শক্তি—জ্ঞান) বিন্দতে (পায়), বিদুয়া (‘আক দেই পৰমাত্ম’-জ্ঞানবস্থা) অমৃতম্ (অমৃতময় ভগৱন্তক) বিন্দতে (লাভ কৰে) ॥৪॥

পূৰ্বোক্তবর্ণনাত পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমৰ স্বৰূপ যি দৰে উপদেশ দিয়া হ’ল, তাক ভালদৰে বুজিব পৰাই হ’ল প্রকৃত জ্ঞান, কিয়নো এই জ্ঞানৰ ফলত হে জ্ঞানীজনে চিৰন্তন ব্ৰহ্মক লাভ কৰে । পৰমাত্মা পৰব্ৰহ্মৰ বোধ জন্মায় যি জ্ঞানৰূপী শক্তিয়ে, সি সৰ্বজীৱৰ অন্তৰ্যামী (অন্তৰত বাস কৰা) পৰমাত্মা পুৰুষবপৰাই তেওঁৰ কৃপাপ্ৰাপ্ত পুৰুষে লাভ কৰে আৰু সেই জ্ঞান হলে তেওঁক জানিবলৈ একান্ত আগ্ৰহ আৰু উৎসাহৰ ফলত তেওঁৰ স্বার্থস্বৰূপ জানিব পাবে । এই প্ৰকাৰে সেই ভগৱন্ত পুৰুষোত্তম জ্ঞানগম্য হলে সেই পুৰুষে ভগৱন্তৰ বৈকুণ্ঠ (য’ত কোনো কুণ্ঠ বা

সন্দেহে চিত্তচাক্ষুৰ্য্য ঘটাব (নোহোষে) — বায়লৈ বায় — মোক্ষলাভ হয় ।

[ঘটাকাশ যেনেকৈ মহাকাশতকৈ বহিৰ্ভূত মনুষ্য একেই নিৰ্বিশেষ, বিস্তৃত ; সেইদৰে প্ৰতি জ্ঞানীয় অজ্ঞানীয় আত্মাত পৰমাত্মাৰ সৈতে অতিৰিক্ত, অবিশেষ, বিস্তৃত আৰু এক, তথা কয়-বুদ্ধি বহিষ্ঠ নিত্য । এই অবিদ্যাকী আত্মাৰ তথাক্ৰমে-সকলোই বিজ্ঞা বা জ্ঞান ; তদ্বিষয় সমস্তই অবিজ্ঞা বা অজ্ঞান । ‘যি নিষ্ঠিত সেয়ে ব্ৰহ্মাণ্ডত’ অৰ্থাৎ এই নন্দব দেহ-ইন্দ্ৰিয়াদিৰ অতিবিস্তৃত যি অবিদ্যাব আত্মতত্ত্ব আৰু নামকপাত্মক নন্দব ব্যক্ত জগত্তত পৰিচাপ্ত যি অবিদ্যাব পৰমাত্মতত্ত্ব — এই উভয়েই এক । জীৱই অবিজ্ঞাতনিত মায়ামুক্ত হলেই এই একত্বৰ অহুত্বপ্ৰাপ্তি প্ৰাপ্ত হয় আৰু এয়েই প্ৰকৃত জ্ঞান (গীতা ১০।৭—১১) ।

“যিহেতু চৈতন্যপূৰ্ণ, পৰমাত্মাকৰ্ণে হৰি,

হৃদয়ত আছন্ত প্ৰকাশি” ।

তথা — “আত্মা ঈশ্বৰক লাগ, প্ৰত্যকে সততে পায়,

নাপায় জানা তাক অবিজ্ঞাত” (নামঘোষা)

সুতসংহিতাত উক্ত আছে —

যতাবধকণং ব্ৰহ্ম যতাবাদেব গম্যতে ।

যদাস্তৰ্ম্মখমায়াতং চিত্তং বিবৰিচ্যুতম্ ॥

(একেৰ বকণ কৰ্তাৰ অৰ্থাৎ জীৱাত্মা : এই জীৱকণ আত্মাৰ জ্ঞান হলেই ব্ৰহ্ম বা পৰমাত্মাৰ জ্ঞান হয় । এই জ্ঞান ভেত্তিহা হয় — ভেত্তিহা বিবৰ-বাক্যনা মুক্ত হৈ চিত্তই অজ্ঞানী হৈ অজ্ঞানত পৰিপূৰ্ণ হৈ থাকে ।)]

ইহ চেদবৈদীদধ সত্যমস্তি
 ন চেদিহাবৈদীদ্যহতৌ বিনষ্টিঃ ।
 ভুতেষু ভুতেষু বিচিত্য ধীবাঃ
 প্রেতাস্মাল্লোকাদমৃত্যু ভরন্তি ॥৫॥

চেৎ (যদি) ইহ (এই মনুষ্যজ্ঞানরত) অবৈদীৎ (‘পৰ-
 মাত্মাব’ জ্ঞান হ’ল), অথ (তেনেহলে) সত্যম্ (কৃতার্থতা)
 অস্তি (হয়); চেৎ (যদি) ইহ (এই মনুষ্য জন্মতে) ন অবৈদীৎ
 (পৰমার্থজ্ঞান নহ’ল), মহতী বিনষ্টিঃ (‘ভেতিয়া হলে তো’ অত্যন্ত
 হানি হ’ল) [এই বিবেচনা কৰি] ধীবাঃ (বিবেকী সকলে)
 ভুতেষু ভুতেষু (প্রানীমাৰ্গতে) বিচিত্য (ব্রহ্ম সাক্ষাংকাৰ কৰি)
 অস্মাং লোকাং (এই লোকৰ পৰা) প্রেত্যা (প্রস্থান কৰি) অমৃত্যুঃ
 ভরন্তি (অমৰ হৈ যায়) ॥৫॥

[এই মনুষ্যদেহতেই পৰমার্থতত্ত্বজ্ঞানৰ একান্ত আৱশ্য-
 কতাৰ কথা কোৱা হৈছে]—এই অত্যন্ত দুৰ্লভ মানৱী-
 জনম লাভ কৰি তৎপৰতাৰে সৈতে ভগৱৎপ্রাপ্তিৰ সাধনাত
 বিলোকে পৰাশুখ হয়, তেওঁ বৰ ভুল কৰে। এই কাৰণে
 লোকহিতৈষিণী ঋত্বিত্যে উপদেশ দিছে যে, ‘হে মানৱ !
 এই দুৰ্লভ মানৱী দেহা থাকোঁতে,—থাকোঁতেই, ভগৱৎ-
 প্ৰাপ্ত উপলব্ধিৰ কাৰণে জ্ঞান পাবলৈ তেওঁৰ কৃপাকৃপ
 সাধনাসামগ্ৰী সম্বল কৰি অতি ক্ষীণে পৰম পুৰুষাৰ্থ পৰ-
 মাত্মা পুৰুষক জানি লোৱা; জেহে তোমাৰ মানৱীজনম
 সাৰ্থক হব। সেয়ে নহলে—

“দুৰ্লভ মনুষ্যজন্ম ভাবতত পাইলো।

তোমাক নেসেৰি বুধা জনম গোৱাইলো

বিষয়ত ভোল হইয়া কবিলোহো ভোগ”-

হলে— “তাব ফলে শৃগাপ-জ্ঞানবৈভলো যোগ” ॥

অবশ্যই বিবিধ যোনি-যন্ত্ৰণা ভুগি সংসার-প্রবাহত উঠি-বুঝি থাকিব লাগিব । আমি জমা উচিত—মুখ্যতঃ জন্মের বাহিবে আক যিমানবোৰ যোনি আছে, সেই আটাইবোৰ কর্ণ-কল ভোগব নিমেষে ভোগ-যোনি । সেইবোৰ জন্মবৃত্ত পৰমার্থবিশীলন তো দূরব কথা, তাব একো ভু-এই নাথাকে । তাকে চাই সংসার-নিকাৰষণবা বাচিবলৈ হলে—

“এতু তুয়া দাস ব্লি কবিয়ে উদ্ধাব”-

ভাবনাৰে পৰমেশ্বৰৰ শবদাপন্ন হৈ পৰমাত্মাৰ তত্ত্বজ্ঞান লাভৰ চেষ্টাত ব্রতী হোৱা—মুখ্যজ্ঞান কৰ্ত্তব্য কৰা উচিত । বিবেক-বুদ্ধি থকা লোক সকলে এই কথা বুজে, তেওঁলোকে প্রাণীমাত্রাভে ভগবৎ সত্তা উপলব্ধি কৰি—

“একো বস্তু নাহিকে তোমাত ব্যতিবেক”-

এই জ্ঞান লাভৰ ফলত অনন্তকাললৈ সংসারকণ জনম-মৰণ চক্ৰব-পৰা মুক্ত হৈ অমৃতময় পৰমধাম লাভ কৰে ॥৫॥

॥ দ্বিতীয় খণ্ড সমাপ্ত ॥

তৃতীয় খণ্ড

ব্রহ্ম হ দেবেভ্যো বিজিগ্যে তত্ত্ব হ ব্রহ্মণো বিজয়ে
দেবা অমহীযন্ত ত ঐকন্তাস্মাকমেরাণং বিজরোহস্মাক-
মেরাণং মহিমেতি ॥১৪

ব্রহ্ম হ (পবব্রহ্ম পৰমেশ্বৰেই) দেবেভাঃ (দেবতাসব
নিমিত্তে 'ভেওঁলোকক নিমিত্তমাত্র কৰি') বিজিগ্যে (অসুৰবোৰক
পৰাজিত কৰিলে)। হ (কিন্তু) তস্য ব্রহ্মণঃ (সেই পবব্রহ্মৰ)
'বিজয়ে (বিজয়ত) দেবাঃ (দেবতাসকল) অমহীমন্ত (মহিমা-
ষিত হ'ল)। তে (সেই সকলে) ইতি ঐক্ষন্ত (এনেকৈ হে
বুজিলে 'যে') অয়ম্ বিজয়ঃ (এই জয়) অস্মাকম্ এৰ (আমাবেই) ;
অস্মাকম্ এৰ অয়ম্ মহিমা (আমাবেই এই মহিমা) ॥১॥

[প্রথম খণ্ডত ব্রহ্মৰ স্বৰূপ বুজাবলৈ বিভিন্ন
প্ৰকাৰে ভেওঁৰ শক্তিৰ সংকেত দি দিগদৰ্শনমাত্র কৰোৱা
হ'ল। দ্বিতীয় খণ্ডত ব্রহ্ম-জ্ঞানৰ বৈশিষ্ট্য বুজাবলৈ কোৱা
হ'ল যে, পূৰ্বখণ্ডৰ বৰ্ণনা মতে আপাততঃ ব্রহ্মৰ যি স্বৰূপ
বুজা যায়, প্ৰকৃততে ভেওঁৰ সেয়ে পূৰ্ণ ৰূপ নহয়। সেয়া
তো ভেওঁৰ মহিমাৰ অংশ মাত্র, জীৱাত্মা, প্ৰাণ, মন
বুদ্ধি ইন্দ্ৰিয় আদি আৰু সেইবোৰত অধিষ্ঠাতা দেৱতা-
বৃন্দ—এই সবেই ভেওঁৰ পৰা শক্তিসম্বত, প্ৰেৰিত আৰু
অনুপ্ৰাণিত হৈ নিজ নিজ কাৰ্য্যকৰণত সমৰ্থ হয়। সম্প্ৰতি
এই তৃতীয় খণ্ডত দৃষ্টান্তবদ্ধাৰা বুজাব যে, এই সমগ্ৰ
বিশ্বত যি কোনো প্ৰাণী বা পদাৰ্থ শক্তিমান, জ্বলন্ত, আৰু
প্ৰিয়ৰূপে আকৰ্ষণীয় হয় আৰু আকৰ্ষণীয়তাৰ নিদৰ্শনৰূপে
সেই সকলক যি যি সফলতাই মহিমাষিত কৰে, সেই
সমস্তই সেই পুৰুষোত্তম পবব্রহ্মৰ মহিমাৰ অংশ মাত্র
(গীতা ১০।৪১)। জ্ঞাত কৰ্ত্তৃবাদি অভিমান হলে ভুল কৰা
কৰা হয় (গীতা ৫।১৪)।]—

দেবাসুৰ সংশ্রায়ত ভগবন্ত পুৰুষোত্তমে দেবতাসব
প্রতি কৃপা কৰি তেওঁলোকৰদ্বাৰাই অসুৰবোৰক পৰাজিত
কৰিলে। যথার্থতে সেই বিজয় সৰ্বকাম্য পৰম ঐক্য
ভগবন্তৰ, দেবতা সকল নিমিত্তমাত্র। (পুৰুষোত্তম-সম্বন্ধে)
পাণ্ডৱ জয় যে ভগবন্তৰ, অৰ্জুন আৰু নিমিত্ত ইতি
এই কথা ভগৱান্ কৃষ্ণই নিজেই গীতাত কলে ১১।৩৩।
পুৰুষোত্তমৰ এই বিজয়-মহিমা, দেবতা সকলে বিজয়
মহিমা, বুলি অভিমানী হ'ল। তেওঁলোকে ভাবিলে,
'আমি আমাৰ শক্তিয়ে অসুৰবোৰক পৰাজিত কৰিলোঁ'—
এনে আমাৰ মহিমা ! ॥

তদ্বৈবাং বিজজ্ঞৌ তেভ্যো হ প্রাচুৰ্ভূব
তন্ন ব্যজ্ঞানত কিমিদং যক্ষমিতি ॥২॥

হ তৎ (প্রসিদ্ধি আছে যে, সেই পৰব্রহ্মই) এষাম্ (এই
দেবতাসব 'মিছা অভিমান') বিজজ্ঞৌ (জানিলে, 'আক তেওঁ-
লোকৰ মিছা গৰ্ব খৰ্ব কৰিবলৈ কৃপা কৰি') তেভ্যো হ (তেওঁলোকৰ
সম্মুখতেই) প্রাচুৰ্ভূব (সাকারৰূপত একটি হ'ল)। তৎ (সেই
সাকার ব্রহ্মমূৰ্ত্তি 'দেবি') ইদম্ যক্ষম্ কিম্ (এই পৃথৱীৰ মূৰ্ত্তি
কোন ?) ইতি (এই কথা) ন ব্যজ্ঞানত (দেবতাসকলে জানিব
নোৱাৰিলে) ॥২॥

সৰ্বাস্থৱ্যামী কৰণানিধি ভগৱানে দেবতাসব অসুৰক
ওপৰা মিছা অভিমানৰ কথা অৱশ্যেই জানিলে। তৎ-
বৎসল ভগৱন্তই দেখিলে যে, এই অভিমান থাকি যাব

যদি এওঁলোকৰ পতন নিশ্চিত। ভক্তবান্ধৱে ভক্তৰ অধঃ-
পতন সহিব কেনেকৈ? তেওঁ কৃপা কৰি দেৱতাসমূহৰ
গৰ্ব খৰ্ব কৰিবলৈ তেওঁলোকৰ সন্মুখতেই আৱিৰ্ভূত হ'ল—
এক মহান, পুজ্যকপ ধাৰণ কৰি। দেৱতা সকলে আশ্চৰ্য-
চকিত হৈ সেই অদ্ভুত বৃহৎ-পূজনীয় মূৰ্তি দেখি একো
নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰিলে যে, এই পৰমাশ্চৰ্য্য ষষ্ঠ্যা-মূৰ্তি
কোন? ॥২॥

তেহগ্নিমত্ৰস্বনু জাতবেদ এতদ্
বিজানীহি কিমিদং যজ্ঞমিতি তথ্যেতি ॥৩॥

তে (সেই ইন্দ্ৰাদি দেৱবৃন্দই) অগ্নিম্ অত্ৰবনু (অগ্নিদেৱক
কলে)—জাতবেদঃ (সমস্তজাতপদাৰ্থৰ জাতা হে সৰ্বজ্ঞ অগ্নি!)
ইদম্ যজ্ঞম্ কিম্ (এই ষষ্ঠ্য মূৰ্তি কোন—) এতৎ বিজানীহি
ইতি (এই কথা ভালকৈ জানি আশাইগৈ)। তথা ইতি (ভাল,
সেয়ে হওক বুলি 'অগ্নিয়ে কলে') ॥৩॥

তদভ্যদ্রবৎ তমভ্যৰদৎ কোহসীত্যগ্নিৰা
অহমসীত্যব্রীজ্জাতবেদা বা অহমসীতি ॥৪॥

তৎ (তেওঁৰ ওচৰলৈ) অভ্যদ্রবৎ ('অগ্নিদেৱ' দোৰি গ'ল),
তম্ (সেই অগ্নিক) অভ্যৰদৎ (গেই দিখ্য মূৰ্তিয়ে' সুধিলে)—
কঃ অসি ইতি (তুমি কোন হে?) অব্রবীৎ ('অগ্নিয়ে' কলে)
অহম্ বৈ অগ্নিঃ অগ্নি (মই ঐগিছ অগ্নিদেৱতা)। ইতি অহম্
বৈ (আক ময়েই) জাতবেদাঃ অগ্নি ইতি (জাতবেদা নামেও
প্ৰখ্যাত) ॥৪॥

অগ্নিদেব ভুবন্তে স্বক্ৰব ওচব পালেগৈ। নিজব
ওচবত উপস্থিত হোৱা ভেওঁক সেই দিব্য স্বক্ৰই পুথিলে—
তুমি কোন হে? অগ্নিয়ে জ্ঞাথিলে—প্রদীপ্ত ভোজঃপুঞ্জ-
স্বৰূপ মোক নজনাও কোনোবা থাকেনে? ভেওঁ গৰ্বেৰে
উদ্ভব দিলে—‘মই সুবিখ্যাত অগ্নি, ময়েই জাতবেদা এই
গৌৰবিত নামেৰেও জনাজাত’ ৥৪৥

তস্মিন্ হুয়ি কিং স্বীয়মিতি । অপৌদং সৰ্বং
দহেয়ম্, যদ্বিদং পৃথিৱ্যামিতি ৥৫৥

তস্মিন্ হুয়ি (সেই সুবিখ্যাত নামী ভোমাত) কিম্
বীৰ্ধম্ (কি সামৰ্থ্য)—ইতি (এইটো কৌৰাছোন)। [অগ্নিয়ে
কলে]—অপি (যদি মই ইচ্ছা কৰোঁ), পৃথিৱ্যাম্ (পৃথিবীত)
ইদম্ যৎ (এই যি কিছু আছে), ইদম্ সৰ্বম্ (এই সকলোকে)
দহেয়ম্ ইতি (পুৰি ছাই কৰিব পাৰোঁ) ৥৫৥

অগ্নিৰ গৰ্বিত-বচন শুনি স্বক্ৰকণী ব্ৰহ্মাই একো
নজনাৰ দৰে কলে—‘ৰাক বুজিলোঁ, আপুনি সমস্তদেৱতাৰ
অগ্ৰগনী আৰু সৰ খবৰ বাথোতা স্বনামখ্যাত অগ্নিদেৱ ।
পিছে কওকছোন, আপোনাৰ সামৰ্থ্য কি? আপুনি কি
কৰিব পাৰে? ভেতিয়া আকৌ সগৰ্বে অগ্নিয়ে কলে—‘মই
কি কৰিব পাৰোঁ, আপুনি নাজানে? হেঃ! মই যদি
ইচ্ছা কৰোঁ, এই গোটেই পৃথিবীত যি কিছু আছে, এই
সমস্তকে পুৰি ছাইব দ’মন্ত পৰিণত কৰিব পাৰোঁ ৥৫৥

তস্মৈ তৃণং নিদধৌ তদ্বহেতি । তদুপপ্রোয়ায়
সৰ্ৱজ্বৰেন অন্ন শশাক দধুং স তত এব নিবৰ্ত্তে,
নৈতদ্বশকং বিজ্ঞাতুং যদেতদ্ যক্ষমিতি ॥৬॥

এতৎ দধুং (এই ডাল পৌৰা) ইতি (এই বুলি) তস্মৈ
(সেই অগ্নিদেৱৰ আগত) তৃণম্ [(সেই যক্ষই' এডাল কুটা)
নিদধৌ (বাখিলে) । সঃ (সেই অগ্নিয়ে) সৰ্ৱজ্বৰেন (সৰ্ব
শক্তিৰে) তৎ উপপ্রোয়ায় (সেই কুটাগছৰ ওচৰ চাপি অলাবলৈ
চালে), তৎ দধুয়্ (তাক পুৰিবলৈ 'কিছু') ন শশাক (সমৰ্থ
নহ'ল); ততঃ নিবৰ্ত্তে এব ('তেতিয়া' সেই যক্ষৰ ওচৰৰ পৰাই
আঁতৰি গ'ল) [আক দেৱতাসবক কলৈগৈ]—যৎ এতৎ যক্ষম্
(যি এই যজ্ঞীয় মূৰ্তি), ইতি এতৎ (সেই এওঁক) বিজ্ঞাতুং
(জানিবলৈ) ন অশকম্ ('মই' সমৰ্থ নহ'লো) ॥৬॥

তেতিয়া সেই যক্ষকপী ব্রহ্মই অগ্নিৰ আগত এডাল
তৃণ বাখি কলে—'আপুনি বাক এই শুকান তৃণডালকে
পোৰকছোন'। অগ্নিদেৱতাই এই কথাত অপমান যেন
জাবিলেও সহজেই কুটাগছ পুৰিবলৈ আগবাঢ়ি গ'ল আৰু
অলাবলৈ চেষ্টা কৰিলে; সহজে ন অলা দেখি তেওঁও
সৰ্ব-শক্তি প্ৰয়োগ কৰিলে। তথাপিও সেই শুকান ক্ষুদ্ৰ
তৃণডাল অলাবলৈ তেওঁ সমৰ্থ নহ'ল। হ'ব ক'বপৰা?
সৰ্ব-শক্তিৰ আধাৰ পৰম পুৰুষে যদি অগ্নিপ্ৰজ্জ্বলিত বৌৱতী
শক্তিৰ সোঁতত ভেটা দিয়ে, তেন্তে সেইসকলে ক'বপৰা
শক্তি পাব পাৰে? অগ্নিয়ে এই কথা শুৱিলে শক্তিৰ
গৰ্বত গৰ্বিত হৈ পৰা বাবে শুকান কুটা এডালো পুৰিব

নোৱাৰিলে। তেতিয়া তেওঁ হতপ্রভ আৰু লজ্জিত হৈ
চুপে চাপে দেৱ-সমাজলৈ ঘূৰি গ'ল আৰু কহলগৈ যে, 'এই
যক্ষমূৰ্ত্তি কোন—তাক মই সমূলি জানিব নোৱাৰিলোঁ' ॥৬॥

অথ বায়ুমক্ৰৱন্ বায়ৱৈতদ্ বিজানীহি কিমেতদ্
য়ক্ষমিতি তথ্যেতি ॥৭॥

অথ (তেতিয়া) বায়ুম্ (বায়ুদেৱতাক) অক্ৰৱন্ ('দেৱতা-
সকলে' ক'লে)—বায়ো (হে বায়ুদেৱ!) এতৎ যক্ষম্ কিম্ ইতি
এই (যক্ষৰূপী মূৰ্ত্তি নো কোন)—এতৎ বিজানীহি (এই কথা
ভালদৰে জানি আহগৈ)। তথা ইতি (বাক, সেয়ে হওক বুলি
বায়ুৱে কলে) ॥৭॥

সৰ্বাগ্ৰণীদেৱতা অগ্নি বিকলমনোবধ হৈ ঘূৰি অহাত
দেৱতাসৰে বিচাৰ কৰি চাই অপ্রতিমশক্তি বায়ুদেৱতাক
কলে—'হে বায়ুদেৱ! আপুনিযেই যাওকছোন, এই
পূজনীয়মূৰ্ত্তি নো কোন—জানি আহকগৈ'। বায়ুৰো
আত্ম-শক্তিৰ গৰ্ব আছিল, তেওঁ তপবাই ক'লে—'ভাল
কথা, এতিয়াই তাৰ নিৰ্ণয় হৈ যাব' ॥৭॥

তদভ্যৱদৎ তমভ্যৱদৎ কোহসীতি। বায়ুৰা
অহমস্মাত্যব্রবীন্মাতৰিশ্চা বা অহমস্মীতি ॥৮॥

তৎ অভ্যৱদৎ ('বায়ু' তেওঁৰ ওচৰলৈ দৌৰি গ'ল),
তম্ অভ্যৱদৎ (তেওঁকো 'যক্ষই' সুধিলে)—কঃ অসি ইতি
(তুমি 'কোন' নো?) অব্রবীৎ (বায়ুৱে কলে)—অহম্ বৈ

(মই প্রসিক্) বায়ুঃ অগ্নি (সর্বত্র গতিশীল বায়ুদেবতা), ইতি অহম্ বৈ (আক ময়েই) মাতৃবিশ্বা (অন্তরীক্ষচাবী মাতৃবিশ্বা নামেও) অগ্নি ইতি (খ্যাতিলাভ করৌ) ॥৮৭॥

বায়ুদে ভাবিছিল—এই যক্ষর পরিচয় জনাটো নো কি ডাঙর কথা । অগ্নিয়ে কিবা ভুল করি যে সফল নহল, নিশ্চয় এই সফলতার গোবর মোর প্রাপ্য কারণে । এনে গর্ভভাব মনত লৈ বায়ু ত্বরন্তে সেই যক্ষর ওচর পালৈগে । তেওঁক ওচর চপা দেখি যক্ষকণী ব্রহ্মই স্থিলে—“তুমি আকৌ কোন’ ? বায়ুদে গর্বেবে কলে—‘মই সর্বত্র সঞ্চরনশীল প্রসিক্ বায়ু আক ময়েই অন্তরীক্ষচাবী মাতৃবিশ্বা নামেবে জনাজাত’—॥৮৮॥

তস্মিৎ স্ত্বয়ি কিং বৌয়মিতি । অপীদৎ সর্বমাদদৌয়ম্, যদিৎ পৃথিব্যামিতি ॥৯॥

তস্মিন্ ত্বয়ি (তেনে সুপ্রসিদ্ধ তোমাত) কিম্ বৌয়ম্ (কি সামর্থ্য আছে)—ইতি (এই কথা কোরাছোন), [বায়ুদে কলে]—অপি (মই যদি ইচ্ছা করৌ), পৃথিব্যাম্ যৎ ইদম্ (পৃথিবীত এই যি কিছু আছে) ইদম্ সর্বম্ (এই সকলোকে আদদৌয়ম্ ইতি (আকাশলৈ উবাই আনিব পাৰৌ) ॥৯॥

বায়ুদে এনে গর্ভিত কথা শুনি সেই যক্ষই পূর্বদেবে একোনজনাব ভাঙ ধরি কলে—ভাগ বাক, আপুনি সর্বগামী বায়ু বুলি আক কোনো আদায়র আশ্রয় নোলোবাকৈ অন্তরীক্ষত বিচরণকারী মাতৃবিশ্বা নামেবে বিখ্যাত বুলিও

বুজিলো। । কিন্তু কওকছোন—আপুনি কি কবিব পাৰে—
আপোনাৰ শক্তি কি' ? তেতিয়া বায়ুৰে সগৰ্বে উজ্বল
দিলে 'মই যদি ইচ্ছা কৰোঁ, এই সময়ত কুমণ্ডলত যি
কিছু দেখা পোৱা গৈছে, সেই আটাইবোৰ আকাশত
উবাই দিব পাৰোঁ' ॥২॥

তস্মৈ তৃণং নিদধাৱেতদাদৎসেতি । তদুপপ্ৰেয়ায়
সৰ্গজৱেন তন্ন শশাকাদাতুং স তত এৱ নিৱৰ্ত্তে,
নৈতদশকং ৰিজাতুং যদেতদ্ যক্ষমিতি ॥১০॥

এতৎ আদৎস (এই ডাল উবাই নিয়া) ইতি (এই বুলি
'সেই যক্ষই') তস্মৈ (সেই বায়ু দৰৰ আগত) তৃণম্ নিদধৌ
(এডাল কুটা ৰাখিলে), সঃ (সেই বায়ুৰে) সৰ্গজৱেন (প্ৰসুপ্ত
বেগেৰে) তৎ উপপ্ৰেয়ায় (সেই কুটাগছৰ ওচৰ পালেগৈ); তৎ
শাসকাত্মম্ ('কিন্তু' তাক লবলৈ—উকৰাবলৈ) ন এৱ শশাক (কোনো-
পধ্যেই সমৰ্থ নহ'ল) । ততঃ নিৱৰ্ত্তে এৱ ('তেতিয়া' সেই যক্ষৰ
সমীপৰপৰা আঁতৰিহেঁই গ'ল) । [দেৱতাসৰক কলেগৈ]—সৎ
এতৎ যক্ষম্ (যি এই পূজনীয় মূৰ্তি) ইতি—এতৎ (সেই এওঁক)
ৰিজাতুম্ ন অশকম্ ('মই' জানিবলৈ সমৰ্থ বহলো) ॥১০॥

তেতিয়া সেই যক্ষকণী পৰব্ৰজা ভগৱন্তই বায়ুৰ
আগতো এডাল শুকান তৃণ ৰাখিলে আৰু কলে—
'আপুনি বাক এই শুকান কুটাডালকে উবাই নিয়ক' ।
বায়ুৰে এই কথাত অপমানিত যেন ভাবিলেও কৰ্তব্য
খাতিৰত তাৰ ওচৰ পালেগৈ আৰু তাক উকৰাব চেষ্টা

কবিলে ; কিন্তু ভবাবদৰে সহজতে লুপা দেখি প্ৰচণ্ড
বেগেৰে—সৰ্বশক্তিয়ে চেষ্টা কৰিও তুৰু পুতান কুটাগছো
লবাবকে নোৱাৰিলে। নোৱাৰিবৰে কথা ! শক্তিমানে
শক্তিবোধ কবিলে শক্তিৰ অহঙ্কাৰ বজ্জে ক’ত ? তেতিয়া
হতশক্তি বায়ুৱে লজ্জিত হৈ অগ্নিৰ নিচিনাকৈ সেই যক্ষৰ
ওচৰবপবাই আঁতৰি গ’ল আৰু দেৱ-সমাজত কলৈগৈ—
যে, এই যজনীয়মূৰ্তি কোন—তাক মই মুঠেই জা’নব
নোৱাৰিলোঁ’ ॥১০॥

অথেন্দ্ৰমক্ৰৱন্ মঘৱনেনেতদ্ বিজানীহি কিমেতদ্ যক্ষ-
মিতি। তথ্যেতি। তদভ্যদ্রৱৎ। তস্মাৎ তিবো-
দধে ॥১১॥

অথ (ইয়াৰ পাছত) ইন্দ্ৰম্ অক্ৰৱন্ (‘দেৱতাসকলে’ ইন্দ্ৰক
কলে) মঘৱন্ (হে দেৱৰাজ ।) এতৎ যক্ষম্ কিম্ (এই যক্ষৰ
মূৰ্তি কোন), ইতি এতৎ বিজানীহি (এই কথাটো আপুনিযেই
জানি আহক)। তথা ইতি (‘ইন্দ্ৰই কলে’—সেয়ে হওক)।
তৎ অভ্যদ্রৱৎ (তেওঁ সেই যক্ষৰ ওচৰ পালেগৈ)। [কিন্তু
সেই দিব্যমূৰ্তি] তস্মাৎ (তেওঁৰ আগবপবা) তিবোদধে (অন্ত-
ৰ্হিত হ’ল) ॥১১॥

[যেতিয়া অগ্নি আৰু বায়ু—এই দুজনকৈ শক্তি-
শালী প্ৰতিভাসম্পন্ন দেৱতা হীনপ্ৰভ আৰু বিকলমনোবধ
হৈ ঘূৰি আহিল আৰু সেই পূজনীয় মূৰ্তিবো একো
উৱাৰিব পোৱা নগ’ল] তেতিয়া দেৱতাসকলে আলোচনা

কবি স্বয়ং দেববাজকে এই কাৰ্য্যৰ কাৰণে যোগাজ্ঞান
বিবেচনা কৰি ভেওঁক কলে—‘হে মহাতেজস্বী দেববাজ !
আশুন ‘এই পূজামূৰ্তি নো কোন’-- তাক নিজেই গৈ
নিৰ্ণয় কৰক ; আমি দেখিছো—আপোনাৰ বাহিৰে এই
কামত সফলতা লাভ কৰাৰ সম্ভাৱনা আন কাৰো নাই’ ।
ইন্দ্রয়ে ‘সেয়ে হওক’ বুলি কৈ ততালিকে যক্ষৰ ওচৰ
পালেগৈ । ভেতিয়া কিন্তু ইন্দ্রৰ সন্মুখবপৰা সেই দিব্য
যক্ষ অন্তৰ্ধান হ’ল । [ইন্দ্রই বাৰ্তালাপৰো সুযোগ নাপালে ।
ইন্দ্র আভমানী হলেও জ্ঞানৈশ্বৰ্য্যত সমৃদ্ধ কাৰণে ব্ৰহ্মভূত-
জ্ঞানৰ উপযুক্ত অধিকাৰী ! সেইকাৰণে ভেওঁকেই পৰমার্থ
জ্ঞান দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ যক্ষৰূপী ভগৱান লুকাই
গ’ল ।] ॥১১॥

স তস্মিন্ৱেৰাকাশে স্ত্ৰিয়মাজগাম বহুশোভমানা-
যুমাৎ হৈমৱতীং তাৎহোৱাচ কিমেতদ্ যক্ষমিতি ॥১২॥

স : (সেই ইন্দ্রই) তস্মিন্ এৰ আকাশে (সেই যক্ষৰ দৰ্শন
পোৱা আকাশতেই) বহুশোভমানাম্ (অতিশয় সুন্দৰী) স্ত্ৰিয়ম্
(জীৱিকা) হৈমৱতীম্ উমাম্ (সুবৰ্ণময়ী বিদ্যাংকাস্তি ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ
ওচৰলৈ) [অথবা—হিমাচল-নন্দিনী দেৱী উমাৰ সমীপলৈ] আজ-
গাম (আহি উপস্থিত হ’ল) । তাম্ হ উৱাচ (আক তেওঁক
সুধিলে)—এতৎ যক্ষম্ কিম্ ইতি (এই পূজনীয় মূৰ্তিটি নো
কি ?) ॥১২॥

যক্ষ অস্তুর্ধান হৈ যোরাব পাছতো অগ্নি-বায়ুৰ দৰে
ইল্ল ঘূৰি নগৈ জাতেই যক্ষৰ স্বৰূপ জনাব চিন্তাত তন্ময়
হৈ আছিল। ইল্লৰ যক্ষৰ প্ৰতি ভক্তিত তন্ময়তা দেখি
সেই পূজ্যমূৰ্তিটিৰ দৰ্শন পোৱা ঠাইতে অত্যন্ত শোভা-
শালিনী সুবৰ্ণময়ী বিদ্যাংকাস্তি হিমাচলনন্দিনী উমাদেৱী
আবিৰ্ভূতা হ'ল। সাক্ষাৎ ব্ৰহ্মবিদ্যাকপিনী সেই দেৱীক
দেখি ইল্ল তেওঁৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু ভক্তিত গদগদ হৈ
জনাংলে যে, হে ভগৱতি ! হে সৰ্বজ্ঞানস্বৰূপিনী ! আপুনি
কৃপা কৰি মোক কওঁকছোন যে, যি ইয়াতে নোহোৱা
হৈ গ'ল, সেই দিব্য পূজনীয় মূৰ্তি আচলতে কোন আৰু
কিয় ইয়াত আবিৰ্ভূতা হৈছিল ॥১২॥

॥ তৃতীয় খণ্ড সমাপ্ত ॥

চতুৰ্থ খণ্ড

স৷ ব্ৰহ্মেতি হোবাচ। ব্ৰহ্মণো বা এতদ্বিজয়ে
মহীয়স্বমিতি, ততো হৈয় ৱিদাঞ্চকাৰ ব্ৰহ্মেতি ॥১॥

স৷ (সেই ভগৱতীয়ে) হ উবাচ (স্পষ্টভাৱে কলে)—ব্ৰহ্ম
ইতি (তেওঁ তো ব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰ) ; ব্ৰহ্মণঃ বৈ (সেই পৰম পুৰুষবেই)
বিজয়ে (বিজয়ত) এতৎ মহীয়স্বম (তোমালোকে এইদৰে নিজৰ

মহিমা মানি গৰ্বিত হৈছা)। ইতি (এই কাহ্নে) ততঃ এব
(তেতিয়াৰ পৰাই) ব্রহ্ম হ (যেওঁক ব্রহ্ম বুলি) হ (শিষ্যই)
ব্রহ্মাৰুণাব (ইল্লই জানিলে) ॥১৥

পূৰ্বপ্ৰকাৰে ব্রহ্মজিজ্ঞাসু ইল্লক সেই ব্রহ্মবিদ্যা-
কপিনী ভগবতী উমাদেৱীয়ে কলে,—‘হে দেৱৰাজ ! তোমা-
লোকে যি অপূৰ্ব পুৰুষীয় মূৰ্তি দেখিলা আৰু যি এতিয়াই
অকুৰ্ধান হ’ল, তেঁৱেই সৰ্বেশ্বৰ সৰ্বাত্মা পুৰুষোত্তম—যি
ব্রহ্ম, পৰমাত্মা, ভগৱান ইত্যাদি নামেৰে আৰাধিত হয় ॥
তোমালোক যে অশুব-বিজয়ী হ’লা, সি সেই সৰ্ব-শক্তিৰ
আধাৰ ভগৱন্তৰ শক্তিত হে ; গতিকে তোমালোকক
নিমিত্ত মাত্ৰ কৰি সেই বিজয়-গৌৰৱ ভগৱন্তৰ। কিন্তু
তোমালোকে ভাবিলা—“এই বিজয়-গৌৰৱ আমাৰ, আমা-
ৰেই এই মহিমা”। এই আত্মাভিমান যে তোমালোকৰ
নিবৰ্ধক, তাকে প্ৰত্যক্ষ কৰাবলৈ পৰম কৃপালু সেই সৰ্ব
নিয়ন্তা পৰমাত্মা-পুৰুষে—যি তোমালোকক অশুব-বিজয়ী
কৰাইছিল, তেঁৱেই তোমালোকৰ মিছা অভিমান নাশ
কৰিবলৈ—কৃপা কৰি তোমালোকৰ কল্যাণ সাধিবলৈ
অলৌকিক যক্ষৰ কপত আৱিৰ্ভূত হৈ দেৱতা-প্ৰমুখ অগ্নি

বদন্তি তত্ত্ববিদগুণঃ স্বজ্ঞানমদয়ম্।

ব্ৰহ্মোতি পৰমাত্মোতি ভগৱান্ভিত শব্দ্যতে ॥ ভাগৱত ১।১।১১

(ব্রহ্মবাদীসকলে ‘তৎ’ পদাৰ্থৰ পৰিজ্ঞাপক, অদ্বিতীয় জ্ঞান-
তত্ত্বক—সং চিৎ আনন্দ স্বৰূপক ব্রহ্ম, পৰমাত্মা, ভগৱান্ ইত্যাদি
নামে অভিহিত কৰে। আৰু সেয়ে জানিবলগা হুজুত্ব)

আৰু বায়ুৰ (প্ৰকাৰান্তৰে তোমাৰো) গৰ্ব চূৰ্ণ কৰিলে, আৰু তোমাক (তোমাৰ যোগেদি দেৱতাসবকো) সত্য-জ্ঞান দিয়াৰ উদ্দেশ্যে এয়া মোক ইয়াত প্ৰকাশিত কৰালে। এই কাৰণে তুমি নিজৰ স্বতন্ত্ৰ শক্তিৰ অহঙ্কাৰ পৰিহাৰ কৰি যাৰ শক্তিত শক্তিমন্ত্ৰ হৈ মহিমাম্বিত হ'লা, সেই পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ মহিমা উপলব্ধি কৰা। এনে কেষ্টিয়াও নাভাৰিবা যে, সেই পৰমেশ্বৰৰ শক্তিৰ অবিহনে কোনোবাই কিবা কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব পাৰে'। দেৱীৰ এই বৃজনিৰ-দ্বাৰা ইন্দ্ৰয়ে সৰ্বপ্ৰথমতে জানিলে যে, যক্ষৰ ৰূপত প্ৰকটিত হোৱা সেয়া স্বয়ং ব্ৰহ্ম।

[এই শ্ৰুতিৰ এনে এটি ভাব লক্ষ্য কৰিব পাৰি যে, ব্ৰহ্মত্ব বা ঈশ্বৰবিষয়ক জ্ঞান গুৰুবাচাৰপৰা হৈ হয়, স্বতন্ত্ৰভাৱে নহয়। নহলে সৰ্বশাস্ত্ৰাৰ্থদৰ্শী দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ উমাকপিনী গুৰুৰপৰা তত্ত্বোপদেশ গ্ৰহণৰ আৱশ্যক নাছিল।] ১১॥

তস্মাদ্ ৱা এতে দেৱা অতিতৰামিৰাণান্ দেৱান্
য়দগ্নিৰ্ৰায়ুৰিন্দ্ৰস্তে হেনন্নৈদিষ্ঠং পশ্পৃশ্বস্তে হেনং
প্ৰথমো ৱিদাঞ্চকাৰ ব্ৰহ্মেতি ১২॥

হি (যি হেতুকে) তে (তেওঁলোক) অগ্নিঃ বায়ুঃ ইন্দ্ৰঃ
যং (অগ্নি বায়ু আৰু ইন্দ্ৰই যে) এনং (এই পৰমাত্মাক) নৈদি-
ষ্ঠম্ (অতি নিকটবৰ্তী হৈ) পশ্পৃশ্বঃ (দৰ্শনৰদ্বাৰা স্পৰ্শ কৰিছিল),

হি (যি হেতুকে) তে (তেওঁলোকে) এনং (এওঁক) প্রথমঃ
(প্রথমতে) ব্রহ্ম ইতি (ব্রহ্ম বুলি) বিদ্বাক্কাব (জানিছিল),
তস্মাৎ বৈ (সেই কাৰণেই) এতে দেবাঃ (এই তিনি দেবতা)
অন্যান্ দেবান্ (অন্য দেবতাসকলতকৈ) অতিত্বান্ ইব (অধিক-
তৰ প্ৰসিদ্ধ হৈছিল) ॥২॥

অন্য দেবতাসমূহতকৈ অগ্নি, বায়ু আৰু ইন্দ্ৰই অধিক-
তৰ প্ৰসিদ্ধ আৰু জ্যেষ্ঠ হ'ল; কিয়নো এওঁলোক তিনি-
জনেই অতি ওচৰবপৰা পৰমাত্মাৰ পৰা পাইছিল—
পৰম প্ৰভুৰ দৰ্শন, তেওঁৰ পৰিচয়-জনাৰ চেষ্টা আৰু
তেওঁৰে সৈতে বাৰ্তালাপৰ সৌভাগ্য তেওঁলোকৰেই হৈছিল।
তেওঁলোকেই সৰ্বপ্ৰথম এই সত্যও বুজিছিল যে, আৰি
ষাৰ মহিমাৰে মহিমাস্থিত, তেওঁ সত্য সনাতন সৰ্বনিয়ন্তা
পূৰ্ণব্ৰহ্ম।

[ভাব এই যে, যি ভগবৎকৃপাধন্য মহাপুৰুষে পৰম-
পুৰুষ ভগবন্তৰ দৰ্শন, স্পৰ্শন আৰু বাৰ্তালাপৰ সৌভাগ্য-
লাভ কৰিলে, সেই মহাপুৰুষৰ মহিমাই এই মন্ত্ৰত ইন্দ্ৰাদি
দেবতাত্ৰয়ৰ উল্লেখৰণেৰে বৰ্ণিত হৈছে] ॥২॥

তস্মাদ্ বা ইন্দোহতিত্বামিহাশ্ৰিত্বান্ দেবান্ স
হেন্নেন্নেৰ্বিষ্ঠং পস্পৰ্শ, স হেনং প্ৰথমো বিদ্বাক্কাব
ব্ৰহ্মেতি ॥৩॥

হি (যি হেতু) বাঃ (সেই ইন্দ্ৰই) এনং (এই পৰমাত্মাক)
বেৰিষ্ঠম্ (অভিনিকটকৰ্তা হৈ) পস্পৰ্শ (কসোবোৰো আলাপেৰে

স্পর্শ কৰিছিল), হি (যি হেতু) সঃ (তেওঁ) এনং (এওঁক) প্রথমঃ (প্রথমতে) ব্রহ্ম ইতি বিদাঞ্চকাৰ (ব্রহ্ম বুলি জানিছিল) তস্মাৎ বৈ (সেইকাৰণেই) ইন্দ্রঃ (ইন্দ্রদেৱতা) অন্যান্ দেৱান্ (অন্য দেৱতাসকলতকৈ) অতিতনাম্ ইব (অধিকতম প্রসিদ্ধ হৈছিল) ॥৩॥

অগ্নি আৰু বায়ুৰে স্বৰূপত আৱিৰ্ভূত ব্ৰহ্মক দৰ্শন কৰাৰ উপৰিও তেওঁৰে সৈতে আলাপৰ সুবিধাও পালে; কিন্তু তেওঁলোকৰ ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ-জ্ঞান হোৱা নাছিল। উমাকপিনী ভগৱতীৰদ্বাৰা সৰ্বপ্রথমে ইন্দ্রই পৰব্ৰহ্ম ভগৱন্তৰ স্বৰূপ-জ্ঞান লাভ কৰিছিল। পাছত ইন্দ্রৰ বুজনিত - ব্ৰহ্মশক্তিৰ প্রত্যক্ষ পৰশ অনুভৱ কৰা অগ্নি আৰু বায়ু ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপজ্ঞান হ'ল। তাৰ পাছত এই তিনিদেৱতাৰপৰা অন্যান্য দেৱবৃন্দয়ো বুজিলে যে, 'আমি যি পৰমাত্মৰ পূজ্যমূৰ্তি দৰ্শন কৰিলোঁ, তেওঁ সাক্ষাৎ পূৰ্ণব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তম'। এইদৰে অন্যান্য দেৱতাসৰে কেৱল গুনি জানিলে, কিন্তু সেই পুৰুষোত্তমৰ সৈতে সাক্ষাৎভাবে আলাপ আৰু স্বৰূপ জ্ঞান নাছিল। এই কাৰণে সেই সমুদায় দেৱতাতকৈ অগ্নি, বায়ু আৰু ইন্দ্র অধিক প্রসিদ্ধ আৰু শ্ৰেষ্ঠ হৈছিল; কাৰণ এই তিনিওৰে ব্ৰহ্মৰ দৰ্শনলাভ আৰু তেওঁৰ স্বৰূপৰ পৰিচয় ঘটিছিল। তেওঁলোক তিনিওৰো ভিতৰত আকৌ ইন্দ্রই সৰ্বপ্রথমে ব্ৰহ্মস্বৰূপ জ্ঞান হেতুকে ইন্দ্র সকলোতকৈ দেৱতাকৰূপে—দেৱবাজৰূপে পৰিগণিত হ'ল ॥৩॥

তন্মৈষ আদেশো যদেতদ্ বিহাতো বাহ্যাত্মা
ইতীন্নামৌমিষদা ইত্যধিদৈবতম্ ॥৪॥

তস্য (সেই ব্রহ্মৰ বিষয়) এষঃ আদেশঃ (এই উপদেশ) —
য়ৎ এতৎ (যি এই) বিহাতঃ (বিজুলীৰ) বাহ্যাত্মঃ আ (চমকৰি
হ'ল,—তেনেকুৱা) ইতি (এনে 'কনহাৱী'), ইৎ (আৰু 'যি')
ন্যমৌমিষৎ আ (চকুৰ নিমেষ হ'ল,—তেনেকুৱা) ইতি অধিদৈব-
তম্ (এই প্ৰকাৰ আধিদৈবিক উপদেশ হ'ল) ॥৪॥

[উপযুক্ত ব্ৰহ্মতত্ত্বৰ বিষয়ে আধিদৈবিক দৃষ্টান্তব-
দ্বাৰা সংক্ষেপে উপদেশ দিয়া হৈছে]—যেতিয়া সাধনা-
শীল লোকৰ অন্তৰত ভগৱদৰ্শনৰ তীব্ৰ অভিলাষ জাগি
উঠে, তেতিয়া ভগৱানে তেওঁৰ সেই উৎকণ্ঠাক আৰু
তীব্ৰতৰ কৰিবলৈ বিজুলী-চমকৰ দৰে আৰু চকুৰ পলকৰ
দৰে কণিকৰ কাৰণে নিজ স্বৰূপ দেখুৱাই অন্তৰ্হিত হয়।
এই দৰেই ইন্দ্ৰৰ আগৰণবা দিব্য যক্ষকণী ভগৱান্
অন্তৰ্হিত হৈছিল। ঈশমন্তাগৰতৰ (স্কন্ধ ১।৬।১২-২০)
আখ্যানিকাটো হেৰণি নাৰদক তেওঁৰ পূৰ্বজন্মত ভগৱানে
কণ-কালৰ নিমিত্তে নিজৰ দিব্যৰূপ দেখুৱাই অন্তৰ্ধান
হোৱাৰ কথা বৰ্ণিত আছে। যেতিয়া কোনো মহাপুৰুষৰ
চকুৰ আগত অথবা অন্তঃস্থলত ভগৱৎ স্বৰূপৰ দৰ্শন
অথবা অনুভৱ পোৱা-প্ৰথম হয়, তেতিয়া তেওঁ আনন্দ
আৰু আশ্চৰ্য্যত বিজুলীৰ চমকনিৰ দৰে চকিতৰ নিচিনা
হয়। তেতিয়াৰ পৰা সেই প্ৰথম ব্যক্তিৰ আৰম্ভাৎ আৰম্ভ
মিৰিমেৰ নৱনে চাই থাকিলে অথবা অন্ধৰূপে অন্ধৰ

কবি থাকিবলৈ অনিবার্হ উৎকট অভিলাষেবে তেওঁক অতি
আগ্রহী কবি বাখে ; তেওঁ যেন এক ক্ষণে ইষ্ট সাক্ষাৎ-
কাবৰপৰা বঞ্চিত হলে শাস্তি নাপাব, এনে অৱস্থা হয় ।
এই কথাকে ইয়াত আধিদৈৱিক দৃষ্টান্তৰূপে বুজোৱা হৈছে
যেন প্রতীতি হয় । [বাস্তৱিক ইয়াত যি বীতিবে আক
শব্দচয়নেৰে ব্ৰহ্মতত্ত্ব সংকেত দিয়া হ'ল, তাক কোনো
অনুভৱী সন্ত মহন্তই হৈ বুজাব পাৰিব । শব্দসমূহৰ
অৰ্থও ভাৱনা অনুসাৰে বেলেগ-বেলেগ হ'ব পাৰে ।] ॥৪॥

অধ্যাত্মং যদেতদ্ পচ্ছতীৰ চ মনোহনেন চৈতন্য-
পশ্চবত্যভীক্ষুং সংকল্পঃ ॥৫॥

অথ (এতিয়া) অধ্যাত্মং (আধ্যাত্মিক দৃষ্টিৰে কোৱা হৈছে)—
য়ং (যে,) যনঃ (যন) এতৎ (এই ব্ৰহ্মৰ সমীপলৈ) গচ্ছতি ইব
(গৈছে যেন ভাব হয়), চ (আক) এতৎ (এই ব্ৰহ্মক) অভীক্ষুং
(অনবৰত) উপশ্চবতি (সমীপবৰ্তী হৈ সন্ধান কৰে), অহেন
এই যনবৰাৰা) সংকল্পঃ চ (ব্ৰহ্মসাক্ষাৎকাৰ কৰিবলৈ জীৱ অভি-
লাষো হয়) ॥৫॥

[পূৰ্বমন্ত্ৰত আধিদৈৱিক দৃষ্টিৰে কোৱা কথা এতিয়া
আধ্যাত্মিক দৃষ্টিৰে উপদিষ্ট হৈছে যে, ! যেতিয়া কোনো
মহাপুৰুষৰ যন পৰব্ৰহ্মৰ সমীপ পালেগৈ তেনে জীৱ কয়
তেওঁৰ তপস্বত্বৰ সন্তপ বা নিগুণ—যি অৱশ্যে চিন্তা কৰে,
ভাব বেতিয়া প্রত্যক্ষ অনুভূতি যেন হয়, আকৌ সেই
আধ্যাত্মিকৰ সমীপবৰ্তী হৈ নিত্য-নিবৃত্তৰ তেওঁৰ স্বৰূপ

জাগরক বাধে, জগিতক বাধেও ইতিদেহক মিশ্রিত্তি সহিত
নোয়াবা হয় (‘ভবিস্বৰ্গে পবনব্যাকুলতা’—নাবিকভক্তি-
সূত্র ১১)। তেতিয়া সেই মহাত্মাই আত্মবিকভাবে আবাধা-
ধন পুরুষোত্তম ভগবন্তক সদা-সর্বদা মনস্ত বাধি একাত্মবৎভাবে
তেওঁর সাক্ষাৎকার পাৰলৈ অনিবার্হ আক উৎকট অভিনাবী
হৈ পৰে ॥৫॥

তত্ব তদ্বনং নাম তদ্বনমিত্যুপাসিত্বাং স য়
এতদেবং বেদান্তি হৈনং সৰ্বাণি ভূতানি সংবা-
হুস্তি ॥৬॥

তৎ (সেই পবনক) তদ্বনম্ নাম (প্রাণীমাত্রবে প্রাণীয়—
এই নামধারী, ‘এই কারণে’) তদ্বনম্ (প্রাণীবর্গের পবন প্রিয়)
ইতি (এই ভাৱত) হ (নিশ্চয়) উপাসিত্বাম্ (উপাসনা কৰিব
লাগে); সঃ যঃ (সেই যি কোনো সাধকে) এতৎ (এই ব্রহ্মক)
এবম্ (এনেকৈ ‘উপাসনাবদ্ধাবা লভ্য বুলি’) বেদ (জ্ঞানে),
এনম্ হ (তেওঁক নিঃসন্দেহে) সৰ্বাণি ভূতানি (সমস্ত প্রাণী-
বর্গই) অতি (সর্বতোভাবে) সংবাহুস্তি (বাঞ্চিতজন—প্রিয়জন-
কণে ভাব কৰে) ॥৬॥

সেই পূর্ণব্রহ্ম জগৎস্থ প্রাণীমাত্রবেই পবন প্রিয় পবন
আত্মরূপে সুবিখ্যাত। জুতি মুক্তি প্রভৃতি সর্বমুখৰ পবাকী
তেওঁক সকলো প্রাণীয়েই কোনো-নহয়-কোনো প্রকাৰে
বিজ্ঞাবে; কিন্তু অপায়ক—বিজাবিব মতনাব দোষত।
সুখ বিজ্ঞানি বিজ্ঞান-মাসনাত যজি হুয়ক উপবি হুয়কোকে

ভূগিব লগীয়া হয়। এইকাৰণে সেই প্ৰাণীমাত্ৰে অমৃত্যামী পৰমাত্মাক নিত্যসঙ্গী পৰমসুহৃদ জ্ঞান কৰি, উপাসনা কৰা—তেওঁৰ সৰ্বভাষা-অৰ্পণ কৰা আৱশ্যক। এনেকৈ উপাসনাৰদ্বাৰা—নিত্য-নিবন্তৰ তেওঁৰ ভাৱনাৰ দ্বাৰা যি তেওঁৰ সাক্ষাৎকাৰ লাভ কৰে, তেতিয়া তেওঁ প্ৰাণীমাত্ৰে ভগৱৎ সত্তা অশুভৰ কৰে আৰু তদনুৰূপে সকলোৰে প্ৰতি শ্ৰদ্ধালু হৈ পৰে। এই কাৰণেই সেইজন মহাপুৰুষৰ প্ৰতিও সমস্তলোকে শ্ৰদ্ধাযুক্ত অন্তঃকৰণেৰে পৰম আত্মীয় ভাব কৰি আপোন ভাব কৰে—অৰ্থাৎ তেওঁ সকলোৰে সৰ্বতোভাবে প্ৰিয়পাত্ৰ হয় ॥৬॥

উপনিষৎ ভো ব্ৰহ্মীত্যুক্তা ত উপনিষৎ ব্ৰাহ্মীং
ব্ৰাহ্ম ত উপনিষদমব্রজেতি ॥৭॥

ভো: (হে ঐকদেৱ ।) উপনিষদম্ (ব্ৰহ্মসম্বন্ধী বহুশু-বিজ্ঞাৰ)
ব্ৰহ্মি (উপদেশ দিয়ক) ইতি (এই প্ৰকাৰ 'শিষ্যৰ প্ৰাৰ্থনা
জনি ঐকদেৱ কলে')—তে (তোমাক 'মই') উপনিষৎ (বহুশুসম্বন্ধী
ব্ৰহ্মবিজ্ঞা) উক্তা (কোৱা হৈ গ'ল) ; ব্ৰাহ্মীং (ব্ৰহ্মবিষয়ক)
উপনিষদম্ (বহুশুবিজ্ঞা) ব্ৰাহ্ম (নিশ্চিতভাৱে) তে (তোমাক)
অব্রজে ইতি (বুজালোঁ বুলি জনা উচিত) ॥৭॥

[ব্ৰহ্মবিজ্ঞাৰ বিষয়ে ঐকদেৱৰ লাভ কৰা উপদেশ শিষ্যই
যেন সম্পূৰ্ণভাৱে হৃদয়ঙ্গম কৰিব পৰা নাই, এনে কাৰণে
শিষ্যই প্ৰাৰ্থনা জনালে যে 'হে ঐকদেৱ ! মোক বহুশু-
সম্বন্ধী ব্ৰহ্মবিজ্ঞাৰ উপদেশ দিয়ক' । তেতিয়া ঐকদেৱ কলে—

‘বোপা! মই তো তোমাক ব্রহ্মবিজ্ঞান উপদেশকেই দিলোঁ। “জ্যোত্স্না জ্যোত্স্না মনসো যনো যুৎ” ইত্যাদে-
পবা আবস্ত কৰি এই পৰ্যন্ত বিবিলাক উপদেশ দিয়া
হ’ল, সেইবিলাক তুমি একাগ্রমনে বিচাৰ কৰিলে বুজিলা
যে মই বহুশ্রমযী ব্রহ্মবিজ্ঞানেই উপদেশ দিলোঁ।’

। শিশুব পুনৰ প্রার্থনাৰ কাৰণ হয়তো এনে হয়
পাবে—ব্রহ্মবিজ্ঞান-লাভ সহজ কথা নহয়; গুরুৰ উপদেশ
অবিহনে তো নহয়েই। এতিয়ালৈকে সেই উপদেশ
শুনাৰ পাছত তেওঁ জানিব বিচাৰিলে যে, এই বিজ্ঞান
আক কিবা সহকাৰী কাৰণ থাকে নে কি? কিন্তু গুরুৰ
উত্তৰত কোনো সহকাৰী কাৰণৰ অপেক্ষা নথকাকৈ বুজা
গ’ল (ব্রহ্ম ৬।৭) ॥৭॥

তস্মৈ তপো দমঃ কৰ্মেতি প্রতিষ্ঠা বেদাঃ সৰ্বা-
জ্ঞানি সত্যমায়তনম্ ॥৮॥

তস্মৈ (সেই ব্রহ্মবিজ্ঞান) তপঃ (তপস্যা) দমঃ (মন আৰু
ইন্দ্রিয়ৰ সংযম) কৰ্ম (আশ্রমোচিত কৰ্তব্য সম্পাদন) ইতি
(এই তিনি) প্রতিষ্ঠা (অধাৰ), বেদাঃ (বেদগ্ৰন্থ) সৰ্বাজ্ঞানি
(সেই বিজ্ঞান সম্পূৰ্ণ অঙ্গ, অর্থাৎ বেদত ব্রহ্মবিজ্ঞান সাজো-
পাজৰ বহুল বৰ্ণনা আছে), সত্যম্ (সত্যৰূপ পবিত্ৰ) আয়তনম্
(অধিষ্ঠান - লক্ষ্য অর্থ) ॥৮॥

৪. ব্রহ্মবিজ্ঞান উপদেশ শুনিলেই ব্রহ্মজ্ঞানী হব বোলা
সত্যম্। এনি সত্য পতি ব্রহ্মজ্ঞানী হওঁ। যদি, তথা

যানে নিজক-নিজে কাকি দিয়া। ব্রহ্মবিজ্ঞান সহচাৰী কাৰণ অৰ্থাৎ একেলগে আচৰণীয় কোনো কাৰণৰ অপেক্ষা নাথাকিলেও সেই পৰমার্থ-তত্ত্বৰ ধাৰণা কৰিবলৈ উপযুক্ত ক্ষেত্ৰ—উপযুক্তমনীয়া আদি পূৰ্বপ্ৰস্তুতিৰ আবশ্যক।] যেনেকৈ চহোৱা মাটিতহে শস্যৰ বীজ সিচা হয়, তেতিয়া ঠিকমতে বান্ধি হৈ তাৰ ওপৰত দালান সজা হয়, সেইদৰে ব্রহ্মবিজ্ঞানী প্ৰাসাদটোৰো শুদ্ধ ভেটি হ'ল তপস্যা, সংযম আৰু কৰ্মৰ সাধনা। এইবিলাকৰ ওপৰত হৈ সেই ব্রহ্মবিজ্ঞানী স্থিৰ হৈ থাকিব পাৰে। যি লোকে মানৱ জীৱনৰ চৰম লক্ষ্য পৰমার্থ সাধনৰ কাৰণে একাগ্ৰভাৱে কঠোৰ কষ্টসহিষ্ণুতা আনন্দমানে স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে, মন আৰু ইন্দ্ৰিয়সমূহক বশ মনাৰ নোৱাৰে আৰু বৰ্ণা-ধৰ্মোচিত অবশ্য কৰ্তব্য কৰ্মবোৰ অনাসক্ত ভাৱে আচৰণ নকৰে, তেওঁ ব্রহ্মবিদ্যাৰ স্বার্থ বহন জানিবলৈ সক্ষম নহয়। কিয়নো, এইকেইটাই হ'ল ব্রহ্মবিজ্ঞান-ধাৰণাৰ আধাৰ—পৰাভেটি। বেদসমূহ এই ব্রহ্মবিজ্ঞানৰ সৰ্ব্বত্ৰ অঙ্গ; বেদভেদেই ব্রহ্মবিজ্ঞানৰ সকলো অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ বহল বৰ্ণনা আছে। গতিকে অঙ্গসমষ্টিত বেদৰ অধ্যয়ন আৰু তদুপলব্ধি আচৰণ অৱশ্য আবশ্যক। আৰু জানিব লাগে সত্য-স্বৰূপ সাক্ষিদানন্দধন, সনাতন পৰমেশ্বৰ সেই ব্রহ্মবিজ্ঞানৰ অধিষ্ঠান, আত্মতুমি—পৰম লক্ষ্য। এই কাৰণে সেই লক্ষ্য—পৰম পুৰুষৰ তপস্বী প্ৰাণীৰ উদ্দেশ্যে যি লোকে বেদপ্ৰবৰ্ত্তিত পৰ্যেদি তপস্তা, সংযম আৰু বিহিতকৰ্মৰ

নিষ্কাম আচরণ কৰি কৰিয়েই ব্রহ্মবিজ্ঞান—ভগবৎপ্ৰাপ্তি
অনুসন্ধান কৰে, তেওঁৰেই ব্রহ্মবিজ্ঞান সৰ্বস্ব -ভগবৎপ্ৰাপ্তি
সম্ভৱ হয় ॥৮॥

যো বা এতামেবং ব্ৰেদাপহত্য পাপ্‌মানমনস্তে
স্বৰ্গে লোকে জ্যেয়ে প্ৰতিতিষ্ঠতি প্ৰতিতিষ্ঠতি ॥৯॥

২ঃ (যি কোনো লোকে) এতাম্ বৈ (এই প্ৰসিদ্ধ ব্ৰহ্ম-
বিদ্যাক) এবম্ (পূৰ্বোক্তং ক'ৰে) ব্ৰেদ (জানে—অনুশীলন
কৰে), পাপ্‌মানম্ অপহত্য ('তেওঁ' সকলো অবিদ্যাজনিত পাপক
ক্ষয় কৰি—নষ্ট কৰি) অনন্তে (অসীম, অবিদ্যৰ) জ্যেয়ে
(সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ) স্বৰ্গে লোকে (চিৰসুখধামত) প্ৰতিতিষ্ঠতি (প্ৰতি-
ষ্ঠিত হয়), প্ৰতিতিষ্ঠতি (চিৰকাললৈ প্ৰতিষ্ঠিত থাকে, কদাপি
সংসারগতি নহয়) ॥৯॥

এই উপনিষদ্বাক্য প্ৰসিদ্ধ ব্ৰহ্মবিজ্ঞান বহন্য যি পূৰ্বো-
পদেশ অনুসাবে জানিব পাৰি তদনুযায়ী সাধনাত অভ্যস্ত
হয়, তেওঁৰ সমস্ত পাপ অৰ্থাৎ ভগবৎপ্ৰাপ্তিৰ প্ৰতিবন্ধক
সমুদায় শুভাশুভ কৰ্ম সমূলকৈ নষ্ট হয়, কৰ্ম-কলভোগৰ
কাৰণে পুনৰ সংসাবেলৈ আহিবলগীয়া নহয় ; তেওঁ অসীম,
অবিদ্যৰ, অতিশ্ৰেষ্ঠতম পৰম সুখধামত প্ৰতিষ্ঠিত হয়,
কেতিয়াও সেই নিত্যধাম এৰি আহিবলগীয়া নহয় ;
চিৰকাললৈ তেওঁ ভগবৎসাহুজ্য লাভ কৰে ।

শেষৰ 'প্ৰতিতিষ্ঠতি' পদৰ দ্বিক্ৰিয়ায় উপদেশৰ
নিশ্চিততা আৰু গ্ৰন্থৰ সমাপ্তি সূচালে ॥৯॥

॥ চতুৰ্থ খণ্ড সমাপ্ত ॥৪॥

৪ সাম্যবৈদীয় কেনোপনিষদ্বাক্যপুৰাণ

শান্তিপাঠ

ওঁ আপ্যায়ন্তু মমাক্ষানি স্বাক্ষ প্রানশ্চক্ষুঃ শ্রোত্র-
মধো বলমিন্দ্রিয়ানি চ সর্বাণি । সৰং ব্রহ্মোপনিব্দং
মাহং ব্রহ্ম নিবাকুয়াম্ মা মা ব্রহ্ম নিবাকবোং,
অনিবাকবগমন্তুনিবাকবনং মেহন্তু । তদামনি নিবতে
য় উপনিষৎসু ধর্মান্তে ময়ি সন্ত তে ময়ি সন্ত ॥

ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

[অর্থঃ অর্থাদি এই উপনিষদের আবস্তব শান্তিপাঠ
দিয়া আছে ।]

উপনিষদকথামতে—

কঠোপনিষদ

কৃষ্ণবজ্রবেদৰ কঠশাখাৰ অন্তৰ্গত এই কঠোপনিষদ
বিশেষ প্ৰসিদ্ধ। এই উপনিষদত ষম আৰু নচিকৈতাৰ
সংবাদৰূপত পৰব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰৰ বহুস্তম্ভৰ তত্ত্বৰ অতি
উপযোগীভাৱে সৰ্বিতাৰ বৰ্ণনা আছে। ইয়াক দুটা অধ্যায়
আৰু প্ৰতি অধ্যায়ত তিনিটাকৈ মুঠ ছটা বস্তুত বৰ্ণিত
তত্ত্বকথা প্ৰাঞ্জল আৰু যনোবয়।

হবি: ওঁ পবাম্মে নম:

শান্তিপাঠ

ওঁ সহ নাররতু । সহ নৌ ভুনক্তু । সহ রীয়ৎ
কব্বারহৈ । তেজস্বি নারধীতমন্ত । মা বিদ্ভিষারহৈ ॥

ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

ওঁ (পূৰ্ণব্রহ্ম পবম্মা পুৰুষোত্তমে) নৌ (আমি 'গুরু-
শিষ্য' হুয়োকৈ) সহ (সমানভাবে) অরতু (বক্ষা কৰক), নৌ
(আমি উভয়কৈ) সহ (সমানভাবে) ভুনক্তু (পালন কৰক), সহ
(আমি দুয়ো সমানভাবে) রীয়ম্ (বিদ্যা লাভৰ শক্তি) কব্বারহৈ
(লাভ কৰিব পাৰোঁ) নৌ (আমি দুয়োৰে) অধীতম্ (অধীত-
বিদ্যা) তেজস্বি (তেজীয়ান্—তাৎপৰ্য-জ্ঞাপক) অস্ত (হওক),
মা বিদ্ভিষারহৈ (আমি যেন পৰস্পৰে বিদ্বেষ [হিংসা] নকৰোঁ) ওঁ
(হে পৰমেশ্বৰ !) শান্তিঃ শান্তিঃ শান্তিঃ (আধ্যাত্মিক আধিদৈৱিক
আৰু আদিভৌতিক—এই ত্ৰিবিধ সংসাবতাপ উপশান্ত হওক)।

পবম্মা পুৰুষোত্তম ভগৱন্তুই আমি গুরু-শিষ্য উভয়কৈ
একে সমানে বক্ষা কৰক, আমি উভয়কৈ সমান-সমান-
ভাৱে বাধোঁচিত পালন-পোষন কৰক, আমি দুয়ো যেন
একে সমানভাবে পাবমার্থিক-বিদ্যালভৰ সামৰ্থ্য অৰ্জন
কৰিব পাৰোঁ, আমি, উভয়ৰে অধীতবিদ্যা তেজীয়ান্ হৈ
তাৎপৰ্য্যপ্ৰকাশক হওক আৰু আমি দুয়ো যেন জীৱন-
স্তব পৰস্পৰে হিংসা শূন্য হৈ শ্ৰীতিৰ বাক্যেৰে বাক্ত থাই
থাকোঁ। হে প্ৰভো! তুমি শান্তিস্বৰূপ; আধ্যাত্মিক,

আধিভৌতিক আৰু আধিদৈৱিক—এই ত্ৰিবিধ সংসাৰ-
তাপৰ যেন শাস্তি হয়।

প্ৰথম অধ্যায়

প্ৰথম বল্লী

ওঁ উশন্ হ ৰৈ ৰাজ্জশ্ৰবসঃ সৰ্ববেদসং দদৌ ।
তস্য হ নচিকেতা নাম পুত্ৰ আস ॥১॥

ওঁ (পৰম জ্ঞান নামোচ্চাৰণকণ মঙ্গলাচৰণ) হ ৰৈ (প্ৰসিদ্ধি
আছে যে) ৰাজ্জশ্ৰবসঃ (ৰাজ = অন্ন, শ্ৰবঃ = যশস্যা, অন্নদানব
যশস্যা যাৰ—সেই ৰাজশ্ৰবাব পুত্ৰ উদ্ধালক ঋষিয়ে) উশন্ (যজ্ঞব
ফলাকাজ্ঞী হৈ) সৰ্ববেদসম্ ('বিগ্ৰহিৎ যজ্ঞত' নিজৰ সৰ্বস্ব
ধন) দদৌ (দান দিলে)। তস্য হ (তেওঁৰ কৃষি) নচিকেতা
নাম (নচিকেতা নামে) পুত্ৰঃ আস (এক পুত্ৰ আছিল) ॥১॥

ওঙ্কাৰকণ পৰব্ৰহ্মৰ নাম উচ্চাৰণ কৰি মঙ্গলাচৰণ
পূৰ্বক উপনিষদ আৰম্ভ কৰা হৈছে। [যি সময়ত এই
কৰ্মভূমি ভাৰতবৰ্ষৰ আকাশ যজ্ঞৰ ধোৱাঁবে ধূৱলি-কুঁৱলি,
বতাহ পৰিত্ৰ স্তম্ভৰূপে সৌৰভিত্ত আৰু ত্যাগমূৰ্তি ঋষি-
মহাৰ্ষি সকলৰ কণ্ঠ-সজীৱকপে বেদমন্ত্ৰৰ ধ্বনিত দশোদিশ
মুখাবত আছিল, সেই সময়ৰে এটি আখ্যানৰ ৰূপকত
এই উপনিষদৰ উপদেশ দিয়া হৈছে]—কথিত আছে—

পৌত্তমবংশীয় মহর্ষি-অকণ্ঠ প্রচুর অন্নদানৰ বশন্তা-খ্যাতিৰ কাৰণে—‘বাজশ্রব’ (বাজ = অন্ন, শ্রব = যশসা ; অন্নদানৰ কাৰণে যশ বা স্তুত্যাতি প্রাপ্ত) নাম হৈছিল। তেওঁৰে পুত্ৰ উদালক ঋষিয়ে বিশ্বজ্ঞানৰ কামনাৰে বিশ্বজিৎ নামে এক মহান যজ্ঞ সম্পাদন কৰিলে। এই যজ্ঞত দক্ষিণা হিচাবে নিজৰ সৰ্বস্ব দান দিয়া বিধি। সেইকাৰণে ঋষি উদালকে নিজৰ সমস্ত ধন যাজ্ঞিক-পুৰহিত সকলক দক্ষিণা দিলে। এই এটি প্ৰসিদ্ধ কথা জনাজাত যে, সেই ঋষিৰে নচিকেতা নামেৰে এজন পুত্ৰ আছিল ॥১॥

তম্ হ কুমাৰম্ সন্তম্ দক্ষিণাসু নীয়মানাসু শ্ৰদ্ধাষি-
ষেণ সৌহম্যত ॥২॥

দক্ষিণাসু নীয়মানাসু (‘যেতিয়া পুৰহিতসকলক’ দক্ষিণা-
কৰণে দিবৰ কাৰণে গকৰোৰ অনা হ’ল, তেতিয়া) কুমাৰম্
সন্তম্ (সকল হ’ল) তম্ হ (সেই নচিকেতাৰ মনৰ যাজ্ঞত)
শ্ৰদ্ধা (আস্তিকা—বুদ্ধি) আবিবেশ (উদয় হ’ল) ; সঃ (তেওঁ)
অমন্তত (চিন্তা কৰিলে) ॥২॥

তেতিয়াৰ দিনত গো-ধনেই প্ৰধান ধন আছিল
আৰু যজ্ঞাদি কৰ্মৰ দক্ষিণাকৰণে প্ৰধানতঃ ঘেহুধানেই
কৰা হৈছিল। বাজশ্রব উদালক প্রচুর গো-ধনেৰে ধনী
আছিল। বিশ্বজিৎ যজ্ঞৰ অন্তত যাজ্ঞিক পুৰহিতসকলক

নিহম অজুসাৰে * দক্ষিণা দিবলৈ যেতিয়া গৰুবোৰ অনা হ'ল, তেতিয়া কোমলবয়সীয়া বালক নচিকিত্যৰ মনত সেই গৰুবোৰৰ হাড়-চালমাত্ৰ অৱস্থা দেখি পিতৃৰ অভীষ্ট সিদ্ধিৰ নিমিত্তে আন্তৰিক্য-বুদ্ধিৰ উদয় হ'ল। তেওঁ চিন্তা কৰিলে—৥২৥

পীতোদকা জঙ্ঘতৃণা দুষ্কদোহা নিৰিঞ্জিয়াঃ।

অনন্দা নাম তে লোকাস্তান্ স গচ্ছতি তা দদৎ ॥৩৥

পীতোদকাঃ (শেষবাৰলৈ পানী-পিয়া) জঙ্ঘতৃণাঃ (শেষ-বাৰলৈ ঘাঁহ-খাই-লোৰা) দুষ্কদোহাঃ (শেষবাৰ গাখীৰ খীৰোৰা) নিৰিঞ্জিয়াঃ (ইঞ্জিয়-বিকল হোৱা) তাঃ (ভেনেকুৱা মূত্ৰামুখী গাইবিলাক) দদৎ (দান—কৰোঁতা) সঃ (সেইজন দাতা) তে অনন্দাঃ নাম (সেই সুবলেশ নথকা বুলি প্ৰসিদ্ধ) লোকাঃ (নৰকাদি লোকসমূহ যে আছে) তান্ গচ্ছতি (সেই লোকবোৰলৈ যায়) ॥৩৥

* হোতা, অধ্বৰ্যু, ব্ৰহ্মা, উৰগাতা—এই চাৰিজনক প্ৰধান পুৰোহিত মান্য কৰি সৰ্বাধিক দক্ষিণা দিয়া হয়। প্ৰণামা, প্ৰতি-প্ৰহাতা, ব্ৰাহ্মণাচ্ছংসী আৰু প্ৰস্তোতা—এই চাৰিজন গৌৰ পুৰোহিতক প্ৰধান চাৰিজনৰ আধা; অচ্ছাৰাক, নেটী, আখীৰ আৰু প্ৰতিহৰ্তা—এই চাৰিজন গৌৰ পুৰোহিতক প্ৰধান পুৰোহিতৰ অপেক্ষা দুভাৱাংশ, তথা গ্ৰাহকত্ব, নেতা, হোতা আৰু যুৱকত্ব—এই চাৰিজন গৌৰ পুৰোহিতক প্ৰধান পুৰোহিতৰ অপেক্ষাই চতুৰ্থাংশ দক্ষিণা দিয়া বিধি।

দক্ষিণাৰূপে এইবোৰ গৰুৰ দানত পিতাই জানো
 বস্ত্ৰৰ বাহিত ফল পাব? এইবোৰ গৰুৰ ভো পানী
 এটোপা পিবলৈয়ো শক্তি নাই, ঘাঁহ চোৰাৰলৈ মুখত
 নাই এটাও দাঁত, ওহাবত নাই এটোপা গাখীৰ ;
 ইহঁতৰ ইন্দ্ৰিয়বোৰ বিকল হৈ যোৱা বাবে ইহঁতে গৰ্ভ-
 ধাৰণ কৰি পোৱালি-জগোৱাৰ আশাতো একেবাৰেই
 নাই। আনপিনে এনে নিবৰ্থক মৃত্যুমুখী গৰুবোৰ যিসকল
 ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰ পাবলৈগৈ, সেইসকলৰ এইবোৰক প্ৰতিপাল
 কৰাৰ ব্যৰ্থকৰ্মৰ বাহিৰে আৰু কি লাভ হব? দান তো
 তেনে বস্তুবেই হব লাগে,—যি নিজৰ উপযোগী, প্ৰিয়
 আৰু সুখদায়ক ; তেনেকৈ—গ্ৰহীতাবে। সন্তোষদায়ক
 আৰু লাভজনক হোৱা আবশ্যক। নিজে বেয়া পোৱা,
 নিজৰ কামত নলগা বস্তু দান বা দক্ষিণাৰূপে দিলে
 তাৰপৰা অতীৰ্ণ কল-লাভ জানো সম্ভৱ হব পাৰে ?
 তেনে দান-দক্ষিণা ছলনা মাত্ৰ হয় ; তেনে দান-
 দক্ষিণা গ্ৰহণ কৰা জনো ‘প্ৰভাৱিত হৱে’ বুলি ভাৰি
 অসন্তুষ্ট হয়। বজ্জাদি শুভকৰ্মৰ নামত এনে অকামিলা
 অশুশযুক্ত বস্তু দান কৰা বা দক্ষিণাৰূপে দিয়াৰ একো
 ফল নহয় ; বৰঞ্চ দানৰ নামত প্ৰত্যাৰণা কৰা হয় আৰু
 ভাৰ কলত দাঁতাৰ বোৰৰ আদি নবকত বাস হয়—
 বিৰোধিত সুখ আৰু আনন্দৰ লেশমাত্ৰো নাই ॥৩॥

স হোৱাচ পিতবং তত কস্মৈ মাং দাস্যসীতি ।
 দ্বিতীয়ং তৃতীয়ং তত্ হোৱাচ মৃত্যবে হা বদামীতি ॥৪॥

সঃ হ (সেই নচিকেতাই এইদৰে চিন্তা কৰি) পিতৃবন্ম উবাচ
 (পিতাকক কলে) — তত [তাত] (হে পিতাদেউ!) মাম্ (মোক
 কস্মৈ (কাক) দাস্যসি (দিব?) ইতি (এই কথাৰ একো উত্তৰ
 নাপাই) দ্বিতীয়ম্ (দ্বিতীয়বাৰ) তৃতীয়ম্ (তৃতীয়বাৰ) [একে
 প্ৰশ্নকে সুধিলে। তেতিয়া পিতাকে] তন্ হ (তেওঁক) উবাচ
 ('খণ্ডেবে' কলে যে) হা (হোমাক) মৃত্যবে (যমক) বদামি
 ইতি (দিহেঁ) ॥৪॥

। পূৰ্বপ্ৰকাৰে বিচাৰ কৰি নচিকেতাই বুজিলে যে,
 এনে অসার্থক দানবদ্বাৰা পিতাই আশাকৰা যজ্ঞকল
 পাৰ নোৱাৰিব। আনহাতে পিতাৰ সৰ্বস্বৰ ভিত্তকৰা
 মোক ভো দিয়া হোৱা নাই আৰু পুত্ৰ হিচাবে ময়ো তো
 কৰ্তব্য আছে; অনিষ্টকাৰী পৰিনামৰূপৰা পিতাক বচাবলৈ
 মোৰ আত্মদান নিশ্চয় প্ৰয়োজনীয়, সেয়ে পুত্ৰৰ স্বধৰ্ম।]
 এইদৰে চিন্তা কৰি নচিকেতাই পিতৃৰ ওচৰ চাপি কলে—
 'হে পিতাদেউ! ময়ো তো আপোনাৰ ধন, মোক আপুনি
 কাক দিলে?' পিতাক চমকি উঠিল! ই কয় কি?
 তেওঁ কোনো উত্তৰ নিদিলে। নচিকেতাই দ্বিতীয় বাৰ
 কলে—'পিতাদেউ? মোক কাক দিলে?' এইবাবো
 ল'বাব ল'বালি কথা বুলি ভাবি পিতাক আশঙ্কীয়া
 হৈ থাকিল। কিন্তু পুত্ৰৰ ধৰ্মপালনত দৃঢ়মনা নচিকেতা
 কান্দি নহ'ল। তেওঁ তৃতীয়বাৰ সেই একে কথাকে

কণ্ঠে—‘কণ্ডক পিতাদেউ! মোক ঝাক দিলে’। বাবে
বাবে সেই একেটা শ্ৰেণী শুনি ঝষিব খং উঠিল—খণ্ডব
ভয়কত তেওঁ কৈ পেলালে—‘তোক যমক দিলৌ’ ॥৪॥

বহুনামেমি প্রথমো বহুনামেমি মধ্যমঃ।

কিন্দ্ৰিদ্ যমশ্চ কৰ্ত্তব্যং যন্ময়াচ্চ কৰিষ্যতি ॥৫॥

বহুনাং (বহুত পুত্র বা শিষ্যৰ ভিত্তবত) প্রথমঃ (প্রথম
শ্রেণীৰ আচৰণকাৰী হৈ) এমি (চলি আছে), [আকৌ]
বহুনাং (বহুতৰ ভিত্তবত) মধ্যমঃ (মধ্যম শ্রেণীৰ আচৰণ-
কাৰী হৈ হয়তো) এমি (চলি আছে), [বিস্তৃত কেতিয়াও
তো মই অধম শ্রেণীৰ আচৰণ কৰা নাই, তেখেত পিতাই এনেকৈ
কিয় ক’লে!] যমশ্চ (যমৰজাৰ) কিন্দ্ৰিদ্ কৰ্ত্তব্যম্ (এনে কি
ক’ম হব পাৰে) যং (যিটো) ময়া অচ্চ কৰিষ্যতি (মোৰ
দ্বাৰাই আজি ‘পিতাই’ সম্পাদন কৰিব?) ॥৫॥

[পিতাৰ উত্তৰ শুনি নচিকেতাই মনে-মনে চিন্তা
কৰিবলৈ ধৰিলে—‘হয় বাক, পুত্র আৰু শিষ্য তিনি শ্রেণীৰ
আছে—প্রথম, মধ্যম আৰু অধম। যি পুত্র বা শিষ্যই
পিতা আৰু গুৰুৰ অভিপ্ৰায় বুজি তেওঁলোকৰ আদেশলৈ
অপেক্ষা নকৰি সেই সকলৰ ভাল-পোৱা কাম কৰি
যায়, তেওঁলোক প্রথম বা উত্তম। যি অভিপ্ৰায় বুজিলেও
আদেশ পালেহে কাম কৰে, তেওঁলোক মধ্যম আৰু যি
অভিপ্ৰায় জানিও আৰু আদেশ পায়ো অভিপ্ৰেত কাম
নকৰে, সেই পুত্র আৰু শিষ্য অধম।] মইতো পুত্ৰই

হওঁ বা শিগ্ৰুই হওঁ,ঃ প্ৰথম শ্ৰেণীৰেই হ'ম, প্ৰথম শ্ৰেণীৰ
আচৰণতেই চলি আহিছোঁ। বহুতৰ ভিতৰত হয়তো
মধ্যম শ্ৰেণীৰো হ'ব পাৰোঁ। কিন্তু কেতিয়াও মই অধম-
শ্ৰেণীৰ আচৰণত চলা নাই; আদেশ পালোঁ, অৰ্ধচ
আদেশমতে সেৱাত লাগি যোৱা নাই, এনেতো মোৰ
কদাচিতো হোৱা নাই। পিতাই কিয় বাক এনেকৈ
ক'লে? সমৰজাৰ নো এনে কি কাম ওলাল, যিটো
পিতাই আজি মোক তেওঁক দি পুৰাবলৈ চালে? যি
কি নহওক, মোৰদ্বাৰা পিতৃ আজ্ঞা লঙ্ঘন হ'ব নোৱাৰে;
তাক অবশ্যে পালিবই লাগিব' ॥৫॥

অনুপশ্য যথা পূৰ্বে প্ৰতিপশ্য তথাপৰে ।

সশুমিৰ মৰ্ত্যঃ পচ্যতে সশুমিৰাজায়তে পুনঃ ॥৬॥

পূৰ্বে (আপোনাৰ পূৰ্বৱৰ্তী পিতৃপিতামহসকল) যথা (যেনে
আচৰণত প্ৰৱৰ্তিছিল, তাক) অনুপশ্য (অনুক্রমে বিচাৰ কৰি
চাওক), (তথা অ'ক তেনেকৈ) অপৰে (বৰ্তমান কালৰ সজ্জন
সকলৰো যেনে আচৰণ), প্ৰতিপশ্য (তাৰ প্ৰতিও দৃষ্টিপাত
কৰক)। [যথার্থতে] মৰ্ত্যঃ (মৰণশীল মানুহ) সশুম্ ইব
(ধান আদি শস্যৰ দৰে) পচ্যতে (পাক মৰি যায়), সশুম্ ইব
(শস্যৰ দৰে) পুনঃ (আকৌ) আজায়তে (উৎপন্ন হয়) ॥৬॥

[খণ্ডৰ বেগত প্ৰিয় পুত্ৰক অনুচিত কথা কৈ পিতৃ
যেন অনুতপ্ত হৈছে, এই ভাৱান্তৰ লক্ষ্য কৰি 'কিজন
পিতা সন্তা ত্ৰৈ বর' বুলি ক'ব পাৰে] অৱশ্যে

পিতাক শাস্ত্রনা দিয়াও আৰম্ভক বিশেষনা কৰি নচি-
কেতাই পিতাকৰ কাষ চাপি সৰ্বিনয়ে নিবেদন কৰিলে
যে]—হে পিতাদেউ ! আপুনি আপোনাৰ পূৰ্ববৰ্তী
পিতৃ-পিতামহসকলৰ আচৰণ আৰু বৰ্তমান কালৰো
সাধু-সন্তুলোকসকলৰ সত্য-নিষ্ঠাৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত কৰক।
সেই সকলৰ চৰিত্ৰত সত্যানুষ্ঠাৰ অস্তিত্ব আগৈয়েও
নাছিল আৰু এতিয়াও নাই। আৰু চাওক, মানুহ
অজব-অমৰ নহয়; ধান মাহ আদি শস্যবোৰ পকি
মৰি যায়, আকৌ জন্মে, মানুহো সেইদৰে বুঢ়া হৈ
মৰে আকৌ জন্ম পায়। গতিকে সত্যব্রহ্ম বাঞ্ছনীয় নহয় ॥৬॥

বৈশ্বানৰঃ প্ৰিশতাধিৰ্ভ্ৰাক্ষণো গৃহান্।

তস্যৈতাংশান্তিঃ কুৰ্বন্তি হৰ বৈৰস্বতোদকম্ ॥৭॥

বৈশ্বানৰঃ (যয়ং অগ্নিদেৱতাই) ব্ৰাহ্মণঃ অতিথিঃ (ব্ৰাহ্মণ
অতিথিকপে) গৃহান্ (গৃহীলোকৰ ঘৰত) প্ৰশিস্তি—(প্ৰবেশ
কৰে)। তস্য (সেই অতিথিৰ) [সাধু গৃহস্থই] এতাম্ (এই
পাশ্চ আদি দানবদ্বাৰা) শান্তিঃ কুৰ্বন্তি (শান্তি দিবলৈ চেষ্টা
কৰে); [গতিকে] বৈৰস্বত (হে সূৰ্যপুত্ৰ!) উদকম্ হৰ
(আপুনি ভৰি-হাত ধুবৰ কাৰণে পানী লৈ নিজেই যাওক) ॥৭॥

[পুত্ৰ নচিকেতাৰ কথা শুনি পিতৃ-হৃদয় ব্যথিত
হলেও উদালকে পুত্ৰৰ সত্য-পৰীক্ষণতাত অতিভুত হৈ
নচিকেতাক যমৰ ঘৰলৈ যাবলৈ অনুমতি দিলে। যমৰ
ঘৰত উপস্থিত হৈ নচিকেতাই জনিলে যে, স্বৰাজ্য ঘৰত

নাই; সেইকাৰণে তেওঁ অন্ন-জল একো গ্ৰহণ নকৰি
যম ঘূৰি অহালৈ বাট-চাই থাকিল। তিনিদিনৰ পাছত
সম যতিয়া ঘূৰি আতি পালেহি, তেতিয়া আত্মীয়বৰ্গই
তেওঁক জনালে যে]—স্বয়ং অগ্নিদেৱতা হৈ যেন প্ৰদীপ্ত
হৈ ব্ৰাহ্মণ-অতিথিৰ ৰূপত গৃহস্থৰ ঘৰত আহি উপস্থিত
হয়। সাধু গৃহস্থই নিজৰ মঙ্গলৰ কাৰণেই সেই অতিথি-
ৰূপ অগ্নিক শাস্ত কৰিবলৈ পাত (ভৰি-হাত ধুবলৈ
পানী), অৰ্ঘ (মিঠাখাবে সন্তোষন আদি সংকাৰ) আচ-
মনীয় (ভলপান আদি) কৃত্তিবে সন্তোষ দিবলৈ চেষ্টা
কৰে। এই কাৰণে হৈ সূৰ্যনন্দন! আপুনিও আপোনাৰ-
ঘৰত উপস্থিত তিনিদিন অনাঠাবে আপোনাৰ অহালৈ
বাট চাই থকা ব্ৰাহ্মণ অতিথিজনৰ কাৰণে এলোটা
পানীলৈ তুবন্তে যাওক। ভাব এই যে, অতিথিৰ যথাযোগ্য
আদৰ-আপ্যায়ন নহলে গৃহস্থৰ অকল্যাণ হয়; বিশেষতঃ
তিনিদিন পৰ্যন্ত গৃহস্থলৈ অপেক্ষা কৰি থকা ব্ৰাহ্মণ-
অতিথিৰ ঋণ উঠাও অসম্ভাৱিক নহয়। সেইকাৰণে আপুনি
নিজে গৈ অতিথিক অভ্যর্থনা জনোৱা ভাল॥৭॥

আশাপ্ৰতীক্ষে সংগতঃ সূনুতাং চ

ইষ্টাপুৰ্তে পুত্ৰপশুচ্চ সৰ্গাম্।

এতদ্ বৃদ্ধং পুৰুষতান্নমেধনো

ব্ৰহ্মানম্নন ব্ৰহ্মতি ব্ৰাহ্মণো বৃহে ॥৮॥

য়শ্য (যাৰ) গৃহে (ঘৰত) ব্রাহ্মণঃ (ব্রাহ্মণ অতিথি) অনন্নন্
(অনাহাৰে) বসতি (বাস কৰে), অন্নমেষসঃ (সেই অন্নবুদ্ধি)
পুৰুষশ্য (গৃহীলোকৰ) আশাপ্রতীক্ষে (অপ্রাপ্য পোৱাৰ আশা
আৰু প্রাপ্যৰ কাৰণে অপেক্ষা), সংসৃত্তম্ (সংসৃগৰ ফল),
সূনৃত্তাম্ চ প্ৰিয়ভাষণৰ ফল), ইষ্টাপূৰ্ত্তে চ (যাগযজ্ঞাদিৰ
তথা উত্থান পুখুৰীদান আদিৰ ফল আৰু) পুত্ৰপশূন্ (পুত্ৰ
আৰু পশু)—সৰ্বান্ (সকলোকে) এতৎ (এই অতিথিৰ অনা-
হাৰে) বৃঙ্কে (বিনাশ কৰে) ॥৮॥

যি গৃহস্থৰ ঘৰত অতিথি—ব্রাহ্মণ উপবাসে থাকিব-
লগা হয়, সেই অন্নবুদ্ধিজনৰ আশা—(অজ্ঞাত অশীৰ্ধ-
বজ্ঞাপ্ৰাপ্তিৰ কামনা), প্রতীক্ষা—(বিজ্ঞাত প্রাপ্যবস্তুৰ কাৰণে
আকাঙ্ক্ষা) বিফল হয়; তেওঁ সাধুসঙ্গ বাহা কৰাৰ আৰু
মিঠা-মিঠা কথা কোৱাৰ একো ফল নহয়; যাগ-যজ্ঞ
আদি ‘ইষ্টকৰ্ম’ উত্থান-পুখুৰী দান প্রভৃতি পূৰ্ত্তকৰ্মৰ ফল
নষ্ট হয়। তদুপৰি এই অতিথিৰ অসংকাৰ হলে পূৰ্ব-
পূণ্যৰ ফলত লাভ কৰা পুত্ৰ-পশু প্রভৃতি সমস্ত সম্পদ
বিনষ্ট হয় ॥৮॥

• অথৰ্ববেদৰ ১২৭ অনুবাকত কোৱা হৈছে—“প্ৰিয়ং চ বা
এষ সংবিদং চ গৃহানামন্নাত্তি যঃ পূৰ্বোহতিথিব্রহ্মাৰ্হি ॥৩॥
এষ বা অতিথিৰ্যং শ্ৰোত্ৰিয়ঃ, তস্মাৎ পূৰ্বো নান্নীয়াৎ” ॥৭॥

(যি গৃহস্থই অতিথিক খুওৱাৰ পূৰ্বতে নিজে ভোজন কৰে,
তেওঁ যথার্থতে নিজ স্বৰ্গজনৰ সৌভাগ্য আৰু জ্ঞানকেই ভোজন
কৰে—তেওঁৰ সেই উভয়ে নাশ হয় ॥৩॥ শ্ৰোত্ৰিয় অৰ্থাৎ বেদাঙ্গি-
শাস্ত্ৰজ্ঞানী অতিথি ৰূতি বিশিষ্ট, তেনে অতিথি-লাভ হলে তেওঁক
খুৰ্ব্বাকৈ নিজে আগতে খোৱা অনুচিত) ॥৭॥

তিস্রো বাত্ৰীয়দ্ব্যাংসৌর্গ্ৰহে মে

অনঞ্চন্দ্ৰ ব্রহ্মগ্নাত্থিনমস্তুঃ ।

নমস্তেহস্ত ব্রহ্মন্ স্বস্তি মেহস্ত

তস্মাৎ প্রতি ত্রীন্ স্বহান্ স্বগীষ ॥৯॥

ব্রহ্মন্ (হে ব্রহ্মণ্যদেব ।) নমস্তুঃ অতিথিঃ (‘তুমি আমার’
পূজনীয় অতিথি), তে নমঃ অস্ত (তোমাক নমস্কাৰ জনাইছো) ;
ব্রহ্মন্ (হে ব্রাহ্মন্ ।) মে (মোৰ) স্বস্তি অস্ত (যেন কল্যাণ
হয়) । তিঃশ্ৰ বাত্ৰীঃ স্বং (তিনি বাতি যে) মে (মোৰ)

ইয়াবদ্বাৰা বুজা যায়, অতিথিক অনাহাৰে বাৰিষে গৃহস্থৰ
অমঙ্গল হয়, বিশেষকৈ সেই অতিথি যদি বেদাধিশাস্ত্ৰজ্ঞানী হয় ।
যমবজাৰো পৰোক্ষভাৱে সেই অপবাধ হ’ল ; সেই অপবাধ মোচনৰ
কাৰণে তেওঁৰ আত্মীয় স্বজনৰ উক্তপ্ৰকাৰে উপদেশ দিয়া অবশ্যই
উচিত কাৰ্য হৈছে । এই অতিথিসংকাৰ বিষয়ে মনুৰে তৃতীয়
অধ্যায়ত কৈছে—“সংগ্ৰাপ্তায় বতিথয়ে শ্ৰদ্ধস্তাদাসনোদকে ।

অন্নংচৈব স্বধাশক্তি সৎকৃত্য বিধিপূৰ্বকম ॥৯১॥

শিলানপূজতো নিত্যং পঞ্চায়ীনপি জুহতঃ ।

সৰ্বং সুকৃতমাদত্তে ব্ৰাহ্মণোহনৰ্চিতো বসন্ ॥১০০॥

(অতিথি-সজ্জন সমাগত হলে যথা নিয়মে অভ্যর্থনা জনাই
আসন, শয্যা, আহাৰ, পানী আদি দি স্বধাশক্তি শুশ্ৰূষা কৰিব
লাগে । শিলোজ্জবৃত্তিধাৰী অথবা পঞ্চায়ীহোমী হলেও অতিথি
ব্ৰাহ্মণক অনাদৰ কৰা জনৰ সমস্ত শুভকৰ্মৰ ফল সেই প্ৰত্যংগ্যাত
অতিথিজনৰে কাটি নিযে ।) এই অপবাধ যাতে নহয়, তাৰ
কাৰণে গৃহস্থৰ সাৰ্বভানতা আবশ্যক ।

ଗୃହେ (ସ୍ବତ) ଅନଗ୍ନନ୍ (ଅବାହାରେ) ଅବାଂସୋଃ (ବାସ କରାଣା),
 ତନ୍ମାଂ (ସେହି ବାବେ) ପ୍ରତି (ପ୍ରତି ବାଜିବ ବଦଳି ଏକ-ଏକକେ)
 ତ୍ରୀନ୍ ବସାନ୍ (ତିନିଟା ବସ) ବୃଣୀଷ୍ (ପ୍ରାର୍ଥନା କରା) ॥

ଆତ୍ମୀୟଲୋକବସବା ଅତିଥିର ବାତବି ପାଇଁ ସମବାଜ୍ଞେ
 ଲବା-ଲସିକେ ଅତିଥି ନଚିକେତାବ ଓଠର ପାଲେଗେ ଆକ
 ପାଞ୍ଚ ଆଦିବେ ଶେଷକ ଯଥୋଚିତ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଜନାଇ କଲେ
 ଯେ “ହେ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟାଦେବ ! ତୁମି ମୋର ପୂଜନୀୟ ଅତିଥି !
 ତୋମାକ ଆଦବ-ସାଦବ କବି ସେବା-ସଂକାରେବେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରା
 ମୋର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଆছিল, ବିଷ୍ଣୁ ମୋର ଦୋଷତେଇ ତୁମି ହିନି
 ବାଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋର ସ୍ବତ ଉପରାସୀ ହେ ଧାକିବଲଗିଆ ହ’ଣ ।
 ଏହି ଅପବାଧର ବାବେ କ୍ଷମା ବିଚାରି ମହି ତୋମାକ ସେବା
 ଜନାଇଛୁ । ହେ ପୂଜ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ! ମୋର ଯେନ ଅତିଥି-
 ଅବଗାନନାବ ଦୋଷ-ଧଣ୍ଡନ ହେ ମଞ୍ଜଳ ହୟ । ତୁମି ପ୍ରତ୍ୟେକ
 ବାଜିରାସବ ବଦଳି ଏକ-ଏକକେ ତିନିଟା ବସ ଶୋମାର ଇଚ୍ଛା-
 ମତେଇ ମୋରପବା ପ୍ରାର୍ଥନା କବି ଲୋରୁ ॥୨॥

ଶାନ୍ତସଂକଳ୍ପଃ ସୁମନା ଋଧୀ ଶ୍ରୀଦ୍ରୀତମ୍ବୁ

ଗୌତମୋ ଯାତି ଯୁତ୍ୟୋ ।

ତ୍ବଂପ୍ରକୃଷ୍ଟଂ ମାହିଭିରନ୍ଦେଂ ପ୍ରତୀତ

ଏତନ୍ନମ୍ବାନାଂ ପ୍ରଥମଂ ବସଂ ଶୃଣେ ॥୧୦॥

ଯୁତ୍ୟୋ (ହେ ସମବାଜ୍ଞ !) ଋଧୀ ଗୌତମଃ (ଯାତେ ଗୌତମସଂଶ୍ଳୀୟ
 ମୋର ମିତ୍ର) ଯା ଯାତି (ମୋର ପ୍ରତି) ଶାନ୍ତସଂକଳ୍ପଃ (ଉତ୍କର୍ଷା-
 ଶୂନ୍ୟ), ସୁମନାଃ (ପ୍ରସନ୍ନଚିତ୍ତ), ଶ୍ରୀଦ୍ରୀତମ୍ବୁ (କ୍ରୋଧବହିତ) ଶ୍ରୀ (ହସ),

[অ'ক] ত্বংপ্রসূটম (আপোনাবদাৰা প্ৰেৰিত) বা (মোক) প্ৰভীতঃ (‘এইটো মোৰ পুত্ৰ, বুলি বিশ্বাস কৰি) অজিৰদেং (সাদৰ-সন্তোষণ কৰে) —এতং (এইটো) ত্ৰয়াণাম্ (ত্ৰিবিটা বৰষ ভিতৰত) প্ৰথমম্ বৰম্ (প্ৰথম বৰ) ব্ৰুণে (প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ) ॥১০॥

[ব্ৰাহ্মণ-বালক, ভাগমূৰ্তি নচিকেতাই যমৰাজৰ বিনয়-বচন আৰু ব্যৱহাৰত আশ্বাসিত হৈ জনালে যে—]
মৃত্যুপতি! মোৰ পিতা গোঁতমবংশীয় উদালক—যি খণ্ডৰ বেগত মোক আপোনাৰ ওচৰলৈ পঠালে, তেওঁ চাগে এতিয়া পুত্ৰ-ভ্যাগৰ হুখত উৰিগুচি হৈ আছে, যাতে শাস্ত্ৰচিত্ত আৰু মোৰ প্ৰতি ক্ৰোধশূন্য হয়; মই আকৌ যেতিয়া আপোনাৰ আদেশত ঘৰলৈ যাম, তেতিয়া তেওঁ যেন মোক নিজৰ পুত্ৰ বুলি চিনি পায়। কিয়নো যমলোকলৈ অহাজনৰ সৈতে মৰ্ত্যলোকবাসী কাৰো পৰিচয় নাথাকে। পিতাৰ যাতে মোৰ পৰিচয় পোৱাত কোনো আশঙ্কা নাথাকে আৰু পূৰ্বৰং মৰম-চেনেহেৰেই যেন কথা-বতৰা পাওঁ। আপুনি দিখখোজা বৰ তিনি-টাৰ ভিতৰত এইটোকে মই প্ৰথম বৰৰূপে প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ ॥১০॥

যথা পুৰস্তাদ্ ভৱিতা প্ৰভীত-

উদালকিবাকৰ্মিৰ্মং প্ৰসূটঃ

সুখং বাত্ৰীঃ শয়িতা স্বীতমন্যু-

স্তাং কদুশিৰান্ মৃত্যুযুধাং প্ৰমুক্তম্ ॥১১॥

ত্বাম্ (তোমাক) মৃত্যুমুখাং (মৃত্যুর মুখবশৰা) প্রমুক্তম্
(মুক্তি পোরা—মূৰি অহা) দৃশিবান (দেখা পাই) যং
প্রসূকঃ (মোৰ অভিপ্রায় অনুসারে) আকণিঃ (অকণব পুত্র)
উদালকিঃ (তোমাব পিতা উদালকে) যথা পুৰাত্নাং (পূৰ্বে
দৰেই) প্রতীতঃ (‘মোৰ পুত্র বুলি’ চিনি পাই) বীতম্ভাঃ
ভবিতা (পং আক চুখ নোহোৱা হব); বাত্ৰীঃ (আক অৱশিষ্ট
ৰাতিবিলাক) সুখম্ শয়িতা (সুখ অৰ্থাৎ সন্তুষ্টিগ্ৰেবে শুব
পাৰিব) ॥১১॥

[যম বজাই কলে—] তোমাক মৃত্যুর মুখবশৰা মূৰি
যোৱা দেখা পাই অকণব পুত্র তোমাব পিতৃ উদালক
মোৰ অভিপ্রায় অনুযায়ী তোমাক পুত্র বুলি চিনি পাই
আনন্দিত হব আক আগৰ দৰেই আদৰ-সাদৰ কৰিব ;
তেওঁৰ তোমাব প্রতি হোৱা ক্রোধ আক তোমাক যমৰ
ঘৰলৈ পঠিয়াই ওপজা চুখ নোহোৱা হৈ যাব। তোমাক
মূৰাই পোৱাৰ পাছত তেওঁৰ আয়ুৰৰ অৱশিষ্ট দিনবিলাক
সন্তোষেৰে সুখনিদ্ৰাতেই চলি যাব ॥১১॥

স্বর্গে লোকে ন ভয়ং কিংচনাস্তি

ন তত্র ত্বং ন জৰয়া বিভেতি ।

উক্তে তীৰ্থাশনায়াপিপাসে

শোকাতিগো মোদতে স্বৰ্গলোকে ॥১২॥

স্বর্গে লোকে (স্বৰ্গলোকত) কিংচন ভয়ম্ (কোনো ভয়)
ন অস্তি (নাই), তত্র (তাত) ত্বম্ ন (আপুনিও নাই), জৰয়া

(বৃতা হোবা কষ্টব নিমিত্তে) ন বিভেতি (কোনোও ভয় নাশায়),
অশনায়াপিপাসে (ভোক আক পিয়াহ) উভে তীৰ্ণা (উভয়কে
অতিক্রম কবি) স্বৰ্গলোকে (স্বৰ্গলোকবাসী) শোকাতিগঃ (দুখা-
তীত হৈ) মোদতে (আনন্দ-ভোগ কৰে) ॥১২॥

[প্রথম বাৰ লাভ কৰি নচিকেইতাই কলে—]হে ধৰ্ম-
ৰাজ ! মই জানোঁ যে, স্বৰ্গলোকত কোনো ধোমাধ-আজাধৰ
ভয় নাই, তাত বৃতা হৈয়ো কোনো কষ্টপাব লগা নহয়—
স্বৰ্গ-বাসী চিব-যুধা ; আপুনিও তাত নাই—অৰ্থাৎ তাত
কোনোৱেই মৃত্যুৰ অধীন নহয় । আকোঁ স্বৰ্গবাসীয়ে
ভোক-পিয়াহৰ জ্বালাত মৰ্ত্যবাসীৰ দৰে হা-হতাশ কাটিবও
নালাগে, তেওঁলোক সেই উভয়কে অতিক্রম কৰি সকলো
দুখ-শোকৰ অতীত হৈ সদায় আনন্দ-ভোগ কৰে - ॥১২॥

স যমগ্নিঃ স্বৰ্গ্যমধ্যোষি মৃত্যো

প্রজ্জহি ত্বং প্রদধানায় মহম্ ।

স্বৰ্গলোকা অমৃতত্বং ভক্ষন্ত—

এতদ্ দ্বিতীয়েন ব্ৰহ্মেণ ॥১৩॥

মৃত্যো (হে যমৰাজ !) সঃ স্বম্ (সেই আপুনি) স্বৰ্গ্যম্
অগ্নিম্ (স্বৰ্গপ্ৰাপ্তিৰ সাধনভূত অগ্নিৰ বধাৰ্থ তত্ত্ব) অধ্যোষি (জানে),
[যি অগ্নিবিজ্ঞানৰ সহায়ত] স্বৰ্গলোকাঃ (স্বৰ্গবাসীসকলে) অমৃত-
ত্বম্ ভক্ষন্তে (অমৰত্ব প্ৰাপ্ত হয়); ত্বম্ (আপুনি) প্রদধানায়
মহম্ (প্রদান শ্লোক) প্রজ্জহি (‘‘সেই অগ্নিবিজ্ঞা’’ বুজাই কওক) ;
এতৎ (ইয়াকে) দ্বিতীয়েন ব্ৰহ্মেণ (দ্বিতীয় বচনৰে) ব্ৰহ্মে
(প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ) ॥১৩॥

হে যমবাজ ! যি অগ্নিবিদ্যার সহায়ত্ব স্বৰ্গত বাস-
কৰা লোকসকলে অমৰত্ব—দেৱত্ব শ্ৰাপ্ত হয়, সেই স্বৰ্গ
লোকসাধক অগ্নিৰ যথার্থ তত্ত্ব আপোনাৰ জনা আছে।
সেই অগ্নিতত্ত্ব জানিবলৈ মোৰ আকাংক্ষা তৈছে। আপুনি
মোৰ আকাংক্ষা পূৰ্ত্তি ; আকাংক্ষা জনেই তত্ত্বজ্ঞানৰ অধিকাৰী
নহয় জানো ? আপুনি অনুগ্রহ কৰি আকাশীল মোক
সেই অগ্নিবিদ্যার উপদেশ দিয়ক। ইয়াকে মই দ্বিতীয়
বৰ্ষস্বৰূপে প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ ॥১৩॥

প্র তে ব্রৱীমি তদ্ব মে নিবোধ
স্বৰ্গ্যমগ্নিং নচিকেতঃ প্রজ্ঞানন্ ।
অনন্তলোকাপ্তিমথো প্রতিষ্ঠাং
বুদ্ধি ভ্রমেতং নিহিতং গুহ্যায়াম্ ॥১৪॥

নচিকেতঃ (হে নচিকেতা !) স্বৰ্গ্যম্ অগ্নিম্ (স্বৰ্গসাধক
অগ্নিবিদ্যাক) প্রজ্ঞানন্ (বিশেষভাবে জানিয়েই মই) তে
(তোমাক) ব্ৰৱীমি (সবিশেষ কৈছোঁ), তৎ উ য়ে (তাক
তুমি মোৰপৰা) নিবোধ (ভালদৰে বুজি লোবা) । স্বম্
এতম্ (তুমি এই বিদ্যাক) অনন্তলোক—আপ্তিম্ (অবিমৰ্ষৰ
লোক—আপ্তিৰ উপায়স্বৰূপ), প্রতিষ্ঠাম্ (জ্ঞান আধাৰভূত) অথো
(আক) গুহ্যায়াম্ নিহিতম্ (বুদ্ধিৰূপ গুহ্যত নিবিষ্ট) বুদ্ধি
(জানি বুজা) ॥১৪॥

[যমবজ্জাই কলে—] হে নচিকেতা ! মই স্বৰ্গপ্ৰাপ্তিৰ
সাধনৰূপা অগ্নিবিদ্যা ভালদৰেই জানোঁ। আক তোমাক

তাৰ সবিশেষৰূপ বুজাই দিছোঁ ; তুমি মনোযোগ সহ-
কাৰে যথার্থৰূপে বুজি লোৱা। এই অগ্নিবিজ্ঞা—অগ্নিৰ
যথার্থ তত্ত্বজ্ঞান অনন্ত—অবিনশ্বৰ স্বৰ্গপ্ৰাপ্তিৰ উপায় স্বৰূপ
আৰু সেই চিহ্নস্বৰূপৰ আধাৰ ; তত্বপৰি জ্ঞান আৱশ্যক
ৰে, এই অগ্নিবহন্য বিদ্বানসকলৰ বুদ্ধিকপণ্ডহাত অন্তঃ-
প্ৰবিষ্ট থাকে ॥১৪॥

লোকাদিমগ্নিঃ তমুৱাচ তস্মৈ

য়া ইষ্টকা যাবতীৰা যথা বা ।

স চাপি তৎ প্ৰত্যবদৎ যথোক্ত-

মথাস্য মৃত্যুঃ পুনৰেৱাহ তুষ্ঠঃ ॥১৫॥

লোক-আদিম্ ভম্ অগ্নিম্ (স্বৰ্গাদিলোকৰ কাৰণৰূপ সেই
অগ্নিতত্ত্ব) তস্মৈ (নচিকেতাক) উৱাচ (উপদেশ দিলে) য়াঃ
য়াবতীঃ বা (যেনেকুৱা আৰু যিমান) ইষ্টকাঃ (‘যজ্ঞ-কৃত্ত-
আদি নিৰ্মানৰ কাৰণে সংগ্ৰহ কৰিবলগীয়া’ ইটা লাগিব) বা
যথা (আৰু যি একাৰে ‘অগ্নিচয়ন কৰিব লাগিব’—[এই সকলো
কথা বুজাই ক’লে]) । চ সঃ অপি (আৰু সেই নচি-
কেতায়ে) তৎ যথা-উক্তম্ (সেই যমে কোৱা সকলো কথা
যথাযথৰূপে) প্ৰতি-অবদৎ (পুনৰাবৃতি কৰিলে—মুখস্থ গাই
জুনালে) । অথ (ইয়াৰ পাছত) মৃত্যুঃ (মৃত্যুপ্ৰাপ্তি যম) অগ্না
(নচিকেতাৰ প্ৰতি) তুষ্ঠঃ (সন্তুষ্ট ২ পুনঃ এব আহ (আকৌ
ক’লে) ॥১৫॥

পূৰ্বোক্তৰূপে অগ্নিবিজ্ঞাৰ যথৰ্থ আৰু গোপনীয়ৰ
কথা কৈ বহুবজাই স্বৰ্গাদি সমস্তলোকৰ কাৰণ অগ্নিৰ

যথার্থস্বরূপ * সেই নচিকেতাক উপদেশ ছিলে। যজ্ঞ-
বেদীৰ কুণ্ড আদি নিৰ্মাণৰ কাৰণে কেনে আকাৰৰ আক
কিমান ইটা সংগ্ৰহ কৰিব লাগিব, ত'ৰ পৰিপাটী কেনে-
কুৰা হ'ব, আকৌ কি প্ৰকাৰে অগ্নিচয়ন কৰিব লাগিব,
তাৰ প্ৰণালী কেনেকুৱা— ইত্যাদি সকলো কথা বুজাই
কলে। তাৰ পাছত 'তেওঁৰ উপদিষ্ট কথামোৰ নচি-
কেতাই ধাৰণা কৰিব পাৰিছেনে নাই'—এনে যমৰাজৰ
জিজ্ঞাসা দৃষ্টি লক্ষ্য কৰি নচিকেতাই যমৰপৰা শুনা সমস্ত
উপদেশ অবিকল যথাযথৰূপে আবৃত্তি কৰি শুনালে।
শিষ্যৰ বিচক্ষণ বুদ্ধি আৰু স্মৃতি-শক্তিত সন্তুষ্ট হৈ যমে
আকৌ কবলৈ ধৰিলে— ॥১৫॥

* শ্ৰুতিবাক্যৰপৰা বুজা যায়। (বৃঃ ১২।৩) যে বিৰাট-
পুৰুষ স্বৰূপ অগ্নি, বায়ু, সূৰ্য আদি হৈছিল। ইয়াতো উক্ত
অগ্নিপদে বিৰাটপুৰুষকে বুজাইছে—

‘স বৈ শবীৰী প্ৰথমঃ স বৈ পুৰুষ উচাতে।

আহিকৰ্তা চ ভূতানাং ব্ৰহ্মাণ্ডে সমবৰ্তত’ ॥

এই শাস্ত্ৰবাক্যৰদ্বাৰা জানিব পাৰি—অগ্নিকণী বিৰাট পুৰুষেই
জীৱসৃষ্টিৰ প্ৰথম শৰীৰধাৰী জীৱ আৰু তেওঁৰপৰাই এই জগৎ-
প্ৰপঞ্চ সৃষ্টিপন্ন হ'ল। এই কাৰণেতে অগ্নিক ‘লোকাধি’ অৰ্থাৎ
সমস্ত লোকৰ আধি বুলি উল্লেখ কৰিলে। (ব্ৰহ্মসংহিতা—প্ৰথমঃ
১।৭-৮ ; শ্বেতাঃ ৬।১৫ ; ভাগবত ৫।৭।১৪)।

তমব্রবীৎ প্রীয়মানো মহাত্মা

ববৎ তবৈহাণ্ড দদামি ভূয়ঃ।

তবৈব নান্মা ভবিতায়মগ্নিঃ

সৃক্ষাৎ চেমামনেককপাৎ গৃহাণ ॥১৬॥

প্রীয়মানঃ (প্রীতিযুক্ত হৈ) মহাত্মা (সদাশয় ধর্মবাজে)
তম (তেওঁক) অব্রবীৎ (কলে), তব (তোমাক) ইহ (ইয়াতেই)
অদ্বা (তাঁজি) ভূয়ঃ ববৎ (আক এটা অতিবিক্ত বব) দদামি
(দিছোঁ), অগ্নিঃ (এই মোর উপদিষ্ট অগ্নি) তব এষ
নান্মা (তোমাতেই নামেবে) ভবিতা (প্রাসঙ্গ হব), চ, (পুনঃ)
ইমাম্ (এই) অনেককপাম্ সৃক্ষাম্ (অনেক কপযুক্ত বতুলমালা)
গৃহাণ (গ্রহণ কব)। [অথবা—সৃক্ষা = অনেকার্থযুক্ত কর্মবিজ্ঞান,
গ্রহণ কবা = উপলব্ধি ক হওক] ॥১৬॥

প্রতিভাশালী শিষ্যর অল্পময় যোগ্যতা দেখি সন্তুষ্ট
হৈ সদাশয় যমবাজে নচিকৈতাক কলে- তোমার বিচ-
ক্ষণতার কারণে মই আনন্দ পাটছোঁ, সেইকারণে
এতিয়াই মই আক এটা অযাচিত অতিবিক্ত বব দিলোঁ
যে, মই এই যি অগ্নিবিষয়ক উপদেশ দিলোঁ, সেই অগ্নি
তোমাতেই নামেবে 'নাচিকৈত অগ্নি' বুলি প্রাসঙ্গ হব।
আক লগতে তোমার বিদ্যাত সিদ্ধিলাভের কারণে অনেক-
কার্থযুক্ত যজ্ঞাদি কর্মের প্রকৃতার্থনির্ণয় কার্যবপবা বতুলমালা
মালাম্বার দিলোঁ, তাকে। গ্রহণ কবা—অর্থাৎ যজ্ঞাদি-
কর্মের যথার্থ জ্ঞান উপলব্ধি কবা—এইভাবে দিলোঁ ॥১৬॥

ত্ৰিনাটিকেতন্ত্ৰিভিবেত্য সংস্থিং,
 ত্ৰিকৰ্মকুৎ তবতি জন্মমৃত্যু ।
 ব্ৰহ্মজজ্ঞং দেবমীডাং বিদিহা
 নিচায়েমাং শান্তিমত্যন্তমেতি ॥১৭॥

ত্ৰিনাটিকেতঃ (বিধিযতে ত্ৰিনিবাব এই নাটিকেত অগ্নিৰ
 চয়নকাৰী জনে) ত্ৰিভিঃ সংস্থিম এতা (বেদ, স্মৃতি আৰু সদাচাৰ
 এই ত্ৰিনিওৰে সৈতে সম্বন্ধ বাধি), ত্ৰিকৰ্মকুৎ (যজ্ঞ, দান আৰু
 তপ—এই ত্ৰিবিধ কৰ্ম নিকামভাবে অনুষ্ঠান কৰি) জন্মমৃত্যু
 তবতি (জন্মমৃত্যুকপ সংসাৰ তৰি যায়), ব্ৰহ্মজজ্ঞম্ (ব্ৰহ্মব-
 পৰা উৎপন্ন সৰ্বজ্ঞানবিশিষ্ট) ঈডাম্ (তবনীয়) দেবম্ (প্রকাশ-
 ময় অগ্নিকপ বিৰাটক) বিদিহা (জানি) নিচায়া (উপলব্ধি কৰি)
 ইমাম্ শান্তিম্ (এই ব্ৰহ্মসাক্ষাৎকাৰকপ পৰম শান্তি) অত্যন্তম্
 এতি (একান্তভাবে পায়) ॥১৭॥

শ্ৰুতি, স্মৃতি আৰু সদাচাৰ্য্য সৈতে সম্বন্ধ বাধি
 অৰ্থাৎ এই ত্ৰিনিৰ অন্তৰ্ভুক্ত বিধি-ব্যৱস্থা অনুসৰণ
 কৰি যজ্ঞ, দান আৰু তপস্তাকৰ্ম ত্ৰিবিধ কৰ্মৰ (গীতা
 ১৮।৫) নিকামভাবে অনুষ্ঠানকাৰী যি লোকে এই নাটি-
 কেত অগ্নিৰ ত্ৰিনিবাব চয়ন কৰে, তেওঁ জন্ম-মৃত্যুকপ
 সংসাৰ সাগৰ তৰি যায়। তেওঁ ব্ৰহ্মবপৰা প্রথমোদপন্ন,
 সৰ্বজ্ঞানময়, সৰ্বস্বতা, স্বপ্রকাশ অগ্নিকপ বিৰাটপূৰ্বক
 বধাৰ্থকপে জানি আত্মা (জগদাত্মা পৰমেশ্বৰ) কপে

উপলব্ধি কৰে আৰু একান্তভাবে ত্ৰাস-সাক্ষাৎৰূপ পৰম
শাস্তি উপভোগ কৰে ॥১৭॥

ত্ৰিনাটিকেতন্ত্ৰয়মেতদ্ বিদিত্বা
য় এৱং ৱিদ্বাচ্চিনুতে নাটিকেতম্ ।
স মৃত্যুপাশান্ পুৰতঃপ্ৰণোত্ব
শোকাতীগো মোদতে স্বৰ্গলোকে ॥১৮॥

এতৎ ত্ৰয়ম্ (এই ১৫ মন্ত্ৰত কথিত ইটাৰ প্ৰকাৰ, সংখ্যা
আৰু অগ্নিচয়নপ্ৰক্ৰিয়া)—বিদিত্বা (জানি) ত্ৰিনাটিকেতম্ : (তিনি-
বাৰ নাটিকেত অগ্নিৰ অশুষ্ঠ নকাৰী) যঃ (যি লোকে) নাটি-
কেতম্ (নাটিকেত অগ্নিক) এবম্ (এনেকৈ আত্মাকপে) ৱিদ্বান্
(জানি) চিনুতে (চয়ন—ধ্যান কৰে), সঃ (তেওঁ) মৃত্যুপাশান
(মৃত্যুৰ বান্ধবিলাক) পুৰতঃ প্ৰণোত্ব (অৰ্থাৎ—এই শৰীৰত
চিন্তা কৰি) শোক অতিগঃ (শোকৰ কাৰণ দুৰ্ব্বোধ অতিক্ৰম
কৰি) স্বৰ্গলোকে মোদতে (বৈবৰ্জ ধামত আনন্দ-ভোগ কৰে) ॥১৮॥

পূৰ্বতে ১৫ মন্ত্ৰত কথিত ইটাৰ প্ৰকাৰ, সংখ্যা আৰু
অগ্নিস্থাপনৰ প্ৰণালী—এই তিনিওটা কথা ভালদৰে জানি
যি ৱিদ্বান্ লোকে তিনিবাৰ নাটিকেত অগ্নিত হৱন-ক্ৰিয়া
কৰে আৰু নাটিকেত অগ্নিক আত্মাকপে—পৰমেশ্বৰ জ্ঞানে
তেওঁৰ ধ্যান কৰে, তেওঁ এই দেহভ্যাগৰ পূৰ্বতে বাগ-দেহ
প্ৰভৃতি মৃত্যুৰ পাশ-জৰীবোৰ কটী-চিঙা সংসাৰ-মাত-
নষ্টপৰা মুক্ত হৈ বৈকুণ্ঠধামত অকুণ্ঠিত আনন্দভোগ কৰিবলৈ
পায় ॥১৮॥

এষ তেহগ্নিন'চিকেতঃ স্বর্গো
 যমরূণীধা দ্বিতীয়েন ববেণ ।
 এতমগ্নিং তবৈব প্রবক্ষ্যন্তি জনাস
 তৃতীয়ং ববং নচিকেতো রূণীধ ॥১২॥

নচিবেতঃ (হে নচিকেতা!) যম্ (যি অগ্নিবিজ্ঞান)
 দ্বিতীয়েন ববেণ (দ্বিতীয় ববরূপে) অরূণীধা: (‘তুমি’ ধুজিছিল),
 তে (তোমার) এষ: স্বর্গা: অগ্নি: (সেই এই স্বর্গসাধক অগ্নি-
 বিজ্ঞাৰ উপদেশ দিয়া হ’ল) । এতম অগ্নিম্ (এই অগ্নিক
 ‘এতিয়াবপৰা’) জনাস: (লোকসকলে) তব এব নাম্না (তোমাৰেই
 নামেৰে) প্রবক্ষ্যন্তি (ক’ব)। নচিকেতঃ (হে নচিকেতা!)
 তৃতীয়ং ববং রূণীধ (এতিয়া তৃতীয়টো বব প্রার্থনা কৰা) ॥১২॥

হেবা নচিকেতা! তুমি দ্বিতীয় ববৰূপে যি বিচাৰি-
 ছিল, সেই এই স্বর্গসাধক অগ্নিবিজ্ঞাৰ উপদেশ যই
 তোমাক দিলোঁ। এতিয়াবপৰা এই অগ্নিক লোকসকলে
 তোমাৰ নামেৰেই ব্যৱহাৰ কৰিব। এতিয়া তোমাৰ
 তৃতীয়টো অৰ্ভাক বব প্রার্থনা কৰা ॥১২॥

য়েয়ং প্রেতে যিচিকিৎসা মনুষ্যে
 হস্তীত্যেকে নায়মন্তীতি চৈকে ।
 এতদ্বিগ্ৰামনুশিষ্টং হোহং
 বৰাণামেব ববন্তৃতীয়ঃ ॥১৩॥

প্ৰেতে যনুশ্চে (মৃত-জবৰ বিষয়ে) যা ইয়ম্ বিচিকিৎসা
(যি এই সন্দেহ যে), একে (কোনে কোনোৰে) অয়ম্ অস্তি
ইতি ('মৃত্যুৰ পাচতো' এই আত্মা থাকে বুলি কয়), চ একে
(আক আনসকলে) ন অস্তি ইতি (নাথাকে বুলি কয়)।
ত্বয়া অনুশিক্তঃ (আপোনাৰদ্বাৰা উপদেশ পাই) অহম্ এতৎ
বিদ্বাম্ (মই এই বিষয়টো জানিব খোজোঁ)। এষঃ (এইটো)
ববানাম্ (বব তিনিটাৰ) তৃতীয়ঃ ববঃ (তৃতীয় বব হওক) ॥২০॥

[ইহলোকৰ কল্যানসাধক পিতাৰ সন্তুষ্টিসাধনৰূপে
প্ৰথম বব আৰু পৰলোকৰ নিমিত্তে সদগতিসাধক আগ্ন-
বিদ্যাৰ উপদেশপ্ৰাপ্তিকৰূপে দ্বিতীয় বব লাভ কৰা এতিয়া
নচিকেতাই তৃতীয় ববত আত্ম-তত্ত্ব জানিবৰ অস্তিত্বপ্ৰায়
কৰি ধৰ্মৰাজৰ মৰম ওচৰত লোকপ্ৰচলিত দুটা মত উত্থাপন
কৰি তাৰ সমাধান বিচাৰি ধৰ্মৰাজক জনালে—] হে
শুভদেৱ ! এই এটা খুব সন্দেহৰ বিষয় জনসমাজত
চাল আহিছে যে, 'মাতৃহ মৰলে মৰাৰ পাচতো আত্মা
থাকে'—এই বুলি কিছুনানে কয় আৰু আন কিছুমানে
কয় যে 'আত্মা নাথাকে—মৰাৰ লগত সকলো শেষ'।
এই সংশয়ত বিষয়টোৰ আচল বহুত্ব কি ? মহা আশা
কৰিছোঁ—আপোনাৰ উপদেশ পাই এই আত্মতত্ত্ব মই
ভালদৰে বুজি পাম * ॥ তৃতীয়টো প্ৰাৰ্থনীয় বব মোৰ
এইটোৱেই ॥২০॥

* যথোক্তৰ আত্মাৰ অস্তিত্বসম্বন্ধে নচিকেতাৰ নিজৰ কোনো
সন্দেহ নাই বুলিয়েই বুজিব পাৰি। পিতাকে জীৰ্ণ-জীৰ্ণ গৰবাব

দেবৈবত্রাপি ষিচিকিৎসিতং পুৰা
 নহি সুরিজৈয়ম্নুবেষ ধৰ্মঃ ।
 অগ্ৰং বৰং নচিকেতো বৃণীষ
 মা মোপবোৎসীৰতি মা স্বজৈনম্ ॥২১॥

নচিকেতঃ (হে নচিকেতা!) অত্র (এই বিষয়ত) পুৰা
 (পূৰ্বতে) দেবৈঃ অপি (দেবতাসকলেও) ষিচিকিৎসিতম্ (সন্দেহ
 কৰিছিল); হি (কিয়নো) অনূঃ এষঃ ধৰ্মঃ (অতি সুক্ষ্ম এটাটো

দক্ষিণা দিয়া দেখি নচিকেতাৰ চিন্তা হৈছিল যে, এনেধৰণ
 গৰুৰ দানবদ্বাৰা দাতাৰ আনন্দবহিত (অনন্নাঃ) নবকাদি
 লোক প্ৰাপ্তি হয়। এইদৰেই দ্বিতীয় বৰত স্বৰ্গাদি আনন্দদায়ক
 লোকপ্ৰাপ্তিৰ সাধকৰূপে অগ্নিতত্ত্ব উপদেশ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল।
 গতিকেই তেওঁ স্বৰ্গ-নবকাদি বিশ্বাস কৰিছিল। স্বৰ্গ অথবা নবক
 মৰাৰ পাছতহে হব পাৰে। মৃত্যুৰ পাছত আত্মাৰ অস্তিত্ব
 নাথাকিলেনো স্বৰ্গ-নবকাদি—প্ৰাপ্তি কাৰ হ'ব? এই কাৰণে
 নচিকেতাই কলে যে, কোনো-কোনোৰে মৃত্যুৰ পাছত আত্মাৰ
 অস্তিত্ব মানে আক আন কোনোৰে নামানে; তেওঁ নিজৰ
 মত বুলি কোৱা নাই। বাস্তৱিক এই প্ৰশ্ন এনে গূঢ়াৰ্থ প্ৰকাশক
 হৈছে যে, ষিটোৰ উত্তৰ দিওঁতে আত্মাৰ স্বৰূপ, গুণ আৰু
 মনুষ্যজন্মৰ চৰম লক্ষ্য পৰমাত্মাপ্ৰাপ্তিৰ উপায়বৰ্ণনা আপোনা-
 আপুনি আহি পৰিব। সেইকাৰণে এই প্ৰশ্ন আত্মাৰ অস্তিত্ববিষয়
 সন্দেহসূচক নহয়, আত্মতত্ত্বজানৰ অভিপ্ৰায়জ্ঞাপক হে। কৈশিক-
 বীৰ-ব্ৰাহ্মণত থকা নচিকেতাৰ আখ্যানত তো নচিকেতাই তৃতীয়
 বৰ হিচাবে মৃত্যুক জয় কৰিবলৈ—মুক্তিসাধনোপায় আবিষ্কৰলৈ
 প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল—(পুনমুক্ত্যোৰ্মেহপচিঞ্চি ক্ৰহি)।

বিষয়) সুব্জৈয়ম ন (স্বৰূপে বোধগম্য নহয়)। অগ্নয় ববম্
বৃণীষ ('সেই কাৰণে তুমি' অগ্নি কোনো এটা বব খোজা);
মা (মোক) মা উপবোৎসৌ: (দাবী নকৰিবা), মা (মোৰ
প্ৰতি) এনম (এই ববৰ প্ৰাৰ্থনা) অতিসূহ (পৰিত্যাগ কৰা) ॥২১॥

[ধৰ্মৰাজ যমে নচিকেতাই অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ বব
প্ৰাৰ্থনা কৰা গুনি সচকিত হ'ল। তেওঁ ভাবিলে—
'ঋষিৰ সন্তান বালক হ'লে কি ভ'ব, তাৰ দেখোন
দুৰ্ভাগ্য বিষয় জানিবল আশ্ৰয়'। বালক নচিকেতাৰ
এই জ্ঞান-স্পৃহা আৰু সাহসী মনোবৃত্তিৰ আকৌৰিক শলাগ
লৈয়ো তেওঁ আত্ম-গুৰু বিষয়ক উপদেশগ্ৰহণৰ যোগ্য পাত্ৰ
হয়নে নহয়, তাক পৰীক্ষা কৰি চাব খুজিল। অমু-
ৰ্বৰ ক্ষেত্ৰত বীজ বপন নিবৰ্থক হোৱাৰ নিচিনাকৈ অপাত্ৰত
জ্ঞান-বিতৰণো ব্যৰ্থ হোৱা স্বাভাৱিক; সেই কাৰণে যমে
প্ৰথমেই পাত্ৰ-পৰীক্ষাৰ অৱশ্যকতা বিবেচনা কৰি নচি-
কেতাই জানিবখোজা বিষয়ৰ বৰ্ণনাত বজাই অগ্নি
বিষয়লৈ ঢাল খুৱাবলৈ চাই কলে]—হেবা নচিকেতা!
তুমি জানিব খোজা বিষয়টো অ'ত সূক্ষ্ম; ইমান সূক্ষ্ম
যে, তাক ভাবে বাবে গুনি বুদ্ধিৰ পৰা নাযায়।
দেৱতা সকলৰো এই বিষয়ত সন্দেহ আছে, পূৰ্বেৰে পৰা
তেওঁলোকে এই বিষয়ত মত ধিনিময় কৰিও সন্দেহযুক্ত
হৈয়ে আছে; এই কাৰণে তুমি আন এটা বব খোজা।
কথামতে মই তোমাক আৰু এটা বব দিবলগা ধৰৱা
হৈ আছোঁ। যদিও মোক এইটো বব দিয়াৰ নিমিত্তে

বাধ্য নকৰিবা। মোৰ প্ৰতি তোমাৰ এই অ'অত্যা-
পদেশৰ দাবী পৰিত্যাগ কৰা ॥২১॥

দেৱৈবত্ৰাপি বিচিকিৎসিতং কিল

ত্বং চ মুক্ত্যো যন্ন সুৰিজেঃ মাখ।

বক্তা চাস্ত ত্ৰাদ্গন্তো ন লভ্যো

নাগ্যো ববন্তূল্য এতস্ম কচ্চিৎ ॥২২॥

মুক্ত্যো (হে যমৰাজ।) ত্বম যৎ আখ (আপুনি যে কলে,) অত্র কিল (এই বিষয়ত নিশ্চিত ভাবে) দেবৈঃ অপি (দেৱতা-সকলেও) বিচিকিৎসিতম্ (সন্দেহ কৰিছিল), চ (আৰু) ন সুৰিজেয়ম্ (সহজে বোধগম্যও নহয়), চ (তেনেহলে) ত্ৰাদৃক্ অন্যঃ (আপোনাৰ দৰে আন এজন) অস্ম বক্তা (এই বিষয়টোৰ উপদেশ দিওঁতাও) ন লভ্যঃ (পোৱা নাযাব)। [মই বুজিছোঁ]—এত স্ম তূল্যঃ (ইয়াৰ সমান) অন্যঃ কঃ চিৎ ববঃ ন (আন কোনো বৰেই নহয়) ॥২২॥

[আত্মজন্মৰ তৰ্বোধাত্মক কথা শুনি নচিন্তে। বিচ-
লিতো নহল, তাক জনাৰ উৎসাহে ইতৰ্ভব নদগিল ;
ভেওঁ দৃঢ়ভাবে কলে—] হে যমৰাজ ! আপুনি তো
ক'লেই—এই বিষয়টোৰ ওপৰত বিচাৰ-বিতৰ্ক কৰিও
দেৱতাসকলৰ সন্দেহ দূৰ হোৱা নাই। আৰু বিষয়টো
অতি সূক্ষ্ম বাবে বুজাও সহজ নহয়; তেনেহলে এনে
এটা সুখভীৰ ভৱ বুজাব পৰা উপদেষ্টাও তো মই
আপোনাৰ নিচিনা আন এজন নাপাই। আপুনি এইটো

এৰি আন এটা বৰ খুজি লবলৈ কৈছে হয়, কিন্তু মই
বুজিছোঁ! যে, আন একো বৰেই ইয়াৰ সমতুল্য নহয় ।
এইকাৰণে আপুনি কৃপা কৰি মোৰ এই প্ৰাৰ্থনাকে পূৰ্ণ
কৰক ॥২২॥

শতায়ুষঃ পুত্ৰপৌত্ৰান্ বৃণীষ
বহুন্ পশূন্ হস্তিহিবগ্যমশ্বান্ ।
ভূমেৰ্মহদায়তনং বৃণীষ
স্বয়ং চ জীৱ শবদো য়াৱচ্ছসি ॥২৩॥

শতায়ুষঃ (এশ বছৰ আয়ুষযুক্ত) পুত্ৰপৌত্ৰান্ (পো-নাতি-
সমূহ), বহুন্ পশূন্ (বহুত গৰু আদি পশু), হস্তিহিবগ্যম্
(হাতী আৰু সোঁন-ধন), অশ্বান্ (ঘোৰাবিলাক) বৃণীষ (প্ৰাৰ্থনা
কৰা); ভূমে: মহৎ আয়তনম্ (পৃথিবীৰ বিস্তীৰ্ণ অঞ্চল—সাম্ৰা-
জ্যও) বৃণীষ (খোঁজা); চ (আৰু) স্বয়ম্ (তুমি নিজেও
যাবং শবদ: ইচ্ছসি (যিমান বছৰ ইচ্ছা কৰা,) জীৱ (জীয়াই
থাকা) ॥২৩॥

[হৃৰ্বোধ্য কঠিন বিষয় বুলি নচিকেডাক টলাব
নোৱাৰি এতিয়া যমে নানা বৈষয়িক প্ৰলোভন দেখুৱাই
তেওঁৰ বৈৰাগ্য পৰীক্ষা কৰিবলৈ কলে]—‘হেবা নচি-
কেতা! চোঁৱাছোন—সাংসাৰিক-ভোগৰ কাৰণে কিমান-
বোৰ পুখৰ সামগ্ৰী আছে—তুমি ইচ্ছা কৰিলে মোৰ
বৰত্ৰ এশবছৰ পৰ্যন্ত জীৱন—কাল পোৱা পো-নাতি-
বিলাকেৰে লৈতে এটা বছৰ পৰিয়ালৰ গৃহস্থালি দাতিব

পাৰা. বহুত-বহুত গৃহ আদি পশু, হাতী, ঘোৰা আৰু
সোণ-ধন আদি ঐশ্বৰ্য্য-সম্পত্তিৰ গৰাকী হ'ব পাৰা. পৃথিবীৰ
এখন বিশাল সাম্ৰাজ্যৰ অধীশ্বৰৰ প্ৰাৰ্থনা কৰি ল'ব
পাৰা আৰু এইবোৰ ভোগ কৰিবলৈ ভূমি নিজেও যিমান
বহুত ইচ্ছা কৰা, সিমান বহুত জীৱিত থাকিবলৈ বৰ
ল'ব পাৰা' ॥২৩॥

এতন্ত্ৰ্য্যং যদি মন্যসে বৰং

বৃণীষ বিত্তং চিবজীৱিকাম্ চ।

মহাভূমৌ নচিকেতন্ত্বমেধি,

কামানাং ত্বা কামভাজং কৰোমি ॥২৪॥

নচিকেতঃ (হে নচিকেতা!) এতং তুল্যম্ (এই আত্মজ্ঞান
বৰৰ সমান) বৰম্ (কোনো প্ৰাৰ্থনীয়) যদি মন্যসে (যদি
আছে বুলি ভাবা), বৃণীষ (প্ৰাৰ্থি লোৱা); বিত্তম্ চিবজীৱি-
কাম্ চ ('ততপৰি' প্ৰচুৰ ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি আৰু চিবজীৱনো প্ৰাৰ্থনা
কৰা)। ত্বম্ (তুমি) মহাভূমৌ (বিশাল ভূমণ্ডলত) এধি
(অধীশ্বৰ—সম্ৰাট হোৱা)। কামানাং (সকলো কাৰ্য্য-ভোগৰ)
ত্বা (তোমাক) কামভাজম্ কৰোমি (ভোগভাগী কৰোঁ) ॥২৪॥

হেবা নচিকেতা! এই আত্মতত্ত্ব-জ্ঞানৰ তুলা বৰ
যদি কিবা হ'ব পাৰে বুলি তোমাৰ মনে ধৰে, তেন্তে
তাক অনায়াসে মোক প্ৰাৰ্থনা কৰাঁ; গোবৰ্জিত জীৱন-
মাপনৰ কাৰণে প্ৰচুৰ ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি ততপৰি চিবজীৱনো
খুজি ল'ব পাৰাঁ; তুমি বিশাল ভূমণ্ডলৰ সম্ৰাট হ'ব

পার্বী। চৌরা—মই ভোমাক বাবতীয় কামনীয় ভোগ
ভুজাব পাবৌ। অৰ্থাৎ সত্যসংকল্প যোব একোবেই অসাধ্য
নাই ৷২৪৥

য়ে রে কামা দুৰ্লভা মৰ্ত্যালোকে,
সৰ্বান্ কামাচ্ছন্দতঃ প্রার্থয়স্ব ।
ইমা বামাঃ সবধাঃ সতুয়া
ন হীদৃশা লন্তনীয়া মনুষ্টেঃ ।
আভির্মংপ্রভাভিঃ পৰিচাবয়স্ব,
নচিকেতো মৰণং মানুপ্রাক্কীঃ ॥২৫॥

য়ে রে কামাঃ (যিবিলাক ভোগ) মৰ্ত্যালোকে দুৰ্লভাঃ
(পৃথিবীত দুৰ্লভ), সৰ্বান্ কামান্ (সেই সকলোবোৰ বাঞ্ছনীয়
ভোগ) চন্দতঃ (ইচ্ছামতে) প্রার্থয়স্ব (খোজাঁ)। ইমাঃ (এই
সকল) সবধাঃ সতুয়াঃ বামাঃ (বধাবোহিনী আৰু গান-বাজনাৰ
সৈতে থকা স্বৰ্গৰ অপেশ্বৰী 'তুমি লৈ যোবা')। হীদৃশাঃ (এনে-
বোৰ বমনী) মনুষ্টেঃ ন হি লন্তনীয়াঃ (মানুহৰ নিশ্চয় গ্রাপ্য
নহয়), মংপ্রভাভিঃ আভিঃ (মই দিয়া এইসকলবদ্দাবা)
পৰিচাবয়স্ব (নিজৰ পৰিচৰ্যা কৰোঁবা।) নচিকেতাঃ (হে নচি-
কেতা!) মৰণম্ (মৃত্যুৰ পাহত আত্মাৰ অস্তিত্ববিষয়ে) মা
অনুপ্রাক্কীঃ (মুসুখিবা) ॥২৫॥

[পূৰ্বপ্ৰকাৰে পাৰ্শ্বিক প্ৰলোভনেৰে নচিকেতাক
ভুলাব নোৱাৰা যেন দেখি আৰু তেওঁক নিজৰ মৃত্যুত
আকোৰ-গোজ হৈ থকা অৱস্থান কৰি এতিয়া স্বৰ্গীয়

ভোগলৈ আকৰ্ষিত কৰিব খুজি যম বজাই কলে]—‘হেবা
নচিকেতা! যিবিলাক ভোগ এই মৰণশীল মনুষ্যলোকত
হুস্ত্ৰাপ্য, সেই সমস্ত বাহিত ভোগো তুমি মোৰণবা
ইচ্ছামতে ল’ব পাৰাঁ। চোৱাঁ—এই যে সুনন্দবী অপেশ্বৰী
সকলে বণ্ডত বহি গান-বাজনাৰ লয়-লাসেৰে সৈতে
সবাবো মনোবঞ্জন কৰে, এনেবোৰ মূনিমনমোহিনী সুনন্দবী
পাতক মৰ্ত্যৰ মানুহে পোৱা ভো সম্ভৱ নহয়, মই এওঁ-
বিলাকক তোমাকে দি দিওঁ; তুমি এওঁলোকক লৈ যোৱাঁ
আৰু এওঁলোকৰণবা সেৱা-জ্ঞান লোৱাঁ; কিন্তু হে
নচিকেতা! মৃত্যুৰ পাছত আত্মা থাকে নে নাথাকে,
এই কথা শুনুধিবা’ ॥২০॥

শ্বেতাভাৱা মৰ্ত্যস্থ যদন্তকৈতৎ

সৰে’দ্রিয়াণাং জবয়ন্তি তেজঃ।

অপি সৰ’ং জীৱিতমগ্নমেব

তৱৈৱ বাহাস্তৱ নৃত্যগীতে ॥২৬॥

অন্তক হে যমৰাজ!) [আশোনাৰ বণিত ভোগসমূহ]
জঃ ভাৱাঃ (কালিলৈকে থাকে নে নাথাকে, সন্দেহ), [ভাব-
ণবা পোৱা সুখে] মৰ্ত্যস্থ (মানুহ) সৰ’—ইন্দ্রিয়াণাম্ (সকলো
ইন্দ্রিয়ৰ) যৎ তেজঃ (যি শক্তি) এতৎ জবয়ন্তি (তাক কয়
কৰে)। অপি (আকৌ) সৰ’ম্ জীৱিতম্ (সমস্ত জীৱনেই ‘দি
লাগে বিমানেই দাবলীয়া নহওক’) অগ্নম্ এব (অগ্নীয়া হে—
পৰিষিত); [এই কাৰণে] তব বাহাঃ (আপুনি দিবৰো)

বধ আদি বাহন), নৃত্যগীতে (অপেরবীসকলৰ বাচ-গান) শুৰ
এব (আপোনাবেই থাকক, 'মোক নালাগে') ॥২৩॥

[যেনেকৈ খুটা এটা কচালি-কচালি দৃঢ়ভাবে পোটা
হয়, সেইদৰে যমবজ্জাই ইটোৰ পাছত সিটোকে ক্ৰমে
ক্ৰমে উত্তম-উত্তম ভোগবিলাকৰ প্ৰলোভন দেখুৱাই
নচিকেতাৰ বিৰাগী বিবেকক আক শূদৃঢ় কৰিলে। নচি-
কেতাই বুজিলে—যাব বিনিময়ত ধৰ্মৰাজে অপূৰ্ব, বিচিত্ৰ,
স্বৰ্গীয় সুখো দিব খোজে, তেনে অমুপম বস্তুৰ সমকক্ষ
আন আক কি হ'ব পাৰে? যমৰ ক্ৰমোচ্চৰ্ণিত প্ৰলোভনে
নচিকেতাৰ আত্মজ্ঞানৰ স্পৃহা বৃদ্ধিহে কৰিলে। শিশুৰ
বিবেক-বৈবাগ্য জাগ্ৰত কৰাত দয়ালু গুৰুকণী ধৰ্মৰাজৰ
মহামুত্তৰতাও লক্ষ্য কৰিবলগীয়া। “এই আত্মতত্ত্বজ্ঞানৰ
তুল্য আন কিবা বস্তু হ'ব পাৰে বুলি যদি তুমি ভাবা,
তেন্তে তাক প্ৰাৰ্থনা কৰা”—গুৰুৰ এনে উক্তিৰে নচি-
কেতাৰ নিশ্চয়তাক আক শূদৃঢ় কৰিলে; তেওঁ নিশ্চিত
হ'ল যে, ইহলোক আৰু পৰলোকৰো সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ভোগ-
সুখবিলাক আত্মজ্ঞান-সুখৰ কোনো এক ক্ষুদ্ৰতম অংশৰ
সৈতেও তুলনা হ'ব নোৱাৰে। এনে প্ৰকাৰান্তৰে সদগুৰুৰ
প্ৰেৰণা পোৱা শিশু নচিকেতাই নিজৰ মন্ত যুক্তিৰে
সমৰ্থন কৰি ধৰ্মৰাজক কলে]—হে সৰ্বাৰো অন্তৰ্ভাবী
যমবাজ ! আপুনি যিবোৰ ভোগ্যবস্তুৰ মহিমা বখানি
মোৰ আগত দ'ল ৰাখিলে, সেই আটাইবোৰেই দেখোন
কণ্ঠস্বাৰী, সেইবোৰ ইমান ক্ষণিকীয়া যে, কালিলৈকে

থাকে নে নাথাকে সন্দেহ হয় ; সেইবোববপবা পোরা
 সুখো দুখবেই নাম স্তব মাত্র (গীতা ৫.২২) । বিশেষতঃ
 সেই ভোগ্যসমূহে সমস্ত ইন্দ্রিয়বেই যি তেজ-যি
 কার্যকরণ-শক্তি, তাক সুহি নিয়ে । গতিকে সেইবোব
 ভোগ-সুখ বাঞ্ছা কবিলে লাভ তো নহয়েই, বরঞ্চ অনিষ্টহে
 চপাই লোবা হব । আপুনি যচা চিবজীরনো অনন্ত-
 কালব তুলনাত ততি তুচ্ছ, তক্ষা আদি দেহবৃন্দবো
 যেতিয়া মরণ আছে, তেহে চিবজীরি হোৱাব সার্থকতা
 ক'ত ? এই কাৰণে মই আপোনাক জনাইছোঁ - মোক
 সেইবোব একো নালাগে । আপোনাৰ বধ, হাতী আদি
 বাহনসমূহ, মোহনীয় সুন্দরীসকল আৰু সেইসবলব নাচ-
 গান আপোনাৰ হৈ য থাকক ॥২৬॥

ন রিতেন তৰ্পণীয়ো মনুষ্যো।

লক্ষ্যামহে রিতমভ্যাস্ত চেন হা ।

জীৱিষ্যামো য়ারদ্বীশিষ্টিসি ত্বং

ব্রবন্ত মে ব্রবণীয়ঃ স এর ॥২৭॥

মহুঃ (মানুহ) রিতেন (ধন আদি সম্পত্তিৰে) তৰ্পণীধঃন
 (কেতিয়াও সন্তুষ্ট নহয়), হা (আপোনাক) চেন অভ্যাস্ত
 (যেতিয়া দৰ্শন পালো), রিতম্ ('তেতিয়া' ধনাদি অবশ্যই পায়) ;
 ত্বম্ যাবৎ (আপুনি যেতিয়ালৈকে) জীৱিষ্যসি (যুদ্ধাব অধিকাৰী
 থাকিব) জীৱিষ্যামঃ ('তেতিয়ালৈকে' জীৱিত থাকিব) ; [এই-
 বোব খোজাব কোনো অৰ্থ নাই ; এই কাৰণে] বে (মোৰ)

বৰণীয়ঃ ববঃ তু (প্রার্থনা কৰিবলগীয়া বব কিহু) সঃ এব (সেই
অ আৰ তত্ত্বজ্ঞানেই হে) ॥২৭॥

হে ধৰ্মবাজ ! আপুনি জানেই, মানুহ কেতিয়াও
ধন-সম্পত্তিত সন্তুষ্ট নহয় জুইত ঘিউ ঢালিলে জুইৰ
শিখা লক্-লকাই বাঢ়ি যোৱাৰ দৰে বাহিত ধন পালে
আৰু অধিক পোৱাৰ আকাঙ্ক্ষা দোপত-দোপে বাঢ়ি
যায়, তেওঁৰ আকাঙ্ক্ষাৰ উপশম কদাপি নহয়, বৰঞ্চ
তাৰ জাড়নাত সদায়েই জ্বলি-পুৰি থাকিবলগীয়া হয়
(মনু ২।৯৪)। বুদ্ধি থকা মানুহে এই যন্ত্ৰণাময় ধন
আৰু ভোগ-সুখৰ বাহ্য কিয় কৰিব ? আপোনাক যেতিয়া
দৰ্শন পালোঁ, মোৰ জীৱন-নিৰ্বাহৰ কাৰণে - শ্ৰেয়োজনীয়
ধন অৱশ্যই পাম ; মহাপুৰুষৰ দৰ্শন তো বিফলে নাযায়।
আৰু দীৰ্ঘজীৱন ! যেতিয়ালৈকে আপুনি মৃত্যুৰ অধীনৰ
আছে, তেতিয়ালৈকে মোৰ মৃত্যুলৈ ভয় কিহৰ ? গতিকে
কোনো ফালৰপৰাই এইবোৰ বব খোজাৰ সাৰ্থকতা
নাই নেদেখোঁ। সেই কাৰণে মোৰ প্রাৰ্থনীয় বব সেই
একমাত্ৰ আত্মাৰ তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰাই হে ; তাৰ বাহিৰে
আৰু অত্ৰ বব নোখোজে। ॥২৭॥

অজীৱিতামমৃতানামুপেতা

জীৱন্ মৰ্ত্যঃ কথঃস্বঃ প্রজ্ঞানন্।

অভিধ্যায়ন্ স্বৰ্ণবতিশ্ৰমোদা-

নতিদীৰ্ঘে জীৱিতে কো বমেত ॥২৮॥

কু-অধঃহঃ (সর্বনিম্নদেশ পৃথিবীত থকা) কঃ জীৱন্ মর্ত্যঃ
কোন নো জবা-মৰণধৰ্মী নানুহে) অজীৱ্যতাম্ (বার্কক্য নথকা)
অমৃতানাম্ (মৃত্যু বাদিত 'আপোনাৰ দৰে মহান্' দেৱতাৰ)
উপ এতা (সঙ্গ-লাভ কৰি) প্রজানন্ (সেইসকলৰপৰা মহৎ-
প্ৰয়োজন সাধিত হব পাৰে বুলি' ভালকৈ জানিও) বৰ্ণবতিপ্ৰমোদান্
(স্বীলোকৰ সৌন্দৰ্য, ক্ৰীড়া আৰু আমোদ-প্ৰমোদৰ কথা)
অভিধ্যায়ন্ (চিন্তা কৰি) অতিদীৰ্ঘে জ বিতে (সুদীৰ্ঘকাল জীয়াই
থাকিবলৈ) বমেত (আনন্দ পাব) ? ॥২৮॥

হে ধৰ্মৰাজ ! আপুনিযেই বাক কওকছোন—পৃথিবীত
বাস কৰা জবা-মৰণশীল এনে কোন মানুহ আছে—
যি অজব-অমৰ (আপোনাৰদৰে) মহান্ দেৱতাৰ সঙ্গ-
লাভ কৰি আৰু সেইসকলৰ কৃপাত মহৎ প্ৰয়োজন
সিদ্ধ হব পাৰে বুলি ভালকৈ বুজিও বয়সীৰ সৌন্দৰ্য,
ক্ৰীড়া আৰু আমোদ-প্ৰমোদৰ ক্ষন্তেকীয়া সুখত অসন্তুষ্ট
হৈ সুদীৰ্ঘকাল জীয়াই থাকিবলৈ আনন্দ পাব ? ॥২৮॥

য়স্মিন্দিদং ৱিচিকিৎসন্তি যুতো

য়ৎ সাম্পৰায়ে মহতি ক্ৰহি নন্তৎ ।

য়োহয়ং ৱৰোগুত্মনুপ্রৱিষ্টো

নান্যৎ তস্মান্নচিকেষা ৱ্ণীতে ॥২৯॥

যুতো (হে যমৰাজ !) যস্মিন্ (যি আত্মাৰ বিষয়ে)
ইদম্ ('আছে নে নাই'—এইটো কথা) ৱিচিকিৎসন্তি (মানুহে
সন্দেহ কৰে), যৎ (যিটো কথা) সাম্পৰায়ে : পৰলোক পৰ্যন্ত

জাতব্য) — মহতি (মহৎ প্রয়োজনীয়), তং নঃ জহি (তাক মোক কওক)। অন্নম্ যঃ (এই যি) গুচম্ অন্নপ্রবীক্ঃ ববঃ (তুজ্জৈয় হৈ থকা আত্মতত্ত্বজ্ঞানৰ প্ৰাৰ্থনা), তন্মাং অন্নম্ (তাক বাহিৰে আন একো বব) নচিকেতা ন বৃণীতে (নচিকেতাই প্ৰাৰ্থনা নকৰে) ॥২৯॥

[আত্মতত্ত্ব বা ভগবন্তত্বৰ অনুসন্ধানী কোনো পুৰুষেই ভোগ-ঐশ্বৰ্যৰ কামনাত প্ৰলোভিত হৈ পৰমার্থলাভৰ কামনা পৰিহাৰ কৰিব নোৱাৰে—এই ভাৱকে প্ৰকাশ কৰি নচিকেতাই কলে]— হে যমৰাজ ! ‘মৃত্যুৰ পাছত আত্মা থাকেনে নথাকেনে’—এই প্ৰকাৰে যি আত্মাৰ বিষয়ে জন-সাধাৰণে সন্দেহ কৰে তাক যি আত্মাৰ বিষয়ে জনাটো পৰলোক সন্মুখীয় অতীৰ প্ৰয়োজনীয় কথা, আপুনি অনুগ্ৰহ কৰি মোক তাৰেই উপদেশ দিয়ক। এই আত্ম-তত্ত্ব জানিবথোজা বব অতি তুজ্জৈয়—সঁচা, কিন্তু আপোনাৰ শিষ্য নচিকেতাই ভাব বাহিৰে আন একো বব নোখোজে।

[ভগৱৎপাদ শঙ্কৰাচাৰ্যৰ মতে এয়া নচিকেতাৰ নিজৰ কথা যেন লাগিলেও বৰ্ণাৰ্থতে সি ক্ৰতিবেই স্বতন্ত্ৰ বাণী। নচিকেতাক উপলক্ষ্য কৰি আত্মজিজ্ঞাসুলোকৰ উদ্দেশ্যে এনে মিৰ্জীক একাগ্ৰচিত্ত হোৱাৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপদিষ্ট হৈছে] ৥২৯॥

। প্ৰথম বৰ্ণী সমাপ্ত ।

দ্বিতীয় বঙ্গী

অন্যচ্ছৈয়োহন্যদুতৈৰ শ্ৰেয় -

স্তে উভে নানার্থে পুৰুষঃ সিনীতঃ ।

তয়োঃ শ্ৰেয় আদদানশ্চ সাধু

ভৱতি হীয়তেহৰ্থাণ উ শ্ৰেয়ো বৃণীতে ॥১॥

শ্ৰেয়ঃ (কল্যাণৰ সাধন) অন্যৎ (বেলেগ), উত (আক)
 শ্ৰে. : (ভোগলগা ভোগৰ সাধন) অন্যৎএব (বেলেগেই) ।
 ন'নার্থে (ভিন্ন ভিন্ন ফল দিয়া) তে উভে (সেই দুয়ো সাধনে)
 পুৰুষঃ (মানুহক) সিনীতঃ (বান্ধে—নিজৰ নিজৰ ফালে আক-
 ষিত কৰে) । তয়োঃ (সেই দুয়োৰ) শ্ৰেয়ঃ আদদানশ্চ (কল্যাণৰ
 সাধনক গ্ৰহণকৰা লোকৰ) সাধু ভৱতি (কল্যাণ হয়) ; উ যঃ
 (আক যি জনে) শ্ৰে. : (ভোগৰ সাধনক) বৃণীতে (বৰণ কৰে),
 অৰ্থাৎ হীয়তে ('তেওঁ' পৰম-ৰ্থলাভবণৰা ভুক্ত হয় ॥১॥

[যমবজ্জাই বুজিলে যে, নচিকেতা নিজ-সংকল্পত
 অটল ; তেওঁ বিবেক-বৈবাগ্যসম্পন্ন, নিৰ্ভীক, স্থিতপ্রজ্ঞ
 (গীতা ২।৫৫-৫৮) ; এইকাৰণে ব্ৰহ্মবিদ্যা-লাভৰ উত্তম
 অধিকাৰী বুলি নিশ্চিত হৈ প্ৰথমতে তাৰ মহত্ব প্ৰকাশ
 কৰি কলে]—অত্যাণ্ড যোনিৰ দৰে মনুষ্য-জন্ম কেবল
 কৰ্মফল ভোগৰ নিমিত্তেই নহয় ; আহাৰ, নিদ্ৰা, ভয়,
 মৈথুন—এইবোৰ তো প্ৰাণীমাত্ৰেৰে সাধাৰণ কথা । মানবী-
 দেহাৰে এইবোৰতকৈ অতি উৎকৃষ্ট চিবন্তুণ শ্ৰুতৰ ব্যৱস্থা
 হব পাৰে । বেদত ত্ৰিবিধ শ্ৰুতৰ সাধন-ব্যৱস্থা আছে—

শ্রেয় আৰু প্ৰেয়। শ্ৰেয়ৰ সাধনাৰদ্বাৰা বাহ্যিক সুখসমূহৰ
 ষাণ্ড-প্ৰতিষাৎবৰণা মুক্ত হৈ অনন্তকাললৈ চিৎসুখস্বৰূপ
 পৰমাত্মা পুণ্যোত্তম-প্ৰাপ্তিৰ উপায় কৰিব পাৰি আৰু প্ৰেয়ৰ
 সাধনাৰদ্বাৰা ঐহিক স্ত্ৰী-পুত্ৰ, ধন-দৌলত, মান-সম্বাদা,
 যশস্যা-কমতা আদি আৰু পাৰলৌকিক স্বৰ্গ-ভোগ-
 সুখাদিৰ উপায় কৰিব পাৰি। বেদ কল্পতকৰ শাখা
 ৰূপ এই দুয়ো মার্গ বা উপায় অত্যন্ত বেলেগ আৰু
 লক্ষ্যও বেলেগ, কিয়নো এটাৰ লক্ষ্য চিৎসুখ—ভগৱৎ
 প্ৰাপ্তি আৰু আনটোৰ আপেক্ষিক সুখ—স্বৰ্গাদি ভোগ-
 প্ৰাপ্তি। এই দুয়োবিধ সাধনমার্গই মানুহক আকৰ্ষিত
 কৰে। অধিকাংশ মানুহেই ইহলোকৰ আৰু পৰলোকৰ
 ভোগ-সুখৰ লালসী হৈ সেইবোৰৰ অনিচ্ছাত্মা-পৰিণামিতা
 বুজিব নোৱাৰি প্ৰেয়ৰ সাধনতে আকৰ্ষিত হয়, কিন্তু
 কৰণত কোনোবা বিবেক-বৈৰাগ্যশালী, ভাগ্যৱান লোকে
 প্ৰাকৃত সুখ-সমৃদ্ধাৱৰ অস্থায়ি বিচাৰ-বুদ্ধিৰে বুজি সেই-
 বোৰত বিৰক্ত হৈ শ্ৰেয়ৰ সাধনাত তৎপৰ হয়। এই দুই
 প্ৰকাৰ লোকৰ ভিতৰত যি শ্ৰেয়ৰ আভিলাষী হৈ একা-
 ভাবে ভাব সাধনত ব্যাপৃত থাকে, তেওঁৰ কল্যাণ হয়—
 পৰমার্থ ভগৱন্ত হয়। কিন্তু আপাতবৰণীয় ভোগ-সুখাদিত
 আসক্ত হৈ যি লোকে শ্ৰেয়ৰ সাধনাত ব্যক্তিব্যস্ত থাকে,
 তেওঁ মনুষ্য-জন্মৰ চৰমলক্ষ্য পৰম পুৰুষাৰ্থ-ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰূপ
 প্ৰাকৃত প্ৰয়োজনবৰণা পৰিত্যজি হয়। এইকাৰণে তেওঁ
 আত্মন্থিক চিৎসুখস্বৰূপৰ বঞ্চিত হৈ থাকে ॥১৥

শ্ৰেয়শ্চ শ্ৰেয়শ্চ মনুষ্যমেত—

স্তৌ সম্পৰীত্য বিবিনক্তি ধীৰঃ ।

শ্ৰেয়ো হি ধীৰোহিতি শ্ৰেয়সো রূপীতে

শ্ৰেয়ো মন্দো যোগক্ষেমাদ্ রূপীতে ॥২॥

শ্ৰেয়ঃ চ শ্ৰেয়ঃ চ (শ্ৰেয় আৰু শ্ৰেয়—এই উভয়েই) মনুষ্যম এতঃ (মানুষৰ আগলৈ আহে), ধীৰঃ (বিবেকী লোকে) তৌ (সেই দুয়োকে) সমপৰীত্য (ভালকৈ আলোচনা কৰি) বিবিনক্তি (পৃথক্ বুলি বুজে); ধীৰঃ (‘আৰু’ সেই বিবেকী জনে) শ্ৰেয়সঃ (ভোগৰ সাধনতকৈ) শ্ৰেয়ঃ হি (কল্যাণৰ সাধনকেই) অভি-রূপীতে (শ্ৰেষ্ঠ মানি বৰণ কৰে) মন্দঃ ‘দিক্ত’ মন্দবুদ্ধিলোকে) যোগক্ষেমাং (অপাৰ্থৰ প্ৰাপ্তি ইচ্ছা—যোগ আৰু প্ৰাপ্তৰ সংৰক্ষণইচ্ছা—ক্ষেম, ভাৰ নিমিত্তে) শ্ৰেয়ঃ (‘ঐহিক আৰু পাৰলৌকিক’ ভোগৰ সাধনকণ শ্ৰেয়ক) রূপীতে (বৰণ কৰে ॥২॥

প্ৰাযবোৰ মানুহেই জন্মান্তৰৰ বিষয়ে চিন্তা নকৰে, সেইকাৰণে মানুহৰ সন্মুখত আহি উপস্থিত হোৱা এই শ্ৰেয় আৰু শ্ৰেয়ৰ কথা বিচাৰ কৰি নাচায়; তেওঁলোকে লৌকিক-অলৌকিক ভোগৰ বাসনাতে এই দেহবৰ্জিত মনুষ্যজন্ম পণ্ডৰ দৰে বিষয়-সুখৰ আশাতেই শেষ কৰে—

“বুটো ঐচন বৃথা জনম গোৱি ই।

বিষয় কাচক লাগি মানিক বিকায়।”

কিন্তু যি জন বিচাৰ-বুদ্ধিযুক্ত বিবেচক লোক, তেওঁ এই সন্মুখত উপস্থিত শ্ৰেয় আৰু শ্ৰেয়ৰ দোষ-গুণ ভালকৈ

বিচার কৰি সেই ছয়োৰ পৃথক্-স্বৰূপ জালনৰে বুজি
লয় আৰু পানীয়ে-গাখীৰে মিহলি হৈ থাকিলে বাজ-
হাহেঁ পানী এৰি গাখীৰ চুহি লোৱাৰ দৰে সেই
বিবেকীজনে প্ৰেয়তকৈ শ্ৰেয়কে উত্তম মানি গ্ৰহণ কৰে।
অল্পজ্ঞ জনে কিন্তু অৰ্থাৎ সং-অসং বিচাৰ কৰিব পৰা
বন্ধ যাৰ নাহ, সেই মনুষ্যই ইহকাল আৰু পৰকালৰো
ভোগৰ সাধক প্ৰেয়কেই বৰণ কৰে—তেওঁ এনেদৰে
ভাৱে যে, তেওঁৰ এই লক্ষ-ভোগেই যথেষ্ট নহয়, ইয়াক
আৰু বঢ়াব লাগিব, আকৌ পোৱাখিনিও সমতনে বন্ধা
কৰিবই লাগিব ॥২॥

স ত্বং প্ৰিয়ান্ প্ৰিয়কপাচ্চ কামা—

নভিধ্যায়ন্নচিকেতোহতাত্মাকীঃ।

নৈতাচ্ সৃষ্ণাং ৰিত্তময়ীমৰাপ্তো

য়ত্যাং মজ্জন্তি বহীৰো মনুষ্যাঃ ॥৩॥

নচিকেতঃ (হে নচিকেতা।) সঃ ত্বম (সেই তুমি ‘এনে-
কুৰা নিম্পৃহ যে, যোৰদ্বাৰা বাৰে বাৰে প্ৰলোভিত হৈয়ো’)
প্ৰিয়ান্ (ভাল লগা) চ প্ৰিয়কপান্ (আৰু অতি মনোবঞ্ছক)
কামান্ (ইহলোক আৰু পৰলোকৰ সমুদায় ভোগ-বাসনাক)
অভিধ্যায়ন্ (যথাযথভাবে বিবেচনা কৰি) অতাত্মাকীঃ (পৰি-
ত্যাগ কৰিলা); এতান্ ৰিত্তময়ীম্ সৃষ্ণান্ (এই ভোগবহুল
ঐশ্বৰ্য্যকণ মালা—জুজ্বল) ন অৰাপ্তাঃ (নললা—ভাব বান্ধত
পোহোঁমালা), যত্যাং (যিহত) বহীৰঃ মনুষ্যাঃ (বহুত মানুহ)
মজ্জন্তি (মজি যায়—বান্ধ যায়) ॥৩॥

[নচিকেতাৰ বিষয়-বৈবাণাক প্রাশংসা কৰি বয়বজাই কৈছে—] হে নচিকেতা ! সংসারত এনে বহুত মানুহ আছে, যি সকলে নিজক খুব চতুৰ বিচাৰ-বুদ্ধিগালী বুলি ভাবে, অথচ ঐশ্বৰ্য-বিভূতিৰ চিকমিকীয়া, মোহ-জালত জড়-পূৰ্বকৈ বান্ধ খায়। তুমি কিন্তু সংসার শৃঙ্খলত আবদ্ধ হৈ পৰাৰ কাৰণৰূপ সমস্ত সম্পত্তি-বিভূতিৰ অসাবিতা আৰু অনিত্যতা বিচাৰ-বুদ্ধিৰে অনুভৱ কৰিলা— সৰ্বসাধাৰণৰ মনোবঞ্ছক সমুদায় ভোগ-বিলাস অনায়াসে অস্বীকাৰ কৰিলা। মানুহৰ কাৰণে দুঃখপ্ৰাপ্য অনেক লোভনীয় ভোগৰ মই প্রলোভন দেখুৱালোঁ, আন কি স্বৰ্গীয় ঐশ্বৰ্যও দিব খুজিলোঁ ; তুমি সেই সমস্তকে সহজেই উপেক্ষা কৰিব পৰা বাবে আত্ম-তত্ত্বজ্ঞানৰ যথার্থ অধিকাৰী বুলি মই নিশ্চিত হ'লোঁ ॥৩॥

দূৰমেতে বিপৰীতে বিষুচী
অবিজ্ঞা য়া চ বিজ্ঞেতি জ্ঞাতা ।
বিজ্ঞাভীক্ষিনং নচিকেতসং মন্যে
ন ত্বা কামা বহরোহলোলুপন্ত ॥৪॥

যা অবিজ্ঞা (যি প্রেমবিষয়ক জ্ঞান), চ (আৰু) বিজ্ঞা ইতি জ্ঞাতা (প্রেমবিষয়ক জ্ঞানৰূপে মনীষী-মণ্ডলীত পৰিচিত হৈ আছে)—একে (এই দুয়োটি) দূৰম্ (অতিদূৰ), বিপৰীতে

(পৰস্পৰে বিকল্প 'আক') বিযুচী (ভিন্ন ফলদায়ক)। নচি-
কেতনম (নচিকেতা। তোমাক) বিত্তা-অভীপ্সিনম্ (বিত্তাৰ
অভিলাষী, শ্ৰেয়োভাগী) মনো (বুজিছোঁ, 'কিয়নো') ত্বা (তোমাক
বহবঃ কামাঃ (বহুত ভোগ্যবিষয়ে) ন অলোলুপন্ত (লোভ
লগাব নোৱাৰিলে) ॥৪॥

এই যি অবিত্তা আৰু বিত্তা যি পণ্ডিত-সমাজত
যথাক্ৰমে প্ৰেয় আৰু শ্ৰেয়ৰ সাধক ৰূপে জনাজাত,
সেই দুয়োটি পৰস্পৰ অত্যন্ত বিকল্প আৰু ভিন্নফলদাতা,
যাৰ প্ৰেয়ৰ ফালে আসক্তি তেওঁ শ্ৰেয়ৰ পথত আগুৱাব
নোৱাৰে আৰু যাৰ শ্ৰেয়ৰ আকাঙ্ক্ষা, তেওঁ ঐশ্বৰ্য-
ভোগৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত নকৰে; সকলো ভোগেই অমিত্য
ৰাখে পৰিণামত হৃৎদায়ক বুজি বিষয়-বাসনাত প্ৰলুব্ধ
নহয়। নচিকেতা। তোমাক মই বিত্তাৰ * অভিলাষী—
শ্ৰেয়োমার্গৰ পথিক বুলি মানি লৈছোঁ, কিয়নো, বহুত
ডাঙৰ-ডাঙৰ বাহুতীৰ ভোগ-বিলাসে তোমাক লোভ লগাব
নোৱাৰিলে—শ্ৰেয়োমার্গৰপৰা তোমাক কি কিংমানো বিচা-
লিত কৰিব নোৱাৰিলে ॥৪॥

“বিত্তা যয়া ভদ্রকৰমধিগম্যতে”। ‘যাবছাৰা সেই অবি-
নশ্ব ব্ৰহ্মক জানিব পাৰি, সেয়ে বিত্তা। সেই বিত্তা বা জ্ঞানৰ
প্ৰৱণ—মননৰদ্বাৰা সংসাৰ-বন্ধনৰপৰা মুক্তি পায়—‘সো বিত্তা
য়া বিমুক্তয়ে’।

ব্ৰহ্ম শব্দ পৰমেশ্বৰ, জগদানু, পুৰুষোত্তম ইত্যাদি অসংখ্য
নামেৰে অভিহিত—

অবিদ্যায়ামস্তবে বর্তমানাঃ
 স্বয়ং ধীৰাঃ পণ্ডিতম্ৰ্যমানাঃ ।
 দন্দ্রম্যমাণাঃ পৰিয়ন্তি মূঢ়া
 অন্ধেনৈব নীয়মানা যথাক্ষাঃ ॥৫॥

অবিদ্যায়াম্ অস্তবে (অবিদ্যাব মাংস্ত) বর্তমানাঃ (থকা-
 সকলেও) স্বয়ং (নিজক নিজে) ধীৰাঃ (বুদ্ধিমন্ত) পণ্ডিতম-
 ম্ৰ্যমানাঃ (‘আক’ শাস্ত্রপারদর্শী বুলি ভবা) মূঢ়াঃ (ভোগাসক্ত
 মূৰ্খবোৰে) অন্ধেন এব নীয়মানাঃ (অন্ধলে-কৰেই দ্বাৰা পৰিচালনা
 কৰা) অন্ধাঃ যথা (‘গন্তব্য-স্থল পাব নোৱাৰা’ অন্ধলোকৰ
 দৰে) দন্দ্রম্যমাণাঃ (বিবিধ যোনিত ঘূৰি ঘূৰি) পৰিয়ন্তি
 (পৰিভ্রমণ কৰে) ॥৫॥

কণা (অন্ধ) মানুহক বাট দেখুৱাই নিয়া মানুহ-
 জনো যদি কণাই হয়, তেতিয়া সেই কণাই যেনেকৈ
 নিজৰ গন্তব্য স্থল পাবগৈ নোৱাৰে, বৰঞ্চ খালে-ডোঙে
 পৰি, ছলে-জোঙে ফুটি অথবা গছ, দেৱাল, মানুহ,
 গৰু আদিত ঠেকা-ঠুংকল খাই হাৰাণালি ভুগিবলগীয়া।

বদন্তি তত্ত্ববিদন্তঃ যজ্ঞজ্ঞানমদ্বয়ম্ ।

ব্রহ্মেন্দি পৰমাশ্ৰুতি ভগবান্দি শব্দ্যতে ॥ভাগবত ১.২.১১।

‘তত্ত্বজ্ঞানীসকলে যাক অদ্বিতীয় জ্ঞান, অদ্বিতীয় জেয়বন্ত
 বুলি কয়, সেই অদ্বয় তত্ত্বই ব্রহ্ম পৰমাত্মা, ভগবান্ ইত্যাদি
 নানা নামেৰে কথিত হয়’ ।

‘এক পৰমাত্মা ভগবন্ত এক তত্ত্ব ।

একৰূপে তিনি-নাম উপাধি ॥ ভেদন্ত ॥ শঙ্কৰদেৱ

হয়, সেই দৰে যি সকলে নিজক-নিজে বুদ্ধিমান
আক শাস্ত্রজ্ঞানী ভাবে, নিজে ভবা বিজ্ঞা-বুদ্ধিৰ অহঙ্কাৰত
শাস্ত্রৰ কথা আক মহাপুরুষসকলৰ উপদেশ আওকাণ
কৰি সেইবোৰলৈ অৱজ্ঞা দেখুৱায় আক আপোন-ভোগ-
সুখৰ নিমিত্তে লালায়িত হৈ তাৰ উপাৰ্জনতেই সৰ্বভিক্ষাল
ব্যতিব্যস্ত থাকি মানৱীজীৱনৰ অৰ্থা অপব্যয় কৰে,
সেইসকল ভোগাসক্ত পণ্ডিতাভিমানী-মূঢ়মতি লোকে
পশু-পক্ষী, কীট-পতঙ্গ আদি অনেক যোনিত, অনেক
নৰকত, অনেক জনমলৈ অনন্ত যন্ত্ৰণা ভোগ কৰিব-
লগীয়া হয়। [সেইকাৰণে 'হে মানব! শ্ৰেয় মার্গৰ
পথেদি গৈ লক্ষ্যব্রহ্ম নহবা, শ্ৰেয়ৰ পথ অনুসৰণ কৰা,
তেহে মানৱী জনম ধৰাৰ সাৰ্থক হ'ব] ॥১১

ন সাম্পৰায়ঃ প্রতিভাতি বালং

প্রমত্তন্তু বিত্তমোহেন মুঢ়ম্ ।

অয়ং লোকো নাস্তি পৰ ইতি মানী

পুনঃ পুনৰ্জন্মাপত্ততে মে ॥১২॥

বিত্তমোহেন মুঢ়ম্ (ধন-সম্পত্তিৰ মোহত মোহগ্রস্ত) প্রমা-
দ্যন্তু (বিভ্রান্তচিত্ত) বালম্ (অজ্ঞানীলোকক) সাম্পৰায়ঃ
(পৰলোকৰ চিন্তাই) ন প্রতিভাতি (নুসূজে); অয়ম্ লোকঃ
(‘তেওঁ বুজ যে’ এই লোকেই হে সত্য), পৰঃ ন অস্তি (অন্য
‘বৰ্গ-নৰকাদি’ লোক নাই) ইতি মানী (এনেকৈ মানোঁতা
অভিমানীলোক) পুনঃ পুনঃ (কাৰে বাৰে) মে (মোৰ—মুহূৰ)
ব্রহ্মম্ আপদ্যতে (অধীনলৈ আহে) ॥

সাংসাৰিক প্ৰতিপত্তিৰ আহিলাকপে—যেন-ভেন
 প্ৰকাৰেণ ধন-সম্পত্তিৰ, ভোগ-বিলাসৰ, মান-মৰ্যাদা আদিৰ
 সংগ্ৰহৰ মোহত বিভ্ৰান্তচিত্ত মানুহবোৰে মনুষ্য-জীৱনৰ
 মহত্ব বুজিব নোৱাৰে, তেওঁলোকক পৰলোকৰ দৃষ্টাই
 নুশুভে; তেওঁলোকৰ অন্তৰত এনে ভাষা নেখেলায় যে,
 এই জীৱনত কৰা বিভিন্ন কৰ্মৰ ফলত বিভিন্ন যোনিত
 জন্ম লব লাগিব। সেই মোহমত্ত অভিমানী লোকসকলে
 ইয়াকেহে যেন বুজে-এই প্ৰত্যক্ষ ইহলোকেই মাত্ৰ সত্য;
 ইয়াত যি যিমান বৈষয়িক ভোগ-সুখ লুটিব পাৰে, সি
 সিমান বুধিয়ক—সিমান চতুৰ! ইয়াৰ বাহিৰে আক
 কি? পৰলোক ক’ত কোনে দেখিছে? কিন্তু এনে
 মনোভাৱ যাৰ—সেইসকল অভিমানীলোক বাৰে বাৰে
 মোৰ অধীনলৈ আহে—অৰ্থাৎ বাৰখাৰ উপজি-মৰি
 সংসাৰ-চাকনৈয়াত কক্-বকাই ফুৰে ॥৬॥

শ্ৰবণায়াপি বহুভিয়ে। ন লভ্যঃ

শৃংখন্তোহপি বহরো যৎ ন বিদ্যাঃ ।

আশ্চর্যে। বক্তা কুশলোহস্ত লন্ধা।—

শ্চর্যে। জাতা কুশলানুশিষ্টঃ ॥৭॥

যঃ (যি আশ্ৰিত) বহুভিঃ (বহুতৰ পক্ষে) শ্ৰবণায় অপি
 (শুনিবলৈকো) ন লভ্যঃ (নিমিলে), যঃ (যাৰ বিষয়ে) বহবঃ
 বহুতলোকে) শৃংখন্তঃ অপি (শুনিও) ন বিদ্যাঃ (বুজিব নোৱাৰে) ॥

অসু, (এই আত্মতত্ত্ব) বক্তা (উপদেশদাতা) আশ্চর্য: (বিস্ময়-
স্বরূপ—অতি দুর্লভ), লক্কা (লাভ:কৰোঁতা জনো) কুশল: (ভাগ্যবান
কোনোবা এজন মাত্র); কুশল-অনুশিষ্ট: (বিপুল ব্রহ্মবাদী-
দ্বারা শিক্ষাপ্রাপ্ত) জ্ঞাতা (আত্মতত্ত্বজ্ঞানী পুরুষো) আশ্চর্য:
(আশ্চর্যস্বরূপ—অতিবিবল) ॥৭॥

[আত্ম-ঈশ্বরৰ জ্ঞান সহজ কথা নহয়, আত্মতত্ত্ব
বা ভগবত্তত্ত্ব অতিদুৰ্লভ্য বাবে তাৰ কাৰণে প্ৰস্তুতিৰ
ইচ্ছিত দি সমবজাই কলে]—হেবা নচিহেতা! এই
সংসারত সবহসংখ্যক মানুহেই আত্মতত্ত্বৰ কথা—কল্যাণ-
পথৰ কথা শুনিবলৈকে পোৱা নাই; তেওঁলোকে
পুৱা শুই উঠাৰ পৰা ৰাতি বিচিনাত পৰালৈকে কেৱল
বিষয়ৰ চৰ্চাকেহে শুনে, তেনে পৰিবেশত তেওঁলোকৰ
চিন্তা-চৰ্চাও আঠো পৰে বিষয়-বাসনাতে বুৰ গৈ থাকে,
পৰমার্থতত্ত্বৰ কথা মনত কল্পনাই নহয়। আকৌকেতিয়াবা
ভুলে-চুকে যদি সেই প্ৰসঙ্গ আহি পৰেও, “বিষয় বিষয়
বিষে জৰ জৰ” অন্তঃকৰণত তাৰ ধাবণাই নহয়। কেতিয়াবা
হয়তো এনেও হয় যে, শুনি ভালৈই লাগে, বুজা যেনো
বোধ হয়, কিন্তু বিষয়-বিভ্ৰান্ত বুদ্ধিত তাৰ একো সাঁচ
নৰহে। আনফালে এই পৰমার্থতত্ত্ব বুজাবপৰা—তাৰ
আন্তি-শুৰি মাৰি উপদেশ দিবপৰা মহাপুরুষো দুৰ্লভ—
অতি বিবল। আৰু এনে পুরুষো কবৰাত এজন হে
মাত্র, যি জনে সৌভাগ্যবশতঃ আত্মতত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰি
মানবী-জন্ম সফল কৰিলে। আকৌ তেনে সফল-জীৱন

আত্মজ্ঞানী মহাপুরুষৰ উপদেশ লাভ কৰি তদনুসাৰে
সাধন-ভজন, ধ্যান-ধাৰণা আদিবদ্বাৰা পৰমপুরুষৰ সাক্ষাৎ-
কাৰ কৰোঁতা পুরুষো অতি বিৰল-কৰণাত কশ্চিৎ
এজনহে (গীতা ২।২২) ॥৭॥

ন নৰেণাৱৰেণ প্রোক্তএষ
সুরিজ্ঞেয়ো বহুধা চিন্ত্যমানঃ ।
অন্যপ্রোক্তে গতিত্র নাস্ত
অগীৰ্ণান্ হতৰ্ক্যমণুপ্রমাণাৎ ॥৮॥

অৱৰেণ নৰেণ (অল্পজ্ঞ লোকবদ্বাৰা) প্রোক্তঃ (উপদিষ্ট
হলে) বহুধা চিন্ত্যমানঃ (অনেক প্ৰকাৰে চিন্তা কৰিবলগীয়া)
এষঃ (এই পৰমাত্মবহস্য) সুরিজ্ঞেয়ঃ ন (ভালদৰে জনা নাযায়) ,
অন্যপ্রোক্তে (অভেদদৰ্শী আচাৰ্য্যবদ্বাৰা উপদিষ্ট নহলে) ত্র
(এই বিষয়ত) গতিঃ (মাহুহৰ প্ৰৱেশ) ন অস্তি (নহয়) ।
অণুপ্রমাণাৎ (‘কিয়নো’ অতি সূক্ষ্মবস্তুতকৈয়ো) অগীৰ্ণান্ হি
(অত্যন্ত সূক্ষ্ম হেতুকে) হতৰ্ক্যম্ (তৰ্কৰ অতীত) ॥৮॥

[পৰমার্থ পৰমাত্মাৰ তত্ত্বজ্ঞান-লাভ কিয় সুলভ
নহয়, তাৰ কাৰণ কোৱা হৈছে]—নিজৰ প্ৰতিভাৰ
বলত শাস্ত্রজ্ঞানী হোৱা আচাৰ্য্যভিমানী লোকবপৰা
উপদেশ লাভ কৰি আত্মাৰ স্বার্থ স্বৰূপ ভালদৰে বুজা
নাযায়। কাৰণ, আত্মা—আছে-নাই, কৰ্তা-অকৰ্তা, শুদ্ধ-
অশুদ্ধ ইত্যাদি অনেক প্ৰকাৰ চিন্তাৰ বিতৰ্কিত বিষয় ।

সেই পৰোক্ষজ্ঞানযুক্ত, পণ্ডিতাতিমানী, ধৰ্মোপদেশক পুৰুষৰ উপদেশ শ্রোতাৰ হৃদয়গ্ৰাহী হলেও আৰু শাস্ত্রসঙ্গত হলেও শিষ্যৰ হৃদয়গত সন্দেহ সম্পূৰ্ণ নিৰাকৰণ কৰিব নোৱাৰে; কিয়নো, অতি সূক্ষ্ম পদার্থতকৈয়ো সূক্ষ্মতম আত্মাকৰণ ইশ্বৰ সৰ্বপ্ৰকাৰেই যুক্তিতৰ্কৰ অগোচৰ—বিষয়ীভূত নহয়। কিন্তু নিজৰে সৈতে আত্মাৰ অভেদদৰ্শী ব্রহ্মনিষ্ঠ আচাৰ্য্যদ্বাৰা উপদিষ্ট হলে আত্মতত্ত্বৰ স্মৰণ হয়—পৰমার্থবহুস্তত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়—সকলো বাদ-বিতৰ্কৰ অৱসান হয়। এই কাৰণে শ্রুতিৰ উপদেশ যে “তদ্বিস্তং নার্থং স শুকমেবাভিগচ্ছেৎ সমিৎপাণিঃ শ্রোত্ৰি-
যং ব্রহ্মনিষ্ঠম্”। অৰ্থাৎ পৰমার্থতত্ত্বজ্ঞানৰ অভিলষী শিষ্যই ভাৰ-ভেটি লৈ শ্রোত্ৰিয় আৰু ব্রহ্মনিষ্ঠশুকৰ ওচৰলৈ যাব’। শুক কেৱল বেদজ্ঞ হলেই নহব, ব্রহ্মদৰ্শীও হব লাগিব॥৮॥

নৈষা তর্কেণ মতিৰূপনেয়া

শ্রোক্তান্তেনৈব সূক্তানায় শ্ৰেষ্ঠ ।

যাং ত্ৰমাপঃ সত্যধৃতিৰ্তাসি

হাদৃও নো ভুয়ান্নচিকেতঃ শ্ৰেষ্ঠা ॥৯॥

শ্ৰেষ্ঠ (হে প্ৰিয়ত্তম।) তুম্ (তুমি) যাম্ (যি বুদ্ধি) আপঃ (পালা), এষা মতিঃ (এই আত্মতত্ত্বসন্ধানী বুদ্ধি) তর্কেণ (তৰ্কৰদ্বাৰা) আপনেয়া ন্ (পাব পৰা নাযায়); অন্তেন শ্ৰেষ্ঠা

এব (তাত্ত্বিক ভিন্ন ব্রহ্মানুদর্শনদ্বারা উপদিষ্ট হলেহে) সূক্তানায়
(আত্মতত্ত্বজ্ঞানৰ নিমিত্ত হয়)। বত (সঁচাকৈয়ে তুমি) সত্যধৃতিঃ
অসি (যথেষ্ট স্থিৰবৃত্তি হৈ আছে), নচিকেতাঃ (হে নচিকেতা !)
ত্বাদৃক্ (তোমাৰ দিচিনা) শ্ৰেষ্ঠা (শ্ৰেষ্ঠকাৰী, জিজ্ঞাসু) নঃ
ভূয়াৎ (আমাৰ যেন যিলে) ॥২॥

হেবা অতিপ্ৰিয় নচিকেতা ! পৰমার্থ প্ৰাপ্তিৰ
কাৰণে তোমাৰ একাগ্ৰনিষ্ঠা দেখি এই অতি আনন্দিত
হ'লোঁ। এনে তত্ত্বসন্ধানী বুদ্ধি তৰ্ক বুদ্ধিৰে পাবপৰা
নহয়। জগদানৰ কুপাত যদি তাত্ত্বিক ভিন্ন কোনো
অনুভৱী ব্ৰহ্মবাদী আচাৰ্যৰ সঙ্গলাভ ঘটে, আক, সেই
মহাপুৰুষৰপৰা আত্মাৰূপ পৰমপুৰুষৰ মহত্ত্বৰ বিশদব্যাখ্যা
শুনাব যদি সৌভাগ্য হয়, তেতিয়া এই পৰমার্থজ্ঞান-
লাভৰ প্ৰতি ঐকান্তিক আগ্ৰহ ওপজে *। সঁচাকৈয়ে
নচিকেতা ! তুমি যথেষ্ট ধৈৰ্যধাৰণ কৰি স্থিৰসংকল্প হৈ
ব'লা; আমি তোমাবদৰে স্থিৰবুদ্ধি জিজ্ঞাসু শিষ্য পাব-
লৈকে বিচাৰোঁ ॥২॥

* শাস্ত্ৰ পঢ়ি পণ্ডিতাভিমানী লোকে নিজৰ বিদ্যা-বুদ্ধিৰ
অনুকূল বুদ্ধি-তৰ্কৰে শাস্ত্ৰৰ শাসন উপেক্ষা কৰি পৰমার্থ-
নিকৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে—“মুযুজে শাস্ত্ৰৰ নয়, যেহি আসে
সেহি কয়”। কিন্তু ‘শুদ্ধ তৰ্ক’ৰদ্বাৰা পৰমার্থনিৰ্ণয় কেতিয়াও
নহয় (ব্ৰহ্মসূত্ৰ ২।১।১০)। কাৰণ, যি ভুল অধোক্ষজ অৰ্থাৎ
ইচ্ছিয়াতীত বাবে প্ৰত্যক্ষাদি প্ৰমাণৰ বিষয় নহয়, তাক পাখিৰ
দৃষ্টান্তৰ বুদ্ধি-তৰ্ক নাথাকে। কিন্তু তৰ্কৰ অপ্ৰতিষ্ঠাত অৰ্থাৎ
নিদ্ধান্তৰ অনিশ্চয়ভাৱত সন্নিহিত যি ঈশ্বৰবিশ্বাস এফেৰি আছিল,

জানামাহ্ শ্বেৰধিৰিত্যানিত্যং

ন হৃৎকৰৈঃ প্ৰাপ্যতে হি ক্লৰং তৎ ।

ততো ময়া নাচিকেতশ্চিতোহগ্নি—

বনিতৈত্যদ্রৈৰ্যোঃ প্ৰাপ্তৱানগ্নি নিত্যম্ ॥১০॥

অহম জানামি (মই জানেঁ। যে), শ্বেৰধিঃ (কৰ্মৰ ফল-
ৰূপ নিধি—ধন) অনিত্যম ইতি (স্থায়ী নহয়) হি (কিয়নো)
অক্লৰৈঃ (অনিত্য বস্তুবদ্বাৰা) ক্লৰম (নিত্যস্তু) তৎ (সেই
পৰমাত্মক) ন হি প্ৰাপ্যতে (নিশ্চয় পাব নোৱাৰি)। ততঃ
(সেইকাৰণে) ময়া (মোৰদ্বাৰা ‘কেৱল কৰ্ত্তব্যবুদ্ধিৰে’) অনিতৈঃ
দ্রৈৰ্যোঃ (অনিত্য দ্ৰব্যসম্ভাৱেৰে) নাচিকেতঃ অগ্নিঃ (নাচিকেত
নামে অগ্নি) চিতঃ (চয়ন কৰা ই’ল—অগ্নিহোত্ৰাদি দৈনন্দিন
কৰ্ত্তব্য আচৰণৰ কাৰণে আচৰণ কৰা ত’ল)। [সেই নিষ্কাশ

সিয়ো নোহোৱা হৈ যায়—নাস্তিকতা আহি যায়। এই কাৰণেই
শ্ৰুতিয়ে কলে—‘নৈষা তকে’ণ মতিৰাপনেয়া’।

তক’ৰ এই নিন্দাবাদ শাস্ত্ৰবিকদ্ধ তক’স্থলত হে বুজিব
লাগে। শাস্ত্ৰৰ মৰ্মাৰ্থগ্ৰহণ আৰু সন্দেহভঞ্জনৰ কাৰণে তক’ৰ
আৱশ্যকতা স্বীকাৰ শ্ৰুতিৰ অনুমোদিত। “শ্ৰোতব্যো যন্তব্যীঃ
এই শ্ৰুতিবহাৰা শুনাৰ লগতে মননৰূপ তক’ৰ সাহায্যগ্ৰহণে
অবশ্য প্ৰয়োজনীয় বুলি উক্ত হৈছে। মন্ত্ৰ স্মৃতিতো

“আৰ্হিঃ ধৰ্মোপদেশঞ্চ বেদশাস্ত্ৰাবিৰোধিনা।

যন্তুকেৰ্ণামুসন্ধ্যন্তে স ধৰ্মং বেদ নেতবঃ”।।

এই বচনৰ দ্বাৰা অলৌকিক বিষয়-বিজ্ঞানতো স্পষ্টাক্ৰমে তক’ৰ
অবশ্য গ্ৰহণীয়তা নিৰ্দ্ধাৰিত হৈছে।

বর্মণঃ অপূৰ্ণা শক্তিঃ ফলত] নিতাম্ (নিত্যা বস্তু পৰমাত্মা)
প্রাপ্তবান অস্মি (মই পালোঁ) ॥ ৩১ ॥

[ফলাসক্তি নাথি শাস্ত্রবিহিত কৰ্তব্যকৰ্মৰ আচৰণৰ
দ্বাৰা যে ব্রহ্মপ্ৰাপ্তি হয়, তাক নিজৰ উদাহৰণেৰে বুজাই
সম্বোধে কলে — হেবা নাচিকেতা মই এই কথা
ভালকৈয়ে জানোঁ যে কৰ্মৰ ফল স্বৰূপে ইহলোকত
আৰু পরলোকত প্ৰাপ্য। যি বলাক ভোগ-ঐশ্বৰ্য্যৰ বৰ্ণনা
আছে, সেইবলাক চিবলীয়া নহয় বাবে অনিত্য।
স্বয়ং অমিত্যবস্তুবদ্বাৰা নিত্যবস্তুলাভ হ'ব নোৱাৰে।
এই বহুশ্রুত জানি-বুজিও যে মই 'নাচিকেতা' নামক অগ্নি
সঞ্চয়ন কৰি অনিত্য দ্ৰব্য-বস্তুৰে সাধা-প্ৰাতঃহোমাদি নিত্য-
নৈমিত্তিক কৰ্মৰ আচৰণ কৰোঁ, সেই সমস্ত কৰ্মত মোৰ
কোনো আসক্তি আৰু কোনো কামনা নাই, কেৱল
কৰ্তব্য বুলিয়েই কৰা হয় (গীতা ২৪।১, ৩৪)। নিষ্কাম
ভৱত বিহিত কৰ্মৰ আচৰণবদ্বাৰা প্ৰভুৰ অজ্ঞাপালন
বৰা হয় আৰু 'তেওঁৰ নিৰ্দেশিত কৰ্তব্য কৰিছোঁ' ভাৱ
থকাৰ ভগৱন্তৰ ভাৱনা নিবন্তৰ চলি থাকে। এই-
প্ৰকাৰ ভগৱৎভাৱনাৰ মহিমাতে অনিত্যবস্তুসম্ভাৱেৰে কৰ্ম
অনিত্য বশাচৰণৰ ফলত মই নিত্যবস্তু পৰমাত্মাক পালোঁ।
(গীতা ৩।১২; ১৮।৪৬)। [ভগৱতে এই তত্ত্ব ধুংস্ৰষ্ট
ভাষায়েই কৈছে যে, "বেদবিহিত অৰ্থাৎ ঈশ্বৰ নিৰ্দেশত
কৰ্ম অশাস্ত হৈ ঈশ্বৰাৰ্ণব বুদ্ধিৰে আচৰণ কৰিলে কৰ্মফলবৰণৰ
মুক্তি লাভ কৰে—পৰমার্থ সিদ্ধি হয়। ফল-বৰ্ণনা কেৱল কৰ্ম-
চৰণত প্ৰভু হু জন্ম বলৈ" (ভাগৱত ১১।৩.৪৭)।] ॥ ১১ ॥

কামজ্ঞাপ্তং জগতঃ প্রতিষ্ঠাং

কৃতোবনস্ত্যমভয়শ্চ পাৰম্ ।

স্তোমমহত্ৰকগায়ং প্রতিষ্ঠাং দৃষ্ট্ৱা

ধৃত্য ধীৰো নচিকেতোহত্যস্রাকীঃ ॥১১॥

নচিকেতঃ (হে নচিকেতা!) কামজ্ঞাপ্তিম্ (য'ত সকলো
বাসনাৰ সম্পূৰ্ণ হয়, ত'ক) জগতঃ প্রতিষ্ঠাম্ (জগতৰ য'বতীয়
বস্তুর আশাৰ), কৃতোবনস্ত্যম্ (যজ্ঞৰ চিৰস্থায়ী বল), অভয়শ্চ
পাৰম্ (অভয়ৰ শেষীমা), স্তোমমহত্ৰং (স্তুতিহে গা আৰু মহত্ৰ-
পূৰ্ণ), উক্ৰগায়ম্ (বহুপ্রকাৰে গুণ-গান কৰা), প্রতিষ্ঠাম্ (আৰু
দীৰ্ঘকালব্যাপি অৱস্থিতি—‘এনে স্বৰ্গলোকক’) ধৃত্য (অসীম
ধৈৰ্যেৰে) দৃষ্ট্ৱা (দেখি—বিচাৰ বৰি) অত্যস্রাকীঃ (তুমি
ত্যাগ কৰিলা); ধীৰঃ (তুমি নিশ্চয় অতিশয় বুদ্ধিমান) ॥১১॥

[নচিকেতাৰ নিজামতাক প্রশংসা কৰি যমে আৰো
কৈছে]—হে নচিকেতা! মই তোমাক এনে বৰ দিব
খুজিছিলোঁ যে, য'ত সকলো কাম্য-ভোগ সম্পূৰ্ণ উপ-
ভোগ কৰিব পাৰি, যি সমস্ত জগতৰ আধাৰস্বৰূপ, যি
ৰজাদি শুভকৰ্মসমূহৰ অন্তৰ্ভুক্ত ফল, য'ত কোনো কালে
ভয় নাই, যি স্তুতিযোগ্য আৰু মহত্বপূৰ্ণ, শাস্ত্ৰসমূহে
বহুপ্রকাৰে যাৰ গুণ-গান কৰে আৰু বহুকাল ব্যাপি
যাৰ অৱস্থিতিও কোনো সন্দেহ নাই—এনে চৰ্ববাস্তিত
আৰু নব-নবপ্রদেয় স্বৰ্গলোককো তুমি অসীম ধৈৰ্যেৰে
বিচাৰ কৰি চাই তাৰ প্রতি লেশমানো আসক্ত নহৈ
ত্যাগ কৰিলা আৰু নিজ সংকল্পত অটল হৈ ব'লা ।

এইকাৰণে মই নিশ্চিত হ'লোঁ যে তুমি প্রশংসনীয়
বিষয়বিভাগী, বিবেকী আৰু আত্মতত্ত্বজ্ঞানৰ যোগ্য অধি-
বাৰী (গীতা ১৮।৪৯) ১১॥

তৎ তুর্দৰ্শং গুঢ়মনুপ্রৱিষ্টং
গুহাহিতং গহ্বৰেষ্টং পুৰাণম্ ।
অব্যায়যোগাধিগমেন দেৱং
মত্বা ধীৰো হৰ্ষশোকৌ জহাতি ॥১২॥

গুঢ়ম্ অনুপ্রৱিষ্টম্ (নিজ যোগমায়াবাৰাৰা প্ৰচ্ছন্নভাবে সৰ্ব-
ব্যাপী), গুহাহিতম্ (হৃদয়-গুহাত প্ৰতিষ্ঠিত হৈ) গহ্বৰেষ্টম্
(সংসাৰৰূপ গহন-বনত বাস কৰা), পুৰাণম্ (সনাতন), তুর্দৰ্শম্
(অতি প্ৰযত্নৰদ্বাৰা দৰ্শনযোগ্য) তম্ দেৱম্ (সেই স্বৰূপ
পৰমদেৱক) ধীৰঃ (শুদ্ধবুদ্ধিযুক্ত জনে) অব্যায়যোগ-অধিগমেন
(পৰমাত্মচিন্তাত চিত্তসংলগ্নৰূপা-সাধনাৰদ্বাৰা) মত্বা (সাক্ষাৎ কৰি)
হৰ্ষশোকৌ (সুখ আৰু দুখ) জহাতি (ত্যাগ কৰে) ॥১২॥

[নচিকেতাৰ অন্তৰ ব্ৰহ্ম-জিজ্ঞাসাত উদ্ভুদ্ধ কৰিবলৈ
পুৰুষোত্তম পৰমাত্মাৰ মহিমা বথানি যমবজাই কলে]—
গহন অবণ্যসদৃশ এই অতি কুটিল সংসাৰত সৰ্বত্ৰ পৰমাত্মা
পৰিব্যাপ্ত হৈ আছে । সৰ্বব্যাপী সকলোতে অনুপ্রৱিষ্ট
সেই পৰমপুৰুষ সমুদায় প্ৰাণীৰ হৃদয়-গুহাত নিজা
যোগমায়াবাৰা আবৃত হৈ অব্যক্তৰূপে থকা হেতুকে
ভেঙিব স্বৰূপ বুজা নাযায় (গীতা ৯।৪ ; ১৮।৫১ ; ৭।২৫) ।
এইকাৰণে সেই পুৰাণ পুৰুষৰ সাক্ষাৎপ্ৰাপ্তি অতি

কষ্টসাধা। অতি ধৈৰ্য্যশালী, শুদ্ধবুদ্ধিসম্পন্ন মহাপুরুষে মিত্যা-
নিবস্তব একাগ্ৰভাবে সেই স্বপ্রকাশ পৰমদেৱতাত চিত্ত-
সংলগ্নকণ্ঠযোগযুক্ত হৈ তেওঁৰ সাক্ষাৎকাৰ পায় আৰু তেতিয়া
তেওঁৰ হৃদ-শোক আদি সমুদায় বিকাৰ সমূলি নোহোৱা
হয় *। [এনে অৱস্থা প্ৰাপ্ত হৈয়ে মিথিলাৰাজ ৰাজৰ্ষি
জনকে কব পাৰিছিল—

“মিথিলায়াং প্ৰদক্ষায়াং ন মে দহতি কিং চ ন”।

‘সমগ্ৰ মিথিলা অগ্নিবদ্ধাৰা ভস্মীভূত হলেও মোৰ একোৰেই
পোৰা নাযায়।’ ॥১২॥

এতচ্ছত্ৰা সম্পৰিগৃহ মৰ্ত্যঃ

প্ৰবৃহ ধৰ্ম্যমনুমেতমাপ্য।

স মোদতে মোদনীয়চ্ছি লক্শ্মা

ৱিৰূতচ্ছদ্য নচিকেতসং মন্যে ॥১৩॥

মৰ্ত্যঃ (মাতৃহে) এতৎ ধৰ্ম্যম্ (এই ধৰ্মময় উপদেশ)
শ্ৰুত্বা (শুনি) সম্পৰিগৃহ (সম্যক্ গ্ৰহণ কৰি) প্ৰবৃহ (‘আৰু’
বিচাৰ কৰি) এতম্ অনুম্ (এই সূক্ষ্ম—চুৰধিগমা আশ্ৰয়ক)

* আত্মাৰ অস্তিত্ব সম্পৰ্কে কৰা প্ৰশ্নৰ উত্তৰত পৰমাত্মাৰ
প্ৰসঙ্গ কিয়? এনে শব্দা অনাবশ্যক; কাৰণ পৰমাত্মাক জানি-
লেই আত্মাক জনা হয়। ভাস্কৰাৰ শঙ্কৰাচাৰ্য্যপাদেও ‘প্ৰকৰণং
চেষৎ পৰমাত্মনঃ’—পৰমাত্মাবিষয়ক এই প্ৰকৰণ বুলি মানি গৈছে
(ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ১.২.১২ ৰ ভাষ্য চাওক)।

আপ্য (অনুভব করি) সঃ (সেইজনে) মোদনীয়ম্ হি (আনন্দময় পৰমাত্মাকেই) লব্ধ্বা (লাভ করি) মোদতে (আনন্দময় হয়)। নচিকেতসম্ (নচিকেতাৰ প্ৰতি) সগ্ন (একধাম) বিবৃত্তম্ মন্ত্ৰে (খোলা-দুৱাৰ বুলি মই ভাবোঁ) ॥১৩।

এই অধ্যাত্মবিষয়ৰ উপদেশ মানুহে প্ৰথমতে জ্ঞানী-গুণবৰপৰা শুনিব লাগে, শুনি সেই বিষয়ে গভীৰভাৱে চিন্তা (মনন) কৰিব লাগে। তাৰ পাছত নিৰলে একান্ত-মনে বিচাৰ (নিদিধ্যাসন) পূৰ্বক বুদ্ধিত স্থিৰ-ধাৰণা কৰিব লাগে। এই দৰে অভ্যাস কৰি অতি সূক্ষ্ম আত্মিক যেতিয়া তেওঁ অনুভব কৰিব অৰ্থাৎ আত্মাৰ স্বৰূপ তত্ত্বতঃ বুজি পাব, তেতিয়া সেই পুৰুষে পৰমানন্দস্বৰূপকেই প্ৰাপ্ত হ'ব। সেই আনন্দৰ মহাসাগৰ পাই তেওঁ আনন্দতেই বুৰ গৈ থাকিব। মই ভাবিছোঁ—নচিকেতাৰ কাৰণে সেই আনন্দধামত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ দুৱাৰ খোলা আছে হেৰা নচিকেতা! তুমি তালৈ যাওঁলৈ—পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমৰ সাক্ষাৎকাৰ পাবলৈ কোনো বাধা নোপোৱা বুলি মই জানিছোঁ ॥১৩॥

অন্যত্র धर्मादन्यात्राधर्माद्व्यात्रास्मां कृतकृतां ।

अन्यत्र भूतास्त भव्यास्त रसस्तं पञ्चसि तद्वद ॥१४॥

ধৰ্মাৎ অন্যত্র (ধৰ্মৰ অতীত), অধৰ্মাৎ অজ্ঞত্র (অধৰ্মৰো অতীত), অস্মাং কৃত-অকৃতাং (এই কাৰ্য-কাৰণৰূপ চৰাচৰ জগৎতকৈয়ো) অন্যত্র (ভিন্ন) চ ভূতাং ভব্যং চ (আৰু ভূত

ভবিষ্যৎ আক বর্তমান—এই তিনিও কাল আক তৎসম্বন্ধী বিষয়-
বোবত্বকৈহো) অন্তঃ (পৃথক্) তৎ (সেই পৰমাত্মা পুৰুষক)
য়ৎ পশ্যসি (যিকপে আপুনি জানিছে), তৎ বদ (তাক কওক) ॥১৭॥

[ধৰ্মৰাজ যমবপৰা পুৰষোত্তমৰ মহিমা শুনি আক
তাক জনাব যোগ্য অধিকাৰী জানি নচিকেতাৰ অন্তঃ-
কৰণ আত্মতত্ত্বৰ জিজ্ঞাসাত উৎকণ্ঠিত হ'ল যদিও যমৰ
মুখত আত্মপ্ৰশংসা শুনি সংকুচিতো হ'ল। সেইকাৰণে
তেওঁ মাজতে ক'লে—] হে মহান্! আপুনি যদি মোৰ
প্ৰতি গ্ৰাসন হ'ল, তেন্তে ধৰ্মাধৰ্মৰ অতীত, কাৰ্য-কাৰণৰ
সংঘাতকণ চৰাচৰজগত্তৰো অতীত, তেনেকৈ ভূত, ভবিষ্যৎ,
বৰ্তমান—এই তিনিও কাল আক তৎসম্বন্ধী পদাৰ্থবোবত্বকৈ
পৃথক্ সেই যি পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰ, তেওঁক আপুনি যি
দৰে জানিছে, তাক মোক বুজাওক * ॥১৮॥

সৰ্বে বেদা যৎ পদমামনন্তি

তপাংসি সৰ্বানি চ যদ্বদন্তি।

যদিচ্ছন্তো ব্ৰহ্মচর্যং চৰন্তি—

তন্তে পদং সংগ্ৰহেণ ব্ৰহ্মীম্যোমিত্যেতৎ ॥১৯॥

সৰ্বে বেদাঃ (সমস্ত বেদে—উপনিষদসমূহে) যৎ পদম্ (যি
পদ্যব্য পৰ্ব্বপদ) আমনন্তি (সৰ্বতোভাবে প্ৰতিপন্ন কৰিছে),

ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ভাস্কৰ ভাস্কৰাচাৰ্যপাদেও এই প্ৰকৰণ
পৰমেশ্বৰবিষয়ক বুলি স্বীকাৰ কৰিছে—‘পৃষ্ঠং চেহ ব্ৰহ্ম’—অৰ্থাৎ
‘ব্ৰহ্মবিষয়ক এই প্ৰশ্ন’ (ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ১।৩.২৪ শাৰদ ভাস্ক চাওক)।

চ (তথা) সৰ্বানি তপাংসি (সমস্ত তপস্যা আদি কৰ্মকাণ্ড) যৎ বদন্তি (যাক লক্ষ্য কৰি আচৰণ কৰা হয়), যৎ ইচ্ছন্তঃ (যাক প্ৰাপ্তিৰ সাধন স্বৰূপে) ব্ৰহ্মচৰ্য্যং চৰন্তি (ব্ৰহ্মচৰ্য্য আদি ব্ৰত-নিয়ম পালন কৰা হয়), তৎ পদম্ (সেই পৰম পদ) তে (তোমাক) সংগ্ৰহেণ (সংক্ষেপে) ব্ৰবীমি (কৈছোঁ) ওম্ ইতি এতৎ (ওম্ এই এক অক্ষৰবাচ্য পৰমেশ্বৰ) ॥১৫॥

[নচিকেতাৰ আশ্বহৰ আতিশয়াত সন্তুষ্ট ধৰ্মৰাজে পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমৰ বাচক ওঙ্কাৰ প্ৰতীকৰ স্বৰূপ বুজাই ক'লে —] সমস্ত বেদৰ মৰ্মবাণীস্বৰূপ উপনিষদসমূহে পৰম-প্ৰাপ্য ৰূপে যি তত্ত্ব প্ৰতিপন্ন কৰিলে, তপস্যা আদি কৰ্মসমূহৰ যি একমাত্ৰ পৰম আৰু চৰম লক্ষ্য আৰু যি লক্ষ্যপ্ৰাপ্তিৰ সাধনৰূপে ব্ৰহ্মচৰ্য্য আদি ব্ৰত-নিয়মৰ আচৰণ কৰা হয়, সেই ভগৱন্ত পুৰুষোত্তমৰ পৰমতত্ত্ব মই তোমাক সংক্ষেপে কৈছোঁ—সেয়ে হ'ল 'ওম্' এই এক অক্ষৰ।

অভিপ্ৰায় এই যে, 'ওম্' এই এটি শব্দ পৰব্ৰহ্মৰ বাচক। ওম্ শব্দক ব্ৰহ্মৰ প্ৰতীক মানি ওম্ শব্দতে ভগৱন্তৰ চিন্তা কৰিব লাগে। [এক বস্তুক কোনো এক সম্বন্ধত অগ্ৰবস্তুৰূপে ভাবনা কৰাৰ নাম প্ৰতীক। প্ৰতীক একপ্ৰকাৰ উপাসনাৰ অৱলম্বন।] ॥১৫॥

এতদ্বোৱাক্ষৰং ব্ৰহ্ম এতদ্বোৱাক্ষৰং পৰম্ ।

এতদ্বোৱাক্ষৰং জ্ঞাত্বা যো যদিচ্ছতি তন্ত তৎ ॥১৬॥

এতৎ অক্ষবম্, এব হি (এই ওঙ্কারকণ এটি শব্দেই) ব্রহ্ম (কার্য ব্রহ্ম—আত্মা), এতৎ অক্ষবম্, এব হি (এই এটি এক ক্ষব শব্দই) পবম্ (পবব্রহ্ম পবমাত্মা)। হি (এই কারণে) এতৎ অক্ষবম্, এব জ্ঞাত্বা (এই অক্ষব পবমাত্মাকেই উপাসনা আদিবছাৰা জানি) যঃ (যি) যৎ ইচ্ছতি (যি বাঞ্ছা কৰে), তস্য (তেওঁৰ) তৎ (সেয়ে পূৰ্ণ হয়) ॥১৬॥

। পবমাত্মা পবমেশ্বৰক অনেক নামেৰে মতা হয় । বিভিন্ন কচিব বিভিন্নলোকে নিজৰ সম্প্রদায়ৰ অনুকূলে তেওঁৰ বিভিন্ন নাম কীৰ্তন কৰে । তেওঁৰ সেই সকলো-বোৰ নামৰ আদি-নাম—ঐগব—ওঙ্কাৰ । এই ‘ওম্’ নামতে যাবতীয় নাম—ব্রহ্মব্রহ্মৰ বীজ অন্তৰ্ভুক্ত । নাম আৰু নামীৰ অৰ্থাৎ শব্দব্রহ্ম আৰু পবব্রহ্মৰ কোনো ভেদ নাই—এই বখা মান্ত কৰি প্ৰৱৰ্ত্ত অৰ্থঃ ‘ওম্’ এই শব্দক পব-ব্রহ্ম পুৰুষোত্তমকূপে বৰ্ণাই যমে কলে— । এই একাক্ষৰ ওঙ্কাৰেই কাৰ্যব্রহ্মকূপে সমস্ত জগতৰ আত্মা ; আনো এই ওঙ্কাৰেই কাৰণব্রহ্মকূপে সমস্ত জগতৰ নিয়ামক পব-মাত্মা পুৰুষোত্তম । অৰ্থাৎ আত্মা আৰু পবমাত্মা—এই উভয়ৰেই নাম ওঙ্কাৰ । (এই তত্ত্ব পবমেশ্বৰৰ অন্ত্য নাম সম্বন্ধেও জ্ঞাতব্য ।) নামৰ এই তত্ত্ব জানি ‘ওঁ’ (অথবা তদনুকূপ অন্ত্য নাম) উপাসনা কৰি যেয়ে যি বাঞ্ছা কৰে, তেওঁৰ সেয়ে হয় ॥১৬॥

এতদ্বালম্বনং শ্ৰেষ্ঠমেতদ্বালম্বনং পবম্ ।

এতদ্বালম্বনং জ্ঞাত্বা ব্রহ্মলোকে মহীয়তে ॥১৭॥

এতৎ (এই ওঙ্কার) শ্ৰেষ্ঠম্ (অতি উত্তম) আলম্বনম্ (আশ্রয়), এতৎ (এয়ে) পৰম্ (অন্তিম) আলম্বনম্ (আশ্রয়), এতৎ আলম্বনম্ (এই আশ্রয়ণীয় ওঙ্কারৰ মহিমা) জ্ঞাত্বা (জানি— উপাসনা কৰি) ব্ৰহ্মলোকে মহীয়তে (ব্ৰহ্মলোক প্ৰাপ্তিবদ্বাৰা মহি-
মাহিত হয়) ॥১৭॥

নামৰ মহিমা উদ্ঘোষিত হৈছে যে, ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ কাৰণে বিহিত সাধনসমূহৰ ভিতৰত ওঙ্কার-উপাসনা (ভগবন্তৰ নাম-উপাসনা) অতি উত্তম অৱলম্বন অৰ্থাৎ সৰ্বশেষ গ্ৰহণীয় আশ্রয়—পৰম্পৰাক্ষৰ নামত শৰণীয়া হব পৰাই ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ অমায় সাধন (গীতা ৮।১৩)। এই তত্ত্বকথা অৰ্থাৎ নামৰ মহিমা হৃদয়ঙ্গম কৰি ব্ৰহ্মা, ভক্তি আৰু বিশ্বাসেৰে যি লোকে ভগৱন্তৰ নামত শৰণ লয়, তেওঁ নিঃসন্দেহে ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ গোৰ-
বেৰে গোৰবাহিত হয় * ॥১৭॥

ন জায়তে মূয়তে বা বিপশ্চিৎ

নাগ্নং কূতশ্চিন্ন বভূৱ কশ্চিৎ ।

অজ্ঞো নিত্যঃ শাস্বতোহয়ং পুৰাণো

ন হন্যাতে হন্যামানে শৰীৰে ॥১৮॥

বিপশ্চিৎ (জানম্বকপ আত্মা) ন জায়তে (ন জন্মে), বা (কিংবা) ন মূয়তে (ন মৰেও); অগ্নম্ (এই আত্মা) কূতঃচিৎ

* এই ১৫, ১৬, আৰু ১৭ মন্ত্ৰ একশৰণ নাম-ধৰ্মৰ মূল শ্ৰুতিকপে কল্পনীয় বিষ্ণু।

(কাবোপবা) ন (হোবা নাই), কাচিং (আক কোনোবেই) [ন] বভুৰ (এই আত্মাবপবাও হোবা নাই); অয়ম্ (এই আত্মা) অজঃ (অজ্ঞা), নিত্যঃ (সনাতন), শাস্ত্ৰঃ (নিৰ্বিকাৰ), পুৰাণঃ (আক চিবকলীয়া)। শবীৰে হন্তয়ানে (শবীৰ-হানি হলেও) ন হন্ততে (আত্মা নিহত নহয়) ॥১৮॥

[ত্ৰয়াৰ প্ৰতীকৰূপে ওকাৰ-উপাসনাৰ উপদেশ দিয়া হ'ল, এতিয়া নচিকেতাৰ প্ৰশ্নানুসাৰে ধৰ্মৰাজে আত্মাৰ স্বৰূপ বুজাবলৈ কৈছে—] নিত্য চেতন জ্ঞানস্বৰূপ আত্মাৰ জন্মও নাই, মৃত্যুও নাই, অৰ্থাৎ বিনাশী জড়মেহৰ সৈতে আক ভোগ্য বিষয়বোৰৰ সৈতে অত্মৰ বাস্তৱিক কোনো সম্বন্ধ নাই। আদি অন্তহীন আত্মা কাবো কাৰ্যও নহয় আক কাবো কাৰণো নহয়। এই কাৰণে আত্মা অজ্ঞা, সনাতন আক সৰ্বপ্ৰকাৰ বিকাৰৰ্জিত পুৰাণপুৰুষ। শবীৰ নাশ হলেই ইয়াৰ নাশ নহয় (গীতা ১।২০) * ॥১৮॥

* মহামুনি যাস্কৰ সূত্ৰমতে উৎপত্তিশীল বস্তুমাত্ৰে ছবিধ বিকাৰ আছে—

“জায়তে অস্তি বধতে

বিপৰিণমতে অপক্ষীয়তে নশ্চতি।”

(১) জন্ম, (২) স্থিতি, (৩) বৃদ্ধি, (৪) ক্ষয়োন্মুখ অবস্থা, (৫) ক্ষীণতা আক (৬) বিনাশ। উৎপন্ন সং পদাৰ্থমাত্ৰে এই চয়প্ৰকাৰ বিকাৰ নোহোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰে। আত্মা সংপদাৰ্থ যদিও উল্লিখিত বিকাৰবোৰ আত্মাৰ নাই; আত্মা নিৰ্বিকাৰ। এই মন্ত্ৰত প্ৰতিয়ে প্ৰথম বিকাৰ জন্ম আক শেষ-বিকাৰ বিনাশ নাই বুলি ক'লে। সেইকাৰণে অৱশ্যেই বুজা যায়

হন্তা চেন্ন্যতে হন্তত্ হতশ্চেন্ন্যতে হতম্ ।

উভৌ তৌ ন বিজানীতো নায়ত্ হন্তি ন হন্যতে ॥১৯॥

চেৎ (যদি) হন্তা (কোনো হত্যাকাৰীয়ে) হন্তম্ মন্যত (আত্মাক হত্যা কৰিবলৈ সমৰ্থ বুলি মানে), চেৎ ('আক' যদি) হতঃ (নিহত ব্যক্তিয়ে) হতম্ মন্যতে ('আত্মা' নিহত হ'ল বুলি মানে,) তৌ উভৌ (সেই দুয়োজনে) ন বিজানীতঃ ('আত্মাৰ স্বৰূপ' নাজানে, 'কিয়নো') অয়ম্ (এই আত্মাই) ন হন্তি (কাকো হত্যা নকৰে) ন হন্যতে (আক নিজেও কাৰোদ্বাৰা নিহত নহয়) ॥১৯॥

কোনোবাই যদি আত্মাক হত্যা কৰিব পাৰি বুলি মানে, কিংবা নিহত হোৱা লোকে যদি মই (আত্মা) মৰিলোঁ বুলি মানে, অৰ্থাৎ আত্মাই আনক মাৰিব পাৰে আৰু নিজেও আনৰপৰা মৰিব পাৰে—এইদৰে জনা— সেই দুয়োয়েই আত্মাৰ যথার্থস্বৰূপ নাজানে; কাৰণ আত্মাই কাকো নামাবে, আৰু নিজেও কাৰোপৰা মৰিব নোৱাৰে (গীতা ২।১৯)

যে, আত্মাৰ যেতিয়া জন্মই নাই, তেতিয়া জন্মাধীন সত্তা, বুদ্ধি, নিপৰিণাম আৰু অপক্ষয়—এই বিকাৰ চতুষ্টিৰ সন্তাননাই নোহোৱা হ'ল। ষষ্ঠবিকাৰ বিনাশ তৌ 'ন মৃয়তে' বোলাত স্পষ্টই নিষিদ্ধ হ'ল।

'অজো নিত্যঃ' ইত্যাদি পৰাক্ষয়ন্ত পূৰ্বাক্ষয়ন্তৰ উপসংহাৰ বুলি জনা উচিত।

[‘মৃত্যুৰ পাছত আত্মা থাকে নে নাথাকে’ ব্ৰহ্ম-
বেতাৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ স্বৰূপে পূৰ্বোক্ত মন্ত্ৰহটীয়াৰ
আত্মাৰ নিত্যত্ব নিৰ্বিকাবত্ব আৰু অপৰিণামিত্ব প্ৰতিপাদন
কৰা হ’ল। আত্মাৰ এই শুদ্ধবুদ্ধিস্বৰূপ উপলব্ধি কৰি
থেতিয়া শৰীৰআদি যাবতীয়ক ভোগ্যবস্তুকেই অনিত্য বুলি
বুজিব। তেতিয়া সাধকৰ এই নিত্য-অনিত্য বস্তু-বিভে-
কবদ্ধাৰা অনিত্য বিষয়-বস্তুৰ প্ৰতি বৈবাগ্য জন্মি, ভোগ-
সুখৰ প্ৰতি বিৰক্ত হৈ সন্না-সৰ্বনা সঙ্গীৰূপে থকা আত্মাৰ
অনুসন্ধানত একাগ্ৰচিত্ত হয়; এই আত্মাৰ অতুসাক্ষংসাৰ
পৰিণামত পৰমাত্মা পূৰ্বোক্তমৰ সন্ধান পাই জীৱ কৃত-
কৃত্য হয়। যমৰাজৰ পূৰ্বপ্ৰকাৰ বৰ্ণনাত এই পৰমার্থ-
জ্ঞানেই উপদিষ্ট হ’ল আৰু ভগৱৎজিহ্বাসাৰ উদ্বোধন
হ’ল।] ॥১৯॥

অণোৰণীৰান্ মহতো মহীয়ান্
আত্মাস্ত জন্তোৰ্নিহিতো গুহায়াম্ ।
তমক্ৰতুঃ পশুতি ৰীতশোকো
ধাতুপ্ৰসাদান্মহিমানমাস্তনঃ ॥২০॥

অস্ত জন্তোঃ (এই জীৱৰ) গুহায়াম্ (হৃদয়গহবৰত) নিহিতঃ
(স্ববহান কৰা) আত্মা (পৰমাত্মা) অণোঃ অণীৰান্ (সূক্ষ্মতকৈয়ো
অতি সূক্ষ্ম), মহতঃ মহীয়ান্ (মহানতকৈয়ো অতি মহান)। অক্ৰতুঃ
(কামদাশুনা ‘আৰু’) ৰীতশোকঃ (চিন্তাবহিত কোনো সাধকে)
ধাতুপ্ৰসাদাৎ (পৰমেশ্বৰৰ কৃপাত) আস্তনঃ (পৰমাত্মাৰ) তম্

মহিমানম্ (সেই অগুণ-বিভূত্ব আদি মহিমা) পশুতি (সাক্ষাৎকাৰ কৰে) ॥২০॥

[পূৰ্বোপদিষ্ট প্ৰকাৰে যেতিয়া সাধকে নিজৰ নিৰ্জিব চৈতন্যস্বৰূপ অনুভৱ কৰিব পৰা হ'ব,—তেতিয়া তেওঁৰ সকলো কামনা-বাসনা নোহোৱা হৈ যাব আৰু হৃথ-শোকৰ কাৰণস্বৰূপ চিন্তা-চৰ্চাও নাইকিয়া হ'ব, অৰ্থাৎ তেওঁ সংসাৰ-যাত্ৰাত অৱশ্য আচৰণীয় কৰ্মবিলাকত কোনো আসক্তি নাৰাখি —

“হৃদি স্থিত হুয়া তুমি, যেন কৰাইবাহা স্বামী,
হৃষীকেশ কৰিষো ভেনয়”

মনোভাৱেৰে পৰমেশ্বৰৰ কৰ্মমাত্ৰ জ্ঞান কৰি উপস্থিত কৰ্ত্তব্য কৰি যায়। তেতিয়া তেওঁ ভগৱন্তৰ কৃপাপ্ৰাপ্ত হৈ অনুভৱ কৰে যে, পৰমাত্মা পুৰুষোত্তম সূক্ষ্মতকৈয়ো সূক্ষ্ম আৰু মহানতকৈয়ো মহান্ৰূপে ৰালি-টাঁহীৰপৰা গজ-হস্তীলৈকে সমস্ত প্ৰাণী-মণ্ডলীৰ হৃদয়-গুহাত জীৱাত্মাকপে অৱস্থান কৰে। এই প্ৰকাৰেই পুৰুষোত্তমৰ বিশ্বব্যাপী মহিমা সাক্ষাৎকাৰ কৰি সেই পুৰুষ কৃতাৰ্থ হয়। * ॥২০॥

আসীনো দূৰং ব্ৰজতি শৱানো য়াতি সৰ্বতঃ।

কন্তুং মদামদং দেৱং মদন্যো জ্ঞাতুমৰ্হতি ॥২১॥

* ‘ধাতু’ পৰমেশ্বৰৰ এক নাম। সেইকাৰণে ‘ধাতুপ্ৰশাদাৎ’ ইয়াৰ অৰ্থ ‘পৰমেশ্বৰৰ কৃপাপ্ৰাপ্ত’ কৰা হ’ল। ‘বিষ্ণুসহস্ৰনাম’তো “অনাদিনিধনো ধাতা বিধাতা ধাতুকৃতমঃ”—ইয়াত ‘ধাতু’ক ভগৱানৰ সহস্ৰনামৰ অন্তৰ্ভুক্ত এক নাম ৰূপে উপদেশ দিয়া আছে।

আসীনঃ (‘সেই পৰমেশ্বৰ’ উপবিষ্ট থাকিও) দূৰং ব্রজতি
(দূৰলৈ যায়), শয়ানঃ (‘তাই—নিষ্ক্ৰিয় হৈয়ো’) সৰ্বতঃ স্রাতি
সকলো ফালে যায়), তন্ম মদ-অমনম্ (সেই সৰ্বৈশ্বৰ্যসম্পন্ন হৈয়ো
অগবিত) দেবম্ (স্বৰ্গকাল পৰমাত্মাক) মৎস্বয়ঃ ৬ঃ (যেব
নিচিৰা বিবেকীজনৰ বাহিৰে কোনে) জাতুম্ অৰ্হতি (জানিবলৈ
সমৰ্থ হ’ব পাবে?) ॥২১।

[আচম্ভ্য অনন্তশক্তিৰ অধিকাৰী পৰ পুৰুষৰ পৰব্রহ্মত
বিবিধ বিকল্প ধৰ্ম একে সময়তে সংঘটিত হয়; তেওঁৰ
এই লীলাৰ বিচিত্ৰতা নিশ্চয় আমি সৰ্বসাধাৰণৰ কাণে
অদ্ভুত - সমস্ত অদ্ভুত তোমাতে আছে।

যিজনে নজানে তত্ত্ব তোমাৰ।

সমস্ত জগৎ অদ্ভুত ভাব ॥’ কীৰ্তন।

সেইকাৰণেই শ্ৰুতিয়ে কলে—] সেই পৰমেশ্বৰ নিজা
নিত্যধামত সদা-সৰ্বদা বিৰাজমান থাকিও তন্ত্ৰৰ আহ্বানত
অতিদূৰ-দূৰাস্থৰতো উপস্থিত হয়গৈ। প্ৰিয়-পাৰিষদবৰ্গৰ
সেৱাত নিদ্ৰামগ্ন যেন ভাব হলেও সকলোফালে, দেশে-
দ্বীপাস্থৰে তেওঁ ঘূৰ ফুৰে; য’ত যেতিয়া যি তেওঁক
বিচাৰে, তাতেই তেওঁক পোৱা হয়। অথবা তেওঁৰ
বৰ্ণনাপকতা এনেকুৱা যে, সৰ্বসাক্ষীৰূপে তেওঁ নিশ্চল—
বহি আছে আৰু প্ৰয়োজন অনুসাবে দূৰ-দূৰণিতো চলি
গৈছে। এইদৰেই তেওঁ নিষ্ক্ৰিয়—যেন শুই আছে,
আকৌ সকলোফালেই চলাচলো কৰিছে। সৰ্বতীকাল
সকলোতে সকলোৰূপে নিত্যবিৰাজমানতাই তেওঁৰ

মহিমা—তেওঁৰ লীলা । এনে সৰ্বৈশ্বৰ্যশালী—হৈয়ো তেওঁৰ
ঐশ্বৰ্য পৰ্ব নাই । এনে চিন্তামমি স্বপ্ৰকাশ ভগৱন্তপুৰুষক
মোৰনিচিনা তেওঁৰ কৃণাপাত্ৰ বিবেকীলোকৰ বাহিৰে অন্য
কোনে জানিব পাৰে ? ॥২১॥

অশৰীৰে শৰীৰে ধনরশ্বেধরস্থিতম্ ।

মহাস্তম্ বিভুমাত্মানং মত্বা ধীৰো ন শোচতি ॥২২॥

অনবশ্বেষু শৰীৰে (বিনাশী শৰীৰবোৰত) অশৰীৰম্ অব-
স্থিতম্ (অশৰীৰী আৰু অবিচলভাবে থকা), মহাস্তম্ (সৰ্ববৃহৎ)
বিভুম্ (সৰ্বব্যাপক) আত্মানম্ (পৰমাত্মাক) মত্বা সাংক্ষাৎকাৰ
কৰি) ধীৰঃ (বিবেকী—আত্মজ্ঞানী লোক) ন শোচতি (শোকত্ৰস্ত
নহয়) ॥২২॥

প্ৰাণীমাত্ৰেৰে শৰীৰবোৰ বিনাশী—জৰা-মৰণশীল, সেই-
সকল শৰীৰতে " অশৰীৰী পৰমাত্মা সমজ্ঞাবে সৰ্বাৱস্থাতে
অবিচল থাকে । প্ৰাকৃত দেশ-কাল-গুণ আন্ধিৱদ্বাৰা পৰি-
মাণ কৰিব নোৱাৰা সেই সৰ্ববৃহৎ, সৰ্বব্যাপক, সৰ্বাৰো
আত্মা, পৰমবাক্তৰ পুৰুষোত্তমক যদি কোনোবা বিচাৰ-
বুদ্ধিবিমিষ্ট পৰমার্থজ্ঞানী মহাপুৰুষে জানিবলৈ সমৰ্থ হয়,
তেওঁ কেতিয়াও কোনো কাৰণতে শোক কৰিবলগীয়া
নহয়—(গীতা ২।৫৯, ৭০) । তেওঁ মাথো লীলাময়ৰ লীলা-
খেলা মুকুটটিৰে চাই থাকে ॥২২॥

নায়মাত্মা প্রবচনেন লভ্যো

ন মেধয়া ন বহুনা ক্রতেন ।

য়মৈবৈষ ব্ৰহ্মতে তেন লভ্য —

স্তুত্বৈষ আত্মা ব্রহ্মতে তন্মুদ্রাম্ ॥২৩॥

অয়ম্ আত্মা (এই পৰমপুৰুষ পৰমাত্মা) প্রবচনেন (শাস্ত্র-
অধ্যয়ন আৰু ব্যাখ্যানবদ্বাৰা) ন লভ্যঃ (প্রাপ্য—জ্ঞেয় নহয়),
ন মেধয়া (ধাৰণায়ুক্ত বুদ্ধিবদ্বাৰাও নহয়), ন বহুনা ক্রতেন
(বহুত শাস্ত্র শুনাৰদ্বাৰাও নহয়); যম্ (যাক) এষঃ (এই
আত্মাই) ব্ৰহ্মতে (অনুগ্রহ কৰে), তেন এব (তেওঁৰদ্বাৰাহে)
লভ্যঃ (জ্ঞেয় হয়) । তস্মৈ (তেওঁৰ প্ৰতি) এষঃ আত্মা (এই
পৰমাত্মাই) স্বাম্ তন্মুদ্রাম্ (নিজৰ যথার্থস্বৰূপ) ব্রহ্মতে (প্ৰকাশ
কৰে) ॥২৩॥

[মহাত্মাজীৱনৰ পৰমার্থ—পুৰুষোত্তমৰ সাক্ষাৎকাৰ
তেওঁৰ কৃপাৰ ওপৰত হে নিৰ্ভৰ কৰে, নিজা পুৰুষাৰ্থেৰে
নহয়—এই কথাৰে বুজাই কৈছে—] ভগৱন্ত পুৰুষোত্তমৰ
যি মহিমা মই তোমাক উপদেশ দিলোঁ, সেই মহিমামৰ্গৰ
ভগৱন্তৰ স্বৰূপজ্ঞান সহজ নহয়; শাস্ত্ৰ পঢ়ি মনোগ্ৰাণী
ভাৱে পৰমাত্মতত্ত্ব যুক্তিবৃদ্ধিৰে বৰ্ণাৰ পাবিলেও নহয়,
শাস্ত্ৰাৰ্থধাৰণা কৰিবপৰা বুদ্ধিশালী বুলি অভিমানী লোকেও
স্বকীয় বিচাৰ-কৌশলেৰে তেওঁৰ স্বৰূপ বুদ্ধিৰ নোৱাৰে
আৰু ভগৱন্তৰ বিষয়ে বহুতবপৰা বহুপ্ৰকাৰে শুনাৰ সৌ-
ভাগ্য হলেও তেওঁৰ যথার্থস্বৰূপ জানিবপৰা নহয়। পৰ-
মেধব-প্ৰাপ্তিস্বৰূপ পুৰুষাৰ্থ-সিদ্ধি তেওঁৰেই হয়, যাক তেওঁ

স্বয়ং অনুগ্রহ করে । অর্থাৎ যি নিজৰ পাণ্ডিত্য আৰু
বিচাৰ-বুদ্ধিৰ গৰ্ব পৰিহাৰ কৰি তেওঁৰ কৃপাভিক্ষাৰী হয়,
তেওঁৰ সাক্ষাৎ পাবলৈ উৎকট আগ্ৰহী হয়, তেওঁৰ অবিহনে
ক্ষণকাল অৱস্থানো দুঃসহ হয়, এনে ঐকান্তিক ভাৱে
ভগৱৎচিন্তাপৰায়ণ শৰণাগত ভক্তৰ প্ৰতিয়েই তেওঁৰ কৃপা
মিলে আৰু যোগ-মায়াৰূপ আৰু কাপোৰ উদঙাই ভক্তাধীন
ভগৱন্তক ভক্তৰ সন্মুখত আত্মস্বৰূপ প্ৰকাশ কৰে ।

“ভগৱন্ত ভক্তিয়ুক্ত পুৰুষৰ আত্মবোধ

মাধৱৰ প্ৰদানে মিনয়” । (নামঘোষা) ১২৩।

নাৱিৰতৌ দৃশ্চৰিতান্নাশান্তৌ নাসমাহিতঃ ।

নাশান্তমানসৌ ৱাপি প্ৰজ্ঞানৈনমাণুয়াৎ ॥২৪॥

দৃশ্চৰিতাৎ (শাস্ত্ৰ নিষিদ্ধগৰ্হিত আচৰণৰূপৰা) অৱিৰতঃ
(নিবৃত্ত নোহোৱা জনে) এনম্ (এই পৰমাত্মাক) ন আণুয়াৎ
(নাপায়), ন অশান্তঃ (ভোগলালসাত অস্থিৰমতি লোকেও নাপায়),
ন অসমাহিতঃ (মন আৰু ইন্দ্ৰিয়সংযম কৰিবনোৱাৰা জনেও
নাপায়), বা ন অশান্তমানসঃ (আৰু সিদ্ধি-লাভৰ কাৰণে উদ্ভিগ-
চিহ্ন লোকেও নাপায়); অপি (কিন্তু) প্ৰজ্ঞানেন (ব্ৰহ্মবিজ্ঞাৰ
অনুশীলনৰদ্বাৰা) [এনম্ আণুয়াৎ] (এওঁক পায়) । ২৪।

[ভগৱৎপ্ৰাপ্তি বা পৰমার্থভক্তজ্ঞান কাৰ হব নোৱাৰে,
সেই কথা বুজাইছে —] যি বেদআদি শাস্ত্ৰবিহিত আচাৰ-
অনুষ্ঠান অৱহেলা কৰি প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা দৃষাচৰণৰূপৰা নিবৃত্ত
হব পৰা নাই, যি বিভিন্ন ভোগৰ লালসাত অস্থিৰচিত্ত,

যি'মন আৰু ইন্দ্ৰিয়স হ সংযত কৰি একাগ্ৰচিত্ত হবপৰা নাই আৰু যি সাধনাৰ ফলত পাবপৰা অগ্নিমা আদি সিদ্ধিৰ নিমিত্তে ব্যাকুল, সেইসকল লোকে পৰমার্থ-তত্ত্ব-জ্ঞানৰ ফলত লভা পৰমাত্মা পৰমপুৰুষক পাব নোৱাৰে। কিন্তু শ্ৰদ্ধানৰ—অৰ্থাৎ বেদবিত্ত আচাৰ্য'নষ্ঠাদি সমন্বিত ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ অনুশীলনবদ্বাৰাহে তেওঁৰ কৃপাপ্ৰাপ্ত হৈ তেওঁৰ সাক্ষাৎপ্ৰাপ্তি ঘটে।

অথবা এই মন্ত্ৰৰ এনে অৰ্থও হব পাৰে যুগাচাৰ আদিবপৰা নিবৃ'নোহোৱা লোক অহিৰ মতি-বুদ্ধিৰ লোক, অসংযমী লোক আৰু সাধনা-সিদ্ধিৰ কাৰণে উদ্ভিন্ন লোক—এই সকল লোকে সূক্ষ্ম-বিচাৰবুদ্ধিৰে আত্মতত্ত্বানু-সন্ধানত ব্যাপৃত হলেও পৰমাত্মাপুৰুষক সাক্ষাৎকাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয়; কাৰণ, ভগৱন্তৰ কৃপাপ্ৰাপ্তিৰ নিমিত্তে আৱশ্যকীয় আচৰণবোৰলৈ তেওঁলোকৰ অৱহল। সেই-কাৰণে সেইসকল লোক তেওঁৰ কৃপাবপৰ বঞ্চিত হয় ॥২৭॥

যস্য ব্ৰহ্ম চ ক্ষত্ৰং চ উভে ভৱত ওদনঃ ।

মৃত্যুয় শ্ৰোপসেচনং ক ইথা বেদ যত্র সঃ ॥২৫॥

যস্য (যি পৰমেশ্বৰৰ) ব্ৰহ্ম চ ক্ষত্ৰং চ (ব্ৰহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়) উভে) এই উভয়েই অৰ্থাৎ প্ৰাণীমাত্ৰই) ওদনঃ (অন্ন) ভৱতঃ (হয়), যস্য (যাৰ) মৃত্যুঃ (সৰ্বসংহাৰকাৰী যম) উপসেচনম্ (ভাতৰ লগৰ আচ্ছা-ডৰকাৰী আদি), সঃ (সেই পৰমপুৰুষ) যত্র (য'ত থাকে) ইথা (আৰু এনে) কঃ বেদ (কোনে এই কথা সঠিককৈ জানে—) ? ॥২৫॥

[পৃষ্টি শুনি আৰু বুদ্ধিৰে বিচাৰ কৰিও পৰমাত্মাৰ তত্ত্বজ্ঞান নোহোৱাৰ কাৰণ কি ? এনে আশংকাৰ উদ্ভবত কোৱা হৈছে]—দেহধাৰী প্ৰাণীসমূহৰ ভিতৰত মানুহেই শ্ৰেষ্ঠ। মানুহৰ ভিতৰত আকৌ সৰ্বধৰ্মৰ ধাৰক ব্ৰাহ্মণ আৰু সৰ্বধৰ্মৰ বন্ধক ক্ষত্ৰিয় এই দুয়োকে শ্ৰেষ্ঠ বুলি মনা হয়। কিন্তু তেওঁলোকো কালক্ৰম পৰমপুৰুষৰ খাড়া হৈ পৰে, আনবোৰবোৰো কথাই নাই। আকৌ সমস্তৰে সংহাৰকাৰী মৃত্যুদেৱতা—মৰা জাতৰ লগৰ আঞ্জা, অৰ্থাৎ খাদ্যৰ জুত লগে ৰা তৰি-তৰ্কাৰী আচাৰ-চাটনি আদি উপকৰণ। এই প্ৰকাৰে সমস্ত জীৱজগতৰ আৰু মৃত্যুৰো সংহাৰক অৰ্থৰ আশ্ৰয়-মাতা * সৰ্বাত্মা সৰ্বেশ্বৰক আন বস্তু জনাব দৰে তেওঁৰ স্বৰূপজ্ঞান, তেওঁৰ অৱস্থান কোনে জানিব পাৰে ? অৰ্থাৎ প্ৰাকৃত বুদ্ধি-বৃত্তি বিচাৰ-বিতৰ্কৰ দ্বাৰা কোনোৱাই তেওঁৰ যথার্থস্বৰূপ বুজিবলৈ সক্ষম নহয়। কিন্তু তেওঁৰ অমুগ্ৰহভাজন হলে তেওঁ নিজেই নিজক দেখুৱাই দিয়ে ॥২৫॥

দ্বিতীয় বঙ্গী সমাপ্ত ॥১।২॥

— ::*::—

* খাদ্যবস্তুবোৰ দেখাত ধংস হৈ যায় সত্য, কিন্তু অচলতে বাওঁ জাৰ উদৰতে ঠাই পায়। জাগতিক প্ৰাণীবোৰো সেইদৰেই সাধাৰণ-দূৰ্দ্ধিত নাশ পালেও দৰাচলতে জগদাত্মা পৰমপুৰুষতে সংহত হয়; একেদৰেই ধংস হৈ নাযায়, সুস্বৰূপত বিস্তাৰণ থাকে। বৈজ্ঞানিক প্ৰমাণমতেও শক্তিৰ বিনাশ নাই, কণাক্ষৰে হয়।
“তোমাৰ কৃত্তিকে আমি আছে চৰাছৰ”। কীৰ্ত্তৱ।

তৃতীয় বল্লী

ঋতং পিরন্তৌ সূকৃতস্ত লোকে
 গুহাং প্রবিষ্টৌ পৰমে পৰাধে ।
 ছায়াতপৌ ব্রহ্মবিদো বদন্তি
 পঞ্চায়য়ো য়ে চ ত্রিণাচিকেতাঃ ॥১৥

সূকৃতস্ত লোকে (শুভকর্মের ফলস্বরূপ মনুষ্যদেহত) পৰমে
 পৰ-অধে (পৰব্রহ্মের উত্তম নিবাসস্থান—‘হৃদয় আকাশত) গুহাম্
 প্রবিষ্টৌ (বুদ্ধিরূপ গুহাত অন্তর্হিত থকা), ঋতম্ পিরন্তৌ (সত্য
 ফল পানকরোতা), [যি দুই জীবাআ আক পৰমাত্মা, তেওঁ লোক]
 ছায়া-আতপৌ (এক্ষাৰ আক পে'হৰৰ দৰে পৰম্পৰ ভিন্ন—এই
 কথা) ব্রহ্মবিদঃ (ব্রহ্মজ্ঞানী সকলে) য়ে চ (আক যি সকল)
 ত্রিণাচিকেতাঃ (তিনিবার নাচিকেত অগ্নির চয়নকারী) পঞ্চায়য়ঃ
 (আক যি সকল পঞ্চায় সম্পন্ন গৃহস্থ, সেই সকলেও) বদন্তি
 (কয়) ॥১॥

[পূর্ব বল্লীত জীবাআ আক পৰমাত্মাৰ স্বরূপ বর্ণনা
 কৰি সেই ভৱ জানি ব্রহ্মপ্ৰাপ্তি আক তাৰ ফলো উপদেশ
 দিয়া হ'ল । এই কথাও কোৱা হ'ল যে, পৰমেশ্বৰৰ
 কৃপা-লাভ কৰিব পাৰিলেহে তেওঁৰ স্বরূপ বুজিব পাৰি ।
 এই তৃতীয় বল্লীত ব্রহ্মপ্ৰাপ্তিৰ সাধনসমূহ বর্ণনা কৰিবৰ
 নিমিত্তে জীবাআ আক পৰমাত্মাৰ নিত্য সম্বন্ধ আক সহাব-
 স্থান বুজাবলৈ কোৱা হৈছে—] ব্রহ্মজ্ঞানী মহাপুরুষসকলে,
 অগ্নিহোত্ৰী ৰাজিকলকলে আক পঞ্চবজ্ৰাদি মিত্যকর্মনিবত

আন্তিক সৰ্জনসকলে সকলোৱেই এই এক কথাই কয় যে, পূৰ্ব-পূৰ্বজন্মৰ অনেকানেক পুণ্যকৰ্মৰ ফলস্বৰূপে পৰম-কুপালু পৰমেশ্বৰৰ কুপাত জীৱই এই পৰম দুৰ্লভ মনুষ্য-শৰীৰ লাভ কৰে; এই মনুষ্য জন্মইহে পৰমার্থসাধনৰ একমাত্র উপযোগী। জীৱৰ কল্যাণৰ অৰ্থেই পৰমাত্মা—পুৰুষে জীৱাত্মাৰে সৈতে নিজৰ অভিযান্ত্ৰিক উত্তমস্থান হৃদয়কণ্ঠৰ অস্তঃস্থলীভ অস্তৰ্ভাসীকৰূপে প্ৰবিষ্ট থাকে। অকল থকাই নহয়, কৃত-কৰ্মসমূহৰ যি অৱশুভাবী ফল, তাকো ছয়ো একেলগে ভোগ কৰে (গীতা ৫।২২)। অৱশ্যে এই ভোগ ছয়োৰে আঁতৰে লগ। ফলৰ ভোক্তা জীৱই হৈছে; পৰমাত্মাই সাক্ষীৰূপে নিবীক্ষণ কৰে মাত্ৰ *। এয়ে তেওঁৰ লীলা। যেনেকৈ অজন্মা হৈয়ো অৱতাৰ—আদিকাৰে

* ছত্ৰিভাৱ অনুসাৰেই দৈৱবকো কৰ্মফলভোগী বোলা হ'ল। দলৰ বেছিভাগৰে ছত্ৰ থাকিলে যেনেকৈ 'ছত্ৰধাৰীসকল গৈছে' বুলি কোৱা হয়, সেইদৰে জীৱৰ সৈতে সান্নিধ্যবশতঃ দৈৱবকো কৰ্মফলভোক্তা বুলি কোৱা হল। শ্বেতাশ্বতৰ (৪।৬) উপনিষদতো একে জোপা দেখকণ গছত দুটা চৰাইকণ জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা একেলগে থাকি এটি বাস্তৱফলভোক্তা আৰু এটি কেৱল নিবীক্ষক হৈ থাকে বুলি (বৃণ্ডক ৩।১।১ ভা) এই ব্ৰহ্মই বাধ্যতাহৈছে। সেইকাৰণে ইয়াত জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাকেই স্বৰূপ-ভাৱত প্ৰবিষ্ট বুজা উচিত। 'জাহাতিত্বং তু পৰমাত্মন এব' ইত্যাদি (৮ঃ ২—১।৩।১) শাস্বত-শ্ৰুতকৰ্ম)।

জন্মগ্রহণ। বরগীততো গোৱা হয়—

মাহি জন্ম ভোমাব তথাপি জন্ম ধৰ্মা।

সোহি জন্মে জীবব জনম দুঃখকা। ইত্যাদি ॥

অর্থবা এনে অর্থও হব পাৰে—পৰমাত্মাই কৰ্মৰ সত্যকল ভোগায় আৰু জীৱাত্মাই ভোগে। কিন্তু জীৱাত্মা পৰমাত্মাবদৰে অনাসক্ত আৰু নিৰ্লিপ্ত নহয়। তেওঁ কৰ্মাভিমানী হৈ কৰ্মকল ভোগ কৰে। এই প্ৰকাৰে ফলভোগৰ বৈপৰীত্যৰ নিমিত্তে জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা সহবাসী হৈয়ো ছাঁ আৰু পোহৰবদৰে অত্যন্ত ভিন্ন। জীৱাত্মা ছাঁবদৰে ক্ষীণপ্ৰকাশ, অল্পজ্ঞ আৰু পৰমাত্মা পোহৰবদৰে পূৰ্ণপ্ৰকাশ, সৰ্বজ্ঞ। যেনেকৈ ছাঁত যি সামান্য পোহৰ পৰে, সি পোহৰবপৰাই আছে, সেইদৰে জীৱাত্মাৰ যি অল্পজ্ঞাতা, সি যথার্থতে পৰমাত্মাবেই।

[তাৎপৰ্য্য এই, যে মনুষ্যদেহবাসী জীৱই আত্মাভিমানী হৈ নিজৰ শক্তি-সামৰ্থ্যৰ বৰাই কৰা অশুচিত; কিন্তু সদা-সৰ্বদা অন্তৰ্যামীৰূপে সহচাৰী পৰমাত্মদেহ পৰমাত্ম পুৰুষোত্তমৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি নিজৰ সকলো ভাব তেওঁতে সপি দি আত্মাত্ৰ ভূত্যাৰ নিচিনাকৈ সাংসাৰিক কৰ্তব্যবোধ কৰি যোৱা উচিত। ভূতাই কামবোধ কৰোঁতে যেনেকৈ প্ৰভুক মনত ৰাখি তেওঁক ভালৰি লগোৱাৰ চেষ্টাও থাকে, সেইদৰেই পৰম প্ৰভুক মনত ৰাখি তেওঁৰ প্ৰীতিৰ বাবেই বিহিত কৰ্তব্যবোধ কৰি যোৱা একান্ত আৱশ্যক।]

য়ঃ সেতুৰীজানানামক্ৰবং ব্রহ্ম যৎ পৰম্ ।

অভয়ং তিতীৰ্থতাং পাৰং নাচিকেত ৩ শকেমহি ॥২॥

ঐজানানাম (যজ্ঞাদিস্তম্ভকৰ্মকাৰীসকলৰ) যঃ সেতুঃ (দুখ-সমুদ্রতৰণৰ যি সাকো—উপায়) নাচিকেতম (সেই না চিকেত অগ্নিক) পাৰম তিতীৰ্থতাম (‘আক’ সংসার-মাগবৰ পাৰ পাবলৈ অভিলাষীসকলৰ) যৎ অভয়ম (যি নিৰ্ভয় পদ), অক্ৰবম (‘সেই’ অবিনাশী) পৰম ব্রহ্ম (পৰব্রহ্ম পূৰ্বোক্তমক) শকেমহি (জানিবলৈ আমি সমর্থ হব পাৰোঁ) ॥২॥

[ব্রহ্মবাদী গুৰু ধৰ্মবাজে শিষ্ট-শিক্ষাৰ কাৰণে ভগৱন্তক প্ৰাৰ্থনা জনাইছে] হে সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ পৰমাত্মন । যাগ-যজ্ঞাদি স্তম্ভকৰ্মকাৰী কমযোগীসকলৰ সংসারৰূপ দুখৰ সাগৰখন উত্তৰণৰ সেতুৰূপ যি কৰ্মতত্ত্ব, সেই তত্ত্ব যেন আমি ভালকৈ জানিব পাৰোঁ—তোমাৰ আদেশ মান্ত কৰি তোমাৰ প্ৰীতিৰ নিমিত্তেই সেই বৈধকৰ্মৰোৰ যথাবিধি কৰি যাবলৈ যেন সমর্থ হওঁ আৰু সংসার-সমুদ্ৰৰ পাৰ পাবলৈ অভিলাষী জ্ঞানযোগীসকলৰ যি পৰম অভয়পদ, সেই একান্ত আশ্ৰয় ভগৱন্ত পূৰ্বোক্তম—তোমাক জানিবলৈ আৰু পাবলৈ আমি যেন যোগ্য হওঁ ।

[ভগৱন্তৰ কৃপা ব্যতিৰেকে তেওঁক জনাব আৰু পোৱাৰ উপায় নাই বুলি ১।২।২৩ মন্ত্ৰত কোৱা হ’ল । এই মন্ত্ৰত যমবাজে নিজে প্ৰাৰ্থনা কৰি বুজালে যে, ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ কাৰণে ভগৱন্তৰ কৃপা-প্ৰাৰ্থনাই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ সৰল সাধন ।]

[কৰ্ম আৰু জ্ঞানৰ সমন্বয় সাধক এই মন্ত্ৰৰ এনে অৰ্থও হ'ব পাৰে যে, শাস্ত্ৰনিৰ্দিষ্ট বৈধকৰ্মবিলাক (গীতা ১৬।২৩,২৪) অনাসক্তভাৱে ভগৱৎপ্ৰীতিৰ কাৰণে আচৰণ কৰাৰ অন্ত্যাস হৈ গলে সংসাৰ-সাগৰ-তৰণৰ সাকো—শুদ্ধ পৰমার্থজ্ঞানৰ উদয় হয় (গীতা ৭।২৮) আৰু জ্ঞানযোগীৰ পৰম অৱলম্বন, ভয়বৰ্জিত, অক্ষৰব্ৰহ্মক জানিবলৈ সমৰ্থ হয়, যাৰফলত—যি ব্ৰহ্মজ্ঞানপ্ৰাপ্তিৰ ফলত জৰা-মৰণ আদি ত্ৰ্যসংস্ৰাতেৰে পৰিপূৰ্ণ সংসাৰ ৰাতনাৰ পাৰ পায় (গীতা ৫।৪-৫) * ১২

আত্মানং বধিনং বিন্দি শৰীৰং বধমেৱ তু ।

বুদ্ধিংসাৰথিং বিন্দি মনঃ প্ৰগ্ৰহমেৱ চ ॥৩॥

ইন্দ্ৰিয়াণি হয়ানাত্মৰিষয়াংস্তেষু গোচৰান্ ।

আত্মেন্দ্ৰিয়মনোযুক্তং ভোক্তেত্যাত্মৰ্মন্যৈষিণঃ ॥৪॥

* যোগবশিষ্ঠত উক্ত হৈছে—

উভাভ্যাংমেৱ পক্ষাভ্যাং যথা য়ে পক্ষিণং গাঁঃ ।

তথৈৱ জ্ঞানকৰ্মাভ্যাং জায়তে পৰমং পদম ॥

কেৱলাং কৰ্মণো জ্ঞানাং নহি যোগে হস্তিজায়তে ।

কিন্তু তাভ্যাং ভৱেন্দ্ৰোক্ষঃ সাধনুভ্যং বিদুঃ ॥

‘যেনেকৈ আকাশত চৰাইবোৰে দুয়োখন পাখিৰে উৰি ফুৰে, তেনেকৈ জ্ঞান আৰু কৰ্ম এই দুয়োটাৰ সহযোগত হে পৰম পদপ্ৰাপ্তি হ'ব পাৰে। কেৱল কৰ্ম বা কেৱল জ্ঞানৰ দ্বাৰা যোগ-লাভ নহয়, সেইকাৰণে উভয় সাধনই আবশ্যক’। লক্ষ্য কৰিব-গীয়া যে—এই বশিষ্ঠৰ উক্তিৰ ভক্তিসাধনৰ উল্লেখ নাই। কাৰণ ভক্তি সেই দুয়োৰে অনুৰূপী; ভক্তি নহলে কৰ্মও নহয়। জ্ঞানো নহয়। ॥১২॥

আত্মানম্ (জীবাত্মাক) বধিনম্ (বধাটোহী—বধব স্বামী) বিদ্ধি (জানিবা), তু (আক) শবীৰম্ এব (দেহটোকে) বধম্ (বধ 'জানিবা'), বুদ্ধিম্ তু (কিন্তু বুদ্ধিক) সাবধিম্ বিদ্ধি (বধব চালক জানিবা), চ মনঃ এব (আক মনকেই) প্রগ্রহম্ (লেকাম বুলি জানিবা) ॥৩৥

ইন্দ্রিয়াণি (ইন্দ্রিয়সমূহক) হস্বান্ 'ঘোৰাবিলাক বুলি) আহঃ (কোৰা হয়), বিষয়ান্ (ভোগ্য-বিষয়বোৰক) তেষু গোচরান্ (সেই ঘোৰাবিলাকৰ চৰি-ফুৰা পথ বুলি কোৰা হয়), আত্মা-ইন্দ্রিয়-মনঃযুক্তম্ (দেহ-ইন্দ্রিয় আক মনসম্বিত জীবাত্মাক) মনী-ষিণঃ (জানীসকলে) ভোক্তা ইতি ১।২ঃ (ভোগকর্তা—কর্মফলভোগী বুলি কৈছে) ॥৪॥

[জীৱৰ সংসারগতি তথা সংসারমুক্তি কেনেকৈ হ'ব পাবে, তাক এক ৰূপকৰ ছলেৰে ক্ৰতিয়ে বৰ্ণনা কৰিছে— পৰমাত্মাবপৰা পৰিত্রষ্ট হোৱা জীৱ আৰু সংসারৰূপ গভীৰ অবধ্যৰ মাজত মুখ বিচাৰি অনন্তকাল অনববত ঘূৰিব লাগিছে। লুখৰ কামনাতে য'লকে—যি যোনিলৈকে যায়, তাতেই ঢোকা-ঢোকে পানী পি ঢেলপোতা দিয়া মাছৰ দৰে ঠেকা খায়—সংসারৰূপ যম-যন্ত্ৰণাবপৰা সাৰিব নোৱাৰে। চিৰপ্ৰথ-চিৰশান্তি নো ক'ত কেতিয়ামানে মিলিব, তাক সি বুজিবই নোৱাৰে। সেইধাৰে তাৰকাৰণে চেষ্টা-সাধনাৰ প্রয়োজনীয়তাবো ভূ নাপায়।] জীৱাত্মাৰ এনে চৰ্চনা দেখি দয়াময় পৰমাত্মাপুৰুষে দয়া কৰি মানব-দেহৰূপ সুন্দৰ সৰ্বকৰ্ম বধ দিলে, বধ টানিবলৈ ইন্দ্রিয়ৰূপ শক্তিশালী ঘোৰাবোৰ ক্ষুটি দিলে, সিহঁতৰ লাকত মনৰূপী

লেকাম লগাই বুদ্ধিকণী সাৰথিব হাতত সপি দিলে আৰু
জীৱাত্মাক সেই বথত বহুৱাই বথৰ গৰাকী পাতি
বুজনি (বিবেক) দিলে যে, সি যেন নিত্য-নিবন্তৰ বুদ্ধিক
প্ৰেৰণা যোগাই পৰমাত্মাক লক্ষ্য কৰি বথখন চলাই লৈ
যায়—প্ৰতিক্ষণেই তেওঁক অৰণত ৰাখি তেওঁৰ নাম জপাদি
প্ৰিয়কৰ্ম কৰি সহজ-সংলগ্ন পোন-পটিয়েদি চলিকৰি শীঘ্ৰেই
যাতে ভগৱন্তৰ চিৰসুখময় তৈবুঠ ধাম পোৱায় গৈ।

জীৱাত্মাই কিন্তু মানৱজীৱনৰ একমাত্ৰ লক্ষ্য—চিন্ময়-
পুণ্যৰ শান্তম ধাম-পাপ্তি। ভগৱৎনিৰ্দেশ পাহৰি গ'ল,
সাংসাৰিক মোহমায়াত পৰিল আৰু সি বুদ্ধিক উপযুক্ত
প্ৰেৰণা যোগাব নোৱৰা হ'ল। সেইবাবে বুদ্ধি-সাৰথিব
অসাৱধানতাৰ কাৰণে তাৰ হাতত থকা মনকণী লেকাম-
ডাল ঢিলা-সোলোকা হ'ল আৰু ইন্দ্ৰিয়কণ চুঠঘোৰাবোৰ
ইচ্ছামতে বিষয়-বনত বনাই ফুৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পৰি-
নামত জীৱাত্মা বিষয়লোলুপ ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ অধীন হৈ
সংসাৰ-চক্ৰবিত ঘূৰি থাকিবলগীয়া হ'ল। অৰ্থাৎ যি শৰীৰ,
মন আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ সহযোগত জীৱাত্মাই পৰমাত্মাক পাব
পাবিলেহেভেন, সেইবোৰৰ সৈতেই সি বিষয়-বিশেষৰ
বিষত বিভ্ৰান্ত হৈ পৰিল ১৩-৪৥

যদ্বিজ্ঞানৱান্ কৰত্যুক্তেন মনসা সদা।

তত্তেজিৱান্ৰক্তানি চুটীয়া ইব সাৰথঃ ৥৫৥

তু (কিন্তু) যঃ (যি বুদ্ধিকৰ সাৰথি) অবিজ্ঞানবান্ (কৰ্ত্তব্য-
জ্ঞানহীন), অযুক্তেন মনসা (অনিগৃহীত মনেৰে সৈতে) সদা ভবতি
(সদায় যুক্ত হৈ থাকে), তদ্য ইন্দ্ৰিয়ানি (তেওঁৰ (ইন্দ্ৰিয়কৰ
ঘোৰাবোৰ) সাৰথেঃ (বথচালকৰ) দুট—অশ্বাঃ ইব (দুট ঘোৰা-
বোৰৰদৰে) অবশ্রানি (বশ হৈ নাথাকে, দুৰ্দমনীয় হয়)। ৫।।

ঘোৰাবোৰেই বথ চলায়, কিন্তু ঠিক পথেদি বথ-
চালনা কৰা কাম লেকাম ধৰা বুদ্ধিমান সাৰথিৰ। ইন্দ্ৰিয়-
কৰ্পী বলশালী ঘোৰাবোৰকে স্বাভাৱিকতে মোহনীয় বিষয়-
বোৰেৰে ভৰ-পূৰ সংসাৰকৰ ঘাঁহনি-বনলৈ দোঁব
থোজে। যদি বুদ্ধিকৰ সাৰথিয়ে মনকৰ্পী লেকাম-ডল
জোৰেৰে ধৰি সিহঁতক বশ মনাই চলাব পাৰে, তেন্তিয়া
মনকৰ্পী লেকামৰ টানত সিহঁত ইচ্ছামতে বিষয়-বিষপূৰ্ণ
সংসাৰবনলৈ ধাৱিত হ'ব নোৱাৰে। মনৰ সহাঁৰি নাপালে
ইন্দ্ৰিয়সমূহ বিষয়ৰ কাষ চাপিব নোৱাৰে। ঘোৰা সেই-
ফালেহে দোঁৰিব—যি ফালে লেকাম ঢিলাই দিয়া হয়;
এই লেকাম ঠিক বথ সাৰথিৰ বল-বুদ্ধিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ
কৰে। যদি বুদ্ধিকৰ সাৰথি বিবেকী বথীৰ আজ্ঞাৰহ,
লক্ষ্য-প্ৰাপ্তিৰ প্ৰতি হিৰসংকল্প আৰু ইন্দ্ৰিয়কৰ্পী ঘোৰা-
চলোৱাত সুদক্ষ আৰু শক্তিশালী নহয়, তেন্তে ইন্দ্ৰিয়-
কৰ্পী ঘোৰাবোৰ তেওঁৰ বাধ্য হৈ নাথাকে; সিহঁতে
লেকাম ঢিলা পাই (মনৰ সহাঁৰি পাই) গোটেই বথ-
খন ইচ্ছামতে যেনি-তেনিলৈ যায় আৰু জাৰ ফলস্বৰূপে
বথী আৰু সাৰথি-সম্বন্ধিতে সেইখন বথ দ-ধাৰিত পৰেগৈ;

অসাবধানী সাবথিৰ ত্ৰুট ঘোৰাবদৰে বুদ্ধিৰ নিয়ন্ত্ৰণত নথকা
ইন্দ্রিয়বোৰে ক্ৰমে ক্ৰমে এই প্ৰকাৰেই উচ্ছৃঙ্খল হৈ চলি
দেহ-বথখন নি সংসাৰ-বোকাতে বুৰাই দিয়ে ॥৫॥

য়ন্ত্ৰ বিজ্ঞানবান্ ভৱতি যুক্তেন্ন মনসা সদা ।

তশ্চেন্দ্ৰিয়ানি বশ্যানি সদম্বা ইৱ সাৰথেঃ ॥৬॥

যঃ তু (কিন্তু যি বুদ্ধিকণ সাবথি) বিজ্ঞানবান্ (কৰ্তব্য-
জ্ঞানশালী) যুক্তেন্ন মনসা (নিগৃহীত মনেৰে সৈতে) সদা ভৱতি
(সৰ্বদা যুক্ত হৈ থাকে), তশ্চ ইন্দ্রিয়ানি (তেওঁৰ ইন্দ্রিয়সমূহ)
সাৰথেঃ (সাবধানী বথচালকৰ) সদম্বাঃ ইৱ (সংযত ঘোৰাবোৰৰ
দৰে বশ্যানি (বৰ্গ, ০ ক) ॥৬॥

বথী জীৱাত্মাই যদি সাবথি - বুদ্ধিক কৰ্তব্য বিষয়ত
বিশেষজ্ঞানীৰূপে পায় - অৰ্থাৎ যাব বুদ্ধিয়ে নিজৰ লক্ষ্যৰ
ফালে চিন্তাশ্ৰিত কৰি সঙ্গ সৰ্বদা সুনিপুনভাৱে ইন্দ্রিয়বোৰক
সুপথেদি চলাই লৈ যাবলৈ মনক বাধ্য কৰিব পাৰে
আৰু লক্ষ্যৰ ফালে লগাই দিব পাৰে, তেন্তে তেওঁৰ ইন্দ্রিয়-
বিলাকেও সেই নিশ্চয়াত্মিক বুদ্ধিৰ আজ্ঞাধীন থাকি
সুশিক্ষিত ঘোৰাবে'ৰ সুনিপুন চালকৰ নিৰ্দেশিত পথেদি
আগবঢ়াব দৰে ভগৱদ্বিষয়ৰ চিন্তা-চৰ্চাত আগুৱাই যায় ॥৬॥

য়ন্ত্ৰবিজ্ঞানবান্ ভৱত্যমনঃ সদাশুচিঃ ।

ন স ক্ৰৎপদমাপ্নোতি সংসাৰং চাধিগচ্ছতি ॥৭॥

য়ঃ তু (যি কোনো বখী—আত্মা) সদা (সৰ্বদাই) অবি-
জ্ঞানবান্ (বিবেকহীন বুদ্ধিযুক্ত), অমনস্কঃ (অসংযতচিত্ত), শুচিঃ
অপবিত্র) ভৱতি (থাকে), সঃ (সেই বখীয়ে) ॥ তৎপদম্ (সেই
পৰমপদ) ন আপ্নোতি (পাব নোৱাৰে) : চ (কিন্তু) সংসারম্
(জন্ম-মৃত্যুকৰণ সংসারগতি) অধিগচ্ছতি (প্রাপ্ত হয়) ॥ ৭ ॥

যি জীৱাত্মাৰ বুদ্ধি সদায় কৰ্তব্য-অকৰ্তব্যবিষয়ত বিবে-
চনাহীন আৰু নিগ্ৰহবহিত মন অসংযত বাবে ইন্দ্রিয়বোৰ
ছৰাচাবত প্ৰবৃত্ত থাকে, তেনে ছৰাচাবী জীৱন সদায়
অপবিত্ৰ । সেইকাৰণে তেওঁ মানৱীদেহাবে পাবপৰা পৰম-
পুৰুষৰ পৰমপদ পাবৰ অযোগ্য হয় ; বৰঞ্চ নিজ দুৰ্ণাম
ফলভোগৰ কাৰণে সংসারচক্ৰত ঘূৰিব লগা হয়—বাৰে
বাৰে বিভিন্ন যোনিত জন্ম-মৰণকৰণ কষ্টভোগ অৱশ্যস্তাবী
হৈ পৰে ॥ ৭ ॥

যন্ত বিজ্ঞানবান্ ভৱতি সমনস্কঃ সদাশুচিঃ ।

স তু তৎপদমাপ্নোতি যস্মাদ্ ভূয়ো ন জায়তে ॥ ৮ ॥

তু যঃ (কিন্তু যি বখী) সদা (সৰ্বদাই) বিজ্ঞানবান্ (বিবেক-
শীল বুদ্ধিযুক্ত), সমনস্কঃ (সংযতচিত্ত), শুচিঃ ভৱতি (পবিত্ৰ থাকে),
সঃ তু (তেৱেই) তৎপদম্ (সেই পৰমপদ) আপ্নোতি (পাব পাৰে) ;
যস্মাৎ (য'বপৰা) ভূয়ঃ ন জায়তে (আকৌ ভৱিষ নালাগে) ॥ ৮ ॥

আনপক্ষে যি 'জীৱাত্মাৰ সং-অসং নিৰ্ণয় কৰিবপৰা
বিচাৰ-বুদ্ধি আছে আৰু তাৰদ্বাৰা মনক সংযত ৰাখি
ইন্দ্রিয়বোৰক সদাচাবত নিয়ন্ত্ৰ ৰাখে, তেনে সদাচাবী

জীৱম সদায় পবিত্ৰ; অৰ্থাৎ সজ্ঞ আচৰণৰ পৰিণামত তেওঁৰ চিত্ত শুদ্ধ হয় সেই শুদ্ধ অন্তঃকৰণ লোকৰেই ভগবন্তলৈ ভক্তি হয়, তাৰ ফলত ভগৱৎ-ভাৱনাৰে তেওঁৰ প্ৰিয় কৰ্মত নিজক নিযুক্ত ৰাখে। এনে সংপূৰ্ণৰূপেই মানৱী জনম সাৰ্থক কৰা সেই পৰম-পদবী পায়গৈ,—য'ৰ পৰা আকোঁ ঘূৰি আহি জনম-যাতনা ভুলি-বলগীয়া নহয়—অনন্ত-কাললৈ সংসাৰ-নিকাষৰ পাৰ পায় ॥৮॥

বিজ্ঞানসাধন্যিৰ্জ্ঞ মনঃপ্ৰগ্ৰহৰান্ নবঃ ।

সোহধ্বনঃ পাৰমাপ্নোতি তদ্বিশ্লেষণঃ পৰমং পদম্ ॥৯॥

মঃ তু নবঃ (যি কোনো লোক 'যদি') বিজ্ঞানসাধন্যিঃ (বিবেকী বুদ্ধিকণ সাধন্যিৰে গৈছে সংযুক্ত হৈছে), মনঃ প্ৰগ্ৰহ-বান্ (লোকামকণ মনক যদি বাধা ৰাখিছে), সঃ (তেওঁ) অধ্বনঃ (সংসৰণথৰ) পাৰম (সিলাৰে) তৎ (সেই প্ৰাপ্তব্য) বিশ্লেষণঃ (সৰ্বব্যাপ্ত পুৰুষোত্তমৰ) পৰমং পদম্ (সৰ্বোত্তমধাম) তদ্বিশ্লেষণঃ (লাভ কৰে)। ৯।

[তৃতীয় মন্ত্ৰৰপৰা অষ্টম মন্ত্ৰলৈকে—ছটি মন্ত্ৰেৰে বথৰ ৰূপকত বুজালে যে, জীৱৰ প্ৰতি পৰমেশ্বৰৰ অট্ট-তকী কৃপাৰ কাৰণে এই দুৰ্লভ মানৱী-শৰীৰ যি জীৱাত্মাৰ লাভ হ'ল, তেওঁ সচেতন হোৱা আৱশ্যক যে, সংসাৰ-চক্ৰৰ মেৰপাকৰণৰ পৰিত্ৰাণ, পাপৰ উপযোগী এই মহাশূন্য দেহ অচিৰস্থায়ী; কেতিয়া কোনসময়ত যুদ্ধৰ গৰাহত পৰিবলগীয়া হয়, তাতো সঠিক-ৰাতৰি জনাৰ কোনো উপা

নাই—যদিও স্বাভাৱিকভাৱেই প্ৰতিক্ৰমেই এই শৰীৰ হ্ৰাস হৈ মৃত্যুৰ ওচৰলৈ আগবাঢ়ি গৈছে। এই ‘ভৱ তৰিবাৰ যোগ্য শৰীৰ’ লাভ কৰি পশুৰদৰে সাংসাৰিক বিষয়-বতাহতে অস্থিৰচিত্ত হৈ থাকিলে আকৌ অনেক জনমলৈ সংসাৰ চক্ৰত ঘূৰি থাকিবলৈ বাধ্য হ’ব লাগিব। যি মহৎ প্ৰয়োজন-সিদ্ধিৰ নিমিত্তে তুৰ্লভ মানৱীজন্ম লাভ হ’ল, সেই প্ৰয়োজন আধৰুৱা হৈয়ে ৰ’ব।

“তুৰ্লভ মনুষ্য-তমু ভাৰতত পাইলো।

তোমাক নেসেৰি বৃথা জনম গোৱাইলো” ॥

ভৱ তৰিবাৰ যোগ্য লভিলো শৰীৰ।

বিষয়-বতাহে পায়ী কৰিলে অস্থিৰ” ॥ কাৰ্ত্তন

এইকাৰণে ভগৱন্তৰ কৃপাত সাৰথিকৰূপে লাভকৰা বিবেকক—বিচাৰবুদ্ধিক কল্যাণপথেদি জীৱন-বথখন চলাই নিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া উচিত আপাতমনোহৰ বৈষয়িক সুখভোগ চিৰস্থায়ী নহয় বাবে দুখজনক আৰু জন্মজৰা-মৃত্যুৰূপ সংসাৰগতিৰ প্ৰৱৰ্ত্তকৰূপে বিবেচনা কৰি বিষয়ৰ কামনা আৰু তাৰ উপভোগৰূপৰা বিবৰ্ত্ত হোৱা উচিত। পূৰ্ব-প্ৰকাশ বৰ্ণকৰক উপসংহাৰৰূপে এতিয়া বমৰজাৰ যুথোদি ক্ৰান্তিৰ উপদেশ যে]—যি লোকে সাংসাৰিক-বিষয়সমুদায়ৰ অনিত্যতা আৰু আত্মাৰ নিত্যতা উপলক্ষিতকৰণ ভগৱন্তৰ অলৌকিক শক্তি আৰু অপাৰ কৰণাত দৃঢ়বিশ্বাসী, শুদ্ধবুদ্ধিকৰণ সাধনৰ সহায়ত দুৰ্ব্বৰ ইন্দ্ৰিয়কৰণ যৌবাধিকাক

প্রকৃত কল্যাণপথেদি চালনা কবিবলৈ—সেকামডাল দৃঢ়-
তাৰে ধৰিবলৈ মনক বাধ্যভূত্যাৱলৈ চলাব পাৰিছে,
অৰ্থৎ মনক পৰমার্থতত্ত্বচিন্তাত, মুখক তেওঁৰ ব্ৰহ্মকীর্তনত,
কাণক তেওঁৰ মহিমাশ্রৱণ, 'কুক তেওঁৰ বিশ্বকপদৰ্শনত,
হাতক তেওঁৰ কৃত্য ব্ৰহ্মত, ভৰিক তেওঁৰ লীলাধৰ্মকপে
প্ৰসিক্ত ক্ষেত্ৰগমনত—ইত্যাদি প্ৰকাৰে সমুদায় ইন্দ্ৰিয়বৰ্গক
পৰমলক্ষ্য ভগৱন্তৰ সৈতে সম্বন্ধ ঘটাব পাৰিছে, সেই
জনেই সংসাৰ-সাগৰৰ পিপিৰ পায়গৈ—য'ত মনুষ্য-জীৱনৰ
চৰম লক্ষ্য সৰ্বব্যাপী পুণ্যেত্তম ভগৱন্তৰ কোনো কুণ্ঠাই
ঠাই নোপোৱা, চিৰনিৰ্ভয়, বৈৰল আনন্দময় নিত্যধাম
বিৰাজমান ॥১॥

ইন্দ্ৰিয়েভ্যঃ পৰা হৃথা অৰ্থেভ্যশ্চ পৰং মনঃ ।

মনসন্ত পৰা বুদ্ধিৰুদ্ধৈৰাত্মা মহান্ পৰঃ ॥১০॥

হি (নিশ্চয়েইহঁ) ইন্দ্ৰিয়েভ্যঃ (ইন্দ্ৰিয়বোৰতকৈ) অৰ্থাঃ (বিষয়-
সমূহ) পৰাঃ (বলবন্ত), অৰ্থেভ্যঃ চ (আৰু বিষয়সমূহতকৈ) মনঃ
পৰম্ (মন প্ৰবল), মনসঃ তুঃ (আকৌ মনতকৈয়ো) বুদ্ধিঃ পৰা
(নিশ্চিন্তাভিত্তিক বুদ্ধি বলবতী), বুদ্ধেঃ (বুদ্ধিতকৈ) মহান্ আত্মা
(ইন্দ্ৰিয়আদি সকলোৰে স্বামী জীবাত্মা) পৰঃ (অতি শ্ৰেষ্ঠ আৰু
বলবান) ॥১০॥

[পূৰ্বকথিত বথৰ ক্ষণকৰ বৰ্ণনা শুনাৰ পাছত প্ৰশ্ন
হব পাৰে, যে অজ্ঞানত হৃদমণীয় বলবান্ ইন্দ্ৰিয়সমূহক
সিহঁতৰ অজ্ঞান আৰু শ্ৰিয় অসংপৰ্ণকপৰা মোক-বুঝাব পাৰি

জানো ? এই প্রশ্ন তত্ত্ব বিচার কৰি ইন্দ্রিয়বিলাকৰ মোৰ-ঘৰাই ভগবানুখী কৰাৰ প্ৰকাৰ বুজাব খুজি উপদেশ দিছে]—ইন্দ্রিয়সমূহতকৈ বিষয় বলশালী, ৰূপৰসাদি বিষয়-বোৰে ইন্দ্রিয়বোৰক বসপূৰ্বক নিজৰ ফালে আকৰ্ষিত কৰে ; এইকাৰণে সধনালীল লোকে ইন্দ্রিয়বোৰক বিষয়ৰ পৰা দূৰত বৰ্থাৰ চেষ্টা কৰিব লাগে । বিষয়বোৰত কৈ মন বলী, মন যদি বিষয়ৰ প্ৰতি আসক্ত নহয়, তেতিয়া ইন্দ্রিয়-বোৰো বিষয়ৰ প্ৰতি ধাৰিত নহয় ; অৰ্থাৎ ইন্দ্রিয় আৰু বিষয়—এই দুয়ো সাধকৰ একো ক্ষতি সাধিব নোৱাৰে । মনতকৈয়ো বুদ্ধি বলশালী, বুদ্ধিৰপৰা—নিশ্চিতধাৰণাৰ-পৰা প্ৰেৰণা নাপাৱে মন বিপথগামী নহয় ; গতিকে বিচাৰবুদ্ধিৰদ্বাৰা মনক নিজৰ বশীভূত ৰাখি বাগ-দেৱহীন কল্যাণপথৰ সন্ধানত প্ৰেৰণা দিয়া আৱশ্যক । বুদ্ধিতকৈ আৰু এই সৱাবো গৰাকী জীৱাত্মা বলৱান্ ; বুদ্ধি, মন, ইন্দ্রিয়বৰ্গ—সমস্তই তেওঁৰহে বাধ্য । এইকাৰণে মানুহে আত্মাৰ শক্তি উপলব্ধি কৰি বুদ্ধি আদিক নিয়ন্ত্ৰণত ৰখা উচিত ।

[এই মন্ত্ৰত ‘পৰ’ শব্দৰ প্ৰয়োগ বলৱান্ অৰ্থত, শ্ৰেষ্ঠ অৰ্থত নহয়, কাৰ্য-কাৰণভাৱত অথবা সূক্ষ্মত বা দৃষ্টিত ইন্দ্রিয়বৰ্গতকৈ বিষয়সমূহক ‘শ্ৰেষ্ঠ’ বুলি বুজোৱা যুক্তিযুক্ত হ’ব নোৱাৰে । এইদৰেই ‘আত্মা’ শব্দৰ বিশেষৰূপে ‘মহান্’ ‘আত্মা’—জীৱাত্মাৰ বোধক, ‘মহত্ত্ব’ নহয় (ত্ৰৈলোক্য প্ৰসঙ্গ ১।৩।১) । বুদ্ধি আদি সমস্তই নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ

‘আত্মা’ৰ ‘মহান্’ বিশেষণ উচিত্তেই হৈছে । মহত্ত্বৰ অৰ্থত তাৰ প্ৰয়োগ হোৱা হলে ‘আত্মা’ শব্দৰ প্ৰয়োগ অপ্রয়োজনীয় হৈ পৰে । দ্বিতীয়তে বুদ্ধিত্বই ত্তো মহত্ত্ব ; তত্ত্ববিচাৰস্থলত এই দুইৰ ভিন্নতা স্বীকৃত হোৱা নাই । তদুপৰি আগলৈ (ত্ৰয়োদশমস্কত) নিবোধৰ (এক তত্ত্বক অন্য তত্ত্বত লীন কৰাৰ) প্ৰসঙ্গত বুদ্ধিৰ নিবোধ ‘মহান্ আত্মা’ত কৰিবলৈ উপদেশ দিছে । এইবোৰ কাৰণত আৰু সাংখ্যমতৰ মহত্ত্ব আৰু অব্যক্ত প্ৰকৃতিৰূপ অৰ্থ বেদান্তমতৰদ্বাৰা অস্বীকৃত হোৱা বাবেও ইয়াত ‘মহান্’ বিশেষণৰ সৈতে ‘আত্মা’ শব্দৰ অৰ্থ ভীৰাত্মাই হে বুলি মনো উচিত্ত । (শ্ৰেষ্ঠা ১।৪।১ ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ শাঙ্কৰভাষ্য)] ॥১০॥

মহতঃ পৰমৰ্যাক্তমৰ্যাক্তাৎ পুৰুষঃ পৰঃ ।

পুৰুষান্ন পৰং কিঞ্চিৎ সা কাঠা সা পৰা গতিঃ ॥১১॥

মহতঃ (জীৱাত্মাতকৈ) অব্যক্তম্ (ভগবন্তৰ অব্যাক্ততা মায়া-শক্তি) পৰম্ (বলবতী), অব্যক্তাৎ (অব্যক্ত মায়াতকৈ) পুৰুষঃ (পৰমপুৰুষ পৰব্ৰহ্ম) পৰঃ (শ্ৰেষ্ঠ), পুৰুষাৎ (পৰমপুৰুষ ভগবন্ততকৈ) পৰম্ (শ্ৰেষ্ঠ আৰু শক্তিবন্ত) কিঞ্চিৎ ন (একোকেই নাই) । সা কাঠা (তেওঁতেই সকলোৰে সমাপ্তি), সা পৰা গতিঃ (তেওঁতেই চৰম গম্যভূমি) ॥১১॥

ইঞ্জিৱ, মন, বুদ্ধি—এই সকলোবোৰ আত্মাৰ অধিকাৰত, এই শোধক বশবৰ্তী কৰি আত্মা পৰমাত্মাৰ অতি-মুখী হয় । কিন্তু এই আত্মাতকৈ ‘অব্যক্ত’ বলবান ।

এই অব্যক্তক প্রকৃতি আক মায়া নামেৰেও কোৱা হয় ; ই পৰমেশ্বৰৰ অচিন্ত্যশক্তি (ষ্ঠেতা ৪।১০)। জাগতিক জীৱসমুদয় এই মায়াৰ বশীভূত হৈ মোহাচ্ছন্ন হয়। এই মায়াক অতিক্ৰম কৰা চূঃসাধ্য বুলি গীতাতো উক্ত হৈছে (৭।১৪)। আৰু মাদ্ৰামোহিত হৈয়ে জীৱই পৰম শুদ্ধ পুৰুষাত্মক জানিব নোৱাৰে বাল্য আৰু শিশুজগতৰে তাতেই ব্যক্ত কৰিছে (৭।১৩)। ই যেনিধা আত্মা আৰু পৰমাৰ্থৰ মাজত এখন 'দ্রুপচিন'—আঁৰকাপোৰ, যাৰ কাৰণে জীৱই সৰ্বানুধীমী নিত্য সহচৰ পৰমাৰ্থক দেখা নাপায়—জানিব নোৱাৰে। ইয়াক আঁতৰ কৰা জীৱৰ অধিকাৰত নাই ; সেইকাৰণে যি মায়াতই যোৱা শক্তিযুক্ত, যি তেওঁৰো স্বামী, যি সকলো শক্তিৰ অন্তিম অৱধি, যাৰ গুণবশত আৰু একো নাই আৰু যি চৰম প্ৰাপ্তবৰ্ণ পৰম আশ্ৰয়, সেই পৰমাৰ্থ পুৰুষে তম। বায়বাক্য-মনে লৱণাপন্ন হোৱা অৱশ্যক। তেওঁ সেই মায়াৰূপ আঁৰকাপোৰখন বদিক্ত কৰি আঁতৰাই দিয়ে, তেতিয়াহে জীৱই সেই ভূৱন-মোহিনী মায়াৰ অন্তৰালত থকা ভগৱন্তৰ শ্ৰীমুখ দৰ্শন কৰি কৃতকৃত্য হব পাৰে (গীতা ৭।১৪)।

[মন্তব্য 'অব্যক্ত' শব্দ সাংখ্যবাদীৰ, 'প্ৰধান' নহয় ; কয়নো, সেই মতে 'প্ৰধান' স্বতন্ত্ৰ ; পৰমতম বা পুৰুষৰ অধীন নহয় আৰু আত্মিক ভোগ আৰু মুক্তি দিয়াই তাৰ কাৰ্য। কিন্তু উপনিষদ আৰু গীতাতো এই 'অব্যক্ত' প্ৰকৃতিৰ মুক্তি দিয়াৰ সামৰ্থ্য ক'তো স্বীকাৰ কৰা হোৱা নাই। ১।৩।১১]

এষঃ সৰ্বেষু ভূতেষু স্মৃঢ়োন্নী ন

ଦୃଶ୍ୟତ୍ତ୍ୱେ ଅପ୍ୟାୟା ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ହୁଏତା ହୁଏତାହୁଏତା ୧୫୫

এষঃ অত্যা (এই পৰমাত্মা পৰমশুকৰ) সৰ্বেষু ভূতেষু (সমস্ত
প্রাণীতে বিদ্যমান থাকিলেও) গুতঃ (অবিত্যাকপিনী মায়াবহা
আবৃত থকা বাবে) ন প্রকাশতে (প্রত্যক্ষ নহয়)। তু (কিন্তু)
অত্যায়া (একাত্তয়াযুক্ত) সূক্ষ্মা বৃক্ষা (সূক্ষ্মতত্ত্বনিৰ্ণয় কথিবর্ণনা
বুদ্ধির সহায়ত) সূক্ষ্মদর্শিতঃ (সূক্ষ্মতত্ত্বনিৰ্ণয়ত পারগলোকনকালে)
দৃষ্টতে (যেথা পায়) ॥১২॥

এই পৰমাণু শূন্যকোণত সমস্ত প্ৰাণীৰ হৃদয়ত অন্তৰ্ভাষী-
ৰূপে বিৰাজমান (গীতা ১৫।১৫) কিন্তু নিজৰ মায়াৰ
আৱৰণেৰে আচ্ছাদিত হৈ থকা বাবে তেওঁক সকলোৱে
জানিব নোৱাৰে (গীতা ৭।২৫ ; ১৮।৬১) । সৰ্বান্তৰ্ভাষী
ভগৱন্তৰ কৃপাত মিসকল সুদূতত্ব নিৰ্গমণ কৰি দলৰা একাত্ম-
বুদ্ধিৰ অধিকাৰী হ'ল, সেই সুন্দৰনীলোকৰূপৰে হৈ তেওঁ
প্ৰত্যেক-পোখে হয় ১২৪

সকল দ্বাঃ সনসী প্রাজ্ঞদ্বঃ সৈক্ জ্ঞান্ অ্যামি ।

उत्तमविभक्तिः उत्तमविभक्तिः उत्तमविभक्तिः उत्तमविभक्तिः

[illegible]

কৰিব), জ্ঞানম্ (জ্ঞানস্বৰূপ বুদ্ধিক) মহতি আত্মনি (মহান্ অ'ত্মাত—
জীৱাত্মাত) নিষচ্ছেৎ (বিলীন কৰিব) তৎ (সেই মহান্ আত্মাক)
শান্তে অ'ত্মনি (শান্ত—সৰ্ববিকাৰ-হীত পৰমাত্মাত) যচ্ছেৎ (লীন
কৰিব) ॥১৩॥

[ভগৱৎ-শৰণাগত জনৰ ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ সাধন কেনেকুৱা
—তাৰ উত্তৰত এই উপদেশ দিয়া হৈছে যে,—] ভগৱন্তৰ
বিষয়ে জ্ঞান-লাভৰ অভिलायी বিবেকী পুৰুষে প্ৰথমতে
সমুদায় ইন্দ্ৰিয়ক মনত বিলীন কৰা উচিত ; সিহঁতৰ
যেন একো কাম নাই—সিহঁতে যেন বিষয়ৰ প্ৰেৰণা মনলৈ
নানে। এই সাধনাৰদ্বাৰা যেতিয়া ইন্দ্ৰিয়বোৰ নিষ্ক্ৰিয়
হব, তেতিয়া মনক জ্ঞানস্বৰূপ বুদ্ধিত লয় কৰিব ; অৰ্থাৎ
বিশিষ্ট জ্ঞানস্বৰূপ নিশ্চয়াত্মিকা যি বুদ্ধি, তাৰ কাৰ্যৰ বা-
হিৰে মনৰ যেন বেলেগ সত্তা, বেলেগ চিন্তা একোৱেই
নাই। এই সাধনাত অভ্যস্ত হলে সেই বিজ্ঞানস্বৰূপ বুদ্ধিক
জীৱাত্মাৰ শুদ্ধস্বৰূপত বিলীন কৰিব ; অৰ্থাৎ শুদ্ধ আত্মাৰ
বাহিৰে নিজ স্বৰূপতকৈ ভিন্ন কোনো বস্তুৰেই অস্তিত্ব
অথবা স্মৃতি যেন নোহোৱা হৈ যায়। এনেদৰে অভ্যস্ত
হোৱাৰ পাছত জীৱাত্মাই নিজক পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমত
বিলীন কৰি দিব—য'ত সকলো বিকাৰ, বিচাৰ, বিজ্ঞান—
সমস্তই উপশান্ত হয়—জীৱই চিৰশান্তি লাভ কৰে ॥১৩॥

উত্তীৰ্ণত জাগ্ৰত প্ৰাপ্য স্বপ্নান্ নিৰোধত :

ক্লেশা ধাৰা নিশিতা ক্লেশত্যা দুৰ্গং পথন্তঃ

কৰয়ো বদন্তি ॥১৪॥

উত্তীৰ্ণত (হে জনতা। উঠা), জাগ্রত (জাগা—সাবধান হোৱা), ববান্ প্রাপ্য (শ্রেষ্ঠ মহাপুরুষসকল ওচৰলৈ গৈ) নিবোধত (পৰমার্থ তত্ত্ব বুজি লোৱা), [কিয়নো] তৎ পথঃ (সেই পৰমার্থজ্ঞানৰ—পৰমাত্মজ্ঞানৰ পথ) ক্ৰুৎস্ব (খুবৰ) নিশিতা (শানত দি ধৰোৱা) দুৰ্ভায়া ধাৰা (অনতিক্ৰমণীয় ধাৰৰ নিচিনা) দুৰ্গম্ (দুৰ্গম - অত্যন্ত কঠিন)—কবয়ঃ (তত্ত্বজ্ঞানীসকলে) বদন্তি (টেক আছে) ॥১৪॥

[ধৰ্মৰাজ যমৰ মুখেদি লোকহিতৈষিণী শ্ৰুতিবদ্বাৰা সংসাৰভাপক্লিষ্ট মানৱবৃন্দলৈ উদাত্ত আহ্বান জনোৱা হৈছে —] হে মানৱসমূহ! তোমালোকৰ লাখ-লাখ জনম অজ্ঞান-অন্ধকাৰত শুই থাকোতেই গ'ল। এইবাৰ পৰমপুরুষৰ কৃপাত লাভ কৰা দুৰ্লভ মনুষ্য জন্ম পাই ক্ষণকালৰ বাবেও বাসনাৰ-জালত নপৰিৱা, উঠা, মোহ-নিদ্ৰা ত্যাগ কৰি মানৱী-জন্মৰ প্ৰয়োজন পূৰ্ণ কৰিবলৈ সতৰ্ক হোৱা—সাবধান হোৱা, পৰমার্থতত্ত্বজ্ঞানীপুরুষৰ ওচৰলৈ গৈ সেই-সকলৰ উপদেশ লোৱা; নিজৰ পৰম কল্যাণৰ পথ—পৰমার্থবহুস্ত সেইসকলক সেৱা-শুশ্ৰূষাৰে সজ্জষ্ট কৰি বাবে বাবে সুধি খৰাচ-মাৰি বুজি লোৱা (গীতা ৪।৩৪)। মনত ৰাখা, মনুষ্য জন্মৰ পৰম-অৰ্থ পৰমাত্মাপুরুষৰ সাক্ষাৎকাৰ—ভগৱৎ শৰণাগতি ধেমালিৰ কথা নহয়; শানত দিয়া স্ততীক খুবৰ সাকোৱেদি চলাৰ নিচিনা অতি-দুৰ্গম সেই গন্তব্য পথ—ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ পথ ভগৱন্তৰ কৃপাপ্ৰাপ্ত মহাপুরুষসকলৰ বক্তৃতি নাপালে অতিক্ৰম কৰা অত্যন্ত কঠিন। গতিকে

সাৱধান ! বিচা-বুদ্ধিৰ অহঙ্কাৰ নকৰিবা ! জ্ঞানী-গুৰুৰ
শৰণাপন্ন হোৱাঁ ; সেইসকলৰ উপদেশ-ৰাণীয়ে হে তোমা-
লোকক মানৱ-জীৱনৰ লক্ষ্য পৰমপথৰ সন্ধান দিব পাৰিব
(গীতা ৪।৩৫) ॥১৪॥

অশকমস্পৰ্শমকপমব্যয়ং তথাবসং নিত্যমগন্ধরূচ যৎ ।
অনাতনন্তং মহতঃ পৰং ক্ৰমং নিচায়া তন্মৃত্যুগুথাং
প্ৰমুচ্যতে ॥১৫॥

য়ং (যি পৰমা আ পুৰুষোত্তম) অশকম্ (শব্দৰহিত), অস্পৰ্শম্
(স্পৰ্শৰহিত), অকপম্ (কপৰহিত), অবসম (বসৰহিত) চ (আক)
অগন্ধৰং (গন্ধযুক্ত নহয়) ; তথা (তেনেকৈ) অব্যয়ম্ (ক্ষয়-
ৰহিত), নিত্যম্ (শাস্ত) , অনাদি (উপস্থিৰহিত) , অনন্তম্
(অন্তৰহিত), মহতঃ পৰম্ (মহান্ আত্মাতকৈ জ্যেষ্ঠ) ; ক্ৰমম্
(সৰ্বৰা সত্য) তং (সেই ভগবন্তক) নিচায়া (জানিব পাৰিলে
'মানুষ') মৃত্যুগুথাং (মৃত্যুৰ মুখৰপৰা) , প্ৰমুচ্যতে (বাচি
যায়) ॥১৫॥

[পূৰ্বমন্ত্ৰত উক্ত হোৱাদৰে পৰমার্থসাধনৰ পথ অতি
চুৰ্গম কিয় ? এনে আশঙ্কাৰ উত্তৰস্বৰূপে পৰমা আ পুৰুষো-
ত্তমৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰি কোৱা হৈছে]—সেই পবত্ৰঙ্গ
পৰমপুৰুষ শব্দ, স্পৰ্শ, কপ, বস আৰু গন্ধযুক্ত নহয় ।
অৰ্থাৎ সাংসাৰিক বিষয় সমূহক গ্ৰহণ কৰিবপৰা ইন্দ্ৰিয়-
বোৰৰদ্বাৰা তেওঁ গ্ৰাহ্য নহয়—প্ৰাকৃত ইন্দ্ৰিয়বৰ্গৰ, অপ্ৰাকৃত
ভাববোধৰ শক্তি নাই । তেওঁ ক্ষয়-বুদ্ধিৰ্জিত শাস্তভাৱ—

যাৰ আদিও নাই, অন্তও নাই। অন্তঃকৰণ আৰু ইন্দ্রিয়-
সমূহৰ পৰিচালক জীবাাত্মাকৈয়ো শ্ৰেষ্ঠ সেই পৰমাত্মা
পুৰুষেই চিৰন্তন সত্য। তেওঁক জানিব পাৰিলেই মানুহ
মৃত্যুৰ মুখৰপৰা সাৰি যায়—বাৰে বাৰে উপজি-মৰি সংসাৰ
চক্ৰত ঘূৰি থাকিবলগীয়া নোহোৱা হয় ॥১৫॥

নাচিকেতমুপাখ্যানং মৃত্যুপ্ৰোক্তং সনাতনম্।

উক্তাশ্ৰিত্বা চ মেধাৱী ব্ৰহ্মলোকে মহীয়তে ॥১৬॥

মৃত্যুপ্ৰোক্তম্, (যমৰজ্ঞাৰদ্বাৰা কথিত) নাচিকেতম্, (নাচি-
কেতাই শুনা) সনাতনম্, (এই চিৰন্তন) উপাখ্যানম্, (উপাখ্যানৰ
নিচিনা উপদেশ) উক্তা (বৰ্ণনা কৰি) চ শ্ৰিত্বা (আৰু শুনি)
মেধাৱী* (ধাৰণাধাৰী পুৰুষে) ব্ৰহ্মলোকে মহীয়তে (ব্ৰহ্মবায়-
প্ৰাপ্ত হৈ মহিমান্বিত হয়) ॥১৬॥

এই অধ্যায়ত যমৰজ্ঞাই কোৱা যি উপদেশ নাচিকেতাই
শুনিলে, ই বেদৰ চিৰন্তন উপদেশ*। ইয়াক ধাৰণা
কৰিবপৰা যি মেধাৱী পুৰুষ, তেওঁ ইয়াক জিজ্ঞাসুজনৰ

* বেদ সনাতন - নিত্য। যম-নাচিকেতাৰ এই উপাখ্যান
নিত্য-বেদৰ অঙ্গ; সেইবাবে ইয়ো নিত্য সনাতন। পুজ্যপাদ
ভাষ্কৰ আচাৰ্যপাদৰ মতে এনে উপাখ্যানবিলাক অৰ্থবাদমাত্ৰ,
অৰ্থাৎ বেদৰ বক্তব্য মূল বিষয়বেই জনমানসত প্ৰতিফলন হব-
পৰাকৈ বহলাই বুজাবলৈ আখ্যানৰূপত কথিত হৈছে। এইবোৰ

আগত বৰ্ণনা কৰি আৰু নিজেও ব্ৰহ্মবাদীৰূপৰা শুনি
ব্ৰহ্মলোকত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে; অৰ্থাৎ এই উপদেশৰ
ভাৱগ্ৰাহী লোকে তদুৰূপী সাধনা-ভজনবছাৰা ভগৱন্তৰ—
প্ৰীতি-সাধন কৰি মনুষ্য-জীৱনৰ পৰম পুৰুষাৰ্থ প্ৰাপ্ত হয়
॥১৬॥

য় ইমং পৰমং শুভং শ্ৰবয়েৎ ব্ৰহ্মসংসদি ।

শ্ৰয়তঃ শ্ৰাদ্ধকালে বা তদানন্ত্যায় কল্পতে ॥

তদানন্ত্যায় কস্মত ইতি ॥১৭॥

য়ঃ (যি লোকে) শ্ৰয়তঃ (শুদ্ধচিহ্নে) পৰমং শুভং (সৰ্বো-
ত্তম আৰু গোপনীয়) ইমং (এই বহু কথাত) ব্ৰহ্মসংসদি (ব্ৰহ্ম-
জিজ্ঞাসু সমাজত) বা (কিংবা) শ্ৰাদ্ধকালে (শ্ৰাদ্ধৰ সময়ত) 'নিম-
ন্ত্ৰিত শ্ৰাদ্ধভাজনসকলক') শ্ৰবয়েৎ (শ্ৰৱণ কৰায়), তং (সেই
সকলক শ্ৰৱণ কৰোঁবা কৰ্ম বা শ্ৰাদ্ধ) তদানন্ত্যায় কল্পতে (অনন্ত-
কালানন্তৰ সময়ত হয় ।) তং তদানন্ত্যায় কল্পতে ইতি [এই শেষ-
বাক্যটিৰ পুৰুষক্তি অধ্যায়ৰ সমাপ্তিসূচক] ॥১৭॥

যি শুদ্ধচাৰী লোকে শুদ্ধচিহ্নেৰে শুদ্ধবুদ্ধি ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসু-
সকলৰ সভাত এই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু অতি গোপনীয় পৰমাত্ম-
তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰি শুনাৰ অথবা পিতৃশ্ৰাদ্ধৰ সময়ত সন্মিলিত

ঐতিহাসিক-ঘটনা বুলি বিবেচনা কৰা উচিত নহয়, কিয়নো
ইতিহাস সৃষ্টিৰ পাছৰ বচনা, বেদ কিত্ত অৱাদি—সৃষ্টিবো পূৰ্বধৰ্তী ।
এই কাৰণে তাত লৌকিক ইতিহাসৰ স্থান নাই ।

অভ্যাগতসকলক জ্ঞান কৰায়, তেওঁৰ সেই জ্ঞান কবোৱা
কৰ্ম আৰু সেই জ্ঞান অনন্ত ফলদায়ক হয়, অনন্তফল
দিবাল সমৰ্থ হয় ।

শেষ বাক্যৰ পুনৰুক্তিৰদ্বাৰা সিদ্ধান্তৰ নিশ্চিততা
আৰু অধ্যায়ৰ সমাপ্তি সূচাইছে ॥১৭॥

॥ তৃতীয় বঙ্গী সমাপ্ত ॥

প্ৰথম অধ্যায় সমাপ্ত ॥১॥

দ্বিতীয় অধ্যায়

প্রথম বঙ্গী

পৰাঞ্চি খানি ব্যত্ৰং স্বয়ম্ভু—
 তস্মাৎ পৰাণ্ডপশ্চতি নান্তবান্ ।
 কশ্চিদ্বীৰঃ প্রত পাত্মানমৈক্ষ—
 দারুতচক্ষুবমৃততমিচ্ছন্ ॥১॥

স্বয়ম্ভুঃ (স্বয়ং প্রকটিত পরমেশ্বরে) খানি (সমুদায় ইন্দ্রিয়কে)
 পরাঞ্চি (বহির্মুখ করি) ব্যত্ৰং (হিংসা করিলে) ১, তস্মাৎ
 (সেই কারণে 'মানুষে ইন্দ্রিয়বিলাকবদ্বারা') পরাণ্ড, (বহির্বিষয়-
 বোরহে) পশ্চতি (দেখে), ২, অন্তবান্ (অন্তবস্থ আত্মাক)
 ন (নেদেখে) ; কঃচিৎ বীৰঃ (কোনোবা একক মাত্র বিবেকী-
 পুরুষে) অমৃততম্, ইচ্ছন্ (অমরত্বকর পরমপদ প্রাপ্তির অন্তিমার্থী
 হৈ) দারুতচক্ষুঃ (চক্ষু আদি ইন্দ্রিয়বোরক বহির্বিষয়বপরা ঘূরাই
 অন্তর্মুখী করি) প্রত্যক্-আত্মানম্ (অন্তবাত্মাক) একং (সাক্ষাৎ-
 কার করে) ১১ ॥

[পূর্বতে কোরা হ'ল যে, পরব্রহ্ম ভগ্নবস্ত সমস্ত প্রাণীতে
 অন্তর্যামীরূপে বিবাজমান হলেও অবিভাষণতঃ তেওঁর
 সাক্ষাৎ প্রাপ্তি নহে) ; কিন্তু সূক্ষ্ম বিচার-বুদ্ধিবিশিষ্টজনে

মাত্ৰ তেওঁৰ সাক্ষাৎ পায়। প্ৰশ্ন হ'ব পাৰে—‘সেই পৰ-
মেশ্বৰ যদি অন্তৰ্যামীৰূপে মোৰ হৃদয়তে আছে, তেন্তে
কিয় মই অন্তৰ্দৃষ্টিৰে তেওঁক দেখা নাপাওঁ ? কোনোবা
কশ্চিং একনেহে মাত্ৰ কিয় দেখা পায় ? এই আশঙ্কাৰ
উত্তৰত কোৱা হৈছে]

ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ গন্ধ, ৰস ৰূপ, স্পৰ্শ, শব্দ—এই সমস্ত
বিষয় বাহিৰত। এই বিলাকৰ যথার্থ জ্ঞান জন্মাবলৈ
ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ সৃষ্টি ; এইবোৰৰ জ্ঞান নহলে মানুহে কোনো
বিষয়ৰে স্বৰূপ আৰু গুণ বুজিব নোৱাৰে আৰু সেইবোৰৰ
যথাযোগ্য ভাগ আৰু গ্ৰহণ কৰি ভগৱন্তৰ ইন্দ্ৰিয়বচনাৰ
উদ্দেশ্য সিদ্ধি কৰিবলৈ সেইবোৰৰদ্বাৰা কোনো শুভাশু-
চানৰেই সম্পাদন কৰিব নোৱাৰে। এইকাৰণে স্বয়ম্ভু
পৰমপুৰুষে ইন্দ্ৰিয়বিলাকক বহিমুখ কৰি অজ্ঞিলে, যাতে
সিহঁতৰদ্বাৰা সুবিদায়ক, স্বাস্থ্যকৰ, বিস্তৃদ্ধ বিষয় গ্ৰহণ
কৰি সুখময় জীৱন-যাপনপূৰ্বক মানুহে জীৱনৰ লক্ষ্যপথলৈ
আগবাট যাব পাৰে। কিন্তু ইন্দ্ৰিয়বিলাকৰ এই বহি-
মুখীকৰণ সিহঁতৰ প্ৰতি হিংসা যেন হৈ হ'ল, কিয়নো,
বিবেক-বুদ্ধিৰ অভাৱত প্ৰায়বোৰ মানুহেই পৰমেশ্বৰৰ
ইন্দ্ৰিয়সৃষ্টিৰ অভিপ্ৰায় বুজি বাহ্যবিষয়বোৰৰ বমনীয়-
তাত মোহগ্ৰস্ত হৈ ইন্দ্ৰিয়বিলাকৰদ্বাৰা উদ্ভাদৰ দৰে বিষয়ৰ
ভোগসুখতে আসক্ত হয়—বাহ্যিক বিষয়তে মজি থাকে
বাবে অন্তৰ্দৃষ্টি নোহোৱা হয়। সিহঁতে সিহঁতৰ সৃষ্টিকৰ
অন্তৰ্যামী পৰমাত্মাৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত নকৰে। কৰবাত

কোনোৰা এজন মাত্ৰ বিচাৰবুদ্ধিবিশিষ্ট বিবেচীলোকে
সাধুসঙ্গ, স্বাধায় আৰু ভগৱন্তৰ কৃপাৰ ফলত বিষয়ভোগৰ
পৰিনাম-হুঃখ বুজিব পাৰে আৰু মনুষ্যজন্মৰ চৰম লগা
অমৃতময় পৰমাত্মাপ্ৰাপ্তিৰ উৎকট আকাজক্ষাৰে ইন্দ্ৰিয়বৰ্গক
বাহ্যবিষয়ৰপৰা ঘূৰাই আনি অন্তৰ্মুখী কৰে। তেনেজন
সৌভাগ্যশালী পুৰুষেই প্ৰত্যেকৰে অন্তৰ্ধামী * পৰমাত্মা
পৰমপুৰুষক সাক্ষাৎকাৰ কৰি মনুষ্যজন্ম সাৰ্থক কৰে ॥

পৰাচঃ কামাননুয়ন্তি বালা—
স্তে মৃত্যোয়ন্তি ৰিততস্য পাশম্।
অথ ধীৰা অমৃতত্বং ৰিদিহা
ধ্ৰুৱমধ্ৰুৱেৰেদ্বিহ ন প্ৰোর্থয়ন্তে ॥২॥

বালাঃ (অল্পজ্ঞ—অবিদ্যাগ্ৰস্তলোকে) পৰাচঃ (বাহ্য) কামান্
(কাম্যভোগসমূহৰ) অনুয়ন্তি (অনুসৰণ কৰে, সেইবোৰতে মজি
থাকে) : তে (তেওঁলোকে) ৰিততস্য (সকলোফালে বিস্তাৰিত)

* “যদাপ্নোতি যদাদন্তে যচ্চাতি বিষয়ানিহ।

যচ্চ স্য সততংভৱন্তস্মাদাত্মো ত কীৰ্ত্ততে” ॥

(যি হেতু পোৱা যায়, গ্ৰহণ কৰা হয়, বিষয়ৰ উপভোগ কৰা
হয় আৰু যি নিত্য বিদ্যমান, সেই এইবিলাক যাৰ বিষয়, তাক
‘আত্মা’ বুলি জনা উচিত।) এই আত্মা শাস্তা বা অবিদ্যাচ্ছন্ন
হলে জীৱ (জীৱাত্মা) ধাম পায় আৰু মায়া বা অবিদ্যাৰ পৰা
মুক্ত হলে পৰমাত্মাধৰূপ হয়—

‘মায়াবদ্ধো ভবেজ্জীৱো মায়ামুক্তঃ সদাশিবঃ’ ॥

মৃত্যোঃ পাশম্ (মৃত্যুৰ বান্ধন) যন্তি (যায়) । অথ (এইকাৰণে)
 ধীৰাঃ (বুদ্ধিমান লোকে) ধ্ৰুৱম্ (অবিচল) অমৃতত্বম্ (অমৃতময়
 পৰমাত্মস্বৰূপক) বিদিত্বা (‘বিদ্যা’বিবেকৰদ্বাৰা জানি) ইহ (এই
 সংসারত) অক্ষয়েষু (অনিভাঙোঁগবোৰৰ একোকেই) ন প্ৰাৰ্থয়ন্তে
 (নিবিচাৰে) ॥২॥

যিসকল লোকে ভোগ্যবিষয়বোৰৰ বিনন্দ-বিলাসৰ
 চিক্-মিকানত ভোল গৈ সেইবোৰ পেচুৱাৰ আৰু ভোগ
 কৰাৰ চেষ্টা তেই এই দুৰ্লভ মানৱী-জন্মমটো অতৃপ্ত বিলাস-
 বাসনতে এটাই দিয়ে, তেওঁলোক অল্পজ্ঞ, অজ্ঞান । নিশ্চয়
 তেওঁলোক সবতোভাবে বিস্তাৰিত মৃত্যুৰ বাঘ-জবিত বান্ধ-
 খাতি থাকিব—অনন্তকাল ব্যাপি কাম্যভোগবোৰ ভুঞ্জিবলৈ
 বিভিন্ন যোঁনিত বাৰে-বাৰে জন্মি বাৰে-বাৰে মৰি থাকিব
 লাগিব । এই কাৰণে যিসকল প্ৰকৃতার্থত জানী, সেই
 সকলে এই বিষয়-বাসনাৰ বিষয়ে গভীৰভাৱে বিচাৰ কৰি
 চায় যে, ইন্দ্ৰিয়সমূহৰদ্বাৰা বিষয়ৰ উপভোগ তো সকলো
 যোনিতে পোৱা যায়, মানৱীজন্মমো তাৰ কাৰণেই নে?
 বিষয়ৰ চাণ্ডাতে ঢপলিয়াই ফুৰি, বিষয়-ভোগতে মজি-পচি
 জীৱন-পাত কৰিলেই মনুষ্য-যোনিপ্ৰাপ্তিৰ লক্ষ্য-পূৰণ হ’ব-
 নে? এনেদৰে বিচাৰ-বিজ্ঞানৰদ্বাৰা সেইসকলে বুজে যে,
 জীৱনৰ লক্ষ্য অমৃতস্বৰূপ নিত্য নিৰ্ভিকাৰ পৰমাত্মা ভগৱন্তৰ
 সাক্ষাৎপ্ৰাপ্তি, আৰু সেই লক্ষ্য-সাধন এই মানৱীদেহাৰে
 মাত্ৰ হ’ব পাৰে (বিষয়গুৰুক শূকৰকহো পাখ । হৰিপদসেৱা
 মানৱী বিনে নাই ॥ বৰগীত) । এনে নিশ্চয়ান্বক জ্ঞানৰ

ফলত জীৱনৰ পৰমার্থ সাধন-পথৰ হেঁচাৰদৰূপ অনিত্য
বিষয়-বাসনাৰ প্ৰতি বিতৃষ্ণা জন্মে আৰু সেইবোৰত পৰম
বিবৰ্ত্তন হৈ এই মৰজ্জগতত মৰদেহাবেই অমৰত্ব-প্ৰাপ্তিৰ
পৰমার্থসাধনত সාරথানেৰে আগবাঢ় যায় ॥২॥

য়েন কপং বসং গন্ধং শব্দান্ স্পৰ্শাচ্চ
মৈথুনান্ ।

এতেনৈৱ বিজানাতি কিমত্র পৰিশিষ্যতে ॥
এতদৈৱ তৎ ॥৩॥

য়েন (যাৰ অনুগ্ৰহত 'মানুহে') শব্দান্ স্পৰ্শান্ কপম্ বসন্
গন্ধম্ (শব্দ, স্পৰ্শ, কপ, বস, গন্ধদ্বকপ সংপ্ৰকাৰ বিষয়) চ
(আৰু) মৈথুনান্ (স্ত্ৰী-পুৰুষৰ সংসৰ্গ আদি সুখবিলাক) বিজানাতি
(অনুভব কৰে), এতেন এব (এওঁৰ অনুগ্ৰহতেই 'ইয়াকো' অনুভব
কৰে যে') অত্র (এই সমস্তৰে ভিতৰত) কিম্ পৰিশিষ্যতে (কি
মো অৱশেষ থাকে) ? এতৎ বৈ (এওঁই নিশ্চয়) তৎ (সেই
তুমি জানিবলৈ বিচৰা পৰমাত্মা) ॥৩॥

যাৰ অনুগ্ৰহত মানুহে শব্দ, স্পৰ্শ, কপ, বস, গন্ধ-
কপ যাৱতীয় বিষয় আৰু স্ত্ৰী-পুৰুষৰ মিলন প্ৰভৃতি সমুদায়
সুখ অনুভৱ কৰে । অৰ্থাৎ বিষয়সমূহ অথবা সুখবিলাকে
নিজে নিজক বা পৰস্পৰক জানিব নোৱাৰে, সেই কাৰণে
যাবদ্বাৰা সেইবিলাক জনাজ্ঞাত বা প্ৰকাশিত হয়, যাৰ
প্ৰদত্ত শক্তিবদ্বাৰা সেই সমস্তৰেই অচিৰস্থায়িতাও দেখি
বুজিব পাৰে যে, এই সমস্তৰে ভিতৰত এনে কি বস্তু

আছে—যাব অৱশেষ থাকে ? বিচাৰ কৰি চালে ইয়াকেই
তো জনা যায় যে, এই সমস্তই প্ৰতিফলনে সলনি হৈ
গৈ বিনষ্ট হৈ যায়, একেৰেই অৱশেষ নাথাকে। এই
কাৰণে হে নচিকেতা ! তুমি জানিবলৈ বিচৰা পৰাংপৰ
পৰমেশ্বৰেই একমাত্ৰ অবিদ্বন্দ্ব—যি সৰ্বাৰো কাৰকৰূপে
আদিতো আছে, আৰু সৰ্বাৰো সমাপ্তিকৰূপে শেষতো থাকে,
তেৱেঁই একমাত্ৰ গতি ॥৩॥

স্বপ্নান্তং জাগৰিতান্তং চোভৌ যেনানুপশ্ৰুতি ।

মহান্তং বিভুমাত্মানং মত্বা ধীৰো ন শোচাত ॥৪॥

স্বপ্ন-অন্তৰ্গত চ (সপনৰ দৃশ্যবোৰ আৰু) জাগৰিত-৩৭ম্
(জাগৰণৰ দৃশ্যবোৰ) উভৌ (এই দুয়ো অৱস্থাৰ দৃশ্য ‘মানুহে’)
যেন (যাবদ্বাৰা) অনুপশ্ৰুতি (নিঃস্তৰ দেখি আছে), মহান্তম্
(সেই সৰ্বমহৎ) বিভুম্ (সৰ্বব্যাপী) আত্মানম্ (সৰ্বাৰো আত্মা
পৰমপুৰুষক) মত্বা (জানি) ধীৰঃ (বিবেকীজন, ন শোচতি
(শোক নকৰে, দুখাৰ্জিত হয়) ॥৪॥

সুই থাকোতে সপোনত যিবোৰ দৃশ্য আৰু জাগি থকা
অৱস্থাত যিবোৰ দৃশ্য মাত্ৰতে অনুভৱ কৰে—এই দুয়ো
অৱস্থাতে সংঘটিত সমুদায় ঘটনা আত্মাবদ্ধাৰাই অনুভূত
হয়। সৰ্বজ্ঞানময় সৰ্বাত্ম্যামী পৰমাত্মাৰ বিজ্ঞানশক্তিৰ
অংশবিশেষ জীৱাত্মাই তেওঁৰপৰাই পোৱা জ্ঞানাংশৰ-
দ্বাৰা জাগতিক ঘটনা-প্ৰৱাহৰ জ্ঞান লাভ কৰে। যেনেকৈ
জুইৰ পোৰা-ক্ষমতা ফিৰিঙতিতো থাকে। সেইদৰেই

পৰমাত্মাৰ জ্ঞান-শক্তি জীৱাত্মাই পায়। সেই সমস্ত জীৱৰ
সমুদায় জ্ঞানৰ আকৰ সৰ্বব্যাপী সৰ্বাত্মা ভগৱন্ত পুৰুষোত্তমক
জানিবপৰা মহাপুৰুষে কেতিয়াও কোনো কাৰণতে শোক
নকৰে, শোক-হুত—সবেই ভগৱন্তৰ লীলা বুদ্ধি তন্ময়
ভাৱেৰে তেওঁৰ বিশ্ববিমোহিনী মায়া দৰ্শন কৰি আনন্দ-
অনুভৱ কৰে ॥৪॥

য় ইমং মধ্বদং বেদ আত্মানং জীৱমন্তিকাং ।
ঈশানং ভূতভৱ্যন্ত ন ততো বিজুগুপ্সতে ।
এতদৈ তৎ ৫॥

যঃ (যি জনে) মধু-অদম্ (কৰ্মফলৰূপ মধুভোজী), জীৱম্
(জগৎজনৰ জীৱনদাতা), ভূতভৱ্যন্ত (ভূত; ভৱিষ্যৎ আৰু
বৰ্তমানৰো) ঈশানম্ (নিয়ন্ত্ৰাকপে) ইমম্ আত্মানম্ (এই পৰ-
মাত্মাক) অন্তিকাং (নিজৰ সমীপতে বুলি) বেদ (জানে)-
ততঃ (তাৰ পাছত 'তেওঁ') ন বিজুগুপ্সতে (নিজক ৰক্ষা কৰি-
বলৈ ব্যাকুল নহয়)। এতৎ বৈ (এৱেই নিশ্চয়) তৎ (সেই
তোমাৰ জিজ্ঞাস্য পৰমাত্মা) ॥৫॥

প্ৰাণীমাত্ৰেৰে জীৱনদাতা যি পৰমাত্মাই জীৱাত্মাকপে
কৃতকৰ্মৰ ফলজ্ঞোগ কৰে, যি অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ-
জাগাতক কাৰ্যসমুদায় নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, সেই পৰমাত্মা পুৰুষক

* 'মন্ত্ৰ' 'জীৱ' শব্দই জীৱাত্মাক বুজোৱা নাই, পৰমাত্মা অৰ্থত
হে' প্ৰযুক্ত হৈছে; কিয়নো, জীৱাত্মা ভূত, ভৱিষ্যৎ আৰু বৰ্ত-
মানৰ নিয়ন্ত্ৰা হ'ব নোৱাৰে। একবগো পৰমাত্মাৰ, জীৱাত্মাৰ
নহয় (ব্ৰহ্মণ্য—ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ১।৩.২৪ সূত্ৰৰ শাকবতাত্ম)।

য জনে এইদবেই বুজে যে, 'তেওঁ অন্তৰ্যামী আত্ম-
 ৰূপে মোৰ অতি সমীপত—মোৰ হৃদয়ত সৰ্বক্ষণতে বিৰাজ-
 মান' (সমস্ত ভূতৰে তুমিসে আতমা, হৃদয় পৰম গুৰু'। কীৰ্তন।]
 ইয়াৰপৰা তেওঁৰ স্বাভাৱিকতে এই ধাৰণাও হৈ যায় যে,
 'মোৰ নিচিনাকৈয়ে সেই জগজ্জনজীৱন সৰ্বজনৰে হৃদয়ত
 বিৰাজিত'। ভগৱন্তৰ এই মহামহিমস্বৰূপ যিজনৈ কেতি-
 যাও নাপাহৰে, তেওঁ নিজক লুকুৱাবলৈ কোনো চেষ্টা
 নকৰে ; নিন্দা, ঘৃণা বা হিংসাও নকৰে। কবিৰ কাক ?
 মই, তুমি, অমুক, তমুক—ইত্যাদি ভেদ-বুদ্ধি থাকিলেহে
 ভয়, ঘৃণা' প্ৰভৃতিৰ প্ৰবেশ ঘটিব পাৰে। “যত জীৱ
 জঙ্গম, কীট পতঙ্গম, অগনংগজগ তেৰি কায়া”—যাৰ
 ভাৱনাত, তেওঁ কাৰপৰা নিজক লুকুৱাব ? কাকেইবা
 ঘিণ অথবা হিংসা ক'বব ! তেওঁ 'সৰং ৱিষ্ণুময়ং জগৎ'
 জ্ঞানেৰে সমস্ত প্ৰাণীতে ভগৱৎসত্তা দৰ্শন কৰি প্ৰাণী-
 মাত্ৰৰে সেৱাপৰায়ণ হয় (গীতা ৬।৩১ ; ভাগৱত ৩।২৯
 ২৭) নচিকেতা ! এই সেই পৰমাত্মা, যাৰ বিষয়ে তুমি
 জ্ঞানিব খোজা ॥৫॥

য়ঃ পুৰং তপসো জাতমদ্যঃ পুৰমজায়ত ।
 গুহ্যং প্ৰশিষ্ট তিষ্ঠন্তং যো ভূতেভিৰ্যপশ্যত ।
 এতদৈ তৎ ॥৬॥

য়ঃ (যি) অন্তঃ (পানীতকৈ) পূৰ্বম্ (প্ৰথমতে) অজায়ত (‘হিৰণ্য-
গৰ্ভৰূপে’ আৱিৰ্ভূত হ’ল), পূৰ্বম্ (‘সেই’ সৰ্বপ্ৰথম) তপসঃ
জাতম্ (সত্যসংকল্পৰপৰা উৎপন্ন), গুহ্যম্ প্ৰবিশ্য (হৃদয়-গুহাত
প্ৰবেশ কৰি) ভূতেভিঃ (জীৱসমূহৰ সৈতে) তিষ্ঠতুম্ (অবস্থান
কৰা সৰ্বাত্মা পৰমেশ্বৰক) যঃ (যি পুৰুষে) ৱাপশ্যত (দৰ্শন
কৰে, ‘তেৱেই সাৰ্থক দৰ্শন কৰে’)। এতৎ বৈ (এৱেই নিশ্চয়)
তৎ (সেই ‘তোমাৰ জিজ্ঞাস্য পৰমাত্মা’) ॥৬।

[যি প্ৰত্যগাত্মা—প্ৰতি জীৱৰ অন্তৰস্থ আত্মা, তেৱেই
সৰ্বাত্মা পৰমপুৰুষ। এক আদিতীয় পৰমেশ্বৰেই ‘সমস্তৰে
আত্মা হৰি পৰম বান্ধব’—ইয়াকে দেখুৱাইকোৱা হৈছে—]
পানীৰ (পাঁচো মহাভূতকে বজাইছে-পানী শব্দই) অৰ্থাৎ
পঞ্চমহাভূতৰ সৃষ্টি নৌ হওঁতেই যি হিৰণ্যগৰ্ভ ব্ৰহ্মা ৰূপে
আৱিৰ্ভূত হ’ল, যি সত্যসংকল্প পৰব্ৰহ্মৰপৰা প্ৰথম প্ৰৱৰ্তিত
হৈ সমস্ত জীৱৰ হৃদয়ৰূপ গুহাত প্ৰৱেশ কৰি দেহ-
শ্ৰিয়সমষ্টিৰ সৈতে অবস্থান কৰে, সেই পূৰ্ণব্ৰহ্মক যিজন
পুৰুষে এনেদৰে জানে যে, ‘সমস্ত প্ৰানীৰ হৃদয়-গুহা-
বাসী অন্তৰ্বামী আত্মা এক পৰমাত্মাইছে; এই ষিৰাট
বিগৰি তেওঁৰ মহিমাকে প্ৰকাশ কৰিছে’—সেই জনৰে বৰ্ণাৰ্থ
জনা হ’ল। এই কথা মহাভাৰতীয় ৰিক্সসহস্ৰনামতো
কথিত হৈছে—‘এজন বিশ্বনিয়ন্তা পৰমেশ্বৰেই ষিৰাট ৰূ-
পে—অনেকানেক পৃথক্ পৃথক্ ভূতবৰ্গ হৈ সেই সমস্তৰ
অন্তৰাত্মাৰূপে সমগ্ৰ বিশ্বক পৰিচালন-পৰিপালন কৰিও
অকয়-অব্যয়স্বৰূপত বিদ্যমান থাকে’—

(একো বিয়ুৰ্মহৃত পৃথক্ ভূতান্বেকশঃ । জ্ঞান্ লোকান্ বাপ্য
ভূতান্ । ভূক্তে বিশ্বভূগব্যয়ঃ ॥) । এই বিদ্যাত্মা পুরুষোত্তমসেই
তুমি জ্ঞানিবলৈ বিচৰা পৰমাত্মা ৷৬৥

যা প্রাণেন সম্ভৱত্যা দিতিদেৱতাময়ী ।

গুহাং প্ৰৱিশ্য তিষ্ঠন্তীং যা ভূতেভিৰ্যজায়ত ॥

এতদৈ তৎ ॥৭৥

যা (যি) দেৱতাময়ী (দৈবীশক্তি সমন্বিতা) অদিতিঃ (শক্তি-
দিগ্বিষয়ৰ গ্ৰহণ বা গ্ৰহণকৰিণী শক্তি) প্রাণেন (প্রাণস্বৰূপ
হিৰণ্যাৰ্ভব সৈতে) সম্ভৱতি (অভিব্যক্ত হয়), যা (যি শক্তি)
ভূতেভিঃ (প্রাণীবৰ্গৰ সৈতে) ব্যজায়ত (আৱিৰ্ভূতা হ'ল), গুহাং
প্ৰৱিশ্য (হৃদয়-গুহাত প্ৰৱেশ কৰি) তিষ্ঠন্তীম্ (অৱস্থিত 'সেই
শক্তিক যি দৰ্শন কৰে'), এতৎ বৈ (এই দৰ্শন নিশ্চয়) তৎ
(সেই তামান জিজ্ঞাসিত পৰমাত্মাবেই দৰ্শন) ॥৭৥

সমস্তদেৱতাৰ — ঈন্দ্ৰিয়বৰ্গৰ জন্ম আৰু শক্তিকপিনী বাবে
যি দেৱতাময়ী, যাবতীয় বিষয়সমূহ অদন = ভোগ কৰে বা
গ্ৰহণ কৰে বাবে 'অদিতি' নামে প্ৰসিদ্ধা যি পৰমা শক্তি—
যি হিৰণ্যগৰ্ভৰূপ প্রাণৰ সঞ্চাৰৰ সময়কালতে প্ৰাচুৰ্য্ভূত হয়
আৰু যি সমস্ত প্ৰাণীৰ প্ৰাণ-শক্তিৰ বীজৰূপে একেলগে
আৱিৰ্ভূতা হৈ হৃদয়-গুহাত প্ৰৱিষ্ট হৈ অৱস্থিত থাকে, সেই
মহাশক্তি পংমেগ্ধৰব সৈতে অভিন্ন ; — ভগৱান্ আৰু তেওঁৰ
শক্তি ভিন্ন হ'ব নোৱাৰে । পৰমপুৰুষেই এই শক্তিকপত
অভিব্যক্ত । নচিক্বেতা ! এই মহাশক্তিৰ সাক্ষাৎকাৰ

পোরা জনে পৰমপুৰুষকেই দৰ্শন ববে । এই পৰমেশ্বৰী
শক্তিয়েই তুমি জানিবলৈ বিচৰা পৰমাত্মা ॥৭॥

অৰণ্যোনিহিতো জাতৱেদা গৰ্ভইৰ সূত্ৰতো
গভিনীভিঃ ।

দিৱে দিৱ্য ঈড্যো জাগ্ৰদ্ভিহঁৱিষ্যদ্ভিৰ্মনুস্যো-
ভিৰগ্নিঃ । এতদৈ তৎ ॥৮॥

* এই পৰমেশ্বৰী শক্তিৰ দ্বাৰা দেৱীভাগৱত ৩ উক্ত আছে—

সৰ্বদৈবতং ন ভেদোচস্তু সৰ্বদৈৱ মমাত্ম চ ।

স্বোহসৌ সাহং অহং যাসৌ ভেদোহস্তু মতিৰি-মাং ॥

অৰ্থাৎ ‘মোৰ আৰু এই পৰব্ৰহ্মৰ সদায় এককণতা ; কোনো ভেদ
নাই । কিয়নো, যি সেই ব্ৰহ্ম সি এই আৰু মই বি, সি সেই
ব্ৰহ্ম । মন্ত্ৰভ্ৰম হলেহে আমি দুটোৰ ভেদ-দৰ্শন হয়’ । ভাগৱতৰ
‘অনাদি-পাত’নত শ্ৰীশঙ্কদেৱৰ লেখনাতো—এই অৰ্থটো প্ৰকাশ
পাইছে— “অনাদিকপিনী ঈশ্বৰৰ অঙ্গকায় ।

ব্যক্ত ভৈল্য মহাগায়্য সৃষ্টিক ইচ্ছায় ॥

অনিৰ্যো প্ৰকৃতি একো গুণে নোহা হীন ।

তোৰাৰে আমাৰে কিঞ্চিতেকো নাহি ভিন্ন ।

মোৰ নিজ শক্তি সাক্ষাতে দেখো প্ৰাণ ।

সব্বৰে কৰিয়ো মায়া জগত নিৰ্মাণ” ॥

এই অনাদি অচিন্ত্য চিন্ময়ী শক্তি বিষ্ণুমায়া পৰমেশ্বৰীৰূপে
দুৰ্গা, চণ্ডী, কালী, ইত্যাদি নামেৰে পূজিতা আৰু উপাসিতা
হয়—“স্বা দেৱী সৰ্বভূতেশু বিষ্ণুমায়েতি শক্তিভা ।

নমস্তস্মৈ নমস্তস্মৈ নমস্তস্মৈ নমো নমঃ” ॥ ইত্যাদি ‘দুৰ্গা
স্তুতী’ ।

গতিনীতিঃ গভঃ ইব (গৰ্ভবতী স্ত্রীলোকবদ্বাৰা সুবক্ষিত গৰ্ভব
দৰে) অবণোঃ নিহিতঃ (দুই অবণিকাঠৰ মাজত অবস্থিত)
জাতবেদাঃ অগ্নিঃ (সৰ্বজ্ঞানময় অগ্নিদেৱতা) সুভূতঃ (সুবক্ষিত
থাকে) । জাগ্ৰতিঃ (জাগৰক, সাৱধানী) হৰিষ্মতিঃ (হৰন-
যোগ্য দ্ৰব্যশালী) মনুশ্বেতিঃ (মনুহৰিলাকবদ্বাৰা) দিবে দিবে
(প্ৰতিদিনে) ঈডাঃ (সেৱিত হোৱা) এতৎ বৈ (এই সৰ্বদেৱতাৰ
ব্যৱাহক সৰ্বজ্ঞ অগ্নি নিশ্চয়) তৎ (তোমাৰ জিজ্ঞাসিত পৰমাত্মা,
ঈশ্বৰ) ॥৮॥

নিয়মীয়া আহাৰ-পানীৰে পৰিপুষ্ট হোৱা গৰ্ভস্থ
সন্তান যেনেকৈ গৰ্ভধাৰিনীৰদ্বাৰা মাতৃগৰ্ভত সুবক্ষিত হয়,
সেইদৰে সৰ্বজ্ঞানময় অগ্নিদেৱ অগ্নিজলোৱাৰ কাৰণে
ব্যৱহাৰ কৰা উত্তৰাৱণি আৰু অধৱাৱণিৰ—(ওপৰ আৰু
তলৰ দুটুকুৰা কাঠৰ) মাজত সুবক্ষিত থাকে আৰু
সাৱধানী, অন্ধালু লোকসকলবদ্বাৰা হবনীয় দ্ৰব্যসম্ভাৰেৰে
পাতিদিন উপাসিত হয় এই সমস্ত-দেৱতাৰ্গৰ হৰিঃ
বহনকাৰী, সমস্তকে জানোতা, বিবাহীশ্বৰ অগ্নি পৰম-
পুৰুষৰ প্ৰতীক । তুমি নিশ্চয়কৈ জানিবা—নচিকেতা ।
তুমি জানিবলৈ বিচৰা সৰ্বাত্মা পৰব্ৰহ্ম এৱেই ॥৮॥

যতশ্চোদেতি সূৰ্যোহন্তঃ যত্র চ গচ্ছতি ।

তৎ দেৱাঃ সৰ্বং অৰ্পিতাস্তদু নাভ্যেতি কশ্চন ।

এতদৈ তৎ ॥৯॥

যতঃ (বাৰণধা) সূৰ্যঃ উদেতি (সূৰ্য উদয় হয়), যত্র চ

(আক যাত) অন্তম্ চ গচ্ছতি (অন্তগামী ও হয়), সৰ্বোদেবঃ (সমস্ত দেবতা) তন্ম অপিতাঃ (তেওঁতেই সংপ্রবিষ্ট আছে) তৎ উ (সেই পৰমপুৰুষক) কঃচন (কোনোবেই) ন অতি-এতি ('কেতিয়াও' অতিক্রম কৰিব নোৱাৰে)। এতৎ বৈ (এইেই নিশ্চয়) তৎ (সেই তোমাৰ জ্ঞাতবা পৰমাত্মা) ॥৯॥

যি পৰমপুৰুষৰপৰা সূৰ্য উদিত হয়— প্রকাশিত হয় আক যাত গৈ অন্তমিত—বিলীন হৈ যায়— যাৰ শাসনত সূৰ্যদেৱতাৰ উদয়াস্তলীলা আবহমান কাল নিয়মমতে চলি আছে, সেই বিশ্বাত্মা পুৰুষোত্তমতে সমস্ত দেৱতাবৃন্দ অন্তঃ-প্রবিষ্ট পাকে। এনে কোনোৱেই নাই, যি সেই সৰ্বাবো আদি-অন্তৰ আশ্রয়স্থলী পুৰুষোত্তমৰ শাসন উলঙ্ঘ্য কৰিব পাৰে; সবেই তেওঁৰ অধীনত—তেওঁৰ নিয়ন্ত্ৰিত ব্যৱস্থা-মতেই চলে। তেওঁৰ এই অসীম অনন্ত মহিমাৰ পাব কোনোও নাপায়। এই বিশ্বনিয়ন্ত্ৰা পুৰুষোত্তমেই তুমি জ্ঞানিব খোজা পূৰ্ণব্রহ্ম পৰমাত্মা ॥৯॥

য়দেৱেহ তদমূত্র যদমূত্র তদগ্নিহ ।

যুতোঃ স যুতুমাপ্নোতি য ইহ নানেন পশ্চতি ॥১০॥

য়ং ইহ (যি ইয়াত) তৎ এৰ অমূত্র (সেয়ে পৰলোকতো), যং অমূত্র (যি জাত) তৎ অহু ইহ (সেয়েই ইয়াতো—এই লোকতো); যঃ (যি জনে) ইহ (এই জগতত) নানা ইব ('পৰমেশ্বৰক' অনেক বেন) পশ্চতি (দেখে বা অনুভৱ কৰে), সঃ (তেওঁ) যুতোঃ (মৰণৰ পাছত) যুতুম্ আপ্নোতি ('আকো')

মৃত্যুক পায়—অর্থাৎ বারম্বার ওন্দু-মরণ হৈ থাকে)।।১০।

অচিন্ত্য অনন্তশক্তিমন্ত্ৰ, সর্বগুণাধার, সবকারণ যি জগৎ পুরুষোত্তম ইয়াত—এই পৃথিবীত নানাকপে নানা-
নামে খ্যাতিমন্ত্ৰ হৈ আছে, তেঁৱেই তাত—পৰলোকতো
অর্থাৎ স্বর্গ-বৈকুণ্ঠ প্রভৃতি বিভিন্ন বাস্তবলোকতো ; আকৌ
পৰলোকত পরমপ্রাপ্তবা যি তেওঁ, ইয়াতো তেঁৱেই বিভিন্ন
রূপত বিভিন্ন নামত মানিত হয়। যি লোকে সেই
এক—অদ্বিতীয় বিশ্বরূপ বিশ্বেশ্বরৰ লীলা-বিলাস, নানা
গুণ-সমন্বিত নাম আৰু রূপত অভিযাক্ত দেখি অবিদ্যা-
জনিত ভ্রান্তিৰ কাৰণে তেওঁক নানা বুলি ভাবে, তেওঁ
সবার পাছত আকৌ মৰিব লগা হয়, অর্থাৎ জন্ম-মৃত্যু-
রূপ সংসারচক্রত ঘূৰণৰপৰা সাৰিব নোৱাৰে। সেই-
কাৰণে এই মৃত্যু-ধাৰণাৰ আৱশ্যক যে,

“অন্তৰত এক ঈশ্বরক, দেখিয়োক নানা বাহিৰত,
অন্তৰত বোধ বাহিৰত জডপ্রায়”। (নামঘোষা)।।১০।

মনসৈৱেদমাপুৰাং নেহ নানাস্তি কিঞ্চন।

মৃত্যোঃ স মৃত্যুং গচ্ছতি য ইহ নানৈৱ পশ্চতি ॥১১॥

মনসা এব (শুদ্ধ সংস্কৃত মনঃদ্বাৰাহে) ইদম আপুৰ্যাম্, (এই
পৰমাত্মতত্ত্ব—ঈশ্বরৰ ঐশ্বৰ্য উপলব্ধি হব পাৰে), ইহ (এই জগতত
কিংবা এই পৰমেশ্বৰত) নানা (বিভিন্ন বিভিন্ন ভাৱ) কিঞ্চন
(কিঞ্চিংমানো) ন অস্তি (নাই—থাকিব নালাগে)। যঃ ইহ
(যি এই জগতত বা পৰব্রহ্মত) নানা ইৱ পশ্চতি (অনেক যেন

জাৰ কৰে)। সঃ মৃত্যোঃ মৃত্যুং গচ্ছতি (তেওঁ এইবাবৰ মৃত্যুৰ পাছতো থাকে। মৃত্যুৰ মূখত পৰে—পুনঃ পুনঃ জন্ম-মৰণ চলি থাকে) ॥১১॥

বিশুদ্ধ বুদ্ধিবদ্ধাবাই এই ভগৱন্ত পৰমেশ্বৰৰ ঐশ্বৰ্যা-
বিভূতিৰ উপলব্ধি হ'ব পাৰে। বুদ্ধিৰ লাগে এই সম্পূৰ্ণ
জগৎ পূৰ্ণব্রহ্মৰেই পৰিপূৰ্ণ। পূৰ্ণজগতত পূৰ্ণব্রহ্মৰ অস্ত-
বিস্ত আৰু একোৱেই নাই। বিভিন্ন নাম ৰূপত অভিযুক্ত
সকলো ঐশ্বৰ্য, সকলো বিভূতি একমাত্ৰ তেওঁ (গীতা
১০।৭১-৮২)। যি বেলেগ বেলেগ ঐশ্বৰিকশক্তিৰ বিবেচ-
নাৰে বেলেগ বেলেগ ঐশ্বৰৰ ৰূপনা কৰে, তেওঁ মৃত্যুৰ পাছত
আকৌ মাৰিব—জন্ম-মৃত্যুৰ প্ৰবাহ চলি থাকিব। এই পুনঃ
পুনঃ জন্ম-মৃত্যুৰূপ সংসাৰ তৰিবলৈ—

‘বুদ্ধিত সমস্ত তেজিয়োক, বাহিৰত সৰু দেশায়োক’ এহিমতে
বাম লোকত কুৰা বেবাই’ ॥ (নাম ঘোষা।) * ॥ ১১॥

অস্পৃষ্টমাত্ৰঃ পুৰুষো মধ্য আগ্ননি তিষ্ঠতি।

ঈশানো ভূতভৱান্ত ন ততো বিজুগুপ্সতে ॥

এতদৈ তৎ ॥ ১২॥

* বিবেচ্য বিষয় এই যে—প্ৰজাই বজাক (চৰকাৰক) দিয়া
পূজা (কৰ-কাঢ়ল) সেই সেই ভাবপ্ৰাপ্ত কৰ্মচাৰীক ‘বজাক শোধা-
লো’ জানেবেই শোধোৱা হয়, তেওঁৰ যোগেদিয়েই সি বজাঘৰ
পায়গৈ আৰু নিয়মৰূপে নোশোধালে তেওঁৰপৰাই দণ্ড পাবলগীয়া
হয়। গতিকে কৰ্মচাৰী জন বজাৰ ণ্ডীক, বজা অদৃশ্য হৈয়ে
থাকিল। এইদৰেই বজাঘৰীয়া বিভিন্ন কৰ বিভিন্ন কৰ্মচাৰীক দিয়া

অস্তুষ্ঠমাত্ৰঃ (অস্তুষ্ঠপৰিমাণ) পুৰুষঃ (‘যাংদ্বাৰা সমস্ত পৰি-
পূৰ্ণ, সেই পৰমপুৰুষ) আত্মনি মধ্যে (শৰীৰৰ মধ্যভাগত—
হৃদয়াকাশত) তিষ্ঠতি (বিদায়ন আছে), ভূতভবাস্ত (অতীত,
অনাগত আৰু বৰ্তমানৰো) ইশানঃ (১ম শাস. কৰোঁতা),

৩য়. লক্ষ্য কিস্তু সেই সেই কাৰ্যবাতী কৰ্মচাৰী নহয়, বজাহে—
বজাঘৰৰ দায়বপৰা মুক্ত হোৱাচে। আকৌ অৱশ্য-দেৱ কৰ-কাটল
নিষমাহুসাৰে শোধাই কৰ্মচাৰীক সন্তুষ্ট কৰাবধাৰা স্বার্থতে বজা-
কে সন্তুষ্ট কৰা হয়। এই প্ৰকাৰে ‘শৰাও-ম্নসো গোচৰ’ সৰ্বনিয়ন্তা
পৰমেশ্বৰ নানা নাম-ৰূপবিশিষ্ট কৰ্মচাৰীৰ কৰ্ম আৰম্ভৰ ভাব-
চক্ৰিকণ কৰব টোপোলা আদ- কৰি নিবলৈ আহি উৎসাহিত
হয়। তেতিয়া ‘অন্তৰত এক ঈশ্বৰক’ ধিয়াই ‘বাহিৰত নানা’
নাম-ৰূপাদি উপবিবিশিষ্ট, ‘জড়প্ৰায়’ সেইসকল ঈশ্বৰ ‘বোধ’
ৰি শ্ৰদ্ধা-ভক্তি নিবেদন কৰিলে ঈশ্বৰেই সৰা কৰা হয়।
এইদৰেই বহুৰেণাৰ পূজা ৰিও হিন্দু এবেশ্বৰবাদী।

চাকি এগছ ৰংবিৰঙৰ কণ্ডেৰে ৰংবিৰকিলে বঙা-নীলা
পোহৰ পৰে সেই পোহৰ বিস্তৃত কণ্ডৰ নহয়, বঙা-বঙেৰে
বঙোৰা মাত্ৰ। সাধৰণে সেই পোহৰ ৰংহে, সি চাকি-ছিৰ স্বচ্ছ
অগ্নিশিখা। সেউদৰে বিভিন্ন দেৱতামূৰ্তি দৃষ্টিগোচৰলৈ আহি-
লেও অবিচ্ছিন্ন মনৰ দাপোনত কেবল এক দ্বিতীয় পৰমাত্মা-
পুৰুষেই প্ৰতিবিস্তৃত হয়, অন্য দেৱী-দেৱ নহয়। এই বহীৰ মন্ত্ৰ-
সমূহৰ তাৎপৰ্য অৰ্থ প্ৰমে। শ্ৰীশঙ্কৰদেৱপ্ৰবৰ্তিত বৈষ্ণৱমতৰ ‘এক
দেৱ এক সেৱ এক বিনে নাই কেৱ’ ইত্যাদি আদৰ্শ এই শ্ৰুতিবেষ্ট
তাৎপৰ্যমূলক। বিপুল জ্ঞানদৃষ্টিত ‘অন্য’ৰ স্থান নাই; সৰ্বত্ৰ সেই
মোৰ পৰম ইকৈ আনন্দ-ধন এক কৃত্ত: মাত্ৰ।

নিষ্ঠতঃ (তেওঁক জনাৰ পাছত) ন বিজুগপ্সতে (কাকো নিন্দা নকৰে)। এতৎ বৈ (এৱেঁই নিশ্চয়) তৎ (তুমি জানিব খোজা পৰমাত্ম) ॥১২॥

সৰ্বানুৰ্যামী পৰমেশ্বৰৰ কোনো বিশেষ আকাৰ নাই, পৰিস্থিতি অনুসাৰে তেওঁ সকলো আকাৰৰ হ'ব পাৰে। সৰ্বত্র সৰ্বদা সমানভাবে পৰিপূৰ্ণপুৰুষ হলেও শৰীৰমধ্যত হৃদয়াকাশত তেওঁৰ বিশেষ অভিব্যক্তিস্থান বুলি মন্য হয়। কিন্তু সৰ্বপ্ৰাণীৰ হৃদয় সমান নহয়; কীট পতঙ্গাদি ক্ষুদ্ৰপ্ৰাণীত তেওঁ সিহঁতৰ হৃদয়পৰিমাণ আৰু হাতী আদি বিশালকায প্ৰাণীত সেই বিশাল হৃদয়পৰিমাণ হৈ তেওঁ বিৰাজ কৰে। মানুহৰ হৃৎপুণ্ডৰীক অঙ্গুষ্ঠপৰিমাণ আৰু মনুগ্ৰদেহেই পৰমাত্মাপ্ৰাপ্তিৰ উপযুক্ত ক্ষেত্ৰৰূপে গণ্য বাবে মনুগ্ৰদেহক লক্ষ্য-কৰিয়েই পৰমপুৰুষক অঙ্গুষ্ঠপৰিমাণ বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াৰদ্বাৰা মনুগ্ৰহৃদয় হৈ পৰমাত্মাপুৰুষৰ উপলব্ধি স্থান বুলিও বুজা গ'ল। এই হৃদয়চাৰী অন্তৰ্যামী পৰমপুৰুষে ভূত, ভবিষ্যৎ আৰু বৰ্তমান কালত সংঘটিত যাবতীয় কাৰ্য নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। এই প্ৰকাৰে নিজ হৃদয়ত থকা পৰমপুৰুষক উপলব্ধি কৰা লোকে স্বাভাৱিকতে এই অনুভৱো কৰে যে, মোৰ অন্তৰত থকাৰ দৰে তেওঁতো সকলোৰে হৃদয়ত বিৰাজমান আছে। এনে অনুভৱী হোৱাৰ পাছত সেইজনে কাকো নিন্দা নকৰে, ঘিণ নকৰে, হিংসা নকৰে আৰু কাৰবালৈ ভয় কৰি নিজক লুকুৱাবও নোখোজে। বুজা নচিকেতা! এই যি সৰ্বপ্ৰাণীৰ অন্তৰ-বান্ধা, তেৱেঁই তুমি জানিব খোজা পৰমাত্মা ॥১২॥

অমৃষ্টমাত্রঃ পুরুষো জ্যোতিৰিহাধুমকঃ ।

ঈশানো ভূতভব্যাস্ত স এরাঢ় স উ য়ঃ ॥

এতদৈ তৎ ॥১৩॥

অমৃষ্টমাত্রঃ পুরুষঃ (অমৃষ্টপরিমাণ সেই পৰমপুরুষ) অধুমকঃ (ধোঁৱা নথকা) জ্যোতিঃ ইব (প্রভাব নিচিনা 'লক্ষিত হয়') ; ভূতভব্যাস্ত ঈশানঃ (ত্রিকালৰ নিয়ামক), সঃ এব অন্য (সেই পৰমাত্মাই আজি আছে), সঃ উ য়ঃ (আক তেৰেই কালিলৈ- য়ো থাকিব ; অৰ্থাৎ তেওঁ নিত্য বৰ্তমান) । এতৎ বৈ (এৰেই নিশ্চয়) তৎ (তুমি জানিব খোজা পৰমাত্মা) ॥১৩॥

মানৱমাত্রৰে জ্বংগুণবীকৃত থকা যি সেই অমৃষ্টপ্ৰমাণ পৰমাত্মা পুরুষে ভূত, ভৱিষ্যৎ আৰু বৰ্তমান—এই তিনিও- কালৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, তেওঁ দিবা স্বৰূপ জ্যোতিঃস্বৰূপ ; সেই জ্যোতিত ধোঁৱা আদি একো মালিন্য দোষ নাই । অন্য লৌকিক জ্যোতিবোৰৰ দৰে সেই জ্যোতিৰ হ্ৰাস— বৃদ্ধি কিম্বা সময়মতে নোহোৱা-হোৱা কদাপিও নহয় ; বৰঞ্চ আজি বেনেকৈ আছে, কালিলৈয়ো ঠিক সেইদৰেই থাকিব ; তাৰ নিত্য একবসতা কদাচ ক্ষুণ্ণ নহয় । এই নিত্য, নিৰ্বিকাৰ জীৱৰ জীৱন-জ্যোতি পুরুষেই তুমি জানিবখোজা পৰমাত্মা বুলি বুজা—নচিকেতা ! ॥১৩॥

* মন্ত্ৰস্থ 'অমৃষ্টমাত্রঃ পুরুষঃ' পৰমাত্মাৰ বোধক, জীৱাত্মাৰ নহয় ভাস্কৰাৰ আচাৰ্য্যপাদে সমুজ্জিক স্পষ্ট কৈছে যে, এই অমৃষ্ট- পৰিমিত পুরুষ পৰমাত্মাইহে ; কিয়নো, 'ঈশানো ভূতভব্যাস্ত' এই শব্দৰ বলত । ভূত-ভৱিষ্যতৰ নিৰন্তৰ নিয়ন্ত্ৰা পৰমেশ্বৰ তিনি অৱ- হাৰ নোৱাৰে । (ব্ৰহ্মসূত্ৰ ১।৩।২৫ আৰু তাৰ শাঙ্কৰভাষ্য) ।

স্বধোদকং তুৰ্গে স্বৰ্গং পৰ্য্যতেষু বিধাৱতি ।

এৱং ধৰ্মান্ পৃথক্ পশুংস্তানেনানুবিধাৱতি ॥১৪॥

যথা (যেনেকৈ) তুৰ্গে (তুৰ্গম—উচ্চ শিখৰত) বৃষ্টম উদকম্
(বহিষিত হোৱা পানী) পৰ্য্যতেষু (পাহাৰৰ নিম্নভূমিবোৰলৈ) বিধা-
ৱতি (কেউকালে বাগৰি যায়), এৱম্ (এইদৰে) ধৰ্মান্ (বিভিন্ন
ধৰ্মমতবোৰক অথবা বিভিন্নঋত্ৱযুক্ত দেৱতাঐহৃতিক) পৃথক্ পশুন্
(পৰমাত্মাতকৈ পৃথক্ দেখা মানুহবোৰ) তান, এৱ (সেইসকলকে)
অনুবিধাৱতি (অনুগমন কৰে—পৃথক্ যোনিত বাৰম্বাৰ ভ্ৰম পায়)
॥১৪॥

বৰষুণৰ পানী একেই; কিন্তু ওখ পৰ্বতৰ টিঙত
হোৱা বৰষুণৰ পানীবোৰ নামনিৰ পাৰ্বত্যভূমিলৈ কেউকালে
বাগৰি আহি ভূমিৰ অন্তৰ্গত বেলেগ-বেলেগ বৰণ আৰু
বেলেগ গন্ধযুক্ত হয়, সেইদৰে একেই পৰমাত্মা প্ৰাপ্তিৰ
লক্ষ্যত প্ৰৱৰ্ত্তিত বিভিন্ন ধৰ্মমত সমূহক অথবা বিভিন্ন-
ঋত্ৱবিশিষ্ট উপাস্ত্ৰ দেৱবৃন্দক পৰমাত্মাতকৈ পৃথক্ বুলি
বি মানি আৰু তেনে মনোভাৱ লৈ বিভিন্নমতৰ কিম্বা
সেই সেই মতানুসৰে দেৱতাৰ বিৰূপ-সমালোচনা কৰে,
তেওঁ সেই বিভিন্ন গন্ধবর্ণযুক্ত পানীৰ প্ৰবাহবোৰৰ মিচি-
নাকৈ বিভিন্নলোকত বিভিন্ন যোনিত পুৰঃ পুৰঃ জন্ম লবল-
গীতা হয় (গীতা ৯।২৪)। সৰ্বধৰ্ম্মশিৰোমণি পূৰ্ণব্ৰহ্ম উপৰন্ত
একমত বিশ্বাসী হ'ব নোৱাৰিলে প্ৰথম পুৰুষাৰ্থ- ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি
হ'ব নোৱাৰে। এইকাৰণেই পৰমাত্মাৰ জীৱামকুলাদেৱ
কলে—“ব্ৰহ্ম মত, তত পথ” ॥১৪॥

য়থোদকং শুক্রে শুক্লমাসিকং তাদৃশেব ভবতি ।
এয়ং যুনেৰ্বিজানত আত্মা ভবতি গৌতম ॥ ১৫ ॥

যথা (কিন্তু যেনেকৈ) শুক্রে (নিৰ্মল পানীত) আসিকম্
(বৰষা) শুক্লম্ উদকম্ (নিৰ্মল পানী) তাদৃক্ এব ভবতি
(তেনে নিৰ্মলেই হয়), এয়ম্ (এনেকৈ) গৌতম (গৌতমবংশজ
নচিকৈতা!) বিজানতঃ (সৰ্বত্র ভগবদদৰ্শী) যুনেঃ (মনসী মহা-
পুৰুষৰ) আত্মা ভবতি (আত্মাই পৰমাত্মাপ্ৰাপ্ত হয়) ॥ ১৫ ॥

কিন্তু হে নচিকৈতা! সেই বৰষুণৰ নিৰ্মল জল
যদি নিৰ্মল পানীৰ ওপৰত বৰ্ষিত হয়, তেতিয়া সি তৎ
ক্ষণেই নিৰ্মল পানীৰূপে একাকাৰ হৈ যায়; তাত কোনো
বেলেগ বংবা বেলেগ বিকাৰ নঘটে আৰু বাহিৰা হৈয়ো
নাথাকে; এনেকৈয়ে সৰ্বত্র ভগবদদৰ্শী অৰ্থাৎ সকলো মত
সকলো পথ আৰু সেই সকলোৰে লক্ষ্য—বি কোনো
সমস্তই ভগবন্ত পুৰুষোত্তম, — এনে একদৰ্শী মনসী মহা-
পুৰুষৰ আত্মাই পৰমাত্মাৰ সৈতে একীভূত হৈ যায়—
মানবজন্মৰ পৰমার্থ সাধিত হৈ ব্রহ্মসাহুজ্য প্ৰাপ্ত হয় ॥ ১৫ ॥

॥ প্ৰথম ব্ৰহ্মী সমাপ্ত ॥

দ্বিতীয় ব্ৰহ্মী

পুৰবেকাৰ্য্যদ্বাৰমজ্ঞতাবক্ৰচেতসঃ ।

অনুষ্ঠায় ন পোচতি বিযুক্তচ্চ বিযুচ্যতে ॥

অকটৌ তৎ ॥ ১ ॥

অজস্ৰ (জন্মাদিবিকাৰশূন্য) অৰক্তচেতসঃ (সৰল বিস্তৃত-
জ্ঞানস্বৰূপ পৰমাত্মা পুৰুষৰ) একাদশদ্বাৰম্ (এঘাৰখন দুৱাৰ
থকা) পুৰম্ (‘মানবদেহৰূপ’ নগৰ আছে)। অমৃষ্ঠায় (‘সেই
পুৰস্বামীৰ মানুহে ধ্যান-ধাৰণা কৰি) ন শোচতি (কেতিয়াও
শোক কৰিব লগীয়া নহয়) : চ (বৰঞ্চ) বিমুক্তঃ (অবিভাজনিত
কৰ্মবন্ধনৰপৰা মুক্ত হৈ) বিমূঢ়াতে (দেহাস্তত পুনৰ্দেহগ্ৰহণৰপৰা
মুক্ত হয়)। এতৎ বৈ তৎ (এৱেই নিশ্চয় তোমাৰ জিজ্ঞাসিত
পৰমাত্মা ॥১॥

[শৰীৰ আৰু ইন্দ্ৰিয়সমূহতকৈ বেলেগ অথচ সেই-
বোৰৰ পৰিচালকৰূপে আত্মক জ্ঞানিলে মানুহ জীৱন্মুক্ত
হব পাৰে—এই ভাৱ বুজাই শ্ৰুতিয়ে উপদেশ দিছে—
মনুষ্যশৰীৰ যেনিবা এখন নগৰ (পুৰ)। এই নগৰখনৰ
হুই চকু, হুই কান, হুই নাঁক, এক-মুখ, একু ত্ৰৈলোক্য-
এক-নাভি, হুই মলমূতদ্বাৰ—এই এঘাৰ পুৰ দুৱাৰ।
জন্মাদিবিকাৰবৰ্জিত, শুদ্ধ বুদ্ধ, সনৈকৰূপ, চৈতন্যস্বৰূপ পৰ-
মাত্মা দেহপুৰৰ পুৰস্বামী। ভাব এই যে, যেনেকৈ নগৰত
স্বাধীন ৰজা থাকে আৰু তেওঁ নগৰতকৈ বেলেগ—
নগৰৰ ক্ষতি-বৃদ্ধিত তেওঁৰ ৰাজ্যৰ ক্ষতি-বৃদ্ধি একো নহয়।
সেইদৰে দেহতকৈ ভিন্ন তাৰ অধিষ্ঠাতা এক স্বতন্ত্ৰ আত্মা
আছে। দেহৰ উপচয়-অপচয়ত আত্মা একেই অকিঞ্চিৎ
থাকে। সৰ্বত্ৰ সমভাৱে নিত্যবিৰাজমান সেই পৰমপুৰুষ
নিজৰ ৰাজধানীয়েন এই মনুষ্যদেহৰ হৃদয়-মন্দিৰত বিশেষ-
ভাৱে বিৰাজিত থাকে। এই ভাৱকথা জ্ঞানি-বুদ্ধি এই

মানবীদেহ) থাকোতেই পুৰুষামী পৰমেশ্বৰৰ নিত্য-নিবন্তৰ
 ধ্যান-ধাৰিণী, কীৰ্তন-ভজন আদিৰে তেওঁৰ সন্তুষ্টিসাধনত
 যি একাগ্ৰতাৰে মনোনিৱেশ কৰে, তেওঁ শোকান্তীত
 হয়,—শোকৰ কাৰণৰূপ কৰ্মবন্ধনৰ পৰা মুক্ত হৈ যায়।
 সংসাৰাসক্তি নোহোৱা সেই জন জীৱমুক্ত পুৰুষ এই
 দেহৰ অৱসান হলে বিদেহমুক্ত হয়—কোনো কালেই
 পুনৰ দেহধাৰী হবলগীয়া অৰ্থাৎ জনম-মৰনৰূপ সংসাৰ-
 চক্ৰত ঘূৰিবলগীয়া নহয়। এৱেঁই নিশ্চয় তুমি জানিব-
 খোজ। পৰমাৰ্হা ॥১॥

হংসঃ শুচিষদ্ বসুবন্তবিক্ৰসন্ধোতা

বেদিষদতিথিৰূৰোণসং ।

নৃষদ্ ববসদুতসদ্ বোমসদজা

গোজা ঋতজা অজিজা ঋতং বৃহৎ ॥২॥

শুচিষং (বিশুদ্ধ পৰমধামত অৱস্থিত) হংসঃ (স্বয়ং প্ৰকাশ
 যি পুৰুষোত্তম, তেৱেঁই) অন্তবিক্ৰসং (অন্তবিক্ৰম থাকি) বসুঃ
 (সকলোৰে স্থিতিস্থাপক বায়ু), বেদিষং হোতা (পৃথিবীৰূপ
 যজ্ঞবেদীত অগ্নিকণী হোতা), বৃৰোণসং অতিথিঃ (বৰত উপস্থিত
 হোৱা অতিথি), নৃষং (মানৱসমূহত বিজ্ঞান), ববসং (দেৱতা-
 ন্তৰ বিজ্ঞান), ঋতসং (সত্যত বিজ্ঞান), বোমসং (আকাশত
 বিজ্ঞান) । অজাঃ (‘আক তেৱেঁই’ শব্দ-আদিকপে জগজাত),
 গোজাঃ (মৰ-ধান আদিকপে পৃথিবীজাত), ঋতজাঃ (সংকৰ্মৰ

ফল জাত) অদ্বিজাঃ (নদী প্রভৃতিকপে পৰ্বতজাত)। বৃহৎ
ঋতম্ (সৰ্বকাৰণকপে সকলোতকৈ মহান্ সত্য তেৱেই) ॥২॥

সূৰ্য্যমণ্ডলমধ্যবৰ্তী বিস্তৃত পৰমধামত বিৰাজমান 'মি
শ্ৰয়ং' প্রকাশ পূৰ্ব্বোক্তম. * তেৱেই অন্তৰীক্ষত বিচৰণ কৰা
প্রানীজগতৰ স্থিতিবিধায়ক বায়ু, তেৱেই পৃথিবীকপ বস্ত্ৰ-
বেদীত অগ্নিকণী হোতা আৰু তেৱেই অতিথিকপে গৃহস্থৰ
ঘৰত আছি উপস্থিত হয়। তেওঁ মানৱ সনুহত, মানৱতকৈ
শ্রেষ্ঠ দেৱতাবৃন্দত, আকাশত আৰু সত্যত সুপ্রতিষ্ঠিত।
তেওঁ পানীত শস্য, শামুক, মাছ আদিকপে জলজাত,
পৃথিবীত যৱ, ধান, ওষধি-বনস্পতি প্রভৃতিকপে ভূমিজাত
যজ্ঞাদি শুভকৰ্মৰ ফলকপে সংকৰ্মজাত আৰু পৰ্বতজাত
নদ-নদী আদিকপে তেৱেঁ সৰ্বত্র প্রকটিত। এইকপে
সৰ্বকপ, সৰ্বকাৰণ তেৱেঁই সকলোতকৈ মহান্ আৰু পাব-
মাৰ্গিক সত্য ॥২॥

* গায়ত্ৰীমন্ত্ৰৰদ্বাৰা উপাস্য পৰমাত্মা পঞ্চমণ্ডলমধ্যবৰ্তীকপে
উপাসিত হয়; বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ ধ্যানবস্ত্ৰতো সেই সেই দেৱতাক
সূৰ্যমণ্ডলৰ মধ্যবৰ্তীকপে কল্পনা কৰা হয়—এয়া সূক্ষ্মানুসন্ধানী ভাব।
ভুলভাৱে—'সূৰ্য' আত্মা জগতন্ত্ৰুয়ক'—(চৰ আৰু অচৰ বিশ্বৰ
সূৰ্যই আত্মা) এই ভ্ৰান্তিৰদ্বাৰা সূৰ্য্যবেই সৰ্বাত্মকতা উপৰিষ্ট হৈছে।
এইমন্ত্ৰৰ 'হংসঃচিৰং' ইত্যাদিৰে সূৰ্যকে বৃহদেৱাকপে সূৰ্যৰ
সৰ্বাত্মকতা মান্ত কৰিয়েই 'কঠোৱাত্মক' ব্যাখ্যাক হৈছে। সূৰ্যৰ
পৰাই নোবৰ্ত্তনতৰ সৃষ্টি—এই তত্ত্ব আধুনিক বিজ্ঞানৰ কোঁৱৰিত
কৰাৰি।

উৰ্দ্ধ্বাং প্রাণমুন্নয়ত্যপানম্ প্রত্যগমুত্ততি।।

মধ্যে বামনমাসীনম্ স্নিগ্ধে দেবতা উপাসতে।।৩।।

[যি পৰমাত্মাই] প্রাণম্ (প্রাণ বায়ুক) উৰ্দ্ধ্বম্ উন্নয়তি (ওপৰৰ ফালে চালনা কৰে), অপানম্ (অপানবায়ুক) প্রত্যাক্ (তলৰ ফালে) অমুত্ততি (প্ৰক্ষেপ কৰে), মধ্যে আসীনম্ শৰীৰৰ) মধ্যদেশ 'হৃদয়ত' অবস্থিত) বামনম্ (সেই তজনীয় পৰমাত্মাক) স্নিগ্ধে [দেবতা: সকলো দেবতাই] উপাসতে (উপাসনা কৰে)।।৩।।

শৰীৰত চলি থকা প্রাণ-অপানাদিৰ অবিৰাম ক্ৰিয়া পৰমাত্মাৰ শাসনতে নিয়মিতভাৱে হৈ থাকে। হৃদয়ৰূপ সিংহাসনত বজাৰ দৰে বিৰাজমান সেই পৰম প্ৰভুৱে প্রাণবায়ুক ওপৰলৈ চালনা কৰে আৰু অপান বায়ুক তলৰ ফালে ক্ষেপন কৰে। এইদৰেই শৰীৰৰ ভিতৰত হোৱা যাবতীয় ক্ৰিয়া তেওঁৰ প্ৰেৰণাতে অনবৰত চলি থাকে। সেই হৃদিস্থিত একান্ত তজনীয় পৰমাত্মাপুৰুষক সমস্ত দেৱতাবৰ্গই অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয়াধিষ্ঠিত দেৱতাসমূহে উপাসনা কৰে। [অভিপ্রায় এই যে, যেনেকৈ বজাৰ সজ্জাৰ কাৰণে প্ৰজাসকলে ভেটি-ভাব দিয়ে, সেইদৰে পৰমাত্মাৰ সজ্জাসাধনত তৎপৰ ইন্দ্ৰিয়বৰ্গই কণ-বাসাদি বিবিধাৱলীভূতকণ উপহাৰ আগবঢ়ায় আৰু যাব বি কাম, আৰু নিঃস্ৰাৱসাবে অল্পগত ভূতাবলয়ে সাৱধানে চলাই থাকে। গতিকে ইয়াত এই কথাও বুজোৱা হ'ল যে

এই প্রাণ আদি সমস্ত ইন্দ্রিয় যাব নিমিত্তে নিজ নিজ কার্য্যাত ব্যাপ্ত আছে, নিশ্চয় তেওঁ সেইসকলতকৈ বেলেগ স্বতন্ত্র] ॥৩॥

অন্ত বিস্রংসমানস্য শরীরস্থস্য দেহিনঃ ।

দেহাদ্বিমুচ্যমানস্য কিমত্র পৰিশিষ্টতে ॥

এতদ্বৈ তৎ ॥৪॥

বিস্রংসমানস্য (একশরীরবপৰা অন্যশরীরলৈ যাব পৰা) শরীরস্থস্য শরীরত থকা) অস্য দেহিনঃ (এই দেহস্থামী আত্মার) দেহাৎ বিমুচ্যমানস্য (দেহবপৰা গুচি যোৱাৰ পাছত) অত্র (এই দেহত) কিম্ পৰিশিষ্টতে (কিনো অৱশেষ থাকে) ? এতৎ বৈ তৎ (এই সেই জিজ্ঞাস্য পৰমাত্মা ॥৪॥

এই দেহৰ দেহস্থামী আত্মাই দেহটো বাসৰ অনুপ-
যোগী হলে অন্য দেহলৈ গুচি যায় ; এয়ে দেহস্থিত
আত্মাৰ স্বভাৱ (গীতা ২।২২) । যেতিয়া আত্মা এই দেহ-
পৰা বাহিৰ হৈ যায়, আক লগতেই প্রাণ সমষ্টিতে ইন্দ্রিয়
আদিও তেওঁৰ অনুগমন কৰে, যেতিয়া সেইটো মৃত-
দেহত কোনোবা জানো বাচি থাকে ? এই যে প্রাণাদি
ইন্দ্রিয়বিষ্ঠ সমস্তদেহতা যাব অবিহনে নিকৰ্দেশ হয়,
সেই সৰ্বশাসক, সৰ্বময় পৰমপ্ৰভুৱেই তুমি জানিব
থোকা পবিত্ৰ পৰমাত্মা ॥৪॥

ন প্রাণেন নাপানেন মৰ্ত্যো জীৱন্তি কশ্চন ।

ইতৰেণ তু জীৱন্তি যস্মিন্নৈতানুপাশ্ৰিতৌ ॥৫॥

মৰ্ত্যঃ (মৰণশীল প্রাণী) কঃচন (কোনোৰেই) প্রাণেন
ন জীৱন্তি (প্রাণবদ্ধাবা জীয়াই নাথাকে), অপানেন ন (‘আক’
অপানবদ্ধাবাও জীয়াই নাথাকে) তু (কিন্তু) যস্মিন্ (যাত)
এতৌ (প্রাণ আৰু অপান—এই দুই) উপ-আশ্ৰিতৌ (আশ্ৰিত
আছে), ইতৰেণ (এনে অন্য কোনোবদ্ধাবা হে) জীৱন্তি (ইহঁত
জীৱিত থাকে) ॥৫॥

মনুষ্যাদি মৰণশীল প্রাণীবোৰৰ ভিতৰত এনে
কোনো প্রাণী নাই, যি প্রাণ বা অপানৰ শক্তিয়ে জীৱিত
থাকিব পাৰে । প্রাণীক জীয়াই ৰখা অন্য এক চেতন
তৰু আছে—সি আত্মা । প্রাণ আৰু অপান এই দুয়ো
সেই আত্মাৰ আশ্ৰিত । আত্মা নাথাকিলে এককণো
সিহঁত থাকিব নোৱাৰে । এই দুটোহে নালাগে, পৰাপ্রাণ
আৰু ইন্দ্রিয়বৰ্গ পৰস্পৰ মিলিত হৈয়ো অকাৰ্যকৰী হৈ
পৰে । [পুৰুষামী আছে বাবেই ভূত্যাৰোবে ব্যক্তিগত
ভাৱে আৰু সম্মিলিত ভাৱেও পৰস্পৰ আমীৰ কাৰ্য
সম্পাদন কৰে । আমী নাথাকিলে সিহঁতে দিহাদিহি
জিতি যায়] ॥৫॥

বহু ত ইক প্রাক্ক্যামি শুভং ব্রহ্ম সনাতনম্ ।

কথা চ মৰণং প্রাপ্য আত্মা তৱন্তি গোতম ॥৬॥

গৌতম (হে গৌতম বংশজ ।) ঙ্গম্ (বহস্যময়) সনা-
তনম্ ব্রহ্ম (সনাতন এক্ষর স্বরূপ) চ (আক) আত্মা (জীবই)
মবণম্ প্রাপ্য (যত্নাপ্রাপ্ত হৈ) যথা ভবতি (যি প্রকাৰে থাকে)।
ইদম্ (এই কথা) তে (তোমাক) হস্ত প্রবক্ষ্যামি (আকৌ
এতিয়া কৈছো—‘তুনা’) ॥৬।

[জীবভেদে আত্মার ভেদ যেন দেখা গলেও জগদাত্মা
পুরুষোত্তম এক ; সেই পৰমপুরুষেই ভিন্ন ভিন্ন জীবরূপে
দেহ-ইন্দ্রিয় আদির অধিষ্ঠাতা হৈ স্বয়ং অবিভক্ত য থাকে—
এই কথা বুজাই আকৌ অতঃপ্ৰকাৰে বুজাবর অভিপ্ৰায়ে
ধৰ্মবাজে কলে—] হে নচিকেতা ! মই এতিয়া তোমাক
বুজাম যে, মানুষ মবার পাছত জীৱাত্মার কি হয়;—
কলৈ যায়, কেনেকৈ থাকে আৰু লগতে ইয়াকৌ জ্ঞানিব
পাৰিবা যে সেই বহস্যময়, চিৰবিद्यমান পৰব্রহ্ম পুরুষো-
ত্তমৰ স্বৰূপ কি ॥৬॥

য়োনিমন্তে প্রপদন্তে শৰীৰদ্বয় দেহিনঃ ।

স্থানুমন্তেহনুসংযন্তি যথাকর্ম যথাক্রমতম্ ॥৭॥

যথাকর্ম ই এই জন্মত কৃতকর্ম অনুযায়ী) যথাক্রমতম্ (আক
শাস্ত্রাদিশ্রবণবচনাদি আৰ্জিত চিন্তাঅনুযায়ী) শৰীৰদ্বয় (দেহ-
বায়বৰ নিমিত্তে) ধনে) দেহিনঃ (কিছুমান দেহধাৰী জীৱাত্মাই)
য়োনিম্ (বিভিন্ন যাত্ৰাগৰ্ভগৈ) প্রপদন্তে (পৰিত্যজেবে), অস্তম্য
(আক জগত কিছৰানে) অনুম্ (বন্ধাদি স্বাক্ষৰকৰণে) অনু-
সংযন্তি (অনুগমন কৰে) ॥৭॥

ইহ জন্মত আচৰণ কৰা নিজ নিজ শুভাশুভ কৰ্ম অনুসাৰে আৰু শিক্ষা, সঙ্গ, শাস্ত্ৰ, গুৰু আৰু অধ্যৱসাহ আদিব-
হাৰা উপাৰ্জিত চিন্তাবশৰা জাৱত আত্মবিকবাসনা
অনুসাৰে জীৱাত্মাবোৰৰ কিছুমানে মৰাৰ পাছত নতুন
দেহ লবলৈ বিভিন্ন মাতৃষোণিতৈল যায়—পুত্ৰ-পালক
ভাৰতম্য অনুযায়ী মানুহ, পশু, পক্ষী আদি ভিন্-ভিন্
শৰীৰ ধাৰণ কৰি জন্ম লয়, আৰু জৰণা ইন্দ্ৰকৰ্মকাৰী
ষিবোৰ, সেইবোৰে গছ, লতা, বন, পাখৰ আদি জড়-
দেহত স্থাৱৰ হৈ জন্ম পায়।

[নচিকেতাৰদ্বাৰা ১।১।২০ মন্ত্ৰত ভিজ্ঞাসিত প্ৰশ্নৰ
উত্তৰত এই মন্ত্ৰেৰে যমৰজাই স্পষ্টকৈ কলে যে, যি
পৰ্যন্ত ব্ৰহ্মসৰূপ উপলব্ধি নহয়—পৰমাত্মা পৰমপুৰুষৰ
যথার্থ স্বৰূপ জনা নাযায়, তেতিয়ালৈকে দেহধাৰী জীৱই
মৃত্যুৰ পাছত আকৌ অনাদেহ হৈ জন্ম লব লাগিব।
তেওঁৰ কৃতকৰ্মৰ আৰু অৰ্জিতজ্ঞানৰ সংস্কাৰ অনুযায়ী
ভোগৰ উপযোগী দেহ লবলৈ বিভিন্ন মাতৃষোণিত
আশ্ৰয় লয় আৰু বয়স বঢ়াব লগে লগে পূৰ্বসংস্কাৰৰ অনুৰূপে
প্ৰবৃত্তিৰ অধীন হৈ ভোগ-সুখত মজি যায়। এইটো
কথাকে মন্ত্ৰেৰে আৰু স্পষ্টকৈ কলে যে, “শৰীৰভৈঃ
কৰ্মদোষৈৰ্ম্মতি—স্থাৱৰতাং নবঃ। বাচিকৈঃ পক্ষিযুগতা
মানসবহ্মাভিতাম্” ॥ অৰ্থাৎ শৰীৰবহাৰা দোষ-জনক
কৃতকৰ্মৰ কলত স্থাৱৰ হৈ, বাচ্যজনিত দোষজনক
কৰ্মৰ কলত পশু-পক্ষী আদি হৈ আৰু মনেৰে কৰা

দোষজনক কর্মব ফলত অজ্ঞাজ্ঞাতিত জন্ম লবঙ্গীকৃত হয়। সেইকাৰণে অন্য সমুদায়লবীষব দ্বাৰা অসাধ্য, কেবল মানবদেহবদ্বাৰা সাধ্য পৰমার্থজ্ঞান আহৰণ কৰিব পৰম পুৰুষার্থ—ভগবৎপ্ৰাপ্তিব সাধনাত প্ৰযত্নশীল হোৱাই মানুহৰ কৰ্তব্য । ॥৭॥

য় এষ সুপ্তেষু জাগতি কামং কামং
পুৰুষো নিৰ্মিমাণঃ।

তদেব শুক্রং তদ্ ব্ৰহ্ম তদেৱামৃতমুচ্যতে ॥

তস্মিন্ লোকাঃ শ্ৰিতাঃ সৰ্বে তদু নাভ্যেতি কশ্চন ॥

এতদৈ তৎ ॥৮॥

এষঃ যঃ পুৰুষঃ (এই যি পৰমপুৰুষে) কামম্, কামম্, ('জীৱৰ কৰ্মানুসাৰে কাম্যভোগসমূহ) নিৰ্মিমাণঃ (বচনাকাৰী-ৰূপে) সুপ্তেষু (সমস্তৰে নিদ্ৰাকালত) জাগতি (জাগি থাকে), তৎ এৰ (তেৱেই) শুক্রম্, (শুদ্ধ) তৎ ব্ৰহ্ম (তেৱেই ব্ৰহ্ম), তৎ এৰ অমৃতম্ উচ্যতে (তেৱেই অমৃতৰূপে কথিত)। সৰ্বে লোকাঃ (ভূবান্ সকলো লোক) তস্মিন্ শ্ৰিতাঃ (সেই ব্ৰহ্মত আশ্ৰিত), তৎ (তেওঁহ) কঃচন উ (কোনোৰেই) ন অতি এতি (অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে)। এতৎ বৈ (এৱেই নিশ্চয়) তৎ ('তুমি জানিবখোজা' সেই পৰমাত্মা) ॥৮॥

[বৰ্ঠ মন্তত কৰা প্ৰতিজ্ঞা অনুসাৰে জীৱাত্মাব প্ৰতি বৰ্ণনা কৰি এতিয়া ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ বুজাই ধৰ্মবাজে কলে—] এই যি পৰমপুৰুষে জীৱাত্মাসমূহৰ কৃতকৰ্মব

অনুকূলে প্রাপ্য ভোগসমূহ বচনা করে আৰু সেইবিলাক পোৱাৰ যথাযোগ্য ব্যৱস্থা কৰে,—প্রলয়পৰ্য্যোষিঞ্জলুত সমস্তজীৱই শুই থকা অৰ্থাৎ অচেতন হৈ থকা অৱস্থাতে। যি স্বকীয় মহিমাত জাগ্ৰত থাকে, সেই সৈদকবস পৰম-তত্ত্বই বিলুপ্ত, তেৱেঁই পৰব্ৰহ্ম, তেৱেঁই অমৃতৰূপে অখণ্ড-নন্দৰূপে বেদাদি সৰ্বশাস্ত্ৰত কথিত হৈছে। পৃথিৱী আদি সমুদায় লোক তেওঁতে আশ্ৰিত অৰ্থাৎ সমুদায় লোকৰ তেৱেঁই যথাযে গ্য ব্যৱস্থাপক। কোনোৱেই তেওঁক অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে—তেওঁৰ ব্যৱস্থিত বিধান উলংঘা, কৰাৰ সাধ্য কাৰো নাই; ৰেৱল একক তেওঁৰেই এই বিশ্বজগৎ শাসনাধীন। এই যে অনন্ত মহিমা-মণ্ডিত পৰমপুৰুষ, সেই তেৱেঁই নিশ্চয় তুমি জ'নিবলৈ বিচৰা পৰমাত্মা ॥৮॥

অগ্নিয়ধৈকো ভূৰনং প্রসিষ্টো

কপং কপং প্রতিকপো বভূৰ।

একস্তথা সৰ্ভূতান্তৰাত্মা।

কপং কপং প্রতিকপো বহিষ্ঠ ॥৯॥

যথা (যেনেকৈ) ভূৰনং প্রসিষ্টো: (ব্ৰহ্মাণ্ডত পৰিব্যাপ্ত)
 এক: অগ্নি: (একেই অগ্নি) কপং, কপং (দাহ বস্তৱ অনুকূপ)
 প্রতিকপং: (সেই সেই আকাৰযুক্ত) বভূৰ (হৈ পৰে), তথা
 (তেনেকৈ) সৰ্ভূত-অন্তৰাত্মা (সমস্ত প্রাণীৰ অন্তৰতী পৰমাত্মা)
 এক: (এক হৈয়ো) কপং, কপং (প্রাণীদেহৰ অনুকূপে)

প্রতিকল্পঃ (সেই সেই দেহৰ আকাৰবিধিটো হৈ পৰে')। চ
বহিঃ (যথচ সেইবোৰৰ বাহিৰতো অৰি নাই) ১।২।

[ভিন্ন ভিন্ন প্ৰাণীদেহত অনুবাস্তবৰূপে এক পৰমেশ্বৰেই বিদ্যমান—এই শাস্ত্ৰসিদ্ধান্তটি দৃষ্টান্তেৰে বুজাই
'জীৱভেদে আত্মভেদ' এনে ভ্ৰমাত্মক ধাৰণা নিৰাকৰণ
কৰি কোৱা হৈছে]—

সমগ্র ব্ৰহ্মাণ্ড ব্যাপি নিৰাকাররূপত নিত্য বিদ্যমান
অগ্নি এক হলেও প্রজ্জ্বলিত হলে দাহবস্তুর আকার
অনুষংগী সেই সেই আকৃতিবৃদ্ধ ভাওৰ—সকল অনেক
প্ৰকাৰ হৈ পৰে; সেইদৰে সমস্ত ভিন্ন ভিন্ন প্ৰাণীৰ
অনুষংগী পৰমাত্মা এক আৰু সমস্ততে সমানভাবে
পৰিবাস্তু থাকিও আধাৰ প্ৰাণীদেহৰ আকাৰ প্ৰকাৰ অনু-
যায়ী নানাকৰূপত প্ৰকাশিত হয়, আধাৰ প্ৰাণীৰ গুণ-স্বভাবৰ
অনুরূপ মহিমাৰ বিকাশ ঘটে। যথার্থতে কিন্তু তেওঁৰ
মহিমা সিমানেই নহয়, বহুত ব্যাপক, তেওঁৰ অনন্তশক্তিৰ
এই বিশ্বজগৎ এক অংশমাত্র। "পাদোহস্তা বিশ্বা
ভূতানি (সমস্ত চৰাচৰ জগৎ সেই পৰমপুৰুষৰ এক
পাদ মাত্র)—ইত্যাদি ঐতিহাসিকদ্বাৰা অংক বিষ্টিভাষ্য-
মিদং কৃৎস্নমেকাংশেন স্থিতো জগৎ" (মই—এক অংশৰ-
দ্বাৰা এই সমগ্রজগৎকণ ধাৰণ কৰিছো) এই ভগৱৎ-
বাক্যদ্বাৰাও এই কথাই উদ্ঘোষিত হৈছে ১।২।

बायूर्यथैको डूरनं प्रविष्टो

कपं कपं प्रतिक्रपो बतूर ।

एकज्ज्वा सर्वभूतानुवासा

कपं कपं प्रतिक्रपो बहिश्च ॥१०॥

যথা (যেনেকৈ) ভুবনঃ প্রবিষ্টঃ (ব্রহ্মাওত পবিত্র্যাপ্ত)
 একঃ বায়ুঃ (একমাত্র বায়ু) কপম্, কপম্, প্রতিকপঃ বজ্রব
 (প্রভাবিত-বস্তুর অনুকপ শক্তিশালী হৈ পবে), তথা (তেনেকৈ)
 সর্বভূত-অন্তঃস্থান্ একঃ (সমস্তবে অন্তৰত থকা পৰমাত্মা এক
 হৈয়ো) কপম্, কপম্, প্রতিকপঃ (বিভিন্ন প্রাণীদেহৰ অনুকপ
 আকৃতিবিশিষ্ট হৈ পবে)। চ বাহিঃ (অথচ বাহিবতো অধিকৃত
 থাকে) ॥১০॥

বিশ্বব্যাপি অরূপকপত নিত্য বিদ্যমান বায়ু কেবল
 এক হলেও বিভিন্ন বস্তুত সংযুক্ত হৈ ব্যক্ত হলে সেই
 সেই প্রভাবিত বস্তুর অনুকপ গতি-শক্তিসম্বন্ধে হয়,
 (অথবা বিশ্ববাসী প্রাণীমাত্রতে [প্রাণরূপে] প্রবিষ্ট একেই
 বায়ু ভিন্ন ভিন্ন প্রাণীদেহ অনুযায়ী ভিন্ন ভিন্ন আকৃতি
 আক শক্তিশালী হয়); সেইদৰে সমুদায় প্রাণীৰ অন্তৰ্গামী
 এক পৰমাত্মাপুৰুষেই বিভিন্ন প্রাণীদেহত বিভিন্ন গতি-
 শক্তি সম্বন্ধে আকৃতিযুক্ত হয়। অথচ সেইবোৰৰ
 বাহিবতো তেওঁ আবিষ্কৃত হৰূপত বিৰাজমান থাকে
 (নবম মন্ত্ৰৰ ব্যাখ্যাৰ অনুকপেই এই মন্ত্ৰও বুজিব
 লাগে) ॥১০॥

সূর্যে। যথা সৰ্বলোকস্ত চক্ষু—

ন লিপ্যতে চাক্ষুৰ্ভৈরীহদোষৈঃ ।

একন্তথা সৰ্বভূতান্তবান্

ন লিপ্যতে লোকভূতেন বাহুঃ ॥১১॥

(সৰ্বলোকস্থ (সমস্তব্রহ্মাণ্ডৰ) চক্ৰ সূৰ্য্যঃ (প্ৰকাশক সূৰ্য্য) ইথা (যেনেকৈ) চাক্ষুৰ্য্যঃ (চক্ৰৰ দৃষ্টি বপৰা হব পৰা) বাহ্য-দোৰ্য্যঃ (বাহিৰৰ পাপ-অন্ত্ৰি আদি দৰ্শনকণ দোষবহাৰা) ন লিপ্যতে (লিপ্ত নহয়), তথা (সেইদৰে) সৰ্বভূত-অন্তৰাত্মা (সবপ্ৰাণীৰ অন্তৰ্ভাসী) একঃ (এক সৰ্বাত্মাপুৰুষ) লোক-দুঃখেন (জাগতিক দুঃখত) ন লিপ্যতে (লিপ্ত নহয়); বাহ্যঃ ('কিথনা' তেওঁ তাৰ বাহিৰেও থাকে) ॥১১॥

এক সূৰ্য্য বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ প্ৰকাশক; প্ৰাণীমাত্ৰেৰে চক্ৰৰ কোটবত থাকি এক তেৱেঁই জীৱক বিশ্বৰ বিচিত্ৰ চিত্ৰ দৰ্শন কৰায়। কিন্তু সেই চক্ৰৰ দৃষ্টিত হোৱা অন্ত্ৰি-দৰ্শন, পাপদৰ্শন আদি দোষবিলাকত সূৰ্য্য সমুলি লিপ্ত নহয়। সেইদৰে এক পৰমপুৰুষ পৰমাত্মাই সমস্ত জীৱৰ অন্তৰ্ভাসী-আত্মা; তেওঁৰ প্ৰভাৱ প্ৰভাৱিত হৈয়ে মানুহে শুভাশুভ কৰ্ম কৰে আৰু তাৰ ফলত সুখ-দুখ ভোগ কৰে। বিশ্বাত্মা ভগৱন্ত কিন্তু সেইবোৰ কৰ্ম আৰু কৰ্মফলত লিপ্ত নহয়। কিয়নো সূৰ্য্য সৰ্বাণো চক্ৰত থকাৰ বাহিৰেও ব্ৰহ্মাণ্ডৰ প্ৰকাশকৰূপে যেনেকৈ অবিকৃত থাকে, সেইদৰেই সেই পৰমাত্মা সমস্তৰে অন্তৰাত্মাকৰূপে থাকিও সকলোজাকৈ পৃথক. নিৰ্ণিকাব আৰু নিবৰ্জন (নিৰ্লেপ) (ঈত্তা ১৩-৩১-৩৩) * ॥১১॥

* 'কৃতকৰ্মৰ ফলত ভোগ কৰিবলগীয়া সুখদুখাদি আত্মাৰ'—
এয়া লেজুক সাপ বুলি জ্ঞান ৰূপাবলমে অধিষ্ঠাব কাৰণে হোৱা
কথা। কিন্তু লেজুক সাপ ভাবিলেও যথার্থকৈ তাত খেনেকৈ

একো। বশী সৰ্ভূতান্তৰায়।

একং কণং বহুধাঃ যঃ কৰোতি ।

তমাস্ত্বহং য়েহনুপশ্যন্তি ধীৰা-

স্তেষাং সুখং শাস্বতং নেতৰেষাম্ ॥১২॥

সৰ্ভূত অন্তৰায় (সকলো প্রাণীৰ অন্তৰ্যামী) বশী (সৰ্ব-
নিয়ন্তা) যঃ একঃ (যি অদ্বিতীয় পৰমাত্মাই) একম্, কণম্ (নিজ
অদ্বিতীয় সত্তাক) বহুধা কৰোতি (বহুপ্রকাৰ কৰিলে), তম্
আস্ত্বহম্ (সেই অন্তৰত অভিযুক্ত পৰমাত্মাক) য়ে ধীৰাঃ (যি
সকল বিদ্যাবন্তলোকে) অনুপশ্যন্তি (নিবন্তৰ দৰ্শন কৰে), তেষাম্
(তেওঁলোকৰ) শাস্বতম্ সুখম্ (নিত্যানন্দ কণ চিৰকলীয়া সুখ
হয়), ইতৰেষাম্ ন (অন্যবোৰ নহয়) ॥১২॥

সমস্ত প্রাণীৰ অন্তৰ্যামী আত্মাকৰূপে যি সকলোকে
অধীনত ৰাখে, যি এক হৈয়ো নিজ অদ্বিতীয় সত্তাক
লীলা কৰি অনেকানেক প্ৰকাৰে বিভক্ত কৰিলে, সেই
নিজৰ অন্তৰত থকা “সমস্তৰ বুদ্ধিসাক্ষী” পৰমাত্মাপুৰুষক
যি সকল ভাগ্যবন্ত জ্ঞানীলোকে নিত্য-নিবন্তৰ দেখিবলৈ
পায়— উপলব্ধি কৰে, সেইসকলৰে চিৰকলীয়া পৰমানন্দ
সুখ হয়; আন কাৰো নহয় ॥১২॥

* সাপ নাই, তেনেকৈ সুখ-দুখ আদিও আত্মাত নাই। আত্মাৰ
প্ৰতিবিম্বৰূপে জীবাত্মা সম্বন্ধেই ‘সুখী’ ইত্যাদি প্ৰয়োগ হয়।
অবিদ্যা নাশ হলে কিন্তু সুখদুখাদিৰ অভীত, সকলোতে নিৰ্গুণ,
একমাত্র সত্য আত্মবোধ হৈ থাকে।

নিত্যো নিত্যানাং চেতনশ্চেতনানা-

মেকো বহুনাং যো বিদধাতিকামান্।

তমাস্ত্বহং য়েহনুপগাত্ত ধীবা

স্তেষাং শান্তিঃ শাস্বতী নেতবেষাম্ ॥১৩॥

নিত্যানাম্ চেতনানাম্ (নিত্য চেতনজীবাণ্যাম্ সমূহং) যঃ (যি-পৰমাত্মা পুরুষোত্তম) নিত্যঃ চেতনঃ (শাস্বত চৈতন্যৰ আকৰ), একঃ (যি অকলেই) বহুনাং (অনেকানেক জীৱৰ) কামান্ (কৰ্মৰ ফলভোগ) বিদধাতি (বিধান কৰে), তম্ আত্ম-
হম্ (সেই নিজ অন্তৰত অভিব্যক্ত আত্মাঃ) য ধীবাঃ (যি
বকল বিভাৱন্তলোকে) অনুপগাত্তি (নিবন্তৰ দৰ্শন কৰে), তেষাম্
(তেওঁলোকৰ) শাস্বতী শান্তিঃ (নিত্যস্থায়ী শান্তি লাভ হয়)
নেতবেষাম্ ন ((আন সকলৰ নহয়) ॥১৩॥

যি নিত্য চেতন জীৱাণ্যাম্ সমূহং নিত্য চেতন;
অৰ্থাৎ যি নিত্য সকল পৰমাত্মাৰ চৈতন্য শক্তিৰ বলতেই
বহুসংখ্য জীৱকুল নিত্য আৰু চেতনাৱন্ত হয়, যি অকলেই
স্বয়ং অন্তত অসংখ্য জীৱৰ পৰ্মাত্মকৰে ভোগৰ বিধান
কৰে, সেই অন্তৰ্ভাসীৰূপে নিজৰ অন্তৰতে থকা পৰ-
মাত্মা পুরুষোত্তমৰূপে সকল জ্ঞানীলোকে নিত্য-নিবন্ত।
দৰ্শন কৰে, সেই সকল ভাগ্যৱন্ত লোকেই চিৰকালীয়া
শান্তি লাভ কৰে। আনবোৰৰ সেই ভেনে শান্তি কেতিয়াও
বহয় ॥১৩॥

তদেতদ্বিতী মনান্তেহনির্দেগ্গং পৰমং সুখম্।

কথং নু তদ্বিষ্টানীনাং কিমু ভাতি

ব্রিভাতি বা ॥১৪॥

তৎ অনির্দেশ্যম্ (সেই অনিৰ্ব্যাক্যীয়) পৰমম্ সুখম্ (সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ সুখ) এতৎ (ইতি পৰমাত্মাদৰ্শন বুলি) মন্যন্তু (ব্রহ্মবাদীসকলে মানে) ; তৎ (সেই সৰ্বোত্তমসুখস্বরূপক) কথং, নু (কেনেকৈনো) বিজানীয়াম্ (মই সৰ্বিশেষ জানিব পাৰো?) কিম্ উ ভাতি (তেওঁ কি প্রকাশিত হয়?) বা (কিহা) বিভাতি (স্পষ্ট অস্তিত্ব হয়) ? ॥১৪॥

[ভগবন্তৰ সাক্ষাৎপ্ৰাপ্তিবদ্ধাৰা ভূমানন্দ আৰু চিৰশাস্তিপাত্ৰ মহিমা স্তূপ জিজ্ঞাসু নৃত্যকৈতাৰ মনত বিতৰ্ক উপস্থিত হ'ল যে]—

ব্রহ্মজ্ঞানী মহাপুংসবসকলে এই অনুমান কৰে যে, পৰমাত্মা পুংসবোঁতমৰ সাক্ষাৎ প্ৰাপ্তিয়েই ভূমানন্দ স্বৰূপ সৰ্বোত্তম সুখ, যি যি আৰাঙ্মনসোগোচৰ, অৰ্থাৎ মন আৰু বাক্যেৰে যাৰ একো নিৰ্দেশ দিব নোৱাৰি। সেই পৰমানন্দস্বৰূপ পৰমপুংসবক মই সৰ্বিশেষে অপৰোক্ষকলে জানো কেনেকৈ? তেওঁ জানো প্ৰত্যক্ষ প্ৰকাশ হয়? অথবা তেওঁৰ স্পষ্ট উপলব্ধি হয় জানো? মন-বাক্য আদিৰ অতীত কাৰণে তেওঁৰ সৰ্বিশেষ জ্ঞান নো কেনেকৈ হব পাৰে? ॥১৪॥

ন তত্র সূর্যে। ভাতি ন চন্দ্ৰতাবকং

নেমা বিহাতো ভাস্তি কুতোহয়মগ্নিঃ ।

তমেব ভাস্তমুভাতি সৰ্বং

তস্য ভাসা সৰ্বমিদং বিভাতি ॥১৫॥ •

এই মন্ত্ৰ মুণ্ডক উপ-২।২।১০ আৰু ধেতাষতৰ উপ ৩।১৪ টুক এই
ৰেই আছে ।

তত্র (তাত স্বপ্রকাশ পরব্রহ্মত) সূৰ্যঃ ন ভাতি (সূৰ্য
প্রকাশিত নহয়), চন্দ্রতাত্বকম্ ন (চন্দ্র আৰু তৰাবিলাকো
প্রকাশিত নহয়) ইমাঃ বিদ্বাতঃ (এই বিজ্ঞানীবোৰো) ন ভাস্তি
প্রকাশ নহয়, অয়ম্ অগ্নিঃ কূতঃ (এই জাগতিক অগ্নি থাকে
কেনেকৈ প্রকাশিত হব পাৰে?) ভাস্তম্ তম্ এব (স্বয়ং
প্রকাশ তেওঁকেই) অনূ (অনুসৰণ কৰি) সৰ্বম্ (সূৰ্যাদি সক-
লোৰেই) ভাতি (প্রকাশিত হয়); তস্য ভাসা (তেওঁৰ প্রকাশব-
হাৰা) ইদম্ সৰ্বম্ (এই সমুদায় জগৎ) বিভাতি (বিবিধৰূপে
প্রকাশিত হয়) ॥ ৫১ ॥

[নচিকিতাৰ পূৰ্বপ্ৰকাৰ শঙ্কায়ুক্ত ভাৱ লক্ষ্য কৰি
যমবজাই কলে] — সেই স্বপ্রকাশ পূৰ্ণব্ৰহ্ম ভগৱন্তৰ
সমীপত সূৰ্য প্রকাশিত নহয়, অৰ্থাৎ সূৰ্য্যৰ পোহৰ তেওঁত
নপৰে, চন্দ্র আৰু তৰাবোৰেও তেওঁক প্রকাশ কৰিব
নোৱাৰে, এই বিজ্ঞানীবোৰৰ চমকনিও তাত প্রকাশ নহয়।
ভাৱ এই যে বেছিৰ তীৱ্ৰ পোহৰত যেনেকৈ জোনাকীৰ
পোহৰ লীন হৈ যায়, সেইদৰে সেই ব্ৰহ্মজ্যোতিৰ
অসীম তেজত সূৰ্য, চন্দ্র প্ৰভৃতিৰ তেজ বিলীন হৈ
থাকে ॥ এই ব্যৱহাৰিক অগ্নিৰ ভো কথাই মুঠে। কিয়নো
সেই স্বয়ং প্রকাশ পুৰুষোত্তমৰ এবো-ভাতি ক্ষীণবলি
পাই হে সূৰ্য আদি সমস্তই লীপ্তিমন্ত হয়। আচল কথা
যি বিশ্বাত্মাৰ পৰিপূৰ্ণ জ্যোতিত জাগতিক সমস্তই বিধে-
বিধে প্রকাশ পায়, তেওঁক আকৌ আন কোনে প্রকাশ
কৰিব পাৰে? [সেই কাৰণে হে নচিকিতা! ভোমাৰ

চিন্তাব প্রয়োজন নাই , যোৰ উপদেশ অনুসৰণ কৰা—
অৱশ্যই প্রকাশস্বৰূপ পৰমাত্মাৰ প্রত্যক্ষ প্রকাশ উপলব্ধি
হব] ॥১৫॥

॥ দ্বিতীয় ব্রহ্মী সমাপ্ত ॥

তৃতীয় ব্রহ্মী

উদ্ধৃমূলোহরাব্রহ্মাখ এষোহম্বথঃ সনাতনঃ ।
তদেব শুক্রং তদ্ ব্রহ্ম তদেবামৃতমুচ্যতে ।
তাস্মিন্ লোকাঃ ত্রিতাঃ সৰৈ তদু নাতোতি কশ্চন ।
এতদ্বৈতং ॥১৬॥

উদ্ধৃমূলঃ (ওপৰলৈ গুৰি থকা) অৰাব্রহ্মাখঃ (তললৈ ডাল
থকা) এষঃ অম্বথঃ (এই সংসারৰূপ আইত গছ জোপা)
সনাতনঃ (অনাদি) । তৎ এব (সেই মূলভূত পৰব্রহ্মই) শুক্রম্
(শুদ্ধ) , তৎ ব্রহ্ম (সেয়ে ব্রহ্ম, পৰমেশ্বৰ) , তৎ এব অমৃতম্
(তাকেই অমৃত) উচ্যতে (কোৱা হয়) তাস্মিন্ (তেওঁত)
সৰৈ লোকাঃ (সমস্ত লোক-সমূহ) ত্রিতাঃ (আশ্রিত)
কঃচন উ (কোনোৱেই) তৎ (তেওঁক) ন অতি-এতি (অতিক্রম
কৰিব নোৱাৰে) । এতৎ বৈ (এও নিশ্চয়) তৎ (সেই
জিজ্ঞাসিত পৰমাত্মা) ॥১৬॥

এই সংসারখন যোঁবা এভোপা আইত গছ । তাৰ
মূল (গুৰি) ওপৰলৈ অৰ্থাৎ সবাবো উদ্ধত কোনেও ঢুকি

নোপোরাতি থকা পূৰ্ণ ব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তম ভগৱন্তৰ পৰাই
 এই সংসাৰ বৃক্ষৰ উৎপত্তি আৰু হিৰণ্যগৰ্ভ প্ৰভৃতি দেৱ
 পিতৃ, মনুষ্য, পশু, পক্ষী আদি ত্ৰৈবে জাতি-প্ৰাণী
 সমূহ তললৈ বিস্তাৰিত। এই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰূপ অঁহতগছ
 জোপা অনাদি কালৰে পৰা বিद्यমান চিবন্তন। ইয়াৰ
 যি মূল, যাৰ পৰা ইয়াৰ উৎপত্তি, যাবদ্বাৰা বন্ধিত আৰু
 মাত অন্তৰ্জীন হয়, সেয়ে সুবিশুদ্ধ তথ, সেই তত্ত্বই, ব্ৰহ্ম।
 সেই ব্ৰহ্মই অমৃত স্বৰূপ বুলি কথিত আৰু পৃথিবী আদি
 সমস্ত লোক তেওঁতে আশ্ৰিত। কোনোৱেই তেওঁক
 অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে কাৰণ চেৰাই কাৰ্য আগবাঢ়িব
 নোৱাৰে। জানা নচিন্তা! এই সৰ্ব্বমূল পৰমপুৰুষেই
 তুমি জানিবলৈ বিচাৰি পৰমাশ্ৰমী ॥১॥

য়দ্বিদং কিং চ জগৎ সৰ্বং
 প্ৰাণ এজ্জতি নিঃসৃতম্।
 মহত্ত্বয়ং ব্ৰহ্মমুদাতং য়
 এতদ্বিদুৰ্ভূতাস্তে ভৱন্তি ॥২॥

নিঃসৃতম্ (পৰমপুৰুষপৰা বহিৰ্গত হোৱা) ইদম্ সৰ্বং কিম্ চ
 (এই যি কোনো) সৰ্বন্ত জগৎ (সম্পূৰ্ণ জগৎ) প্ৰাণে (প্ৰাণ
 বৰূপ পৰমেশ্বৰতে) এজ্জতি (চেফ্টিত হয়); উদাতম্ ব্ৰহ্মম্ (উন্নত
 ব্ৰহ্মৰ নিচিনা) মহৎ ত্বয়ং (অতি ভয়ানক) এতৎ (এই সৰ্বশক্তিমান্ত
 প্ৰভুক) য়ে (যি সকলে) বিদুঃ (জানে), তে (সেই সকল)
 অদ্বিতাঃ ভৱন্তি (অমৰ হয়, মৰণ-যজ্ঞৰ পৰা মুক্তি পায়) ॥২॥

এই যি কোনো দেখি, শুনি আৰু বুজি জানিব

পৰা সম্পূৰ্ণ চৰাচৰ জগৎ সৰ্বকাৰণ যি পৰমপুৰুষপৰা
 একটিত হ'ল, স-স্ত্ৰোণে ণান্বয়ৰূপ সেই তেওঁৰ সন্মতে
 সকলো চেষ্টাশীৰ হ'ল । অৰ্থাৎ জাগতিক সমুদায় চেষ্টাৰ
 আগৰ আৰু নিম্নলৈকে সেই জগৎজীৱন পৰমেশ্বৰেই ।
 তেওঁ কৃপাময় হৈছে উদ্যোগ বজ্জধাৰী শাসকৰ দৰে
 ভয়ানকো । বেনেক ভাঙিত লাঠি লৈ খৰা প্ৰভুক দেখি
 ভূতাবোৰে নিজৰ নিজৰ কাম নিয়াবিকৈ কৰি যায়, সেই
 দৰে উদ্যাতাশ্ৰয় পৰমেশ্বৰৰ শাসনৰ ভিত্তি গ্ৰহ-নক্ষত্ৰাদি
 সমন্বিত সমগ্ৰ জগতে বাৰ যি কাম, তাক যথানিয়মে
 কৰি যায় । এই কৰ্মৰ সাক্ষীৰূপে সন্মুখত দণ্ডায়মান,
 চক্ৰৰ দণ্ড বাহুবলৈ দণ্ডধাৰী প্ৰভু সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ ভগবন্তক
 যি সকলে জানিলে আৰু জ্ঞান তদুযায়ী 'নমঃ' নিজ
 বিহিত কৰ্মবাত সদা-সৰ্বদা অনুবক্ত থাকে, সেই সকল
 অমৰ হয়—বিধকাবলৈ উদ্ধ-মৃত্যু যন্ত্ৰণাৰ পৰা মুক্ত হৈ
 যায় ॥২॥

ভয়াদগ্নিহস্তপতি ভয়াং তপতি সূৰ্যঃ

ভয়াদ্ভ্ৰশ্চ বায়ুশ্চ মৃত্যুধাৰতি পঞ্চমঃ ॥৩॥

অস্তু (এই নিয়ন্তাৰ) ভয়াং (ভয়ৰ কাৰণে অগ্নিঃ তপতি
 (অগ্নিয়ে তাপ দিয়ে), ভয়াং সূৰ্যঃ তপতি (ভয়ত সূৰ্যই তাপ
 দিয়ে) চ (তথা) ভয়াং (এদৰে ভয়ত) : স্ত্ৰঃ : পঞ্চমঃ মৃত্যুঃ
 চ (ইন্দ্ৰ, বায়ু, আৰু পঞ্চমঃ মৃত্যু) দেৱতা-২য়) ধাৰতি (ধাৰমান
 থাকে—নিজ নিজ বৰ্ম্মত ব্যাপ্ত থাকে) ॥৩॥

এই সৰ্বশাসক পৰমেশ্বৰৰ ভয়ত অগ্নিয়ে তাপ দিয়ে
সূৰ্য্যই ভয়ত পোহৰ বিলায় ; এওঁৰে ভয়ত ইন্দ্রই পানী
বৰষে, বায়ুয়ে জীৱনীশক্তি দিয়ে আৰু পঞ্চমজ্ঞান মৃত্যুপতি
যমে সকলোৱে জীৱনাস্ত কৰে—এই সকলোৱেই দৌৰি-
দৌৰি অৰ্থাৎ লাহ-ভাগৰ আও-কাণ কৰি অধিকাৰ অনু-
কপে নিজৰ নিজৰ নিৰ্দিষ্ট কাম কৰি ৰায় ॥ ভাৱ এই
যে, জাগতিক যাৱতীয় কাম-কাজ ৰে যথা-নিয়মে চলি
আছে, সেই সকলো কাৰ্য্যই সৰ্বেশ্বৰ সৰ্বনিয়ন্তা, সৰ্ব-
শাসক পৰম প্ৰভুৰ আয়োজ্য শাসনৰ অধীনত হৈ
প্ৰবৰ্তি আছে ॥৩॥

ইহ চেদশকদ্ বোদ্ধুং শ্ৰাক্ শৰীৰস্য বিত্ৰসঃ ।

ততঃ সৰ্গেষু লোকেষু শৰীৰত্ৱায় কল্পতে ॥৪॥

চেৎ (যদি) শৰীৰস্য (দেহৰ) বিত্ৰসঃ শ্ৰাক্ (পতন হোৱাৰ)
পূৰ্বতে) ইহ (এই মনুষ্য জনমতে) বোদ্ধুম্ (পৰমাৰ্থ
পুৰুষোত্তমক জ্ঞানিবলৈ) অশক্যং (সমৰ্থ হয়, “তেনেহলেই
সংসাৰ তৰি ৰায় ”) । ততঃ (সেয়ে নহলে আকৌ) সৰ্গেষু
লোকেষু (জন্ম লবলগীয়া পৃথিৱী আদি লোকসমূহত) শৰীৰত্ৱায়
কল্পতে (দেহ-ধাৰণ কৰিবলৈ বাধ্য হয়) ॥৪॥

স্থাবৰ জজ্বম জীৱসমূহায়ৰ প্ৰেৰক, ধাৰক আৰু
চৰম আশ্ৰয় সেই ভগৱন্তক যদি কোনোবা ভাগ্যশালী
লোকে এই মানবী-দেহা নাশ হোৱাৰ পূৰ্বতে জানিব
পাবে, অৰ্থাৎ এই দেহা থাকোতেই কায়-বাক্য-মনে-চিত্তে
ঐকান্তিক ভাৱনাৰে, অবিৰাম চেষ্টাৰে যদি পৰমাৰ্থজ্ঞান—

ভগৱন্তৰ যথার্থ তত্ত্ব জানিব পাৰে, তেনেহলেই মানৱী-
জন্মৰ ধৰাৰ সাৰ্থক হয় — অনাদিকালবৰণা জন্ম-মৰণ
সোঁতত উটি-বুৰি হাঁহবাণ হোৱা জীৱটোৱে পাব
পায়। সেয়ে নহলে এই ভৱ তৰিবাৰ যোগ্য 'মহুয়া
শৰীৰতে ভগৱন্তৰ তত্ত্বকথা নাজানিলে আকৌ কোটি-
কাললৈ "বিষয় বতাসে পাই অস্থিৰ চিত্ত" কৰা জীৱই
কৃতকৰ্মৰ ফল ভুগিবলৈ বিভিন্ন লোকত, বিভিন্ন ঘোনি
বিভিন্ন দেহধাৰীৰূপে ঘূৰি ফুৰিবলৈ বাধ্য হয়। গতিকেই
সাৱধান।' দেহা থাকোঁতেহে বেহা' আৰু এই বেহাৰে
অমূল্যসম্পদ পৰমাৰ্থতত্ত্বজ্ঞান উপাৰ্জন কৰি সমৰ যাতনা
উদ্ধল কৰি দিবা আৱশ্যক ॥৪॥

যথাদৰ্শে তথাস্থনি যথা স্বপ্নে তথা পিতৃলোকে।

যথাঙ্গু পৰীৱ দদৃশে তথা গন্ধৰ্বলোকে

ছায়াতপয়োবিৰ ব্ৰহ্মলোকে ॥৫॥

আদৰ্শে ('নিৰ্মল' দাপোনত) যথা (যেনেকৈ 'নিজক স্পষ্ট
দেখা যায়,), আস্থনি (শুদ্ধ অন্তঃকৰণত) তথা (তেনেকৈ
'পৰমাত্মাক দেখা পায়) ; স্বপ্নে যথা (সপোনত যেনেকৈ 'বস্তুৰ
অস্পষ্ট দৰ্শন হয় ') পিতৃলোকে তথা (পিতৃলোকত তেনেকৈ
'অস্পষ্টভাৱে ব্ৰহ্মদৰ্শন হয় ') ; অঙ্গু যথা (পানীত যেনেকৈ
'যথার্থকণ্ড এটা ঝল-ঝলনি পৰে'), তথা গন্ধৰ্বলোকে (তেনেকৈ
গন্ধৰ্বলোকত) পৰিদৃশে ই'ব (ব্ৰহ্মৰ ঝলঝলনি পৰা যেন দেখা
পায়) ; ব্ৰহ্মলোকে (ব্ৰহ্মলোকত) ছায়া-আতপয়োঃ ইৰ (চাঁ
আৰু পোহৰৰ দৰে 'আত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ পৃথক্ ভাৱে স্পষ্ট

দৰ্শন হয়') ॥৫॥

পৰিস্কাৰ দাপোনত নিজৰ মুখ যেনেকৈ স্পষ্টকৈ বেলেগ দেখা পায় তেনেকৈ শুক অন্তঃকৰণত পৰমেশ্বৰক নিজতকৈ বেলেগভাৱে স্পষ্ট দৰ্শন কৰে। সপোনত যি দৰে বস্তুর যথার্থ কণত দেখা নহয়, বৰবাব স্তু বৰবাত, অংসলগ্নভাৱে অস্পষ্ট দেখা পায়, সেইদৰে পিতৃলোকত (আৰু অন্যান্যদেৱলোকতো) পূৰ্ব জন্ম-কৰ্মৰ স্মৃতি আৰু তদনুকূপ বাসনাৱদ্ধতাৰ বাবে পৰমেশ্বৰৰ স্বৰূপ অস্পষ্ট দেখে। আকৌ জাগ্ৰত-অৱস্থাত পানীৰ মাজত নিজৰ প্ৰতিবিম্ব ঘটায়খনাৱে দেখা পালেও পানীৰ লহৰত হেলি-ছলি থকাৰ নিচিনা বোধ হয়, স্পষ্ট দৰ্শন নহয়, সেই দৰেই গন্ধৰ্বলোকত অৰ্থাৎ বায়ু-ৰাজ্যত সমন্বিত পৰমেশ্বৰৰ সূক্ষ্মৰ সূক্ষ্মল কীৰ্ত্তন-ভজনত ব্যাপ্ত লোকসমাজতো ভোগ-লহৰীত হেলি-ছলি থকা চিত্তত ভগৱন্তৰ স্পষ্ট দৰ্শন নহয়। কিন্তু ব্ৰহ্মলোকত অৰ্থাৎ সৰ্বত্ৰ ব্ৰহ্মদৰ্শন কৰা জীৱমাত্ৰতে ' শিৱ ' জ্ঞান হোৱা পুৰুষৰ নিৰ্মল চিত্তত হুঁ আৰু পোহৰৰ দৰে নিজৰ আৰু পৰমাত্মাৰ সুস্পষ্ট প্ৰত্যক্ষ দৰ্শন হয় ; সেই দৰ্শনত কোনো অসংগতি আৰু ভ্ৰান্তি নাথাকে।

ভূমি জগজীৱ তোমাক পুজিলে মিলে আপোনাত যাই।

যেন মুখশীক প্ৰতিবিশ্ব মুখে দেখয় দৰ্পণ চাই। কীৰ্ত্তন ॥

[প্ৰথম অধ্যায়ৰ তৃতীয় বৰ্ণীৰ প্ৰথম মন্তব্য উপদিষ্ট হৈছে যে এই মানৱ শৰীৰো এক লোক, ইয়াত জীৱাত্মা

আৰু পৰমাত্মা ছয়ো ছাঁ আৰু পোহৰৰ দৰে হৃদয়-গুহাত
একেলগে বাস কৰে। গতিকে অন্যলোকৰ কামনা
অনাৱশ্যক; মানৱ-দেহতেই-এই দেহ থাকোতে থাকোতেই
পৰমেশ্বৰৰ স্বৰূপদৰ্শন—উপনিষদৰ মৰ্মবানী] ॥৫॥

ইন্দ্ৰিয়ানাং পৃথগ্ভাৱমুদয়ান্তময়ো চ যৎ।

পৃথন্ত্বেপদ্যমানানাং মহা ধীৰো ন শোচতি ॥৬॥

পৃথক উৎপদ্যমানানাম্ (‘নিজ নিজ কাৰণভকৈ’ ভিন্ন ভিন্ন
ৰূপত উপপন্ন হোৱা) ইন্দ্ৰিয়াণাম্ (ইন্দ্ৰিয় সমূহৰ) যৎ পৃথক্
ভাৱম্ (যি পৃথক পৃথক সত্তা) চ (আৰু) উদয়-অন্তময়ো
(উদয় আৰু অন্ত হোৱা স্বভাৱ) মহা ‘তাক’ (জানি)
ধীৰঃ (বিবেকী পুৰুষে) ন শোচতি (শোক নকৰে) ॥৬॥

আকাশ আদি কাৰণ পঞ্চভূতৰ পৰা ভিন্ন ভিন্ন
কাৰ্য কৰিবলৈ ভিন্ন ভিন্ন ৰূপত ইন্দ্ৰিয় সমূহ উপপন্ন হৈছে *।

* শব্দ-স্পৰ্শ আদি বিষয়ৰ উপলব্ধিৰ নিমিত্তে শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয়
প্ৰভৃতি ইন্দ্ৰিয়ৰ উৎপত্তি। আকাশ, বায়ু ভেজ, জল, পৃথিৱী—
এই পঞ্চভূতৰ সত্ত্বাংশৰ পৰা ষষ্ঠাক্ৰমে কাঁণ, চাল, চকু, জিভা
আৰু নাক—এই পাঁচ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়; ৰাজসাংশৰপৰা বাক পানি,
পাদ, পায়ু, আৰু উপস্থ—এই পাঁচ কৰ্মেন্দ্ৰিয়; পঞ্চভূতৰ
মিলিত সাত্ত্বিকাংশৰপৰা মন প্ৰভৃতি অস্ত্ৰকৰণ উপপন্ন হ’ল।
বেদান্তসাৰ, ৬৩-৭৩।

সেই বেলেগ বেলেগ স্বভাব বিশিষ্ট ইন্দ্রিয় বোৰ জাগৰণ-
কালত নিজ নিজ বাপাবত কাৰ্যশীল থাকে আৰু শুষ্প্ত
কালত নিষ্ক্ৰিয় হৈ পৰে। এইদৰে সিহঁত পৰিবৰ্তনশীল।
এইবোৰ কথা বিচাৰ কৰি বিবেকীপুৰুষে যেতিয়া বুজিব
যে, 'এই সমস্ত ইন্দ্রিয়, মন আৰু বুদ্ধি আদি অথবা
এইবোৰৰ সংঘাতৰূপ এই শব্দৰ তো মই নহওঁ, এই সবতকৈ
মই সৰ্বপ্ৰকাৰেই ভিন্ন, বিশুদ্ধ, নিত্য চেষ্টনস্বৰূপ'। তেতিয়া
তেওঁৰ ইন্দ্রিয়াদি সংঘাতৰ পৰা ওপজা শোকৰ কাৰণ
বোৰ নোহোৱা হয়, তেওঁ সৰ্বতিকাললৈ হুখ শোকৰ
অতীত হৈ যায় (গীতা ১৩।১০) ॥৬॥

ইন্দ্রিয়েভ্যঃ পৰং মনো মনসঃ সত্ত্বমুত্তমম্ ।

সত্ত্বাদধি মহানাত্মা মহতোহব্যাক্তমুত্তমম্ ॥৭॥

ইন্দ্রিয়েভ্যঃ (ইন্দ্রিয়বিলাকতকৈ) মনঃ পৰম (মন শ্ৰেষ্ঠ)
মনসঃ (মনতকৈ) সত্ত্বম্ (বুদ্ধি) উত্তমম্ (উত্তম), সত্ত্বাৎ
(বুদ্ধিতকৈ) মহান্ আত্মা (সেই সবৰ স্বামী জীৱাত্মা) অধি (উচ্চ)
মহতঃ (জীৱাত্মাতকৈ) অব্যাক্তম্ (অব্যাকৃত মায়াশক্তি)
উত্তমম্ (উত্তম) ॥৭॥

দেহেন্দ্ৰিয়াদিব্যতিৰিক্ত আত্মাৰ বহিৰ্লক্ষণ বোধগম্য
নহয় ; কাৰণ তেওঁ সনস্তৰে অন্তৰ্বৰ্তী প্ৰত্যসাত্মা। ইয়াকে
তত্ত্ববিচাৰত উপদিষ্ট হৈছে]— ইন্দ্রিয় সমূহত কৈ মন
শ্ৰেষ্ঠ, মনৰ প্ৰেৰণাতে সিহঁত পৰিচালিত হয়। মনতকৈ

বুদ্ধি উত্তম, বুদ্ধিৰ সিদ্ধান্তত মনে কাৰ্য্যৰ প্ৰেৰণা পায়। বুদ্ধিতকৈ তাৰ গৰাকী জীৱাত্মা অধিক উচ্চত, ইন্দ্ৰিয় আদি আটাইবোৰৰ স্বামী তেৱেই আৰু তেঁৱেই সেই সকলোৰে শাসক। এই জীৱাত্মাতকৈ অব্যাকৃত মায়া-শক্তি শ্ৰেষ্ঠ; যাৰ দ্বাৰা বন্দী হৈ জীৱাত্মাই সংসাৰ বন্ধনেৰে বান্ধ খায়, চৰাচৰ জগতৰ সৃষ্টি হয় আৰু সংসাৰ গতি অব্যাহত থাকে। গীতাত এই ত্ৰিগুণাত্মিকা প্ৰকৃতি নান্নী শক্তিবদ্বাৰা জীৱৰ সংসাৰ বন্ধনৰ কথা বহুতবাৰ উল্লেখ হৈছে। (গীতা ১৪।৫; ৭।১৩, ১৪) এই অব্যক্তা মায়াৰ পাশৰ পৰা — মুক্ত হব পাৰিলে জীৱৰ জীৱত্ব গুাহ যায়। এটি প্ৰবচনো আছে — ‘মায়াবন্ধো ভবেজ্জীৱো মায়ামুক্তঃ সদাশিৱঃ’। মায়াজালত বান্ধ খাই থকালৈকেহে জীৱ, মায়ামুক্ত হলে জীৱ চিৰকাললৈ শিৱ অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মস্বৰূপ হৈ যায় ॥৭॥ *

* এই অব্যক্তা মায়াশক্তিক ভাগৱতে বিষ্ণুমায়া বুলিছে “বিষ্ণুমায়া ভগৱতী যয়া সন্মোহিতং জগৎ”। (১০।৩।২৫) ভগৱান্, বিষ্ণুৰ মায়াশক্তি ভগৱতীবদ্বাৰা সমগ্ৰ জগৎ সন্মোহিত। গীতাত ‘যোগমায়া’নাহং প্ৰকাশঃ সৰ্বস্য যোগমায়াসমাবৃতঃ”। (৭।২৫) যোগমায়াৰ দ্বাৰা আৱৰি থকা হেতুকে মই সকলোৰে সন্নিৱৰ্ত্তিত প্ৰকাশিত নহওঁ। এয়ে বৈদান্তিকৰ ‘মায়া’ আৰু সাংখ্যবাদীৰ ‘প্ৰকৃতি’। এই তত্বই মাৰ্কণ্ডেয় চণ্ডীত “মহামায়া”-মহামায়া হৰবৈশ্ণৱতঃ তয়া সংমোহতে জগৎ”। (১।৫৪) (জগৎপতি শ্ৰীহৰিৰ যোগনিদ্ৰা ৰূপা মহামায়াৰদ্বাৰা জগৎ মোহচ্ছন্ন। আৰু এই মহামায়াই —

অব্যক্তাত্ম পৰঃ পুৰুষো ব্যাপকোহলিঙ্গ এৱ চ ।
 যৎ জ্ঞাত্বা মুচ্যতে জন্তুৰমৃতত্বং চ গচ্ছতি ॥৮॥

তু (আকৌ) অব্যক্তাৎ (মায়াতকৈ) ব্যাপকঃ (সৰ্বব্যাপী
 চ অলিঙ্গঃ (আক আকাৰ বহিত) পুৰুষঃ এব পৰঃ (পৰমাত্মা
 পুৰুষ ইহ শ্ৰেষ্ঠ) । যন্ জ্ঞাত্বা (যাক জ্ঞানি) জন্তুঃ (জন্মধাৰী
 জীৱই) মুচ্যতে (মুক্তি পায়) চ (আক) অমৃতত্বম্ গচ্ছতি
 অমৃত স্বৰূপ ব্ৰহ্মধামলৈ যায়) ॥৮॥

আকৌ সেই অচিন্তু-শক্তি মায়াতকৈ মায়াৰ অধি-
 পতি মায়াবী পৰম-পুৰুষ ভগৱন্ত শ্ৰেষ্ঠ, যি নিৰাকাৰ
 স্বৰূপত সমস্ত জগৎ ব্যাপি থাকে (গীতা ৯।৪) । “যত,
 জীৱ জঙ্গম, কীট পতঙ্গম, অগ্ননগজগ তেৰি কায়া’ ।
 (বৰগীত) । যি পৰমপুৰুষক জানিলে এই জন্মধাৰী জীৱই
 মায়াৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্তি পায় আৰু কোনো কালেই
 মৰিব নলগীয়া পৰমামন্দ স্বৰূপ হয় । সেইকাৰণে এই
 জন্তুৰ মায়া-তৰণৰ উপায় ভগৱন্তৰ শৰণ বুলি গীতাত্তো
 কোৱা হ’ল (৭।১৪) । যাৰ মায়া, সেই মায়াবীয়ে আমাক
 আঁতৰ নকৰিলে মায়াৰ মোহ কেনেকৈ গুচিব ? নিত্য
 সহচৰ মায়াবী প্ৰভুক প্ৰত্যক্ষ কৰিবলৈ, মায়াৰ আৱৰণ-
 খন গুচাই দিবলৈ তেওঁৰেই একান্ত আশ্ৰয় আৱশ্যক ॥৮॥

“জ্ঞানিনামপি চেতাংসি দেৱিভগৱতী হি সা । বলাদাকৃষ্টা মোহায়
 মহামায়া প্রযচ্ছতি” । (১।৫৫) (দেৱী ভগৱতী মহামায়াই জ্ঞানী
 লোকসকলৰোচিত্ত বলেৰে আকৰ্ষণ কৰি মোহাবৃত্ত কৰে, সৰ্ব-
 সাধাৰণৰ কি কথা ?) এই মহাশক্তিৰ প্ৰভাৱতে মহাযোগী
 মহাজ্ঞানী শঙ্কৰেও “ভৈলোহো বাতুলপ্ৰায় যোৰ ক্ৰান্তি জ্ঞান নাই,
 কিনো নকৰিলে বিষ্ণুমায়া” এইবুলি আক্ষেপ কৰিবলগীয়া হ’ল ।

ন সংদৃশে তিষ্ঠতি ৰূপমশ্য
 ন চক্ষুযা পশ্যতি কশ্চনৈনম্ ।
 হৃদা মনীষা মনসাভিকৃপ্তো
 য় এতদ্বিদ্ভবমুতাস্তে ভবন্তি । ৯ ।

অশ্য (এই পৰমপুৰুষৰ) ৰূপম্ (বাস্তৱিক ৰূপ) সংদৃশে (দৰ্শনযোগ্য বিষয়ৰূপে) ন তিষ্ঠতি (নাথাকে), এনম্ (এওঁক) কঃচন (কোনোৰেই) চক্ষুযা (চৰ্মচকুৰে) ন পশ্যতি (নেদেখে) । মনসা (মনেৰে) অভিকৃপ্তঃ (পুনঃ পুনঃ চিন্তাবাদৰা প্ৰকাশিত 'এই পুৰুষ') হৃদা (নিৰ্মল অন্তঃকৰণেৰে) মনীষা (শুদ্ধ বুদ্ধিবাদৰা দৰ্শনযোগ্য হয়) । যে (যি সকলে) এতৎ (এই প্ৰকাৰে পৰমেশ্বৰৰ প্ৰত্যক্ষ বিষয়ৰূপে বিদুঃ (জানে), তে (সেই সকল) অমুতাস্তে ভবন্তি (অমৃতস্বৰূপ হয়) ॥৯॥

এই পৰমেশ্বৰৰ দ্বিবি ৰূপ দৰ্শনযোগ্য বিষয়ৰূপে সন্মুখত উপস্থিত নহয়; কোনোৰেই প্ৰাকৃত চৰ্মচকুৰে সেই অলৌকিক ৰূপ দেখিবলৈ নাপায় । যদি কোনো সৌভাগ্যশালী লোকে একান্তমনেৰে সদা-সৰ্বদা তেওঁক চিন্তা কৰে, সেই চিন্তা যেতিয়া গাঢ় হৈ আহিব, তেতিয়া তেওঁৰ হৃদয় ভগৱন্তৰ নিবন্তৰ ধ্যানভৰিত ৰূপত নিশ্চল হব । এনে নিশ্চল হৃদয়বদ্বাৰাহে সেই ভাগ্যবান সাধকজনে এবনিষ্ঠ শুদ্ধবুদ্ধিৰূপ প্ৰজ্ঞা-চকুৰে পুৰুষোত্তমৰ দ্বিবি ৰূপ প্ৰত্যক্ষ কৰে ।

এই কথাৰে ক্ৰীভগৱানে অৰ্জুনক ক'লে যে

* ‘তোমাৰ এই প্রাকৃত চকুৰে মোক দেখিবলৈ সমৰ্থ নোহোৱা; মই তোমাক দিব্যজ্ঞান-চকু দিছোঁ, তাৰে মোৰ ঐশ্বৰিক ৰূপ চোৱা’ (গীতা ১১।৮) । যি সকলে এনেকপে সেই সৰ্বাত্ম্যামী ঈশ্বৰক প্রত্যক্ষ কৰে, সেইসকল অমৃত অৰ্থাৎ পৰমানন্দস্বৰূপ হৈ যায় ৷৷

* এই নিৰন্তৰ ধ্যানজনিত সমাধিনিৰ্মল চিত্তত পৰমপুৰুষৰ যি স্বৰূপ উদ্ভাসিত হ’ল, তাৰেই বৰ্ণীভূত বিকাশ প্রতিমা । বাহ্যিক প্রতিমা আন্তৰিক শুদ্ধবুদ্ধিৰ সমুজ্জল জ্ঞানময়চৈতন্যৰ প্রতীক । বিভিন্ন ৰূপৰ বিভিন্ন শুদ্ধান্তঃকৰণত এক পৰমেশ্বৰেই বিভিন্ন শক্তিৰ প্রকাশকৰূপে প্রতিফলিত বিভিন্ন প্রতিমাকপ বহুদেৱতা অনন্তশক্তি ভগৱন্তৰেই বহুকৰূপে প্রকাশ বা বিভূতি । অচিন্ত্য অনন্ত শক্তিমন্ত্ৰ ‘অব্যক্ত ঈশ্বৰৰ দাবণা মনুষ্যমানে কৰিব নোৱাৰে; সেইকাৰণে বিশেষ বিশেষ শক্তিৰ সাদৃশ্যাত্মকপ নাম-ৰূপসমগ্ৰিত মূৰ্ত্তি কল্পনা কৰি উপাসনাৰ চিন্তাৰ অৱলম্বনস্বৰূপ প্রতীক গ্ৰহণ কৰা হ’ল । এই প্রতীকোপাসনা বা প্রতিমা পূজা পুতলাৰ পূজা নহয়, চৈতন্য স্বৰূপ পৰমেশ্বৰৰেই পূজা । দৃষ্টান্তস্বৰূপে দেৱী ভাগৱতত শক্তিপূজা সম্পৰ্কে দেৱদেৱৰ উক্তি লক্ষণীয়—

‘নাহং স্নগুৰি মায়ায়া উপাস্যত্ৰংকুৰে ক্ৰটিং

মায়াধিষ্ঠানচৈতন্যমুপাস্যত্বেন কীৰ্তিতম্’ ।

‘হে স্নগুৰি ! মই মায়াৰ উপাসনা ক’তো কোৱা নাই, মায়াৰ অধিষ্ঠান যি চৈতন্য সেয়ে উপাস্য, ইয়াকেহে কৈছোঁ’ । এই চৈতন্য ঈশ্বৰ; ভক্তৰ উপাসকৰ ভগৱান—ভগৱতী ।

য়দা পঞ্চাৰতীষ্ঠন্তে জ্ঞানানি মনসা সহ ।

বুদ্ধিচ্চ ন বিচেষ্টতি তামাহঃ পৰমাং গতিম্ ॥১০।

যদা (যেতিয়া) মনসা সহ (মনেৰে সৈতে) পঞ্চ জ্ঞানানি (পাঁচো জ্ঞানেন্দ্রিয়) অবতিষ্ঠন্তে (ব্যাপাৰশূন্যৰূপে স্থিৰ থাকে), বুদ্ধিঃ চ (আৰু বুদ্ধিও) ন বিচেষ্টতি (চেফ্টাশূন্য থাকে), তাং (সেই স্থিতিক) পৰমাম্ গতিম্ আহঃ (উত্তম গতি বুলি 'যোগী-জনে কয়) ১০। ।

সাধনৰ অভ্যাস কৰোঁতে কৰোঁতে যেতিয়া মনৰ সৈতে পাঁচো জ্ঞানেন্দ্রিয় নিজ নিজ ব্যাপাৰত ব্যাপ্ত নহৈ স্থিৰেৰে থাকিব আৰু বুদ্ধিও পৰমাত্মাশূন্যৰূপত তদগত ভাবে সুস্থিৰ থাকিব।

অন্য একোৰেই জ্ঞান নাথাকিব, সেই অবস্থাই পৰম গতি— পৰমাত্মাসংযোগৰ সৰ্বোত্তম স্থিতি বুলি যোগী সকলে কৈছে ১০।

তাং যোগমিতি মন্যন্তে স্থিৰামিन्द्रিয়ধাৰণাম্ ।

অপ্রমত্তস্তদা ভবতি যোগোহি প্রভৱাপ্যয়ৌ ॥১১।

তাম্ (সেই) স্থিৰাম্ ইन्द्रিয়ধাৰণাম্ (অবিচলভাৱে ইন্দ্রিয়-বোৰক ধাৰণ কৰা অবস্থাকে) যোগম্ ইতি মন্যন্তে (যোগ বুলি মনা হয়); তদা (সেই অবস্থাত) অপ্রমত্তঃ ভবতি (প্রমাদ-বহিত সাৱধান হোৱা উচিত)—হি (কাৰণ) যোগঃ (যোগ) প্রভৱ অপায়ৌ (উৎপত্তি বিনাশধৰ্মী) ॥১১।

পূৰ্বকথিত বুদ্ধি আৰু মনসমগ্ধিত ইন্দ্রিয়সমূহক স্থিৰ-ভাৱে ধাৰণ কৰি—একাগ্ৰ কৰি ৰখাকে যোগ বুলি অল্পভবী জ্ঞানীসকলে মানে। কিন্তু সেই যোগযুক্ত অবস্থাৰাপ্ত লোক সাৱধান হোৱা উচিত—কাৰণ যোগৰ

উন্নয় আৰু অন্ত অৰ্থাৎ উৎপত্তি আৰু বিনাশ আছে ।
প্ৰতিকেই বিনাশ নহ'বলৈ সাধনানে যত্নশীল হোৱা বৰ্ত্তব্য । ১১৭

নৈৱ বাচা ন মনসা প্ৰাপ্তং শকো ন চক্ষুষা ।

অস্তীতি ব্ৰহ্মতোহন্যত্ৰ কথং তদুপলভ্যতে । ১২১

বাচা (কথাৰে) প্ৰাপ্তুম (সেই 'পৰমেশ্বৰক' পাবলৈ) শকাঃ
ন এষ (সমৰ্থ নিশ্চয় নহয়), মনসা ন (মনেৰেও নহয়), চক্ষুষা ন
(চকুৰেও নহয়); তৎ অস্তি (তেওঁ অৱশ্যেই আছে), ইতি ব্ৰহ্মতঃ
অন্যত্ৰ (এই প্ৰকাৰে কোৱা — বিশ্বাসকৰা আন্তৰিক জনৰ
বাহিৰে নাস্তিকলোকৰ) কথং উপলভ্যতে ('সেই পৰমাত্মা'
কেনেকৈ উপলব্ধি হ'ব পাৰে)? । ১২১

সেই পৰমাত্মা পৰমপুৰুষক বাচ্য আদি কৰ্মেন্দ্ৰি-
য়ৰ দ্বাৰা, চকু আদি জ্ঞানেন্দ্ৰিয়বহাৰা আৰু মন-বুদ্ধি
ৰূপ অমৃতকৰণবহাৰাও পাব-পৰা অথবা জ্ঞানিব-পৰা
নহয়; এইবোৰে তু কি পাব-পৰা সীমাবপৰা তেওঁ বহুত
দূৰত । কিন্তু 'তেওঁ অৱশ্যেই আছে আৰু 'ঐকান্তিক
চেষ্টাৰ দ্বাৰা তেওঁক পাব পাৰি' এনেকৈ যি নকয়,
এই কথাত যাব বিশ্বাস নাই, তেনে নাস্তিকলোকৰ
ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ কেনেকৈ বুজা হ'ব? ভগৱৎপ্ৰাপ্তি অথবা
মুক্তিলাভ তো সুদূৰপৰাহতেই থাকিব । সেইকাৰণে
ভগৱদেৱ অ'ক শাস্ত্ৰবানীৰপৰা ঈশ্বৰ-বিশ্বাস দৃঢ়ভাৱে
ধাৰণা কৰি শাস্ত্ৰ-গুৰুৰ উপদিষ্ট প্ৰণালীৰে তেওঁৰ
জ্ঞানাকাংক্ষাৰ পাবলৈ অতি উৎসাহেৰে আৰু উৎকৰ্ষাৰে
চেষ্টাশীল হৈ থকা বাঞ্ছনীয় । ১২১

অন্ত্যৈতৈরোপপদকস্য তত্ত্বভাৱেন চোভয়োঃ ।

অন্ত্যৈতৈরোপপদস্য তত্ত্বভাৱঃ প্রসীদতি ॥১৩

অন্তি ইতি এব ('পৰমেশ্বৰ 'অবশ্যই আছে এই বিশ্বাস-
কেই) উপপদক্যঃ (নিশ্চয়কৈ ধাৰণা কৰিব লাগিব), চ ই আক
তাৰ পাছত) তত্ত্বভাৱেন (সৰ্বোপাধি বজ্জিতাদি তাত্ত্বিক ভাৱেও
ভেওঁক বুজিব লাগিব); উভয়োঃ (এই দুয়ো প্ৰকাৰৰ ভিতৰত)
অন্তি ইতি এব উপপদস্য ('ঈশ্বৰ') আছেই এনে পৰমাত্মাৰ
সত্তাত বিশ্বাসীপোকাৰ) তত্ত্বভাৱঃ (ভেওঁৰ তাত্ত্বিক স্বৰূপ) প্ৰসী
দতি (প্ৰকাশোন্মুখী হয়) ॥১৩।

'পৰমেশ্বৰ নিশ্চয় আছে' এই ধাৰণাত প্ৰথমতে
সুদৃঢ় বিশ্বাস হ'ব লাগিব । এনে বিশ্বাসেৰে ভেওঁৰ
অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰি তাৰ পাছত 'তুমি প্ৰভু নিগুণ
গুণৰ সীমা নাই, 'সহজে অকৰ্মা কৰ্ম কৰা অপৰ্যন্ত'—
ইত্যাদি তাত্ত্বিক ভাৱনাৰেও নিত্য-নিবন্তৰ ধ্যান-ধাৰণা কৰি
ভেওঁৰ স্বৰূপ বুজিব লাগিব (গীতা ১৩।১৩।১৭) । এই
হ'ইব ভিতৰত ঈশ্বৰ নিশ্চয় আছে আৰু মনুষ্যজীৱনৰ
পক্ষ্য 'ভেওঁ আৱশ্যই মোৰ প্ৰাণা'— এনে নিশ্চিত বিশ্বাসী
জনৰ বিত্ত্বক হৃদয়ত ভেওঁৰ তাত্ত্বিক-স্বৰূপ আপোনা-
আপুনি উন্মোচিত হয় । এই কথাৰে মাধৱদেৱে এনে
দৰে কলে, 'তপস্বন্ত তত্ত্বযুক্ত পুৰুষৰ আশ্ববোধ ,
মাধৱৰ প্ৰসাদে মিলয়' ॥১৩॥

য়দা সৰ্বৈ প্ৰযুচ্যন্তে কামা য়েহস্য হৃদি শ্ৰিতাঃ ।

অথ মৰ্ত্যোহমৃতো ভৱত্যত্র ব্ৰহ্ম সমগ্ৰতে ॥১৪॥

অস্ম্য (এই পঞ্চব বিশ্বাসাশ্রমব) হৃদি ত্ৰিতা: (অন্তঃকৰণত
প্ৰাশ্ৰিত থকা) য়ে কাম: (যি বোৰ কামনা, সৰে' (সেই
সকলোবোৰ) যদা প্ৰযুচান্তে (যেতিয়া সমূলক নষ্ট হৈ যায়),
অথ (তেতিয়া) মৰ্ত্য: (মৰণশীল মানুহ) অমৃত: ভবতি অমৰ
হয়), অত্র (এই দেহতে) ব্রহ্ম (ব্ৰহ্মভাৱ) সমশ্রুতে (অনু-
ভৱ কৰে) ॥১৮॥

ইহকাল আৰু পৰকালৰ বিভিন্ন কামনাৰে মানুহৰ
অন্তৰ ভৰ-পূৰ হৈ থাকে, সেইবাবে পৰমার্থ-চিন্তাই
তেওঁৰ অন্তৰত ঠাই নাপায়। কিন্তু দৌৰাগ্যক্ৰমে যদি
কোনোলোকৰ জৈৱ-বিশ্বাস শুদ্ধ হয় তাক তাৰ ফলত
তেওঁৰ যথার্থস্বৰূপ বুজিব পাৰে, তেতিয়া সেইজনৰ
হৃদয়ত বাঁহ-লোৱা সকলোবোৰ কামনা সমূলক নষ্ট
হৈ যায়। 'জোৰ' জ্বলিলে 'বাতি'ৰ পোহৰৰ প্ৰয়োজন
ক'ত? তেতিয়া সেইজন মানুহ— সেই মৰণশীল মানুহ
অমৰ হয় — আকৰ্ষ্যৰ মাৰবলগীয়া নহয়; বৰঞ্চ এই
দেহতেই তেওঁ পৰমার্থতত্ত্ব উপলব্ধি কৰা ব্ৰহ্মানন্দৰ
অনুভৱ কৰে ॥১৪॥

যদা সৰে' প্ৰভিগন্তে হৃদয়ন্তেহ গ্ৰহয়ঃ ।

অথ মৰ্ত্যোহমৃতো ভৱত্যেতাৱদ্বানুশাসনম্ ॥১৫॥

যদা (যেতিয়া) হৃদয়দা (হৃদয়ৰ) সৰে' গ্ৰহয়: (সকলো-
বোৰ গাঁথি) ইহ (এই জনমতে); প্ৰভিগন্তে (ভালক সুলকি
পৰে), অথ (তেতিয়া) মৰ্ত্য: অমৃত: ভৱতি (মানুহ অমৰ
হয়); এতাবৎ হি (ইমানেই মাত্ৰ) অনুশাসনম্ (সনাতন উপ-
দেশ) ॥১৫॥

'মই' 'মোৰ' প্ৰত্যয়েৰে কৰা কামবোৰ সংসাৰ-
-বন্ধনৰ গাঁথি। সংসাৰ-চক্ৰত ঘূৰাই লৈ কুৰোৱা মাঁকি-

-জৰি ডালৰ এই অবিচ্ছিন্ন কট-কটীয়া গাঁথিৰেৰে যদি
এক জীৱন থাকোতে থাকোতেই সম্পূৰ্ণ খোল-খাই যায়,
তেতিয়া সেইজন মানুহ অমৰ হয় । গীতা ৫.১২; ১৫.৫)
চিৰকাললৈ জন্ম-মৃত্যুৰ পাৰ পাই পৰমানন্দধাম প্ৰাপ্ত
হয় । সমস্ত বেনামুশাস্ত্ৰৰ ইমানেই মাত্ৰ সনাতন উপ-
দেশ ॥১৫॥

শতং চৈকা চ হৃদয়স্য নাড়ী

স্তাসাং মূৰ্ধানমভিনিঃসৃতৈকা ।

তয়োৰ্ধ্বমায়ন্নমৃতত্বমেতি বিষ্ণুঃ

ওনা উৎক্ৰমণে ভৱন্তি ॥১৬॥

হৃদয়স্য (হৃদয়ৰ পৰা) শতম্, চ একা চ নাড়ীঃ (এশ এক
নাড়ী কেউফালে বিক্ষিপ্ত আছে), তাসাম্ একা (সেইবিলাকৰ
ভিতৰত এক নাড়ী 'সুষুমা') মূৰ্ধানম্ অভিনিঃসৃতা (মূৰৰ ফালে
ব্ৰহ্মবজ্ৰ ভেদি নিৰ্গত হৈছে) ; তয়া (সেই নাড়ীয়েদি) উৰ্ধ্বম্
গায়ন্ (উৰ্ধ্বগামী হোৱা জীৱ) অমৃতত্বম্ এতি (অমৃতলোকলৈ
যায়), অন্যাঃ (অন্য এশ নাড়ীয়েদি) উৎক্ৰমণে (বহিৰ্গামী
হোৱা জীৱ) বিষ্ণুঃ, ভৱন্তি (বিবিধ যোনিৰূপে যোৱাৰ হেতু-
যকণ হয়) ॥১৬॥

মানুহৰ হৃদয়ৰপৰা বহিৰ্গত হোৱা এশ এক নাড়ী
শৰীৰৰ কেউফালে সিঁচৰতি হৈ আছে । তাৰে এক
'সুষুমা' নাড়ী মূৰৰ ফালে গৈ ব্ৰহ্মবজ্ৰ ভেদ কৰিছে
বিষ্ণুপদ প্ৰাপ্তিৰ অধিকাৰ অৰ্জা জীৱই সেই নাড়ীয়েদি
দেহৰপৰা বাহিৰ ওলাই উৰ্ধ্ব লোকলৈ-ভগৱন্তৰ আনন্দময়
ধামলৈ গতি কৰে — অমৃতত্ব লাভ কৰে । আন এশ
নাড়ীয়েদি মৰণকালত বহিৰ্গামী জীৱই কৰ্ম আৰু
বাসনা অনুযায়ী বিবিধ যোনিত জন্ম-মৰণ বৃত্তত ঘূৰি
থাকে — অৰ্থাৎ সেই এশ নাড়ীয়েদি শৰীৰৰপৰা
জীৱৰ বহিৰ্গমন হলে সংসারবৃত্তি নিশ্চিত ॥১৬॥

অসুষ্ঠমাত্ৰ: পুৰুষোহস্তবাস্মা

সদা জনানাং হৃদয়ে সন্নিবিষ্টঃ।

তং স্বাক্ষৰীবাং প্রবহেন্মুঞ্জাদিষ্মেষীকাং ধৈর্যেণ।

তং বিদ্যাচ্ছুক্ৰমমৃতং তং বিদ্যাচ্ছুক্ৰমমৃতম্ ॥১৭॥

অসুষ্ঠমাত্ৰ: (অসুষ্ঠ পৰিমাণ) পুৰুষ: (পৰমাত্মা পুৰুষ)
অস্তবাস্মা (অস্তধামী জীৱাত্মকপি) জনানাং হৃদয়ে (মনুষ্যসমূ-
হৰ হৃদয়ত সদা সন্নিবিষ্ট: (সৰ্বদাই সন্নিহিত থাকে);
তম (তেওঁক) মুঞ্জং (মুঞ্জ- [কুশজাতীয় এবিধ বন] -নায়ে
সাঁহৰপৰা) ইষীকাম্ ইব (কোহটোৰ নিচিনাকৈ) যং, (নিজ-
তকৈ 'শাক') শৰাবাং (শৰীৰতকৈ) ধৈর্যেণ (ধৈৰ্যধৰি)
প্রবহেৎ (পৃথক কৰি চাব লাগে)। তম (তেওঁক) শুক্ৰম্
(শুক্ৰ) অমৃতম্ (অমৃতস্বৰূপ পৰব্রহ্ম) বিদ্যাং (জনা উচিত),
তম্ শুক্ৰম্ অমৃতম্ বিদ্যাং, তেওঁক বিস্তৃত অমৃতস্বৰূপ জানিবা।
১১৭।

পৰমাত্মাদৰ্শনৰ সংকেত দিয়া হৈছে যে, সমস্ত
প্ৰাণীৰ অন্তৰ্ধামী আত্মাকৰূপ পৰমপুৰুষ পৰমাত্মা মনুষ্য
হৃদয়ত হৃদয়ানুৰূপে অসুষ্ঠপ্ৰমাণৰূপত সদা-সৰ্বদা বিবাজ-
মান আছে, তথাপি মানুহে তেওঁৰ ফালে নাচায়। তেওঁক
দেখিবলৈ ধৈৰ্য লাগে—অপ্ৰমাদী হব লাগে মুঞ্জ সাঁহৰ
পৰা তাৰ কেঁহটো পৃথক্কাৰি চোৱাৰ দৰে সেই সেই
পৰমাত্মাৰ দৰ্শনাভিলাষীজোকে নিজতকৈ আৰু শৰীৰতকৈ
তেওঁক পৃথক্ভাৱে চাব লাগিব। 'মইতো ইন্দ্ৰিয়াদি
সমস্তি শৰীৰ নহওঁ' হোৱা হলে 'মোৰ শৰীৰ'—
'মোৰ বুদ্ধি', 'মোৰ মন'—এনেবোৰ প্ৰয়োগ নহল-
হেতুৰ। এই 'মোৰ' কাৰ? 'জীৱাত্মা'ৰ। জীৱাত্মা
কোন? 'সমস্তবে অন্তৰ্ধামী পৰমাত্মা' অৰ্থাৎ পৰমাত্মাৰ

প্ৰতিবিশ্ব অথবা ক্ষুদ্ৰতম অংশ। এই প্ৰকাৰে সেই পৰম-
পুৰুষক দেহ আৰু নিষ্কৃতকৈ পৃথক বাক্যৰে চাই-উপলব্ধি
কৰি সমস্ত 'মই' বোৰৰ গৰাকী আৰু নিয়ন্ত্ৰা পৰমপ্ৰভু
পুৰুষো-ত্তমৰ প্ৰসন্নতাৰ কাৰণে-তেওঁকেই দেৱস গুৰু,
অমৃতস্বৰূপ জ্ঞানি, মিতানিবন্তৰ তেওঁক শূৰীৰ তেওঁৰ
প্ৰীতিৰ নিমিত্তেই বাৰতীয় কাৰ্যনিৰ্বাহ হোৱা উচিত।
[মন্ত্ৰস্থ শেষৰ বাক্যৰ দ্বিকক্তি উপদশৰ সমাপ্তি আৰু
সিদ্ধান্তৰ নিশ্চয়তাসূচক] ॥১০॥

মৃত্যুপ্ৰোক্তাং নচিকেতোহথ লব্ধা
বিদ্যামেতাং যোগবিধিং চ কৃৎসন্ম্।
ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তো যিবজ্জোহভূদ্বিমৃত্যু
বন্যোহপ্যেৱং যো বিদধ্যাশ্বমেৱ ॥১৮॥

অথ (এই উপদেশ শুনাৰ পাছত) নচিকেতঃ (নচিকেতাই)
মৃত্যুপ্ৰোক্তাম্ (যমৰাজৰদ্বাৰা কথিত) এতাম বিদ্যাম্ (এই ব্ৰহ্ম-
বিদ্যা) চ (আৰু) যোগবিধিম্ (বিদ্বাসংযোগৰ প্ৰণালী) কৃৎসন্ম্
(সম্পূৰ্ণকৈ) লব্ধা (লাভ কৰি) যিবজঃ (বিকাৰ বৰ্জিত বিমুক্ত
হৈ) বিমৃত্যুঃ (মৃত্যুক অতিক্ৰম কৰি) ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তঃ অভূং (ব্ৰহ্ম-
লাভ — মুক্ত হৈছিল)। অন্যঃ অপিয়ঃ (অন্য যি কোনো-
লোকো) অধ্যাশ্বম্ (এই অশ্ববিদ্যা) যিৎ (জানোজন) এবম্
এব (এনেদৰেই বিমুক্ত বিমৃত্যু, ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্ত হয়) ॥১৮॥

নচিকেতাই ধৰ্মৰাজ যমৰদ্বাৰা উপদিষ্ট পূৰ্বকথিত
ব্ৰহ্মবিদ্যা শুনি সাধন-প্ৰণালী সমন্বিতে সম্পূৰ্ণকৈ ব্ৰহ্ম-
বিদ্যাৰ জ্ঞান লাভ কৰিলে আৰু তাৰ ফলত ধৰ্মাধৰ্মাদি
বিকাৰ বৰ্জিত হৈ শুদ্ধ-সৎ হ'ল, তেওঁৰ জন্মমৃত্যুৰূপ
সংসারবন্ধনৰ পৰা মুক্ত, ব্ৰাহ্মীৰ্হিত— ভগৱৎসায়ুজ্য লাভ

কৰিলে। আন যি কোনো লোকেও যদি এই অধ্যাত্ম-
বিদ্যা যথাযথভাৱে জানে আৰু আন্তৰিকতাৰে তাৰ ধ্যান-
ধাৰণা কৰে, তেওঁ নচিহ্নেনাৰ দৰে বিস্তৃক্তাৰ্দ্ধা হৈ
মৃত্যুক অতিক্ৰম কৰি পৰমেশ্বৰৰ পৰমধাম প্ৰাপ্ত হব ॥১০॥

॥ তৃতীয় ব্ৰহ্মী সমাপ্ত ॥৩॥

॥ দ্বিতীয় অধ্যায় সমাপ্ত ॥২॥

শান্তিপাঠ

ওঁ সহ নাররতু । সহ নৌ ভুনক্তু । সহ বোয়ংকবরারহৈ
তেজাস নারধীতমস্তু । মা সিদ্ধিষারহৈ ।
ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ ! শান্তিঃ !!!

[অন্য অৰ্থাৎ এই উপনিষদৰ আৰম্ভত দুটো]

কৃষ্ণ যজুৰৈদায়
॥ কঠোপনিষদ সমাপ্ত ॥

উপনিষদ, কথামৃত —

প্রশ্নোপনিষদ্

প্রশ্নোপনিষদ্ অথৰ্ৱ বেদৰ পিঙ্গলাদ শাখীয় ব্ৰহ্মণ
ভাগৰ অন্তৰ্গত। ব্ৰহ্মৰ পিঙ্গলাদে সূৰ্য্যো আদি ছজন
ঋষিৰ ছটি প্রশ্নৰ যথাক্ৰমে উত্তৰ দিয়া কাৰণে এই
উপনিষদ প্রশ্নোপনিষদ নামে কথিত।

—হৰি: ওঁ নম: শ্ৰীপৰমাত্মনে—

শান্তিগাঠ

ওঁ ভদ্ৰং কৰ্ণেভি: শৃণুয়াম দেৱা—

ভদ্ৰং পশোমাক্ষভিষ্মজ্জব্ৰা: ।

স্থিৰৈৰবজ্জৈস্তু ধূৱা সন্তনুভি—

ৰ্য্যশেম দেৱহিতং যদাযু: ॥

ওঁ শান্তি: ! শান্তি: !! শান্তি: !!!

দেৱা: (হে দেৱবৃন্দ!) যজব্ৰা: (ভগৱানৰ উপাসনাত
লাগি থকা আমি) কৰ্ণেভি: (কাণবোৰেৰে) ভদ্ৰম্ (ভাল,
কল্যাণময় বচন) শৃণুয়াম (উনিবলৈ যেন পাওঁ), অক্ষভি: (চকু-
বোৰেৰে) ভদ্ৰম্ (কল্যাণজনক বস্তু) পশোম (দেখিবলৈ যেন
পাওঁ), স্থিৰৈ: অজৈ: (স্থূঢ় অঙ্গবোৰেৰে) তনুভি: (আৰু
শৰীৰেৰে) তুভ্ৰহাস: (ভগৱানক স্তুতি কৰি কৰি) দেৱহিতম
(আৰাধ্য পৰম দেৱতাৰ কামত অহা) যং আযু: (যি জীৱন
কাল, তাক) বশো (উপভোগ কৰিবলৈ যেন সমৰ্থ হওঁ)। ওঁ
(হে পৰমেশ্বৰ!) শান্তি: শান্তি: শান্তি: (তিনিবিধ সংলাবতাপ
যেন উপশান্ত হওক)।

[গুরুয়ে শিষ্যসকলেবে সৈতে মানবমাত্রবে কল্যাণভার-
নাৰে প্রার্থনা জনাইছে]—হে পূজনীয় দেৱবৃন্দ ! আমি যেন
পৰম পুৰুষৰ আৰাধনাত লাগি থাকিব পাৰোঁ; তাৰ কাৰণে
আমাৰ কাণেৰে যেন ভালকথাহে শুানবলৈ পাওঁ, চকুৰে
যেন ভাল দৃশ্যহে দেখোঁ । অৰ্থাৎ কাণেৰে পাপজনক
কথা আৰু মিন্দা-তিৰস্কৰ আদি উৎসাহত যতি পৰা কথা
যেন শুনিব লগা নহয়, চকুৰেও অমঙ্গলীয়া বা মনোবিকাৰ
ঘটোৱা কোনো দৃশ্য যেন দেখিবলগা নহয় । আমাৰ শৰীৰ,
আমাৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গবোৰ যেন বলিষ্ঠ—কৰ্মক্ষম হৈ থাকে
আৰু তাৰদ্বাৰা পৰমেশ্বৰৰ ভজ্ঞন-কীৰ্তন কৰি যেন জীৱন
সাৰ্থক কৰিব পাৰোঁ । আমি যি আয়ুষ পাইছো তাক
পৰমেশ্বৰৰ সেৱাতে যেন উপভোগ কৰোঁ । হে বিশ্বাত্মন !
বিশ্বমানুসৰ আধ্যাত্মিক, আধিদৈৱিক, আধিভৌতিক এই
তিনিওবিধ সংসাৰতাপ উপশান্ত হওক ॥

প্ৰথম প্ৰশ্ন

ওঁ স্নকেশা চ ভাৰদ্বাজঃ শৈৱ্যশ্চ সত্যকামঃ
সৌম্যায়নী চ গাৰ্গ্যঃ কোসল্যশ্চান্থলায়নো ভাৰ্গৱো
ৱৈদৰ্ভিঃ কবক্ষী কাত্যায়নস্তে হৈতে ব্ৰহ্মপৰা ব্ৰহ্মনিষ্ঠাঃ
পৰং ব্ৰহ্মাশ্বেষমাণা এষ হ ৱৈ তৎ সৰ্বং ব্ৰহ্মতীতি তে
হ সমিৎপাণয়ো ভগৱন্তং পিঙ্গাৱদমুপসন্নাঃ ॥১৥

ঐ (মঙ্গলাচৰণ স্বৰূপে একাক্ষৰক পৰব্ৰহ্মৰ নাম স্মৰণ) ।
ভাৰদ্বাজঃ সূৰ্য্যকেশাঃ চতুৰ্ব্ৰাহ্মণ পুত্ৰ সূৰ্য্যকেশাঃ চ শৈব্যাঃ সত্যকামঃ
(শিবিৰ পুত্ৰ সত্যকাম , চ গাৰ্গ্যঃ সৌৰ্য্যায়নী (গৰ্গ গোত্ৰীয়
সৌৰ্য্যায়নী) চ কোসলাঃ আশ্বলায়নঃ (কোসলদেশীয় আশ্বলায়ন) ।
বৈদিকিঃ ভাৰ্গবঃ (বিদৰ্ভবাসী ভাৰ্গব) চ কাৰ্য্যাকনঃ কবক্ষী
(আৰু কত্যা ঋষিৰ নাতি কবক্ষী) তে চ এতে (সেই সেই নামে
প্ৰসিদ্ধ এহঁতগৰাকৈ) ব্ৰহ্মৰাঃ (বেদাভ্যাস ব্ৰত হৈ) ব্ৰহ্মচৰ্য্যাঃ
(বেদবানীত শ্ৰদ্ধাযুক্ত আছিল) তে হ (তেহঁতগৰাকৈ এটাইকিজন) ।
পৰব্ৰহ্ম অশ্বেষদানাঃ (পৰব্ৰহ্মক জ্ঞানবলৈ উচ্ছুক হৈ), এষঃ
(এই) হ বৈ (নিশ্চয়ই) তৎ সৰ্বম্ (সেই ব্ৰহ্মৰ বিষয়ে সকলো
কথা) ব্ৰহ্মাতি ইতি (ক'ব—এই ভাষি) সমিৎপাণঃ (চাত্ত
সমিধৰ ভাৰ লৈ) ভগবন্তম পিগ্নগাদম্ উপসন্নাঃ (মহাত্মা পিগ্নগাদৰ
ওচৰত উপস্থিত হ'ল) ॥১১

উপনিষদৰ আৰম্ভতে ঐকাক্ষৰক পৰব্ৰহ্মৰ নাম স্মৰণ
কৰি মঙ্গলাচৰণ কৰা হ'ল । প্ৰসিদ্ধি আছে যে, ভাৰদ্বাজৰ
পুত্ৰ সূৰ্য্যকেশা, শিবিৰন্দন সত্যকাম, গৰ্গ গোত্ৰৰ সৌৰ্য্যায়নী,
কোসল দেশৰ আশ্বলায়ন, বিদৰ্ভবাসী ভাৰ্গব আৰু কত্যা-
ঋষিৰ নাতি কবক্ষী এই প্ৰসিদ্ধ ছজন ঋষি বেদাভ্যাস
পৰায়ণ আৰু বৈদিক আচাৰত শ্ৰদ্ধাশীল আছিল । এসম-
য়ত সেই ছয়োজনে পৰব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ জানিবলৈ অভিলাষী
হৈ স্থিৰ কৰিলে যে, 'মহৰ্ষি পিগ্নগাদে ব্ৰহ্মসংস্কে সকলো
কথা সৰ্বিশেষ ক'ব পাৰিব' । এইদৰে নিশ্চিত হৈ হাতত

ভাতভটী স্বৰূপে একোমূঠা যজ্ঞ-কাঠ লৈ মহাত্মা পিপ্পলাদৰ
সমীপত উপস্থিত হ'লগৈ ॥ ১১ ॥

তান্ হ স ঋষিকৱাচ ভূয় এৱ তপস ব্রহ্মচাৰ্যণ
শ্রদ্ধয়া সংৱৎসৱং সংৱৎস্যথ, যথাকামং প্ৰশ্নান্ পৃচ্ছত,
স্মদি বিজ্ঞাস্যামঃ সৱং হ ৱো বক্ষ্যাম ইতি ॥ ১২ ॥

তান্ (সমাগত সেইসকলক) সঃ হ ঋষিঃ (সেই স্বৰ্গসিদ্ধ
ঋষিঃ) উৱাচ (কৈছিল)— ' ভূয় এব (পুনৰপি তে'মালোকে) শ্রদ্ধয়া
(আন্তৰ্য্য বুদ্ধিৰে) তপস (ইন্দ্ৰিয় সংযমেৰে সৈতে) ব্রহ্মচাৰ্যণ
(ব্রহ্মচাৰী ভাৱে) সংৱৎসৱম্ (এটা বছৰ) সংৱৎসাথ (যথানিয়মে
বাস কৰা) , [তাৰ পাছত] যথাকামম্ (ইচ্ছা অনুসাৰে) প্ৰশ্নান্
পৃচ্ছত (প্ৰশ্নৰাৰ সূধৰা) ; স্মদি বিজ্ঞাস্যামঃ (যদি জানোঁ),
সৱং (জানিব খোজা সকলো কথা) হ ৱো (তোমালোকক) হ
বক্ষ্যামঃ ইতি (নিশ্চয়েই ক'ম) ॥ ১২ ॥

[এইদৰে ব্রহ্মজ্ঞানদাৰ নিমিত্তে আতি উপস্থিত হোৱা
সেই ছয়োজন ঋষক মহৰ্ষি পিপ্পলাদে ক'ল] - তোমালোকৰ
তপস্চৰ্যাত আৰু বেদ আদি শাস্ত্ৰ বিহিত নিয়ম-নিষ্ঠাত
কোনো সন্দেহ নাই ; তথাপি আন্তৰ্য্যবুদ্ধিৰে আশৌ
এটা বছৰ ইন্দ্ৰিয়সংযম আদি তপসাৰে সৈতে একগৃহত
(মোৰ আশ্ৰমত) ব্রহ্মচাৰী হৈ যথানিয়মে বাস কৰা ।
তাৰ শেষত তোমালোকে নিজ নিজ ইচ্ছা অনুসাৰী পেশ
সুধিবা, যদি সেইবোৰৰ উত্তৰ মোৰ জনা থাকে, তেনেহলে

নিঃ সন্দেহে সেই সকলোবোৰ কথা তোমালোকক অবশ্যই
মই ক'ম * ॥ ১১ ॥

অথ কবক্ষা কাত্যায়ন উপেত্য পপ্রচ্ছ।

ভগবন্ কুতো হ রা ইমাঃ প্রজাঃ প্রজায়ন্ত ইতি ॥৩॥

অথ (এবছৰ গুৰুগৃহত বাস কৰাৰ পাছত) কাত্যায়নঃ
কবক্ষী (কতাব নাতি কবক্ষীয়ে) উপেত্য (ৱষিৰ ওচৰলৈ গৈ)।
পপ্রচ্ছ (স্বষিলে) ভগবন্ (হে ভগৱান্)। কুতঃ হ রৈ (কিনো
সুনিশ্চিত বিশেষ কাৰণবশত) ইমঃ প্রজাঃ (এই জন্মশীল প্ৰাণী-
বোৰ) প্রজায়ন্তে (নানীকপত ভয়া পায়) ইতি (এই প্ৰশ্নৰ
উত্তৰ দিয়ক) ॥ ৩ ॥

[মহৰ্ষিৰ উপদেশ মত তেওঁৰ আশ্রমত তেওঁৰ চকুৰ
আগত সূকেশা আদি ছয়োজ্জন ৱষিয়ে ব্ৰহ্মচৰ্য আদি নিয়ম-

* এয়া সবজ্ঞ ৱষিৰ বিনয়, সৌজন্য প্ৰকাশ। এই আখ্যা-
য়িকাৰ চপেৰে কেইটামান ইঙ্গিত প্ৰকাশ পাইছে যে (১) ব্ৰহ্মবাদী
ৱষিও বেদেজ্ঞ যজ্ঞাদি কৰ্মকাণ্ডৰ অচিঠানকাৰী; সেই কাৰণেই
ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসু ৱষিদৰলে শিষ্য হ'বলৈ আহোতে 'সমিৎপাণি' অৰ্থাৎ
যজ্ঞেয় কাঠ 'হাতভেটী' হিচাবে লৈ আছিল। (২) গুৰুৰ ওচৰলৈ
যে সূদাহাতে অহা নাযায়, সেইকথাও বুজা গ'ল। (৩) শিষ্যৰ
বিভাগ্ৰহণৰ সামৰ্থ্য গুৰুবদ্বাৰা পৰীক্ষিত হ'ব লাগে, সেই কাৰণে
গুৰুৰ চকুৰ আগত এবছৰ শিষ্যদৰলে গুৰুগৃহত বাস কৰিব লগা
হ'ল। (৪) শিষ্য যেনেকৈ প্ৰজ্বল্য সংযমী আৰু বিদ্যাবিনয়ী হ'ব
লাগে, গুৰুও তেনেকৈ সবজ্ঞানী হলেও মহাবতাবী হ'ব লাগে।

সংযমেৰে সৈতে শ্ৰদ্ধাযুক্ত অন্তৰেৰে গুৰুৰ সেৱা-শুশ্ৰূষা
কৰি এবছৰ কাল থাকিল।] তাৰ পাছত কত্থ ঋষিৰ নাতি
কবন্ধীয়ে মহৰ্ষিৰ ওচৰ চাপি সৱিনয়ে এই প্ৰশ্ন কৰিলে—হে
ভগৱান! এই যে নানা ধৰণৰ নানা প্ৰাণী নানাৰূপে
উৎপন্ন হ’ল, ইয়াৰ সুনিশ্চিত আচল কাৰণ কোন? ॥৩॥

তথৈৱ স হোৱাচ প্ৰজাকামো বৈ প্ৰজাপতিঃ স
তপোহিতপ্যত স তপস্তপ্তা স মিথুনমুৎপাদয়তে । বয়িঃ
চ প্ৰাণঃ চেত্যেতৌ মে বহুধা প্ৰজাঃ কৰিষ্যত ইতি ॥৪॥

তথৈ (তেওঁক) সঃ হ উৱাচ (সেই প্ৰসিদ্ধ ঋষিয়ে কলে)—
প্ৰজাকামঃ বৈ প্ৰজাপতি (নিশ্চয় সৃষ্টিৰ অভিলাষী যি প্ৰজাপতি) সঃ
তপঃ অতপ্যত (তেওঁ তপস্যা কৰিলে) সঃ তপঃ তপ্তা (তেওঁ
তপস্যা কৰি) [সৃষ্টিৰ আৰম্ভতে] সঃ (তেওঁ) মে বহুধা প্ৰজাঃ
এতৌ কৰিষ্যতঃ (অনেক প্ৰকাৰ মোৰ প্ৰজা এওঁলোক ৰূপে উৎপন্ন
কৰিব) ইতি (এই ভাৱি) বয়িঃ চ প্ৰাণম্ চ (প্ৰকৃত আৰু
চৈতন্য) ইতি মিথুনম্ (এই যুগলক) উৎপাদয়তে (উৎপন্ন
কৰিলে) ॥ ৪ ॥

মহৰ্ষি পিণ্ডলাদে প্ৰশ্নকাৰী কবন্ধীক কলে, — হে
কাত্যায়ন! সমস্ত চৰাচৰ প্ৰাণীসমূহৰ স্বামী পৰমেশ্বৰৰ
সেতিয়া প্ৰজাসৃষ্টিৰ ইচ্ছা হ’ল, সেই ইচ্ছা ফলৱতী কৰিবলৈ
তেওঁ সংকল্পৰূপ তপস্যা কৰিলে। সত্যসংকল্প সেই প্ৰভু
নিশ্চিত হ’ল যে, এক বয়ি অৰ্থাৎ প্ৰকৃতি আৰু দ্বিতীয়

প্ৰাণ অৰ্থাৎ চৈতন্য বা জীৱনীশক্তি এই 'জোবা'ইহা মই ইচ্ছা কৰা দৰে বিশিষ্ট প্ৰকাৰৰ প্ৰাণী সৃষ্টি কৰিব। এই নিশ্চয় কৰি তেওঁ প্ৰজা সৃষ্টিৰ প্ৰাৰম্ভতে বয়ি আৰু প্ৰাণ এই যুগল (এক জোবা) উৎপাদন কৰিলে।

[এই মন্ত্ৰত সকলোকে চৈতন্য দিয়া জীৱনী শক্তিক 'প্ৰাণ' নাম দিয়া হৈছে আৰু স্থূল ভূত সমুদায়ক 'বয়ি' বোলা হৈছে। 'প্ৰাণ'—চেতনা, 'বয়ি'— শক্তি। প্ৰাণৰ দ্বাৰা অণুপ্ৰাণিত হোৱা শক্তিৰ কাৰ্যক্ষমতা সংযুক্ত হৈ সৃষ্টি-প্ৰক্ৰিয়া সুকলমে চলি আছে। এই প্ৰাণ আৰু বয়িকে অগ্নি আৰু সোম নামেৰেও কোৱা হ'ব] ॥৫॥

আদিতো হ রৈ प्राणो बयिबेर चक्ष्मया बयिर।
एतत् सर्वा यन्मूर्तं चामूर्तं च तन्मानूर्तिबेर बयिः ॥

হ (নিশ্চয়) আদিত্যঃ প্ৰাণঃ (সৃষ্টি প্ৰাণ) চক্ষ্মযঃ এব
বয়িঃ (চক্ষু বা সেইমই বয়ি), যৎ মূৰ্তং (যিবোৰ আকাৰ নথকা)
[মাটি, পানী, তেজ] অমূৰ্তং চ (আৰু যিবোৰ আকাৰ নথকা [বায়ু
আৰু আকাশ]) এতৎ সৰ্বম্ হৈ বায়ঃ (এই সকলোহোৱেই বয়ি)
তন্মান্ (সেই কাৰণে) মূৰ্তিঃ এব বয়িঃ (দেখা আৰু জনা যাবতীয়
আকৃতিবিধিই বস্তুমাত্ৰই বয়ি) ॥ ৫ ॥

পূৰ্বোক্ত প্ৰাণ আৰু বয়িৰ স্বৰূপ বুজাই ইকছে যে,
এই পৰিদৃশ্যমান সম্পূৰ্ণ জগৎ প্ৰাণ আৰু বয়িৰ মিলনৰ-

পৰা সৃষ্ট হৈছে। সেইকাৰণে এই দুইক বেলেগ কৰি বুজোৱা নাযায় যদিও এই প্ৰকাৰেই বুজা উচিত যে, আৰম্ভ দেখিবলৈ পোৱা সূৰ্যই 'প্ৰাণ'। এই সূৰ্যতে প্ৰাণ বা জীৱন বোলা চেতনা শক্তিৰ প্ৰাধান্য আৰু ব্যাপকতা আছে। সূক্ষ্ম জীৱনীশক্তিৰ ঘনীভূত স্বৰূপৰূপে সূৰ্য আমাৰ প্ৰত্যক্ষ হয়। এইদৰে চন্দ্ৰই 'বয়ি' ; কিয়নো সূৰ্য পদাৰ্থবোৰক পৰিপুষ্টি দিয়া ভূত তন্মাত্ৰাবোৰৰ ব্যাপকতা এই চন্দ্ৰতে বিদ্যমান। চন্দ্ৰৰ শক্তিৰ ফলতে সমস্ত প্ৰাণীৰ সূক্ষ্ম শৰীৰবোৰ পৰিপুষ্ট হয়। প্ৰাণীশৰীৰত এই দুইৰ শক্তি প্ৰত্যেক অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গত ব্যাপ্ত হৈ থাকে। তাৰে জীৱনীশক্তিৰ সম্বন্ধ সূৰ্যৰ সৈতে আৰু মাংস, মেন আদি স্তম্ভতত্ত্ববোৰৰ সম্বন্ধ চন্দ্ৰৰ সৈতে থকা বুজিব লাগে ॥ ৫ ॥

অথাদিত্য উদয়ন্ যৎ প্ৰাচ্যাং দিশং প্ৰৱিশতি
তেন প্ৰাচ্যান্ প্ৰাণান্ বশ্মিষু সংনিধন্তে। যদক্ষিণাং
যৎ প্ৰতীচাং যদুদীচাং যদধো যদুধৰং যদন্তৰা দিশো
যৎ সৰ্বং প্ৰকাশয়তি তেন সৰ্বান্ প্ৰাণান্ বশ্মিষু
সংনিধন্তে ॥৬॥

অথ (নিশাৰ পাছত) আদিত্য : (সূৰ্য) উদয়ন্ (উদিত হৈ)
যৎ (যি) প্ৰাচ্যাম্ দিশম্ প্ৰৱিশতি (পূব দিশত প্ৰৱেশ কৰে),
তেন (তাৰদ্বাৰা) প্ৰাচ্যান্ প্ৰাণান্ (পূব দিশৰ প্ৰাণীবোৰৰ
প্ৰাণসমূহক) বশ্মিষু (নিজ কিৰণৰ ভিতৰত) সংনিধন্তে (ধাৰণ

কৰে। (এইদৰে) যৎ দক্ষিণাম্ (যি দক্ষিণদিশত), যৎ প্ৰাচীণাম্ (যি পশ্চিম দিশত), যৎ উদাচীম্ (যি উত্তৰ দিশত), যৎ অধঃ (যি অধঃ লোকত), যৎ উপৰ্যম্ (যি উপৰলোকত), যৎ অন্তৰা দিশঃ (যি দিশৰ মধ্যবৰ্তী কোণ সমূহত), যৎ সৰ্ব্যম্ (যি অন্য সকলোকে) প্ৰকাশয়াত (প্ৰকাশ কৰে) তেন (তাৰদ্বাৰা সৰ্বান প্ৰাণান (সমুদায় জগতৰ প্ৰাণ সমূহক) বশ্মিষু সম্মিধতে (নিজকিৰণৰ ভিতৰত ধাৰণ কৰে) ॥ ৬ ॥

। জাগতিক যাবনীয় প্ৰাণীৰ জীৱনীশক্তিৰ সৈতে সূৰ্যৰ সম্বন্ধ দেখুৱাই কৈছে যে, — নিশাৰ শেষত সূৰ্য উদয় হৈ যে নিজ-বশ্মিৰ দ্বাৰা পূব দিশত পোহৰ পেলায়, তেতিয়া পূব দিশত থকা প্ৰাণীবোৰৰ প্ৰাণ নিজ বশ্মিত ধাৰণ কৰে অৰ্থাৎ সেই প্ৰাণীসমূহৰ জীৱনীশক্তি সূৰ্যকিৰণৰ সম্পৰ্কত মৃতুমটক তেজীযান্ হৈ পৰে। এইদৰেই দক্ষিণে, পশ্চিমে, উত্তৰে, তলত, ওপৰত, দিক্‌কোণ কেইটাত-যেতিয়া যিফালে সূৰ্যই পোহৰ বিলায়, তেতিয়া সেই ফালৰ প্ৰাণীবোৰৰ প্ৰাণত ক্ষতি আহি যায়। এই কাৰণেই ঋতিয়ে কয় 'সূৰ্য আত্মা জগতঃ সূৰ্যশ্চ' সূৰ্যই স্বাৱৰ-জগন্ম সমস্ত জগতৰ প্ৰাণ ॥ ৬।

স এম বৈশ্বানৰো বিশ্বকপঃ প্ৰাণোঃ স্মিকদম্বতে।
তদেতদ্ অচাভ্যুত্তম ॥৭॥

সঃ এবঃ (সেই এই সূৰ্য) উদয়তে (উদিত হয়);
(যি সূৰ্য) বৈশ্বানৰঃ (সৰ্বজীৱৰ আত্মাস্বকপ) বিশ্বকপঃ (সৰ্বকপ

বিশিষ্ট) (প্ৰাণ: (জীৱনো শক্তি 'আক') অগ্নি: (তেজ: স্বৰূপ) ।
তৎ এতৎ (সেই এই তৰুকে) খচা অগ্নিকৃতম্, পৰৱৰ্তী মন্ত্ৰত
কথিত হৈছে । ৭ ॥

যি সূৰ্য সমস্তপ্ৰাণীৰ আত্মা, যি সৰ্বজগৎৰূপী, যি
জীৱৰ জীৱনীশক্তি আৰু শৰীৰৰ উদ্ভাপক আৰু স্বৰূপ,
সেই সূৰ্য সৰ্বত্র প্ৰকাশিত আছে (গীতা ১৫।১২-১৭) ।
এই কথাকে পাছৰ সাক্ষ্যৰে উক্ত হৈছে ॥ ৭ ॥

বিশ্বকপং হৰিণং জাতৱেদস
পৰায়ণং জ্যোতিৰেকং তপন্তম ।

সহস্ৰবশ্মিঃ শতধা বৰ্তমানঃ ।

প্ৰাণঃ প্ৰজানান্যুদয়তোব সূৰ্যঃ ॥ ৮ ॥

বিশ্বকপম্ (সবকপৰ কেন্দ্ৰ), হৰিণম্ (বশ্মিমন্ত্ৰ), জাতৱে-
দসম্ (মন্ত্ৰজ), পৰায়ণম্ (সৰ্বপ্ৰাণৰ আশ্ৰয়), জ্যোতিঃ (জ্যোতিৰ্ময়),
তপন্তম্ (তাপ দিওঁতা), একম্ (অদ্বিতীয়), সূৰ্যক ব্ৰহ্মজ্ঞ সকলে
জানে) । সহস্ৰ বশ্মি: (শত শত কিৰণমালী), শতধা বৰ্তমান: (শত
প্ৰকাৰে প্ৰাণীভেদে বিজ্ঞান থকা), প্ৰজানান্যুদয়তোব প্ৰাণ: (জীৱনময়
জীৱন স্বৰূপ) এষ: সূৰ্য: (এই সূৰ্য) উদয়তি (উদিত হৈছে) ॥ ৮ ॥

ব্ৰহ্মজ্ঞানীসকলে জানে যে, কিৰণমালী, সৰ্বজ্ঞানৰ
আকৰ, জ্যোতিৰ্ময় সূৰ্য বিশ্বৰ সকলো কপৰ কেন্দ্ৰ, সকলোৰে
উদ্ভাপক কৰোঁতা আৰু সৰ্বপ্ৰাণীৰ আশ্ৰয় । সবত্ৰ
সমভাৱে পৰিৱ্যাপ্ত নিখিল প্ৰাণীৰ জীৱন-জ্যোতি
স্বৰূপ সূৰ্য এক; অৰ্থাৎ তেওঁৰ বাহিৰে জাগতিক জীৱৰ

জীৱনী শক্তি অথ আক নাই। শ শ প্ৰাণীত শ শ
প্ৰকাৰে চেতনা জগাই, অনন্তকিৰণ বিকীৰণৰদ্বাৰা জগৎ
জীৱন উদ্ভাসিত ৰখা, নিখিলপ্ৰাণৰ প্ৰাণ সূৰ্য্যৰূপে আমাৰ
প্ৰত্যক্ষ হয় ॥৮॥

সংবৎসৰো বৈ প্ৰজাপতিস্তস্যায়নেন দক্ষিণং চোত্তৰং
চ । তৎ য়ে হ বৈ ইষ্টাপূতে কৰ্ত্তামতুপাসতে তে
চান্দ্ৰমসমের লোকমভিজয়ন্তে । ও এর পুনৰাবৰ্ত্তান্তে
তস্মাদেত ঋষয় প্ৰজাকামা দক্ষিণং প্ৰতিপদন্তে । এষ
হ বৈ ৰয়িষ্যঃ পিতৃয়ানঃ ॥৯॥

সংবৎসৰো বৈ (বাৰমহীয়া এটা বছৰেই) প্ৰজাপতিঃ
(প্ৰজাৰ স্বামী) ; তস্য অয়নে (সেই প্ৰজাপতিৰ দুই ছমহীয়া
অয়ন বা পথ), দক্ষিণম্ চ উত্তৰম্ চ (দক্ষিণ আৰু উত্তৰ) ।
তৎ য়ে হ (তেনেহলে যি সকলেই) তৎ ইষ্টাপূতে বৈ (ইষ্ট
আৰু পূত কৰ্ম্মকেই) কৰ্ত্তম্ ইতি - (কৰ্ত্তব্য মানি) উপাসতে
(সকাম ভাবত অস্তধান কৰে), তে চান্দ্ৰমসম্ লোকম্ এব (তেওঁ-
লোকে চন্দ্ৰৰ লোকে) অভিজয়ন্তে (জয় কৰে অৰ্থাৎ পায়) ।
ন্তে এব (তেওঁলোকেই) পুনঃ আবৰ্ত্তন্তে (ঘূৰি আহে) তস্মাৎ
(সেইকাৰণে) এতে প্ৰজাঃ মাঃ ঋষয়ঃ (এই সম্ভানকাৰী স্বৰ্গাদি
ভোগভ্ৰষ্টাসকল) দক্ষিণম্ (দক্ষিণ অয়ন অৰ্থাৎ চন্দ্ৰলোকৰ পথ)
প্ৰতিপদন্তে (প্ৰাপ্ত হয়) যঃ পিতৃয়ানঃ (যি এই পিতৃয়ান দক্ষিণ
স্বৰ্গ) হ এষঃ বৈ ৰয়িঃ (নিঃসন্দেহে এয়ে ৰয়ি অৰ্থাৎ চন্দ্ৰ) ॥৯॥

[এই মন্ত্ৰত সম্বৎসৰক পৰামেশ্বৰৰ প্ৰতীক মানি তাৰ
 হৃদয়কপ 'বযি' স্থানীয় ভোগবাসনাৰে কৰা উপাসনা আৰু
 তাৰ ফল বুজাই কৈছে] —, নাৰ মাহৰ সমষ্টি যি কাল সেই
 সম্বৎসৰ কপ সালেই প্ৰজাপতি পৰামেশ্বৰৰ স্বৰূপ । তাৰ
 ছটা অৰ্থাৎ তেওঁৰফালে লৈ যোৱা ছটা পথ-দক্ষিণ
 আৰু উত্তৰ । দক্ষিণায়ন চমাহ তেওঁৰ সোঁ অঙ্গ আৰু
 উত্তৰায়ণ চমাহ বাঁও অঙ্গ । এই উত্তৰ অঙ্গ বিশ্বাত্মা
 পৰামেশ্বৰৰ সৰ্বান্বৰ্ণমী কপ প্ৰাণ আৰু দক্ষিণ অঙ্গ তেওঁৰ
 ভোগাবিষয়কপ 'বযি' । জি-চৰ্চা কামনা কৰা যিসকল
 লোক, যিসকল অৰ্ণাদি ভোগ্যপাশ্চিক পৰম পুৰুষাৰ্থ
 বৰ্ণি মানে, তেওঁলোকে যজ্ঞ আদি 'ইষ্ট' কৰ্ম আৰু
 অন্নদান আদি 'পূত' কৰ্মাকই কৰ্ম কৰ্ম বিবেচনা কৰি
 । ইহা আৰু পান্থিক ভোগবাসনাৰে সেইবোৰ অনুষ্ঠান
 তপনতাৰে কৰে ॥ সেইবোৰ অনুষ্ঠান চমৎসৰকপী

ইষ্ট কৰ্ম — অগ্নিহোত্ৰ তপঃ সত্যং ভূতানাং চাতুৰ্য্যম্ ॥

আতিথ্যং বৈশ্বদেবশ্চ ইষ্টমত্যভিধীয়তে ।

অগ্নিহোত্ৰাদি যাগ-যজ্ঞ, তপস্যা, সত্যপালন, ভূতদয়া, অতিথি
 সেৱা আৰু বৈশ্বদেৱ এইবোৰক ইষ্ট'কৰ্ম বোলে ।

পূতকৰ্ম—হোপীপত ডাগাদি দেৱতায়তনানি চ ।

অন্নাদানমাব্যমং পূৰ্ত্তমত্যভিধীয়তে ॥

পুথবা, কুঁৱা, সৰোবৰ দেৱমন্দিৰ—এইবোৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰা,
 অন্নদান আৰু উদ্যান স্থাপন কৰা এইবিলাকক 'পূত'কৰ্ম বোলে ।

পৰমেশ্বৰৰ দক্ষিণ অঙ্গৰ-বয়িৰ উপাসনা হয় । তাৰ ফল স্বৰূপে তেওঁলোকে চন্দ্ৰলোক পায় আৰু কৰ্মফলভোগ অস্তু হলে আকৌ তাৰপৰা ঘূৰি আহে । ঐশোপনিষদত ইয়াকে অসম্ভৱ তিৰ উপাসনাকৈ ব্ৰহ্ম-মন্ত্ৰাদিৰ সেৱা বুলি বৰ্ণাইছে । | যি এই শিত্ত্বান, অৰ্থাৎ সম্ভাৰত বাবে বাবে জন্ম ধৰি সম্ভান জন্মাই পিতৃ হৈ থাকিব পৰা পথ, এয়েই নিঃসন্দেহ সেই বচি—পূৰ্ববৰ্ণিত চন্দ্ৰমা (গীতা ৮।২৫ : ২।১০, ১১) ॥২॥

তথো ওবেণ তপসা : স্ফাচয়ৈণ শ্ৰদ্ধয়া বিদ্যা-
স্মাত্মানমহিম্যাদত্যাভিজয়নে । তেদ্ ৱৈ জ্ঞানান্না-
মায়তনমেতদমৃতমভয়মেতৎ পৰাহংগমেতৎ পান্ন পুনৰা-
বর্তন্ত ইতোম নিবোধন্তদেন শ্লোকঃ ॥ ১০ ॥

অথ (কিন্তু) তপসা (হৃদিস্বৰূপেৰে সৈতে) স্ফাচয়ৈণ (ব্ৰহ্মচৰ্য পালন কৰি) শ্ৰদ্ধয়া (আস্থিক্য বদ্ধিৰে) বিদ্যা (অধ্যায়-জ্ঞানবদ্ধাৰা) অস্মাত্মানম্ (জগদাত্মা পৰমেশ্বৰক) অহিম্য (অদ্বেষণ কৰি) | সকলো বৈব কৰ্ম সেই জগৎস্বামীৰ কৰ্ম ভাবনাৰে যিসকলে কৰ্ম সম্পাদন কৰে, সেইসকলে) উত্তৰেণ (উত্তৰাঙ্গণ পৰ্ব্বাদি) অদিত্যম্ (স্বৰূপোক্তক) অভয়ন্তে (জয় কৰে—পায়) । এতৎ বৈ (এই স্থগত) জ্ঞানান্নাম্ (নিখিন প্ৰাণৰ) অায়তনম্ (কেন্দ্ৰ স্থল—আশ্ৰয় এতৎ অমৃতম্ (এৱেঁ অবিনাশী) অকৃত্যম্ (আৰু নিৰ্ভয়স্থান ; এতৎ পৰায়ণম্ (এৱেঁ পৰমগতি) । এতস্মাৎ (ইয়াবপৰা) পুনঃ ন

আবর্ত্তে (আকৌ ঘূৰি নাহে) গতি এষঃ (এই কথাবে এওঁ)
নিষোধঃ (পুনৰাবৰ্ত্তনৰ নিবাৰক হয়)। তৎ এষ. শ্লোকঃ (সেই বিষয়ত
এই পৰবৰ্ত্তী মন্ত আছে) ॥ ১০ ॥

পুৰোক্ত সকাম উপাসকৰ বাস্তবে যি সকল কল্যাণ
কামীলৈক, তেওঁলোকক বহিষ্কৃত কৰা পাত্ৰক ভোগ-
সুখৰ অন্ত্যায়িত আৰু অশুভদায়ক পৰিণাম বিবেচনা কৰি
সেইবোৰত বিবৰ্ত্তিত হয়। সেই সকল ইন্দ্ৰিয়সম্মত পূৰ্বক
একচৰ্চ্য শালন কৰি আত্মশুদ্ধিৰে অধ্যাত্মবিদ্যাৰদ্বাৰা
জগদাত্মা পৰমেশ্বৰৰ অধেষণ কৰে, বৈধবমবোধ নিক্ষিপ্ত-
ভাবে তেওঁৰ প্ৰীতিৰ নিমিত্তেই 'তেওঁৰ দ্বাৰা নিযুক্ত হৈ
কৰিছো' ভাৱেৰে কৰি যায়। তেতিয়া তেওঁৰ সেই সন্তুষ্টি-
কৰ্মী প্ৰজাপতিৰ উত্তৰাঙ্গ স্বাক্ষৰাণী পৰমাত্মাৰ উপাসনা
হৈ যায়। এই প্ৰকাৰে উপাসনা কৰা সকলে উত্তৰায়ণ
পথেদি সূৰ্যলোকলৈ গৈ বিশ্বাত্মা পৰমেশ্বৰক লাভ কৰে।
এই সূচী নিখিল প্ৰাণৰ কেন্দ্ৰস্থান অবিনাশী আৰু
পৰম নিৰ্ভৰ, ক্ষীৰব চৰম গতি। এই পদ লাভ কৰিলে
জীৱই আকৌ সংসাৰলৈ ঘূৰি নাহে। ইয়াতে জন্ম মৃত্যু
কপ সংসাৰ-প্ৰবাহৰ অন্তসান হৈ যায় (গীতা ৮।২৪)।
এই বিষয়ত এই পৰবৰ্ত্তীমন্তটি কথিত হৈছে ॥ ১০ ॥

পঞ্চপাদং পিতৰং দ্বাদশাকৃতিং দিব আছঃ
পৰে অর্ধে পুৰাষিণম্ । অথেমে অন্য উ পৰে বিচক্ষণঃ
সম্প্রচক্রে ষড়্ৰ আছৰপিঁতমিতি ॥ ১১ ॥

[এই সূর্যক কোনো কোনো লোকে] পঞ্চপাদম্ (পাঁচ চরণ-
বিশিষ্ট) পিতৰম্ (জগত্ৰ পিতা) দ্বাদশাকৃতিম্ (বাৰ আকৃতি বিশিষ্ট)
পুৰাষিণম্ (জলবর্ষী) দিবঃ পৰে অর্ধে (স্বর্গলোকৰ উপৰি স্থানত
থকা) আছঃ (কয়) । অথ (আকৌ) ইমে অন্যে উ (এই অন্য কিছু
মানে) ষড়্ৰে (ছয় ঋতুকণ দাগু যুক্ত) পৰে (বিত্ত্ব) সম্প্রচক্রে
[সাত বঙ্কণ সাত চকৰিব যথত] অর্দিতম্ (উপবিষ্ট) বিচক্ষণম
ইতি আছঃ (নিপুন সর্দ্রষ্টা বুলি কয়) ॥ ১১

কোনো কোনো তত্ত্বদর্শী লোকে পৰমেশ্বৰৰ প্ৰত্যেক
প্ৰত্যেক এই সূর্যক পাঁচচরণ যুক্ত বুলি কয় (অর্থাৎ
ছটা ঋতুৰ ভিতৰত হেমন্ত আৰু শীত এচ দুই ঋতুক
এক গণ্য কৰি পাঁচ ঋতুক সূর্যৰ পাঁচ ভাব বোলে) :
বাৰটা মাহত এওঁৰ বাৰটা আকৃতি বা শৰাব। এওঁৰ স্থান
স্বৰ্গাদি লোকৰো উপত। কিয়নো স্বৰ্গ প্ৰভৃতিও এই সূর্যৰ
আলোকতে প্ৰকাশিত হয়। সৰ্বোপৰি অৱস্থিত এওঁৰ
পৰাই বৰষণ হয় * । এই বৰষুণৰ পানীৰদ্বাৰা সমস্তৰে

* অগ্নৌ প্ৰাপ্তাহতিঃ সমাপাদিত্যমুপতিষ্ঠতে ।

আদিত্যাজ্জায়তে বৃষ্টির্বৃষ্টেন্ন ততঃ প্ৰজাঃ ॥ মনু

যজ্ঞ আদিত অগ্নিত যি আহতি দিয়া হয়, সি সূর্যলোক
পায়, সূর্যবৰষা বৃষ্টি হয়। বৃষ্টি হ'লে ধান আদি শস্যবোৰ হয়
আৰু তাৰদ্বাৰা প্ৰাণীৰ প্ৰণ-ধাৰণ হয়। গতিকে সূর্যই প্ৰজো-
পত্তিব কাৰণ ।

জীৱন দিওঁতা বাবে এই সূৰ্যই সকলোৰে পৰিপালক
 পিতা। আকৌ আন আন তত্ত্বজ্ঞানীসকলে বসন্ত আদি
 ছয় ঋতুৰূপ দাণ্ডাযুক্ত, বিগুণ সাতাঙা, সপ্তকিৰণবিশিষ্ট
 বথত উপবিষ্ট এই সূৰ্যক এক সুনিপুণ সবদ্রষ্টা বুলি
 বথানে। [হুডাল দণ্ডাৰে সাঃ চকৰীয়া বথৰূপ যি
 সূৰ্যমণ্ডল, তাৰ অভ্যন্তৰতী সৰ্বাত্মা সৰ্বনিয়ন্তা সৰ্বদ্রষ্টা
 পৰমপুৰুষেই উপাস্য। আমি স্তূল-চকুদে দেখিবলৈ পোৱা
 সূৰ্যমণ্ডল তেওঁৰ শৰীৰ। শৰীৰী আৰু শৰীৰ অভিন্ন
 কাৰণে তেওঁৰ মহিমাঃ সূৰ্যৰ মহিমা] ॥ ১১ ॥

মাসো বৈ প্রজাপতিস্তস্য কৃষ্ণক্ষত্রঃ
 প্রাণস্তস্যাদেত স্বায় শুক ইষ্টং কুব্ৰীতীতব ইতবস্মিন ॥ ১২ ॥

মাসঃ বৈ (মাহেই) প্রজাপতিঃ (মিথুন ৰূপ প্রজাপতি)
 তস্য (তাৰ) কৃষ্ণক্ষত্রঃ এৱ ৰয়িঃ (কৃষ্ণক্ষত্ৰই ৰায়), শুকঃ প্রাণঃ
 (শুক্লৰূপ প্রাণ ; তস্যঃ (সেই কাৰণে) এতে প্রায়ঃ (এই প্রাণ-
 দৰ্শী ৰূপিসকলে) শুক্রে (শুক্লৰূপত) ইষ্টম্ (যজ্ঞাদি কৰ্ত্তব্য কৰ্ম)
 কুব্ৰীতি (বৰে)। ইতবে (আন ভোগাসক্তসকলে) ইতবস্মিন
 কৃষ্ণক্ষত্ৰত 'সকামস্তাবত যজ্ঞাদি শুভকৰ্মৰ অন্তৰ্ধান কৰে) ॥ ১২ ॥

পূৰ্বোক্ত সন্মতসৰ ৰূপ প্রজাপতি পৰমেশ্বৰেই মাহৰ
 ৰূপত বিবৰ্তিত হয় ; গতিকে মাহো প্রজাপতি। প্রতি

চান্দ্রমাহত তুটা পক্ষ । তাৰে কৃষ্ণপক্ষৰ পোন্ধৰ দিন সেই
 পৰমাত্মা প্রজাপতিৰ দক্ষিণ অঙ্গস্বৰূপ বয়ি—সুপ ভূতসমূহৰ
 কাৰণৰূপে কামনাকুপ ভোগময়ৰূপ । আৰু শুক্লপক্ষৰ
 পোন্ধৰ দিন উত্তৰ অঙ্গস্বৰূপ প্রাণ অৰ্থাৎ জীৱৰ জীৱন-
 ৰূপী পৰমাত্মাৰ সৰ্বানুধ্যায়ী ৰূপ । সেইকাৰণে আত্মদৰ্শীলোকে
 বয়িস্থানীয় ভোগ্যবিষয়ত বিৰক্ত হৈ প্রাণস্থানীয় সৰ্বাত্মা
 পৰমেশ্বৰৰ প্ৰীতিৰ নিমিত্তে শাস্ত্ৰ বিহিত কৰ্মবিলাক শুক্ল-
 পক্ষত আচৰণ কৰে অৰ্থাৎ শুক্লপক্ষৰূপী প্রাণাধাৰ পৰমে-
 শ্বৰতেই সৰ্বকৰ্ম সমৰ্পণ কৰে তাত নিজাকৈ কোনো
 ফলকামনা নাথাকে । অত্ৰ ভোগ সত্ত্বসকলে কিন্তু কৃষ্ণ-
 পক্ষত অৰ্থাৎ কৃষ্ণপক্ষৰূপী ভোগ্যবিষয় প্রাপ্তিৰ কামনাৰে হে
 সকলো ধৰ্ম-কৰ্ম কৰে । [ভাৱ এই যে, শুক্লপক্ষৰূপী
 প্রাণক যি সৰ্বাত্মস্বৰূপে জানে, তেওঁৰ সেই জ্ঞানৰ আব-
 ৰক কৃষ্ণপক্ষৰ অস্তিত্বই নই ; গতিকে লৌকিক যি পক্ষতে
 তেওঁ যজ্ঞাদি বিহিত কৰ্ম কৰে, সেইবোৰ কৰ্ম তেওঁৰ
 শুক্লপক্ষতে প্রাণৰূপ পৰমেশ্বৰৰ জ্ঞানতে কৰা হয় ।
 আনসকলৰ সেই জ্ঞান নথকাৰ কাৰণে অনুষ্ঠেয় কৰ্মবোৰ
 কৃষ্ণপক্ষত অবিজ্ঞা বা অজ্ঞানতাতে কৰা হয় ।] ॥১২।

অহোৰাত্ৰো বৈ প্রজাপতিস্তৃষ্ণাহবেৰ প্রাণো

বাত্ৰিবেৰ বয়ি' প্ৰাণং বা এতে প্ৰস্কন্দন্তি য়ে দিব্য
বত্যা সংযুক্ত্যন্তে ব্ৰহ্মচৰ্য্যম্‌ তদ্ যদাত্ৰো বত্যা
সংযুক্ত্যন্তে ॥১৩॥

অহোৰাত্ৰ: বৈ (দিন আৰু বাতিকাশে এটা দিনেই) প্ৰজ্ঞাপতি:
(মিথুন আৰু প্ৰজ্ঞাপতি)। তস্য (তাৰ) অঃ এব প্ৰাণ:
(দিনেই প্ৰাণকণ আত্মা), বাত্ৰি: এব বয়ি: (বাতিয়েই ভোগ্যকণ
বায়)। য়ে (যি, সকলে) দিব্য (দিনত) বত্যা সংযুক্ত্যন্তে (বাতিৰ
কাৰণকণা জীৱ সৈতে সংযুক্ত হয়)। এতে বৈ এতলোকে
নিশ্চয়) প্ৰাণম (আত্ম স্বৰূপ প্ৰাণক,) প্ৰস্কন্দন্তি (ক্ষীণ কৰে)।
বাত্ৰো (বাত্ৰিত) যৎ (যি) বত্যা সংযুক্ত্যন্তে (বাতিৰ কাৰণকণা
জীৱ সৈতে সহবাস কৰে) তৎ (ব্ৰহ্মচৰ্য্যম্‌ এব) (সি ব্ৰহ্মচৰ্য্য সদৃশেই
তয়)। ১৩ ॥

পুৰোক্ত মাহ স্বৰূপ প্ৰজ্ঞাপতিয়েই দিন আৰু বাতি
ৰূপে জোৰপতা এটা সম্পূৰ্ণ দিন প্ৰজ্ঞাপতি পৰমেশ্বৰৰ
প্ৰতীক। তাৰ দিন ভাগ জগৎজীৱন প্ৰাণকণ পৰমাত্মা
আৰু বাতি ভাগ ভোগ স্বৰূপ বায়। এই কাৰণে যি
লোক দিনত জীৱ সৈতে সংযুক্ত হয়- অৰ্থাৎ পৰমেশ্বৰ-
তত্ত্ব উপলব্ধিৰ অভিজ্ঞাৰী হৈ প্ৰকাশময় জ্ঞান পথেদি
অগ্ৰসৰ হবলৈ আৰম্ভ কৰিও বাতি-ক্ৰিয়া আদি বিলাস-
বাসনত আসক্ত হয় তেওঁ নিজৰ জীৱনক ক্ষয় কৰে, অৰ্থাৎ
পৰমসংক্ষালৈ আগুৱান হবলৈ শক্তিহীন হয়। আনহাতে
যি সকলে শাস্ত্ৰীয় নিয়মৰ অনুকূলে বাতিকাশত ঋতুমতী

ভাষ্যাবে সৈতে সংযুক্ত হয়। যেহা ব্রহ্মচর্য পালনৰ নিচিনাই হয়। [এই মন্তব্যদ্বাৰা গৃহস্থীলোকৰ পক্ষে দিনৰ ভাগত ব্রহ্মসন্তোষ নিষেধ কৰি বাতিত কেৱল সন্তান কামনা কৰি শাস্ত্রনিষিদ্ধভাৱে ব্রহ্ম বাদৰ উপদেশ দিয়া হ'ল।] * ॥ ৭।

অন্নং বৈ প্রজাপতিভূতা ৩ বৈ ৩দ্রেওস্তস্মাদিমাঃ
প্রজাঃ প্রজায়ন্ত ই ৩ ॥ ৮ ॥

অন্নম বৈ (অন্নই) প্রজাপতিঃ (প্রজা সৃষ্টিকাৰী), ৩ ততঃ বৈ (কিয়নো তাৰপৰাহ) তৎ বেত। (সেই প্ৰসিদ্ধ বায়ু ২২পন্ন হয়), তস্মাৎ (সেই বায়ুৰপৰা) তমাঃ প্রজাঃ (এই মনুষ্য আদি জীৱবোৰ) প্রজায়ন্ত ইতি (চলয় হয়) ॥ ৮ ॥

* ৭। লোকৰ বক্ষণৰ্থ হোৱা দিনৰপৰা যে স দিনলৈ বাৰ্ষিক ঋতুকাল। তাৰ ভিতৰত প্ৰথমটাবি বতি আকৌ এবাৰ থাকে তেৰ বাৰ্ষিক দুটা স বাস আঁত গৰ্হিত। তাৰ বাহিৰে বাকী দহবাতিত পৰ্বদিন বাদ দি সন্তান কামনাৰে কামনাত্মক ভাষ্যৰ সৈতে সহবাস বিহিত। তাতো আকৌ মাহেকত কেৱল দুটা বাতিত নেই সেই বিহিত দিনত যি ভাষা সহবাস কৰে; তেওঁ গৃহস্থশ্রমত থাকিলেও ব্রহ্মচাৰীৰূপে গণ্য হয় (দ্রষ্টব্য মন্তব্য ৩৪৫ ৪৭ ৫০)।

ব্রত অৰ্থাৎ পৰামৰ্শবৰ বিধি-বিধান মানি সেইমতে আচৰণ
কৰে, তেওঁলোকে পুত্ৰ-কন্যাকপ সন্তান জন্মাই প্ৰজন্মষ্টি
কৰে। সেই সকলৰে ভিতৰত যি সকলৰ ইন্দ্ৰিয় সংযম আদি
তপ আৰু ব্ৰহ্মচৰ্য আছিল, যি সকলৰ জীৱন সত্যত প্ৰতিষ্ঠিত
হৈছে—সত্যস্বৰূপ শীতগবানক নিজ হৃদয়ত উপলব্ধি কৰি
তেওঁৰ আশ্ৰয়ত ভূতাকপে নিজ নিজ বৰ্ণাত্মোচিত কৰ্তব্য
বিলোক তেওঁৰ অদৰ্শ পালন বুদ্ধিৰে কৰি জীৱন যাপন
কৰিছে, সেইসকলৰ ব্ৰহ্মলোক—এক্ষপ্ৰাপ্তিকপ পৰম গতি
লাভ হয় ॥ ৫॥

তেষামসৌ বিবৰ্জো ব্ৰহ্মলোকো ন য়েযু জিহ্ম-
মনৃতং ন মায়া চেতি ॥১৬॥

যেকু (যি সকলত) জিহ্ম (কুটিগতা) অনৃতম্ ন (আৰু
অসত্য নাই) চ মায়া ন (আৰু কাটাচাব-ছলনা নাই) তেষাম
(তেওঁলোকৰ পক্ষে) অসৌ (সেই) বিবৰ্জঃ (বিকাবহীন—বস্তুহীন)
ব্ৰহ্মলোকঃ (ব্ৰহ্মলোক মিলে)। ইতি (তোমাৰ প্ৰশ্নৰ এয়ে
উত্তৰ) ॥ ১৬ ॥

যি কল লোকত লেশমানো কুটিলতা নাই, সবল
অনৃতকৰণেৰে পো ন পটীয়া আচৰণেৰে জীৱন-নিৰ্ৱাহ বৰে,
মিছা কথা আৰু মিছা আচৰণৰ পৰা সৰ্বতি-কাল আঁতৰত
থাকে, ঋণ ৰাগ আদিয়ে যাৰ প্ৰকৃতিৰ বিকৃতি ঘটাব নোৱাৰে,

আক ছল কপট যাৰ সৰ্বপ্ৰকাৰে নাই, সেই সকল লোকৰেই
সৰ্ববিকাৰবঞ্চিত সুবিশুদ্ধ ব্ৰহ্মলোক প্ৰাপ্তি হয়। কাত্যায়ন !
এই হ'ল তোমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ॥১৬॥

॥ প্ৰথম প্ৰশ্ন সমাপ্ত ॥

দ্বিতীয় প্ৰশ্ন

অথ হৈনং ভাগ্নরো বৈদৰ্ভিঃ পশ্চচ্চ । ভগবন্
কতোৰ দেৱাঃ প্ৰজাং বিধাৰয়ন্তে কতৰ এতৎ প্ৰকাশয়ন্তে
কঃ পুনৰেযাং বৰিষ্ঠ ইতি ॥১॥

অথ হ এনম্ (ইয়াৰ শাহত সেই প্ৰসিদ্ধ পিতৃলাদক)
বৈদৰ্ভিঃ ভাগ্নবঃ (বিদৰ্ভদেৱীৰ ভাগ্নৰে) পশ্চচ্চ (স্তম্ভিলে) ভগবন্
(হে ভগৱান !) কতি এৱ দেৱাঃ (কিমান দেৱতাই নো) প্ৰজা-
বিধাৰয়ন্তে (জীৱ শৰীৰক বিশেষকৈ ধাৰণ কৰে) ? কতৰে (সেই
বিসাক্ষৰ ভিতৰত কোনবিলাকে) এতৎ প্ৰকাশয়ন্তে (ইয়াক
প্ৰকাশিত কৰে) ? এযাম্ (এই সকলৰ ভিতৰত) কঃ পুনঃ
(কোন নো) বৰিষ্ঠঃ (সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ) ? ইতি (এই যোৰ প্ৰশ্ন) ॥১॥

[প্রথম প্রশ্নের উত্তরত নির্ধাৰিত হ'ল যে, অচিন্ত্য-
অনন্ত-শক্তি-সম্পন্ন পৰমাত্মা পুৰুষাত্মৰ সৃষ্টিৰ ইচ্ছা
কণ সংকল্পৰপৰা 'ব্যি' আৰু প্ৰাণ'ৰ অৰ্থাৎ প্ৰকৃতি
আৰু পুৰুষৰ উৎপত্তি হ'ল আৰু সেই দুয়োৰে সংযোগত
যাৱৰ্তীয চৰাচৰ জীৱ-জগতৰ সৃষ্টি হ'ল; আকৌ প্ৰাণ-
শক্তি অৰ্থাৎ চেতনাত্মা পুৰুষৰ আৰু ব্যিশক্তি অৰ্থাৎ
পাৰাৰ্ভৌতিক দেহাদিৰ সম্বন্ধত পৰমপুৰুষৰ উপাসনাৰ
ঐকাৰ আৰু তাৰ যলো বৰ্ণোৱা হ'ল। এই
উত্তৰ শুনি] - এতদ্বা দিভদ্দেশ বাগী ভাৰ্গৱাষিয়ে
মহৰ্ষি পিতৃপাদক প্ৰশ্ন কৰিলে - হে ভগৱান্ ! প্ৰাণী-সমূহৰ
শৰীৰ ধাৰণ কৰোতা বিমান (ইত্যৈ ভিমানী) দেহতা
আছে ? সেইবিলাকৰ ভিতৰত কোনসকলে নো তাক
বিশেষকৈ প্ৰকাশিত কৰে ? সেই সকলোৰে ভিতৰত
আকৌ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নো কোন ? ॥১॥

তস্মৈ স হোৱাচাকাশো হ বা এষ দেৱো
ৰায়ুৰগ্নিৰাপঃ পৃথিৱী ৰাণ্‌মনশ্চক্ষুঃ শ্ৰোত্ৰং চ । তে
প্ৰকাশ্যাভিৱদন্তি ৰয়মেতদ্ৰাণমৱষ্টভ্য ৰিধাৰয়ামঃ ॥২॥

তস্মৈ (সেই ভাৰ্গৱক) সঃ হ উৱাচ (মহৰ্ষি পিতৃপাদক লৈ—)
আকাশঃ হ বা (আকাশেই নিশ্চয়) এষঃ দেৱঃ (এই দেৱতা)

চ (আক) বায়ুঃ অগ্নিঃ আপঃ পৃথিবী (বায়ু, জুই, পানী, মাটি)
 বাক্ (বাক্য আদি কৰ্মেন্দ্ৰিয় চক্ষুঃ শ্ৰোত্ৰম্ (চকু-কাণ আদি
 জ্ঞানে'ন্দ্ৰিয়) মনঃ (আক অন্তঃকৰণ মন) (এই সকলোৱেই দেহত) ।
 তে (তেওঁলোকে) প্ৰকাশ্য (নিজ নিজ শক্তি প্ৰকটিত কৰি)
 অভিব্যক্তি (স্পৰ্শৰে কলে—) হৃদম্ (আমি) এতৎ বাণম্ (এও
 শৰীৰক) অৱষ্টভ্য (দৃঢ়তাৰে সৈতে) বিধাব্যামঃ (বিশেষভাবে
 ধাৰণ কৰি ৰাখিছো) ২।

প্ৰশ্নকাৰী ভাৰ্গৱক মহৰ্ষি পিণ্ডলাদে কলে— আকাশেই
 এই দেহত ; আৰু তাৰপৰা ক্ৰমোপগতি হোৱা বায়ু,
 অগ্নি, পানী আৰু মাটি এই চাৰি মহাভূতেও শৰীৰ
 ধাৰণ কৰে । আকাশৰ সৈতে এই পাঁচ মহাভূতেই স্থল
 শৰীৰ নিৰ্মাণ কৰে কাৰণে এই পাঁচ মহাভূত ধাৰক
 দেহত । বাক্য আদি পাঁচ কৰ্মেন্দ্ৰিয়, চকু, কাণ আদি
 পাঁচ জ্ঞানে'ন্দ্ৰিয় আৰু মন আদি চাৰি অন্তঃকৰণ এও চৌধ
 দেহত শৰীৰৰ প্ৰকাশক । এই সকল দেহতাই শৰীৰ
 ধাৰণ কৰে আৰু প্ৰকাশ কৰে বাবে অভিমানী হৈ পৰস্পৰে
 নিজৰ শক্তিৰ কথা কৈ গৰ্ব কৰে যে, এই ভূতেন্দ্ৰিয়
 সমষ্টিকণ এই দেহ আমি সুদৃঢ় কৰি বিশেষ ভাবে ৰক্ষা
 কৰোঁ ॥ ২॥

তান্ ববিষ্ঠঃ প্ৰাণ উৱাচ । মা মোহমাপদ্যথা-
হমেৱৈতং পঞ্চমাত্মানং প্ৰতিভজৈতদ্ বাণমৱষ্টভ্য
বিধাবয়্যামাতি তেহশ্ৰদ্ধানাং বভূবুঃ । ৩॥

তান্ (সেই অভিমানী দেৱবৃন্দক) ববিষ্ঠঃ প্ৰাণঃ (সৰ্বাশ্ৰয়
প্ৰাণে) উৱাচ (কলে) । মোহম মা আপদ্যথ (তোমালোক অজ্ঞান
নহবা), অহম এব (ময়েই) অ'ত্ম'নম (নিজক) এতং (এই প্ৰকাৰে)
পঞ্চমা প্ৰতিভজ্য (পাঁচ প্ৰকাৰে ভাগ কৰি) এতং বাণম্ অৱষ্টভ্য
(এই দেহটো সূদৃঢ় কৰি), বিধাবয়্যামি (ভালদৰে ৰক্ষা কৰোঁ) ।
ইতি (এইদৰে শুনিও) তে (সেই দেৱতাসকল) অশ্ৰদ্ধানাং বভূবুঃ
(অবিধাশয়েই থাকিল) ৩॥

এইদৰে পঞ্চভূত, দশ ইন্দ্ৰিয়, চাৰি অকৃঃ ধৰণ-
কপ দেহতাবোৰে পৰস্পৰ বিবাদত লাগি গ'ল; তেতিয়া
শৰীৰৰক্ষা বিষয়ত সৰ্বপ্ৰধান প্ৰাণে তেওঁলোকক কলে —
তোমালোকৰ একো কাণ্ড জ্ঞান নাই, শৰীৰ ধাৰণ কৰিবলৈ
বা ৰক্ষা কৰিবলৈ তোমালোকৰ শক্তি নাই; এই লৈ
তোমালোকৰ কাজিয়া নিবৰ্ধক । মই হে নিজক পাঁচ
ভাগত অৰ্থাৎ প্ৰাণ, অপান, সমান, ব্যান আৰু উদান
ৰূপে বিভক্ত কৰি এই শৰীৰ সুদৃঢ়ৰূপে ধাৰণ কৰোঁ আৰু
মোৰদ্বাৰাহে সি সুৰক্ষিত হৈ থাকে' । তেওঁলোকে কিন্তু

শ্ৰাণৰ কথা বিশ্বাস নকৰিলে বৰঞ্চ অৱজ্ঞান ভাব হৈ
দেখুৱালে ॥ ৩।

সৌহৰ্ভিমানাদূৰ্দ্ধ্বগুংক্রমত ইৱ তস্মিন্মুংক্রামত্য-
থেতবে সৰ' এৱোংক্রামন্তে তস্মিন্'শ্চ প্ৰতিষ্ঠমাংনে
সৰ' এৱ প্ৰাতিষ্ঠন্তে । তদ্যথা মক্ষিকা মধুকৰৰা-
জানমুংক্রামন্তঃ সৰ'। এৱোংক্রামন্তে তস্মিন্'শ্চ প্ৰতিষ্ঠমাংনে
সৰ'। এৱ প্ৰাতিষ্ঠন্ত এৱং ৰাণ্ডমনশ্চক্ষুঃশ্ৰোত্ৰ° চ তে
প্ৰীতাঃ শ্ৰাণং স্তূৱন্তি ॥৬॥

সঃ (সেই প্ৰাণে তেতিয়া) অভিমানাং (অভিমান
হেতুকে) উপৰ্দ্ধম্ উংক্রমতেইৱ (শৰীৰৰূপৰা বাহিৰ হবলৈ— যেন
ওপৰলৈ উংক্রমণ কৰিবলৈ উত্তত হ'ল (। তস্মিন্ উংক্রামন্তি
(তেওঁ উংক্রমণ কৰিব খোজাত) অথ (তেওঁৰ পাছতে) ইতৰে
সৰ্ব' এৱ (আন সকলোৱেই) উংক্রামন্তে (শৰীৰৰূপৰা বাহিৰ
হব খুজিলে) চ (আৰু) তস্মিন্ প্ৰতিষ্ঠমাংনে (তেওঁ স্থিৰ
থাকিলে) সৰ্ব' এৱ প্ৰাতিষ্ঠন্তে (সেই সকলো স্থিৰ হ'ব) । তৎ
যথা (তেনেহলে যেনেকৈ) মধুকৰৰাজানম্ (মৌ-মাখিবোৰৰ ৰাণী
মৌজনী (উংক্রামন্তম্ (ওপৰলৈ উৰিলে) সৰ্বাঃ এৱ মক্ষিকাঃ (সকলো
বোৰ মৌ মাখিয়েই) উংক্রামন্তে (উৰিবলৈ ধৰে) । চ (আৰু)
তস্মিন্ প্ৰতিষ্ঠমাংনে (তেওঁ স্থিৰ থাকিলে) সৰ্বাঃ এৱ
প্ৰাতিষ্ঠন্তে (সকলোৱেই থিৰেৰে থাকে) এৱম্ (এনে দশাই

সেই সকলৰ হ'ল) চ (তেতিয়া) বাক মনঃ চক্ষুঃ শ্ৰোত্ৰম্ (বাক্য, মন, চকু, কাণ আদি) তে (সেই সকলোৰেই) ঐত্যাঃ (প্ৰাণৰ মহিমা বুজিব পাৰি প্ৰসন্ন হৈ) প্ৰাণম্ স্ন হুন্ত (প্ৰাণক স্তুতি কৰিবলৈ লাগিল) ॥ ৪ ॥

তেতিয়া প্ৰাণে অভিমানবশতঃ সেই দেৱতাসকল
নিজৰ প্ৰভাব দেখুৱাবলৈ শৰীৰৰূপৰা যেন বাহিৰ ওলাব-
এনে ভাৱত ওশৰৰ ফালে উঠিবলৈ লাগিল । তেওঁ উঠাৰ
লগে লগেই সকলোবোৰ দেৱতা বিবশ হৈ বাহিৰ ওলাই
গ'ল, কোনোৱেই স্থিৰে থাকিব নোৱাৰিলে । আকৌ তেওঁ
যেতিয়া যথাস্থানত স্থিত হ'ল, তেতিয়া আন সকলো সৃষ্টিৰ
হ'ল । যেনেকৈ 'মো-চাক'ৰ 'বৰ্ণা-মো'জনী' থকা ঠাইৰূপৰা
ওশৰলৈ উৰিলে আন সকলোবোৰ মো-মাখি উৰিবলৈ ধৰে
আৰু তাই নিজ ঠাইত থিৰে থাকিলে আনবোৰো থিৰেৰে
থাকে, এনেকুৱা দশাই সেই অভিমানী দেৱতাসকলৰ হ'ল ।
তেতিয়া বাক্য, মন, চকু, কাণ আদি সমস্ত ইন্দ্ৰিয়াধিষ্ঠিত
দেৱতাবৰ্গৰ বিশ্বাস হৈ গ'ল যে, আমাৰ সকলোতকৈ প্ৰাণ
শ্ৰেষ্ঠ । তেওঁলোকে প্ৰাণৰ মহিমা প্ৰত্যক্ষ কৰি প্ৰসন্ন হৈ
তেওঁক স্তুতি কৰিবলৈ ধৰিলে— ॥ ৪ ॥

এমোতগ্নিস্তপতোষ সূৰ্য' এষ পৰ্জন্যো মঘরানেষ ৱায়ুঃ ।
এষ পৃথিবী ৰ য়দেৱঃ সদসচ্চাত্বতং চ য়ৎ ॥ ৫ ॥

এষঃ (এই প্রাণে) অগ্নিঃ তপতি (অগ্নি হৈ তাপ দিবে),
 এষঃ সূৰ্যঃ (এবেই সূৰ্য), এষঃ পৰ্জ্বনাঃ, (এবেই মেঘ), এষঃ মঘস্থান্
 (এবেই ইন্দ্র), বায়ুঃ (এবেই বায়ু)। এষঃ দেবঃ (এই প্রাণকণ
 দেবেই) পৃথিবী (ধারণকাৰী), বায়িঃ (শোষণ কাৰী), সং চ অসং
 (সং আৰু অসং) সং চ অমৃতম্ (আৰু যি অমৃত) [এই সমস্তই
 এই প্রাণে] । ৫ ॥

[প্রাণক পৰমেশ্বৰস্বৰূপ মানি উপাসনা কৰিবলৈ
 তেওঁৰ সবাত্মক মহিমা বৰ্ণনা কৰে —] এই প্রাণে অগ্নিকপে
 তাপ দিয়ে, সূৰ্যকপে সকলোকে প্রকাশ কৰে, মেঘ হৈ
 বৰষণ দিয়ে, ইন্দ্রকপে শিষ্টক পালন আৰু দুষ্টক দমন কৰে,
 আৰু বায়ুকপে সমুদায় লোক বহন কৰে । এই প্রাণকপে
 দেবেই পৃথিবীকপে সকলোকে ধারণ কৰে, বায়ি (চন্দ্রমা)
 কপে পৰিপুষ্ট কৰে । যি কোনো ১৭ আৰু অসং পদাৰ্থ,
 তত্পৰি যি অমৃতময় পৰমাত্মা সিয়ো এই প্রাণেই ॥ ৫ ॥

অৰা ইৱ বথনাতৌ প্রাণে সৰ্বং প্রতিষ্ঠিতম্ ।

ঋচো যজুঁষি সামানি যজ্ঞঃ ক্ষত্ৰং ব্রহ্ম চ ॥ ৬ ॥

বথনাতৌ (বথৰ চকাৰ মাদলিত সংযুক্ত থকা) অৰা: ইৱ
 (শলখা বা দাগাবোৰৰ দৰে) ঋচ: যজ্ঞং সামানি (ঋক্,
 যজু: আৰু সামবেদৰ মন্ত্ৰ-সমূহ) যজ্ঞঃ (মন্ত্ৰসমূহ যাগ-যজ্ঞ) চ
 (আৰু) ব্রহ্ম ক্ষত্ৰম্ (ব্রাহ্মণ ক্ষত্ৰিয় আদি অধিকাৰীবৰ্গ) সৰ্বম্
 (এই সকলো) প্রাণে প্রতিষ্ঠিতম্ (প্রাণতে প্রতিষ্ঠিত থাকে) ॥ ৬ ॥

বধৰ চকাটোৰ শলখা বা দাণ্ডাবোৰৰ মধ্যৱৰ্তী
মাদলিটোৱেই যেনেকৈ আধাৰ আৰু আশ্ৰয়, সেইদৰে
ঋকবেদ, যজুৰ্বন আৰু সামবেদৰ মন্ত্ৰ সমূহ, তাৰদ্বাৰা
অহুষ্ঠেয় যাগ যজ্ঞাদি কৰ্ম আৰু সেইবোৰৰ আচৰণকাৰী
ব্রহ্মণ, কৃত্ৰিয় আদি অধিকাৰীসোক—এই সকলোবোৰেই
প্ৰাণক আধাৰ ৰূপে লৈ বৰ্তি আছে; প্ৰাণেই হে সেই
সকলোৰে আশ্ৰয় ॥ ৬ ॥

প্ৰজাপতিশ্চৰসি গৰ্ভে ব্ৰহ্মেৰ প্ৰতিজায়সে । তুভ্যং প্ৰাণ
প্ৰজাভিমা বলিং হবন্তি যঃ প্ৰাণৈঃ প্ৰতিতিষ্ঠসি ॥ ৭ ॥

প্ৰাণ (হে প্ৰাণ!) ত্বম্ এষ (তুমিয়েই) প্ৰজাপতি:
(প্ৰজাৰ স্বামী), গৰ্ভে চৰসি (তুমিয়েই গৰ্ভত বিচৰণ কৰা),
প্ৰতিজায়সে (আৰু পিতৃমাতৃৰ প্ৰতিকপ হৈ তুমিয়েই জন্মা) ।
যঃ (যি তুমি) প্ৰাণৈঃ (অপানাদি আন প্ৰাণৰে সৈতে) প্ৰতিতিষ্ঠসি
(প্ৰতি শব্দৰত অৱস্থান কৰা), তুভ্যম্ তু (নিশ্চয় সেই তোমাৰ নিমিত্তে)
ইমাঃ প্ৰজাঃ (এই তোমাৰ প্ৰজাকপ ইন্দ্ৰিয়বৰ্গই) বলিম্ (ভোগ্য
উপহাৰ) হবন্তি (আহৰণ কৰে) ॥ ৭ ॥

হে প্ৰাণ ! তুমিয়েই প্ৰজাপতি—প্ৰাণীজগতৰ ঈশ্বৰ ।
তুমিয়েই পিতৃগৰ্ভত শুক্ৰৰূপে আৰু মাতৃভৰ্ত্তত আৰ্ত্তৱৰূপে
বিচৰণ কৰা আৰু তুমিয়েই পিতৃমাতৃৰ প্ৰতিকপ হৈ সন্তান

কপে জন্ম লোৱা। যি তুমি অপান আদি আন আন
প্ৰাণৰে সৈতে প্ৰতি জীৱদেহত বাসকৰ, সেই তোমাৰ
অৰ্থাৎ সপাৰিষদ বজ্জাৰ সন্তুষ্টি আৰু পৰিপূষ্টিৰ নিমিত্তেই
তোমাৰ প্ৰজ্ঞাস্বৰূপ এই ইন্দ্ৰিয়বৰ্গই বিবিধ ভোগ্য আহৰণ
কৰি তোমাৰ শোধায় ॥৭॥

দেৱানামসি ৱহ্নিতমঃ পিতৃণাং প্ৰথমা স্বধা ।

ঋণাণাং চৰিত্ৰং সত্যমথৱাঙ্গিৰসামসি ॥৮॥

(হে প্ৰাণ !) দেৱানাম্ (দেৱতাসকলৰ) ৱহ্নিতমঃ অসি
(তুমি যজ্ঞীয় হবিৰ শ্ৰেষ্ঠ বাহক অগ্নি), পিতৃণাম্ (পিতৃসকলৰ)
প্ৰথমা স্বধা (প্ৰথমেই অৰ্পিত প্ৰাক্কীয় দ্ৰব্যৰ প্ৰাপক স্বধা), অৰ্ণৱা-
ঙ্গিৰসাম্ (অৰ্থৱাঙ্গিৰস আদি) ঋণীণাম্ (ঋণিসকলৰ দ্বাৰা)
চৰিত্ৰম্ (অমৃতভূত হোৱা) সত্যম্ অসি (সত্যও তুমি) । ৮ ।

হে প্ৰাণ ! দেৱতাসকলৰ উদ্দেশ্যে সমৰ্পিত যজ্ঞীয় হবিৰ
শ্ৰেষ্ঠ বাহক তুমি অগ্নি। যজ্ঞাদিৰ প্ৰথমতে কৰ্তব্য নান্দী
মুখপ্ৰাক্কৃত পিতৃসকলৰ উদ্দেশ্যে সমৰ্পিত প্ৰাক্কীয় দ্ৰব্যৰ
প্ৰাপকো তুমি * । অৰ্থৱাঙ্গিৰস আদি ঋণিসকলৰ অমৃতৰ
সিদ্ধ সত্যও তুমিয়েই ॥৮॥

* অগ্নিত দিয়া অৰ্হতি দেৱতাৰ ওচৰলৈ লৈ যায় বাবে
অ'গ্ন-ৱহ্নি অৰ্থাৎ বাহক। আকৌ 'সান্ পিতৃন্ হবিৰ্দানায় ধাত্বতীতি
স্বধা' অৰ্থাৎ যজমানৰ পিতৃসকলৰ তৃপ্তিৰ উদ্দেশ্যে দিয়া প্ৰাক্কীয়
দ্ৰব্য পিতৃলৈ যি লৈ যায়, সেয়ে স্বধা।

ইন্দ্রস্বং প্রাণ তেজসা কদ্রোহসি পৰিবক্ষিতা ।

ত্বমন্তরিক্ষে চবসি সূর্যস্বং জ্যোতিষাং পতিঃ ॥৯॥

প্রাণ (হে প্রাণ!) ত্বম্ (তুমি) তেজসা ইন্দ্রঃ (সর্বপ্রভাব সম্পন্ন পরমেশ্বর), কদ্রঃ অসি (তুমি সর্বসংহারক), পৰিবক্ষিতা (আক সকলোৰে পালকো তুমি) ত্বম্ অন্তরিক্ষে চবসি (তুমি অন্তৰিক্ষত বিচরণ কৰা), জ্যোতিষাম্ পতিঃ (জ্যোতিষ্কমণ্ডলীৰ প্ৰভু) ত্বম্ সূর্যঃ (সূৰ্যও তুমি) ॥ ৯ ॥

হে প্রাণ! নিভ প্রভাৱেৰে প্ৰভাৱিত তুমি সৰ্বৈশ্বৰ্য সম্পন্ন পৰমেশ্বৰ; তুমি সৰ্বসংহাৰক কদ্র আৰু সবপালকো তুমি। তুমি অন্তৰিক্ষত বিচরণ কৰি ফুৰা আৰু সমগ্ৰ নক্ষত্ৰাদি জ্যোতিষ্কমণ্ডলীৰ স্বামী সূৰ্য্যও তুমি ॥৯॥

য়দা ত্বমভির্ব্যস্যাথেমাঃ প্রাণ তে প্রজাঃ ।

আনন্দকপাস্তিষ্ঠন্তি কামায়ান্নং ভৱিষ্যতীতি ॥১০॥

প্রাণ! (হে প্রাণ!) যদা ত্বম্ (যেতিয়া তুমি) অভিব্যসি (খুব বৰষুণ দিয়া), অথ (তেতিয়া) তে (তোমাৰ) ইমাঃ প্রজাঃ (এই সন্তান সকলে) কামায় (যথেষ্ট) অন্নম্ ভৱিষ্যতি (খাও প্ৰশস্তি উৎপন্ন হ'ব) ইতি (এনে অনুমান কৰি) আনন্দকপাঃ তিষ্ঠন্তি (অতিশয় আনন্দিত হৈ থাকে) ॥ ১০ ॥

হে প্ৰাণ! যে তুমি ভূমি মে.ক.প এই পৃথিবীত খুব
নববুণ দিয়া, তেতিয়া তোমাৰ সম্মান এই প্ৰজাবোৰে
'এইবাৰ যথেষ্ট খাদ্য শস্য উৎপন্ন হ'ব' এনে অনুমান কৰি
খুব আনন্দিত হৈ থাকে ॥১৭॥

ব্ৰাতাস্থ প্ৰাণেকৰ্মিবত্তা হিশ্বন্য সম্পতিঃ ।

বয়মাদ্যস্য দাতাৰঃ পিতা ত্বং মাতৰিঞ্চ নঃ ॥ ১৮ ॥

প্ৰাণ (হে প্ৰাণ।) ত্বম্ ব্ৰাতাঃ (সংস্কাৰ বহিত), [তথাপি]
এক-কৰ্মিঃ (একমাত্ৰ কৰ্মি-৭৫ ব্ৰহ্মা), হিশ্বন্য (সমগ্ৰ জগৎওৰ)
সম্পতিঃ (বিদ্যমান বস্তু যাত্ৰেৰে স্বামী : মি), বয়ম্ (আমি)
আদ্যস্য (তোমাৰ ভোজ্য চৰিৰ) দাতাৰঃ (দিওঁতা) [আৰু
ম] অত্ৰা (খাওঁতা) মাতৰিঞ্চ (হে অণুবিখৰ্চাবী প্ৰাণ।)
ত্বম্ নঃ পিতা (তুমি আমাৰ পিতা) ॥ ১৮ ॥

হে প্ৰাণ। তুমি প্ৰথমত বাবে তোমাৰ সংস্কাৰ
কোনো নাই, সেই বাবে তুমি সংস্কাৰ বহিত ব্ৰাত্য * ;
তথাপি তুমি একমাত্ৰ সবদ্রষ্টা কৰ্মি, অৰ্থাৎ সংস্কাৰ-
বৰ্ণা শুদ্ধিৰ প্ৰযোজন নোহোৱা তুমি স্বভাৱতে শুদ্ধ আৰু
সকলোকে পৱিত্ৰকৰোঁতা সবজ্ঞানশালী ঋষি। জগতত

* যৰাৰ'হত কাণত বিজ্ঞাতিৰ (ব্ৰাহ্মণ ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যৰ)
উপনয়ন সংস্কাৰ নহলে ব্ৰাত্য বোলা হয়। ব্ৰাত্য হলে সৰ্ব
ধৰ্মবৰ্জিত পাতকী হয়। ব্ৰাত্যস্তোম য'গৰদ্বাৰা (অথবা তদ্ব্যকল্প
যজ্ঞশিষ্টদ্বাৰা) তেনে লোকৰ নিকৃতিলাভ হয়।

থকা বস্তুমাত্রবে তুমিয়েই গব্যাকী, তথাপি আমি (ঈশ্বর
সমূহ আক মন আদি) তোমার ভোজ্য-বস্তুর যোগান
ধরোঁ আক তুমি ভোজ্য কবি তৃপ্তি পোতা । হে
আকাশচাৰী প্রাণ ! তুমি আমার পিতা—তোমার দ্বাৰাই
আমি প্রতিপালিত হৈছোঁ ॥ ১১ ॥

যা তে তনূরূচি প্রতিষ্ঠিতা যা চ চক্ষু ন ।
যা চ মনসি সন্ততা শিরাং তাং কুক মোৎক্রমীঃ ॥ ১২ ॥

[হে প্রাণ !] তে (তোমার) যা তনুঃ (যি স্বরূপ ব'ক্, কাণ, চকু আদি
(বাগ্জিয়ন্ত) প্রতিষ্ঠিতা অবস্থিত), যা শ্রেত্রে (যি কর্ণে শ্রবণ)
চ যা চক্ষুবি (যি চক্ষুবিদ্রিয়ন্ত) চ (আক) যা মনসি য মনতে)
সন্ততা (ব্যাপ্ত হৈ আছে) তাং শিরাং কুক । তাং প্রলাভ
করা) ; যা উৎক্রমীঃ (উৎক্রমণ নকরা যেন) ॥ ১২ ॥

হে প্রাণ ! তোমার যি স্বরূপ ব'ক্, কাণ, চকু আদি
সকলো ইন্দ্রিয়ত আক মন আদি অকৃতঃকরণ-বৃত্তিত পরি-
ব্যাপ্ত হৈ আছে, তাক তুমি উপশান্ত করা—কল্যাণময়
বৃত্তিত নিয়োগ করা আক শবীববপরা বাহির হৈ নোযোরা
যেন ॥ ১২ ॥

প্রাণশ্বেদং রশে সরং ত্রিদিবে যৎ প্রতিষ্ঠিতম্ । যাতেত
পুত্রাম্ বন্ধস্ব শ্রীশ্চ প্রজাং চ বিধেহি ন ইতি ॥ ১৩ ॥

ইদম্ (এই প্রত্যক্ষদৃষ্ট জগৎ) যৎ ত্ৰিদিষ্টো (যি কোনো স্বৰ্গলোকত) প্রতিষ্ঠিতম্ (বিদ্যমান আছে) সত্বম্ (সেই সকলো বোৰ) প্ৰাণস্ত ব্ৰহ্মে (প্রাণৰ অধীনত), মাতা পুত্ৰান ইব (মাকে পুত্ৰবোৰক যেনেকৈ বন্ধা কৰে, সেইদৰে) বন্ধষ (আমাক বন্ধা কৰা। নঃ (আমাৰ) শ্ৰীঃ চ প্রজা ম চ (কান্তি আৰু জ্ঞান) বিৰোধি (বিধন কৰা) ইতি (এই আমাৰ প্রার্থনা) ॥ ১৩ ॥

এই প্রত্যক্ষ দৃষ্ট জগতত যিমান বস্তু আছে আৰু যি কোনো কিছু স্বৰ্গলোকত আছে, সেই সকলোৰে সেই প্রাণৰ অধীন। এইদৰে বিচাৰ কৰি সেই ইন্দ্ৰিয়াদিষ্ঠিত দেৱতা-সকলে প্রাণৰ সৰ্বাত্মকতা স্বীকাৰ কৰি প্রার্থনা জনাইছে—
'হে প্রাণ। যেনেকৈ মাকে নিজৰ পুতেকহঁতক বন্ধা কৰে, সেইদৰে তুমি যেন আমাক বন্ধা কৰ'। তত্পৰি তুমি আমাক শ্ৰী—কান্তি অৰ্থাৎ বাগত কমনীয়তা আৰু একটু জ্ঞান যেন প্রদান কৰা—এয়ে আমাৰ প্রার্থনা।'

[এই প্রকৰণত ভাৰ্গৱঋষিৰ তিনিটা প্রণৱ উক্তৰ দিওঁতে ব্ৰহ্মবাদী মহাত্মা পিপ্পলাদে বুজালে যে, আকাশ-উদ্ভাসক দেৱতাই সমস্ত প্রাণীমণ্ডলীৰ দেহবোৰ বাহিৰে-ভিতৰে ধাৰণ কৰে। তাৰ সহযোগী বায়ু, অগ্নি, জল আৰু পৃথিৱী। এই 'পঞ্চভূত' বুলি কথিত পঞ্চদেৱতাব-মাৰা প্রাণীৰ দেহ ধাৰণ হয়; অৰ্থাৎ এওঁলোকেই প্রাণী-

দেহ নিৰ্মাণকৰোঁতা। পাঁচ কৰ্মেন্দ্ৰিয়, পাঁচ জ্ঞানেন্দ্ৰিয় আৰু চাৰি অক্লংকৰণ এই চৌধ তত্ত্বাধিষ্ঠিত দেৱতাই দেহবোৰৰ কৰ্মক্ষমতা প্ৰকাশ কৰে। এই সকলোবোৰত কৈ শ্ৰেষ্ঠ প্ৰাণ। কাৰণ প্ৰাণৰ অবিহনে শৰীৰক ধাৰণ কৰাৰ শক্তি আন কাৰো নাই। ইন্দ্ৰিয় আদিৰ যি শক্তি সামৰ্থ্য, সেইবোৰ প্ৰাণৰ অনুগামী। প্ৰাণৰ শক্তি পাই হে সেই সকল শৰীৰৰ ধাৰক আৰু প্ৰকাশক হয়। এই প্ৰাণেই পৰমেশ্বৰ। এই প্ৰকাৰে প্ৰাণৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠত্বৰ বৰ্ণনা ছান্দোগ্য (৫ম অধ্যায়) আৰু বৃহদাৰণ্যক (৬ষ্ঠ অধ্যায়) উপনিষদতো আছে।] ॥ ১৩ ॥

॥ দ্বিতীয় প্ৰশ্ন সমাপ্ত ॥

তৃতীয় প্রশ্ন

অথ হৈনং কোমল্যশ্চাশ্বলায়নঃ পপ্রচ্ছ ভগবন্,
কুত্ৰ এষ প্রাণো জায়তে কথমায়াত্যাশ্মি এত শবীৰ আত্মানঃ
রা অরিভজ্য কথং প্রাতিষ্ঠতে কেনোৎক্রমতে কথং
বাহুমভিধত্তে কথমধ্যাত্মমিতি ॥ ১ ॥

অথ (ইয়ার পাছত) কোমল্যঃ আশ্বলায়নঃ (কোমল-দেশীয়
আশ্বলায়নে) হ এনন্ (প্রসিদ্ধ পিঙ্গলাদক) পপ্রচ্ছ চ (স্বহিলে)
—ভগবন্ (হে ভগবান্!) এষঃ প্রাণঃ (এই প্রাণ) কুত্ৰ জায়তে
(ক'বপৰা উৎপন্ন হ'ল), অশ্মিন শবীৰে (এই শবীৰলৈ) কথম্
আয়াতি (কেনেকৈ আহিল), আত্মানম্ অরিভজ্য (নিজক ভাগ
ভাগ কৰি) কথম্ রা প্রাতিষ্ঠতে (কেনেকৈ নো শবীৰত অৱস্থান
কৰে), কেন উৎক্রমতে (কি চল কৰি শবীৰবপৰা বাহিৰ হৈ
যায়), কথম্ (কেনেকৈ) বাহম্ (বাহু জগতক) অভিধত্তে (ধাবণ
কৰে), কথম্ অধ্যাত্মম্ (কেনেকৈ ইন্দ্ৰিয় মন প্রভৃতি অভ্যন্তৰ
জগতক ধাবণ কৰে) ইতি (এই মোৰ প্রশ্ন) ॥ ১ ॥

ইয়ার পাছত কোমলদেশবাসী আশ্বলায়নে মহৰ্ষি
পিঙ্গলাদক এই কেইটা প্রশ্ন স্বহিলে—হে ভগবান্! পূৰ্ব
প্রশ্নৰ উত্তৰত আপুনি যি প্রাণৰ মহিমা বখানিলে,
(১) সেই প্রাণৰ নো ক'বপৰা ঠায় হ'ল? (২) এই
প্রাণ শবীৰলৈ নো কিয় আহিল? (৩) নিজক ভাগ ভাগ

কৰি কেনেকৈ শৰীৰত থাকে ? (৪) কি হুলত শৰীৰৰপৰা বাহিৰ হৈ যায় ? (৫) বাহ্য জগতক অৰ্থাৎ পাক্ষভৌতিক দেহক কেনেকৈ ধাৰণ কৰে ? আৰু (৬) মন আৰু ইন্দ্ৰিয় আদি অহৰ্জগৎখনক নো কি প্ৰকাৰে ধৰি ৰাখে ?

[প্ৰথম প্ৰশ্নৰ উত্তৰত প্ৰকাশ হোৱা প্ৰাণৰ জগৎ কাৰণতা শুনাৰ পাছত, দ্বিতীয় প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিওঁতেও যি বিলাক কথা প্ৰকাশ নহল, অৰ্থাৎ উত্তৰ শুনি যিবিলাক প্ৰশ্ন মনলৈ আহে, প্ৰাণৰ বিষয়ে সেইবোৰ প্ৰশ্নকে ইয়াত সোধা হৈছে। ইয়াৰপৰা এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰে যে, প্ৰশ্নোত্তৰৰ সময়ত প্ৰাণবোৰ পাইগুটীয়া হলেও ছয়োজন ৰূপে একেলগে বহি মহৰ্ষিৰ কথা শুনি আছিল।]

তন্মৈ স হোৱাচাতিশ্ৰুণু পৃচ্ছসি অজিষ্ঠোহসীতি
তন্মাস্তেহং ব্ৰহ্মীমি ॥২॥

তন্মৈ (তেওঁক) সঃ হ (সেই প্ৰসিদ্ধ মহৰ্ষিয়ে) উৱাচ (কলে),
অজিষ্ঠঃ অসি' (তুমি অতিশয় বেদজ্ঞ) ত ত (এই কাৰণেই
অতি প্ৰশ্নান্ (খুব কঠিন প্ৰশ্নবোৰ) পৃচ্ছসি (তথিছা), তন্মাৎ
(সেই হেতুকে) তে (তোমাক) ব্ৰহ্ম ব্ৰহ্মীমি (বহি কৈছোঁ) ॥২॥

ঋষি আশ্বলায়নৰ প্ৰশ্ন শুনি আচাৰ্য পিগ্গদাদে তেওঁৰ
বুদ্ধিমত্তাক প্ৰশংসা কৰি কলে—তুমি যিবোৰ অভিপ্ৰশ্ন অৰ্থাৎ

প্রাণেই তুষ্টি জেয়, তাহাে অকৌ জন্ম আদি সম্বন্ধে জানিবলৈ
আগ্রহ করিছা, সেইবাবে মই বুজিছোঁ, তুমি বেদব
তত্ত্ববুস্কানত অতি শ্রদ্ধাশীল। গতিকে তোমাক মই
কৈ ছাঁ শুনা— ॥৩॥

আত্মন এষ প্রাণো জায়তে য়থৈশা পুরুষে ছায়ৈত-
স্মি মনতদাততং মনোকুতেনাত্যস্মিণ্ণশবাবে ॥৩॥

এষ: প্রাণ: (এই প্রাণ) আত্মন: (পৰমাত্মাবৰণা) জায়তে
(জন্ম হ'ল), যথ (যেনেটো) এষা ছায়ী (এই ছাঁ) পুরুষে (পুরুষত
আশ্রিত) [তেনেকৈ] এতৎ (এই প্রাণ) এতাস্মিন্ (পৰমাত্মত
আশ্রিত) (আশ্রিত থাকে) ; মনোকুতেন (মনেৰে কৰা সংকল্প-
দ্বৰা) অস্মিন্ শবাবে (এই শবীৰলৈ) আয়াতি (আহে) ॥৩॥

পৰমাত্মা পুরুষোত্তমবৰণা এই প্রাণে জন্ম পায়
(মৃগুচ্চ ২।১।৩)। সেই পৰমপুরুষেই প্রাণৰ উপাদান আৰু
নিমিত্ত কাৰণৰূপে নিৰ্মাতা। যে নকৈ কোনো এজন
মানুহৰ ছাঁ তেওঁৰ আত্মিত—তেওঁৰ অশীন, সেইদৰে এই
প্রাণো পৰমাত্মাৰ আশ্রিত—তেওঁৰ ভৰীন। ৩।৩ তোমৰ
প্ৰথম প্রশ্নৰ উত্তৰ। দ্বিতীয়টো প্রশ্নৰ উত্তৰ এয়ে যে,
যে নকৈ ছাঁই মানুহজনক অনুসৰণ কৰে সেইদৰে পৃথ-
কীকৰণ কৃতকৰ্মানুসৰণত মনত উদয় হোৱা সংকল্প অনুসাৰে
প্রাণ এই শবীৰলৈ আহে ; অৰ্থাৎ মনত যাব যেনেকুৱা

সংকল্প হয়, তার তেনেকুরা শবীর প্রাপ্ত হয়—মনব সংকল্প
মতেই প্রাণ প্রাণীশবীরত প্রতিষ্ঠ হয় । এই কারণেই এই প্রব-
চনটি আছে — “মন এব মনুষ্যাণাং কারণং বন্ধমোক্ষয়োঃ” ॥৩॥

যথা সত্রাড়ে অধিকৃতান্ বিনিমুঙ্তে এতান্ গ্রামা-
নৈতান্ গ্রামানধিত্ত্বৈতৈরমেবৈষ প্রাণ ইতবান্
প্রাণান্ পৃথক্ পৃথগেব সংনিধন্তে ॥ ৪ ॥

যথা (যেনেকৈ) সত্রাটে এব (চক্রবর্তী বজাতি বা বাষ্ট্রপতিয়ে
সং) এতান্ গ্রামান্ এতান্ গ্রামান্ অধিত্ত্বৈতৈ (এইবিলাক
গাঁওত তুমি, এইবিলাক গাঁওত তুমি শাসক হোবা), ইতি
(এবম্ প্রকারে) অধিকৃতান্ (অধিকারক্রমে শাসক সকলক)
বিনিমুঙ্তে (বেলেগে বেলেগে নিযুক্ত কবে) এবম্ এব (ঠিক এনেদেই)
এষঃ প্রাণঃ (এই মুখ্য প্রাণে) ইতবান্ প্রাণান্ (অল্প প্রাণবোবক)
পৃথক্ পৃথক্ এব (বেলেগে বেলেগে যথোচিতভাবে) সংনিধন্তে
(সংস্থাপিত কবে) ॥ ৪ ॥

তৃতীয় প্রশ্নের উত্তরত মহর্ষিয়ে উদাহরণ দি বুজাইছে—
যেনেকৈ সত্রাটে বা বাষ্ট্রপতিয়ে নিজের কিছুমান গাঁওর
সমষ্টিরূপ একো-একোখন বেলেগ-বেলেগে রাজ্যত তেওঁর
প্রতিনিধি স্বরূপে বেলেগ-বেলেগে রাজ্যপাল নিযুক্ত কবে,
ঠিক সেই দবেই এই সর্বপ্রধান প্রাণে নিজের অঙ্গস্বরূপ
অপবাপর প্রাণবোবক শবীরের বেলেগ-বেলেগে ঠাইত

যথোচিতভাৱে বেলেগ-বেলেগ কাৰণ কাৰণে নিযুক্ত হবে ৷৫৥

পায়ুপ্লেহপান চক্ষুঃশ্রোত্রে মুখনাসিকাভ্যাং প্রাণঃ
স্বয়ং প্রাতিষ্ঠতে মন্যে ছু সমানঃ । এষ হোতক্ষুতম্নঃ
সমং নয়তি তস্মাদেতাঃ সপ্তাচিয়ো ভৱন্তি ৷৬৥

প্রাণঃ (সেই মুখা শ্রোত্রে) পায়ু উপহে (দুই মাংস জন-
নোদ্ভূত) অপানম্ (অপানক নিযুক্ত কাৰণে) স্বয়ং (‘মন্যে’)
মুখনাসিকাভ্যাং (মুখ আৰু নাকদি বিচৰণ কৰি) চক্ষুঃশ্রোত্রে
(চক্ষু আৰু কাণত) প্রাতিষ্ঠতে (প্রতিষ্ঠিত থাকে) তু মন্যে
(আৰু মধ্যভাগত—নাভিত) সমানঃ (সমান বায়ুৰ বাণিলে) । এষঃ
তি (এই সমানেই) ‘এতং হতম্ অন্নম্ (এই জঠৰাগ্নিত অপিত
অন্ন পৰিপাক কৰি) সমম্ নয়াত (সমান ভাৱে সমস্ত শৰী-
ৰলৈ লৈ যায়), তস্মাৎ (তাৰপৰা) এতঃ সপ্তাচিয়ঃ (এই
অগ্নি-শিখাৰ দৰে বিপৰ্যক প্রকাশ কৰা সাত চৰাৰ) ভৱন্তি ([কাণ কক্ষ]
দৃশ্য) ৷ ৬ ৷

প্রাণে স্বয়ং মুখ আৰু নাকদি যাতায়াত কৰি চক্ষু
আৰু কাণত থাকে । গৃহদ্বাৰ আৰু জননেন্দ্রিয়ত
‘অপানক’ বাণিলে ; শৰীৰবৰণৰ মল-মূত্ৰ বাহিৰ কৰা আৰু
সময়মতে বজঃ, শুক্ৰ আৰু গৰ্ভ বাহিৰ কৰাও এই অপান
বায়ুৰ কাম । শৰীৰৰ মধ্যভাগ—নাভিত ‘সমান’ক বাণিলে ।
সমানবায়ুৰ কাম হ’ল জঠৰাগ্নিত হৰণ কৰা অৰ্থাৎ পেটলৈ

পেলোৱা খাদ্য-পাণায় আদি সমস্তৰে সাৰাংশ গোটেই শৰীৰৰ
অঙ্গ-প্রত্যঙ্গৰে যথাযোগ্য সমানভাবে কঢ়িয়াই নিয়া। সেই
খাদ্য-সাৰ বসন্ত পৰিপুষ্ট হৈ শৰীৰৰ উৰ্দ্ধাংশত থকা জুই-
শিখাৰ নিচিনা তুই চকু, তুই কাণ, তুই নাক আৰু এক মুখ
এই সাতখন দ্বাৰা খোল খায়— সিহঁতে বিষয়লৈ পোহৰ
পেলায়। অৰ্থাৎ সমান বায়ুৱে যোগোৱা খাদ্যৰ সমৰপৰাই
সিহঁতৰ কৰ্মক্ৰমতা বাঢ়ে— নিজৰ নিজৰ বিষয়-ব্যাপাৰত
ব্যাপৃত হোৱাৰ শক্তি পায় ॥ ৫ ॥

হৃদি হোষ আত্মা আত্ৰতদেকশতং নাড়ীনাং তাসাং
শতং শতমেকৈকশ্চাং দ্বাসপ্ততিদ্বাসপ্ততিঃ প্রতিশাখা-
নাড়ীসহস্ৰাণি ভৱন্ত্যসু ব্যানশ্চৰতি ॥৬॥

এষঃ আত্মা (এই জীৱাত্মাঃ) হৃদি হি হৃদয়া ক শতে বাস
কৰে)। অত্ৰ (এই হৃদয়ত) এতৎ (এই যে) নাড়ীনাম্ একশতম্
(মূল নাড়ী হিচাবে এৰ এক নাড়ী আছে), তাসাম্ (সেইবিলাকৰ)
এক-একশাখাঃ এক এক নাড়াৰ এতোকৰে) শতম্ শতম্ (এল-
এলকৈ শাখা নাড়ী আছে); প্রতিশাখানাড়ীসহস্ৰাণি দ্বাসপ্ততিঃ
দ্বাসপ্ততিঃ (প্রত্যেক শাখা নাড়ীত বাসন্তবহাজাৰ-বাসন্তবহাজাৰকৈ
প্রশাখা নাড়ী) ভৱন্তি (থাকে)। আসু (এই নাড়ীসমূহত) ব্যানঃ
চৰতি (ব্যান বায়ু বিচৰণ কৰে) ॥৬॥

শৰীৰৰ যি হৃদয়াকাশত জীৱাত্মাৰ নিৱাস স্থান,
সেই হৃদয়তে একশ এক মূল নাড়ী (শিৰা) আছে ;

সেইবিলাকৰ প্ৰত্যেক নাড়ীৰে এশ-এশ বা শাখা নাড়ী আছে, সেই শাখানাড়ীসোৱৰ আকৌ প্ৰত্যেকৰে বাসন্তৰহা-
জাবকে প্ৰশাখা নাড়ী আছে। এই প্ৰকাৰে এই শৰীৰত মুঠ
নাড়ী বাসন্তৰকোটিৰো অধিক— (মুগনাড়ী ১০১; শাখা-
নাড়ী $১০১ \times ১০০ = ১০১০০$; প্ৰশাখা নাড়ী $১০১০০ \times$
 $৭২০০০ = ৭২৭২০০০০০$; অতএৱ মুঠ নাড়ী ৭২৭২১০২০১)।
এই সকলো নাড়ীতে ব্যানবায়ু বিচৰণ কৰে। এই নাড়ীসমূহ
সবশৰীৰ ব্যাপি থকাৰণে ব্যানো সৰ্বদেহত পৰিৱ্যাপ্ত
হৈ থাকে। বিশেষকৈ সন্ধিস্থল, কান্ধ আৰু মৰ্মস্থানবোৰত
ব্যানৰ প্ৰকাশ অধিক ॥ ৬ ॥

অথৈকমোদ্ধৰ উদানঃ পুণ্যেন পুণ্যং লোকং
নয়তি পাপেন পাপমুভাভ্যামেৱ মনুষ্যালোকম্ ॥৭॥

অথ (আৰু) একয়া (মূল নাড়ী এশৰ অতিবিক্ত হুয়ুয়া নামে
যি এক নাড়ী, তাৰে) উদানঃ উধৰ্বঃ (উদানবায়ু উপবৰফালে
বিচৰণ কৰে)। পুণ্যেন পুণ্যম্ লোকম্ [এই উদানবায়ুৰে]
(পুণ্যকৰ্মৰ ফলত পুণ্যালোকলৈ) নয়তি (লৈ যায়), পাপেন পাপম্
(পাপকৰ্মৰ ফলস্বৰূপে পাপমোনিলৈ নিয়ে), উভাভ্যাম্ এৱ (পাপ
পুণ্য দুয়ো প্ৰকাৰ মিশ্ৰিত কৰ্মৰ ফলত) মনুষ্যালোকম্ (মনুষ্যশৰীৰতৈ
লৈ যায়) ॥৭॥

পূৰ্বোক্ত এশৰ অতিবিক্ত হুয়ুয়া নামে এক নাড়ী
হৃদয়ৰপৰা উধৰ্বমুখী হৈ মূৰলৈ গৈছে। সেই নাড়ীয়েদি

উদানবায়ু শৰীৰত ওপৰফালে বিচৰণ কৰে। (এই পৰ্যন্ত আশ্বলায়নৰ তৃতীয় প্ৰশ্নৰ উত্তৰ হ'ল; এতিয়া চতুৰ্থ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত সংক্ষেপে কয়—) এই উদানবায়ুৱে পুণ্য-কাম কৰা লোকক পুণ্যলোকলৈ—স্বৰ্গাদি উচ্চলোকলৈ লৈ যায়। পাপকামকৰা লোকক নৰকাদি পাপলোকলৈ আৰু হীনযোনি লৈ যায়। যাৰ পাপ-পুণ্য দুয়ো সমান, তেনে নিশ্চিতকল ভোগ কৰে সেই লোকক মনুষ্য-যোনি গ্ৰহণ কৰায়।

[জীৱৰ প্ৰাণেই মূখ্য অবলম্বন। জীৱই যেতিয়া এক দেহ এৰি যায়, তেতিয়া উদানবায়ুৰ দ্বাৰা উৎক্ৰান্ত হৈ প্ৰাণ সমন্বিতে আৰু জগতে অপানাদ আৰু প্ৰাণ, দশ-ইন্দ্ৰিয় আৰু মন আদি অন্তৰ্ভুক্তকৈ একজগেই লৈ যায় (গীতা ১৫।৮)। এই সমষ্টিকপ সূক্ষ্মদেহ লৈয়েই পুণ্যপাপ কৰ্ম অনুদাৰে বিভিন্ন লোকেত জীৱই বিভিন্ন শৰীৰযুক্ত হৈ সেই সেই কৰ্মফল ভোগ কৰে। এই ভাৱকে এই মন্ত্ৰত প্ৰকাশ পাইছে। ইয়াৰ স্পষ্টীকৰণ দশম মন্ত্ৰত পোৱা হব।] ॥ ৭ ॥

আদিত্যো হ ৱৈ বাহুঃ প্ৰাণ উদয়তোষ ছেনং
চাক্ষুষং প্ৰাণমভুগ্ভুজানঃ। পৃথিৱ্যাং য়া দেৱতা সৈবা
পুৰুষস্যাপানমরষ্টভান্তৰা যদাকশঃ স সমানো
বায়ুৰ্যানঃ ॥৮॥

আদিত্যঃ হ বৈ (নিশ্চয় প্ৰসিদ্ধ সূৰ্য্যই) বাহ্যঃ প্ৰাণঃ
 (প্ৰাণৰ দেৱস্বৰূপ) এষঃ হি (এই সূৰ্য্যই) এনম্ চাক্ষুষম্, প্ৰাণম্
 (এই চকুত অধিষ্ঠান কৰা প্ৰাণক) অন্তৰ্গতানঃ । অন্তৰ্গতীত কৰি
 উদয়তি (উদ্ভিত হয়) । পৃথিব্যাম্ বা দেৱতা (পৃথিবীকণা হি
 দেৱতা), সা এষা (সেই এই দেৱতাই) পুৰুষস্য (মানুহৰ) অপানম্
 (অপাননায়ক) অবষ্টভ্য, স্থিৰাব বাশ্বি [অস্থিত কৰি থাকে] ।
 অন্তৰা (তুলোক আৰু ভুলোকৰ মাজত) স্বঃ আকাশঃ (যি
 আকাশ—অন্তৰিক্শপোক) । সঃ সমানঃ (সিহে সমানবায়ু ক অন্ত-
 গৃহীত কৰি বতমান) বায়ুঃ বায়নঃ বাহ্য যি বায়ু। সিহেই
 বায়নৰাক অন্তৰ্গতীত কৰি থাকে । ৮ ।

[গতিয়া এই আঠ আৰু ন এই দুই মন্ত্ৰত আশ-
 লায়নৰ পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ প্ৰশ্নৰ উত্তৰস্বৰূপে মহাবিয়ে কলে—
 সূৰ্য্যসিদ্ধ সূৰ্য্যই বাহ্য প্ৰাণ নিশ্চয় । অৰ্থাৎ প্ৰাণ দেৱতা
 ৰূপে সূৰ্য্য ; সূৰ্য্যই প্ৰাণক অন্তৰ্গতীত কৰি আধ্যাত্মিক চক্ষু-
 বিদ্রিয়ত উদয় হৈ চকুৰ দৃষ্টিৰ শক্তি দিয়ে । পৃথিবী-
 কণিনী যি দেৱতা, তেওঁ অপানক অন্তৰ্গতীত কৰি আধ্যা-
 ত্মিক গুহ্য আৰু লিঙ্গত অধিষ্ঠিত হৈ শবীৰৰ মল-নিষ্কাশন
 কৰে । পৃথিবী আৰু স্বৰ্গৰ মাজত যি আকাশ, সি সমান-
 বায়ুৰ বাহ্যৰূপ । সি বাহিৰৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গক অন্তৰ্কাশ
 দিয়াৰ উপৰিও শবীৰৰ অভ্যন্তৰত সমানবায়ুৰ চলাচলৰ
 অন্তৰ্কাশ দিয়ে । ইয়াৰ সহায়তে আধ্যাত্মিক কৰ্ণেন্দ্ৰিয়ই

শব্দাদি শুনিব পাৰে। সৰ্বব্যাপ্ত বায়ুদেৱতা বানৰ বাহ্য-
ৰূপ। এই বায়ুৱে অভাস্তবস্তৃ বানক অক্লৃণীত কৰি নাড়ী-
বিলাকত সঞ্চাৰিত হয় আৰু আধ্যাত্মিক স্পৰ্শ-ইন্দ্রিয়ত থাকি
স্পৰ্শজ্ঞান জন্মায় ॥ ৮ ॥

তেজো হ বা উদানন্তস্মাত্তপশান্ততেজাঃ পুনৰ্ভৱ-
মিচ্ছিতৈৰ্মনসি সম্পত্তমাতৈঃ ॥৯॥

হ তেজঃ ইৱ (স্বৰ্গ আৰু অগ্নিৰ যি বাহ্য তেজ—উষ্ণতাই)
উদানঃ (উদানবায়ুক অক্লৃণীত কৰি বিজ্ঞান)। তস্মাৎ (সেই
কাৰণ) উপশান্ত তেজাঃ (যাৰ শৰীৰৰ তেজ শান্ত হৈ গ'ল,
তেনে বাস্তৱ জীৱাত্মা) মনসি সম্পত্তমাতৈঃ (মনক বিলীন হৈ
বোৱা) ইচ্ছিতৈঃ (ইন্দ্রিয়বোৰৰ সৈতে) পুনৰ্ভৱ (পুনৰ্জন্ম পায়) ॥৯॥

সূৰ্য আৰু অগ্নিৰ যি সাধাৰণ তেজ অৰ্থাৎ উষ্ণতা,
সেয়ে উদানৰ বাহ্যৰূপ। তেজৰ উষ্ণতাই উদানক অক্লৃণীত
কৰি শৰীৰৰ বাহিৰে-ভিতৰে উষ্ণতা বাধে। সেই হেতুকে
যাৰ শৰীৰৰপৰা উষ্ণতাৰক্ষক উদান বায়ুৰ বহিৰ্গমন হয়,
তেওঁৰ দেহৰ আৰু উত্তাপ নাথাকে। তেনে উত্তাপ নথকা
ব্যক্তিৰ জীৱাত্মাই মনত বিলীন হৈ বোৱা ইন্দ্রিয়বোৰ
সৈতে উদানবায়ুৰ লগে লগেই অন্য দেহলৈ গুচি যায়।
বাস্তৱিকতে উদানৰ কাৰ্যৰ সামৰণিতে একোখন জীৱন
নাটৰ ঘটনিকা পৰি যায় [৯]

স্বাচ্ছিত্তেনৈষ প্রাণমায়্যতি প্রাণন্তেজসা যুক্তঃ
সহায়না যথাসংকল্পিতং লোকং নয়তি । ১০।

এষঃ (এই জীৱাত্মাই) যৎ চিত্তঃ (যেনে চিন্তা কৰে),
তেন (সেই চিন্তা বা সংকল্পৰে সৈতে) প্রাণম্ আয়াতি
[মৰণ কাণত] প্রাণত যৱস্থান কৰে। প্রাণঃ মূৰ্ধ্য প্রাণে তেজসা
যুক্তঃ (উষ্ণতাবুৎস্বৰিণিষ্ট উদানৰ সৈতে) আত্মনা সহ (মন আৰু
ইন্দ্রিয়সমষ্টি) জাগায়ত্বং নৈতে। যথাসংকল্পিতম্ (যেনে সংকল্প
বা চিন্তা কৰিছিল) লোকম্ (তেনে লোকলৈ) নয়তি (লৈ যায়) । ১০ ।

এই জীৱই যেনে চিন্তা-ভাৱনায়ুক্ত হৈ থাকে, অস্তিম
কালত সেই সংকল্পযুক্ত হৈ প্রাণত যৱস্থান কৰে। প্রাণ
উদানবায়ুৰ সৈতে লগ হৈ মন আৰু ইন্দ্রিয়সমষ্টিত
জীৱাত্মাক অস্তিম সময়ৰ ভাবনা বা সংকল্পৰ অনুৰূপ বিভিন্ন
লোকলৈ অথবা ঘোণিলৈ লৈ যায়। [যি যি ভাৱনায়ুক্ত
হৈ দেহত্যাগ কৰে তেওঁ সদায় আগৰেপৰা সেই ভাৱনাতে
তন্ময় হৈ থাকে; সেইকাৰণে তেওঁ সেই বসনাৰ অনুৰূপ
ঘোণিত জন্ম পায় (গীতা ৮৬)। এই কাৰণে মানুহৰ
কৰ্তব্য হ'ল অসং চিন্তা-ভাৱনাৰ পৰা আঁতৰি থকা। কাৰণ
মৃত্যুৰ সময়তো সেই ভাৱনা আহিব পাৰে; তাৰ ফলত
সেই সেই ভাব অনুযায়ী জন্ম হোৱা অনিবাৰ্য হৈ পৰে।
জীৱন তো অনিত্য, কেতিয়া এই শৰীৰৰ অন্ত পৰে—কোনে
জানে? সেই সময়ত পৰমার্থ চিন্তা ভগৱানৰ ভাৱনা

নহয় যদি জন্ম-জন্মান্তৰলৈ কতবাৰ বিভিন্ন যোনিত ঘূৰিব লাগিব, তাৰ নিৰ্ণয় কোনে কৰিব ?] ॥ ১০ ॥

য় এৱং বিদ্বান্ ঐশং বেদ ন হানু প্রজা হীয়তে৷
মৃতো ভৱতি তদেষ শ্লোকঃ ॥১১॥

য়ঃ বিদ্বান্ (যি কোনো জ্ঞানীলোকে) এবম্ (উক্ত একাৰে) ঐশম্ (ঐশ্বৰ্য্য) বেদ (জানে), অন্ত (সেই জনৰ) প্রজা (সন্তানৰ পৰম্পৰা) ন হ হীয়তে (কদাপি হানি নহয়) । অমৃতঃ ভৱতি (তেওঁ অমৰ হয়) । তৎ (উক্ত বিবৰণ) এষঃ শ্লোকঃ (এই মন্ত্ৰ আছে) ॥১১॥

যি কোনোৱে তত্ত্বজ্ঞানী পুৰুষে —ইদৰে ঐশ্বৰ্য্যৰ স্বৰূপ জানে, ঐশ্বৰ্য্যৰ মহত্ব বুজি তাক সৰ্বপ্ৰকাৰে সুৰক্ষিত ৰাখে আৰু আধ্যাত্মিক বিচাৰত ঐশ্বৰ্য্যৰ সৰ্বাত্মকতা অনুভৱ কৰি ঐশ্বৰ্য্যময় ভগৱানৰ ভাৱনা-উপসনাত আত্মনিয়োগ কৰে, তেওঁৰ সন্তানধাৰা অবিচ্ছিন্ন হৈ থাকে : পুত্ৰ-পৌত্ৰাদিৰূপে বংশপৰম্পৰা চলি থকা বাবে তেওঁ অমৰ হৈ যায় । তেওঁ ভগৱৎসাম্য লাভ কৰি জন্ম-মৃত্যুৰূপ সংসাবচক্ৰৰপৰা মুক্তি পায় । এই বিষয়ে নিম্নোক্ত মন্ত্ৰ আছে ॥ ১১ ॥

উৎপত্তিমান্বতিং স্থানং বিভুত্বং চৈৱ পঞ্চমা ।
অধ্যাত্মং চৈৱ ঐশস্য বিজ্ঞানান্বতমন্ত্ৰতে ।
বিজ্ঞানান্বতমন্ত্ৰতে ॥১২॥

প্ৰাণশ্চ (প্ৰাণৰ) উৎপত্তিম্ (জন্ম) আয়ত্তিম্ (আগমন) স্থানম্
(অবস্থিতি) বিভূত্বম্ চ এব (আৰু বাপকত্ব) অধ্যাত্মম্, পঞ্চধা
চ এব (অকৌৰাহ অক আধ্যাত্মিক পাঁচ ভেদকে) 'বজ্জায় (বিশেষকৈ
জানি) অমৃতম্ অশ্নুতে (অমৃতময় পৰমপুৰুষক অশ্বতৰ কৰে,
[বজ্জায় অমৃতম্ অশ্নুতে—এই বাক্তি প্ৰশ্নৰ সমাপ্তি হ'চক] ১২।

প্ৰাণঃ উৎপত্তি (পৰমাত্মাবপৰা জন্ম), আগমন (ধৰ্ম ধৰ্ম-
অনুসাবে বিভিন্ন শৰীৰলৈ অহা), অবস্থিতি (নিজক পাঁচ
প্ৰাণ কৰি নিজে (প্ৰাণে) চকু আৰু কাণত, অপানক
গুহা আৰু লিঙ্গত, সমানক নাভিত, ব্যানক নাড়ীসমুদায়ত
আৰু উদানক সুবুদানভীত বাধি অৱস্থান), বাপকত্ব
(পাঁচ প্ৰকাৰ হৈ অধ্যাত্ম শৰীৰ ব্যাপি থকা), আৰু
বাহ্য-অভ্যন্তৰ ভেদ (প্ৰাণ, অপান, সমান ব্যান আৰু উদানৰ
বাহ্যৰূপ বা অধিদেৱতাক্ৰমে সূৰ্য, পৃথিৱী, আকাশ, বায়ু
আৰু তেজ—এই অমুগ্ৰাহক পঞ্চদেৱতাৰ বাহ্যৰূপত প্ৰাণে
পঞ্চপ্ৰাণক ধাৰণ কৰে। চকুপ্ৰভৃতিও প্ৰাণাদি-অধিষ্ঠ
কাৰণে সিহঁতৰদ্বাৰা গৃহীত হোৱা অধিভূত বিষয়বোৰো
প্ৰাণেই ধাৰণ কৰে।) এইপ্ৰকাৰে প্ৰাণৰ বহস্য যি
জনে জানে আৰু সেই সৰ্বৰূপ প্ৰাণময় ঈশ্বৰৰ উপাসনা
কৰে অৰ্থাৎ প্ৰাণময় প্ৰাণীমাত্ৰতে ঈশ্বৰ-ভাৱনা কৰে,
তেওঁ অমৃতত্বৰূপ পৰমেশ্বৰক লাভকৰে—সেই নিৰ্ণানন্দৰ
সংযোগ-মুখ নিবন্ধৰ অন্তৰ্ভৱ কৰে ॥ ১২ ॥

॥ তৃতীয় প্ৰশ্ন সমাপ্ত ॥

চতুর্থ প্রশ্ন

অথ হৈনং সৌর্যাস্ত্রণী গার্গ্যঃ পপ্রচ্ছ ভগবন্মে-
তস্মিন্ পুরুষে কানি স্বপ্নান্ত কান্যস্মিৎ জাগ্রতি কতম
এষ দেবঃ স্বপ্নান্ পশ্যতি কস্মৈতৎ স্তবং ভবতি কস্মিন
সর্বৈ সম্প্রতিষ্ঠিতা ব্রহ্মত্বমিতি ॥১॥

অথ (হয়্যাব পাছত) হ এনম (প্রসিদ্ধ পিঙ্গলাদক) গার্গ্যঃ
সৌর্যাস্ত্রণী (গার্গ্যাত্ম্য সৌর্যাস্ত্রণীকায়ৈ) পপ্রচ্ছ স্বমিলে—
ভগবান (হে ভগবান ! এতস্মিন্ পুরুষে (এই মনুষ্যশরীরত
কানি স্বপ্নান্ত (কোন সকল দেবতা শোবে) ? অস্মিন্ কানি
জাগ্রতি (এই দেহত কোন সকল জাগি থাকে) ? এবং কতম
দেবঃ (এক কোন দেবতা, (য) স্বপ্নান পশ্যতি স্বপ্ন দেখে)
কস্য (কাৰ) এতৎ স্তবম্ ভবতি (এই নিম্নোক্ত হয়)
কস্মিন হু (কাতেই বা) সর্বৈ (সকলোবিলাক) সম্প্রতিষ্ঠিতাঃ
ব্রহ্মত্বমিতি (সম্প্রতিষ্ঠিত থাকে) ? ইতি (এই যোব প্রশ্ন) ॥১॥

ইয়াব পাছত গর্গগোত্রোদ্ভব সৌর্যাস্ত্রণীকায়ৈ প্রসিদ্ধ
মহাত্মা পিঙ্গলাদক স্বমিলে—হে ভগবান ! এই মনুষ্যশরীরত
থকা (ইন্দিয়াধিষ্ঠিত) দেবতাসকল কোনকল শোবে ?
(২) কোনসকল জাগ থাকে ? (৩) কোন দেবতাই স্বপ্নবোব
দেখে ? (৪) টোপনিব সুখ কাৰ হয় ? (৫) সেই সকলোবোব
কাত প্রতিষ্ঠিত থাকে ? [গার্গ্যমুনিয়ৈ এইবোব প্রশ্নে

জীবাভ্রা আক পবম'আব পাবিপূর্ণ তত্ জ্ঞানিব খুজিছে ।। ॥

তস্মৈ স হোরাচ যথা গাগ্যা অকৌচয়োতর্কস্বাস্তং
গচ্ছতঃ সর্বা এতস্মিন্বেজোমণ্ডল একৌভবান্তি । তাঃ
পুনঃ পুনরুদয়তঃ প্রচবন্তোঃ হ তৈ তৎ সর্বং পবে
দেবে মনস্যেকৌভবন্তি । তেন পুঙ্খমুখং পুঙ্খবো ন
শৃণোতি ন পশ্যতি ন জিহ্বতি ন বসয়তে ন স্পন্দতে
নাভিরদতে নাদন্তে নানন্দস্য ন বিস্মৃত্যে তু ক্রিয়ামতে
ব্যপিতীত্যচক্ষতে । ২ ।

তস্মৈ (তেরক) সঃ হ উরাচ (সেই মহাশয়ে কলে) — গাগ্যা
(হে গাগ্যা!) যথা (যেনেক) অস্তং গচ্ছতঃ অকম্যা (অন্তগামী
স্বর্ষ) সর্বাঃ মরোচয়ঃ (সমুদায় বংশ) এত স্মিন্বেজোমণ্ডলে
(এই স্বর্ষব্বেজোমণ্ডলত) একৌভবন্তি (একাকার হৈ যায়),
পুনঃ (আকৌ) উদয়তঃ (উদয় হলে) তাঃ (সেই বস্তুসমূহ) পুনঃ
প্রচবন্তি (পুনবার সকলো কালে যিকৌণ হয়), ত এবম্ বৈ (ঠিক
এনেকৈয়ে) তৎ সর্বম্ (সেই সকলো ইন্দ্রিয়) পবে দেবে মনসি
(ইন্দ্রিয়বোবর ভিতরত প্রেষ্ঠদেবতায় মনত) [নিদ্রাকালত] একৌভবান্তি
(একাকার হৈ পবে); তেন (সেই কারণে) তর্হি (তেতিয়া—টোপনত)
এবঃ পুঙ্খমুখং (এই জীবাভ্রিম'নী পুঙ্খমুখ) ন শৃণোতি হৃদনে, ন
পশ্যতি (নেদেখে), ন জিহ্বতি (হুসুড়ে), ন বসয়তে (নোদ্বাদনসয়,
ন স্পন্দতে (নোচোড়ে), ন অভিরদতে (নকর), ন আনন্দন্তে (নন্দন),
ন আনন্দয়তে (বয়ন নকবে), ন বিস্মরতে (মসমুজ ভাগ নকবে),

ন ইয়ায়তে (নচলে)। স্বপিত্তি ইত্তি (তেওঁ শুইছে বুলি) আচক্ষতে
মানুহে কয়) ৷২৷

মহৰ্ষি পিপ্পলাদে গাৰ্গ্যৰ প্ৰথমটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰস্বৰূপে
কলে—হে গাৰ্গ্য! যেতিয়া সূৰ্য অস্ত যায়, তেতিয়া চৌদিশে
বিকীৰ্ণ হৈ থক বশ্মিবোৰ যেনেকৈ সূৰ্যমণ্ডলত এক কাৰ
হৈ মিলি যায়, ঠিক সেইদৰে গাঢ়নিদ্ৰাৰ সময়ত তুমি
সোখা সমস্ত দেহত। অৰ্থাৎ সকলোৱাৰ ইন্দ্ৰিয় তেওঁলো-
কৰ পৰিচালক শ্ৰেষ্ঠদেৱতা মনৰ লগত মিলি এক হৈ
ৰায়। এই কাৰণে পুৰুষে সেই চৌপনিৰ সময়ত মুগুনে,
নেদেখে, হুসুঙে, সোৱাদ নলয়, একো নোচোৱে, কথা
নকয়, গ্ৰহণ নকৰে, মৈথুনৰ আনন্দ নোভোগে, মলমূত্ৰ
ভ্যাগ নকৰে আৰু চলা-ফুৰাও নকৰে। তেতিয়া তেওঁৰ
সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ কাম বন্ধ হৈ যায়। মানুহে মাত্ৰ কয়
'তেওঁ শুইছে'। আকৌ সূৰ্য উদয় হলে যেনেকৈ তাৰ
বশ্মিবোৰ সকলোকালে বিয়পি যায়, ঠিক সেইদৰেই সেই
নিদ্ৰিত পুৰুষজন জাগৰিত হলে তেওঁৰ সমস্ত ইন্দ্ৰিয়
মনবপৰা পৃথক হৈ যায় আৰু নিজৰ নিজৰ কাম
কৰিবলৈ ধৰে ॥ ২ ॥

প্ৰাণাশ্বস্তু এৱৈতস্মিন্ পুৰে জাগ্ৰতি। গাহপত্যো
হৱা এষোহ পানো ৱ্যানোহঁদ্বাহান্ পচনো মদগাহপত্যাৎ
প্ৰণীয়তে প্ৰণস্বনাদাহৱনীম্নঃ প্ৰাণঃ ॥৩॥

এতন্মিন্ পুৰে (এই দেহৰূপ নগৰত) জ্ঞানায়নঃ এব (পাঁচ
জ্ঞানৰূপ অগ্নি হে) জাগ্ৰতি (জাগি থাকে)। হ এষঃ অপানঃ বৈ
(প্ৰসিদ্ধ অপানবায়ুৱেই) গাহঁপত্যঃ (গাহঁপত্য নামক অগ্নি)।
ব্যানঃ (ব্যান বায়ু) অহাৰ্হাৰ্হপচনঃ (দক্ষিণাগ্নি); গাহঁপত্যায় যৎ
প্ৰণীয়তে (গাহঁপত্য অগ্নিৰপৰা যাক আহৰণ কৰা হয়) [সি] আহবনীয়ঃ
(আহবনীয় অগ্নি); এণয়নাং জ্ঞানঃ (এণয়ন [গাহঁপত্যৰপৰা উঠাই
অনা] কাৰণে জ্ঞান আহবনীয়) ॥৩॥

এই দেহপুৰত আগস্থানীয় প্ৰাণবৃত্তি সমূহেই টোপনিৰ
সময়ত জাগি থাকে। এয়া সৌম্যায়ণীৰ দ্বিতীয় প্ৰশ্নৰ উত্তৰ।
ইয়াত নিদ্ৰাক যজ্ঞৰূপে কল্পনা কৰি পঞ্চ-প্ৰাণক অগ্নিৰূপে
বৰ্ণাইছে। এই যজ্ঞৰূপকত ক'ত কোন প্ৰাণবৃত্তিক কি অগ্নি-
ৰূপে কল্পনা কৰিব লাগে, তাৰ স্পষ্ট নিৰ্দেশ দিছে— শৰীৰস্থ
প্ৰসিদ্ধ যি অপানবায়ু, সিয়েই গাহঁপত্য অগ্নি আৰু ব্যানবায়ু
দক্ষিণাগ্নি। গাহঁপত্য অগ্নিৰপৰা এণয়ন কৰা (গ্ৰহণ কৰি
অনা) অগ্নি আহবনীয়। গাহঁপত্য অগ্নিৰূপ অপানৰপৰা প্ৰাণ
উৎথিত হয়, সেইকাৰণে প্ৰণেই ই'ল আহবনীয় অগ্নি। * ॥৩॥

* গৃহস্থৰ যাবজ্জীৱন কৰ্তব্য আয়হোত্ৰ যজ্ঞত তিনিটি অগ্নিৰ
প্ৰয়োজন হয়— গাহঁপত্য, আহবনীয় আৰু দক্ষিণাগ্নি। গাহঁপত্য
অগ্নি কোতয়াও ভূমিৰ নোহোৱে, সদায় জলি থকিব লাগিব।
যজ্ঞৰ সময়ত গাহঁপত্যৰপৰা অগ্নি আনি আহবনীয় অগ্নি জলায়
আৰু তাতে প্ৰধান প্ৰধান হোম হয়। দক্ষিণাগ্নিও গাহঁপত্যৰ-
পৰা আনি জলায়। যজ্ঞৰোঁচৰ পাৰ্শ্বমে গাহঁপত্য অগ্নিৰ স্থান,

স্বত্বাস্তানিঃশ্বাসাবেতাছতী সমং নয়তীত সঃ সমানঃ ।
মনো হ দ্বাৰ যজমানঃ । ইষ্টকলমেৰোদানঃ । স এনং
যজমানমহবহব্রহ্ম গময়তি ॥ ৪ ॥

স্বং উচ্চ্বাসনিঃশ্বাসৌ (যি-উশ্বাহনিশ্বাসকণ) এতৌ আহতৌ (এহ
দুই আহতক) সমং নয়তি (স্বৰ্ণদীৰ্ঘলৈ স ভাবে লৈ যায়),
ইতি সঃ দ্বয়ানঃ (এই কাৰণে সি সমান নামে কথিত [সেই দ্বয় ন
বায়ু এই অগ্নিহোত্ৰৰ হোতা] হ মনঃ দ্বাৰ যজমানঃ (প্ৰতিচ্ছ
মনেই যজমান) । ইষ্টকলম্ এষ উদানঃ (যজ্ঞ ৭ মত ষ্টকল উদান-
বায়ু); সঃ এনং যজমানম্ (সি এই মনৰূপ যজমানক) অহঃ অহঃ

আহবনীয়ৰ পূৰ্বে আৰু দক্ষিণে দক্ষিণাগ্নি থাকে । গাৰ্হপত্য গৃহপতিন,
আহবনীয় দেববৃন্দৰ আৰু দক্ষিণাগ্নি পিতৃদেবকলৰ প্ৰতিনিধি । এহ
তিনিও অগ্নিত প্ৰত্যাহনেই অৰুতি দিয়া বিধি ।

বত্ৰয়ানহন্তত অপানবায়ুৰ কাৰ্য অদৰ্শমৌ, নিখ্ৰিতলোণ্য
অপানবায়ুবপবাই যেন তেওঁৰ নাকমুখল প্ৰাণবায়ু প্ৰবীত অৰ্থাৎ
নিয়া হয় অন্তঃচাৰী অপানবপবাই যেন নাক—মুখৰ চিক্ৰপৰ্বেদ
বহিৰ্গামী প্ৰাণ বিচৰণ কৰে । এইকাৰণে অপান গাৰ্হপত্যস্থানীয়
আৰু প্ৰাণ আহবনীয়স্থানীয় । ব্যানবায়ু হৃদয়বপবা দক্ষিণত থকা
নাড়ীবদ্ধৰ মাজেদি বিশেষকৈ সঞ্চৰণ কৰে বাবে ব্যান দক্ষিণাগ্নিস্থানীয় ।
টোপনিত ইচ্ছিমবে ধৌ নিখ্ৰিত-প্ৰায় হৈ অব্যাপায়বপবা বিবত থাকে,
কিছু পৰ্য্যাপ্ত আশ্ৰিত থাকে । সেইকাৰণে তেওঁলোক অগ্নি-
জ্যোতীৰ অগ্নিস্থানীয়কণে কল্পিত হৈছে । সমান আৰু উদানৰ কথা
পাছৰ মন্ত্ৰত কৈছে ।

(প্ৰতিদিন নিদ্ৰা সময়ত) ব্ৰহ্ম গময়তি (ব্ৰহ্মলোক স্বৰূপ হৃদয়-গুহালৈ
লৈ যায়) ॥৪॥

এই যি প্ৰাণৰ উশাহ-নিশাহৰূপে শৰীৰৰ ভিতৰলৈ
অহা আৰু বাহিৰলৈ যোৱা প্ৰক্ৰিয়া দুটি-এই যজ্ঞৰ
দুটি আন্তৰীক্ষৰূপ। এই দুটি আন্তৰীক্ষদ্বাৰা যি পৰিপোষক
ভৱ শৰীৰত প্ৰৱেশ কৰায় সেয়ে হ'ব। এই চৰিক
সৰ্ব শৰীৰলৈ সমানভাবে লৈ যোৱা সমানবায়ু এই যজ্ঞ-
পকৰ হোতা। মনেই হ'ল যজ্ঞমান যজ্ঞৰ ফললাভ কৰোঁতা
আৰু উদান বায়ু যজ্ঞৰ বাঞ্ছিত ফল। [ভাৱ এই যে,
অগ্নিহোত্ৰাদি যজ্ঞকাৰী যজ্ঞমানৰ বাঞ্ছিতফলে কৰ্মফল ভোগা-
বলৈ যেনেকৈ তেওঁক কৰ্ম অনুযায়ী স্বৰ্গাদিলোকলৈ লৈ
যায়, সেইদৰে উদানবায়ুৱে প্ৰতিদিনেই নিদ্ৰাসময়ত মনক
তাৰ কৰ্মফলভোগস্বৰূপ পৰমাত্মাৰ নিবাসস্থান হৃদয়-গুহাৰূপ
ব্ৰহ্মালোকলৈ লৈ যায়। তাত মনবদ্বাৰা জীৱাত্মাই নিজাজনিত
বিশ্ৰাম-সুখ অনুভৱ কৰে। ইয়াত 'ব্ৰহ্ম গময়তি'বদ্বাৰা এনে
অৰ্থ বুজিব নালাগে যে, নিদ্ৰা বা টোপনিৰ সময়ত
অনুভূত সুখ অংশিক ভাৱে হলেও ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ সমান
হ'ব পাৰে; বাবে নিদ্ৰাৰ সুখ তামস সুখ (গীতা-
১৪।৮) কিন্তু ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ সুখ ত্ৰিগুণৰ অতীত (গীতা-
১৪।২০) ॥ ৪ ॥

অত্রৈষ দেবঃ স্বপ্নে মহিমানম্নুভৱতি যদ্ দৃষ্টং
দৃষ্টম্নুপশ্যতি শ্রুতং শ্রুতমেৱার্থম্নুশৃণোতি । দশদিগন্ত-
বৈশ্চ প্রত্যনুভূতং পুনঃ পুনঃ প্রত্যনুভৱতি দৃষ্টং চাদৃষ্টং
চ শ্রুতং চাশ্রুতং চানুভূতং চ ননুভ ত° চ সচ্চাসচ্চ সৰ্বং
পশ্যতি সৰ্বঃ পশ্যতি ॥৫॥

অত্র স্বপ্নে (এই স্বপ্নাবস্থাত) এষঃ দেবঃ (এই জীৱাত্মাই ইন্দ্রিয়াদিব
সৈতে একীভূত হৈ থকা মনবদ্বাৰা) মহিমানম্ (নিজবিভূতিকা)
অনুভৱতি (অনুভৱ কৰে) । যদ্ দৃষ্টম্ দৃষ্টম্ (জাগ্ৰতঅৱস্থাত বাৰে
বাৰে যি দেখি আছে) অনুপশ্যতি (তাকেই দেখে), শ্রুতম্ শ্রুতম্
অথম্ তুনি থকা কথাকে অনুশ্রুনোতি (মনকণে শুনে) । দশ-দিক-
অন্তৰৈঃ চ (দেশান্তৰত অ'ক বিভিন্ন দিশত) প্রতি-অনুভূতম্ (বহুবাৰ
অনুভৱ হোৱা বিষয়ক) পুনঃ পুনঃ প্রতি-অনুভৱতি (বাৰবাৰ দেখিবলৈ
পায়); [তদুপৰি] দৃষ্টম্ চ অদৃষ্টম্ চ (দেখাকো আৰু নেদেখাকো)
শ্রুতম্ চ অশ্রুতম্ চ (শুনাকো আৰু নশুনাকো) অনুভূতম্ চ অননু-
ভূতম্ চ (অনুভৱ কৰা আৰু অনুভৱ নকৰা বিষয়কো) সৎ চ অসৎ চ
(থকা আৰু নথকা বস্তুকো) সৰ্বম্ (সমস্ত বিষয়কে) পশ্যতি (দেখে),
সৰ্বঃ [সন্] পশ্যতি (সকলো নিজেই হৈ দেখে) ॥৫॥

সৌৰ্যায়ণীৰ তৃতীয় প্ৰশ্ন ‘কোন দেৱতাই স্বপ্ন দেখে
ইয়াৰ উত্তৰত মহৰ্ষিয়ে এনেদৰে কলে- পূৰ্বতে যে কোৱা
হ’ল নোপনিঅৱস্থাত সকলোবোৰ ইন্দ্রিয় মনৰ সৈতে
এক হৈ যায় আৰু সেই মন আত্মাৰ নিৰাস স্থান ব্ৰহ্মপুৰত

.....

(হৃদয় গুহাত) থাকি জীৱাত্মক বিশ্রাম সুখ অনুভৱ কৰায়, সেই মনৰদ্বাৰা এই জীৱাত্মাই স্বপ্নাবস্থাত নিজৰ বিভূতিকে অনুভৱ কৰে। জাগ্ৰতসময়ত য'তে-ত'তে নানাফালে বাৰে বাৰে দেখি থকা, শুনি থকা আৰু অনুভৱ কৰা বিষয়বোৰকে বাৰে বাৰে সপোনত দেখি-লৈ পায়, শুনিবলৈ পায় আৰু অনুভৱ কৰে। আকৌ জাগ্ৰত অৱস্থাৰ সকলো ঘটনাৰ সৈতে সপোনত দেখা ঘটনাৰ মিল নহ'ও পাৰে। এনেকুৱাও হয় যে, কোনো ঘটনাৰ কোনো অংশ আন এটা ঘটনাৰ কোনোবা অংশৰ লগত মিলাই কিবা এটাতুন কপতো কেতিয়াবা সপোন দেখে; সেই কাৰণে কে'ৱা হৈছে যে, সপোনৰ অৱস্থাত দেখা আৰু নোদেখাও দেখে, শুনা আৰু শুননাও শুনে, অনুভৱ কৰা আৰু অনুভৱ নকৰা বিষয়ো অনুভৱ কৰিবলগা হয়। বাস্তৱিকভাৱে বস্তু আছে আৰু বাস্তৱত যাৰ অস্তিত্বই নাই, তাকো সপোনত দেখা পায়। এইদৰে নানা প্ৰকাৰে নানা বিচিহ্নতাৰে সম্ভৱ-অসম্ভৱ সকলো ঘটনাকে সপোনত দেখা পায় আৰু জীৱাত্মাই নিজেই সকলো হৈ সেইবোৰ অনুভৱ কৰে ॥ ৫ ॥

স যদা তেজসাভিভূতো ভৱত্যৈৱ দেৱঃ স্বপ্নান
পশ্যত্যথ তদৈতন্মিথশৰীৰ এতৎ সুখং ভৱতি ॥ ৬ ॥

স: যদা (সেই মন যেতিয়া) তেজসা অতিভূত: (তেজৰ

[উদান বায়ুৰ] দ্বাৰা অভিভূত) ভৱতি (হৈ যাব) অত্র (এই অৱ-
স্থাত) এষঃ দেহঃ (এই জীৱাত্মাদেহতাই) স্বপ্নান ন পশ্যতি (স্বপ্ন-
বোৰ নেদেখে) অথ তদা (আক সেইসময়ত) এতান্মন শবীৰে
(এই মানৱ শৰীৰত অৱস্থিত জীৱাত্মাৰ) এতৎ স্বপ্নং ভৱতি
(এই স্বপ্নৰ স্তৰ অনুভৱ হয়) ৬।

গাৰ্গ্যৰ চতুৰ্থটো প্রশ্ন আছিল -‘টোপনিত কাৰ সুখানু-
ভৱ হয়?’ তাৰ উত্তৰ স্বৰূপে মহৰ্ষিয়ে কলে— টোপনিত
সময়ত সেই মন বেজিয়া উদানবায়ুৰ অধীন হৈ পৰে। অৰ্থাৎ
এই ইন্দ্রিয়বৰ্গৰ সৈতে একোভূত হোৱা মনক উদানবায়ুৰ
জীৱাত্মৰ বাসস্থান সন্মতপুৰলৈ নি মোহিত বা নিশ্চেষ্ট
কৰি ৰাখে, সেই নিদ্রাঅৱস্থাত মন অকৰ্মণ্য হৈ পৰা বাবে
জীৱাত্ম ই কোনে সপোন নেদেখে। সেই সময়ত মানৱশৰীৰৰ
অভ্যন্তৰত থকা এই জীৱাত্মবেই নিদ্রাজনিত সুখানুভূতি হয়।
প্ৰত্যেক অৱস্থাতে এই শৰীৰত সুখ-দুখ ভোগ কৰোঁতা
প্ৰকৃতিস্থ পুৰুষ অৰ্থাৎ জীৱাত্মা বুলি গীতাতো (১৩।২।১)
উক্ত হৈছে ৷৬।

*তৃতীয় প্রশ্নৰ উত্তৰত (৩৯-১০) বুজোৱা হৈছে যে, উদানবায়ুৰ
নাম তেজ। এই চতুৰ্থপ্ৰশ্নৰ ৪ মন্ততো কৈছে যে, উদানবায়ুৰেই
মনক ব্ৰহ্মলোকলৈ অৰ্থাৎ হৃদয়লৈ লৈ যায়। গতিকে ইয়াত ‘তেজস্ব
দ্বাৰা অভিভূত’ হোৱাৰ অৰ্থ ‘উদানবায়ুৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হৈ মোহিত
হোৱা মন’ বুলি বুজা উচিত।

স যথা সোম্য ব্ৰহ্মাংসি বাসোবৃক্ষং সম্প্রতিষ্ঠন্তে
এবং হ রৈ তৎ সৰ্বং পৰ আত্মনি সম্প্রতিষ্ঠতে । ৭ ॥

সোম্য (হে প্রিয় গার্গ্য !) সঃ (সেইটো বিষয় [যটো সোম্যের
কল্পের পঞ্চমবিষয় আছিল] যথা (যেনেকৈ) ব্ৰহ্মাংসি (চৰাইবোৰ
গধূলি সমন্বিত) বাসোবৃক্ষম্ (বাসকবা গছজোপালৈ আহি) সম্প্র তিষ্ঠন্তে
(স্থলধৰে বাস কৰে), হ এবং রৈ (ঠিক তেনেদৰেই) তৎ সৰ্বম্
(পাছৰ মন্ত্ৰত বৰ্ণোৱা সকলোৱেই) পৰে আত্মনি (পৰমপুৰুষ পৰ-
মাত্মাত্ম সম্প্রতিষ্ঠতে স্থলধৰে আশ্রয় পায়) । ৭ ॥

গার্গ মুনিয়ে সোধা পঞ্চম কথাটো আছিল—‘প্ৰাণ, মন,
বুদ্ধি, ইন্দ্ৰিয় এই সকলোৱেই কাও আশ্রয় পায় ?’ ইয়াৰ
উত্তৰত মহৰ্ষিয়ে কলে—হে প্রিয় দৰ্শন ! নানা ফালে উৰি
চাৰফুৰা চৰাইবোৰ যেনেকৈ গধূলি হলে সিহঁতৰ বাঁহখন্টা
গছজোপালৈ ঘূৰি আহে আৰু তাত আশ্রয় পাই স্থলধৰে
থাকে, ঠিক সেইদৰে সেই যাবতীয় তত্ত্ববোৰ পৰমপুৰুষ
পৰমাত্মাৰ অভিমুখে ধাৰিত হয়, কাৰণ তেৱেই সেই সকলো-
বোৰৰ পৰম স্খাশ্রয় ॥ ৭ ॥

পৃথিৱী চ পৃথিৱীমাত্ৰা চাপশ্চাপোমাত্ৰা চ তেজশ্চ
ভেজোমাত্ৰা চ বায়ুশ্চ বায়ুমাত্ৰা চাকাশশ্চাকাশমাত্ৰা চ
ক্ষুশ্চ ক্ষুশ্চৰ্য্য চ শ্ৰোত্ৰং চ শ্ৰোতব্যং চ শ্ৰাণং শ্ৰোতব্যং চ

বসশ্চ বসয়িতব্যং চ ব্রহ্ম চ স্পর্শয়িতব্যং চ ব্রাক্চ
 বস্তুভ্যং চ হস্তৌ চাদাতব্যং চোপস্থশ্চানন্দয়িতব্যং চ
 পাণুশ্চ রিসংযিতব্যং চ পাদৌ চ গন্তব্যং চ মনশ্চ
 মন্তরং চ বুদ্ধিশ্চ বোধকর্যং চাত্কাবশ্চাত্কাভ্যং চ চিত্তং চ
 চেতয়িতব্যং চ তেজশ্চ বিজ্যোতয়িতব্যং চ শ্রোগশ্চ বিধাব-
 য়িতব্যম্ চ ॥৮।

পৃথিবী চ পৃথিবীমাত্রা চ (স্থূল পৃথিবী আক সূক্ষ্ম পৃথিবী বা
 গন্ধমাত্রা) অ'প: চ আপোমাত্রা চ (জল অ'ক বসন্তম'ত্র'ও) তেজ:
 চ তেজোমাত্রা চ (তেজ অ'ক কপ'মাত্র'ও) বায়ু: চ বায়ুমাত্রা চ
 (বায়ু অ'ক স্পর্শতন্মাত্রাও) আকাশ: চ আকাশম'ত্র' চ (আকাশ অ'ক
 স্পর্শতন্মাত্রাও) চক্ষু: চ দ্রষ্টব্যম্ চ (চকুইন্দ্রিয় অ'ক দেখা কপো)
 শ্রোত্রম্ চ শ্রোতব্যম্ চ (কর্ণেন্দ্রিয় অ'ক শুনা স্প'ও) ঘ্রাণম্ চ ভ্রাতব্যম্
 চ (ত্রাণেন্দ্রিয় ন'ক অ'ক স্প'ও গন্ধও) বস: চ বস'য়িতব্যং চ (বসনেন্দ্রিয়
 জিহ্বা অ'ক মোহাদলগা বসো) তক্ চ স্পর্শয়িতব্যম্ চ (ত্বগেন্দ্রিয়
 চাল অ'ক স্পর্শকরা বিষয়ো) ব্রাক্ চ ব্রুক্তব্যম্ চ (বাবুইন্দ্রিয়
 অ'ক তাবে উচ্চারণ স্প'ও) হস্তৌ চ আদাতব্যম্ চ (দুই হাত অ'ক
 হাতেবে ধরা বস্তুও) উপস্থ: চ আনন্দয়িতব্যম্ চ (জ্ঞানেন্দ্রিয় অ'ক
 তাবে পে'ব' আনন্দও) পাণু: চ বিসর্জয়িতব্যম্ চ (গুহ্যইন্দ্রিয় অ'ক
 ভ্রাজ্য মলমূত্রাদিও) পাদৌ চ গন্তব্যম্ চ (দুই ভবি অ'ক গন্তব্য-
 স্থানে) মন: চ মন্তব্যম্ চ (মন অ'ক মনটল অহ' বিষয়ো) বুদ্ধি: চ
 বোধকর্যম্ চ (বুদ্ধি অ'ক বুদ্ধিবশরা বিষয়ে) অহংকার: চ অহং-
 কত'ব্যম্ চ (অহংকার অ'ক অভিমান ওপজা বিষয়ো) চিত্তম্ চ

চেতনিত্বায় চ (চিত্ত আৰু চিন্তনীয়বিষয়ো) তেজঃ চ বিজ্ঞোক্ত-
 যিত্বায় চ (প্ৰভাৱ আৰু প্ৰভাৱিত বিষয়ো) প্ৰাণঃ চ বিশ্বাৰয়িত্বায়
 চ (প্ৰাণ আৰু তাৰদ্বাৰা ধাৰণকৰা বিষয়ো) [এই সমস্তই পৰমপুৰুষ
 পৰমাত্মাৰ আশ্ৰিত] ।৮।

এই মন্ত্ৰত কোৱা হ'ল যে, সূক্ষ্ম আৰু সূক্ষ্ম পঞ্চ মহাভূত,
 দহ ইন্দ্ৰিয় আৰু সেইবোৰৰ বিষয়, চাৰি অন্তঃকৰণ আৰু
 সিহঁতৰ বিষয়, সেইদৰে পঞ্চ প্ৰাণ আৰু সিবিলাকৰ ধাৰণ
 ক্ৰিয়া— এই সকলো পৰমাত্মাতে আশ্ৰিত । ইয়াকে বুজাই
 কৈছে সূক্ষ্ম পৃথিৱী আৰু তাৰ সূক্ষ্মৰূপ গন্ধতন্মাত্ৰা, সূক্ষ্ম
 পানী আৰু তাৰ কাৰণ বসতন্মাত্ৰা, এই প্ৰকাৰে তেজ আৰু
 কণতন্মাত্ৰা, বায়ু আৰু স্পৰ্শতন্মাত্ৰা, আকাশ আৰু শব্দত-
 ন্মাত্ৰা— এইদৰে নিজ নিজ কাৰণ সহিত পাঁচো মহাভূত, তেনেকৈ
 চকু আৰু তাৰে দেখা দৃশ্য, কাণ আৰু শুনিবলৈ পোৱা
 শব্দ, নাক আৰু সুঙা গন্ধ, জিভা আৰু তাৰে সোৱাদ-
 সোৱা মিঠা-টেঙা আদি বস, চাল আৰু তাৰে অনুভৱ
 কৰা স্পৰ্শমুখ, বাক্‌ইন্দ্ৰিয় (মুখ) আৰু তাৰে কোৱা কথা-
 বতৰা, ত্বক্‌ন হাত আৰু তাৰে ধৰিবলগীয়া বস্তু, ত্বক্‌ন ভৰি
 আৰু তাৰ গম্ভব্য ঠাই, জননেন্দ্ৰিয় আৰু তাৰে পোৱা আনন্দ,
 গুহ-ইন্দ্ৰিয় আৰু তাৰদ্বাৰা ত্যাক্য মল আদি, তেনেকৈ

চাৰি অন্তঃকৰণৰূপ মন আৰু মন যোৱা বিষয়, বুদ্ধি আৰু
তাৰে স্থিৰ কৰা বিষয়, অহংকাৰ আৰু অহংকাৰ কথিবলগা বিষয়,
চিন্তা আৰু চিন্তনীয় বিষয় *, তেজ অৰ্থাৎ চাৰিও অন্তঃকৰণৰ
অনুগত জ্ঞানৰ যি প্ৰভাৱ আৰু তাৎপৰ্য্য প্ৰভাৱিত বিষয় ;
আকৌ পঞ্চবৃত্তি প্ৰাণৰ আৰু তাৰ জীৱনী শক্তিৰে ধাৰ
ৰক্ষা সমস্ত দেহ— এই সকলোবোৰেই পৰমকাৰণ পৰম-
পুৰুষ পৰম ত্বাত্ হে আশ্ৰিত আছে ॥ ৮ ॥

এম হি দ্ৰষ্টা স্পষ্টা শ্ৰোতা স্মৃতা বসায়িতা মণ্ডা
বোদ্ধা কৰ্তা বিজ্ঞানাত্মা পুৰুষঃ সঃ পৰেহক্ষৰ আত্মান
সম্পৃতিষ্ঠতে ॥ ৯ ॥

এষঃ (এই যি) দ্ৰষ্টা (দেখোঁতা)। স্পষ্টা (স্পৰ্শ কৰোঁতা)। শ্ৰোতা
(শুনোঁতা), স্মৃতা (স্মৰোঁতা), বসায়িতা (সোৱাদ লওঁতা), মণ্ডা
(চিন্তা কৰোঁতা), বোদ্ধা (নিশ্চয় কৰোঁতা)। কৰ্তা (কাম কৰোঁতা)।

* মন-বুদ্ধি আদি উপলব্ধি হোৱা অন্তঃকৰণ এক বুলি ভবা হয়
যদিও বুদ্ধিভেদে চাৰিভাগৰ। “মনো বুদ্ধিবক্তোৰশ্চিন্তাঃ কৰণমাত্তবম্
লংঘ্যে নিশ্চয়ে গৰ্ভঃ স্বৰণঃ স্থিৰয়া ইমে”। অনাদি পাতনত কৈছে—

নানা কৰ্ম কৰিষাক কৰে আলোচন

একো কৰ্ম স্থিৰ নোহে তাৰ বুলি মন ॥

সংকল্প বিকল্প কৰ্ম কৰে আলোচন।

বুদ্ধি নাম বুলি তাক জানিবা লক্ষণ ॥

সমস্ত কাৰিক যই কৰো বুলি মানে।

অহংকাৰ বুলি তাক জানিবা আপোনে ॥

নানা সদকৰ্ম কৰয় নিতে নিত।

নিশ্চয়ে জানিব বাজা তাৰ নাম চিন্তা ॥

বিজ্ঞানাত্মা (বিজ্ঞাতৃত্বভাব) পুরুষঃ (দেহ-পুৰত বাসকাৰী জী-ত্মা),
সঃ হি (তেওঁ) অক্ষৰে (অবিনাশী) পৰে অশ্বনি (পৰমাত্মাত) প্ৰ-
তিষ্ঠতে (স্থিতিলাভ কৰে) ॥৯॥

এই যে দেহৰূপ পুৰত বাস কৰি যি দেখে, শুনে,
স্পৰ্শে, সোৱাদ লয়, স্পৰ্শ কৰে, ভাবি, ভাবি স্থিৰ কৰে
আৰু মন-ইন্দ্ৰিয় আদিৰ সহযোগত যাবতীয় কম-লক্ষ্যাদন
কৰে, তেওঁ বিজ্ঞানস্বৰূপ অৰ্থাৎ জীৱাত্মা। সেই জীৱাত্মা
পুরুষো অবিনাশী সৰাত্মা পুরুষোত্তমত প্ৰতিষ্ঠিত। তেওঁক
পালেহে এইপুরুষৰ বাস্তৱিক শাস্তি হয়; গতিকেই এই
জীৱাত্মাৰো পৰম আশ্ৰয় সেই পৰমাত্মা পৰমপুরুষেই ॥৯॥

পৰমেশ্বৰাশ্ৰয়ঃ প্ৰতিপদ্যতে স যো হৈ তদচ্ছা-
য়মশ্বৰীৰমলোহিতং শুভ্ৰমক্ষৰঃ বেদয়তে যন্ত সোম্য স
সৰ্বজ্ঞঃ সৰ্বা ভৱতি। তদেষ শ্লোক ॥ ১০ ॥

হ ১: হৈ (নিশ্চয় বিবল যি কোনো লোক) তৎ অচ্ছায়ম্ (সেই
ছায়া নথকা), অশ্বৰম্ (দেহবৰ্জিত), অলোহিতম্ (বহু নথকা)
শুভ্ৰম্ অক্ষৰম্ (বিশুদ্ধ অক্ষৰ পুরুষক) বেদয়তে (জানে), সঃ (তেওঁ)
পৰমম্ অক্ষৰম্ এব (সৰ্বাশ্ৰেষ্ঠ পুরুষোত্তমকেই) প্ৰতিপদ্যতে (লাভ
কৰে), সোম্য হে (প্ৰিয়!) যঃ তু (যি কিন্তু এনে হয়) সঃ (তেওঁ)
সৰ্বজ্ঞঃ সৰ্বা ভৱতি (সৰ্বজ্ঞানবিশিষ্ট মহাকাশ হৈ যায়। তৎ (সেই
বিষয়ে) এষঃ শ্লোকঃ (এই এটি মন্ত আছে) ॥ ১০॥

সেই সদা-সবদা বিদ্যমান পৰমপুৰুষক ছায়াহীন অর্থাৎ
অজ্ঞানতা আদি কোনো কাগিমা নথকা, নিবাক্য, নিবজ্ঞান,
বিশুদ্ধস্বৰূপ বুলি বিবৰ্ণ কোনোবা লোকে নিশ্চিতভাৱে
জানে, তেওঁ সেই পৰম শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষোত্তমকেই যে লাভ
কৰে, ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই। হেৰা প্ৰিয়। যি কিন্তু
এনেকুৱা হয়, অর্থাৎ সেই পৰমপুৰুষক লাভ কৰিবলৈ যদি
সমৰ্থ হয়, তেওঁ তো পৰমেশ্বৰৰ দৰে সৰ্বজ্ঞ আৰু সৰ্বৰূপ হৈ
যায়। এই বিষয়তে এই এটা মন্ত্ৰ আছে ॥ ১০ ॥

বিজ্ঞানাত্মা সহ দেৱৈশ্চ সৰৈঃ

প্ৰাণা ভূতানি সম্প্ৰতিষ্ঠন্তি যত্র ।

তদক্ষৰং বেদয়তে যন্ত সোম্য

স সৰ্বজ্ঞঃ সৰ্বমেষৱাৱিবেশেতি ॥১১॥

যত্র (য'ত) প্ৰাণাঃ (প্ৰাণ সমূহ) ভূতানি (পঞ্চভূত) চ সৰৈঃ (দেৱৈঃ
সহ (আৰু সকলো ইন্দ্ৰিয় তথা অন্তঃকৰণৰ সৈতে) বিজ্ঞানাত্মা
(বিজ্ঞানস্বৰূপ জীৱাত্মা) সম্প্ৰতিষ্ঠন্তি (সম্প্ৰতিষ্ঠিত থাকে)। সোম্য
(হে সোম্যদৰ্শন।) তৎ অক্ষৰম্ (সেই অবিনাশী পৰম আৰু) যঃতু
(যি কোনো লোকে) বেদয়তে (জানিব পাৰে,) সঃ (তেওঁ) সৰ্বজ্ঞঃ
(সৰ্বজ্ঞানবান্ চয়। আৰু) সৰ্বম্ এৱ (সৰ্বস্বৰূপ পৰমেশ্বৰতেই)
আৱিবেশ (প্ৰৱিষ্ট হৈ যায়) ইতি (এই হ'ল তোমাৰ শ্ৰৱণ উত্তৰ)। ১১।

হে প্ৰিয়দৰ্শন! সমস্তৰে পৰমকাৰণ যি পৰমাত্মা
পুৰুষত সমস্ত প্ৰাণ, পঞ্চমহাভূত, সকলো ইন্দ্ৰিয় আৰু
অন্তঃকৰণৰ সৈতে বিজ্ঞানস্বৰূপ জীৱাত্মা— এই সকলোৱেই

আশ্রয় পায় আৰু প্রতিষ্ঠা লাভ কৰে, সেই নিত্য, নিৰ্বিকাৰ
পৰমাত্মাপুৰুষক যি কোনো লোকে যদি জানিব পাৰে, তেওঁ
সৰ্বদৰ্শী হয় আৰু সবৰূপ পৰমপুৰুষত প্ৰৱিষ্ট হৈ যায় -
বৈশ্বাত্মাত্ত্বং বিশ্বব্যব সৈতে অভিন্ন হৈ পৰে ॥ ১১ ॥

॥ চতুৰ্থ প্ৰশ্ন সমাপ্ত ॥

—০০—

পঞ্চম প্ৰশ্ন

অথ হৈনং শৈৱ্য সত্যকামঃ পপ্ৰচ্ছ । স য়ো হ বৈ
তদ ভগৱন্মুখ্যেষু প্ৰায়ণান্তমোক্ষাবভিধ্যায়ীত । কতমং-
রাব স তেন লোকং জহ্বতীতি ॥১॥

অথ (ইয়াৰ পাছত) এনম্ হ (এই শূন্যত পিঙ্গলাদক) শৈৱ্যঃ
সত্যকামঃ (শিৱৰ পুত্ৰ সত্যকামে) পপ্ৰচ্ছ (প্ৰশ্নিলে)—ভগৱন্ (হে
ভগৱান্ ।) সঃ যঃ হ বৈ মনুষ্যেষু (তেওঁ যেনে হওক লাগিলে
মাতৃহৰ ভিতৰত যি জনে) প্ৰায়ণ-অন্তম্ (মৃত্যুপৰ্য্যন্ত) তৎ ওক্ষাম্
(সেই প্ৰণৱক) অভিধ্যায়ীত (নিৰন্তৰ ধ্যান কৰে), লঃ (তেওঁ)
তেন (সেই উপাসনাৰদ্বাৰা) কতমং লোকম্ (কোন লোক)
বাস্ত জহ্বত (নিঃসংশয়ে জয় কৰে)? ইতি (এই প্ৰশ্ন) ॥১॥

ইয়াৰ পাঠত এই সুবিখ্যাত মহৰ্ষি পিণ্ডলাদক শিবিৰ পুত্ৰ সত্যকামে সুধিলে—হে ভগৱান, ! মানুহবিলাকৰ ভিতৰত যি কোনো লোকে যাবৎ জীৱন সদা-সৰ্বতিকাল ওঙ্কাৰ-উপাসনা কৰে, তেওঁ সেই উপাসনাৰ ফলত কোন লোক জয় কৰে অৰ্থাৎ কি ফল লাভ কৰে? অমুগ্রহ কাৰি কওক ।১।

তস্মৈ স হোৱাচ এতদৈ সত্যকাম পৰং চাপৰং চ ব্রহ্ম স্নদোঙ্কাৰঃ । তস্মাদ্বিদ্বানেতেনৈৱাস্নতেনৈক-
তবমবেতি ।২।

তস্মৈ (তেওঁক) সঃ হ (সেই ব্ৰহ্মসিদ্ধ মহৰ্ষিয়ে) উৱাচ (কলে)—
সত্যকাম (হে সত্যকাম) ! এতৎ বৈ (নিশ্চয় এই) স্নং ওঙ্কাৰঃ
(যি ওঙ্কাৰ) পৰম্ চ অপৰম্ চ ব্রহ্ম (তেওঁ পৰব্রহ্ম আৰু অপৰ-
ব্রহ্মও) । তস্মাৎ (সেই কাৰনে) বিদ্বান্ (এনেকৈ যি জানে, তেওঁ)
এতেন এব অস্নতেনৈ (এই একমাত্ৰ ব্ৰহ্মৰ অঙ্গগণন কৰিয়েই)
একতবম্ (পৰব্রহ্ম আৰু অপৰব্রহ্মৰ যি কোনো একক) অবেতি
(অনুসৰণ কৰে) ।২।

সত্যকামৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত মহৰ্ষি পিণ্ডলাদে কলে—
হে সত্যকাম ! এই যে সুপ্ৰসিদ্ধ ‘ওঙ্কাৰ’, এই ওঙ্কাৰ পৰ-
মেশ্বৰত কৈ বেলেগ নহয় ; নাম আৰু নামীৰ কোনো ভেদ
নাই । ওঙ্কাৰৰ ধ্যান, জপ, স্মৰণ, চিন্তন আদিবদ্ধাৰা

অভীষ্ট লাভ হয় বুলি যি বিশ্বাস কৰে, এনে স্ত্ৰ'নীলোকে তেওঁ
 বাঞ্ছা কৰা মতে পৰব্রহ্ম অথবা অপৰব্রহ্মক লাভ কৰে।
 [ভাব এই যে, ভগৱন্তৰ যি সৰ্বৈশ্বৰ্য্যসম্পন্ন বিৰাটকল্প, সেয়ে
 অপৰব্রহ্ম আৰু এই বিৰাট যাৰ বিভূতি, সেয়ে নিষ্ঠুৰ
 নিৰ্বিকার মহাতীত পুৰুষোত্তম পৰব্রহ্ম।] সেই ব্ৰহ্মৰ প্ৰতীক
 শুদ্ধাৰ অৱলম্বন কৰিয়েই পৰমেশ্বৰৰ বিৰাট পৰ - এই জগ-
 তৰ কিবা ঐশ্বৰ্য্যময় অঙ্গৰ প্ৰাপ্তি-বাসনাৰে যি শুদ্ধাৰ-উপা-
 সনা কৰে, তেওঁ নিজৰ ভাৱনা অনুসাৰে সেই বিৰাট-ব্ৰহ্মৰ
 সেই অঙ্গ - সেই ঐশ্বৰ্য্য লাভ কৰে আৰু যি সেই বিৰাটৰ
 অন্তৰ্য়ামী পৰব্রহ্ম পুৰুষোত্তমক লক্ষ্য কৰি নিকাম ভাৱত
 এই শুদ্ধাৰৰ উপাসনা কৰে, তেওঁ সেই পুৰুষোত্তমকেই লাভ
 কৰে ॥২॥

স যদ্যেকমাত্ৰমভিধ্যায়ীত স তেনৈব সংস্কৃতি-
 স্তূৰ্ণমেব জগত্যাভিসংপদ্যতে। তন্মুচ্যে মনুষ্যলোক-
 নৃপনয়ন্তে স তত্র তপসা ব্রহ্মচৰ্য্যেণ শ্ৰাদ্ধয়া সম্পন্নো
 মহিমানমশুভৱতি ॥৩॥

সঃ যদি (সেই উপাসকে যদি) একমাত্ৰম্ (একমাত্ৰাত্মক
 প্ৰণৱক) অভিধ্যায়ীত (নিবন্তৰ ধ্যান কৰে), সঃ তেন এষ (তেওঁ
 সেই ধ্যানৰ লহায়তেই) লংঘেযিতঃ (ধোয়ৰ দ্ৰুতি প্ৰোৱিত হৈ)
 তূৰ্ণম্ এষ (শীঘ্ৰেই) জগত্যা (পৃথিৱীত) ম্ভতিসংপদ্যতে (লভ লাভ

কৰে।) তম (তেওঁক) ঋতঃ (ঋক্বেদস্বৰূপ প্রথমমাত্ৰা) মনুষ্য-
লোকম্ উপনয়ন্তে (মনুষ্যদেহ প্রাপ্ত কৰায়) তত্র (দেইদেহে)।
সঃ (তেওঁ) তপস্যা ব্রহ্মচৰ্য্যৰ ব্ৰহ্মসম্পন্নঃ (তপস্যা ব্রহ্মচৰ্য্য আৰু
শ্রদ্ধাযুক্ত হৈ) মহিমানম্ (ঐশ্বৰ্য্য আদি মহিম) অমৃতং চ অমৃত-
ভং ববে) ॥৩॥

বিৰাট ব্ৰহ্মৰ ভূঃ, ভূৰ, স্বঃ এই গিৰিখণ্ডৰ ভিতৰত একমাত্ৰ
ভূলোকৰ ঐশ্বৰ্য্যৰ প্ৰতি আসক্ত হৈ ওঙ্কার-উপাসকে বদি
তাৰ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে ওঙ্কার-উপাসনা কৰে, সেই উপাসনাৰ
ফলত তেওঁৰ বাঞ্ছিত ঐশ্বৰ্য্যভোগৰ নিমিত্তে প্ৰেৰিত হয়
আৰু তেওঁ মৰাৰ পাছত শীঘ্ৰেই ভূলোক বা পৃথিবীলৈ
স্বৰি আহে। ওঙ্কাৰৰ প্ৰথমমাত্ৰা ঋগ্বেদস্বৰূপা আৰু তাৰ
সম্বন্ধ পৃথিবীলোকৰ সৈতে। সেই কাৰণে তাৰ উপাসনাকাৰী
সাধকক ঋক্‌মন্ত্ৰই পুনৰ মনুষ্যশৰীৰ প্ৰাপ্ত কৰায়। তেতিয়া
তেওঁ নতুন মনুষ্যজন্মত ব্ৰহ্মচৰ্য্য, তপস্যা আৰু শ্রদ্ধাযুক্ত
সদাচাৰী লোক হয় আৰু তেওঁৰ অভিলষিত ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি
উপভোগ কৰে। শুভকৰ্মকাৰী লোকৰ হুৰ্গতি অৰ্থাৎ হীন-
যোনিত জন্মআদি নহয় আৰু সদাচাৰী ঐশ্বৰ্য্যশালী লোকৰ
ঘৰত জন্ম পায় বুলি গীতাতো (৩।৪০-৪১) কোৱা হৈছে ॥৩॥

অথ যদি দ্বিমাত্ৰেণ মনসি সম্পত্ততে সৌহৃদ্বিকঃ
স্বৰ্দ্ধৃতিকমীয়েতে সোমলোকম্। স সোমলোকে বিভূতি-
মনুভূত পুনৰাবৰ্ততে ॥৪॥

অথ যদি (আৰু যদি) দ্বিমাংগেৰে (দ্বিমাংগ যুক্ত ওঙ্কাৰক নিৰন্তৰ
ধ্যান কৰে) [তেওঁৰে সেই উপাসকে] মনসি (মনোময় চন্দ্রলোক)
সম্পাংতে (প্ৰাপ্ত হৈ সম্পদলাভী হয়)। সঃ যজুৰ্ভিঃ (তেওঁক যজুঃমন্ত্ৰ
সমূহে) অন্তৰিক্ষম সোমলোকম (অন্তৰিক্ষত থকা চন্দ্রলোকে লৈ চমুয়াই
লৈ যায়) সঃ (তেওঁ) সোমলোকে (চন্দ্রলোকে) বিভিক্ষিম (ঐশ্বৰ্য্য
অন্তৰ্ভূয় (অন্তৰ্ভব কৰি) পুনঃ আৱৰ্ততে (অকৌ এও নকলৈ নহি
আহে) ॥৪।

কোনোবা সাধকে যদি দাদমাংগাযুক্ত ওঙ্কাৰৰ অৰ্থাৎ সেই
বিৰাট ব্ৰহ্মৰ ৩লোক আৰু ভুব- (অন্তৰিক্ষত থকা স্বৰ্গাদি)
লোক এই দুয়োলোকৰ ঐশ্বৰ্য্য সুখাদি বাঞ্ছা কৰি তাৰ
উদ্দেশ্যে ওঙ্কাৰৰ উপাসনা কৰে, তেওঁ এহঁতৰ অন্তত
মনোময় চন্দ্রলোক (মনৰ আভিলাষৰ অনুৰূপ স্বৰ্গ আদি
সুখদায়ক স্থান) প্ৰাপ্ত হ'ব। প্ৰণৱৰ দ্বিগায়মাংগাস্বৰূপ
যজুৰ্মন্ত্ৰই তেওঁক অন্তৰিক্ষৰ ওপৰলৈ চন্দ্রলোকলৈ লৈ যায়।
তাত তেওঁ পাখিৰ ভোগৰ উপাৰ্জনও স্বৰ্গীয় ঐশ্বৰ্য্য-সুখ উপভোগ
কৰে। কিন্তু উপাসনাৰ সঞ্চিত-পুণ্য ক্ষয় হৈ গলে আকৌ
এই মন্ত্ৰমালোকলৈ ঘৰি আহে ॥৪॥

স্বঃ পুনৰেতং ত্ৰিমাংগেনোমিত্যেতেনৈৱাক্ষৰেণ পৰং পুৰুষ-
মভিধ্যায়ীত স তেজসি সূৰ্যে সম্পন্নঃ। স্বখী পাদোদৰঃ
কচা বিনিমূঢ়াত এৱং হ রৈ স পাপ্যনা বিনিমূক্তঃ
স সাম্যভিকামীস্বতে ব্রহ্মলোকং স এতস্মাজ্জৌৰঘনাং পবাং-
পবাং পুৰিশস্বঃ পুৰুষমীক্ষতে। তদেতৌ শ্লোকৌ শ্ৰুত ॥৫॥

সঃ পুনঃ (যি কিস্ত) ত্রিমাত্রাৎ এম ইতি (ত্রিমাত্রা বিশিষ্ট ওম
এইরূপ এতেন অক্ষবেদ এব (এই একাক্ষববদ্বারা) এতম
(পৰমপুৰুষ) (এই পৰমপুৰুষক) অভিধায়াত (নিবৃত্তিৰ ধ্যান
কৰে,) সঃ (তেওঁ) তেজসি সূৰ্যে (জ্যোতিৰ্ময় সূৰ্যত) সম্পন্ন (সাম্ব-
লিত হয়) যথা (যেনেকৈ) পাদ উদৰঃ (সাপে) তথা বিনিমুচ্যতে
(পুৰণা মোট এৰি যায়) এবম ত যৈ (ঠিক এইদৰেই) সঃ (তেওঁ)
পপ মনা (পাপবশৰাঃ বিনিমুক্ত) (সৰ্বপ্ৰকাৰে মুক্ত হৈ যায়) । সঃ
সত্যিতি (তেওঁক সামবেদৰ মন্ত্ৰসমূহ) ব্রহ্মলোকম, উন্নয়োতে (উন্নত লৈ
ব্রহ্মলোকলৈ লৈ যায়) সঃ এতস্মাৎ জীৱনাং (তেওঁ এই জীৱ
সমুদায়ৰূপ) পৰাং (চেতনতত্ত্বসমূহতকৈ) পৰম্ (অত্যন্ত শ্ৰেষ্ঠ)
পুৰিষম (সৰ্বজীৱৰ দেহ-পুৰুষ মন্ত্ৰঃপ্ৰৱিষ্ট) পুৰুষম্ (পুৰুষোত্তমক)
ঈক্ষত (সাক্ষাৎ কৰে) । তৎ (সেই বিষয়ত) এতৌ শ্লোকৌ
ভৱতঃ (এই দুটি মন্ত্ৰ আছে) ৥৫।

আকৌ যি কোনো সাধকে ত্রিমাত্রা বিশিষ্ট 'ওম্' এই এক
অক্ষবৰূপ প্ৰতীক অৱলম্বন কৰি এই পৰমপুৰুষ পৰমেশ্বৰক
নিবৃত্তিৰ উপাসনা কৰে, তেওঁ জ্যোতিৰ্ময় সূৰ্য মণ্ডললৈ যায় ।
যেনেকৈ সাপে তাৰ জীৱ-মোটো পেলাই যায়, ঠিক সেইদৰে
সেইপ্ৰকাৰে সকলো শুভাশুভ কৰ্মবন্ধনৰূপৰা মুক্ত হৈ
যায় ; সেই নিৰ্বিকাৰ পুৰুষক তৃতীয়াত্মাক পৰমবেদৰ
গীতিময় মন্ত্ৰসমূহে সূৰ্যমণ্ডলৰো উন্নত থকা ব্ৰহ্মলোকত
উপনীত কৰায় ; তাত তেওঁ পৰাংপৰ জীৱসমুদায়ৰূপ
যাবতীয় চেতন ওষ সমূহত কৈ অত্যন্ত শ্ৰেষ্ঠ, অন্তৰ্হামী

ৰূপে সমস্ত-প্ৰাণীৰ হৃদয়াকাশত বিৰাজমান পবিত্ৰ পুৰুষ-
স্বৰূপ সাক্ষাৎকাৰ কৰে। এই বিষয়তে এই ২ টি মন্ত্ৰ
আছে ॥৫॥

তি.স্ৰা মাগ্ৰা মূহুৰ্মতা: প্ৰমুক্তা

ঃ শ্ৰোত্ৰ্যনুক্তা অনাৰ্হপ্ৰযুক্তা: ।

ক্ৰিয়ায় বাহ্য ভ্যন্তৰমধ্যমাশু

সম্যক্ প্ৰযুক্তাসু ন কম্পতে জঃ ॥৬॥

তি.স্ৰ. মাত্ৰা: (ওকাৰৰ তিনিমাত্ৰা অ'উ'ম) অনোনাসক্তা:
(পৰম্পৰা সাধুক ১০) প্ৰযুক্তা: (প্ৰযুক্ত হ'ব পাৰে), অনাৰ্হপ্ৰযুক্তা:
(অথবা পৃথক্ পৃথক্ এক এক ধ্যায় বস্ত্ৰৰ চিন্তাতো প্ৰয়োগ হ'ব পাৰে),
[হুয়ো প্ৰচাবেই মেগবে'ব] মূহুৰ্মতা: (বিদ্যাগোহৰ) । বাহ্য ভ্যন্তৰমধ্যমা-
শু (বা'হৰ, ভিতৰ আৰু মধ্যমাত হোৱা) ক্ৰিয়ায় (কৰ্মবান্ধুত)
সম্যক্ প্ৰযুক্তাসু (পূৰ্বভাৱে এই ম'হানবহৰ প্ৰয়োগ কৰা হ'ল) জঃ
(ওকাৰতত্ত্বজ্ঞানী) ন কম্পতে (বলিত নহয়) ॥৬॥

ত্ৰিমাত্ৰাবিশিষ্ট ওকাৰবাচ্য পৰমেশ্বৰৰ এই যে বিশ্বত
বিৰাটস্বৰূপ, যাক দেৱি, শুনি, বৃজি, জানোঁ বুলি ভাওঁ, সি
বাস্তৱিক তেওঁৰ অমূৰ্তস্বৰূপ নহয়। জগৎ পৰিবৰ্তনশীল,
গতিকে ইয়াৰ নাসিন্দা জীৱও অমৰ হ'ব নোৱাৰে, কাণে
যিমান উচ্চ স্তৰৰ জীৱই নহওক, জন্ম-মৃত্যুৰ আৱৰ্তন
হওঁচৈ। ইয়াৰ এক এক অঙ্গ পৃথিৱী, স্বৰ্গ আৰু ব্ৰহ্মলোক
আদি কামনাৰে যি যেনে উপাসনা আদি কৰ্ম কৰে, জগৎৰ

বাহ্যকপত্ৰ ভেদ গৈ সেই সেই ভোগাসক্তিতে ধ্যান-ধাৰণাদি
কৰে, অথচ জগতৰ আত্মা পৰমাত্মাপুৰুষলৈ তাক্ষা নাধাৰে,
সেইসকলে অভ্যুদয়বিষয়ত সিদ্ধিলাভ কৰিব পাৰে, কিন্তু
তেওঁলোকৰ ভগবৎপ্ৰাপ্তি নহয়। গতিকেই বাবদ্যৰ জন্ম-
মৃত্যুকণ সংসার-যাতনা ভুগি থাকে। ইয়াৰ বিপৰীতে
কিন্তু জাগতিক দ্বৈতীয় পদাৰ্থ ভগবানৰ আৰু তেওঁৰদ্বাবাই
নিযন্ত্ৰিত তথা জাল-বিলাস বুলি যি জানে, নিজৰ বাহ্যিক-
ভিত্তি আৰু শৰীৰৰ মধ্যদেশ-হৃদয়ত হেঁচা পাহিৰা,
ভিত্তিকৰা আৰু মাজৰ সমস্ত ক্ৰিয়াত ওঙ্কাৰৰ বাচ্য্যত একমাত্ৰ
পৰব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তমেহ পৰিব্যাপ্ত বুলি বুজে আৰু তেওঁৰে
প্ৰতীকজ্ঞানত ওঙ্কাৰৰ উপাসনা কৰে—তেওঁক প্ৰাপ্তিৰ
বাঞ্ছা কৰি ওঙ্কাৰৰ ধ্যান, জপ, স্মৰণ আদি কৰে, সেই
জ্ঞানীজনৰ ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি হয় আৰু সেই অৱস্থিতিবপৰা তেওঁ
কেতিয়াও খহি নপৰে ॥৬॥

ঋগ্ভিবেতং যজুৰ্ভিৰন্তঃবিষ্ণুং

সামন্তিস্বৰং তৎ কৰয়ো বেদমন্ত্ৰে ।

তমোঙ্কাৰেনৈৱাস্মতনেনাষেতি ব্ৰিহস্ম

যন্তচ্ছান্তমজবমমৃতমন্ত্ৰং পৰং চেত ৷৭॥

ঋগ্ভিঃ ([একমাত্ৰৰ উপাসকে] ঋক্‌মন্ত্ৰসমূহৰদ্বাৰা) এতম
(এই মন্ত্ৰব্যাংগক পায়) যজুৰ্ভিঃ [দ্বিমাত্ৰৰ উপাসকে] যজুঃ মন্ত্ৰসমূহৰ

দ্বাবা) অংবিজম্ (ব্ৰহ্মলোক পায়), সামভিঃ ([পূৰ্ণৰূপগুণ্ণাৰ-উপা-
সকে] সামমন্ত্ৰসমূহৰ) তৎ (সেই ব্ৰহ্মলোক পায়), যৎ (যাক)
কবয়ঃ জ্ঞানীলোকে) বেদযথে (জানে)। তন্ (সেই পবিত্ৰ পুৰাণ
সমক) প্ৰাণং এব অমৰেন। কবয়ঃ জ্ঞান অৱলম্বন কৰিয়াই
দেবান (নিৰ্দিষ্ট ভানীভনে) অথৈতি (প্ৰাপ্ত হয়), যৎ তৎ (যি সহ)
শাস্ত্ৰম্ (শাস্ত্ৰ—নিকটতৈন), অজয়ম্ (জয়শীল), অমৃতম্ (মৃত্যুশীল),
শাল্যম্ (শয়শীল) চ পবন ইতি (আৰু সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ) ॥৭॥

এই মন্ত্ৰত তৃতীয়, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম মন্ত্ৰৰ ভাবা-
ধাৰণা, ভাৱনা আৰু প্ৰতিপত্তি—একত্ৰয়ো তথাৎ বিবট
পুৰুষৰ এটা মন্ত্ৰৰ প্ৰতিপত্তি আৰু প্ৰাণ-উপাসনা কৰা
উপাসনক বক্তব্য মতে মন্ত্ৰযালোক প্ৰাপ্ত কৰায়। দুই
মন্ত্ৰৰ প্ৰত্যেক প্ৰতিপত্তিপুৰুষৰ সগীয় বৈশ্বজ্ঞে জনয় কৰি
জ্ঞান-উপাসনা কৰা উপাসনক বজ্জুস্ত্ৰমূহে চন্দ্ৰলো-
কলৈ লৈ যায়। আৰু বিবটব্ৰহ্মৰ তথাৎ সম্পূৰ্ণ বিশ্ব-
ব্ৰহ্মাণ্ডৰ আত্মা পৰমেশ্বৰলৈ লক্ষ্য ৰাখি যি ব্ৰহ্মাণ্ড উপা-
সনা কৰে, তেওঁক যে সামমন্ত্ৰসমূহ ব্ৰহ্মলোক পোৱাই
দিয়গৈ—এই তত্ত্ব জ্ঞানীলোকে জানে। নাম আৰু নামীৰ
ভেদে-বহস্যকনা বুদ্ধিমানজনে গুণ্ণাৰ অৱলম্বন কৰিয়াই-
‘জম্’ এই একাক্ষৰ মন্ত্ৰৰ ধ্যান-ধাৰণা, ভাৱনা-উপ সনাদ্বাবা-
য়েই সেই পৰমপদ লাভ কৰে, য’ত পৰম শান্তি—জ্ঞাতিক
কোনো বিকাৰ নাই, য’ত বুঢ়াকালৰ ইন্দ্ৰিয়বিকলতাৰ কষ্ট-

ভোগ নাই য'ত মৃত্যু নাই য'ত কোনো ভয় নাই * — এনে
অজব অমৰ নিৰ্ভয় শাস্তিময় সৰ্বোত্তম পুৰুষোত্তম বিৰাজমান ।
তৎপৰ এই যে, যি ওঙ্কার উপাসনাই জাগতিক কাম্যভোগ
দিও, সেই কাম্যভোগৰ পৰিণামকষ্টতা বুজি তাৰ প্ৰতি
অনাসক্ত হৈ নিদামভাবে ওঙ্কার-উপাসনা কৰা জনে পৰমাত্মা
পুৰুষোত্তমক লাভ কৰে আৰু জন্ম-মৃত্যুৰ হাত সাৰি চিৰ-
শান্তি পায় (গীতা ৮।১৫-১৬) ॥৭॥

॥ পঞ্চম প্ৰশ্ন সমাপ্ত ॥১॥

ষষ্ঠ প্ৰশ্ন

অথ হৈনং সূকেশা ভাবদ্বাক্ষঃ পশুচ্ছ—ভগৱন
হিৰণ্যনাভঃ কৌমল্যো বাজপুত্ৰো যামুপেত্যাতং প্ৰশ্নম-
পুচ্ছত । যোড়শকল ভাবদ্বাক্ষ পুৰুষং ৰেথ । তমহং

* ওঙ্কার ভগৱন্তৰ নাম; গতিকে ধৰ্মবিশ্বাসভেদ, অধিকাৰীভেদ --
ইত্যাদি কাৰণে নিজ-ধৰ্মবিশ্বাসৰ অনুকম নাম-উপাসনাও প্ৰত্যেক
ভাবাবে। সেইকাৰণে ভাগৱতত আদি পুৰাণশাস্ত্ৰত ওঙ্কারভূষণ
তদৰ্থবিৰিষ্ট ভগৱন্তৰ নাম-মহিমা বৰ্ণিত হৈছে। শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ
“হৰিৰাম হৰিৰাম এ নৃগমন” ইত্যাদি কীৰ্তন-গীতি এই ওঙ্কার-
মাহাত্ম্যাবোৰিত শ্ৰুতিৰ তাৎপৰ্যমূলক নিশ্চয়।

কুমাৰমন্ত্ৰণং নাহমিমং ব্ৰহ্ম স্নাদাহমিমমব্ৰোদযং কথং
তে নাবক্ষ্যামিতি সমলো বা এষ পৰিশ্ৰুযামি স্নোহ-
নৃত্যমভিহৃদতি তস্মান্নাহীমানৃত° বক্তুন্ম। স তুয্যো
বধমাকহ্য প্রব্রাজ। তং বা পৃচ্ছামি কাসৌ পুৰুষ ইতি ॥ ১১

অপ (ইয়াৰ পাছত) এনম্ হ (এই প্ৰসিদ্ধ পিঙ্গলানক) ভাবদ্বাজঃ
স্বকেশা (ভবদ্বাজৰ পুত্ৰ স্বকেশাই) পশ্চাচ্চ (অবিলে)—তং ব্ৰূ (হে
ভগৱান্ ।) নৌসলাঃ (বোসলশৌৰ্য) বাজপুত্ৰঃ (বৈদ্যনাভঃ
(বাজকুমাৰ হিৰণ্যনাভে) মাম্ উপেতা (মোৰ ওচৰলৈ আহি)
এনম্ প্ৰশ্নম্ (এই প্ৰশ্ন) অপচ্ছত (অধিহুস)।—চাবদ্বাজ (হে ভবদ্বা-
জজনন ।) বোডশকলম্ পুৰুষম্ (বোডশকলাবিশিষ্ট পুৰুষক) খে
(আপুনি জানেনে?) তম্ কুমাৰম্ (সেই বাজপুত্ৰক) অহম্ অব্ৰহ্ম
(মই কৈছিলোঁ), অহম্ অমম্ ন ব্ৰহ্ম (মই এই পুৰুষক নাজানোঁ);
যদি অহম্ (যদি মই) ইমম্ অবেদিসম্ (এওঁক জানিলোহেতেন)
কষম্ (কিয়) তে (তোমাক) ন অবক্ষ্যাম (নক'ম) ইতি (এইবুলি)।
এষঃ বৈ (এইজন অৱশ্যই) সমূলঃ পৰিশ্ৰুযামি (সমূলে উকাই যাব)
য (যি জনে) অনন্তম্ আভিহৃদতি (মিছাকথা কৰ)। তস্মাৎ
(সেইকাৰণে) অনন্তম্ বক্তুন্ম (মিছাকৈ ববলৈ) ন অহীমি (মই
নোবাবিম)। [এই উত্তৰ শুনি] সঃ (সেই বাজকুমাৰে) তুস্মীৰ (একো
নকৈ) বধম্ আকহ্য (বধত উঠি) প্রব্রাজ (গুচি গ'ল) তম্ (সেইটো
বধকে) বা পৃচ্ছামি (আপোনাক মই সুধিছোঁ)—অসৌ পুৰুষঃ ক
ইতি (সেই বোডশকলাবিশিষ্ট পুৰুষক কেনেকৈ জনা যায়)? ॥ ১১

ইয়াৰ পাছত ভৰদ্বাজৰ পুত্ৰ অকেশাই মহৰি পিঙ্গ-
লাদক কলে—হে ভগৱান! এসময়ত কোসলদেশৰ ৰাজকুমাৰ
হিৰণ্যনাভ মোৰ ওচৰলৈ অ'ত এই প্ৰশ্ন সুধাওক যে,
'হে ভৰদ্বাজনন্দন! আপুনি ষোড়শকলাবিশিষ্ট পুৰুষৰ বিষয়ে
কি জানে' ? সেই ৰাজকুমাৰক মই স্পষ্টকৈ কৈ 'দলোঁ—
'নহ' তেওঁক নাজানোঁ। যদি মহ জানিলোঁহেতেন কিয়নো
তোমাক ন'কম ? নোকোৱাৰ শো কোনো কাৰণ নাই ? নহ'না
কথা এটা জনা-বোলাই সজাই-পৰাই (বলচে কোৱাৰ দৰে)
মিছাকথা মই কব নোৱাৰো। মিছাকথাত সমূহে উচ্চৰ
হৈ যায়—উচ্চলোকতো তাৰ দুৰ্গতি আৰু পৰলোকতো অক-
লাগ হয়। মোৰ কথা শুনি সেই ৰাজকুমাৰে একো নকৈ
(লজ্জিতভাবে) ৰথত উঠি গ'ল। মই এতিয়া আপোনাৰ-
পৰা সেই ষোল-কলা যুক্ত পুৰুষৰ বিষয়ে জানিব খোজোঁ;
আপুনি কওক—তেওঁ ক'ত আৰু কি স্বৰূপ ? ॥১॥

তন্ত্ৰৈ স হোবাচ। ইহৈৱান্যঃশৰীৰে সোম্য স পুৰুষো।
স্মিন্মৈতঃ ষোড়শ কলাঃ প্ৰভৱন্তীতি ॥২॥

তন্ত্ৰৈ (তেওঁক) সঃ হ উবাচ (সেই প্ৰসিদ্ধ মহৰিয়ে কলে)—সোম্য
(হে প্ৰিয়!) ইহ এৱ অন্যান্যঃশৰীৰে (ইহাতেই শৰীৰৰ ভিতৰত) সঃ
পুৰুষঃ (সেই পুৰুষ বিদ্যমান), স্মিন্ (যাত) এতঃ ষোড়শ কলাঃ
(এই সকল ষোল কলা) প্ৰভৱন্তি ইতি (প্ৰকট হয়) ॥২॥

মহা যি পিঙ্গলদে তেওঁক কলে—তথা প্ৰাণিষা ।
যি জন প্ৰত্যেকৰ বা সমুদায় বোডগলবিধিত সম্পূৰ্ণ
জগৎকণ শেওঁব বিঘাট কলেৱা ইংগন ক'ল, সেই প্ৰথম-
পুৰুষ আমাৰ এই শৰীৰৰ ভিতৰে বিৰাজমান আছে ।
তেওঁক এবাৰি আন ক'লকো মো'ল অৱশ্যক নহ'ল ॥২॥

স উদ্ভাৱকৈ । কস্মিন্, মুক্ত উৎকৃষ্টে অহি-
বাসি কস্মিন্ বা প্ৰাণীয়ে প্ৰতিষ্ঠাস্যামিতি ॥৩॥

সঃ (সেই পুৰুষ। উৎকৃষ্টকৈ বিচাৰ কৰিলে) —কস্মিন্ উৎকৃষ্টে
(দেহবপৰা কোন বাহিৰ কলে) অহন্ মহ উৎকৃষ্টঃ ভৱিষ্যাম
(বাহিৰ হয়) কস্মিন বা প্ৰতিষ্ঠে । অহো কোন শৰীৰত স্থিৰ
থাকিলে, প্ৰতিষ্ঠাস্যামি ইতি ইতি স্থিৰ অস্মি ॥৩॥

স্থিৰ হ'বদিকে প্ৰথমপুৰুষে জগৎৰচনাৰ সময়ক বিচাৰ
কৰি চালে যে, মই 'ম' ব্ৰহ্মাণ্ড ৰচনা কৰিম, তাত কেনে কি
এক তদু অৰোপ কৰা যায় যে, যি নাথাকিলে ময়ে থাকিব
নোৱাৰিম অৰ্থাৎ মোৰ সত্তা অস্পষ্ট হৈ পৰিব আৰু যি
থাকিলে মোৰ সত্তাৰ স্পষ্ট প্ৰতীতি হ'ব ॥৩॥

স প্ৰাণমসৃজত প্ৰাণচ্ছূদাং ঋতায়ুজ্যোতিৰাপঃ
পৃথিবীজ্জিহ্বাং মনোঃশ্ৰৱণাদৰীৰ্যং তপো মত্ৰাঃ কমলোকা
লোকেষু চ নাম চ ॥৪॥

[এনে বিচাৰ কৰি] সঃ (সেইপুৰুষে) প্ৰাণম্ অক্ষতম্ (প্ৰাণক সৃষ্টি কৰিলে), প্ৰাণাৎ শ্ৰদ্ধাৰ্হ (প্ৰাণৰ পাছত শ্ৰদ্ধাৰ সৃষ্টি কৰিলে) ।
 ঋম্ বায়ুঃ ছোতিঃ আপঃ পৃথিবী (অকাশ, বায়ু, তেজ, জল, পৃথিবী) ।
 [এই পঞ্চভূত] ইন্দ্ৰিয়ম্ মনঃ (দশ ইন্দ্ৰিয় আৰু মন) ওম্ । তাৰ
 পাছত অন্নং অন্নং বৌৰ্হম্ (অন্নৰ পৰা সৰ্গৰ্থা) তপঃ (তপস্যা) মনো
 (মহাসমূহ) কৰ্ম (বিবিধ কৰ্ম) লোকাঃ চ (আৰু লোকসমূহ) গোবোম্
 চ নাম (সেই লোকসমূহত নানা নামে সৃষ্টি হ'ল) ৪ ।

পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰে সৰ্বপ্ৰথম প্ৰাণক সৃষ্টি কৰিলে,
 বাক হিৰণ্যগৰ্ভ, ব্ৰহ্মা, সূত্ৰাত্মা ইত্যাদি নামেও কোৱা হয় ।
 এই প্ৰাণ সমস্ত সৃষ্টিদেহৰ শুভবায়ু আৰু হৃদয়াদি কণ-
 সমূহৰ আধাৰ ; প্ৰাণৰ উৎক্ৰমণ হলে জীৱেই শৰীৰত্যাগ
 কৰে (শ্ৰেণী ৩।১০) । প্ৰাণৰ পাছতে শুভকৰ্মত প্ৰবৃত্তি
 জন্মোৱা শ্ৰদ্ধাৰ অৰ্থাৎ আস্থিক্যবুদ্ধিৰ সৃষ্টি কৰিলে ।
 তাৰপাছত কৰ্মকল-ভোগৰ সাধনস্বৰূপে দেহ গঢ়িবলৈ
 আকাশ, বায়ু, তেজ, পানী আৰু মাটি এই পঞ্চ মহাভূতৰ
 সৃষ্টি কৰিলে । পৰিদৃশ্যমান সমগ্ৰ ব্ৰহ্মাণ্ডই এই পঞ্চমহাভূতৰে
 কাৰ্য । তাৰ বাহিৰে বিষয়ৰ জ্ঞান জন্মোৱা পাঁচ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়
 আৰু কৰ্মোপযোগী পাঁচ কৰ্মেন্দ্ৰিয় আকৌ সেইবোৰৰ যথো-
 পযুক্ত পৰিচালনা কৰিবলৈ মন, বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ আৰু চিত্ত
 এই চাৰি অন্তঃকৰণৰ সমষ্টিৰূপ মনক বচনা কৰিলে ।
 তাৰপাছত প্ৰাণীদেহৰ বন্ধাৰকাৰণে বিবিধ খাদ্যসম্ভাৰ

আৰু খাত্ৰৰ পৰিপাকবদ্বাৰা সৰ্ব বা শক্তিক সৃষ্টি কৰিলে।
 গইবিলানব বাহিৰেও মন আৰু ইন্দ্ৰিয়সংযমৰূপ তপস্যা,
 উপাসন আদিৰ কাৰণে প্ৰযোজনীয় যন্ত্ৰ, অন্তঃকৰণৰ
 সহযোগত ইন্দ্ৰিয়বোৰদ্বাৰা অনুষ্ঠেয় কৰ্তব্যকৰ্মবোৰ, কৰ্ম-
 বোৰৰ ফলত ভোগকৰিবলগা বিভিন্ন লোক আৰু সেই
 সেই লোকত পৰিচিত হবপৰা বেলেগ বেলেগ নাম-
 গোৰাণো সৃষ্টি কৰিলে। এই প্ৰকাৰে ষোল-কলা অবয়ব
 বা অংশ) যুক্ত এই বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ড বচনা কৰি তাৰ প্ৰত্যেক
 পদাৰ্থব্যাপি তেওঁ বিৰাজমান বাবে পৰমাত্মাপুৰুষ ষোড়শ
 কলাবিশিষ্ট পুৰুষ। আমাৰ এই সন্মুখ্যদেহো বেনিবা ব্ৰহ্মাণ্ডৰে
 এট' ক্ষুদ্ৰ সংস্কৰণ। এইকাৰণে সমগ্ৰ ব্ৰহ্মাণ্ডত থকাৰ
 দৰেই আমাৰ শৰীৰতো পূৰ্ণোক্ত ষোল-কলাসমন্বিত পৰম-
 পুৰুষ অস্তৰাত্মাৰূপে প্ৰত্যেকতে বিৰাজমান আছে। সেই
 শৰীৰাভাষৰত(হৃদয়ত) অৱস্থিত পৰম-দেৱতাক জানিব
 পাৰিলেই ষোড়শকলাযুক্ত পুৰুষক জনা হয় ॥৪॥

স যথেনা নচঃ সৃদ্ধমানাঃ সমুদ্রায়ণাঃ সমুদ্রং
 প্ৰাপ্যাস্তং গচ্ছন্তি ভিদ্ভেতে তাসাং নামকপে সমুদ্র ইত্যে-
 রং প্ৰোচ্যতে। এরমেরাস্ত পবিত্ৰেষুবিমাঃ ষোড়শ কলাঃ
 পুৰুষায়ণাঃ পুৰুষং প্ৰাপ্যাস্তং গচ্ছন্তি ভিদ্ভেতে চাসাং
 নামকপে পুৰুষ ইত্যেৱং প্ৰোচ্যতে স এষোইকলোহ-
 য়তো ভৱতি তদেষ জ্ঞোকঃ ॥৫॥

২০ (সংস্কৃত পুণ্যে এনেত্রকার) — যথা (যেনৈক) ইমাঃ নতু এত
নদা ইব সমুদ্রাণাং শুদ্ধম'না। সাগরক লক্ষ্যকবি প্রবাহিত হৈ গে
সমুদ্রম্ প্রাপ্য সাগরক পাহ স্মর্য গচ্ছতি তিনোনৈ যায়।
তান ২ নামকপে। সেই নদীবোব নাম অ'ক কপ ভিনোনৈ নষ্ট হৈ
হয়। সমুদ্র হ'তি হ'বম প্রোচ্যতে সাগর ইহ একে নামেও কার্য
হয়। এবম্ এব (এনেত্রকার) অ'ক বিদ্যাঃ (সকলোকে লৈ প'দীপূর্ণাষ্ট
ব'ধা এই (প'দীপূর্ণব'ধ) ইমা বোড়শ বলাঃ (এই ব'জ বোলা কল)
পুণ্যায়না। (পুণ্যকরণান একম্ প্রাপ্য (প'দীপূর্ণব'ধ প'হ) অ'ব
১ স্থি (তেওঁতে লিখান হৈ যায়), ৮ (তেনেটো) এ'শাম নামকপে
(প'ক-পূর্ণ নাম অ'ক কপ) ১৩ত্বেনৈ (নষ্ট হৈ যায়), পুণ্য হ'ত
এবং প্রোচ্য (পুণ্য এই এক নামেও ক'থিত হয়)। ১৪ এবঃ (সেই
এই পুণ্য) অ'কল তুত ভবাত (কলাবাহিত অনুভব প'বমানা হয়)।
১৫ (উক্ত প'দ) এবঃ স্তোকঃ (এই এ' মন্ত আছে)। ১৬।

এই বিষয়ও লক্ষ্য এই—যেনৈক সাগরক শিনৈ নৈ
বোবা নদীবোব লৈ (জিউৎপা'ত্র ব'বণ) — সাগরক প'দ
১০ ব'গীন হৈ বোবাব পিছত নৈবোব বেলগ বেলগ
ন'দ হ'ক কপ একা নাথাকে, এক কাব সাগর হ'প ব
হেতবে সবসাগা বিস্তায়া প'থম পুণ্যব'ধ উৎপন্ন যি যো
কনা যে'ড'কসাত্মক সমুদ্র প্রমাণ প্রলয় কাল। নিচ
প'বমান'ব প'দপুণ্যসে ধারিত হৈ তেওঁতে ব'গীন হৈ
যায়। সিহ'ব তেজিয়া বেলগ বেলগ নাম-কপ একা
নাথাকে, একম'ল প'বমানা স্বব'ধ সেই ব'ব'লা তুদ'কা

হৈ যায়। এইক'ৰণে সেই সৰ্বোপাধিবৰ্জিত এই পৰমপুৰুষ
কলাবহিত অমৃতস্বৰূপ কথিত হয়। এই তত্ত্বজ্ঞান যাৰ হ'ল
তেনে লোকো ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্ত ১০ অকল অৰ্থাৎ ভেদজ্ঞানশূন্য হৈ
অমৃত স্বৰূপ হৈ যায়। এইবিষয়তে এই মন্ত্ৰ আছে ॥৫॥

অৰা ইৱ বথনাভো কলা সন্মিান প্ৰতিষ্ঠিতা ।

তং বেত্ত্বং পুৰুষং বেদ যথা মা .রা মৃত্যুঃ পৰিত্যাথা
ইতি ॥৬॥

বথনাভো) বথৰ চকাৰ মাদলিটোত) অৰা: ইৱ (শব্দখাবোৰৰ
দেৱে) যন্মিন্ (যাত কলা: (পূৰ্বোক্ত কলাসমূহ) প্ৰতিষ্ঠিতা: (সকলো
কালতে অবস্থান কৰে), তন্ বেত্ত্বং পুৰুষম্ (সেই জ্ঞানগম্য পুৰুষক,
.বেদ (জনা উচিত)— যথা (যাৰ ফলত) ব: (তোমা'লোকক) মৃত্যু:
মৃত্যুৱে) মা পৰিত্যাথা ইতি (হুথ দিও নোৱাৰে) ॥৬॥

যেনেকৈ গাড়ীৰ চকাটোত থকা আটাইবোৰ শব্দখাৰ
একমাত্ৰ আধাৰ মাজত থকা মাদলিটো, মাদাংসংযুক্ত
নহলে সিহঁত নিটিকে। সেইদৰে পূৰ্বকথিত কলাসমূহৰ
যি আধাৰ, সেইবোৰ যাৰপৰা উৎপন্ন আৰু যাত বিলীন
হয়, সেই একমাত্ৰ শব্দগা, জ্ঞেয়, পৰমাত্মাপুৰুষক জনা
উচিত। তেওঁক জানিব পাৰিলে তোমালোকৰ মৃত্যুভয়
নাথাকিব অৰ্থাৎ সংসাৰ সোঁতত ভাঁহি জনম-মৰণ চাকনৈয়াত
ঘূৰিঅলগা নহব; চিৰকাললৈ তোমালোক অমৰ হৈ যাবা ॥৬॥

তান্ হোৱাটচতাহনেনোহমেতৎ পৰং ব্রহ্ম বেদ।

নাতঃ পৰমস্তীতি ॥৭॥

হ (ইয়াৰ পাছত) [মহৰ্ষি পিগ্বলাদে] তান্ (সেই শিষ্যসকলক) উবাচ (কলে)—এতৎ পৰম্ ব্রহ্ম (এই পৰব্রহ্মক) এতাহং এব (ইমানেক) অহম্ বেদ (মই জানোঁ)। অতঃ পৰম্ (ইয়াতকৈ আক জ্ঞাতব্য) ন অস্তি ইতি (নাই বুলি জানবা) ॥৭॥

উপনিষদ্বাক্য মহৰ্ষি পিগ্বলাদে উপনিষদৰ উপসংহাৰ কৰিব খুজি ছয়োজন ঋষক সম্বোধন কৰি কলে—হে ঋষি-সকল! এই পৰব্রহ্ম পুরুষোত্তমৰ বিষয়ে মই ইমানলৈকে জানোঁ। ইয়াতকৈ আক জ্ঞানিবলগীয়া আন একো নাই; অৰ্থাৎ পৰব্রহ্মতকৈ জ্ঞানিবলগীয়া সকলো কথাই মই তোমা-লোকক ক'লোঁ ॥৭॥

তে তমৰ্চয়ন্তুঃ হি নঃ পিতা য়োহস্মাকমহিদ্যাস্মাঃ
পৰংপাৰং তাবয়সাতি নমঃ পৰমঋষিভ্যো নমঃ পৰম-
ঋষিভ্যঃ ॥৮॥

তে সেই ঋষি শিষ্যসকলে) তম্ অৰ্চয়ন্তুঃ (সেই মহৰ্ষিৰ অৰ্চনা কৰিলে আক কলে), তম্ হি নঃ পিতা (সাপুৰুষেই আমাৰ পিতা— ব্রহ্মজ্ঞানৰ জনক), যঃ (যি অ'শুনি) অস্মাকম্ (আমাৰ) অ'বুধ্যাস্ (অ'বুধ্যাৰ) পৰম্ পাবম্ (শস্ত্ৰ পাবলৈ) তাবয়সি ইতি (পাৰ কৰিলে)। পৰমঋষিভ্যঃ নমঃ (পৰমঋষি আপোনালৈ আমাৰ সেৱা)। নমঃ পৰম-ঋষিভ্যঃ (ব্রহ্মবিজ্ঞাশ্ৰৱৰ্ত্তক মহৰ্ষিসকলে আমাৰ নমস্কাৰ) ॥৮॥

আচাৰ্য পিঙ্গলাদেৱৰা 'ব্রহ্মবিদ্যা'ৰ উপদেশ পাই নিজক
কৃতার্থ মানি সেই ছয়োজ্ঞন শিষ্য-খাষিয়ে ব্রহ্মবাদী মহৰ্ষিক
পূজা কৰিলে আৰু কলে—হে ভগবান্ । ব্রহ্মবিদ্যা দাৰা আপুনি
হে আমাৰ বাস্তৱিক পিতা । এই ব্রহ্মবিদ্যাৰ উপদেশ দি
আপুনি আমাক অবিদ্যাকপ সংসৰ-সাগৰ পাৰ কৰি দিগে ।
ব্রহ্মবিদ্যা-প্রসূত আপুনি পৰমেশ্বৰি—শ্ৰেষ্ঠ জ্ঞান স্বৰূপ ।
আপোনাক নমস্কাৰ । আপোনাৰদৰে ব্রহ্মবাদী নকলোগৈকে
আমাৰ নমস্কাৰ । (অন্তিম বাক্যৰ দ্বিকল্পিত্যে সেৱাৰ আগ্ৰহ
আৰু উপনিষদৰ সমাপ্তি সূচাইছে ।) ৥৩৮৥

॥ষষ্ঠ প্ৰশ্ন সমাপ্ত ॥২৥

॥ অৰ্থব্ৰহ্মদীপ্য শ্ৰীমদ্ভগবদ্গীতা সমাপ্ত ॥

শান্তি পাঠ

ওঁ ভদ্রং কৰ্ণেতি: শৃণুয়াম দেৱা

ভদ্রং পশ্যেমাঙ্কতিস্বৰ্জজ্ঞা: ।

দ্বিৰৈবৈদৈন্ত্যুদ্বৈৰ্জ্ঞান্ সন্তুগুতি-

বৰ্জ্যশেম দেৱহিতং স্নদাযু: ॥

ওঁ শান্তি: ॥ শান্তি: ॥ শান্তি: ॥

[অৰ্থ অৰ্থ এই উপনিষদৰ আবন্ততে দিয়া আছে ।]

উপনিষদ-কথামৃত—

মুণ্ডকোপনিষদ্

অথৰ্বেদীয় শৌনকী শাখাস্তৰ্গত এই উপনিষদৰ
অধ্যায়বিলাকৰ নামো দিয়া হৈছে 'মুণ্ডক'। ইয়াত তিনিটা
মুণ্ডক আৰু প্ৰত্যেক মুণ্ডকত দুটাবৈ মুঠ ছটা খণ্ড আছে।

—হৰি ৱঁ শ্ৰীপৰমাত্মনে নমঃ—

শান্তি পাঠ

ওঁ ভদ্ৰং কৰ্ণেভিঃ শৃণুয়াম দেৱা
ভদ্ৰং পশ্যেমাঙ্কভিৰ্জজ্ঞাঃ ।
স্থিৰৈৰঙ্গৈস্তৃপ্তুৰা সন্তনুভি-
ৰ্যশেম দেৱহিতং যদামুঃ ॥
ওঁ শান্তিঃ !! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

[অগ্নয় আদিৰ কাৰণে প্ৰশ্লোপনিষদৰ শান্তিপাঠ দ্ৰষ্টব্য ।]

প্ৰথম মুণ্ডক

প্ৰথম খণ্ড

ওঁ ব্ৰহ্মা দেৱানাং প্ৰথমঃ সম্ভূত
ৱিশ্বস্য কৰ্তা ভূৱনস্য গোপ্তা ।
স ব্ৰহ্মৱিদ্যাং সৰৱিদ্যাপ্ৰতিষ্ঠা-
মধৱায় জ্যেষ্ঠপুত্ৰায় প্ৰাহ ॥১॥

[ওঁ এই পৰব্ৰহ্মৰ নাম উচ্চাৰণ কৰি উপনিষদৰ আৰম্ভ
কৰা হৈছে । ইয়াৰদ্বাৰা এই কথাই সূচিত হয় যে, আমিও
প্ৰত্যেক কামৰ আৰম্ভতে পৰমেশ্বৰৰ নাম স্মৰণ আৰু কীৰ্তন
কৰা অৱশ্য কৰ্তব্য ।]

দ্বিধন্য কৰ্তা (সমগ্ৰ ব্ৰহ্মাণ্ডৰ বচয়িতা) ভুবনস্য গোপা (বাঁচত বিশ্বৰ বন্ধাকৰোঁতা) ব্ৰহ্মা (পিতামহ ব্ৰহ্মা— দ্বিধন্যগৰ্ভ) দেৱানাম্ (জ্যোতিৰ্ময় দেৱবৃন্দৰ) প্ৰথমঃ সৰ্বভূৱ (সৰ্বপ্ৰথমে প্ৰাভূত্বাৱ হ'ল) সঃ (তেওঁ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ অথৱা'য় (জ্যেষ্ঠপুত্ৰ অথৱাক) সৰ্ববিদ্যাশ্ৰুতি-ষ্ঠাম্ (সৰ্ববিদ্যাৰ আধাৰস্বৰূপ) ব্ৰহ্মবিদ্যাং (আত্মবিধিনী বিদ্যাৰ উপদেশ) গ্ৰাহ (কৈছিল) ॥১॥

সত্যসংকল্প পৰমপুৰুষৰ ইচ্ছাৰ প্ৰভাৱে জ্যোতিৰ্ময় দেৱবৃন্দৰ ভিতৰত সৰ্বপ্ৰথমেই স্বয়ম্ভূৰূপে * পিতামহ ব্ৰহ্মা আৱিৰ্ভূত হ'ল। তেওঁ বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড বচনা কৰিলে আৰু তাৰ ভৰণ-পোষণৰ ব্যৱস্থাও বান্ধিলে। তেওঁ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ অথৱাক ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ উপদেশ দিলে, যি বিদ্যাৰ জ্ঞান হলে অন্য কোনো জ্ঞাতব্যই অৱশিষ্ট নাথাকে—সম্পূৰ্ণকৈ পৰ আৰু অপৰ ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ বুজা যায় বাবেই সেই ব্ৰহ্মবিদ্যা সৰ্ববিদ্যাৰ আধাৰস্বৰূপ ॥২॥

* যোহসাত্ত্বিতীক্ৰিয়োহগ্ৰাহ্যঃ সৃষ্ণোহব্যক্তঃ সনাতনঃ ।

সৰ্বভূতময়োহচিন্ত্যো স এষ স্বয়মুদ্যতৌ ।

বি অতীক্ৰিয়, অগ্ৰহণীয়, সৃষ্ণ, অব্যক্ত, সনাতন, সৰ্বভূতময় আৰু অচিন্ত্য, সেই তেওঁ স্বয়ং উদ্যত হ'ল। যাৰ অতুলনীয় জ্ঞান, বৈবাগ্য, ঐশ্বৰ্য আৰু ধৰ্ম এই চাৰি স্বভাৱসিদ্ধ—

জানয়ন্ততিমং যস্য দৈব'গ্যাং চ জগৎপতেঃ ।

ঐশ্বৰ্যং চৈৱ ধৰ্মশ্চ লহসিদ্ধং চতুৰ্ভুৱং ॥

অথর্বানে য়াং প্রদেত ব্রহ্মা-

ধরী তাং পুরোহিত্যস্বৈ ব্রহ্মবিদ্যাম্ ।

স ভাবদ্বাজায় সত্যব্রহ্মায় প্রাহ

ভাবদ্বাজোহস্বিসে পবান্ববাম্ ॥২॥

ব্রহ্মা (ব্রহ্মাই) ইম্ (যি বিদ্যাক) অথর্বানে প্রদেত (অথর্বাক উপদেশ দিলে), তাম্ ব্রহ্মবিদ্যাম্ (সেই ব্রহ্মবিদ্যাক অথর্বাই (অথর্বাই) পুরা (পূর্বভে) অস্বৈ (অস্বিব-ঋষিক) উদ্বাচ (কলে), সঃ (সেই অস্বিব) ভাবদ্বাজায় সত্যব্রহ্মায় (ভাবদ্বাজগোত্রায় সত্যব্রহ্মঋষিক) প্রাহ (কলে), ভাবদ্বাজঃ (ভাবদ্বাজসত্যব্রহ্ম) পব-অববাম্ (প্রথমব-পবা পাছলৈ আহি থকা সেই বিদ্যার উপদেশ) অস্বিসে (অস্বিব নামে ঋষিক দিলে) ॥২॥

অথর্বাই ব্রহ্মবশবা যি ব্রহ্মবিদ্যার উপদেশ পাঙ্গে, সেই ব্রহ্মবিদ্যাকে অথর্বাই প্রথমতে অস্বিবনামে ঋষিক দিলে, সেই অস্বিবে ভাবদ্বাজগোত্রব সত্যব্রহ্মঋষিক কলে । গুরু-শিষ্য পৰস্পরাক্রমে চনি অহা সেই ব্রহ্মবিদ্যার উপদেশ ভাবদ্বাজ সত্যব্রহ্মৈ অস্বিবঋষিক দিলে ॥২॥

শৌনকো হ রৈ মহাশালোহস্বিসং রিধিঃ কু-
পসন্নঃ পপ্রচ্ছ । কস্মিন্মু ভগবো রিজ্যতে সঃ মিদং
রিজ্যাতং ভরতীত ॥৩॥

হ শৌনকঃ তৈ প্রসিদ্ধি আছে যে, শৌনক নামে সুবিখ্যাত
মুনি, যি) মহাশালঃ (মহাবিদ্যালয়ৰ অধাক, তেওঁ) বিধিবৎ (শাস্ত্রীয় বিধি-
মতে) অঙ্গিৰসম উপসন্নঃ (মহর্ষি অঙ্গিৰাৰ ওচৰলৈ আহি) পঞ
(প্রশ্ন কৰিলে) — ভগবন্তঃ (হে ভগৱান!) সু (নিশ্চয়কৈ) কস্মিন্ বিজ্ঞাতে
(কি বিষয় জানিলে) ইদম্ সৰ্বম্ (এই যি কোনো সকলো বিষয়)
বিজ্ঞাতম্ ভৱতি ইতি (সুবিদিত হৈ যায়—এই কথাটো কওক) ॥৩৥

শৌনক নামে এজন সুবিখ্যাত মহর্ষি আছিল। তেওঁৰ
এখন বৃহৎ ঋষিকুলআশ্রম (বিশ্ববিদ্যালয়) আছিল। পুণ্য
মতে তেওঁৰ ঋষিকুলত অষ্টাশীহেজাৰ ঋষি আছিল। সেই
প্রসিদ্ধ শৌনকে শাস্ত্রীয় বিধিমতে সমিৎপাণি হৈ মহর্ষি অঙ্গি-
ৰাৰ ওচৰলৈ আহিল আৰু ব্রহ্মবিদ্যাজনাৰ অভিপ্ৰায়েৰে
সবিনয়ে নিবেদন জনালে—হে ভগৱান! প্রহুগ্রহ কৰি
কওকচোন—কাক ভালকৈ জানিব পাবিলে সমস্ত জগতৰ
যি কোনো সকলোকে যথাথতে জনা হৈ যায়? এনে
পৰম তত্ত্ব কি আৰু তাক কেনেকৈ জানিব পাৰি? ॥৩॥

তস্মৈ স হোৱাচ! হে ঋষি! হেদিত্যে ইতি
হ স্ম যদ্ ব্রহ্মবিদো ব্রদন্তি পৰা চৈৱাপৰা চ ॥৪॥

তস্মৈ (সেই শৌনকক) সঃ হ (প্রসিদ্ধ মহর্ষিঅঙ্গিৰাই) উৱাচ
(কলে)— ব্রহ্মবিদঃ (ব্রহ্মজ্ঞসকল) ইতি হ (এইদৰে নিশ্চয়কৈ) ব্রদন্তি
৷৫ (কৈ আহিছে যে), পৰা চ অপৰা চ (পুৰা আৰু অপৰা বুলি
প্রসিদ্ধ) হে ঋষি! হেদিত্যে (জানিব লাগে) ॥৪॥

শৌনক ষ্টুনিৰ প্ৰশ্ন শুনি মহৰ্ষি অগ্নিৰাই কলে—
হে শৌনক! ব্ৰহ্মতত্ত্বৰ ধাৰ্মিক ল সুনিশ্চিতভাৱে এই
কথাকেই কৈ আহিছে যে, মানুহৰ জ্ঞানিবলগীয়া দুবিধ
বিদ্যা সুপ্ৰসিদ্ধ। সেই দুবিধ হ'ল—এক পৰা আৰু
দ্বিতীয় অপৰা ॥৪॥

তত্ৰাপৰা ঋগ্বেদে যজুৰ্বেদঃ সামৰেদো
অথৰ্ববেদঃ শিক্ষা কল্পে ব্যাকৰণং নিকন্তুং
ছন্দে জ্যোতিষমিতি ।

অথ পৰা যয়া তদক্ষৰমধিগম্যতে ॥৫॥

তত্ৰ (সেই দুইৰ ভিতৰত) ঋগ্বেদঃ, যজুৰ্বেদঃ সামৰেদঃ অথৰ্ববেদঃ
ঋক্, যজুঃ, সাম আৰু অথৰ্ব—এই চাৰিবেদ) শিক্ষা, কল্পঃ, ব্যাকৰণম্,
নিকন্তুম্, ছন্দঃ, জ্যোতিষম্ (এই ছয় বেদাঙ্গ) ইত্য অপৰা (এই
সকলোৱেই অপৰা বিদ্যা) । অথ (আৰু) যয়া (যি বিদ্যাবদ্ধাৰা) তৎ
অক্ষৰম্ (সেই অক্ষৰ অক্ষৰণ পৰব্রহ্মক) অধিগম্যতে (তৎতঃ জনা
যায়) পৰা (সেয়ে পৰা বিদ্যা) ॥৫॥

তাৰ ভিতৰত ঋগ্বেদ, যজুৰ্বেদ, সামবেদ, অথৰ্ববেদ
এই চাৰিবেদ ; এই বেদত নানা প্ৰকাৰ যজ্ঞাদি কৰ্মৰ বিধি
আৰু তাৰ ফলৰ বিষয়ে বিস্তৰ বৰ্ণনা আছে । জগতৰ
যাবতীয় পদাৰ্থ আৰু যাবতীয় বিষয় বেদবিদ্যাৰ অন্তৰ্ভুক্ত ।
কিন্তু কাকৰূপে বেদবৰ্ণিত বিবিধ বিষয়ৰ বিবিধ শাখা

আধুনিক বাসন্ত পোয়া নাযায়—হেৰাই গ'ল। বেদৰ জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ ছয় বেদান্ত আছে—বেদৰ যথার্থ উচ্চাৰণ বিধৰ উপদেশ বিষয়ক গ্ৰন্থ 'শিক্ষা', বৈদিক কৰ্মাগুষ্ঠানৰ জ্ঞাপক শ্রোত গৃহসূত্ৰাদি 'কল্প' শব্দৰ অনুশাসন, শব্দার্থ বোধৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰু শব্দপ্ৰায়াগ আদিৰ নিয়মনিৰ্ণায়ক গ্ৰন্থ 'ব্যাকৰণ', বৈদিক শব্দসমূহৰ অর্থপ্ৰকাশক আভধান নিকন্ত, বৈদিক ছন্দবোৰৰ জাতি আৰু ভেদ নিকপক গ্ৰন্থ 'ছন্দ' গ্ৰন্থ-নক্ষত্ৰ আদিৰ গতি, স্থিতি আৰু সেইগোবৰদ্বাৰা প্ৰভাৱিত হোৱা পাৰ্থিৱ জগতৰ সুখ-দুখাদিৰ বিচাৰ-নিৰ্ণয় কৰিবপৰা গ্ৰন্থ 'জ্যোতিষ,—এই ৰূপে চাৰি বেদ আৰু ছয় বেদান্ত। এই সকলোৱেই অপৰাবিদ্যা,। আৰু যাৰদ্বাৰা সেই অৱৰণ, অভগন পৰব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তমক যথাৰ্থৰূপে জানিব পাৰি, সেয়া পৰাবিদ্যা।

[চাৰিবেদক অপৰাবিদ্যা বোলাবদ্বাৰা উপনিষদসমূহক বেদ-বাহ্য বুলি বুজিব নালাগে। ঐহিক আৰু পাৰিত্ৰিক ভোগ-সুখৰ কাৰণে নানাক্ৰিয়াকাণ্ডৰ বিধান আৰু সেইগোবৰ সাধন প্ৰণালীৰ উপদেশ থকা কৰ্মকাণ্ডবিধায়ক বেদভাগ হে 'অপৰাবিদ্যা'ৰ অন্তৰ্গত। কিন্তু সেই বেদসমূহৰে 'জ্ঞানকাণ্ড'ৰ অন্তৰ্ভুক্ত উপনিষদসমূহক বৰ্ণিত পৰমাত্মতত্ত্ব আৰু তাৰ সাধনাদিৰ উপদেশ—পৰাবিদ্যা। গতিকে কোনো অসামঞ্জস্য নাই] ॥৫॥

য়ন্তদজ্ঞেশ্যমগ্ৰাহমগোব্রমবৰ্ণ-

মচক্ষুঃ শ্ৰোত্ৰং তদপাণিপাদন্ ।

নিত্যং বিভুং সৰ্গতং সূক্ষ্মং তদব্যয়ং

বভূতয়োনিং পৰিপশ্যন্তি ধীৰাঃ ॥৬॥

তৎ যং (সেই যি) অজ্ঞেশ্যম্ (অদৃষ্ট, জ্ঞানেন্দ্রিয়ৰ অগম্য) অগ্ৰ হৃদ-
(গ্ৰহণৰ—কৰ্মেন্দ্রিয়ৰ অবিষয়), অগোত্ৰম্ (মূল নথকা), অৰ্-ম্ (বহু
অ'ক আকৃতিহীন), অচক্ষুঃ-শ্ৰোত্ৰম্) চকুকাণ নোহোৱা—জ্ঞানেন্দ্রিয়-
বঞ্চিত) অপাণিপাদম্ (হাত-ভৰি আদি কৰ্মেন্দ্রিয়বহিত) [তথা] তৎ
নিত্যম্ (সেই নিত্য) বিভুং (সৰ্বব্যাপী) সৰ্গতম্ (সকলোতে বিস্তা-
মান) সূক্ষ্মম্ (অত্যন্ত সূক্ষ্ম) অব্যয়ম্ (ক্ষয় বহিত) তৎ যং (সেই যি)
ভূতয়ে নিম্, সমস্তপ্ৰাণীবকাৰণক ধীৰাঃ (জ্ঞানীলোকে) পৰিপশ্যন্তি
(সৰ্বত্র পৰিপূৰ্ণ দেখা পায়) ॥৬॥

পৰাবিদ্যাবদ্বাৰা অধিগম্য অক্ষৰ ব্ৰহ্মৰ যথার্থ স্বৰূপ
জ্ঞাতিয়ে ঘোষণা কৰিছে যে, যাক জ্ঞানেন্দ্রিয়ৰ সহায়ৰে
জনা নাযায়, কৰ্মেন্দ্রিয়ৰদ্বাৰা ধৰিব নোৱাৰি, যাৰ আদি বা
কোনো মূল নাই, বহু আক আকৃতি নাই, চকু-কাণ আদি
জ্ঞানেন্দ্রিয় আৰু হাত-ভৰি আদি কৰ্মেন্দ্রিয় নাই ; আকৌ
সেই যি অত্যন্তসূক্ষ্ম, ব্যাপক, প্ৰত্যগাত্মাৰূপে সকলোতে
বিদ্যমান কদাপি ক্ষয় নোহোৱা সৰ্বপ্ৰকাৰে নিত্য, আৰু যি
সমস্তপ্ৰাণীবৰ্গৰ পৰমকাৰণ, সেই পৰব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰক পৰমার্থ-
জ্ঞানী পুৰুষে সৰ্বত্র বিদ্যাজ্ঞান থকা দেখিবলৈ পায় ॥৬॥

.....

য়ধোৰ্গনাভিঃ সৃজতে গৃহ্মতে চ

য়থা পৃথিৱ্যামোষধয়ঃ সন্তৱন্তি ।

য়থা সতঃ পুৰুষাং কেশলোমানি

তথাক্ষৰাং সন্তৱন্তীহ বিশ্বম্ ॥৭॥

য়থা (যেনেকৈ) উৰ্গনাভিঃ (মকৰাই) সৃজতে (সৃতা উলিয়াই জাল সাজে) গৃহ্মতে চ (আক নিজতে সামৰি লয়); যথা (যেনেকৈ) পৃথিৱ্যাম্ (মাটিত) ওষধয়ঃ (ধান, মাহ আদি বিবিধ শস্ত) সন্তৱন্তি (উৎপন্ন হয়); যথা (যেনেকৈ) সতঃ পুৰুষাং (জীৱিত মানুহবপৰা) কেশলোমানি (চুলি আৰু নোমবোৰ উৎপন্ন হয়), তথা (তেনেকৈ) অক্ষৰাং (অক্ষৰ পৰব্রহ্মবপৰা ইহ (এই সৃষ্টিত) বিশ্বম্ (যি কোনো সকলো) সন্তৱন্তি (উৎপন্ন হয়) ॥৭॥

[পৰমেশ্বৰ সমস্ত প্ৰাণীবৰ্গৰ কাৰণ কেনেকৈ, তাক দৃষ্টা-
শ্বেৰে বুজাইছে—] যেনেকৈ মকৰাই নিজৰ পেটৰপৰা সৃতা
উলিয়াই জাল গোঠে আকৌ পাছত তাক নিজতে সামৰি
লয়, সেইদৰে পৰমপুৰুষে নিজত বিলীন হৈ থকা জড়-
চেতনৰূপ জগতক সৃষ্টিৰ আৰম্ভত বিবিধ ৰূপত উৎপন্ন কৰি
জগৎ-জাল বিস্তাৰ কৰে আৰু প্ৰলয়কালত সেই সমস্তকে
সামৰি নিজতে বিলীন কৰি ৰাখে (গীতা ৯।৭-৮) । আন
এটা উদাহৰণ—পৃথিৱীত য'ত যেতিয়া, যেনেকৈ ধান, মাহ,
গছ, লতা আদিৰ বীজ পৰে, সেই সেই ৰূপেহে ভিন-ভিন

শস্যবোৰ উৎপন্ন হয় : ধানৰ বীজৰপৰা মাহ, কঠালগুটিৰ
পৰা আম ইত্যাদি ব্যতিক্ৰম হৈ নহয়—এই বিষয়ত পৃথিবীৰ
কোনো পক্ষপাতিতা নাই, সেইদৰে জীৱবোৰৰ বিভিন্ন কৰ্ম-
ৰূপ বীজ অনুসাৰে সিহঁতে বিভিন্ন যোনিত জন্মলাভ কৰে
ইয়াতো ভগৱানত কোনো পক্ষপাতিতাৰ বা নিৰ্দয়তাৰ দোষ
দিব নোৱাৰি (ব্ৰহ্মসূত্ৰ ২।১।৩৪)। তৃতীয় দৃষ্টান্ত দি বুজাইছে
যে, যেনেকৈ জীৱিত মানুহৰ শৰীৰত জড-চুলি নোম আৰু
নখ আপোনা-আপুনি উৎপন্ন হয় আৰু বাঢ়িও যায়, তাৰ
কাৰণে তেওঁ একো কৰিব নালাগে, সেইদৰে পৰমেশ্বৰৰ
স্বভাৱৰপৰাই এই জগৎ উৎপন্ন হয় আৰু বিস্তাৰিত হৈ
যায়, তাৰ কাৰণে তেওঁৰ কোনো প্ৰযত্নৰ প্ৰয়োজন নহয়
(গীতা ৯।৭-১০ : ১।১৩) ॥৭॥

তপসা চীয়েতে ব্ৰহ্ম ততোঃ ন্মগভিজায়তে ।

অন্নাং প্ৰাণো মনঃ সত্যং লোকাঃ

কৰ্মসু চামৃতম্ ॥৮॥

ব্ৰহ্ম (পৰব্ৰহ্ম) তপসা (সকল্লক্ষণ তপসাৰদ্বাৰা) চীয়েতে (বৃদ্ধি-
প্ৰাপ্ত হ'ল), ততঃ (তাৰপৰা) অন্ময় (প্ৰাণীসমূহৰ ভোগান্তৰূপ
অব্যাকৃত প্ৰকৃতি) অভিজায়তে (অভিব্যক্ত হ'ল); অন্নাং (অব্যাকৃত
প্ৰাণীসমূহৰ ভোগান্তৰূপ) প্ৰাণ. (হিৰণ্যগৰ্ভ—জগদাত্মা, মনঃ (সমষ্টি অন্তঃকৰণ),
চামৃতম্ (পঞ্চ মহাভূত), লোকাঃ (সমস্তলোক) চ (আৰু সেই সেই লোক-
প্ৰাণীৰ কৰ্ম), কৰ্মসু অমৃতম্ (কৰ্মবোৰৰ অবিনাশী কল উৎপন্ন হ'ল)। ৮।

সংক্ষেপে জগতৰ উৎপত্তি ক্ৰম বৰ্ণাইছে—পুৰুষোত্তম পৰমব্ৰহ্ম সৃষ্টিৰ সংকল্পৰূপ তপস্যাবদ্ধাৰা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে ‘বহু হম’ এনে ঈক্ষণ-বিশিষ্ট হ’ল (ছান্দোগ্য ৬।২৩, গজাশি ওলাব খোজা গুটিটোৰ দৰে স্ফীত হ’ল—ষষ্ঠ মন্ত্ৰত কোৱা অত্যন্ত সূক্ষ্মৰূপ অপেক্ষাই স্কুল হৈ গ’ল। তাৰপৰা সৰ্বপ্ৰাণীৰ ভোগ্যৰূপে অব্যাকৃত প্ৰকৃতি বা মায়া অভিযুক্ত হ’ল—সৃষ্টি সংকল্পৰে ব্যাকৃত হ’বলৈ উন্মূখী হ’ল। তাৰ ফলত প্ৰাণ অৰ্থাৎ সমষ্টিজ্ঞান-ক্ৰিয়াশক্তিসম্পন্ন জগদাত্মা হিৰণ্যগৰ্ভ আবিৰ্ভূত হ’ল। হিৰণ্যগৰ্ভৰপৰা অস্তঃকৰণ মন, মনৰপৰা আকাশ আদি পঞ্চভূত, তাৰপৰা ক্ৰমে সমস্ত প্ৰাণী আৰু তাৰ বাস-স্থান ভূলোক আদি লোকসমূহ, সেই লোকসমূহত কৰ্ম আৰু তাৰ অবশ্যস্বাতী সুখ-দুখৰূপ ফল—এই প্ৰকাৰে সম্পূৰ্ণ-জগৎ উৎপন্ন হ’ল ॥৮॥

য়ঃ সৰ্বজ্ঞঃ সৰ্ববিদ্, যস্য জ্ঞানময়ং তপঃ।

তস্মাদেতদ্ ব্ৰহ্ম নাম রূপমন্নং চ জায়তে ॥৯॥

য়ঃ (যি পৰমাত্মা পুৰুষোত্তম) সৰ্বজ্ঞঃ (সৰ্বদৰ্শকৰূপে জ্ঞানবান), সৰ্ব-
বিদ্ (ব্যাপ্তিকৰণেও সকলোকে জানোঁতা), যস্য (যাৰ) জ্ঞানময়ং তপঃ
(সৰ্বজ্ঞৰূপেই তপস্যা), তস্মাৎ (সেই পুৰুষোত্তমৰপৰা) এতৎ ব্ৰহ্ম (এই
বিৰাট-ৰূপ—জগৎ) চ (তথা) নাম রূপম্ অন্নম্ (নাম, রূপ আৰু
খাদ্যবস্তু) জায়তে (উৎপন্ন হ’ল) ॥৯॥

সেই পৰমাত্মাপুৰুষে সকলোকে জানে—সাধৰণৰূপেও বিশেষৰূপেও । তেওঁৰ সৰ্বজ্ঞানময়তাই তপস্যা ; জগতৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ কষ্টমহনৰূপ কোনো তপস্যা তেওঁ কৰিব নালাগে । সেই পুৰুষোত্তমৰ সংকল্পমাত্ৰৰপৰা ‘অপৰব্ৰহ্ম’ নামে কথিত এই প্ৰত্যক্ষ বিৰাট্ৰূপ জগৎ অভিব্যক্ত হ’ল । সেইদৰেই সমস্ত প্ৰাণীৰ আৰু লোকসমূহৰ নাম আৰু ৰূপৰ ব্যৱস্থা হ’ল । আকৌ জীৱৰ জীৱন-যাপনৰ কাৰণে ভিন্ন ভিন্ন ঋতুও উৎপন্ন হ’ল ।

[“কাক জানিলে সৰু জনা হয়”—শৌনকৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত মহৰ্ষি অগ্নিৰাই বুজালে যে, বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ পৰম কাৰণ পৰমাত্মা পুৰুষোত্তম । সেই সৰ্বাধাৰ, সৰ্বজ্ঞ, সৰ্বকৰ্তা, সৰ্ববিধাতা পৰমপুৰুষক জানিলেই জগতৰ সমস্তকে জনা হৈ যায় ।] ১৯॥

প্ৰথম খণ্ড সমাপ্ত

দ্বিতীয় খণ্ড

তদেতৎ সত্যং যন্তেষু কৰ্মাণি কৰয়ো যাত্না—

পশ্যন্তানি ত্ৰেতায়াং বহুধা সন্ততানি ।

তান্যাচৰথ নিয়ন্তং সত্যকামা এষ ৰঃ

পশ্চাঃ সূৰুতস্য লোকে ॥১॥

তৎ এতৎ সত্যম্ (সেই এইটো সত্য যে) কব্ধঃ (জানী ঋষি-
সকলে) যশ্বেষু (বেদমন্ত্ৰবোৰত) ঞানি কৰ্মাণি (যিবোৰ কৰ্ম) অপশ্চন্
(দেখিছিল), তানি (সেইবোৰ) ত্ৰেতাযাম্ (তিনিও বেদত) বহধ
(বহুপ্ৰকাৰে) সন্ততানি (বিস্তীৰ্ণভাৱে আছে) সত্যাকামাঃ (সত্যাসুসন্ধা
তোমালোকে) তানি (সেইবোৰ কৰ্ম) নিম্বতম্ (নিম্নমূৰ্ধক) আচৰণ
(আচৰণ কৰা) । লোকে (এই মন্ত্ৰবাদেহত) ব্ৰঃ (তোমালোকৰ) এষঃ
(এয়াই) স্কৃতস্য পথঃ (স্কৰ্মকৰণৰ পথ) ॥১।

[প্রথম খণ্ডত অবশ্যই জ্ঞানিবলগীয়া বুলি কোৱা
অপৰাবিদ্যাৰম্বকপ আৰু তাৰ ফল সমন্ধে কোৱা হৈছে—]
এইটো সত্য কথা যে, মহামনস্বী ঋষিসকলে বেদ-মন্ত্ৰবোৰত
পুৰুষাৰ্থসাধক যিবোৰ কৰ্মকাণ্ড দেখা পাইছিল, সেইবোৰ
নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্মৰ ঋক্, যজুঃ আৰু সাম এই তিনিও
বেদত * বহুপ্ৰকাৰে বিস্তৃত বৰ্ণনা আছে (গীতা ৪।৩২)। পাৰমা-
থিক সত্যসন্ধানীলোকে সেই বেদবিহিত কৰ্মবোৰ যথানিয়মে
সংযতচিত্তে আচৰণ কৰা আবশ্যক (গীতা ৩।৮-৯ : ৭।২৮ :
১৮।২৩)। মন্ত্ৰবাদেহ লাভকৰি সৎকৰ্ম কৰিবলৈ এয়েই একমাত্র
পথ ॥১॥

* প্রধানতঃ এই তিনিকেই বেদৰ সংখ্যাত ধৰা হয়। য'তে ত'তে
'বেদত্ৰয়', 'এয়ী' বুলি এই ঋক্, যজু আৰু সাম এই তিনি বেদ হে লক্ষ্য
কৰা হয়। এনেকৈ উল্লেখহোৱা স্থলত চতুৰ্থ অথবা বেদক উক্ত তিনি
বেদৰ অন্তৰ্ভুক্তী বুলি ঞানি লোৱা হয়।

যদা লেলায়তে হ্যৰ্চিঃ সমিক্ষে হব্যবাহনে ।

তদাজ্যভাগান্তৰ্বেণাহুতীঃ প্ৰতিপাদয়েৎ ॥২ ॥

যদা হি (যেতিয়াই) হব্যবাহনে সমিক্ষে (দেৱতালৈ হৰি বহন
কৰি নিয়া অগ্নি প্ৰজ্জলিত হলে) অৰ্চিঃ (তাৰ শিখা) লেলায়তে
(ললিহান হয়), তদা (তেতিয়া) আজ্যভাগৌ ব্ৰহ্মবৎ (আজ্যভাগ
আহুতি দুটাৰ মাজত) আহুতীঃ প্ৰতিপাদয়েৎ (অন্য আহুতিবিলাক
অৰ্পণ কৰিব) ॥২॥

অগ্নিহোত্ৰীলোকে তেওঁলোকৰ আহৱনীয় অগ্নি প্ৰজ্জলিত
হৈ যেতিয়া তাৰ শিখা লক্ষ-লকাই বাঢ়ি যায়, তেতিয়া
আজ্যভাগ নামে আহুতি দুটাৰ মধ্যৱৰ্তী কৰি অন্য আহুতি
বিলাক অৰ্পণ কৰিব লাগে ।

[হোমবিধি অনুসাৰে প্ৰজ্ঞাপাত আৰু ইন্দ্ৰব উদ্দেশ্যে
'আঘাৰ' নামক আহুতি দুটা দিয়াৰ পাছত অগ্নিৰ উত্তৰ
ফালে 'অগ্নয়ে স্বাহা' বুলি এক আহুতি আৰু দক্ষিণফালে
সোমায় স্বাহা' বুলি এক আহুতি দিয়া হয় । এই দুটা
আহুতিৰ নাম 'আজ্যভাগ' । এই 'আজ্যভাগ' দুটাৰ মধ্যৱৰ্তী
কৰি অৰ্থাৎ অগ্নিৰ মাজত অন্য আহুতিবোৰ অৰ্পিত হোৱা
বাঞ্ছনীয় ।

এই মন্ত্ৰৰ পৰা বুজা যায় যে, আহুতি দিয়াৰ সময়ত
প্ৰদীপ্ত অগ্নিশিখা লক্ষ-লকাই থাকিব লাগে; তেনে হৈ নাথাকিলে
আহুতি দিয়া উচিত নহয়] ॥২॥

য়স্যাগ্নিহোত্রমদর্শমপৌর্ণমাস-

মচাতুর্মাস্যমনা গ্রন্থণমতিথির্জিতং চ।

অহতমতৈবদেবমারিধিনা হৃত-

মাসপ্তমাংস্তস্য লোকান্ হিনস্তি ॥ ৩ ॥

য়স্য (যাব) অগ্নিহোত্রম্ (নিত্যকর্তব্য অগ্নিহোত্র যাগ) অদর্শম্ (দর্শনগতহিত) অপৌর্ণমাসম্ (পৌর্ণমাসভাগ বহিত) অচাতুর্মাসম্ (চাতুর্মাস্যকর্ম বহিত) অনাগ্রণম্ (আগ্রণকর্ম বহিত) অতিথির্জিতম্ চ (আক অতিথি-দেবতা বহিত) অহতম্ (বিহিতসময়ত অহতি-কাল বহিত) অতৈবদেবম্ (বৈবদেবকর্মণীন) অরিধিনা হৃতম্ (পাত্তবিধি এবি আহতি দিয়া হয়), [সেই অগ্নিহোত্র কর্মই] তস্য (সেই অগ্নিহোত্রী) আসপ্তমান্ লোকান্ (ভূবান্ সপ্তম লোক পবিত্র) হিনস্তি (নাশ কবি দিতে) ১.৩।

[যি অগ্নিহোত্রী, তেওঁ যাবৎজীবন হোম্যাগ্নি নির্বাপিত নোহোত্রাকৈ সংবক্ষিত থাকে। সেই জলি থকা অগ্নিকুণ্ড প্রত্যহ পুরা 'সূর্য্যায় স্বাহ' 'প্রজাপত্যে স্বাহা' আক গবুনি 'অগ্নয়ে স্বাহ', 'প্রজাপত্যে স্বাহা' এইরূপে প্রাতঃ আক সায় সময়ত দুটি দুটি আভিতি দান য় বিধি। এই অগ্নিহোত্রী অঙ্গ নহলেও অগ্নিহোত্রী পক্ষে কিছুনা অংশ কর্তব্য আহি পাবে (অতপথ ব্রাহ্মণ ১ম কাণ্ড)। সেই বিলাক কর্তব্যও যথাবিধি সম্পাদিত নহলে সেই অগ্নিহোত্র কর্ম য় কিংক ২গাঁই কৈছে—] প্রতি অমাবস্যাতে কর্তব্য 'দর্শ' য়াগ আক প্রতি

পূর্ণিমাতে কর্তব্য 'পৌর্ণমাস' যাগ যি অগ্নিহোত্রীয়ে আচরণ
নকরে, আকৌ প্রোতি চাবিমাংস অমৃতবে অমৃতবে পূর্ণিমাতে
কর্তব্য 'চাতুর্মাস' যাগ, বর্ষা-শবৎ আক বসন্ত ঋতুতে কর্তব্য
নবান্নবছাবা 'আগ্র্যগ্ন'কর্ম' (শতপথ ব্রাঃ, ২য় কাণ্ড) আক
অতিথিসেবা নকরে, যথানিদিগ্গে সময়ত আছতি-প্রদান আক
'বৈশ্বদেব'কর্ম যদি নহয়, প্রোতঃ ১।৩৭ হোমো যদি আত্মীয়
বিধিবে নহয়, তেনেহলে সেই অগ্নি-হোত্রীর আগ্নেহোত্র্যকর্মের
কলত লভ্য (ভুলোকবপনবা সত্যলোকপয়ন্ত) সাতো
লোকেই বিনষ্ট হৈ যায়। অর্থাৎ তেঁওর প্রাপ্য সেই সাতো
লোকের ভোগ-সুখ আদিবপনবা বঞ্চিত হয় ॥৩॥

কালী কবালী চ মনোজবা চ
সুলোহিতা যা চ সুধুত্ববর্ণা ।
ক্ষুলিঙ্গিনী রিশ্বকচা চ দেবী
লেনায়মানা ইতি সপ্তজিহ্বাঃ ॥৪॥

যা কালী কবালী চ মনোজবা চ সুলোহিতা চ সুধুত্ববর্ণা
ক্ষুলিঙ্গিনী চ রিশ্বকচা দেবী ইতি সপ্ত (এই সাত) লেনায়মানা
জিহ্বাঃ (লক্-লকাই থকা অগ্নিবৃদ্ধিতা) ॥৪॥

অগ্নিব লক্-লকাই উঠা জিহ্বা এই সাতখন-কালী,
কবালী, মনোজবা, সুলোহিতা, সুধুত্ববর্ণা, ক্ষুলিঙ্গিনী আক

দেবী বিশ্বকৰ্ণী । এই সাতখন জিভাৰ যি কোনোখন লেলিহান
হৈ উঠিলে আহুতি-প্ৰদান কৰিব লাগে ॥৪॥

এতেষু যশ্চবতে ভ্রাজ্জমানেষু
যথা কালং চাহুতয়ো হ্যাদদায়ন ।
তং নয়ন্ত্যেতাঃ সূর্যস্য বশ্ময়ো
যত্র দেৱানাং পাতবেকোঽধিৱাসঃ ॥৫॥

যঃ চ (যি কোনো অগ্নিহোত্ৰীয়ে) এতেষু ভ্রাজ্জমানেষু (এই
দেৱীপায়মান জিভাবোৰত) যথাকালম্ (ঠিক সময়ত) চবতে (আহুতি
দান কৰে), তম্ (সেই অগ্নিহোত্ৰীক) এতাঃ আহুতয়ঃ (এই আহুতি
বোৰে) হি (নিশ্চয়) আদদায়ন (লগত লৈ) সূর্যস্য বশ্ময়ঃ (সূৰ্যৰ
কিবশৰূপে) নয়ন্তি (তালৈ লৈ যায়) — যত্র (য'ত) দেৱানাম্ (দেৱ-
সকলৰ) একঃ সৰ্বাগ্ৰণী) পতিঃ (স্বামী) অধিৱাসঃ (নিবাস কৰে) ॥৫॥

পূৰ্বমন্ত্ৰত কোৱা প্ৰজ্জলিত অগ্নিৰ লেলিহান জিভাবোৰত
যি অগ্নিহোত্ৰীলোকে শাস্ত্ৰবিধিমেতে যথাসময়ত আহুতিদান-
আদি কৰ্মাকৰ্ত্তা কৰে, তেওঁ মৰিলে নিশ্চয়েই এই আহুতি-
বোৰে তেওঁক লগত লৈ সূৰ্যৰশ্মিৰ মাজত মিলি গৈ সেই
স্থান পোৱায়গৈ, য'ত দেৱতাসকলৰ সৰ্বাগ্ৰণ্য দেৱৰাজ ইন্দ্ৰ
স্বয়ং অধিষ্ঠিত আছে ॥৫॥

এহ্যোহ্যতি তমাহুতয়ঃ সূৰ্ৱৰ্চসঃ
 সূৰ্যস্য বশ্মভিয়জ্জমানং বহন্তি ।
 প্ৰিয়াম্ ৱাচমভিৱদন্ত্যোচয়ন্ত্য-
 এব ৱঃ পুণঃ সূৰুতো ব্ৰহ্মলোকঃ ॥৬॥

সূৰ্ৱৰ্চসঃ (দীপ্তিমন্ত) আহুতয়ঃ (আত্মিবোৰে) এহি এহি (আহা
 খাহা) এনঃ (এই) বঃ (তোমালোকৰ) সূৰুতঃ (শুভকৰ্মৰ ফলত
 লাভকৰা) পুনাঃ ব্ৰহ্মলোকঃ (পবিত্ৰ লক্ষ্যস্থল, ভোগোপযোগী স্বৰ্গ-
 লোক) ইতি (এইদৰে) প্ৰিয়াম্ ৱাচম্, (ভাললগা কথা) অভিৱদন্ত্যঃ
 (বাৰে বাৰে কৈ) অচয়ন্ত্যঃ (আদৰ-সংকাৰ কৰি) তম্ যজ্জমানম
 (সেই যজ্জমানক) সূৰ্যস্য বশ্মভিঃ (সূৰ্য-কিৰণৰ মাৰ্জেদি) বহন্তি
 (লৈ যায়) ॥৬॥

জাজ্জল্যমান অগ্নিশিখাত দিয়া আহুতিবোৰ (একাগ্ৰ অন্তঃ-
 কৰণেৰে কৰা অনান্য সংকৰ্মবোৰো) অতিশয় দীপ্তিমন্ত
 হৈ সূৰ্যকিৰণত পৰিণত হয় আৰু দেহত্যাগৰ কালত
 কয়—‘আহা, আহা, এই তোমাৰ কৰ্মৰ ফলত লভ্য
 পৰম বাঞ্ছনীয় লক্ষ্য পবিত্ৰ স্বৰ্গলোক’। এনেদৰে প্ৰিয়
 কথা কৈ আদৰ-সাদৰ কৰি সেই ষাগ-যজ্ঞাদিকৰ্মকাৰী ভোগা-
 ভিলাষী যজ্জমানক সূৰ্য-বশ্মিৰ পথেদি স্বৰ্গলোকলৈ লৈ যায়।

ইয়াত স্বৰ্গকে ব্ৰহ্মলোক বোলাৰ অৰ্থ বোধহয়—কামনা-
 কুল লোকৰ মনত স্বৰ্গয়ে পুৰুষৰ পৰমপুৰুষাৰ্থ—ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি।
 গীতাতো ‘সকামীলোকে স্বৰ্গকে পৰমপুৰুষাৰ্থ মানে’ বুলি
 ভগৱানৰ শ্ৰীমুখেদি ব্যক্ত হৈছে (গীতা ২৪৩) ॥৬॥

শ্রবী হ্যেতে অদৃঢ়া যজ্ঞকপা
 অষ্টাদশোক্তম্বৰং য়েযু কৰ্ম ।
 এতচ্ছ্যেয়ো য়েহভিনন্দান্তি মূঢ়া
 জবামৃত্যুং তে পুনৰ্বেদাপি যন্তি ॥৭॥

হি (নিশ্চয়) এতে যজ্ঞকপা: (এই যজ্ঞকৰণ) অষ্টাদশ শ্লোক
 (ওষ্ঠবধন নাও) অদৃঢ়া: (দৃঢ় নহয়) য়েযু (যিবিলাকত) অববৰ্ণ্য কৰ্ম
 (উপাসনাবৰ্জিত আত্মস্বৰূপৰ সকাৰ কৰ্ম) উক্তম্ (কোৱা হৈছে),
 এতৎ শ্ৰেয়: (এয়েই কল্যাণৰ পথ মানি) য়ে মূঢ়া: (যি সকল মোহমত
 লোকে) অভিনন্দন্তি (তোক প্রশংসা কৰে), তে (তেওঁলোকে) পুনঃ
 অপি (বাৰেবাৰ) জবা-মৃত্যুং এৱ (বুঢ়া হোৱা আৰু মৰা—এই
 দুটাৰ দশালৈকে) যন্তি (যায়) ॥৭॥

[অৰ্গলোকাদিৰ সাধক যজ্ঞাদি সাকামকৰ্ম আৰু তাৰ ফলত
 পাবপৰা ইহকাল আৰু পৰকালৰ ভোগ-সুখ আদিৰ তৃচ্চ-
 তাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—] যজ্ঞকৰণ শুভকৰ্মবোৰ ঘেনিবা
 একোখন নাও আৰু তাৰ সংখ্যা ওষ্ঠৰ বুলি কোৱা হৈছে।
 ইয়াবপৰা অনুমান হয় যে, দৰ্শ, পৌৰ্ণমাশ, চাতুৰ্মাস্য আদি
 ভেদে যজ্ঞৰ ওষ্ঠৰ প্ৰকাৰ প্ৰধান ভেদ হ'ব। ভগৱানৰ কৰ্ম-
 বোধত যিবোৰ কৰ্ম উপাসিত হোৱা নাই, নিজৰ কৰ্তৃত্বা-
 ভিমানত কলাকাজকা কৰি অনুষ্ঠিত যজ্ঞকৰণ যি ওষ্ঠবধন
 দ্বাৰ্ত, সেইবোৰ সূদৃঢ় নহয়। সেইবোৰেৰে সংলাবসাপৰ
 প্ৰাপ্ত হোৱা দৃবতে থাকক, এই লোকতে বৰ্তমান ভূমি থকা

তুংজ্জালাকপ এক নৈখনকে পাৰ হৈ স্বৰ্গলোকপৰ্যন্ত
 ঘাবণবাঙ সন্দেহ হে; কিয়নো এইধৰণে তৃতীয়মন্ত্ৰত
 কোৱামতে সেইবোৰৰ কোনো অঙ্গ থাকি পাল সাধকৰ
 বাঞ্ছিত স্বৰ্গাদিলোকৰ প্ৰাপ্তি নহয়, আদ্বাটতে ভাগি-ছিপি
 যায়। সেইকাৰণে সেই নাৰ্ভবোৰ অদৃঢ়, তাত কোনো
 ভৰসা নাই। এইকথা স্তব্ধি যিবোৰে মোহমন্ত্ৰ হৈ এই
 কমবোৰৰে প্ৰশংসা কৰি তাকে কল্যাণৰ পথ বুলি মানে,
 নিশ্চয় তেওঁলোকে বাৰংবাৰ সংসাৰলৈ আহি বুঢ়া হোৱা
 আৰু মৰাৰ যাতনা পাই থাকিব লাগিব ॥৭॥

অদ্বিধ্যায়ামন্ত্ৰে বৰতমানাঃ

স্বয়ং ধাৰাঃ পণ্ডিতং মন্যমানাঃ ।

জ্ঞাং ঘনমানাঃ পৰিয়ান্তি যুতা

অন্ধে নৈব নাংয়মানা যথা ক্কাঃ ॥৮॥

অদ্বিধ্যায়াম্ অন্তৰে (অবিধ্যাৰ ভিতৰতে) বৰ্তমানাঃ (থকা)
 স্বয়ং ধাৰাঃ (নিজক-নিজেই বুদ্ধিমান বুলি ভগ্না) পণ্ডিতং মন্য-
 মানাঃ (আক জানো বুলি নিজক বৰাইকৰা) যুতাঃ (মুৰ্খবোৰে)
 জ্ঞান্যমানাঃ (বাৰে বাৰে কট খাই খাই) অন্ধে এব (অন্ধৰ
 বাৰায়েই) নীঃমানাঃ (পৰিত্যক্ত হোৱা) অক্কাঃ যথা (অন্ধবোৰৰ
 যথ) পৰিয়ন্তি (পৰিত্ৰয় কৰি থাকে) ॥৮॥

যদি অন্ধ (কণা) মামুহক বাট দেখুৱাওঁতা জনো অন্ধ (কণা) হয়, তেতিয়া তেওঁ যেনেকৈ যাবথোজা ঠাই নাপায়গৈ, বৰঞ্চ মাজবাটত ছলে-জোঙে বিন্ধি বা ঝালে-ডোঙে পৰি নাইবা গৰু-পশু আৰু জেওৰা-জপনাত ঠেকা-ঠুকলি খাই নগুৰ-নাগতি হয় ; সেইদৰেই জ্ঞানৰ গোক-ভাপকে নোপোৱা অথচ নিজক নিজে বুদ্ধিমান আৰু পৰম জ্ঞানীপুৰুষ বুলি বৰাই কৰি শাস্ত্ৰ আৰু মহাপুৰুষসকলৰ বাণীৰ মৰ্ম লুপ্তি সেই-বোৰক নিজ-স্বার্থৰ অনুকূলে যি সকলে ব্যৱহাৰ কৰে, তেনে মোহান্ধবোৰে বাসনামূৰূপে নানা যোণিত বাৰে-বাৰে জন্মি বাৰে-বাৰে মৰি, ঘূৰি-পকি অনন্তকাললৈ জীয়াতুভোগ কৰিব লগা হয় ॥৮॥

অবিজ্ঞায়াম্ বহুধা বর্তমানা

রয়ং কৃতার্থা ইত্যাভিন্যস্তি বালাঃ ।

য়ং কর্মিনো ন প্রবেদয়ন্তি বাগাং

তেনাতুৰাঃ ক্ষীণলোকাশ্চ্যবন্তে ॥ ৯ ॥

অবিজ্ঞায়াম্ (অবিজ্ঞাত) বহুধা (বহুত বৰমে) বর্তমানা : (প্ৰবৰ্ত্তন কৰা) বালাঃ (অস্থিৰমতি নুৰ্ণবোৰে) রয়ম্ কৃতার্থাঃ (আমি কৃতার্থ হলেঁ) ইতি অভিমন্যস্তি (এনে অভিমানী হৈ পৰে) । যং (যিহেতুকে) কর্মিণঃ (সকাম কৰ্মীলোকে) বাগাং (বিষয়া-সক্তিৰ কাৰণে ন প্ৰবেদয়ন্তি কৰ্মৰ যথার্থ তত্ত্ব লুপ্তে) । তেন (সেই হেতুকে) আতুৰাঃ (বাৰংবাৰ জুৰত আতুৰ হৈ) ক্ষীণলোকাঃ (কৰ্মোপার্জিত লোকৰপৰা ভ্ৰষ্ট হৈ) চ্যবন্তে (পৰি পৰে) ॥৯॥

পূৰ্ণমন্ত্ৰত কোৱাদৰে হিঁসকলে ইহলৌকিক আৰু
পাৰলৌকিক ভোগৰ বাসনাৰে সাংসাৰিক উন্নতিসাধক
হৰেক-বৰুৱাৰ সন্ধানকৰ্ত্তা মগা পৰ্যোভাৰে গাণি থাকে.
সেই অবিদ্যামগ্ন অজ্ঞানীবোৰে ল'ৰামানুজহৰদৰে গপত ওফলি
জাৰে যে, 'মই কৃতার্থ হৈ গলো'। ভোগাসক্তিৰ কাৰণে
সাংসাৰিক উন্নতিৰ বাহিৰে অন্য যে কিবা পৰমকল্যাণ
আছে তালৈ তেওঁলোকৰ খবৰ নাই আৰু এই খবৰো
তেওঁলোকে পোৱা নাই যে, এই মনুষ্যজীৱনেই মাত্ৰ সেই
চিৰানন্দময় পৰমসুখধামলৈ যাবপৰা একমাত্ৰ অধঃপা ; এনে
অজ্ঞতাৰ কাৰণে তেওঁলোকে জনমে জনমে কষ্টভোগ কৰে,
আৰু সন্ধানকৰ্মৰ ফলোপাৰ্জিৎ স্বৰ্গাদিভোগৰ অন্ত পৰিলে
আকৌ ওললৈ খহি পৰে ॥ ১ ॥

ইষ্টাপূৰ্ত্তং মন্যমানা বৰিষ্ঠা

নান্যচ্ছ্ৰয়ো ৱেদয়ন্তে প্রযুতাঃ ।

নাকস্য পৃষ্ঠে তে সূকৃতেহনুভূত্বে-

মং লোকং হীনতৰং বা বিশন্তি ॥ ১০ ॥

ইষ্টাপূৰ্ত্তম্ (শ্ৰোত আৰু স্মৰ্ত্ত কৰ্মবোৰ) বৰিষ্ঠম্ (শ্ৰেষ্ঠ) মন্যমানাঃ
(মানিলোৱা) প্রযুতাঃ (বিষয়াসক্ত মূৰ্খবোৰে) অন্যং (তাৰ বাহিৰে আন
কিবা) শ্ৰেয়ঃ (পৰম কল্যাণসাধক আছে বুলি) ন ৱেদয়ন্তে (না জানে) ।
তে (তেওঁলোকে) সূকৃতে (পুণ্যকৰ্মৰ ফলস্বৰূপে) নাকস্য পৃষ্ঠে (স্বৰ্গ-
লোকত) অনুভূত্বা (কৰ্ম অনুযায়ী প্ৰাপ্য ভোগ-সুখ অনুভৱ কৰি) ইয়ম্
লোকম্ (এই মনুষ্যলোকত) বা (কিংবা) হীনতৰম্ (অতিহীন মানিত)
বিশন্তি (জন্মেন কৰে) ॥ ১০ ॥

সাংসাৰিক ভোগাসক্ত অৰ্জুনাণী মানুহবোৰে শ্ৰুতি আৰু
স্মৃতিবিহিত স্বৰ্গাদি ফলপ্ৰকাশক 'ইঃ' আৰু 'পূত্ৰ' কৰ্মবোৰকে
(প্ৰশ্ন ১।৯) পৰম কৰ্ম্যাণ-সাধক বুলি মানে আৰু তাতকৈ
আন কিবা পৰমার্থসাধক আছে বুলি নাজানে। এই
কথাকে গীতাত শ্ৰীভগৱানেও কৈছে যে, "বেদৰ ফলশ্ৰুতি
প্ৰকাশক বাক্যত অমুৰক্ত অল্পজ্ঞ লোকে শুনি ভাস-লগা
ব্ৰেদ বাকাৰ দেহ ই দি কামনাকুল অন্তঃকৰণেৰে সেই সেই
বিভিন্ন কৰ্মৰ আচৰণ কৰে আৰু তাৰ বাহিৰে আন একো
কৰ্ত্তব্য নাই বুলি মতবাদ পোষণ কৰে (গীতা ২।৪২)"।
সেইবোৰ কৰ্মকে পৰমেশ্বৰ কৰ্ম বুলি ভাব কৰি ফলাকাজ্জ্বা
নোহোৱাকৈ কৰ্ত্তব্যবোধত কৰিলে (গীতা ২।৪৭) যে পৰমার্থ-
সাধন হয়, ফলশ্ৰুতিবোৰ যে কৰ্মত প্ৰেৰণা দিবলৈ হে—
এই কথা তেওঁবিলাকে নুবুজে *। সেইকাৰণে তেওঁবিলাকে

* ভাগৱতে কয়—বেদবিহিত কৰ্মবোৰ ফলাকাজ্জ্বা নাৰাখি
ঈশ্বৰাৰ্ণ-বুদ্ধিৰে শক্তিমতে কৰি গলে সেই কৰ্মৰ বন্ধন বা তাৰ ফল-
ভোগ কৰিব নালাগে, তেওঁৰ পৰমশুকৰ্ষৰ্থ সিদ্ধি হয়। বেদাদি
শাস্ত্ৰত যিবোৰ ফলৰ কথা শুনা যায় সেইবোৰ কৰ্মত আগ্ৰহ জন্মা-
বলৈ হে। যেনেকৈ চেনি দিম বুলি ফুলাই লৰাক ধৰব খুণ্ডিব হয়।

“হেদোক্তমেত কৰ্মাণো নিঃসঙ্গোৱণিতমীৰবে।

নৈৰ্জৰ্ম্য লভতে সিদ্ধিং বোঃনাথা ফলশ্ৰুতিঃ” ॥ (ভাঃ ১।১।৩।৪৭)

কীৰ্ত্তনতো শব্দবদেৱে কৈছে—“নুবুজে বেদ অভিজ্ঞায় গুঢ়।

কৰ্মকো কৰিবে নজানে শূঢ় ॥

মূৰ্খ হয়্য বোলে মই পণ্ডিত।

নষ্ট কৰি ফুৰে আনৰো চিন্ত ॥

নিষ্কামে কৰিয়া লকল কৰ্ম।

বিমুক্ত অৰ্পিব সি লব্ধ ধৰ্ম” ॥

কৰা বেদোক্ত পুণ্যকৰ্মৰ ফলস্বৰূপে বাসনাৰ অন্তৰ্গত স্বৰ্গাদি
সুখ উপভোগ কৰে আৰু ফলভোগৰ অন্তৰ্গত আকৌ এই মনুষ্য-
লোবলৈ অথবা তাতোকৈ নীচযো নলৈ—জঘন্য ন কাৰ্দিগৈ
বাব লগা হয়। কাৰণ “অৱশ্যমেৱ ভোক্তব্যং কৃতং কৰ্ম শুভাশু
ভম্”। অৰ্থাৎ ‘শুভই শুভক বা অশুভই হওঁক,’ কৃত-কৰ্মৰ
ফল অৱশ্যেই ভুগিব লাগিব’। সেইকাৰণেই “যতক স্মৃত
মানে কৃত্যত অসিৱ” ॥১০॥

তপঃশ্ৰদ্ধে য়ে ত্ৰ্যপৱসন্ত্যনণ্যে

শান্তা বিদ্যাংসো ভৈক্ষৱাঃ চবন্তঃ।

সূৰ্যদাৰেণ তে বিবজ্জা প্রয়াত্তি

য়ত্নায়তঃ স পুৰুষো হ্যৱ্যয়াত্মা ॥১১॥

হি (কিন্তু) য়ে (যি সকল) প’শ্ৰুঃ (সংযতেশ্ৰিয়) বিদ্যাংসঃ (জ্ঞাননিষ্ঠ
গৃহস্থই [আৰু যি সকল] ভৈক্ষৱাঃ চবন্তঃ (ভিক্ষাবৃত্তি অবলম্বন কৰি)
অবণ্যে (নিৰ্জনত বাস কৰি) তপঃ শ্ৰদ্ধে (নিদ্রা নিদ্রা বাঁশ্রমবিহিত-
কৰ্ম আৰু উপাসনা) উপৱসন্তি (সেৱন—অন্তৰ্ধান কৰে), তে (সেইসকল)
দ্বিবজ্জাঃ (পাপ-পুণ্যৰূপ ধূলি নলগাকৈ) সূৰ্যদাৰেণ (সূৰ্যৰ পথেদি)
প্রয়াত্তি (তোলৈ প্ৰয়াণ কৰে) যত্ন হি (য’ত) অয়তঃ (অবিনাশী)
অৱ্যয়াত্মা (ক্ষয়-বৃদ্ধি শূন্য) সঃ পুৰুষঃ (সেই পৰমপুৰুষ অৱস্থিত
আছে) ॥১১॥

[মানৱী-জীৱনৰ মহত্ব বুজি যিসকলৰ অন্তঃকৰণত পৰ-
মাৰ্থতত্ত্ব জানিবলৈ আৰু পৰমেশ্বৰক সাক্ষাৎ পাবলৈ ঐকা-

স্থিতক ইচ্ছা জাগি উঠিছে, সেইসকলৰ চৰিত্ৰ কিন্তু পূৰ্বোক্ত
ভোগাসক্ত লোকসকলতকৈ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত ।] তেওঁলোক বনত
বাসকৰা বানপন্থী হওক বা ভিক্ষাবৃত্তিৰে জীৱন-নিৰ্বাহ কৰা
নৈষ্ঠিক ব্রহ্মচাৰী হওক অথবা শাস্ত্ৰস্বভাৱ জ্ঞাননিষ্ঠ গৃহী-
লোকেই হওক, তেওঁলোকে তো সদা-সৰ্বদা তপ আৰু
শ্রদ্ধাৰেই সেৱন কৰে, অৰ্থাৎ নিজ-নিজ বৰ্ণ আৰু আশ্রম
অনুসাৰে যেতিয়াৰ যি কৰ্তব্য কৰ্ম, সেইবোৰ শাস্ত্ৰৰ
আজ্ঞা মানি কোনো কামনা নকৰাকৈ পালন কৰি যায়
আৰু বিবৰণবিক্ষিপ্ত ইন্দ্রিয়বোৰক সংযত কৰি একান্ত
বিশ্বাসেৰে পৰমেশ্বৰক জানিবলৈ আৰু পাবলৈ সাধন-ভজন
কৰে । এই কাৰণে তেওঁলোকৰ পুণ্য-পাপ একো নাই — পুণ্য
পাপৰ ধূলি মাকতি নলগা বাবে সেইসকল নিৰ্মলাস্ত:-
কৰণ হয় আৰু সংসাৰবন্ধন শিঠিল হৈ যায় । সেইসকল
সজ্জন—য'ত নিত্য নিৰ্বিকার অমৃতস্বৰূপ জগদাত্মা পুৰুষোত্তম
বিৰাজমান—তালৈ সুধকিৰণৰ মাজেদি চলি যায় (গীতা
১৫।৫) ॥ ১১ ॥

পৰীক্ষ্য লোকান্ কৰ্মচিহ্নান্ ব্রাহ্মণো

নিৰেদনায়ান্নাস্ত্যকৃতঃ কৃতেন ।

তদিজ্ঞানার্থং স গুরুমেৰাভিগচ্ছৎ

সৰ্মমংপাণিঃ শ্ৰোত্ৰিয়ং ব্রহ্মনিষ্ঠম্ ॥ ১২ ॥

কর্মজিতান্ (কর্মৰ ফলত পাবপৰা) লোকান্ (স্বর্গপ্রভৃতিলোকৰ
কথা) পৰীক্ষা (পৰীক্ষা কৰি), কতেন (কৃত কর্মৰদ্বাৰা) অকৃতঃ (স্বতঃ
সিদ্ধ নিত্যবস্তু) ন অস্তি (নিমিলে, এৰদৰে বুজি) ব্রাহ্মণঃ (ব্রহ্মনিষ্ঠ
জন) নিবেদম্ (বৈবৰ্গ্য) অ য়ং (জ্ঞাপ্ত হয়) । নঃ (তেওঁ) তৎ বিজ্ঞা-
নার্থম্ (সেই নিত্য বস্তু জানিবলৈ) ন মৎ গাৰিঃ (সমিধৰ ভাৰ হা হত
লৈ) শ্রোত্রিয়ম্ (বেদজ্ঞানী) ব্রহ্মনিষ্ঠম্ (ব্রহ্মৈকশৰাণ) শুকম্ এষ
অভিগচ্ছৎ (শুভৰ ওচৰলৈকে যায়) ॥১২॥

ব্রহ্ম-প্রাপ্তিৰাজ্ঞাকৰালোকে সকামকর্মৰ ফলস্বৰূপে
ইহলোক আৰু পৰলোকত পাবপৰা সকলো ভোগ-সুখৰ
অনিত্যতা আৰু ছঃখৰূপতা দেখা পায়। তেওঁ নিশ্চিত
ভাৱে বুজি যে, কৰ্তৃহাভিমানৰে ফলপ্রাপ্তিৰ কামনা কৰি
কৰা কর্মবোৰ যেনেকৈ অনিত্য, তাৰ ফলো সেইদৰে
অনিত্য। গতিকে অনিত্য কর্মৰদ্বাৰা নিত্যবস্তু পৰমেশ্বৰ-
প্রাপ্তি হব নোৱাৰে। এনে বিচাৰ কৰি তেওঁৰ কর্মলভ্য
সকলো সাংসৰিক ভোগ সুখলৈ বিবাগ ওপজে। তেতিয়া
সেই ব্রহ্মজিজ্ঞাসুজনে সমিধৰ ভাৰ-ভেটী লৈ আন্তৰিক
জ্ঞান আৰু বিনয়াননত হৈ বেদবাণীৰ মৰ্মজ্ঞ, ব্রহ্মধ্যান-
পৰায়ণ সদগুণৰ শৰণাপন্ন হোৱা উচিত ॥১২॥

তস্মৈ স বিদ্বানুপসন্নায় সমক্

প্রশান্তচিত্তায় শমাবিতায় ।

য়েনাক্ষৰং পুরুষং বেদ সত্যং

প্রোবাচ তাং তদ্বতো ব্রহ্মৱিদ্যাম ॥১৩॥

লঃ বিদ্বান্ (সেই জ্ঞানী-গুরুজনে) উপসন্নায় (সমীপলৈ আহি উপস্থিত হোৱা) সম্যক্ প্রশান্তচিত্তায় (পূৰ্ণভাবে শান্তচিত্ত হোৱা) সমাদিত্যায় (ইন্দ্রিয় সংযমী) তস্মৈ (সেই শিষ্যক) তাম্ ব্রহ্মদ্বিত্বাম (সেই ব্রহ্মদ্বিত্বা) তদ্বতঃ (যথাযথ বিচাৰেৰে) প্রোবাচ (ভাগকৈ বুজাই দিব), য়েন (যাবদ্বাৰা সেই প্ৰবাহ) অক্ষম্ (অবিক্ৰিয়,) সত্যম্ (নিত্য) পুরুষম্ (পৰমপুরুষক) বেদ (জানিব পাৰে) ॥১৩॥

বাসনা-বিভ্রান্ত মন যাৰ শান্ত হ'ল, যাৰ বিষয়-বিক্ষিপ্ত ইন্দ্রিয়বোৰ সংযত হৈ বশীভূত হ'ল, এনে শ্ৰদ্ধাভক্তি-সম্বিত সমীপাগত শিষ্যৰ প্ৰতি সেই ব্রহ্মবাদী জ্ঞানীগুৰুৱে যথাযথ বিচাৰেৰে সৈতে সেই ব্রহ্মদ্বিত্বা ভাগকৈ বুজাই দিব, যাতে সেই শিষ্যই চিৰন্তন অবিক্ৰিয় পৰব্রহ্ম পুরুষোত্তমৰ জ্ঞান লাভ কৰে ॥১৩॥

দ্বিতীয় খণ্ড সমাপ্ত

॥ প্রথম যুগ্মক সমাপ্ত ॥১॥

দ্বিতীয় মুণ্ডক

প্রথম খণ্ড

তদেতৎ সত্যং যথা সূদীপ্তাং পারকাদ্ বিস্ফুলিঙ্গাঃ
সহস্রশঃ প্রভবন্তে সৰুপাঃ।
তথাক্ষবাদ বিবিধাঃ সৌম্য ভাৱাঃ
প্রজায়ন্তে তত্র চৈরাণিয়ান্ত ॥১॥

সোম্য (হে প্রিয়!) তৎ সত্যম্ (দেই পারমার্থিক সত্য) এতৎ
(এই)—যথা (যি দৰে) সূদীপ্তাং পারকাদ্ (প্রজলিত অগ্নিৰূপৰা) সৰুপাঃ
(তাৰ সমান ৰূপবিশিষ্ট) সহস্রশঃ (হেজাৰ-হেজাৰ) বিস্ফুলিঙ্গাঃ
(ফিৰিঙতিবোৰ) প্রভবন্তে (বাহৰে হয়), তথা (তেনেকৈ) অক্ষদ্বাং
(অক্ষৰ ব্রহ্মৰূপৰা) বিবিধাঃ ভাৱাঃ (নানাপ্ৰকাৰ ভাৱণদাৰ্ঘ) প্রজা-
য়ন্তে (জন্মে), চ (আৰু) তত্র এব (তেওঁতেই) অপিয়ন্তি (বিলীন
হৈ যায়) ॥১॥

[অপৰাবিদ্যাৰ স্বৰূপ আৰু ফল বৰ্ণনা কৰি তাৰ তুচ্ছতাও
বুজাই এতিয়া পৰা বিদ্যাৰ বৰ্ণনা আৰম্ভ কৰি মহৰ্ষিঅঞ্জিৰাই
কলে—] প্রিয় শৌনক ! পূৰ্বতেই (প্রথম মুণ্ডকৰ প্রথম খণ্ডত)
মই তোমাক যি পারমার্থিক সত্য-ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ বুজালো, তাক
আকৌ কৈছো, শুনা— যিদৰে বৰকৈ জলি-উঠা জুইকুৰাৰ
পৰা তাৰে সৈতে একে বড়্ আৰু একে শক্তি থকা হেজাৰ-

বিজ্ঞান ফিৰিঙতিবোৰ কেউফালে উফৰি যায়, সেইদৰেই অবি-
ক্ৰিয় পৰমপুৰুষ পৰব্ৰহ্মদৰ্শনা সৃষ্টিকালত অনেকানেক
ভাৱ—মূৰ্ত-অমূৰ্ত পদাৰ্থবোৰ উৎপন্ন হয় আৰু প্ৰায় কালত
তেওঁতেই বিলীন হৈ যায়।

[এই মন্ত্ৰত জুই আৰু ফিৰিঙতিৰ দৃষ্টান্তেৰে ভাৱ
পদাৰ্থবোৰৰ অভিযান্ত্ৰিক কথাহে বুজোৱা হৈছে, বিলীন হোৱাৰ
কথা দৃষ্টান্তত স্পষ্ট নহয়। প্ৰথম মুণ্ডকৰ প্ৰথম খণ্ডৰ সপ্তম
মন্ত্ৰত মৰুতা, মাটি আৰু মনুষ্যদেহৰ দৃষ্টান্ত দি যি কথা
বুজালে, সেই কথাকে ইয়াত অগ্নিৰ দৃষ্টান্ত দি কলে।] ॥১॥

দিৰ্যো হ্যমূতঃ পুৰুষঃ সৰাহ্যাত্মন্তৰো হ্যজঃ।
অপ্ৰাণো হ্যমনাঃ শুভ্ৰো হ্যক্ষৰাৎ পৰতঃ পৰঃ ॥২॥

হি (নিশ্চয়) অমূৰ্তঃ (আকাৰবহিত) দিৱ্যঃ (যন্ত্ৰজ্যোতি)
পুৰুষঃ (পৰিপূৰ্ণ পুৰুষ) সৰাহ্যাত্মন্তৰঃ হি (সমস্তজগন্তৰ বাহিৰ-
ভিত্তৰত পৰিব্যাপ্ত) অন্নঃ (ভন্ন আদি বিকাৰবৰ্জিত) অপ্ৰাণঃ
(প্ৰাণবহিত) অমনাঃ হি (মনো বহিত হোৱা হেতুকে) শুভ্ৰঃ (সুৰ-
ভৰ্য্য); হি (এইকাৰণে) অক্ষৰাৎ (অবিনাশী জীৱাত্মাতকৈ) পৰতঃ
পৰঃ (অতিশয় উত্তম) ॥২॥

নিশ্চয় সেউ নিৰাকাৰ জ্যোতিৰ্ময় পৰমপুৰুষেই সমস্ত
জগন্তৰ বাহিৰে-ভিতৰে পৰিপূৰ্ণভাবে বিদ্যমান (গীতা
১৩।১৫)। তেওঁৰ ভন্ন আদি বিকাৰ নাই। তেওঁ প্ৰাণ আৰু

মনআদি ইন্দ্ৰিয়বাহিত কাৰণে সুবিশুদ্ধ আৰু এই কাৰণেই
সেই সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ পুৰুষ অক্ষৰতকৈ (অবিনাশী জীৱাত্মাত-
কৈ) অতি শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষোত্তম বুলি কথিত হয় (শ্রীতা
১৫।১৬-১৮) ॥২॥

এতস্মাজ্জায়তে প্রাণো মনঃ সৰ্বোন্দ্ৰিয়াণি চ ।
থং জায়ুর্জ্যোতিৰাপঃ পৃথিৱী বিশ্বস্য ধাৰিণী ॥৩॥

এতস্ম ৭ (এই পুৰুষৰূপৰ) প্রাণঃ জায়তে (প্রাণ উদ্ভৱ হ'ল)
চ (আৰু) মনঃ (অন্তৰ্বৰ) সৰ্বোন্দ্ৰিয়াণি (ইন্দ্ৰিয়সমূহ) থম্ (আকাশ)
জায়ুঃ (বায়ু) জ্যোতিঃ (তেজ) আপঃ (পানী) বিশ্বস্য ধাৰিণী
(সমস্তৰে আধাৰ) পৃথিৱী (ভূমি)—[এই সকলোৰেই উৎপন্ন হ'ল] ॥৩॥

এই সৰ্বশক্তিৰূপ পুৰুষোত্তমৰূপৰাই প্রাণ, মন (অন্তঃ-
কৰণ) আৰু সমুদায় ইন্দ্ৰিয়বোৰ উদ্ভৱ হ'ল ; আৰু আকাশ,
বায়ু, জুই, পানী আৰু সমস্তৰে আধাৰ পৃথিৱী—এই পাঁচ
মহাভূত সমুৎপন্ন হ'ল ॥৩॥

অগ্নিসুৰ্য্য চক্ষুৰী চন্দ্ৰসূৰ্যো

দিশঃ শ্ৰোত্ৰে বাগ্ বিৱতাশ্চ রেদাঃ ।

বায়ুঃ প্রাণো হৃদয়ং বিশ্বমস্য

পদ্ভ্যাং পৃথিৱী হোষ সৰ্ভূতান্তৰাত্মা ॥৩॥

অস্মা (এই বিৰাইপুৰুষৰ) অগ্নিঃ (হালোক) সুৰ্য্য (সূৰ্য),
চন্দ্ৰসূৰ্যো (চন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য), চক্ষুৰী (জুই চকু), দিশঃ (দিক্‌সমূহ)

জ্যোত্বে (হই কাণ), ঠ (আক) ঐবৃত্তা: বেদা: (বিতৃত্ত বেদবাণি)
 বাক (বাক্য), বায়: প্রাণ: (বায়ু—প্রাণ), বিশ্বম্ (চৰাচৰ জগৎ)
 হৃদয়ম্ (হৃদয়), পৃথিৱীম্ পৃথিৱী (আক ভৰি হুখন হ'ল পৃথিৱী)।
 এব: হি (এই পুৰুষেই) সৰ্বভূত-অন্তৰাত্মা (সৰ্বপ্রাণীৰ অন্তৰ্ভাসী
 আত্মা) ॥৪॥

[দ্বিতীয়মন্ত্ৰত পুৰুষোত্তম ভগবন্তৰ যি নিৰূপণ হ'ল
 আকিলে, এই প্ৰত্যক্ষদৃষ্ট জগৎ সেই ভগৱন্তৰে বিৰাট-
 ৰূপৰূপে কল্পিত হৈছে—] এই বিৰাটৰূপ পুৰুষোত্তমৰ
 অগ্নি অৰ্থাৎ ছালোক (স্বৰ্গ) যেনিবা মূৰ, চন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য এই
 দুই চকু, দিক্‌সমূহ দুই কাণ, ব্যাখ্যাত-বেদবাণি তেওঁৰ বাণী,
 বায়ু—প্ৰাণ, সমস্ত চৰাচৰজগৎ হৃদয় আৰু পৃথিৱী হ'ল
 সেই পুৰুষৰ যেনিবা হুখন ভৰি। এই সৰ্বাত্মা পুৰুষেই
 সমুদায় প্ৰাণীৰ অন্তৰ্ভাসী পৰমাত্মা। [গীতাত অৰ্জুনে দেখা
 ভগৱন্তৰ বিৰূপৰ (বিষুই ৰূপ যাব) এই একে প্ৰকৃতি ॥৩॥

তস্মাদাগ্নিঃ সামগ্ৰো যস্য সূৰ্যঃ

সে মাৎ পৰ্জন্য ওষধয়ঃ পৃথিৱীয়াম্

পুমান্ বেতঃ সিঞ্চতি স্নোষিতায়াং

বহ্নীঃ প্ৰজাঃ পুৰুষাং সম্প্ৰসূতাঃ ॥৫॥

তস্মাৎ (সেই পুৰুষৰূপৰ) অগ্নি: (অগ্নিদেৱ—ছালোক ব্যক্ত হ'ল)
 যস্য (যাৰ) সমিধ: (প্ৰজাপক, খৰি) নৃষ: (মূষ), সোমাত (ছালোক-
 জাত চন্দ্ৰৰূপৰ) পৰ্জন্যা: (মেঘ হ'ল) [মেঘৰূপৰ হোৱা বুটীৰ-

.....
 ষাৰা] পৃথিৱীয়া (পৃথিৱীত) ওষধঃ (শস্যবিলাক উৎপন্ন হ'ল),
 বেতঃ (শস্যতক্ষণৰপৰা উৎপন্ন গুৰু) পুশান্ (পুৰুষে) যোষি-
 ভাৱাম্ (জীলোকত) দিক্ষতি (দিক্ষন কৰে); [এই প্ৰকাৰে] পুৰুষাৎ
 (সেই পৰমপুৰুষৰপৰাই পৰম্পৰাক্ৰমে) বহ্নাঃ (অনেক প্ৰকাৰৰ
 চৰাচৰ জীৱসমূহ) সন্তানুতাঃ (যথানিয়মে সমুৎপন্ন হ'ল) ।।৫।

প্ৰকাৰান্তৰে সৃষ্টিৰ ক্ৰম বৰ্ণাই কৈছে, সেই পৰমপুৰ-
 ুষৰপৰা তেওঁৰ অচিন্ত্যশক্তিৰ প্ৰভাৱতে সৰ্বপ্ৰথমে অগ্নি-
 জন্ম অৰ্থাৎ জ্যলোক উদ্ভৱ হ'ল, যাৰ প্ৰজ্বালক (লাগনি-
 খৰি) হ'ল সূৰ্য, অৰ্থাৎ যি সূৰ্যৰূপে নিৰন্তৰ জ্বলি থাকে।
 জ্যলোকেতে চন্দ্ৰৰ উৎপত্তি; চন্দ্ৰৰপৰা মেঘ উৎপন্ন হ'ল।
 মেঘৰপৰা উৎপন্ন হোৱা বৰষুণৰদাৰা পৃথিৱীত অনেক
 প্ৰকাৰ শস্ত্ৰ জন্মে। সেই শস্য খাদ্যস্বৰূপে ব্যৱহাৰ কৰি
 তাৰ পৰিপাকত যি গুৰু উৎপন্ন হয় তাক পুৰুষে সজাতীয়
 জীৱিত সঞ্চাৰ কৰে, তাৰ ফলত সন্তানৰ জন্ম হয়। এই
 প্ৰকাৰে সেই পৰমপুৰুষৰপৰা নানা জাতীয় নানাপ্ৰাণী
 সমন্বিত এই সম্পূৰ্ণ চৰাচৰ-জগতৰ সৃষ্টি হ'ল ।।৫।

তস্মাদৃচঃ সাম যজুংষি দাক্ষা

যজ্ঞাশ্চ সৰে ক্ৰতৰো দক্ষিণাশ্চ।

সংৱৎসবশ্চ যজমানশ্চ লোকাঃ

সোমো যত্র পরতে যত্র সূৰ্যঃ ।।৬।

তন্মাং (সেই পুৰুষৰূপৰ) ঋচঃ সাম যজুংষি (ঋক, সাম
আৰু যজুৰ্বেদৰ মন্ত্ৰসমূহ) দীক্ষা (অনুষ্ঠানসম্বন্ধী পালনীয়াব্রতনিয়মাদি)
সৰ্বো যজ্ঞাঃ (সকলো যজ্ঞ) চ ক্ৰতব্বঃ (আৰু ক্ৰতুসমূহ) চ দক্ষিণাঃ
(আৰু দক্ষিণাবিলাক) চ (তথা) সংবৎসৰঃ (যজ্ঞাদিৰ কাল) যজমানঃ
(যজমান) চ লোকাঃ (কৰ্মফলত প্ৰাপ্য লোকসমূহ) যত্ৰ (য'ত) সোমঃ
পবতে (চন্দ্ৰই পবিত্ৰ কৰে) যত্ৰ সূৰ্যঃ (য'ত সূৰ্যই পোহৰ দিয়ে)
[এই সমস্ত উৎপন্ন হ'ল] ৬।

সমস্ত প্ৰাণীৰ সৃষ্টিৰ ক্ৰম কোৱাৰ পাছত সেই সৃষ্টি-
ৰক্ষাৰ কাৰণে অনুষ্ঠেয় যজ্ঞাদিকৰ্ম আৰু তাৰ সাধন
আদিও পৰমেশ্বৰে সৃষ্টি বুলি বুজাইছে — 'নিয়ত অক্ষৰ-
পাদযুক্ত ছন্দবদ্ধ ঋক্বেদ, ছন্দোবদ্ধ গীতিময় সামবেদ
আৰু গদ্য-পদ্যময় যজুৰ্বেদ—এই তিনিও বেদৰ মন্ত্ৰ-
ৰাজি (চতুৰ্থ অথৰ্ববেদ এই তিনি বেদৰ অন্তৰ্ভুক্ত থাকে)
সেই পৰমপুৰুষৰূপৰা উৎপন্ন হ'ল। দীক্ষা (যজ্ঞাদি কৰ্মৰ
অনুষ্ঠানৰ কালত পালনীয়া ব্ৰত নিয়মাদি), অগ্নিহোত্ৰ প্ৰভৃতি
বিবিধ যজ্ঞ, যুপৰ অৱশ্যক থকা 'ক্ৰতু'নামক যজ্ঞসমূহ, যজ্ঞ
আদিত অৱশ্য দাতব্য বিবিধপ্ৰকাৰ দক্ষিণা, যজ্ঞাদিৰ বিষ্টিত-
কাল, যজমান আৰু যজ্ঞাদি কৰ্মৰ ফলত প্ৰাপ্য বিভিন্ন-
লোক—য'ত চন্দ্ৰই পবিত্ৰতা দিয়ে আৰু সূৰ্যই কিৰণ বিলায়—
এই সমস্তই সেই পৰমপুৰুষৰূপৰা উৎপন্ন হ'ল ৬।

তস্মাচ্চ দেৱা বহুধা সম্প্রসূতাঃ
 সাধ্যাঃ মনুষ্যাঃ পশৱো যজ্ঞাংসি ।
 প্রাণাপানৌ ব্রীহিয়রৌ তপশ্চ
 শ্রদ্ধা সত্যং ব্রহ্মচৰ্য্যং বিধিষ্ণু ॥৭॥

তস্মাৎ চ (আৰু সেই পুৰুষবপৰা) বহুধা (গণভেদে বহুধাকৰা)
 দেৱাঃ (দেৱতাবৃন্দ) সম্প্রসূতাঃ (সমুৎপন্ন হ'ল) সাধ্যাঃ (সাধ্যগণ)
 মনুষ্যাঃ (মনুষ্যাগণ) পশৱঃ (পশুবোৰ) যজ্ঞাংসি (চৰাইবিলাক)
 প্রাণ অপানৌ (প্রাণ আৰু অপান বায়ু) ব্রীহি-যরৌ (ধান আৰু যৱ)
 চ তপঃ (আৰু তপস্যা) শ্রদ্ধা (আন্তৰ্য্যকৃত্তিক) সত্যম্ ব্রহ্মচৰ্য্যম্
 (সত্য, ব্রহ্মচৰ্য) বিধিঃ চ (আৰু কৰ্মৰ ক্ৰমপ্ৰণালী) [এই সকলো-
 বোৰ উৎপন্ন হ'ল] ॥৭॥

সেই পৰমেশ্বৰবপৰা বসু, কপ্ত আদি দেৱতাবৃন্দ ভাগে-
 ভাগে উৎপন্ন হ'ল। তেওঁৰপৰাই সাধ্যগণ, নানাজাতিৰ
 মানুহ, বিভিন্নপ্ৰকাৰ পশু আৰু পক্ষীবিলাক, প্রাণীৰ জীৱন-
 স্বৰূপ প্রাণ আৰু অপান বায়ু, ধান-যৱ আদি বিবিধ
 খাদ্যসম্ভাৰ জন্ম হ'ল। তেওঁৰপৰা তপ, সত্য আৰু ব্ৰহ্ম-
 চৰ্য আদি সদাচাৰবিলাক আৰু যজ্ঞাদি অনুষ্ঠান কৰ্মৰ
 বিধি-বিধান প্ৰৱৰ্ত্তিত হয়। অৰ্থাৎ যি কোনো সমস্তই সেই
 পৰমপুৰুষবপৰাই সৃষ্ট হৈ বিৰাজ কৰিছে ॥৭॥

সপ্ত প্রাণাঃ প্রভৱন্তি তস্মাৎ
 সপ্তাৰ্চিষঃ সৰ্মিধঃ সপ্ত হোমাঃ।

সপ্ত ইমে লোকা যেসু চবন্তি প্রাণা-

শুভাশয়া নিহিতাঃ সপ্ত সপ্ত ॥৮॥

তন্মাং (সেই পুরুষবর্ণনা) সপ্ত প্রাণাঃ (সাত প্রধান ইন্দ্রিয়) সত্ত্ববৃত্তি (উদ্ভব হ'ল), সপ্ত অচিঃ (সাত প্রকার প্রকাশ), সপ্ত লাম্বঃ (সাত বিষয়কপ সমিধ), [সপ্ত] হোমাঃ (সাত বিষয়ব জ্ঞানকপ হবন), ইমে সপ্ত লোকাঃ (এই সাত ইন্দ্রিয়ব অবস্থিতিস্থান), যেসু (যি বোঝত) প্রাণাঃ চবন্তি (সাত প্রাণে বিচরণ কবে); শুভাশয়াঃ (হৃদয়গুহাত শুইথকা সেইসকল) সপ্ত সপ্ত (সাত-সাতের একোটি দল) নিহিতাঃ [তেওঁবেছাৰা] (সমুদায় প্রাণীত স্থাপিত হ'ল) ॥৮॥

সেই পৰমপুরুষবর্ণনা সাত প্রাণ অর্থাৎ বিষয়ক প্রকাশিত কবিরলৈ বিশেষ ক্ষতিথকা চকু, কাণ, নাক জিভা, চাল, বাক্য আক মন—এই সাত ইন্দ্রিয় , ইহঁতৰ দেখা, শুনা, স্মৃতি, চেলেকা, স্পর্শপোহা, কোষা আক মনন (ভাবনাকবা) এই সাত বৃত্তিকপ বশি, এই ইন্দ্রিয়-বোঝা গ্রহণীয় সাত বিষয়কপ সমিধ (প্রজ্ঞালক), এই বাহ্য-বিষয়কপ সমিধব ইন্দ্রিয়কপ অগ্নিত নিকপক্রিয়াবর্ণন সাত প্রাণ হোম আক সাতব অবস্থিতি স্থানকপ সাত

• ইয়াত প্রধান বুলি উক্ত সাত ইন্দ্রিয়ব কথা ক'লে। হাত, ভবি, উপর আক ওহ এই চাৰি ইন্দ্রিয়ব সৈতে এবাব ইন্দ্রিয় হোহা উল্লিখ আছিল। ইয়াব বীমাংসা ব্রহ্মসূত্রত (২।৩।৫, ৬) বটব্য।

লোক - য'ত থাকি সাত প্রাণে নিজ-নিজ বিষয়লৈ চৰি থাকে। টোপনিৰ সময়ত হৃদয়-গুহাত গুইথকা এই সাত-সাতৰ দলবোৰ মহাপুৰুষবদ্বাৰায়েই সমুদায় প্ৰাণীত স্থাপিত হ'ল ॥৮॥

অতঃ সমুদ্রা গিবয়শ্চ সরে -

হস্মাৎ স্যন্দন্তে সিন্ধবঃ সর্বৰূপাঃ ।

অতশ্চ সৰ্বা ওষধয়ো বসশ্চ

য়েনৈষ ভূতৈস্তিষ্ঠতে হন্তবাত্মা ॥৯॥

অতঃ (এই পুৰুষবপৰা) সরে' সমুদ্রাঃ (সমস্ত সাগৰ) চ গিবয়ঃ (আৰু পৰ্বতসমূহ) [উত্তৰ হ'ল], হস্মাৎ (এই পুৰুষবপৰা উদ্ভব হৈ) সৰ্বৰূপাঃ (বহুপ্ৰকাৰ) সিন্ধবঃ (নদীবিলাক) তন্মন্তে (প্ৰদাহিত হৈ আছে), চ (তথা) অতঃ (এওঁৰেপৰা) সৰ্বাঃ ওষধয়ঃ (সকলোৰে ব ওষধি) চ বসঃ (আৰু বস) [উৎপন্ন হ'ল], যেন (যে বপৰদ্বাৰা পৰিপুষ্ট শৰীৰত) এষঃ হন্তবাত্মা (সকলোৰে অত্যাধীশ্বৰ এই পৰমেশ্বৰ) ভূতৈঃ (সমস্ত ভূতৰে সৈতে) তিষ্ঠতে হি (অৱশ্যেই অৱস্থান কৰে) ॥৯॥

[পূৰ্ববৰ্ণিত আধ্যাত্মিক বস্তুবোৰৰ দৰেই বায়ু-জাতৰ সেই পুৰুষবপৰাই উৎপত্তি বৰ্ণাই কৈছে,—] এই পৰম-পুৰুষবপৰা সমস্ত সাগৰ আৰু পৰ্বত উদ্ভৱ হ'ল, 'এওঁৰ-পৰা উদ্ভৱ হোৱা অনেক আকাৰ-প্ৰকাৰৰ নৈবোৰ বৈ আছে,

এওঁবেপৰা বিভিন্ন ওষধি (শস্যাদি) আৰু মিঠা, টেঙা আদি
বসৰ সৃষ্টি হ'ল, যাৰদ্বাৰা পৰিশুদ্ধহোৱা শৰীৰত সৰ্বাস্থ্যৰামী
পৰমেশ্বৰ সমস্ত ভূতবৰ্গৰ অন্তৰাত্মাৰ সৈতে সেই সেই প্ৰাণীৰ
হৃদয়ত অৱস্থান কৰে ॥৯॥

পুৰুষ এৱেদং বিশ্বং কৰ্ম
তপো ব্ৰহ্ম পৰামৃতম্
এতদ্যো বেদ নিহিতং গুহায়াং
সোহৱিদ্ধাগ্ৰহিৎ ঝিকিৰতীহ সোম্য ॥১০॥

কৰ্ম (বৰ্ণাশ্ৰম বিহিত স্বকৰ্ম), তপঃ (সংযমসাধ্য উপা-
সনাদি) পৰ-অমৃতম্ (পৰম অমৃত), ব্ৰহ্ম (ব্ৰহ্ম) ইদম্ বিশ্বম্ (এই সকলো)
পুৰুষঃ এব পৰমপুৰুষেই) । সোম্য (হে ঐয়) । গুহায়াং (হৃদয় গুহাত)
নিহিতম্ (অৱস্থিত) এতং (এই সৰ্বাংগক পুৰুষক) যঃ (যিজন)
বেদ (জানে), সঃ (তেওঁ) ইহ (এই জনমতে) অৱিদ্ধাগ্ৰহিম্ (অবিদ্ধা-
জ্ঞানিত সংসাৰবাঁধৰ গাঁথি) ঝিকিৰতি (খুলি পেলায়) ॥ ১০ ॥

বৰ্ণাশ্ৰমবিহিত স্ব স্ব কৰ্ম, সংযমসাধ্য ধ্যান-উপাসনা
আদি তপ, আৰু পৰম অমৃতস্বৰূপ ব্ৰহ্মও—এই যি
কোনো সকলোৱেই সেই পৰব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তম । শ্ৰিয় শৌনক !
হৃদয়গুহাত বাস কৰা এই বিশ্বাত্ম পৰমপুৰুষক যি জানি
বলৈ সমৰ্থ হয়, তেওঁ এই জনমতে অবিদ্যাৰ কাৰণে বান্ধ-
খোৱা সংসাৰগাঁথিটো খুলি পেলায় অৰ্থাৎ সকলো সন্দেহ

আৰু সকলো ভ্ৰম নোহোৱা হৈ ৰোৱাত সেইপূৰ্ণৰে পৰম
পুৰুষৰ বৈকুণ্ঠ ধামত য'ত কোনো কুঠা অৰ্থাৎ সঙ্কোচ, সন্দেহ,
ভ্ৰম আদি নাই তেওঁৰ সাক্ষাৎলাভ কৰে।

[দ্বিতীয় মুণ্ডকৰ ১ম খণ্ডৰ এই মন্ত্ৰসমূহ সুশ্ৰীসিদ্ধ
পুৰুষসুত্তৰ সৈতে একে পৰ্যায়ৰ] ॥১০॥

॥ প্ৰথম খণ্ড সমাপ্ত ॥

দ্বিতীয় খণ্ড

আৰিঃ সন্নিহিতং গুহাচৰং নাম মহৎ পদমত্ৰৈতৎ
সমৰ্পিতম্। এজৎ প্ৰাণনিমিষচ্ যদেতজ্জানিধ সদস-
দবেণ্যং পৰং হি জ্ঞানাদ্যদ্বিৰ্ভূতং প্ৰজ্ঞানাম্ ॥১॥

[মি] আৰিঃ (প্ৰকাশবৰণ) সন্নিহিতম্ (অতি সমীপস্থ) গুহাচৰম্
নাম (হৃদয়চাৰী নামে সুখ্যাতি) মহৎ পদম্ (আৰু পৰম আশ্ৰয়);
য়ৎ (যিমানবিলক) এজৎ (চেষ্টানীল প্ৰাণী), প্ৰাণং (উপাহ্বানবাহ
লোহা প্ৰাণী), চ নিমিষং (আৰু চকু পাবাকউৱা প্ৰাণী) এতৎ

(এই সকলোবোৰ) অত্ৰ সন্নিবিষ্টম্ (এই ব্ৰহ্মতে প্ৰতিষ্ঠিত আছে)।
 এতৎ (এই ব্ৰহ্মক) জানথ (তোমালোকে জানি লোৱা)। যৎ (যি
 ব্ৰহ্ম) সৎ (আছে) অসৎ (আক নাযো—স্থূল-সূক্ষ্ম উভয়বাক্য) ব্ৰহ্মে-
 ন্যম্ (সৱাৰো বৰণযোগ্য), ব্ৰহ্মিষ্ঠম্ (অতিশয় শ্ৰেষ্ঠ) [আত্ৰ] প্ৰজানাম্
 (সেৱন্ত প্ৰাণীৰ) বিজ্ঞানাং পৰম্ (বুদ্ধিৰ অতীত) । ১ ।

হে জনগণ ! পৰব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তমক কেনেকৈ জানিব
 পাৰি শুনা — প্ৰকাশস্বৰূপ, সৰ্ব্বজ্ঞ, পৰমেশ্বৰ সকলো প্ৰাণীৰ
 অতি ওচৰত হৃদয়-গুহাত বাস কৰে কাৰণে তেওঁক
 ‘গুহাচৰ’ বোলে । (যাক হিয়া কড়ি বোলে সিয়ে হৃদয়-গুহা
 ভাতে জীৱৰূপে পৰমেশ্বৰে বাস কৰে ।) তেওঁই সৰ্ব-
 প্ৰাণীৰ পৰম আশ্ৰয় । যিমানবোৰ চলন-ফুৰণ কৰা প্ৰাণী
 উশাহ-নিশাহ লোৱা প্ৰাণী আৰু চকুপচৰা-চকুনপচৰাও
 প্ৰাণী আছে, সেই সকলোৱেই এই হৃদয়চৰা পৰম-
 পুৰুষতে প্ৰতিষ্ঠিত আছে; অৰ্থাৎ তেওঁৰ নিয়ন্ত্ৰণতে সিহঁতৰ
 স্বাৱতীয় কাম-কাজ চলি থাকে । তেওঁ সৎ আৰু অসৎ
 অৰ্থাৎ কাৰ্য আৰু কাৰণ, প্ৰকাশ আৰু অপ্ৰকাশ—সৱেই ।
 তেওঁ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ একমাত্ৰ বৰণীয় । মনুষ্য বুদ্ধিৰ অগোচৰ
 সেই পৰমপুৰুষক তোমালোকে জানিবলৈ চেষ্টা কৰা—
 তেওঁত শৰণাপন্ন হোৱা । [ভাৱ এই যে দেখা-শুনা,
 কোৱা-মেলা, চলা-ফুৰা, শুৱা-চিন্তা আদি কৰি যিমানবলোক
 প্ৰাণীধৰ্ম বুলি জনা যায়, সেই সকলোবোৰেই জীৱাত্মাৰূপে
 হৃদয়বিহাৰী পৰমাত্মাপুৰুষৰ খেলা; আমাৰ স্বাৱতীয়-উপলব্ধি

ক্লিপত সেই অদ্বিতীয় পৰম ঈশ্বর। এনে ভাবনাতে ভাবিত
হলে তেওঁক জনা সহজ হৈ পৰে।] ১১।

যদচিমদ্রদণুভ্যোহণু চ যশ্মিন্ লোকা নিহিতা
লোকিনশ্চ । তদেতদক্ষবং ব্রহ্ম স প্রাণস্তদ্রাণ্ড-
মনঃ । তদেতৎ সত্যং তদমৃতং তদেদ্রব্যং সোম্য
বিদ্বি ॥২॥

৪৭ (যি) অচিমৎ (জ্যোতির্ময়), ৪৭ চ (আক যি) অণুভ্যঃ
অণু (সূক্ষ্মতকৈয়ো সূক্ষ্ম) যশ্মিন্ (যাত) লোকাঃ (ভূবাদি সমস্ত লোক)
লোকিনঃ চ (আক সেই সেই লোকের সমস্ত প্রাণী) নিহিতাঃ (অবস্থান
করে), তৎ এতৎ অক্ষবম্ ব্রহ্ম (তেরেই এই ক্ষয়-ক্ষতি নোহোরা
মহত্তম ব্রহ্ম), সঃ (তেওঁ) প্রাণঃ (প্রাণ), তৎউ (তেরেই) ব্রাক্ মনঃ
(বাক্য আক মনো) । তৎ এতৎ সত্যম্ (সেই এই ব্রহ্মের সত্য) তৎ
অমৃতম্ (তেওঁ অবিনশ্বর) । সোম্য (হে জিহ্বা !) ব্রহ্মব্রাহ্ম (তেওঁ
বিস্তারলগীয়া লক্ষ্য) বিদ্বি (বিদ্যা— লক্ষ্যভেদ করা) ॥ ২ ॥

সেই পবব্রহ্ম স্বয়ং জ্যোতির্ময়, বিশ্বব্রহ্মাণ্ড তেওঁর জ্যোতিত
উদ্ভাসিত। যি সমগ্র বিশ্বর প্রকাশক, যি সূক্ষ্মতকৈয়ো অতি
সূক্ষ্ম, ভূলোক আদি সমস্তলোক আক সেই সেই লোকের অধি-
বাসী সমস্ত প্রাণী যাত আশ্রয় করি প্রেরণি আছে, তেরেই
কোনো কালে ক্ষয়-ক্ষতি নোহোরা সর্বমহৎ পবব্রহ্ম পব-
মেশ্বর। তেওঁ লকলোকে জীবন চলোঁতা প্রাণ, তেরেই

বাক্য, আৰু মনো, অৰ্থাৎ সমস্ত ইন্দ্রিয়ৰূপে সুশ্ৰুত । সেই
এই পৰমপুৰুষেই সত্য আৰু অবিনশ্বৰ । প্ৰিয় শৌনক !
সেই তেওঁ বিক্ৰিবলগীয়া লক্ষ্য অৰ্থাৎ একাগ্ৰমনে চিন্তনীয়,
তুমি বিক্ৰা—তন্ময় হৈ পৰা ॥২॥

ধনুগৃহীতৌপনিষদং মহাত্মং

শবং হুপাসানিশিতং সংধয়ীত ।

আয়ম্য তদ্ ভাগতেন চেতসা

লক্ষ্যং তদেৰাক্ষৰং সোম্য বিদ্ধি ॥৩॥

সোম্য (হে প্ৰিয়!) উপনিষদং (উপনিষদবৰ্ণিত প্ৰণৱৰূপ) মহা-
অত্মং, ধনুঃ (মহাঅস্ত্ৰ ধনু) গৃহীত (গ্ৰহণ কৰি) উপাসানিশিতম্,
(উপাসনাৰূপাৰা সুতীক্ষ্ণ কৰা) শবম্ (বাণ—জীৱাত্মক) হি সংধয়ীত
(সন্ধান কৰিব), ভাগতেন (ব্ৰহ্মভাগনিৰ্ৱিষ্ট) চেতসা (চিন্তাবৰাৰা)
ং (সেই বাণ) আয়ম্য (আকৰ্ষণ কৰি) তৎ (সেই) অক্ষৰম্ এৱ
(অক্ষৰকেই) লক্ষ্যম্ (লক্ষ্য মানি) বিদ্ধি (বিজ্ঞা) ॥৩॥

[লক্ষ্যভেদ কৰিবলৈ ধেনু-কাড় লাগে ; সেইকাৰণে
এই ৰূপক পূৰ্বাকৈ বুজাবলৈ এই বৰ্ণনা দিছে —] হে প্ৰিয়
শৌনক ! লক্ষ্য ভেদ কেনেকৈ কৰিবা কওঁ—শুনা,—উপনিষদৰ
উপদিষ্ট প্ৰণৱ (বা ভগৱানৰ যি কোনো নাম) হ'ল মহাঅস্ত্ৰ
ধেনু ; সেই ধেনুখন লোৱা । অৰ্থাৎ প্ৰণৱ (বা ভগৱানৰ

নাম) উচ্চারণ আৰু তাৰ অৰ্থৰূপ পৰমেশ্বৰৰ ভাষনাত নিৰ-
স্তৰ লাগি থাকে। সেই ধেনুৰ কাড় হ'ল জীৱাত্মা ; ধেনুত
কাড় লগোৱাৰ আগতে তাৰ মলি-মামৰ গুচাই চকচকীয়া
কৰি ধৰাই, শানত দি চোকা কৰি লোৱাৰ নিভিনাকৈ
জীৱাত্মাস্বৰূপ কাড়পাতে। নিত্য-নৈমিত্তিক উপাসনাৰদ্বাৰা
নিৰ্মল আৰু শুদ্ধ কৰি প্ৰণবাদি নামৰূপৰূপ ধেনুখনত ভালকৈ
লগাই দিয়া। তাৰ পাছত যেনেকৈ ধেনুত লগোৱা কাড়পাত
লক্ষ্য-বস্তু বিক্ৰিৰ পৰাকৈ নিবিষ্টমনেৰে পূৰাদমে এৰি দিয়ে,
সেইদৰেই জীৱাত্মাই পৰমলক্ষ্যৰ প্ৰতি তদাত চিত্তেৰে প্ৰণ-
বাদি নামৰ অধিক-অধিক জপ, তাৰ অৰ্থৰূপে ভগৱৎভাৱ-
নাত প্ৰগাঢ়ভাবে লাগি থাকিব লাগিব, যাতে সেই তন্ম-
য়তাত অবিচল থাকি আত্মাই চৰমলক্ষ্য পৰমাত্মাত প্ৰৱিষ্ট
হৈ যাব পাৰে। [তাৰ এই যে—“ভাই মুখে বোলা বাম
হৃদয়ে ধৰা কপ। এতেকে মুকুতি পাইবা কহিলো স্বকপ”।
এই ‘কীৰ্ত্তন’ৰ বাণী।] ॥৩॥

প্ৰণৱো ধনুঃ শৰো হ্যাত্মা ব্রহ্ম তল্লক্ষ্যমুচ্যতে ।
অপ্ৰমত্তেন ব্ৰহ্মৱ্যং শৰৱত্তময়ো ভৱেৎ ॥৪॥

প্ৰণৱঃ (গুচাৰ) ধনুঃ (ধেনু), আত্মা হি (জীৱাত্মাই) শৰঃ (কাড়),
ব্ৰহ্ম (পৰমাত্মা) তং লক্ষ্যম্ (তাৰ লক্ষ্য) উচ্যতে (কথিত হয়) ;
অপ্ৰমত্তেন (প্ৰমাদহীন লোকৰদ্বাৰাহে) ব্ৰহ্মৱ্যম্ (সেই লক্ষ্য বিজিব-

পৰা হয়)। [এই কাৰণে] পৰমেশ্বৰ (কাড়ৰ দৰে) তন্ময়ঃ ভৱেৎ
(লক্ষ্যৰ সৈতে অভিন্ন হব লাগে) ॥৪॥

[পূৰ্বমুদ্রত কথিত কপকটো স্পষ্টকৈ বুজাই দিছে—] শুনা
শোনক ! পৰমেশ্বৰৰ বাচক ওঙ্কাৰ (বা আন কোনো নাম)
বেনিবা ধেমু, জীৱাত্মা তাৰ কাড়, সেই কাড়ৰ লক্ষ্য পৰ-
মাত্মা পৰমেশ্বৰ। তৎপৰ হোৱা, অশ্রমাদী লোকবহাৰাহে
সেই লক্ষ্য বিক্ৰিব পাৰি। সেইকাৰণে কাড়পাতৰ দৰে
তন্ময় হৈ পৰিব লাগিব। অৰ্থাৎ ধেমুত কাড় জুৰি অতি
সাৱধানী হৈ কাড়পাত লক্ষ্যবস্ত্তৰ সৈতে অভিন্নৰূপ হৈ
গলে হে যেনেকৈ সেই কাড়ে লক্ষ্যক বিক্ৰিব পাৰে, সেই
দৰে ওঙ্কাৰ বা তদমুৰূপ ভগৱানৰ নাম জপ, কীৰ্ত্তন আৰু
তাৰ অৰ্থচিন্তাত জীৱাত্মাক নিযুক্ত ৰাখি অতি সাৱধানেৰে
মানৱীজন্মৰ চৰম লক্ষ্য পৰমাত্মা পূৰ্ববোত্তমক লাভ কৰিবলৈ
জীৱাত্মা তদগত—ভাৱনাত অবিচলিত থাকিলেহে জীৱনৰ
প্ৰয়োজন সাধিত হব পাৰে ॥৪॥

ব্রহ্মিন্ দ্যৌঃ পৃথিবী চাস্তৰিক-
মোতং মনঃ সহ প্রাণৈশ্চ মঠৈঃ।
ভূমৈবৈকং জানথ আত্মানমন্যা
ৱাচো দিবুঞ্চখামৃতস্যৈষ মেতুঃ ॥৫॥

যশিন্ (যি পুণ্যত) দ্যোঃ (দুর্গ), পৃথিবী (মর্ত্যলোক) চ
অন্তরিক্শ্ (আক মধ্যস্থর্তী আকাশ) চ (এবং) সত্বৈঃ প্রাণৈঃ সহ
(সমস্ত ইন্দ্রিয়বর্গের সৈতে) মনঃ ওতম্ (অন্তঃকরণ গণ্ণা আছে)
তম্ একম্ (সেই অধিতীয়) আত্মানম্, এহ (পৰমাত্মাপুণ্যকেই)
জানাম্ (জানা); অনা হাচঃ (জান সকলো কথা) বিমুক্তম্ (বাদ
দিয়া) । এবঃ (এই পুণ্যকেই) অমৃতম্ (অমৃতত্বলাভ) দেহুঃ (সাকো,
উপায়) ॥৫॥

যি পৰমপুণ্যত দুর্গ, পৃথিবী তথা অন্তরীক লোক
আক সমস্ত ইন্দ্রিয়বর্গের সৈতে অন্তঃকরণ ওতঃপ্রোতভাবে
গণ্ণা আছে, সেই অধিতীয় পুণ্যবোন্তম পৰব্রহ্মকেই জুনি
জানা—তেওঁতে তোমার চিত্ত ভগ্ন কৰ। । জান সকলো
কথা বাদ দিয়া, সেইবোবে তোমাক নতবায় । এই সংসার
তৰি অমৃতত্ব লাভ কৰিবলৈ এই পৰমাত্মাই মাত্র সাকো ।
গতিকৈ সকলো বিবৰ্ণ-বাসনা ত্যাগ কৰি ভগ্নবৎশবধেই এক-
মাত্র গতি বুলি বুজা ॥৫॥

অবা ইহ বধনাভৌ সংহতা যত্র নাড়্যঃ

স এষোহস্তশ্চবতে বহুধা জায়মানঃ ।

ওমিত্যেবং ধ্যায়থ আত্মানং

অস্তি হঃ পাবায় তমসঃ পবন্তাং ॥৬॥

বধনাভৌ (গাড়ীচকাৰ মাৰ্গলিত) অৰাঃ ইহ (সংলগ্ন শলখা-
বোৰৰ দৰে) যত্ৰ (য'ত) নাড়্যঃ (দেহত ব্যাপ্ত হৈ থকা নাড়ীবোৰ)
সংহতাঃ (সংগ্ৰহিষ্ট থাকে), [সেই হৃদয়ত] সঃ এবঃ (সেই এই অন্তৰ্হামী
পৰমেশ্বৰে) বহুধা জায়মানঃ (হৰ্ষ, ক্ৰোধ আদি নানাকপে অভিব্যক্ত হৈ)
অন্তঃ চৰতে (অন্তৰত বিচৰণ কৰে); আত্মানম্ (এই পৰমাত্মাক) ওম্
ইতি একম্ (ওম্ এই নামে নামীৰ সৈতে অভেদ মানি) ধ্যানম্
(ধ্যান কৰা) । তমসঃ (অজ্ঞান অন্ধকাৰৰ) পৰস্তাং (অতীত) পাবায়
(সংসাৰমাগৰৰ শেষ পাবলৈ যাবলৈ) হঃ (তোমালোকৰ) অস্তি
(মঙ্গলময় পথ হওক) ॥৬॥

গাড়ীচকাৰ মাৰ্গলিত শলখাবোৰ যেনেকৈ গঁথা থাকে,
সেইদৰে গোটেই দেহ ব্যাপি থকা সমস্ত নাড়ী যি হৃদয়ত
গঁথা আছে, সেই হৃদয়তে হৰ্ষ, বিষাদ, ক্ৰোধ আদি নানাকপত
অভিব্যক্ত হোৱা পৰমাত্মাপুৰুষ অন্তৰ্হামী আত্মাকপে
বিচৰণ কৰে । এই সমস্তৰে আত্মাকপী পৰমবান্ধৱক নাম ধৰি
ডাকা, তেওঁৰ পৰমমঙ্গল 'ওম্' ইত্যাদি নাম নামীৰ সৈতে
অভেদ বিশ্বাসেৰে নিৰন্তৰ ধ্যান কৰা ; অজ্ঞানতাৰ কাৰণে
বোধগম্য নোহোৱা এই মায়াময় সংসাৰ-অন্ধকাৰৰ সিপা-
ৰলৈ পোহৰপাৰ পাবলৈ আৰু অন্য পথ নাই । তোমালো-
কৰ সেই স্বপ্নকাশ পৰমধামপ্ৰাপ্তিৰ পথ মঙ্গলময় হওঁক ॥৬॥

স্বঃ সৱজ্ঞঃ সৱৱিদ্ যস্যৈষ মহিমা ভূরি ।

দিৱ্যে ব্ৰহ্মপুৰে হ্ৰেষ ৰ্যোন্ন্যাত্মা প্ৰতিষ্ঠিতঃ ।

মনোময়ঃ প্ৰাণশৰীৰ নেতা

প্ৰতিষ্ঠিতোহস্মৈ হৃদয়ং সংনিধায় ।

তদ্বিজ্ঞানেন পৰিপশ্চন্তি ধীৰা।
আনন্দৰূপমমৃতং যদ্বিভাতি ॥ ৭ ॥

যঃ সৰ্বজ্ঞঃ (যি সকলো জানে) সৰ্ববিদ (আৰু সকলো কালেই জানে), যন্ত (যাৰ) ভূৰি (জগতত) এষঃ মহিমা (এই অপাৰ মহিমা), এষঃ হি আত্মা (এই প্ৰসিদ্ধ জগদাত্মা পৰমেশ্বৰেই) দিব্যো (জ্যোতিৰ্ময়) ব্ৰহ্মপুৰে (ব্ৰহ্মৰ বাসস্থলী হৃদয়স্থ) ব্যোম্ৰি (আকাশত) প্ৰতিষ্ঠিতঃ (স্থাপতে থাকে)। প্ৰাণ-শৰীৰ নেতাঃ (প্ৰাণ আৰু শৰীৰৰ পৰিপালক মনোময়ঃ (মনোবৃত্তিকপে অভিযুক্ত) [সেই পৰমাত্মাই] হৃদয়ম সংনিধায় হৃৎপদ্মক আশ্ৰয় কৰি) অগ্নে (অন্নময় স্থূলশৰীৰত) প্ৰতিষ্ঠিতঃ (অবস্থান কৰে)। যুৎ আনন্দৰূপম্ (যি আনন্দৰূপা) অমৃতম্ (অবিনশ্বৰ পৰব্ৰহ্ম) বিভাতি (সবত্ৰ বিৰাজিত), তৎ (তেওঁহ) ধীৰাঃ (বিবেকীলোকে) বিজ্ঞানেন (বিশিষ্টজ্ঞানবদ্বাৰা) পৰিপশ্চন্তি (পৰিপূৰ্ণৰূপে প্ৰত্যক্ষ কৰে) ॥ ৭ ॥

যি সৰ্বজ্ঞানসম্পন্ন পৰমেশ্বৰে জগতৰ যাবতীয় বস্তুকে সবিশেষ জানে অৰ্থাৎ দেশ-কালআদিবদ্বাৰা য'ৰ জ্ঞান বাধাপ্ৰাপ্ত নহয়। যাৰ আশ্চৰ্যময় মহিমাৰাজি সমস্ত জগত্তত বিয়পি আছে, সেই জগদাত্মা পৰামেশ্বৰ ব্ৰহ্মপুৰ অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মৰ অভিযুক্তিস্থান বুলি প্ৰসিদ্ধ জ্যোতিৰ্ময় হৃদয়স্থ আকাশত স্থাপতে থাকে। সমস্ত প্ৰাণীৰ প্ৰাণ আৰু শৰীৰবোৰ চলি নিৰ্গতা সেই পৰমেশ্বৰ সাধাৰণতঃ মনোবৃত্তিকপেই বিকসিত হয় আৰু প্ৰাণীসমূহৰ হৃদয়ক আশ্ৰয় কৰি অন্নবসৰদ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ শৰীৰত বাস কৰে। এই কথা বিশিষ্টবিবেকীলোকে

বুজি। সেই সকলে শাস্ত্র আৰু আচাৰ্যৰপৰা লাভ কৰা বিশিষ্ট
জ্ঞানৰ সহায়েৰে অমৃতময় নিত্যানন্দস্বৰূপে সৰ্বত্ৰ বিৰাজমান
সেই পৰমাত্ম পৰমেশ্বৰক হৃৎপুণ্ডৰীকতে পৰিপূৰ্ণভাবে
প্ৰত্যক্ষ কৰে ॥ ৭ ॥

ভিত্তিতে হৃদয়গ্ৰাহিচ্ছিত্তন্তে সৰ্বসংশয়াঃ।

ক্ষায়ন্তে চাস্য কৰ্মাণি তস্মিন্দৃষ্টে পৰাৱৰে ॥ ৮ ॥

পৰ-অৱৰে (কাৰণ আৰু কাৰকণ) তস্মিন্দৃষ্টে (সেই পৰাংপৰ
পুৰুষোত্তমৰ সাক্ষাৎকাৰ হলে) অস্ত (ত্ৰেতা জীৱৰ) হৃদয়গ্ৰাহিঃ (হৃদয়ৰ
গাঁথি) ভিত্তিতে (খুলি যায়), সৰ্বসংশয়াঃ (সকলো সন্দেহ) ছিদ্যন্তে
(ছিগি যায়), কৰ্মাণি চ (আৰু সকলো শুভাশুভ কৰ্ম) ক্ষায়ন্তে (নষ্ট হৈ
যায়) ॥ ৮ ॥

পৰমেশ্বৰৰ সাক্ষাৎকাৰ হলে কি হয়, শুনা—কাৰণ
আৰু কাৰ্যস্বৰূপ সেই পুৰুষোত্তমৰ সাক্ষাৎকাৰ ঘটিলে—
তদ্বত: সেই পৰাংপৰ পূৰ্ণব্ৰহ্মক জনা হলে এই জীৱৰ বুদ্ধিত
আঁটি আঁটি বান্ধ-খোৱা সাংসাৰিক-বাসনাকপ গাঁথিবোৰ
খোল খাই যায়, সকলোবোৰ সন্দেহ কটা যায় আৰু শুভ বা
অশুভ সকলো কৰ্ম আৰু তাৰ ফল নষ্ট হৈ যায়। অৰ্থাৎ সেই
জীৱই সমস্ত বন্ধনৰপৰা মুক্ত হৈ আনন্দঘন পৰমাত্মাৰ সৈতে
অখণ্ডানন্দত মজি যায় ॥ ৮ ॥

হিৰণ্ময়ে পৰে কোশে ৰিৰজং ব্ৰহ্ম নিষ্কলম্।

তচ্ছূভ্রং জ্যোতিৰাং জ্যোতিস্তদ্ ব্ৰহ্মাৱরিদো

ৱিহুঃ ॥ ৯ ॥

.....
 হিৰণ্ময়ে (জ্যোতিৰ্ময়) পৰে কোশে (শ্ৰেষ্ঠ কোশতুল্য হৃৎপদ্যৰ
 মাজত) বিৰজম্ (নিৰ্মল) নিকলম্ (অবয়ববহিষ্কৃত) ব্ৰহ্ম (যি পৰব্ৰহ্ম
 বিৰাজমান), তৎ (সেই ব্ৰহ্ম) শুভ্ৰম্ (বিশুদ্ধ), জ্যোতিৰ্মাং (জ্যোতিষ্ক-
 মণ্ডলীৰ) জ্যোতিঃ (প্ৰকাশস্বৰূপ); আত্মবিদঃ (আত্মতত্ত্বজ্ঞানীসকলে)
 স্তৎ (সেই ব্ৰহ্মক) বিদঃ (জানে) ॥২৥

জ্যোতিৰ্ময় শ্ৰেষ্ঠ-কোশ পৰমধাম হৃৎপদ্যৰ মাজত অবিদ্যা-
 প্ৰভৃতিৰ দোষ নথকা নিৰ্মল, নিৰবয়ব অৰণ্ড যি পৰমাত্মা
 বিৰাজমান, তেওঁ অতি বিশুদ্ধ আৰু জ্যোতিষ্কমণ্ডলীৰ—
 বস্তুপ্ৰকাশক ইন্দ্ৰিয়বৰ্গৰ প্ৰকাশক। অৰ্থাৎ তেওঁৰ পোহৰ
 পাই হে ইন্দ্ৰিয়বিলাকৰ বস্তু-জ্ঞান হয়। আত্মগান্ধাৰী লোক-
 সকলে মাত্ৰ তেওঁক জানিব পাৰে ॥২॥

ন তত্র সূৰ্যো ভাতি ন চন্দ্রতাবকং

নেমা রিভ্যতো ভাতি কুতোহয়মগ্নিঃ।

তমের ভাস্তমনুভাতি সৰ্বং

তস্য ভাসা সৰমিদং রিভাতি ॥১০॥ *

তত্র (তাত) সূৰ্যঃ ন ভাতি (সূৰ্য প্ৰকাশিত নহয়) চন্দ্রতা-
 বকম্ ন (চন্দ্ৰ আৰু তাৰাববো প্ৰকাশিত নহয়) ইমাঃ বিহাতঃ
 (এই বিজুলীবোৰো) ন ভাতি (প্ৰকাশিত নহয়) অয়ম্ অগ্নিঃ কুতঃ
 (এই অগ্নি আকৌ কেনেকৈ প্ৰকাশিত হ'ব)? ভাস্তম্ ভাস্তম্ এষ
 (স্বয়ং প্ৰকাশ তেওঁক অনুসৰণ কৰিয়েই) সৰ্বং অনুভাতি (সকলো

* এই মন্ত্ৰ কঠ ২।২।১৫ আৰু খেতাৰ্ণভৰ ৩।১৫ এই একেৰূপে আছে।

বোব তদক্ষয়ানী প্রকাশিত হয়।। তত্ত্ব ভাসা তত্ত্ব প্রকাশ—
দ্বারা) ইদম্ সমুদ্রম্ (এই সমস্ত জগৎ) বিজাত (প্রকাশিত হয়) ১০।

জ্যোতিষ্কমণ্ডলীৰ জ্যোতি কি প্রকাৰ তাকো কৈছে—
তুনা। সেই স্বপ্রকাশ পুৰুষোত্তম ভগৱন্তৰ সমীপত সূৰ্যৰ
পোহৰ নাই। যেনেকৈ বেগি ওলালে দিনত জ্বলানাকীৰ
পোহৰ নোহোৱা হৈ যায়, তেনেকৈ ভগৱন্তৰ অশ্বিনীম
জ্যোতিৰ প্ৰভাৱত সূৰ্যৰ জ্যোতি শূন্য হৈ পৰে। চন্দ্ৰ
আৰু তৰাবোৰো তাত প্ৰকাশ নহয়, বিজুলীৰ চমকতো
পোহৰ নাই, লৌকিক অগ্নিৰতো কথাই নাই। দিনৰ পোহৰত
জ্বলানাকীৰ পোহৰ নোহোৱাৰ দৰে সেই ভগৱন্তৰ দ্বাৰা
জ্যোতিৰ ওচৰত সবেই নিপ্ৰভ। প্ৰাকৃতজগতত আমি
যিমানবিধাক পোহৰখকা বস্তু দেখা পাওঁ, সেই সকলো
বিলাক তেওঁৰেই পোহৰ। তেওঁৰপৰা পোহৰ পাইছে
সেইসকলে পোহৰ দিয়ে। তেওঁলোকে নিজৰ প্ৰকাশক
আকৌ কেনেকৈ প্ৰকাশ কৰিব? অৰ্থাৎ এই সম্পূৰ্ণজগৎ
জগৎজীৱন পুৰুষোত্তমৰ জ্যোতিৰ কণিকামাত্ৰদ্বাৰা সমুদ্ভা-
সিত বুলি বুজা ॥১০॥

ত্ৰৈলোক্যেদমমৃতং পুৰুষোত্তম

পশ্চাদ্ৰক্ষ দক্ষিণতশ্চোত্তৰেণ।

অধশ্চোক্ষ ২ চ প্ৰহতং

ত্ৰৈলোক্যেদং বিশ্বমিদং বৰিষ্ঠম ॥১১॥

ইদম্ (এই) অমৃতম্ (অমৃতস্বকণ) ব্রহ্ম এব (পৰব্রহ্মই) পূৰ্বজাৎ
(নাম্মত), ব্রহ্ম (ব্রহ্মই) পশ্চাৎ (পাছতো), দক্ষিণতঃ (সোঁফালে) চ
উত্তৰেণ (আৰু বাঁওফালে) অবঃ (তলৰ ফালে) চ উত্তম্ (ওপৰৰ
ফালেও) প্রমৃতম্ (পৰিব্যাপ্ত আছে); ইদম্ ব্রহ্মম্ (এই বিশ্বব্রহ্মও)
ইদম্ ব্র বৰ্ণম্ ব্রহ্ম এব (এই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ পৰব্রহ্মই) ॥১১॥

ব্রহ্মৰ সৰ্বকপতা অৰু সৰ্বব্যাপকতা চোঁৱা অমৃত-
স্বকণ পুৰুষোত্তম পৰব্রহ্মই অ'গত-পাছত, সোঁফে-বাঁবে
তলে-ওপৰে বাহিৰে ভিতৰে সকলোতে পৰিব্যাপ্ত। এই
বিশ্বব্রহ্ম ও এই মহত্তম পৰমপুৰুষ পৰব্রহ্মৰই প্রত্যক্ষ দৃশ্য-
কপ ॥১১॥

॥ দ্বিতীয় খণ্ড সমাপ্ত ॥

॥ দ্বিতীয় মুণ্ডক সমাপ্ত ॥১॥

তৃতীয় যুক্তক

প্রথম খণ্ড

দ্বা সুপর্ণা সমুজ্জা সধায়া
সমানং বৃক্ষং পৰিবস্বজ্ঞাতে ।
তয়োবন্যঃ পিপ্ললং স্বাদত্যা-
নশ্বন্নন্যো অভিচাকশীতি ॥১॥ *

সমুজ্জা (একে-লগ হৈ থকা) সধায়া (সম্বন্ধিতাবে একে নাম লোৱা) দ্বা সুপর্ণা (দুটি পক্ষী) [জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা] সমানম্ বৃক্ষম্ (একে জোপা গছকে—শৰীৰক) পৰিবস্বজ্ঞাতে (আশ্ৰয় কৰি থাকে) । তয়োঃ (সেই দুইৰ ভিতৰত) অন্যঃ (এটিয়ে, জীৱই) স্বাদ (নানাপ্ৰকাৰৰ সোৱাদলগা) পিপ্ললম্ (ফল—কৰ্মফল) অতি (উপভোগ কৰে); অন্যঃ (অপৰটি, ঈশ্বৰে) অনশ্বন্ (একোকে ভোগ নকৰি) অভিচাকশীতি (কেৱল চাই থাকে) ॥১॥

[শ্ৰীভগৱানে গীতাত জগৎখনক অশ্বখবৃক্ষৰূপে বৰ্ণনা কৰাৰ দৰে এই মন্ত্ৰত শৰীৰক এজোপা পিপ্লল (আহত) গছ আৰু জীৱাত্মা-পৰমাত্মাক দুটি পক্ষীৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে । কঠোপনিষদতো (১।৩।১) এনেকুৱা এটা বৰ্ণনা হৈ আৰু পোহৰৰ ৰূপবত আছে । ভাৰ হুয়ো মূলতে প্ৰায় একে । ইয়াত কোৱা হৈছে—] ধৰা, এই মানৱদেহাটো এজোপা আহত

* এই মন্ত্ৰ বেতাখতৰ ৪১৬ মন্ত্ৰতো একেৰূপে আছে,

গহ, জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা যেনিবা সেই গহজোপাত থকা
 দুটি পক্ষী। তেওঁলোক দুয়ো একেটা হৃদয়বাহিত সদায়
 একেলগে সখিভাবে বাস কৰে। কিন্তু সেই দুটিৰ ভিতৰত
 এটি—জীৱই সেই বৃক্ষৰ বিভিন্ন সোৱাদফল—পূৰ্ব-পূৰ্ব জন্মৰ
 বিভিন্ন কৃতকৰ্মৰ ফল উপভোগ কৰে, আনটি—ঈশ্বৰে একো
 উপভোগ নকৰি কেৱল চাই থাকে। অৰ্থাৎ সদ বদ্ সকলো
 কৰ্ম জীৱৰ, আৰু তদনুযায়ী তাৰ ফল ভুগিবও লাগিব জীৱই।
 ঈশ্বৰ সেই বোৰত নিৰ্গিপ্ত; তেওঁ দ্ৰষ্টা, সাক্ষী মাত্ৰ। [প্ৰত্যক্ষ-
 সাক্ষী থকাবাবে জীৱই কাকি দিব নোৱাৰে; দোষত
 দণ্ড গুণত পূজা অৱশ্যই ভুগিবলগা হয়] ॥১॥

সমানে বৃক্ষে পুৰুষো নিমগ্নো।

অনীশয়া শোচতি মুহমানঃ।

জুষ্টং যদা পশ্যত্যন্যমীশ-

মস্য মহিমানমিতি স্বীতশোকঃ ॥ ২ ॥ *

সমানে বৃক্ষে (একে জোপা শৰীৰৰূপ গহত থকা) পুৰুষঃ
 (জীৱাত্মা) নিমগ্নঃ (শৰীৰৰ প্ৰতি আসক্তিত ডুব গৈ) অনীশয়া
 (অসামৰ্থ্য অনুভৱ কৰি) মুহমানঃ (মোহগ্ৰস্ত হৈ) শোচতি (শোক
 কৰে), যদা (যদি কেতিয়াবা) জুষ্টম্ (সম্মতসেৱিত) অন্যম্ (অন্যতে
 থকা আনজন) ঈশম্ (পৰমাত্মাক) [এৱং] অশ্চ মহিমানম্ (আৰু এওঁৰ
 অসীম ঐশ্বৰ্য্যক) পশ্যতি (দেখে অনুভৱ কৰে), ইতি (তেতিয়া)
 স্বীতশোকঃ (শোকৰূপৰা মুক্ত হয়) ॥২॥

* এই মন্ত্ৰৰ সৈতে একেৰূপতে আছে — খেতাবৰৰ ৩।৭। মন্ত্ৰ।

শবীৰকপ একেজোপা গছত হৃদয়কপ একেটা বাঁহত
বাস কাৰও জীৱই আনজন সঙ্গীলৈ চকু নিদিয়ে ; তাৰ
গছজোপালৈ অৰ্থাৎ শবীৰলৈ হে চকু, শবীৰৰ প্ৰতি অতি-
মৰমী হৈ তাৰদ্বাৰা কিমান ভোগ-সুখ লুটিব পাৰি, সেই
চিন্তা সেই চেষ্টাতে সি ডুব গৈ থাকে । পিছে আঁহত
গছত বহি নাৰিকল খাবলৈ ইচ্ছা কৰিলে সেই ইচ্ছা পূৰ্ণ
হোৱাৰ সম্ভাৱনা নোহোৱাৰ দৰে তাৰো কামনাবোৰ পূৰ
কৰিবলৈ অসামৰ্থ্য অনুভৱ কৰি সি কিং কৰ্তব্য স্মৃতি হৈ
শোক কৰিবলগীয়া হয় আৰু অনেক বাতনা-ভোগ ভুগিব-
লগা হয় । ভাগ্যৰ ফলত যদি কেতিয়াবা অতিনিকটৱৰ্তী
আনজন সঙ্গী পৰমাত্মালৈ চকু দিয়ে আৰু একাগ্ৰমনে চিন্তা
কৰি তেওঁৰ অনন্তমহিমাক উপলব্ধি কৰে, তেনেকৈ তেৱেই
সজ্জনসবলৰ আশ্ৰয়ণীয় পৰম উপাস্ত্ৰ বিবেচনা কৰি তেওঁতে
মতি-স্থিৰ বৰে, তেতিয়া সেই জীৱই সকলো শোক-দুখ-
পৰা মুক্তি পায় ॥ ২ ॥

যদা পশুঃ পশুতে কল্পৱৰ্ণং

কৰ্তাৰমীশং পুৰুষং ব্ৰহ্ময়োনিম্ ।

তদা ৱিদ্বান্ পুণ্যপাপে ৱিধুয়

নিৰঞ্জনঃ পৰমং সাম্যমুপৈতি ॥ ৩ ॥

যদা (যেতিয়া) পশুঃ (দ্ৰষ্টা জীৱাত্মাই) ঈশম্ (সৰ্বাৰো শাসক)
ব্ৰহ্ময়োনিম্ (ব্ৰহ্মাৰো বাৰণ) কৰ্তাৰম্ (ব্ৰহ্মাণ্ডৰ ৰচয়িতা) কল্পৱৰ্ণম্।

.....
(দিব্য জ্যোতির্ময়) পুরুষ (পৰমপুরুষক) পশুতে (প্রত্যক্ষ কৰে),
তদা (তেতিয়া) পূণাপাপে পূণ্য আৰু পাপ উভয়কে) বিধূষ
(সমূলে উচ্ছেদ কৰি) বিদ্বান্ (সেই সাক্ষাৎকাৰী জনে) নিবৰ্জনঃ
(নিৰ্লেপ হৈ) পৰমম্ (সৰ্বোত্তম) সাম্যম্ (সমতা—অবৈতত্যত্ব)
উপৈতি (লাভকৰে, পায়) ॥ ৩ ॥

অনন্ত মাহিমামণ্ডিত পৰমাত্মালৈ দৃষ্টিপাত কৰি নিক-
টবৰ্তী হোৱা ভ্ৰষ্টা জীৱাত্মাই যেতিয়া সবাৰো শাসনকৰ্তা,
সৃষ্টিকৰ ব্ৰহ্মাৰো আদিকাৰণ ব্ৰহ্মাণ্ডৰ ৰচনাকাৰী, সোনৰদৰে
স্বয়ংজ্যোতি পুৰুষোত্তমক প্ৰত্যক্ষ কৰে, তেওঁৰ তৎকালেই
পুণ্য-পাপৰূপ সমস্ত কৰ্ম—তাৰ আনুষঙ্গিক ফল সমূলে
উচ্ছেদ হৈ যায়, তেওঁ নিবৰ্জন অৰ্থাৎ নিৰ্মিণ্ড হয়। সেই
সাক্ষাৎকাৰী মহাজ্ঞানে সৰ্বোত্তম সাম্যভাৱ প্ৰাপ্ত হয়,
তেওঁ স্থিতপ্ৰজ্ঞ হৈ ব্ৰাহ্মীস্থিতি লাভ কৰে ॥ ৩ ॥

প্ৰাণো হ্যেষ য়ঃ সৰ্বভূতৈৰিভাতি

বিজ্ঞানন্ বিদ্বান্ ভৱতে নাতিবাদী।

আত্মক্ৰৌড় আত্মৰতিঃ ক্ৰিয়া-

ৱানেষ ব্ৰহ্মবিদাং ৰবিষ্ঠঃ ॥ ৪ ॥

এষঃ হি (এই পৰমপুরুষেই) প্ৰাণঃ (জগতৰ জীৱন), যঃ
(যি) সৰ্বভূতৈঃ (সমস্ত প্ৰাণীৰূপে) বিভাতি (প্ৰকাশিত হৈছে)।
বিজ্ঞানন্ (এওঁক জানোঁতা) বিদ্বান্ (জ্ঞানীজন) অতিবাদী (মই
বৰ ভাবত কথাকোৱা) ন ভৱতে (নহয়)। [কিছু] ক্ৰিয়ান্
(যথাযোগ্য কৰ্মশীল) আত্মক্ৰৌড়ঃ (আত্মকৰণ অন্তৰ্ভাৱীৰ সৈতে

কোডানীল). আত্মবৃত্তি: (আত্মতেজঃ জ্যোতিষকৃৎ) এষ: (এনে জ্ঞানীজন)
ব্রহ্মদ্বিদাম্ (ব্রহ্মজ্ঞানীসকলৰ ভিতৰত) বৰিষ্ঠ: (অতিশয় শ্ৰেষ্ঠ)। ৪।

এই পৰমাত্মাপুৰুষেই সমস্ত জগতৰ প্ৰাণ, শৰীৰৰ সকলো চেষ্টা প্ৰাণৰদ্বাৰা হোৱাৰ চিনাকৈ জগতিক সমুদায় চেষ্টা প্ৰাণৰূপী সেই পৰমাত্মাপৰাই সত্ত্ব হয়। সমস্ত প্ৰাণীৰ ৰূপত তেওঁৰ প্ৰকাশিত, কাৰণ তেওঁ সমস্তৰে অন্তৰ্ধামী একমাত্ৰ পৰমাত্মা। যিজন জ্ঞানীপুৰুষে এই সৰ্বাত্মা পৰমপুৰুষক জানিলে, তেওঁ কেতিয়াও বৰকথায় নহয়; কাৰণ সকলোৰে অন্তৰ্ধামী আত্মা একেজনেহ বুলি তেওঁ জানে যেতিয়া কাৰ ওপৰত বৰ কথা কৈ বৰমামুহ শোলাব ? কিন্তু তেওঁ নিজৰণ আৰু আশ্ৰম অনুসাৰে বিহিত নিত্যনৈমিত্তিক ক্ৰিয়াকাণ্ড ভগৱানৰ আদেশ মানি শ্ৰদ্ধাৰে ক'ব যায় (গীতা ৩।২৫), আত্মাৰূপী ভগৱানৰ দৈতে খেল'খেলে আৰু তেওঁতে সন্তুষ্ট থাকে। প্ৰাণীমাত্ৰতে পূৰ্বোক্তশ্ৰুতৰে আত্মজ্ঞানীগোৱাজনে যাবেই সৈতে খেলক, যাতেই জ্যোতিপ্ৰসন্ন কৰক, সকলো আত্মাৰূপী ভগৱানতে কৰা হয় (গীতা ৬।৩১)। এনেকুৱা জ্ঞানী মহাত্মা ব্ৰহ্মবাদীসকলৰ ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। গীতাত শ্ৰীভগৱানেও সৰ্বত্ৰ ভগৱদৰ্শী মহাপুৰুষ অতি তুল'ভ বুলি অৰ্জুনক বুজালে (গীতা ৭।১৯। ॥ ৪ ॥

সত্যেন লভ্যন্তপসা হ্ৰেষ আত্মা

সম্যগ্জ্ঞানেন ব্ৰহ্মচৰ্ম্মেণ নিত্যম্।

অন্তঃশৰাবো জ্যোতিৰ্ময়ো হি শুভ্ৰো

য়ঃ পশুন্তি মৃতয়ঃ ক্লীণদোষাঃ ॥ ৫ ॥

কোনদোষাঃ (চিহ্নিত মলি নথকা) স্বতঃ (যত্নশীল সাধনাকারী-
সকলে) যম্ পশ্যন্তি (যাক সাক্ষাৎ কৰে), এবঃ (সেই এই) জ্যোতি-
ৰ্ময়ঃ (প্রকাশবৰ্ণ) শুভ্রঃ (শুদ্ধ) আত্মা (পৰমাত্মক) অমঃশবীৰে
হি (পৰেৰ অম্ববৰ্তী হৃদয়াকাশতে) নিত্যম্ (সাব্যায়) সত্যেন (সত্য
অনুশীলনবদ্বাৰা) তপস্বা (তপস্কাৰদ্বাৰা) ব্রহ্মচৰ্য্যেন (ব্রহ্মচৰ্য্যবদ্বাৰা) সম্যক
জ্ঞানেন (যাক যথাৰ্থ জ্ঞানবদ্বাৰা) হি লভাঃ (নিশ্চয় প্রাপ্য হয়) । ৩।

অনুকৰণত কোনোপ্রকাৰ মলি নথকা, শিষ্য-বিৰাগী,
নিয়তচেষ্টাশীল সাধকসকলে যি পৰমপুৰুষক সাক্ষাৎ কৰে,
সেই জ্যোতিঃস্বৰূপ, সৰ্বশুদ্ধ পৰমাত্মাপুৰুষক অবিৰাম
সত্যৰ অনুশীলন, মন আৰু ইন্দ্রিয়বৰ্গৰ একাগ্ৰতাৰূপ তপ,
ব্রহ্মচৰ্য্যালন আৰু ব্রহ্মবিজ্ঞাৰ অভ্যাসবদ্বাৰা নিজৰ হৃদয়াকা-
শতেই নিশ্চয় পাব পাৰি । ৫ ॥

সত্যমের জয়তে নান্ তং ['জয়তি' পাঠান্তৰ।

সত্যেন পশ্চা দ্বিততো দেৱয়ানঃ ।

য়েনাক্রমন্ত্ৰ যয়ো হ্যাপ্তকামা

য়ত্র তৎ সত্যস্য পৰমং নিধানম্ ॥৬॥

সত্যম্ এব (সত্যই হে) জয়তে (বিজয়ী হয়) . অন্তম্ (যিহ)
ন (নহয়) । দেৱয়ানঃ পশাঃ (দেৱয়ান নামে পৰ) সত্যেন্ (সত্যবদ্বাৰা)
দ্বিততঃ (পৰিপূৰ্ণ) । যেন হি (যি পথেদি) পূৰ্ণকাম আপ্তকামাঃ স্বয়ঃ
(ঋষিসকল) আক্রমন্তি (তোলৈ যায়) যত্র (য'ত) সত্যম্ (সত্য-
স্বৰূপ ভগবন্তৰ) তৎ (সেই) পৰমম্ (সৰ্বোত্তম) নিধানম্ (ধাৰ
আছে) । ৬॥

[পূৰ্বোক্ত সাধনবোৰৰ ভিতৰত সত্যৰ মহিমা বিশেষকৈ কৈছে—] সত্যই হে জয়ী হয় ; মিছাৰ জয় নাই । কাৰণ পৰমেশ্বৰ সত্যস্বৰূপ ; সত্যক পাবলৈ সত্যানিষ্ঠ হোৱা অতি আৱশ্যক । পৰমাত্মালাভৰকাৰণে তো সত্যসাধনা লাগিবই, বৈষয়িক কাম-কাজতো শেষত সত্যৰেই জয় হয় মিছাকথা আৰু ছল-ৰূপট আদি মিছাৰ আচৰণত সাময়িক উন্নতি হয়তো হব পাৰে, কাৰণ তাত সত্যৰ প্ৰস্লেপ থাকে । সত্যৰ প্ৰস্লেপ বা সত্যৰ মুখা পিন্ধাকাৰণে হয়তো জনতোয়ো তাক সত্য বুলি মানে ; কিন্তু মুখা এদিন খহিবই বা প্ৰস্লেপ গলি যাবই ; পৰিণামত উন্নতিতকৈ ক্ষতি অধিক হয় । সেইকাৰণেই কোৱা হৈছে—মিছাৰ জয় নাই । সেইকাৰণে বুদ্ধিমানলোকে মিছাকথা আৰু মিথ্যাচাৰক প্ৰশ্ৰয় নিদিয়ৈ ; সত্যৰ দিতা আৰু সদাচাৰকহে পাৰত্ৰিক আৰু ঐহিক উদ্গতিৰ সোপানৰূপে বিবেচনা কৰে । আৰু দেবযান মার্গ অৰ্থাৎ পৰমদেব পৰমাত্মাক পাবলৈ যাবপৰা যি পথ, সি সত্যসাধনাৰদ্বাৰাহে পৰিপূৰ্ণ অৰ্থাৎ মুকলি হৈ প্ৰশস্তপথ হয় । সেই সত্যপূৰ্ণ পথেদি হৈ ভোগ-বাসনা শূন্য পূৰ্ণকাম সত্যদৰ্শী ঋষিসকল তালৈ যায়, য'ত পৰম সত্য, পৰমপুৰুষৰ পৰমধাম বিৰাজমান আছে । ৬॥

ব্ৰহ্ম তদিত্যমচিন্ত্যৰূপঃ

সূক্ষ্মাচ্চ তৎ সূক্ষ্মতৰং ব্ৰিভাতি ।

দূৰাং সুদূৰে তদিহাস্তিকে চ

পশ্যৎস্বিতৈৰ নিহিতং গুহায়াম্ ॥৭॥

তৎ (সেই পবত্রঙ্গ) বৃহৎ (মহান্) দিব্যম্ (স্বপ্রকাশ) চ (আক)
অচিন্ত্যাকৰ্ম (অচিন্ত্যাকৰণ), চ (স্তোত্রা) সূক্ষ্মাৎ (সূক্ষ্মতকৈয়ো) তৎ
সূক্ষ্মতৰম্ (অতিসূক্ষ্ম তেওঁ) বিভাতি (বিবিধ কৰণত প্রকাশিত হয়) ।
তৎ (আকৌ তেওঁ) দূৰাৎ সূদূৰে (দূৰতকৈয়ো অতিদূৰত) ইহ
অস্তিকে চ (এই দেহতে অতি ওচৰতো) । ইহ (এই মৰতত্ত) পশুৎসু
(চাবজনাসকলৰকাৰণে) গুহ্যগাম্ (হৃদয়গুহাতেই) নিহিতম্
(বিদ্যমান) ॥৭॥

সেই পবত্রঙ্গ সকলোতকৈ মহান, স্বয়ংপ্রকাশমান
আক অচিন্ত্যাকৰণ । আকৌ তেওঁ সূক্ষ্মতকৈয়ো অতিসূক্ষ্ম ;
সেইবাবে তেওঁ বিবিধকৰণত প্রকাশিত হৈ আছে । পৰ-
মাত্মা সব ব্যাপী, এনে কোনো ঠাই নাই, য'ত তেওঁ
নাই ; গতিকে দূৰতকৈয়ো দূৰত অর্থাৎ আমি বহুদূৰ বুলি
ভবা ঠাইতো তেওঁ আছে আক ওচৰতকৈয়ো ওচৰত-নিজতে
আছে । পূর্বকথিত সত্যাদিসাধনসম্পন্ন লোকে তো নিজৰ
হৃদয়গুহাতে তেওঁ বিদ্যমান থকা প্রত্যক্ষ কৰে । গতিকে
তেওঁক বিচাৰি দূৰ দূৰান্তবলৈ গৈ থাকিলেও কাৰ্যসিদ্ধি নহব
আক চাব জানিলে ইয়াতেই অতি ওচৰতে তেওঁৰ সাক্ষাৎ
লাভ হব ॥৭॥

ন চক্ষুষা গৃহ্যতে নাপি বাচা

নানৈন্দেৱৈৰন্তপসা কৰ্মণা বা ।

জ্ঞানপ্রসাদেন বিশুদ্ধসত্ত্ব-

স্ততস্ত তস্ত তৎ পশ্যতে নিষ্কলং ধ্যায়মানঃ ॥৮॥

[এই পবব্রহ্ম] চক্ষুৰা ন বৃহত্তে (চক্ষুৰে গৃহীত নহয়, বাচ্য অপি ন (বাক্যবোধ ধৰা নাযায়), অনৈঃ দেৱৈঃ ন (অপৰ ইন্দ্ৰিয় দ্বাৰাও ধৰা নপৰে), তপসা (তপস্শাৰদ্বৰ) বা (অথবা) কৰ্মণা (কৰ্মবদ্বাৰাও গৃহীত নহয়), তু (কিন্তু) বিত্ত্বত্বেতঃ (জ্ঞানচিন্তা সাধকে) ততঃ (জ্ঞান-চিন্তেৰে) ধ্যায়মানঃ (নিবস্তব চিন্তাকৰি) জ্ঞানপ্রসাদেন (জ্ঞানব-বুদ্ধিা নিৰ্মলতা দ্বাৰ) তম্ নিবসম্ সেই নিবসয় পৰমাত্মাপুৰুষক) ৭শ তে (দেখা পাঃ) । ৮॥

এই পবব্রহ্ম পৰমপুৰুষক চক্ৰে, কথান, ৭ অন্য ইন্দ্ৰিয় দ্বাৰাদ্বাৰাও ধৰা পোৱাপৰা নাযায়, এ নকি নানা প্ৰকাৰৰ তপস্যা আৰু বিবিধ কৰ্মবদ্বাৰাও তেওঁক পাব নোৱাৰি। কিন্তু (সেইবোৰৰপৰা) যাৰ অন্তঃকৰণ নিৰ্মল হ'ল, তেনেকুৱা কামনা-বাসনাশূন্য জ্ঞানচিন্তেৰে যি সাধকে নিত্য-নিবস্তব তেওঁক চিন্তা চৰ্চা কৰে, তেওঁ বুদ্ধিৰ নিৰ্মল-তাৰ ফলত সেই নিবসয় সুবিত্ত পৰমাত্মাপুৰুষক দেখা পায়। [এইকাৰণে বাসনামলিন অন্তঃকৰণত ভগৱন্তৰ ক্ষুৰণ নহয় বাবে সকলো ভোগ-কামনা পৰিহৰি শুদ্ধচিত্ত হৈ সদা-সৰ্বতিকাল তেওঁৰ চিন্তাত থকা আৱশ্যক। আন-হাতে ঈশ্বৰ-চিন্তাত নিমগ্ন অন্তঃকৰণত বিষয়-বাসনায়ো প্ৰ-শব সুকণা নাপায়।] ৮॥

এষোহনুৰাশ্মা চেতসা ৱেদিতৱ্যে।

য়স্মিন প্ৰাণঃ পঞ্চমা সংৱিৱেশ।

প্রাণৈশ্চিৎতং সৰ্বমোতং প্রজ্ঞানাম্
 যাস্মিন্ বিশুদ্ধে বিভক্তে, য আত্মা ॥৯॥

যস্মিন্ (যি শরীরত) প্রাণঃ (প্রাণ বায়ু) পঞ্চা (পাঁচ প্রকারে
 ভাগ হৈ) সংবিদেণ (প্রসিষ্ট অছে), [সই দেহতে বিদ্যমান] এষঃ
 (এই) অণুঃ (সূক্ষ্ম) আত্মা (আত্মাক) চেতসা (অন্তঃকরণদ্বারা) হ্রেদি-
 তত্যাঃ (জনা যায়) ; প্রজ্ঞানাম্ (প্রাণীসমস্ত) সৰ্বম্ চিত্তম্ (সমস্ত
 অন্তঃকরণ) প্র বৈঃ (প্রাণাদিবদ্বারা) শুভম্ (ব্যাপ্ত হৈ থাকে), যস্মিন্
 বিশুদ্ধে (যি অন্তঃকরণ বিশুদ্ধ হলে) এষঃ আত্মা (এই আত্মা) বিভক্তি
 (বিশেষরূপে প্রকাশিত হয়) ॥৯॥

[সমস্তবে অন্তর্যামী পৰমাত্মাক সকলোরে কয় জ্ঞানিব
 নোরাবে ? এনে আশঙ্ক্য উদ্ভবত কৈছে—] প্রাণ, অপান,
 ব্যান, সমান আক উদান এই পাঁচ প্রকার ভেদযুক্ত প্রাণ যি
 দেহত প্রসিষ্ট হৈ দেহক চেষ্টাশীল কবে, সেই দেহবে
 অভ্যন্তরত—হৃদয়ত বিশুদ্ধমনব জ্ঞানগোচর হোরা আত্মাও
 সূক্ষ্মরূপে থাকে । কিন্তু প্রাণীসমূহব সমস্ত অন্তঃকরণ প্রাণ
 আক ইন্দ্রিয়বর্গব সৈতে শুভ-প্রোত থাকে, অর্থাৎ প্রাণ
 আক ইন্দ্রিয়বর্গক তৃপ্ত কৰিবলৈ উৎপন্ন হোরা নানাপ্রকার
 ভোগ-বাসনাই অন্তঃকরণক বিজুগু কবে আক তাবদ্বায়াই
 চিত্ত মলিন হয় ; এইকাৰণেই সকলোরে পৰমাত্মাব সন্তোদ
 নাপায় । ভোগ-বাসনারূপ চিত্তব মলি ঝাঁড়বি গলে—অন্তঃকরণ
 নির্মল হলে এই অন্তর্যাত্মাই পৰমাত্মারূপে নিজক প্রকাশিত

কৰে * । এইকাৰণে কামনাকুলচিহ্নসমন্বিত জীৱ সংসাবত
বান্ধ খায়, আৰু পৰমার্থচিন্তাবদ্ধাৰা বিষয়মলি চফা হৈ
যোৱা বিশুদ্ধচিত্ত জীৱই পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎ পায় ॥৯॥

য়ং যং লোকং মনসা সংব্রিভাতি
বিশুদ্ধসত্ত্বঃ কাময়তে যাংশ্চ কামান্ ।
তং তং লোকং জয়তে তাংশ্চ কামাং-
স্তস্মাদাত্মজ্ঞং হৃচ্চয়েৎ ভূতিকামঃ ॥১০॥

বিশুদ্ধসত্ত্বঃ (নিৰ্মলচিন্তালোক) যং যং লোকম্ (যি যি লোক)
মনস (মনেৰে) সংব্রিভাতি (বান্ধ কৰে), যান্ চ কামান্ (আৰু যি-
বিলাক ভোগ) কাময়তে (কামনা কৰে), তং তং লোকম্ (সেই সেই
লোক), তান্ চ কামান্ (আৰু সেইবোৰ বান্ধিত ভোগ) জয়তে
(অৱশ্যই পায়) । তস্মাৎ (সেইকাৰণে) ভূতিকামঃ (ঐৰ্ষ্যকামীজনে)
আত্মজ্ঞম্ হি (আত্মজ্ঞানীকেই) অর্চয়েৎ (সেবা পূজা কৰিব) ॥ ১০ ॥

• শাস্ত্ৰীয় প্ৰবচন আছে— “অন্তঃকৰণযোগাৱদ্ধ জীৱ ইত্যাচ্যতে চ যঃ ।

অহিতাকৰ্মবহিতঃ পৰমাশ্রুতি গীষতে ”।

অন্তঃকৰণৰ সৈতে সংযুক্তধৰ্মা কাৰণে যি জীৱ বুলি কথিত
হয়, সেই জীৱই বাসনাবৰ্জিত নিৰ্মল অন্তঃকৰণযুক্ত হলে পৰ-
আত্মৰূপে প্ৰতিভাত হয় । অৰ্থাৎ গাৰ্ভ্যৰত ঘিউ ধকাৰ নৰে বা
কাঠত জুট ধকাৰ নৰে ইন্দ্ৰিয়াদিসম্বন্ধিত সমস্ত শব্দৰূপে ব্ৰহ্ম
পৰিব্যাপ্ত থাকিলেও চিন্তাবৃত্তি ৰূপেই তাৰ প্ৰকাশ । পৰমার্থ বিজ্ঞা-
নাধনত অভ্যন্ত হৈ চিন্তৰ কালিমা বিদূৰ হলে সেই চিন্তাত পৰ-
মাত্মাৰ উপলব্ধি হয় ।

নির্মল অন্তঃকরণবিশিষ্টপুরুষে পৰমার্থচিন্তাবদ্বারা পুরু-
ষোত্তম ভগবন্তের সাক্ষাৎলাভ হবে, এই কথা পূর্বতে অষ্টম
মন্ত্রত কোরা হ'ল। কিন্তু তেনেকাল যদি নিদ্রাম নহৈ যি যি
লোকত যি যি ভোগ কামনা কবে, তেওঁ তাক জয় কবে—
সেই সেই লোক লাভ কবে আর কামনা অনুসারে সেই
সেই ভোগ উপভোগ কবে। ইয়াবদ্বারা বুজা গ'ল—
কাম্য-ফলাকাঙ্ক্ষী লোকো কাম্য ফল লাভের আশাত কৰা
কর্মবোধত শুদ্ধচিও হারা আরম্ভক। চিও শুদ্ধ নহলে কি
সাংসাদিক কি পারমার্থিক একোতেই সিদ্ধিলাভ হয়।
সেইকাৰণে বৈষয়িক ঐশ্বর্যকামী লোকেও নির্মলচিন্ত
হোৱাৰ উদ্দেশ্যে আত্মজ্ঞানী মহাপুরুষৰেই শরণাপন্ন হোৱা
উচিত ৷১০৷

॥ প্রথম খণ্ড সমাপ্ত ॥

—০০—

দ্বিতীয় খণ্ড

স রেদৈতং পৰমং ব্রহ্ম ধাম
য়ত্র বিশ্বং নিহিতং ভাতি শুভ্রম।
উপাসতে পুরুষং য়ে হৃদামা
স্তে শুক্রমেতদতিরতি ধীৰাঃ ॥১৷

সঃ (সেই আত্মজ্ঞানী পুরুষে) পৰমম্ ধাম (উৎকৃষ্ট আশ্রয়) এতৎ ব্রহ্ম (এই ব্রহ্মক) হ্বেদ (জ্ঞানে), যত্র (যি ব্রহ্মত) নিহিতম্ বিশ্বম্ (প্রতিষ্ঠিত জগৎ) শুভ্রম্ ভাতি (প্রকাশমান আছে) যে হি (যি সকল) অকামাঃ (নিকামপুরুষে) পুরুষম্ (পৰমপুরুষক) উপাসতে (উপাসনা কৰে), তে ধীৰাঃ (সেইসকল বুদ্ধিমানলোকে) শুক্ৰম্ এতৎ (শোণিতওক্রময় এই দেহক) অতিব্রতন্তি (অতিক্রম কৰে) । ১।।

যি পৰমপুরুষত সমগ্র বিশ্ব প্রতিষ্ঠিত, যি বিমল জ্যোতিৰে সমুদায় জগতত প্রকাশিত, সেই সৰ্বাশ্রয় এই পৰব্রহ্মক সেই আত্মজ্ঞানী পুরুষেই মাত্র জ্ঞানে, সেই কাৰণেই তেওঁ শৰণার্থ । এইটো সুনিশ্চিত কথা যে, সেই পৰব্রহ্ম পৰমেশ্বৰক যি উপাসনা কৰে, আৰু একাগ্ৰভাবে তেওঁক পাবলৈ উৎকট আগ্ৰহী হয়, তেওঁলোকৰ অন্যকামনাই মনত ঠাই নাপায়, তেওঁলোক পূৰ্ণ নিকাম হৈ যায় । তেওঁলোক বুদ্ধিমান, অসাব্যস্ত ত্যাগ কৰি সাব্যস্ত গ্ৰহণ কৰাই তো বুদ্ধিমানৰ কাম । সেইসকল বুদ্ধিমন্তলোকে শুক্ৰশোণিতময় এই দেহ অতিক্রম কৰে, অর্থাৎ আত্ম জন্ম লবলগীয়া নহয় ! ॥১॥

কামান্ যঃ কাময়তে মন্যমানঃ

সঃ কামভিচ্ছায়তে তত্র তত্র ।

পর্যাপ্তকামস্য কৃতাস্তনন্তি-

হৈর সৰে' প্রবিলীয়ন্তি কামাঃ ॥২॥

ৱঃ (যিজনে) কামান্ (ভোগ্যবিষয়াবোৰক) মন্যমানঃ (খাদ্যবীজ
মানি) কাময়তে (ভোক কামনা কৰে), সঃ (তেওঁ) কামন্তিঃ (সেই
সেই কামনা অহুসাৰে) তত্র তত্র (সেই সেই ভোগৰ উপযোগী ঠাইত)
জায়তে (জন্ম পায়)। তু (কিন্তু) পর্যাপ্তকামস্য (পূৰ্ণকাম) কৃতান্ননঃ
(শুদ্ধচিত্ত পুৰুষৰ) সৰ্ব্বো কামাঃ (সকলো কামনা) ইহ এব (এই জীৱ-
নতেই) শ্ৰিত্বিলীয়াস্তি (বিলীন হৈ যায়) ॥২॥

[সংসাৰ তৰণৰ প্ৰধান বাধা কামনা, সেই কথা বুজাই
কৈছে—] যি লোকে ইহলোক আৰু পরলোকৰ ভোগ-সুখকে
পৰমপুৰুষাৰ্থ বুলি ভাবে, আৰু তাক পোৱাৰ কামনা কৰি
সাধন-ভজন কৰে, তেওঁৰ কামনাও অপূৰ্ণ নাথাকে; সেই
সেই কাম্য-ভোগৰ উপযোগী স্থানত জন্ম লয়গৈ। গতিকেই
তেওঁ জন্ম-মৃত্যুকপ সংসাৰ-চক্ৰত ঘূৰি থাকিব লগা হয়;
মানৱশৰীৰ-ধাৰণৰ চৰম উদ্দেশ্য অপূৰ্ণই থাকি যায়।
কিন্তু সমস্ত কামনা পৰমেশ্বৰতে অৰ্পণ কৰা, পৰমেশ্বৰেই
পৰম কাম্য বুলি তেওঁৰ প্ৰীতিৰ কাৰণেই সাধন-ভজনকৰা,
শুদ্ধচিত্তলোকৰ জীৱদণ্ডাতেই সমস্ত কামনা বাসনা নোহোৱা
হৈ যায়। তাৰ ফলত তেওঁ এই দেহ ভ্যাগৰ পাঁহত পুনৰ্জন্ম
লবলগা নহয় ॥২॥

নাৱমায়া প্ৰচনেন লভ্যে

ন মেধয়া ন বহুনা ক্ৰতেন।

য়মৈৱৈষ ৱ্ণুতে তেন লভ্য

স্তনৈব আত্মা ষ্মিৱ্ণুতে তনুং স্বাম ॥৩॥

অয়ম্, অণ্ম্মা (এই পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰ) প্ৰবচনেৰে (শাস্ত্ৰ-ব্যাখ্যাৰ দ্বাৰা) ন লভ্য: (প্ৰাপ্য নহয়), মেধয়া ন (শাস্ত্ৰাৰ্থধাৰণাযোগ্য বুদ্ধি-ৰেও নহয়), বহুনা শ্ৰুতেন ন (বহুপ্ৰকাৰে শুনিলেও নহয়), ; এষ: (এই সাধকে) যম্ এৱ (যি ভগৱানকে) বৃণতে (বৰণ কৰে—আত্ম-সমৰ্পণ কৰে) ; তেন (সেই আত্মসমৰ্পণৰদ্বাৰা) লভ্য: (ভগৱান প্ৰাপ্য হয়), তস্যা (সেই শৰণাগতৰ প্ৰতি) এষ: আত্মা (এইপৰমাত্মাপুৰুষে) স্বাম্ তনুম্ (নিজৰ যথার্থস্বৰূপ) বিবৃণতে (প্ৰকাশ কৰে) । ৩।

[ভগৱৎশৰণেই ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ সৰ্বোত্তম উপায়ৰূপে দেখু-
ৱাই কৈছে—] * শাস্ত্ৰবোৰ পঢ়ি-শুনি সুৱলা ভাষাৰে
পৰমার্থ তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰি বুজাব পাৰিলেও বা শাস্ত্ৰৰ
মৰ্মার্থ ধাৰণা কৰিবপৰা বুদ্ধি-বৃত্তি থাকিলেও অথবা
তেওঁৰ বিষয়ে বহুপ্ৰকাৰে শুনিলেও এই ভগৱানক পাব
নোৱাৰি । কিন্তু যি শুদ্ধাত্মঃকৰণ মহাপুৰুষে ভগৱানকেই
জীৱন-যজ্ঞৰ হোতাকৰূপে বৰণ কৰে—তেওঁতে আত্মসমৰ্পণ
কৰে, সেই আত্মসমৰ্পণ কৰা শৰণাগতভক্তৰ প্ৰতি তেওঁ নিজৰ
যথার্থস্বৰূপ প্ৰকাশিত কৰে আৰু তেওঁ মনুষ্যজন্মৰ চৰম
পুৰুষাৰ্থ পৰমপ্ৰভুৰ সাক্ষাৎ লাভ কৰি কৃতকৃত্য হয় ॥৩॥

* এইটি মন্ত্ৰ কঠোপনিষদতো আছে । (১২।২৩) ।

তাত পৰমাত্মাৰ ৰূপৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি আৰু ইয়াত সাধনৰূপে
ভগৱৎশৰণৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি একেটি মন্ত্ৰৰে দুইপ্ৰকাৰ অৰ্থ
প্ৰদৰ্শিত হৈছে) ॥৩॥

নায়মাত্মা বগহীনেন লভ্যে।

ন চ প্রমাদাত্তপসো বাপ্যলিঙ্গাৎ

এতৈকপাট্যৈয়ততে যন্তু বিদ্যাং-

স্তসৌয আত্মা বিশতে ব্রহ্মধাম ॥৪॥

অয়ম্ আত্মা (এই পৰমাত্মা পুরুষ) বলহীনেন (ঈশ্বৰপৰায়ণতাকপ
বলহীন লোকবদ্বারা) ন লভ্যঃ (প্ৰাপ্য নহয়), চ (আৰু) প্ৰমাদাৎ
কতব্যত অৱহেলাকপ প্ৰমাদৰ কাৰণে) বা (কিন্তু) অলিঙ্গাৎ উপসঃ
অপি (লক্ষণবৰ্জিত তপদ্বাৰদ্বাৰাও) ন লভ্যঃ (প্ৰাপ্য নহয়)। তু (কিন্তু)
যঃ বিদ্বান্ (যি বিশিষ্টজ্ঞানীলোকে) এতৈঃ উপায়েঃ (এইবিলাক উপায়েৰে
যততে (যত্ন কৰে), তস্য (তেওঁৰ) এষঃ আত্মা এই শৰীৰস্থ অস্তৰাত্মা)
ব্রহ্মধাম বিশতে (পৰব্ৰহ্মৰ নিবাসস্থানত প্ৰবেশ কৰে) ॥৪॥

ঈশ্বৰপৰায়ণতাকপ একাগ্ৰধাৰণাৰ শক্তি নাথাকিলে
অৰ্থাৎ সকলো কামনা-বাসনা পৰমেশ্বৰত সমৰ্পণ কৰি
একান্ত আকুলতাবে তেওঁক চিন্তা কৰাৰ শক্তি যাৰ নাই, যি
ঈশ্বৰৰ আজ্ঞাকপ অৱশ্যকৰ্তব্যকৰ্মবোৰলৈ অৱহেলা কৰি
প্ৰমাদগ্ৰস্ত হয় আৰু যাৰ সাত্বিক সংয়ম-সাধনা নাই, তেনে
লোকে এই পৰমাত্মা পৰমপুরুষক লাভ কৰিব নোৱাৰে।
কিন্তু এইবিলাক উপায়েৰেই অৰ্থাৎ প্ৰমাদহীন হৈ ঐকান্তিক
আগ্ৰহেৰে সৈতে তেৱেঁই একমাত্র গতি মানি, সাত্বিক
সংয়ম-সাধনাৰে যি জন শুদ্ধসত্ত্ব বিশিষ্টজ্ঞানী পুরুষে তেওঁৰ
উপাসনা কৰে, তেওঁৰ আত্মাই স বাঞ্ছয় জগদাত্মা পৰব্ৰহ্মৰ
পৰমধামত আশ্ৰয় পায় ॥ ৪ ॥

সম্প্রাপ্যৈনমৃষয়ো জ্ঞানতৃপ্তাঃ

কৃতাত্মানো রীতবাগাঃ প্রশান্তাঃ ।

তে সর'গং সর'তঃ প্রাপ্য ধীবাঃ

যুক্তাত্মানঃ সর'মৈরারিশন্তি ॥ ৫ ॥

ঋষয়ঃ (সত্যদর্শীসকলে) এনম্ (এই পবমাত্ম্যাক) (সম্প্রাপ্য (যথার্থরূপে জানি) স্বীতবাগাঃ (আসক্তি শূন্য) কৃতাত্মানঃ (শুদ্ধচিত্তঃ কবণ) জ্ঞানতৃপ্তাঃ (পবমাত্মজ্ঞানত পবিতৃপ্ত) প্রশান্তাঃ (আক শান্তস্বভাব হৈ যায়) । তে ধীবাঃ (সেইসকল অতিবিবেকী পুরুষে) যুক্তাত্মানঃ (পবমাত্ম্যাত সমাহিত থাকি) সর'গম্ (সর্বব্যাপী পবমাত্ম্যাক) সর'তঃ প্রাপ্য (সকলোতে পাই) সর'ম্ এষ (সর্বরূপ পবমাত্ম্যাতেই) আরিশন্তি (প্রব্রিষ্ট হয়) । ৫ ।

সত্যদর্শী ঋষিসকলে এই সত্যস্বরূপ ভগবন্তক পূর্ণ-
ভারে উপলব্ধি কবে ; তেতিয়া তেওঁলোক সর্বপ্রকার আসক্তি
শূন্য হৈ শুদ্ধচিত্ত হয় আক পবমাত্মজ্ঞানতে পবিতৃপ্ত
হৈ থাকে; কোনোপ্রকারে চিত্তবিকৃতি নোহোরা সেই মহাত্মা-
সকল অতিশান্ত পূর্ণকাম হৈ যায় । সেইসকল অতিবিবেকী
পুরুষে নিজক পবমাত্ম্যাত সমাহিত বাধি সর্বব্যাপী পবম
পুরুষক জীৱন্তকালত সকলোতে দেখা পায় আক দেহ-
ত্যাগ কৰিও সর্বরূপ পবমপুরুষতেই প্রবেশ কবে ॥ ৫ ॥

ৱেদান্তরিজ্ঞানসুনিশ্চিতার্থাঃ

সন্ন্যাসস্নোগাং যতয়ঃ শুদ্ধসত্ত্বাঃ ।

তে ব্রহ্মলোকেষু পবাস্তকালে

পবামৃত্যুঃ পবিশুচ্যন্তি সরে' ॥ ৬ ॥

ভূতয়ঃ (যি সকল প্রযত্নশীল সাধকে) ব্বেদাস্তদ্বিজ্ঞানসুনিশ্চিত'ৰ্ণাঃ (বেদান্তৰ—উপনিষদশাস্ত্রৰ বিজ্ঞানব্ৰহ্মাৰা তাৰ পৰমার্থ পৰমাত্মাক সুনিশ্চিতভাবে জানিলে), সন্ন্যাসযোগাৎ, (কৰ্মফলাসক্তিত্যাগরূপ যোগযুক্ত হৈ) শুদ্ধমহাঃ (শুদ্ধচিত্ত হ'ল), তে সৰ্বে (সেইসকলে) পৰ-অন্তকালে' (শেষবাৰ মৃত্যুকালত) ব্রহ্মলোকেষু (ব্রহ্মরূপ লোকত) পৰ অমৃতাঃ (পৰম অমৃতরূপ হৈ) পৰিমুচ্যন্তি (পূর্ণরূপে মুক্ত হয়) ॥৫॥

বেদান্তৰ অৰ্থাৎ বেদৰ সাৰভাগ উপনিষদ্ সমূহৰ বিশিষ্টজ্ঞান লাভ কৰি তাৰ পৰম অর্থ পৰমাত্মতত্ত্ব যি সকলে সুনিশ্চিতভাবে জানিলে, যিসকলে কৰ্মফল আৰু কৰ্মাসক্তি ত্যাগরূপ যোগ অৱলম্বন কৰি বিশুদ্ধচিত্ত হ'ল, সেই অতি যত্নশীল সাধকসকলেই শেষবাৰ মৃত্যুত দেহত্যাগ, কৰি পৰমাত্মাৰ পৰমধামলৈ যায় আৰু তাত পৰম অমৃত-স্বরূপতা লাভ কৰি চিৰকাললৈ জন্মমৃত্যুরূপ সংসারবন্ধনৰপৰা মুক্ত হৈ যায় ॥ ৬ ॥

গতাঃ কলাঃ পঞ্চদশ প্রতিষ্ঠা

দেৱাশ্চ সৰে' প্রতিদেৱতাসু ।

কৰ্মাণি বিজ্ঞানময়শ্চ আত্মা

পৰেহর্য্যে সৰ' একৌভৱন্তি ॥৭॥

পঞ্চদশ কলাঃ (পোন্ধৰ কলা) চ (আৰু) সৰে' দেৱাঃ (সমুদয় ইন্দ্ৰিয়) প্রতিদেৱতাসু (নিজ নিজ অভিমানী দেৱতাবোৰলৈ) গতাঃ প্রতিষ্ঠাঃ (গৈ প্রতিষ্ঠিত হয়) ; কৰ্মাণি (সমস্ত কৰ্ম) চ বিজ্ঞানময়ঃ

শাস্ত্ৰা (আৰু বিজ্ঞানময় জীৱাত্মা) সৰ্বৈ (সকলোৱেই) পৰে অধ্যায়ে
(পৰম অক্ষৰব্ৰহ্মত) একীভৱন্তি (একাকাৰ হয়) ॥৭॥

পূৰ্বোক্ত মহাপুৰুষৰ যেতিয়া দেহত্যাগ হয়, সেই সময়ত
দেহগঠনকাৰী পোন্ধৰ কলা (প্ৰাণে মৈতে ষোল্ল প্ৰশ্ন ৬/৪)
স্ব স্ব কাৰণে লে গুচি যায়, সমুদায় ইন্দ্ৰিয়ানিষ্ঠ দেৱতাবোৰ
মূলদেৱতাসমূহলৈ গৈ অৱস্থিত হয়। সেইবোৰৰ মৈতে
সেই মূৰ্ত্তপুৰুষৰ কোনো সম্বন্ধ নাথাকে। তাৰ বাহিৰে ফল-
ভোগ কৰিবলৈ বাকীথকা সমস্ত সঞ্চিত কৰ্ম আৰু বিগুৰ্ণ
জ্ঞানস্বৰূপ জীৱাত্মা—এই সৰ্ব্বৈ সবশ্ৰেষ্ঠ অক্ষৰ পৰব্ৰহ্মত
একাকাৰ হৈ মিলি যায় ॥৭॥

য়থা নদ্যঃ স্ফুৰ্দ্দমানা সমুদ্রে-

হস্তং গচ্ছন্তি নামকপে বিহায়।

তথা বিদ্বান্ নামকপাদ্বিগুক্তঃ

পৰাংপৰং পুৰুষমুপৈতি দিব্যম ॥৮॥

য়থা (যেনেকৈ) স্ফুৰ্দ্দমানাঃ (বৈ থকা) নদ্যঃ (নৈ বিলাকে) নাম-
কপে (নাম আৰু ৰূপ) বিহায় (ত্যাগ কৰি) সমুদ্রে (মাগৰত)
অস্তম্ গচ্ছন্তি (বিলাই হৈ যায়), তথা (তেনেকৈ) বিদ্বান্ (ব্ৰহ্ম-
জ্ঞানী লোক) নামকপাং (নিজৰ নাম আৰু ৰূপৰপৰা) বিমুক্তঃ
(মুক্ত হৈ) পৰাংপৰম্ (উত্তমতকৈয়ো উত্তম) দিব্যম পুৰুষম্
(স্বপ্ৰকাশ পুৰুষোত্তমক) উপৈতি (লাভ কৰে) ॥৮॥

যেনেকৈ বোঁৱতী নৈবোৰে নিজৰ নাম ৰূপআদি সকলো বিশেষত্ব পৰিহাৰ কৰি সাগৰত গৈ মিলি যায়, তাৰ কোনো পৃথক্ অস্তিত্ব নাথাকে সেইদৰেই ব্ৰহ্মজ্ঞানী মহাপুৰুষৰ নিজৰ নাম-ৰূপ আদি বিশেষ্যবোৰৰপৰা সম্পূৰ্ণ মুক্ত হৈ কৰ-অক্ষৰৰ অতীত, স্বয়ংজ্যোতি ভগৱন্তপুৰুষত অভিন্নৰূপে মিল হৈ যায়—কৈৱল্যালাভ হয় ॥৮॥

স যো হ রৈ তৎ পৰমং ব্ৰহ্ম রেদ ব্ৰহ্মৈৱ ভৱতি নাস্যা ব্ৰহ্মৱিৎকুলে ভৱতি । তবতি শোকং তবতি পাপমানং গুহাগ্ৰহিত্যো বিমুক্তোহমৃতো ভৱতি ॥৯॥

হ : ৰৈ (নিশ্চয় যি কোনোৱে) তৎ পৰমং ব্ৰহ্ম (সেই পৰম ব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তমক) রেদ (জানিলে) স: (সেই মহাত্মা) ব্ৰহ্ম এব ভৱতি (ব্ৰহ্মই হয়) ; অস্য কুলে (এই মহাত্মাৰ কুলত) অব্ৰহ্মস্থিৎ (ব্ৰহ্মজ্ঞানহীন লোক) ন ভৱতি (নহয়) ; শোকং তবতি (তেওঁ শোকৰ পাব পায়), পাপমানম তবতি (পাপৰ পাব পায়) ; গুহাগ্ৰহিত্য: (হৃদয়ত বাঁহলোৱা আৱিলাৰ গাঁথিবোৰৰপৰা) বিমুক্ত: (মুক্ত হৈ) অমৃতঃ ভৱতি (অমৰ হয়) ॥৯॥

[ব্ৰহ্মজ্ঞানী হব পাৰিলে কি লাভ হয় ? এই জিজ্ঞাসাত ক্ৰান্তিৰ সুস্পষ্ট বোৰণা—] সেই পৰব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তমক যাব যথার্থতে জনা হ'ল, তেওঁ যে ব্ৰহ্মই হৈ যায়, ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই, ই সুনিশ্চিত কথা । তেওঁৰ বংশতো—সন্তানাদিতো ব্ৰহ্মজ্ঞানহীন লোক নহয় । শোকৰ কাৰণ মানসিকসন্তাপ আদি তেওঁৰ নোহোৱা হয়, ধৰ্মাধৰ্ম জনিত পুণ্য-পাপ সকলো অতিক্ৰম কৰে । তেওঁৰ হৃদয়ত বাঁহলোৱা অভিমান, বাসনা,

সংশয় আদি গাঁথখোৱা সমুদায় গাঁথিবোৰ সুলকি পৰা
বাবে তেওঁ মুক্ত হৈ য'য় আৰু অমৰত লাভ কৰে—ক্ৰম-
মৃত্যুৰ পাৰ পায় ॥৯॥

তদেতদৃচাভুক্তম্

ক্ৰিয়াবন্তঃ শ্ৰোত্ৰিয়া ব্ৰহ্মানষ্ঠাঃ

অয়ং জুহ্বত একৰ্ষিৎ শ্ৰদ্ধয়ন্তঃ ।

তেবামৈৱৈতাং ব্ৰহ্মবিদ্যাং ব্ৰদেত

শিবোৱতং বিধিবদ্ যৈন্ত চাৰ্গম্ ॥১০॥

তৎ (সেই ব্ৰহ্মবিদ্যা বস্তুক) এতৎ (এই দানবিধি) পাচা অভ্য-
স্তম্ (এই মন্তবৰ্ণ বা কোৱা হৈছে) ক্ৰিয়াবন্তঃ (যথাবিধি কৰ্ম-
কাণ্ডৰ অনুষ্ঠাতা) শ্ৰোত্ৰিয়াঃ (বেদাৰ্থজ্ঞানী) ব্ৰহ্মানষ্ঠাঃ (ব্ৰহ্মোপাসক)
শ্ৰদ্ধয়ন্তঃ (শ্ৰদ্ধাশীল হৈ) একৰ্ষিৎ (একৰ্বিনামক অগ্নিত) অয়ং
জুহ্বতে (নিজে আচ্ছাদিত দিওঁ), তু (তথা) যৈঃ (যি সকলে) শিবা-
ৱতম্ (দেৱশ্ৰেষ্ঠ ব্ৰত) বিধিবদ্ চাৰ্গম্ (বিশিষ্টমন্তৰে পালন কৰে),
তেবাম্ এৱ (তেওঁলোককেহ) এতাম্ ব্ৰহ্মবিদ্যাম্ (এই ব্ৰহ্মবিদ্যা)
ব্ৰদেত (উপদেশ দিয়া উচিত) ॥১০॥

[উপনিষদবৰ্ণিত ব্ৰহ্মবিদ্যা কাক দিব পাৰি, সেই
কথা এই মন্তবৰ্ণ বা কোৱা হৈছে—] যি নিজৰ বৰ্ণ আৰু
আশ্ৰম অনুসাবে বিহিত কৰ্মবোৰ যথাবিধি সম্পাদন কৰে,
বেদৰ মৰ্মবাণী বুজি, পৰমেশ্বৰৰ উপাসনা কৰে, শ্ৰদ্ধাশীল
হৈ একৰ্বিনামক জ্বলন্ত অগ্নিত নিজে আচ্ছাদিত দিয়ে আৰু
ব্ৰহ্মৰ্থ প্ৰভৃতি সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ব্ৰত-নিয়ম আদি বিধিমনে পালন
কৰে, তেনেলোকৰ প্ৰতি হৈ এই ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ উপদেশ দিয়া
উচিত ॥১০॥

তদেতৎ সত্যং ঋষিৰজ্জিবাঃ পুৰোহাচ নৈত-
দচীর্ণব্রতোহধীতে । নমঃ পৰমশাসিত্যো নমঃ পৰম-
ঋষিত্যঃ ॥১১॥

তৎ এতৎ (সেই এই) সত্যম্ (সত্য অর্থাৎ পরাবিচার উপদেশ)
অজিবাঃ ঋষিঃ (অজিবা ঋষিয়ে) পুরা (প্রথমেই) উক্তং (কৈছিল) ।
অচীর্ণব্রতঃ (যি ব্রত আচরণ নকরে, [ভেদ] গ্রহণ (এই ব্রহ্মবিদ্যা)
ন অশান্তে (অধ্যয়ন করিব নাহাতে) পরমঋষিত্যঃ নমঃ (পরম ঋষি-
সকলক নমস্কার), পরমঋষিত্যঃ নমঃ (পরম ঋষিসকলক নমস্কার) ॥১১॥

সেই এই চিরসত্য ব্রহ্মবিদ্যার উপদেশ ব্রহ্মর্ষি অজিবাঠি
প্রথমে শৌনক ঋষিক দিলে । যি ব্রহ্মচর্যাাদি নিয়ম-সংযম
পালন করা নাই, তেনেলোকে ইয়াক পড়িব নোহাবিব অর্থাৎ
এই ব্রহ্মবিদ্যার যথার্থ ধারণা করিবলৈ সমর্থ নহব । পরম-
ঋষিসকলক নমস্কার । ব্রহ্মতত্ত্ববিদ সত্যাদর্শীসকলক নমস্কার ।

শ্রদ্ধা বৃদ্ধাবলৈ আৰু গ্ৰন্থসমাপ্তি বৃদ্ধাবলৈ শেষ-
বাৰ পুনৰুক্তি কৰা হৈছে ॥ ১ ॥

॥ দ্বিতীয় খণ্ড সমাপ্ত ॥

॥ তৃতীয় মুণ্ডক সমাপ্ত ॥৩॥

॥ অথর্ববেদীয় মুণ্ডকোপনিষদ্ সমাপ্ত ॥

শান্তি গাঠ

ওঁ ভদ্রং কর্ণেভিঃ শৃণুয়াম দেৱাঃ

ভদ্রং পশ্যেমান্ধাভির্জ্ঞানৈঃ ।

স্থিৰৈৰবৈশ্বন্ত্ৰৈঃ সন্তনুভি-

ৰ্য্যশেম দেৱাহতং যদাযুঃ ॥

ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

—হবি: ওঁ পৰমাআনে নম:—

মাণ্ডুক্যোপনিষদ্

[বাৰটা মন্ত্ৰত সমাপ্য এই উপনিষদত নাম আৰু নামীৰ
একৰূপতা বিশেষভাবে উপদিষ্ট হৈছে।]

শান্তি পাঠ

ওঁ ভদ্রং কৰ্ণেভি: শৃণুয়াম দেৱা

ভদ্রং পশ্চোমাক্ৰভিয় জত্রা:।

স্থিৰৈবৰসৈস্তু শ্ৰুৱাৎ সন্তনুভি-

ৰ্যশেম দেৱহিত যদায়ু: ॥

ওঁ শান্তি: ! শান্তি: !! শান্তি: !!!

[শান্তিপাঠৰ অহয় অৰ্থ আদি প্ৰশ্লোপনিষদত জটব্য]

ওমিত্যেদক্ষৰমিদং সৰং তস্যোপৰ্যাখ্যানং
ভূতং ভৱদ্ ভৱিষ্যদিতি সৰমোক্ষাৰ এব। যচ্চা-
ন্যং ত্ৰিকালাতাতং তদপ্যোক্ষাৰ এব ॥১॥

ওঁ ইতি (ওম্ এইৰূপে) এতং অক্ষৰম্ (এই অবিনাশী পৰ-
ব্ৰহ্মই)। ইদম্ সৰম্ (এইসমস্ত জগৎ) তস্য (তেওঁৰ) উপৰ্যাখ্যানম্
(নিকটবৰ্ত্তী মহিমাৰ স্পষ্ট নিদৰ্শন)। ভূতম্ (হৈ যোৱা), ভৱং (চল
থকা), ভৱিষ্যং (আগলৈ হবলগা) ইতি সৰম্ (এই সমস্তই) ওক্ষাৰ
এব (ওক্ষাবেই) যৎ ত্ৰিকালাতাতম্ (আৰু তিনিও কালৰ অত্যন্ত
যি) অগ্ৰং (মান কিবা তব আছে), তৎ অনি (সিয়ো) ওক্ষাৰ এব
(ওক্ষাবেই) ॥১॥

[উপনিষদৰ আৰম্ভতে পৰব্রহ্মবাচক ওঙ্কারৰ উচ্চাৰণ-
দ্বাৰা মঙ্গলাচৰণ কৰাৰ লগতে বাচ্য-বাচকৰ বা নামী আৰু
নামৰ অভিন্নতা দৰ্শাই কৈছে—] পৰব্রহ্মৰ বাচক ‘ওম্’ এই
নাম-ৰূপে অবিদ্যৰ পৰব্রহ্মই ; নাম নাজানিলে নামীক
জানিব নোৱাৰি ; ব্রহ্মনামৰ বাচক ওম্ উচ্চাৰণ কৰিলে
বাচ্য—সত্য-সনাতন ব্রহ্মকেই কীৰ্তন কৰা হয় । প্ৰত্যক্ষদৃশ্য
জড়-চেতনৰ সমষ্টিৰূপ এই চৰাচৰ জগৎ আমাৰ সন্নিহিত
তেওঁৰ মহিমাৰ সুস্পষ্ট নিদৰ্শন । যি স্থূল জগৎ আগতে
বিলীন হৈ প’ল, যি এই এতিয়া আছে আৰু যি আগলৈ
উৎপন্ন হব—এই সকলোৱেই ওঙ্কাৰ অৰ্থাৎ ওঙ্কাৰবাচ্য পৰ-
ব্রহ্ম পুৰুষোত্তম । আকৌ এই তিনিও কালক অতিক্ৰম কৰি
যি কিবা আছে, সিয়ো ওঙ্কাৰৰূপ পৰব্রহ্মই । অৰ্থাৎ স্থূল,
সূক্ষ্ম আৰু কাৰণ—এই তিনিভাবে প্ৰতীয়মান জগৎ আৰু
তাৰ আত্মৰূপে—নিয়ন্তাৰূপে যি অভিব্যক্ত, সিমানেই ব্রহ্মৰ
পূৰ্ণৰূপ নহয়, সি তেওঁৰ অংশ মাত্ৰ । গীতাত ভগৱানে
নিজেই কৈছে “মই এক অংশৰদ্বাৰা সমগ্ৰ জগৎ ব্যাপি
আছো” (গীতা ১০।৪২) । “পাদোহস্ত ৱিশ্বা ভূতানি” বুলি
পুৰুষসূক্ততো উক্ত হৈছে । গতিকে কালৰ, দিশৰ, জগতৰ
অতিবিক্ত যি কিছু—এই সমস্তৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰোঁতা, তেওঁ সেই
ওঙ্কাৰৰূপ পৰব্রহ্ম । [ভাব এই যে, সাকাৰ, নিৰাকাৰ, সবি-
শেষ, নিৰ্বিশেষ সমস্তই তেওঁ পূৰ্ণব্রহ্ম পৰমাত্মা । সমগ্ৰ বিশ্ব
তেওঁৰ স্ব-ৰূপ ; গতিকে তেওঁ বিশ্বৰূপ, আৰু বিশ্বাভীত ৰূপেও

.....
 তেৱেঁই বিৰাজমান; সেইবাবে তেওঁ পুৰুষোত্তম নামে জনা
 জাত (পীতা ১৫।১৮)] ॥১॥

সৰ'৬ হোতদ্ ব্রহ্মায়মাত্মা ব্রহ্ম সেহিয়মাত্মা
 চতুস্পাদ ॥২॥

এতৎ সৰ্বম্ হি ব্রহ্ম (এই সমস্তই ব্রহ্ম); অয়ম্ আত্মা ব্রহ্ম
 (এই দৃশ্য জগতত প্ৰাণীনিবন্তৰে থকা অন্তৰ্যামী আত্মাও ব্রহ্ম)।
 সঃ অয়ম্ আত্মা (সেই এই পৰমাত্মা) চতুস্পাদ (চাৰিপাদ বিশিষ্ট) ॥২॥

[পূৰ্বনন্তত কোৱা হ'ল—এই সম্পূৰ্ণ জগৎ ব্ৰহ্মভিন্ন
 একো নহয়, দৃশ্য-জগৎ ব্ৰহ্ম আৰু সেই ব্ৰহ্মই ওঙ্কাৰ;
 ওঙ্কাৰ আৰু ব্ৰহ্ম অভিন্ন। এই মন্ত্ৰত কয় যে—] এই সম্পূৰ্ণ
 দৃশ্য-জগৎ পৰব্ৰহ্মৰ শৰীৰ আৰু তেওঁ ইয়াৰ অন্তৰ্যামী
 আত্মা (বৃঃউঃ ৩।৭।২৩)। গতিকে এই জগদাত্মাই প্ৰাণীনিবন্তৰে
 বিদ্যমান অন্তৰাত্মাৰূপ ব্ৰহ্ম। এই পৰমাত্মা চতুস্পাদ—
 চাৰিপাদবিশিষ্ট। [যদিও অথগু নিববয়ব পৰব্ৰহ্ম পৰমাত্মাক
 চাৰিপাদ বোলা অসঙ্গত যেন হয়, তথাপি তেওঁৰ সামগ্ৰিক
 ৰূপ বুজাবৰ কাৰণে তেওঁৰ অভিব্যক্তিৰ প্ৰকাৰভেদ লৈ
 ক্ৰতিয়ে আন আন ঠাইতো পৰমাত্মাক চাৰিপাদ কল্পনা কৰি
 আমাক বুজাইছে। ইয়াতো সেই দৃষ্টিতে কৈছে।] ॥২॥

জাগৰিতস্থানো বহিষ্পজঃ সপ্তাঙ্গ একোনৱিংশতিমুখঃ স্থূলভূগৈৱশ্বানবঃ প্ৰথমঃ পাদঃ ॥৩॥

জাগৰিতস্থানঃ (জাগ্ৰতজগৎস্থান্য স্থানজগত যাব শব্দৰ),
বহিঃপ্ৰজ্ঞঃ (বাহ্যজগতত যাব অৱস্থিতি), সপ্তাঙ্গঃ (ভূৰ্ণোকাদি
সাত লোক যাব অঙ্গ), একোনবিশ্বাংমুখঃ (এক ইন্দ্ৰিয়, পাঁচ প্ৰাণ
আৰু চাৰি অন্তঃকৰণ—এই বিশ্বাত্মাতা উনৈশ্ কৰণ যাব উনৈশ্
মুখ) স্থূলভূক্ (স্থূল জগতৰ যি ভোগকাৰী), বৈশ্বানৰঃ (নিখিল-জগৎৰ
আত্মা পৰমেশ্বৰ) প্ৰথমঃ পাদঃ (প্ৰথম পাদ) । ৩।

চতুৰ্দ্ভূতপাদমুক্ত পৰব্ৰহ্মৰ প্ৰথম পদৰ বৰ্ণন। কবি কৈছে—
স্থূলশব্দাভিমানী জীৱাত্মাই যেনেকৈ জাগ্ৰৎঅৱস্থাত
মূৰবপৰা ভৰি পৰ্যন্ত সাত অঙ্গ যুক্ত হৈ দগ্ধঃ, পাঁচ
প্ৰাণ আৰু চাৰি অন্তঃকৰণ এই উনৈশ্ৰূপমুখৰে বিষয়ৰ উপ-
ভোগ কৰে আৰু তাৰ অৱস্থিতিও বাহ্যজগৎতে থাকে, সেইদৰে
ভূলোক আদি সাতলোকৰূপ সাত অঙ্গ আৰু সমষ্টি—ইন্দ্ৰিয়-
প্ৰাণ-অন্তঃকৰণৰূপ উনৈশ্ মুখযুক্ত এই স্থূলজগৎৰূপ শব্দৰ
যি আত্মা—যি দেব-মনুষ্য-তীৰ্থগাদ সমস্তৰে নিয়ন্ত্ৰাৰূপে
সমস্তৰে জ্ঞাতা আৰু ভোক্তা (গীতা ৫২ঃ:২১২৪), এই স্থূল
জগৎ যাব বাহ্য প্ৰকাশ, সেই বিশ্বৰূপ ‘বৈশ্বানৰ’ পূৰ্ণব্ৰহ্ম
পৰমাত্মাৰ প্ৰথমপাদ।

[‘বৈশ্বানৰ’ শব্দই ইয়াত পৰমেশ্বৰক বুজাইছে (ব্ৰ.সূঃ
১।২।২৪)। ‘জাগৰিতস্থানঃ’ এই পদৰ বলত জাগ্ৰৎঅৱস্থাৰ
অভিমানী জীৱাত্মাক ব্ৰহ্মৰ প্ৰথম পাদ বৈশ্বানৰ মনোময়ী-
চীন নহব; কাৰণ দৃষ্টান্তৰূপে ব্ৰহ্মৰ ত্ৰিবিপাদৰ বৰ্ণনা

দিয়াৰ পাছত ষষ্ঠ মন্ত্ৰত স্পষ্ট কৈ ক'ব—‘যাক এই তিনি
পাদ, বিশিষ্টৰূপে কোৱা হ’ল, তেওঁ সৰ্বেশ্বৰ, সৰ্বজ্ঞ, সৰ্বাত্ম-
য়ামী বিশ্বৰ কাৰণ আৰু সমস্তৰে উৎপত্তি-প্ৰলয়ৰ স্থান,—
এইবোৰ লক্ষণ জীৱাত্মাত সম্ভৱ নহয়। এইকাৰণে ইয়াত
বৈশ্বানৰ পদে জীৱাত্মা বা অগ্নিক বুজোৱা নাই; কিন্তু
জগতৰ আত্মা পৰব্ৰহ্মৰেই এক পাদৰূপে বৈশ্বানৰ (বিশ্ব-
নৰৰ আত্মা)-পদে পৰমাত্মাক বুজাইছে] ৷৩৷

স্বপ্নস্থানোহন্তঃপ্ৰজ্ঞঃ সপ্তাঙ্গ একোনারিংশতিমুখঃ
প্ৰৱিৰিক্তভুক্ তৈজসো দ্বিতীয়ঃ পাদঃ ॥৪॥

স্বপ্নস্থানঃ (স্বপ্নঅৱস্থাৰ দৰে স্বপ্নজগৎ যাৰ স্থান) : অন্তঃপ্ৰজ্ঞঃ
(সংকল্পময় স্বপ্নজগৎ যাৰ জ্ঞানৰ বিষয়), সপ্তাঙ্গঃ (পূৰ্বোক্ত সাত
অঙ্গযুক্ত) একোনারিংশতিমুখঃ (উনৈশ্ মুখযুক্ত) প্ৰৱিৰিক্তভুক্
(স্বপ্ন জগতৰ ভোক্তা) তৈজসঃ (প্ৰকাশবৰ্ণ, সূক্ষ্মাত্মা) দ্বিতীয়ঃ পাদঃ
(দেই পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ দ্বিতীয় পাদৰূপে কথিত) ॥৪॥

পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ দ্বিতীয় পাদৰ বৰ্ণনা এনে—স্বপ্ন-অৱস্থাত
স্বপ্নদেহাভিমানী জীৱাত্মাই যেনেকৈ পূৰ্বপ্ৰকাৰ স্বপ্ন সাত
অঙ্গ যুক্ত * উনৈশ্ মুখবিশিষ্ট হৈ স্বপ্নবিষয় ভোগ কৰে
আৰু ডাকেই জ্ঞানবলগা বিষয় বুলি মানে, সেইদৰে স্বপ্ন-

* সপ্ত অঙ্গৰ বৰ্ণনা (ছান্দোগ্য ৫।১৮।২) এই প্ৰকাৰ—দ্যলোক
ঋত্ৱ যু, সূৰ্য চক্ৰ, বায়ু, জ্ঞান, অগ্নি মুখ, আকাশ-শব্দ, জল-বল-
পদ্ম আৰু পৃথিৱী পাদময়।

কপত পৰিণত হোৱা সাতলোককণ সাত অঙ্গ আৰু পূৰ্বোক্ত উ'নশ মুখবিশিষ্ট সূক্ষ্মজগৎকণ দেহত অৱস্থিত, জড়-চেতনাত্মক সমস্ত সূক্ষ্মজগতৰ নিয়ন্তা যি আত্মাই সংকল্পময় সূক্ষ্মজগতক জানে আৰু উপভোগ কৰে, সেই 'তৈজস' অৰ্থাৎ প্ৰকাশস্বকণ সূত্ৰাত্মা - হিবণ্যগৰ্ভ পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ দ্বিতীয়পাদ।

‘সমস্ত জ্যোতিৰ জ্যোতিঃ, জগৎ প্ৰকাশক হিবণ্যগৰ্ভ-কণ পৰমপুৰুষেই ‘তৈজস’ নামে বৰ্ণিত হৈছে। ব্ৰহ্ম-সূত্ৰৰ (১।১।২৮) সিদ্ধান্ত আৰু উপনিষদৰ বিভিন্ন ঠাইত ‘জ্যোতি’ বা তেজ শব্দক পৰব্ৰহ্মৰ কপত প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। সেইকাৰণে ‘স্পৰ্শস্থান’ পদৰ বাবে স্বপ্নাভিমানী জীৱাত্মাক ব্ৰহ্মৰ দ্বিতীয়-পাদ বুলি মানিলে তৃতীয় মন্ত্ৰৰ ব্যাখ্যাত দেখুৱা আপত্তিৰ কাৰণৰ উপৰিও আৰু আপত্তি এই এটা ওলায় যে, জাগ্ৰৎঅৱস্থাত কৈ স্বপ্নঅৱস্থাত জীৱাত্মাৰ জ্ঞান কম হৈ যোৱা উচিত ; কিন্তু ইয়াত ‘তৈজস’ নামে যাৰ কথা কোৱা হ'ল, ব্ৰহ্মৰ দ্বিতীয়পাদৰূপে তাৰ জ্ঞান জাগ্ৰততকৈ অধিক বুলি বুজা যায়। আকৌ দশম মন্ত্ৰত ওক্তাৰ দ্বিতীয়মাত্ৰা ‘উ’ৰে সৈতে ইয়াৰ একতা কৰি ইয়াক উৎকৃষ্ট বুলি বুজাব, তাক জনাৰ ফলত জ্ঞানবৰ্ণনাৰ বৃদ্ধি আৰু জানোঁতাৱনৰ সন্তান জননী হোৱাৰ কথা ক’ব। স্বপ্নাভিমানী জীৱাত্মাৰ জ্ঞানবৰ্ণনা এনে ফল সম্ভৱ নহয় ; সেই-কাৰণে তৈজস পদে সূক্ষ্মজগতৰ নিয়ন্তাৰূপে হিবণ্যগৰ্ভকেই বুজাইছে বুলি জনা উচিত]।৪॥

য়ত্র সুপ্তো ন কাঞ্চন কামং কামহতে ন কঞ্চন
স্বপ্নং পশ্যতি তৎ সুষুপ্তম্ । সুষুপ্তস্থান একীভূতঃ
প্রজ্ঞানঘন এবানন্দময়ো হানন্দভুক্ চেতোমুখঃ
প্রাজ্ঞস্তৃতীয়ঃ পাদঃ ॥৫৥

য়ত্র (যি অৱস্থাত, স্তপ্তঃ (শুইথকা জনে) কাম-চন কামম্ (কোনো
কামাবস্তা) ন কামযতে (কামনা নকৰে), কাম-চন স্বপ্নম্ (বোনো
সপোন) ন পশ্যতি (নে দিও), তৎ সুষুপ্তম্ (সেয়ে সুষুপ্তি - গভীৰ
টোপনি) । সুষুপ্তস্থানঃ (এনে সুষুপ্তিসদৃশ যি জগতৰ কাৰণ-লীন
অৱস্থা, সেয যাৰ শৰীৰ, একীভূতঃ (যি এককণ হৈ পৰে), প্রজ্ঞান-
ঘনঃ এব (যি কেৱল ঘনীভূত জ্ঞানস্বৰূপ), আনন্দময়ঃ হি (যি অদ্ভি-
তীশ আনন্দময়), চেতোমুখঃ (চৈতন্যই যাৰ মুখ), আনন্দভুক্ (এক-
মাত্ৰ আনন্দকেই যি ভোগ কৰে, তেওঁ) প্রাজ্ঞঃ তৃতীয়ঃ পাদ (সৰ্বজ্ঞ
পৰমেশ্বৰ পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ তৃতীয় পাদ) ॥৫৥

[পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ তৃতীয়পাদ বৰ্ণনা কৰিব খুজি সুষুপ্তিৰ সৈতে
জগতৰ কাৰণলীন অৱস্থাৰ বিজিনি দেখুৱাবলৈ প্ৰথমতে সুষু-
প্তিৰ লক্ষণ বুজাই তাৰ পাছত তৃতীয় পাদৰ বিষয়ে ক'ব -]
যি অৱস্থাত শুইথকা মানুহজনে কোনো কামাবস্তাৰ
কামনাহে নালাগে তাৰ অন্তত কোনো নকৰে আৰু কোনো
সপোনো নেদেখে সেই অৱস্থাকে সুষুপ্তি অৰ্থাৎ গভীৰ
টোপনি বুলি কয়। এই সুষুপ্তিসদৃশ প্ৰায়কালত যি
জগতৰ কাৰণঅৱস্থা, সেই অব্যাকৃত প্ৰকৃতি যাৰ শৰীৰ,

যি এককপ হৈ পৰে, চৈতন্যই যাৰ মুখ আৰু আনন্দই ভোগ,
সেই ঘনীভূত বিজ্ঞানস্বৰূপ অদ্বিতীয় আনন্দময় 'প্ৰাজ্ঞ' পূৰ্ণ-
ব্ৰহ্মৰ তৃতীয় পাদ ।

[ইয়াত 'প্ৰাজ্ঞ' নামেৰে সৃষ্টিৰ কাৰণ সৰ্বজ্ঞ পৰমেশ্বৰকে
কোৱা হৈছে । ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ বহুত সূত্ৰত প্ৰাজ্ঞ শব্দ ঈশ্বৰ অৰ্থত
প্ৰয়োগ কৰা হৈছে । ভগৱৎপাদ শঙ্কৰাচাৰ্য্যই ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ
ভাষ্যত স্থানবিশেষে ঈশ্বৰৰ সলনি প্ৰাজ্ঞশব্দকেই প্ৰয়োগ
কৰিছে । (১৩।৪২) সূত্ৰৰ ভাষ্যত তেওঁ লিখিছে—
“সৰ্বজ্ঞতাকপ প্ৰজ্ঞাৰে নিত্য-সংযুক্তধৰ্মকাৰণে 'প্ৰাজ্ঞ' নাম
পৰমেশ্বৰবেই” । গতিকে ইয়াতো পৰমেশ্বৰেই 'প্ৰাজ্ঞ' নামে
অভিহত । বিশেষতঃ প্ৰাজ্ঞৰ বিশেষ-ৰূপে 'প্ৰজ্ঞানঘন' আৰু
'আনন্দময়' শব্দৰ প্ৰয়োগ থকাত প্ৰাজ্ঞ শব্দ জীৱাত্মাৰ বোধক
হব নোৱাৰে (ব্ৰঃ সূঃ ১।১।১২) এইকাৰণে 'সুষুপ্তস্থান' পদৰ
বলতে সুষুপ্তঅভিমানী জীৱাত্মাক ব্ৰহ্মৰ তৃতীয়পাদ বুলি মনা
উচিত নহব । তেতিয়া হলে তৃতীয় মন্ত্ৰৰ ব্যাখ্যাত দেখুৱা
আপত্তিৰ কাৰণতো থাকিবই, তাৰ বাহিৰেও এঘাৰ মন্ত্ৰৰ
ওন্ধাৰৰ তৃতীয়মাত্ৰাৰ সৈতে ব্ৰহ্মৰ তৃতীয়পাদৰ একত্ব
কৰি তাক জনাৰ ফলত সৰ্বজ্ঞতা আৰু জগতৰ স্বাত্মলীনতা
বৰ্ণনা কৰা অসম্ভৱ হৈ পৰে । ইত্যাদি কাৰণত প্ৰাজ্ঞ
পদবন্ধাৰা কাৰণজগতৰ অধিপতিতা পৰমপুৰুষকেই বুজা উচিত ।
সেই প্ৰাজ্ঞই পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ তৃতীয় পাদ] ৫৫॥

এষ সরেশ্বৰ এষ সরজ্ঞ এষোহস্তর্যাম্যেষ
য়োনিঃ সরস্য প্রভরাপ্যয়ো হি ভূতানাম্ ॥৬॥

এষ: (এই ত্ৰিপাদৰূপে বৰ্ণিত পৰমেশ্বৰ) সরেশ্বৰ: (সকলোৰে
শাসক), এষ: সরজ্ঞ: (এওঁ সৰ্বজ্ঞাতা), এষ: অস্তর্যামী (এওঁ সকলোৰ
অন্তৰত থকা জীৱাত্মা), এষ: সরস্য যোনি: (এওঁ সৰ্বজগতৰ কাৰণ),
হি (এইকাৰণেই) ভূতানাম্ (প্ৰাণীসমূহৰ) প্রভৱ-অপ্যয়ো (উৎপত্তি
আৰু প্ৰলয়ৰ স্থান) ॥৬॥

যি পূৰ্ণব্ৰহ্মক তিনি পাদৰূপে বৰ্ণনা কৰা হ'ল, তেওঁ
সমস্ত জগতৰ ঈশ্বৰ, তেওঁ সৰ্বজ্ঞান আৰু সৰ্বপ্ৰাণীৰ অস্ত-
ৰ্যামী আত্মা। যিহেতু তেওঁ সমুদায় প্ৰাণীৰ উৎপত্তি, স্থিতি
আৰু প্ৰলয়ৰ অধিষ্ঠান, সেইহেতুকে তেৱেঁই জাগতিক
প্ৰাণীসমূহৰ একমাত্ৰ কাৰণ। প্ৰাণ উপনিষদত (৫।৫) তিনি
মাত্ৰা সমন্বিত ওঙ্কাৰৰদ্বাৰা পৰব্ৰহ্মক ধ্যান কৰিলে উপ-
দেশ দি তাৰ ফলত সকলো পাপৰপৰা মুক্ত হৈ অবিদ্যৰ
পৰাংপৰ পুৰুষোত্তমৰ সাক্ষাৎকাৰ ঘটে বুলি বৰ্ণনা কৰিছে।
এইকাৰণে ইয়াত পূৰ্ববৰ্ণিত বৈদ্যনৰ, তৈজস আৰু ঙাজ
সেই পৰমপুৰুষৰে নাম। বেলেগ বেলেগ স্থিতি অনুযায়ী
তেৱেঁই বেলেগ বেলেগ নামে কথিত হয়। ॥৬॥

নাস্তুঃপ্ৰজ্ঞং ন বহিষ্প্ৰজ্ঞং নোভয়তঃপ্ৰজ্ঞং ন
প্ৰজ্ঞানঘনং ন প্ৰজ্ঞং নাপ্ৰজ্ঞম্। অদৃষ্টমৱ্যৱহায়ম-
গ্ৰাহমলক্ষণমচিন্ত্যমৱ্যপদেশ্যমেকাগ্ৰপ্ৰত্যয়সাৰং
প্ৰপঞ্চোপশমং শাস্তুং শিৱমদৈৱতং চতুৰ্থং মন্যন্তে
স আত্মা স বিজ্ঞেয়ঃ ॥৭॥

অন্তঃপ্রজন্ম ন (যি আন্তৰিক অন্তৰ্ভূতিশীল নহয়), বহিঃপ্রজন্ম ন (বাহ্যিক অন্তৰ্ভূতিশীল নহয়), উভয়তঃপ্রজন্ম ন (অন্তৰ বাহ্য অন্তৰ্ভূতিশীল নহয়), প্রজ্ঞানঘনম্ ন (প্রজ্ঞানঘন নহয়), প্রজন্ম ন (সৰ্বজ্ঞান-শালী নহয়), অপ্ৰজন্ম ন (জ্ঞানহীন নহয়), অদৃষ্টম্ (দৰ্শনযোগ্য নহয়), অব্যবহার্যম্ (ব্যবহাৰযোগ্য নহয়), অগ্রাহ্যম্ (গ্ৰহণযোগ্য নহয়), অল-
ক্ষণম্ (কোনো চিত্তবৃত্ত নহয়), অচিন্ত্যম্ (চিন্তাকৰি বুদ্ধা নহয়), অদ্ব্যপ-
দেশ্যম্ (এনে এওঁ এইদৰে নিৰ্দেশ দিবপৰা নহয়) একাত্মপ্ৰত্যয়সাব্যম্
(একমাত্ৰ আত্মা আছে এই প্ৰতীতি যাৰ প্ৰয়'ণ), প্ৰপঞ্চোপশমম্ (সমস্ত
বিসৃতিৰ যাত বিৰতি হয়), শাস্তম্ (অবিক্ৰিয়), শিবম্ (মঙ্গলময়)
অদ্বৈতম্ (অদ্বিতীয় তত্ত্বক) চতুৰ্থম্, মন্যন্তে (পূৰ্বব্ৰহ্মৰ চতুৰ্থপাদ বুলি
ব্ৰহ্মজ্ঞানীসকলে মানে) । সঃ অত্মা (তেওঁ পৰমাত্মা ; সঃ বিজ্ঞেয়ঃ
তেৱে'ই জানিবলগীয়া) ॥৭॥

পৰব্ৰহ্মৰ চতুৰ্থপাদস্বৰূপে তেওঁৰ নিৰ্বিশেষ স্বৰূপক
বৰ্ণনা কৰিছে - যাৰ জ্ঞান ভিতৰত নাই, বাহিৰত নাই, এই
উভয়তো নাই ; যি জ্ঞানস্বৰূপ নহয়, জ্ঞানোঁতা নহয়, নজনাও
নহয় ; যাক দেখা পাব নোৱাৰি, ব্যৱহাৰত লগাব নোৱাৰি,
গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি ; যাৰ কোনো লক্ষণ নাই, যাক চিন্তা
কৰি বুজিব নোৱাৰি আৰু বুজাবও নোৱাৰি । পৰমাত্মাৰ
সত্তাত বিশ্বাসেই যাৰ একমাত্ৰ প্ৰমাণ, যাৰসমস্ত প্ৰপঞ্চৰ—
বিসৃতিৰ বিৰতি হয়— এনে নিৰ্বিকাৰ, পৰমমঙ্গলাম্পদ,
অদ্বিতীয় তত্ত্বক ব্ৰহ্মসিদ্ধকলে পূৰ্বব্ৰহ্মৰ চতুৰ্থপাদ বুলি মানে ।
এই প্ৰকাৰ চাৰিভাগে ভগ্নাই যাক বৰ্ণনা কৰা হ'ল, তেৱে'ই
পূৰ্বব্ৰহ্ম পৰমাত্মা, তেৱে'ই জানিবলগীয়া ।

[এই মন্ত্ৰত ‘মন্যন্তে’ (মানে অৰ্থাৎ কল্পনা কৰে) পদৰ প্ৰয়োগবশতঃ এই কথাটো স্পষ্ট হয় যে, পৰমব্ৰহ্মৰ চাৰিপাদ কল্পিত হৈ, তেওঁৰ তত্ত্বৰ এটা ধাৰণা দিবলৈহে; বাস্তৱত নিৰ-
বয়স পৰমাত্মাৰ কোনো ভাগ নাই। যি পৰব্ৰহ্ম সূক্ষ্মজগতত সৰ্বব্যাপী, সূক্ষ্মজগতত অস্থায়ী, কাৰণজগতত আশ্ৰয়-
ভূমি, সেই তেওঁই এই সৰাৰো অতিৰিক্ত নিৰ্বিশেষ পৰ-
মাত্মা। তেওঁ সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ, সগুণ, নিগুণ—সমস্তই। “তুমি
প্ৰভু নিগুণ গুণৰ সীমা নাই -- “সহজে অকৰ্মা কৰ্ম কৰা
অপর্যন্ত” ইত্যাদি (গীতা ১৩১৪, শ্বেতাঃ উঃ ৩।১২)] ৭৭।

সোহয়মাত্মাধ্যক্ষঃমোক্ষাবোধিমাত্ৰং পাদা
মাত্ৰা মাত্ৰাশ্চ পাদ অকাৰ উকাৰো মকাৰ ইতি ॥৮॥

সঃ অয়ম আত্মা (সেই—যাক চতুৰ্পাদৰূপে বুজুৱা হ'ল—এই
পৰমাত্মা) অধি—অক্ষবম্ (বাচক প্ৰণবৰ অক্ষৰত বৰ্ণিত
হোৱা বাৰণে) অধিমাত্ৰম্ (তিনিমাত্ৰাযুক্ত) ওকাৰঃ (ওকাৰৰূপ)।
'অকাৰঃ উকাৰঃ মকাৰঃ' ('অ' 'উ' 'ম') ইতিমাত্ৰাঃ (এই তিনি
মাত্ৰাই) পাদাঃ (তিনি পাদ) চ (আৰু) পাদাঃ (তিনিপাদেই) মাত্ৰাঃ
(তিনি মাত্ৰা) ॥৮॥

সেই—যাক চতুৰ্পাদৰূপে বৰ্ণনা কৰা হ'ল—এই পৰমাত্মা
বাচক প্ৰণবৰ অক্ষৰত বৰ্ণিত হৈ নিজৰ সৈতে অভিন্নৰূপে
তিনি মাত্ৰাবিশিষ্ট ওকাৰৰূপ। ওকাৰৰ 'অ' 'উ' 'ম' এই তিনি
মাত্ৰাই ব্ৰহ্মৰ পূৰ্বোক্ত তিনি পাদ আৰু সেই তিনিপাদেই

ওঙ্কারৰ তিনি মাত্ৰা। ভাব এই যে, যেনেকৈ ওঙ্কাৰ নিজৰ তিনিমাত্ৰাবপৰা ভিন্ন নহয়, অভিন্ন ; সেইদৰে পৰমাশ্ৰীও নিজৰ তিনিপাদবপৰা ভিন্ন নহয়, অভিন্ন। ইয়াত পাদ আৰু মাত্ৰাৰ একত্ব বুজাই, বাচ্য-বাচকৰ অভিন্নতা দেখুৱাই পৰমেশ্বৰৰ উপাশ্ৰয়ৰ কাৰণে তেওঁৰ প্ৰণবাদি নাম অৱলম্বনৰ কৰ্তব্যতাকে বুজোৱা হৈছে যেন ভাব হয় ॥৮॥

জাগৰিতস্থানো বৈশ্বানবোহ্কাৰঃ প্ৰথম মাত্ৰা-
প্তেবাদিমহাদাপ্পোতি ই বৈ সৰ্বান্ কামানাশিষ্ট
ভৱতি স্ম এৱং বেদ ॥৯॥

প্ৰথম মাত্ৰা অকাৰঃ (ওঙ্কাৰৰ প্ৰথম মাত্ৰ অকাৰেই) অশ্ৰেঃ (শব্দম ত্ৰতে ব্যাপি থকা কাৰণে) বা (আৰু) আদিমত্ৰাং (বৰ্ণসমূহৰ আদি বৰ্ণ কাৰণে) জাগৰিতস্থানঃ (স্থূলজগৎৰূপ শৰীৰধৰী) বৈশ্বানবঃ (বৈশ্বানব নামে প্ৰথম পাত্ৰ)। স্মঃ এৱম্ বেদ (যি এনেকৈ জানে), ই বৈ (তেওঁ নিশ্চয়) সৰ্বান্ কামান্ (সকলো কামাতোগ) আপ্পোতি (লাভ কৰে) চ (আৰু) আদিঃ ভৱতি (সৰ্বপ্ৰধান হয়) ॥৯॥

পৰব্ৰহ্মৰ নামবাচক ওঙ্কাৰৰ প্ৰথম মাত্ৰা ‘অ’—জগতত যিমানবোৰ অৰ্থবোধক শব্দ আছে, সেই সকলোবোৰতে ব্যাপ্ত হৈ আছে ; স্বৰ বা ব্যঞ্জন—কোনো বৰ্ণই অকাৰহীন নহয়। ঋতিয়েও কয়—“অকাৰো বৈ সৰ্বা বাক্” (ঐতৰেয় আৰণ্যক ২।৩।৬)। শ্ৰীভগৱানেও কৈছে “আখৰবোধৰ ভিত্ত-
বত মই অকাৰ” (গীতা ১০।৩৩)। ‘অ’ বৰ্ণমালাৰো আদি-
বৰ্ণ। এইদৰেই এই স্থূলজগৎৰূপ বিৰাট্‌দেহত বৈশ্বানবৰূপ

ব্রহ্ম ব্যাপ্ত হৈ থাকে আৰু স্বয়ং বিবাহকপত সৰ্বপ্ৰথমেই
প্ৰকট হোৱা কাৰণে এই জগতৰ আদিও তেওঁ। এই প্ৰকাৰে
'অ'ৰ আৰু বৈশ্বানৰ নামক প্ৰথমপাদৰ একতা হোৱা কাৰণে
'অ'ই পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ প্ৰথম পাদ। যি লোকে এনেদৰে অকাৰ
আৰু বিবাহব্ৰহ্মৰ একত্ব অনুভৱ কৰি ওদ্ধাৰ—উপাসনা কৰে,
তেওঁৰ সকলো কামনাপূৰণ হয় আৰু জনতাৰ মাননীয় প্ৰধান-
লোক হিচাবে খ্যাতিমন্ত্ৰ হয় ॥২॥

স্বপ্নস্থানন্তৈজস উকাৰো দ্বিতীয়া মাত্ৰোৎ-
কৰ্ষাদুভয়দ্বাদৌৎকৰ্ষতি হ তৈ জ্ঞানসংততিং সমা-
নশ্চ ভবতি নাস্যাব্ৰহ্মরিংকুলে ভবতি য এবং
ৱেদ ॥ ১০ ॥

দ্বিতীয়া মাত্ৰ উকাৰঃ (ওদ্ধাৰৰ দ্বিতীয় মাত্ৰা উকাৰ) উৎকৰ্ষাৎ
(‘অ’তকৈ উৎকৃষ্টকাৰণে); ব (আৰু) উভয়দ্বাং (‘অ’ আৰু ‘ব’ মধ্যস্থত্ব-
বাবে উভয়বসৈতে সম্বন্ধযুক্তকাৰণে) স্বপ্নস্থানঃ সৃষ্টিজগৎৰূপ শৰীৰধাৰী)
তৈজসঃ (তৈজসনামক দ্বিতীয়পাদ)। যঃ এবম্ ৱেদ (যি এনেকৈ
জানে), হ তৈ (তেওঁ নিশ্চয়) জ্ঞানসংততিম্ (জ্ঞানৰ ধাৰা) উৎকৰ্ষতি
(উন্নত বা বৰ্দ্ধিত কৰে) চ (আৰু) সমানঃ ভবতি (সৰ্বত্র সমতাৰযুক্ত
হয়)। অস্মা কুলে (এওঁৰ বংশত) অব্ৰহ্মরিং (ব্ৰহ্মজ্ঞানহীন লোক) ন
ভবতি (নহয়) ॥১০॥

পৰব্ৰহ্মৰ বাচক ওদ্ধাৰৰ দ্বিতীয়মাত্ৰা ‘উ’ ‘অ’তকৈ (‘অ’ক
জানিহে ‘উ’ক জমা হয়) শ্ৰেষ্ঠ ‘অ’ আৰু ‘ব’ এই দুয়ো
মাত্ৰাৰ মধ্যস্থত্ব বাবে সেই দুয়ো মাত্ৰাৰ সৈতে সম্বন্ধযুক্ত; সেই-

কাৰণে 'উ' উভয়স্বৰূপ। এইদৰেই বৈশ্বানৰকৈ তৈজস
(হিৰণ্য গৰ্ভ) শ্ৰেষ্ঠ ; বৈশ্বানৰ আৰু জ্ঞানৰ মধ্যৱৰ্তী হোৱাৰ
কাৰণে তৈজস উভয়স্বৰূপ। এই প্ৰকাৰে উকাৰৰ তৈজস
নামক দ্বিতীয়পাদৰ সমানতা থকা কাৰণে 'উ'ক তৈজসৰূপ
দ্বিতীয়পাদ বোলা হয়। [ভাৱ এই যে, পৰমেশ্বৰৰ সৃষ্টিসংকল্পৰ
দ্বাৰা প্ৰথমতে যি সূক্ষ্মসৃষ্টি হ'ল, য'ত সূক্ষ্মজগৎসৃষ্টিৰ সকলো
সমগ তত্ত্বাত্মকপদ আছিল, যাক মানসসৃষ্টি আখ্যা দিয়া হয়,

সেই সূক্ষ্মজগৎৰূপ দেহত চেতন প্ৰকাশস্বৰূপ হিৰণ্যগৰ্ভ
অধিষ্ঠিত থাকে। আকৌ কাৰণজগৎ আৰু সূক্ষ্মজগৎ এই উভয়ৰ
মধ্যৱৰ্তী সূক্ষ্মজগৎ কাৰণ আৰু সূক্ষ্ম -এই উভয়াত্মক। এই
প্ৰকাৰে 'উ'ৰ আৰু মানসসৃষ্টিৰ অধিষ্ঠাতা 'তৈজস'ৰ এককণ-
তাৰ কাৰণে 'উ'ই পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ দ্বিতীয় পাদ] যিলোকে ওঙ্কাৰৰ
দ্বিতীয়মাত্ৰা 'উ' আৰু পূৰ্ণব্ৰহ্মৰ দ্বিতীয়পাদ তেজোময় হিৰণ্য-
গৰ্ভৰ উক্তপ্ৰকাৰে একত্ব বৃদ্ধি ওঙ্কাৰ উপাসনা কৰে, তেওঁৰ
সূক্ষ্মতত্ত্বজ্ঞানৰ দ্বাৰা উন্নত হয় আৰু জাগতিক সূক্ষ্মবহস্যবোৰৰ
জ্ঞান বৃদ্ধি হোৱাত তেওঁৰ ভেদ-ভাৱ নোহোৱা হৈ যায় -
সকলোতে সমভাৱযুক্ত হয়। তেওঁৰ সতি সন্ততিও ব্ৰহ্ম-
বহস্য মূবুজা হৈ নাথাকে ॥১০॥

সুমুণ্ডস্থানঃ প্ৰাজ্ঞো মকাবন্তৃতীয়া মাত্ৰা
মিতেবম্পীতেরা মিনোতি হ ৱা ইদং সরমম্পীতিশ্চ
ভৱতি স্ব এরং রেদ ॥১১॥

তৃতীয়া মাত্ৰা মকাবঃ (ওঙ্কাৰৰ তৃতীয় মাত্ৰা মকাব) মিতেঃ
(পৰিমাণ কৰোঁতা হোৱা কাৰণে) ৱা (আৰু) অমীতেঃ (লীন

কৰোঁতা কাৰণে। সুষুপ্তস্থানঃ (কাৰণলীন জগৎকপ শব্দবধাৰী) প্রাজ্ঞঃ (প্রাজ্ঞনামক তৃতীয় পাদ। যঃ এবং বেদ (যি এনেকৈ জানে), হু বৈ (নিশ্চয় তেওঁ) ইদম্ সৰ্বম্ মিনোতি (এই সমস্ত জগৎ জোখে, ভালকৈ জানে) চ (আৰু) অনীতিঃ তদ্বতি (সমস্তকে নিজত বিলীন কৰোঁতা হয়) ॥১১॥

পৰব্রহ্মৰ বাচক ওঙ্কাৰৰ তৃতীয়মাত্ৰা 'ম' পৰিমাণক। 'অ' আৰু 'উ' তকৈ পাছত উচ্চাৰিত হয় কাৰণে 'ম'ৰ দ্বাৰা 'অ' আৰু 'উ'ৰ পৰিমাণ (জোখ) কৰা হৈ যায় অৰ্থাৎ পাছত উচ্চাৰিত 'ম'ৰ পূৰ্বৰ দুইমাত্ৰা 'অ' আৰু 'উ'ক আগতে জানিব পাৰে; আৰু 'ম'ৰ উচ্চাৰণৰ লগে লগেই 'অ' আৰু 'উ' দুয়ো শেষ হৈ যায়, অৰ্থাৎ পূৰ্বৰ দুয়ো মাত্ৰা অস্ফীম মাত্ৰা 'ম'ত বিলীন হৈ যায়। এইদৰেই সুষুপ্তস্থানীয় কাৰণজগৎকপ প্রাজ্ঞয়ো স্থূল আৰু সূক্ষ্ম-এই উভয় জগতকে জানে, সিহঁতৰ অৱস্থিতিৰ জোখ বুজে আৰু শেষত নিজতে সামৰি লয় অৰ্থাৎ কাৰ্য্য কাৰণত বিলীন হৈ যায়। এই প্ৰকাৰে 'ম'ৰ আৰু কাৰণজগতৰ অধিষ্ঠাতা 'প্রাজ্ঞ'নামক তৃতীয়পাদৰ একতা হোৱা কাৰণে তৃতীয়মাত্ৰ কপ 'ম'ই পূৰ্ণব্রহ্মৰ তৃতীয়পাদ। যি লোকে এইদৰে ওঙ্কাৰৰ তৃতীয়মাত্ৰ 'ম' আৰু পূৰ্ণব্রহ্মৰ তৃতীয়পাদ 'প্রাজ্ঞ'ৰ এককপতা বুজি পায়, আৰু এই বহুস্তা ধাৰণা কৰি ওঙ্কাৰৰ উপাসনা কৰে, তেওঁ নিশ্চয় মূল সমন্বিত সমুদায় জগতৰ জ্ঞান লাভ কৰে আৰু সমস্তকে নিজত বিলীন কৰি সেই সকলোৰে আশ্ৰয়-স্বৰূপ হয় অৰ্থাৎ তেওঁৰ বাহ্যদৃষ্টি নোহোৱা হয়, গতিকে জগৎ-ময় পৰব্রহ্ম পৰমেশ্বৰকেই দৰ্শন কৰে ॥১১॥

অমাত্ৰচতুৰ্থোহ্যবাহায়ঃ প্রপঞ্চোপশমঃ
শিরোহৈত এবমোক্তাৰ আটোৱৰ সংশ্লিষ্টতা-
অনাত্মানং য এবং বেদ য এবং বেদ ॥১২॥

এৱম্ (এই প্ৰকাৰে) অমাত্ৰ: (মাত্ৰাহীন) ওক্তাৰ: (প্ৰৱ) অৱাবাহাৰ: (বাদ্যাহৰ অতীত) প্ৰপঞ্চোপশমঃ (জগৎপ্ৰপঞ্চৰ সমাপ্তি স্থান), শিৰ: কল্যাণময়) অষ্টৈতঃ (অষ্টিতীয়) চতুৰ্থ: এৱ (চতুৰ্থ পাদেই) আত্মা (পৰমাত্মা পূৰ্ণব্ৰহ্ম) য: এৱম্ বেদ, যি এনেকৈ জানে), [তেওঁ] আত্মনা (নিজেই) আত্মানম্ (পৰমাত্মাত) সংশ্লিষ্টতি (পূৰ্ণ প্ৰতিষ্ঠা হয়) য: এৱম্ বেদ [এই পুনৰুক্তি সমাপ্তি সূচক] ॥১২॥

পৰমব্ৰহ্মৰ বাচক ওক্তাৰ যি মাত্ৰাহীন, উচ্চাৰিত নোহোৱা, নিৰাকাৰৰূপ, সেয়ে মন-বাক্যৰ অগোচৰ বাবে ব্যৱহাৰিত জগতৰ অতীত, সমস্ত প্ৰপঞ্চৰ সমাপ্তিস্থল, কল্যাণময়, অষ্টিতীয় - নিৰ্গুণ-নিৰাকাৰৰূপ পৰমাত্মাপুৰুষৰ চতুৰ্থপাদ। অৰ্থাৎ পূৰ্বোক্তপ্ৰকাৰে সেনৈক তিনিমাত্ৰাবে সৈতে তিনিপাদৰ সমতা হয়, সেইদৰে ওক্তাৰ যি নিৰাকাৰ ৰূপ-ধ্যান-ধাৰণা-উপাসনা আদিৰদ্বাৰা ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিটোৰ পৰা শক্তি, তাৰে সৈতে পৰমাত্মাৰ নিৰ্গুণ নিৰ্বিশেষৰূপ চতুৰ্থপাদৰ সমতা হয়। যিলোকে এইদৰে ওক্তাৰ আৰু পৰব্ৰহ্মৰ অৰ্থাৎ নাম আৰু নামীৰ সমৰূপতাৰ বহুস্ত বুজি তেওঁৰ নাম-ৰূপ আদি সাধন-ভজন অৱলম্বন কৰি তৎপৰত্বৰে উপাসনা কৰে, তেওঁ স্বয়ং নিঃসন্দেহে পৰাৎপৰ পৰমব্ৰহ্মত প্ৰৱিষ্ট হৈ যায়। শেষৰ 'যি এনেকৈ জানে' বাক্যৰ

পুনৰুক্তিৰ দ্বাৰা উপনিষদৰ সমাপ্তি সূচাইছে।

[অচিন্ত্য অনন্তশক্তি পৰমেশ্বৰ পুৰুষোত্তমৰ অনন্ত মহিমাৰ পাব কোনে পাব পাৰে ? সেইদৰেই তেওঁৰ নামৰেও অপাৰ মহিমা। সেই অসীম অনন্ত-মহিমামণ্ডিত পৰমেশ্বৰক আমি সৰ্বসাধাৰণে বুজিলে চাৰিশাদবিশিষ্টৰূপে কল্পনা কৰি এই উপনিষদত বৰ্ণনা কৰিলে। স্তূল সূক্ষ্ম আৰু কাৰণ এই তিনি তেওঁৰ সগুণস্বৰূপ আৰু ইয়াৰ বাহিৰতো নিৰাকাৰ নিৰ্বিকাৰ, নিৰঞ্জন, নিৰ্বিশেষ যি নিৰ্গুণস্বৰূপ তাৰ একতা বুজাই আৰু সেইদৰেই নাম আৰু নামীৰে সৰ্বশ্ৰুতাবে অভিন্নতা দেখুৱাই নামক অৱলম্বন কৰিয়েই সেই পৰাং পৰ পূৰ্ণব্ৰহ্ম ভগৱন্তৰ সান্নিধ্যলাভ কৰিব পৰাৰ কথা প্ৰতিপাদন এই উপনিষদ প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে যেন অনুমান হয়।] ॥১২।

॥ অথৰ্ববেদীয় মাণ্ডুক্যোপনিষদ সমাপ্ত ॥

শান্তি গাঠ

ওঁ ভদ্রং কৰ্ণেভিঃ শৃণুয়াম দেৱা-
ভদ্রং পশ্যেমাৰ্ক্ষভিয়'জ্জত্ৰাঃ।
স্থিৰৈৰবসৈস্তৃষ্ণুৱাং সন্তনুভি-
ৰ্যশেম দেৱাহতং যদাযুঃ ॥
ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

উপনিষদ্‌ কথাযুত—

ঐতৰেয়োগনিষদ

ঋগ্বেদীয় ঐতৰেয় আৰণ্যক পাঁচোটা ভাগত বা পাঁচ আৰণ্যকত বিভক্ত। তাৰে দ্বিতীয় আৰণ্যকৰ চতুৰ্থ, পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ অধ্যায়ৰ নাম ঐতৰেয়-উপনিষদ্‌। এই তিনি অধ্যায়ত প্ৰধান-ভাবে ব্ৰহ্মবিদ্যা আলোচিত হৈছে—কাৰণে তাক ‘উপনিষদ্‌’ বুলি মান্য দিয়া হ’ল।

ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণৰ মন্ত্ৰভাষ্য ঋষিৰ মাকৰ নাম ‘ইতৰা’। ‘ইতৰা’ৰ পুত্ৰ ‘ঐতৰেয়’ ঋষিৰদ্বাৰা দৃষ্ট বাবে ‘ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণ ‘ঐতৰেয় আৰণ্যক’ আৰু ঐতৰেয়, উপনিষদ্‌ ইত্যাদি নামেৰে জনাজাত হ’ল।

॥ হবিঃ ও জীপবমাত্মনে নমঃ ॥

শান্তি পাঠ

ওঁ রাও্ মে মনসি প্রতিষ্ঠিতা । মনো মে রাচি
প্রতিষ্ঠিতমারিষারৌর্ম এধি । বেদস্য ম আনীস্থঃ
ঋতং মে মা প্রহাসীঃ । অনেনাধীতেনাহোবাত্রান্
সংদধামি । ঋতং ব্ৰুদ্যামি । সত্যং ব্ৰুদ্যামি ।
তন্মামব্রতু । তদব্রুতামব্রতু । অব্রতু মামব্রতু ব্রুতাম
ব্রতু ব্রুতাম্ ॥

ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

ওঁ (হে সচ্চিদানন্দমন পবমাত্মন !) মে (মোৰ) বাক্ (বাক্যই)
মনসি (মনত) প্রতিষ্ঠিতা (প্রতিষ্ঠা লাভ করক), মে মনঃ (মোৰ মন)
রাচি প্রতিষ্ঠিতম্ (বাক্যত প্রতিষ্ঠিত হওক), আৰিঃ (হে স্বপ্রকাশ
পুরুষ !) আৰিঃ এধি (প্রকাশিত হোৱা), [হে মন আৰু বাক্য !] মে
(মোৰ নিমিত্তে) বেদস্য (বেদবিষয়ক জ্ঞান আনীস্থঃ (আনিবলৈ সমর্থ
হোৱা) ; মে ঋতম্ (মই শুনা বেদজ্ঞানে) মা প্রহাসীঃ (মোক যেন
নেৰে) ; অনেন অধীতেন (এই অধ্যয়নৰদ্বাৰা) আহোবাত্রান্ (দিন আৰু
ৰাতিবোৰ) সংদধামি ব্ৰুই এক কৰি দিওঁ ; ঋতম্ (মানসিক সত্য)
ব্ৰুদ্যামি (মই ক'ম), সত্যম্ ব্ৰুদ্যামি (কথাতো সত্য ক'ম), তৎ
সেই ব্ৰহ্মই) মাম্ (মোক) অব্রতু (যেন বন্ধা কৰে), তৎ (ব্ৰহ্মই) ব্ৰুতাম্
অব্রতু (ব্ৰহ্মবাদী আচাৰ্যক বন্ধা কৰক) ; অব্রতু মাম্ অব্রতু ব্ৰুতাম্
(বাধক মোক, বাধক আচাৰ্যক) ; অব্রতু ব্ৰুতাম্ (বাধক মোৰ আচা-
ৰ্যক)) ॥ ওঁ শান্তিঃ শান্তিঃ শান্তিঃ (ভগৱান্ শান্তিৰূপ, শান্তিৰূপ,
শান্তিৰূপ ॥)

হে সৎ চিৎ আনন্দস্বরূপ ভগৱান্! মোৰ কথাই মনত
আক মনে কথাত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰক . অৰ্থাৎ কথাত এক
প্ৰকাৰ, মনত অন্যপ্ৰকাৰ-এনে নহৈ মনে-মুখে এক হওক।
হে স্বপ্ৰকাশ! তুমি (মায়াৰ আঁৰকাপোৰ জুটাই) মোৰ
ওচৰত প্ৰকাশিত হোৱা। হে মোৰ মন আৰু বাৰ্য্য!
মোঁলৈ বেদৰ পৰমজ্ঞান লৈ আন-তোমালোক ছয়োৰে
সহায়ত মই যেন বেদৰ ষথার্থজ্ঞান লাভ কৰোঁ। মই গুৰুৰ
মুখেদি শুনা আৰু অনুভৱ কৰা বেদজ্ঞানে মোক যেন
এৰা নিদিয়ৈ—মই যেন পাহৰি নাযাওঁ। মোৰ ইচ্ছা, এই
অধ্যয়নত মই যেন দিন-ৰাতি এক কৰি দিওঁ অৰ্থাৎ
ৰাতি-দিন ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ অধ্যয়নতে লাগি থাকোঁ। মই মনেৰে
যি সত্য বুলি বুজোঁ আৰু দেখি-শুনিও যি সত্য বুলি ভাবোঁ
সেই সত্যকথাহে ক'ম-তাত যেন মিছাৰ বহন নাসানোঁ।
পৰমেশ্বৰে মোক ৰক্ষা কৰক, ব্ৰহ্মবিদ্যা শিকাগুঁতা মোৰ আচা-
ৰ্য্যকো ৰক্ষা কৰক। মোক বাধক, ব্ৰহ্মবাদী আচাৰ্য্যকো বাধক-
যাতে আমাৰ পঠন-পাঠন নিবিঘ্নে চলি থাকে। ভগৱান শান্তি-
স্বরূপ, তেওঁ আধিভৌতিক আধিদৈৱিক আৰু আধ্যাত্মিক এই
তিনিও প্ৰকাৰ বিশ্ব উপশান্ত কৰে যেন।

প্ৰথম অধ্যায়

প্ৰথম ঋগ্

ওঁ আত্মা রা ইদমেক এরাগ্র আসাৎ । নান্যৎ
কিঞ্চনমিষৎ । স ঈক্ষত লোকান্ সৃজা ইতি ॥১॥

ওঁ (৬ম্ এই পৰমাত্মাৰ নাম স্মৰণ—মঙ্গলাচৰণ) । ইদম্ (এই জগৎ) অগ্ৰে (একট হোৱাৰ পূৰ্বত) একঃ (একমাত্ৰ) বৈ আত্মা এব (নিশ্চয় পৰমাত্মা পৰমপুৰুষ হে) আন্যৎ (আছিল) । অগ্ৰং (তেওঁৰ বাহিৰে অন্য) কিম্-চন (কোনো) মিষৎ ন (চেষ্টাশীল নাছিল) । সঃ (সেই পৰমপুৰুষে) সৃ (নিশ্চয়েই মই) লোকান্ (লোকসমূহ) সৃজ (সৃষ্টি কৰে) । ইতি ঈক্ষত (এনে প্ৰকাৰে দৰ্শন অৰ্থাৎ আলোচনা কৰিলে) । ১।

ঐশ্বৰ্যৰূপ পৰমব্ৰহ্মৰ নাম স্মৰণ কৰি প্ৰথমেই মঙ্গলাচৰণ কৰা হ'ল । ব্ৰহ্মতত্ত্বৰ সূত্ৰস্থানীয় এই মন্ত্ৰত ঐতিয়ে ঘোষণা কৰিছে—আমাৰ এই প্ৰত্যক্ষ দৃশ্য জড়-চেতনময় জগৎখন একট হোৱাৰ পূৰ্বতে একমাত্ৰ পৰমাত্মা পৰমপুৰুষেই আছিল । তেতিয়া তেওঁৰ বাহিৰে এই ভিন্ন ভিন্ন নাম-ৰূপবিশিষ্ট চেষ্টাশীলবোৰৰ কোনো দ্বিতীয় সত্তা নিশ্চয় নাছিল । তেতিয়া সেই পৰমাত্মা ভগৱন্তৰ এই সংকল্প হ'ল যে, মই সৃজিব খোজা প্ৰাণীসমূহৰ কৰ্মফল অনুসাৰে ভোগ্য লোকসমূহ অৱশ্যই সৃজন কৰিব লগা হ'ল —

(একেখৰে আছোঁ মই আদি নিৰঞ্জন ।)

সৃষ্টি যে নাহিকে মোক নকৰে শোভন । (অনাদি পাতন) ॥১॥

স ই মািল্লোকানস্বজত । অস্তো মৰীচীৰ্মৰমাণোহ
দোহন্তঃ পৰেণ দিবং দ্যোঃ প্ৰতিষ্ঠাস্তবিক্ৰং মৰী-
চয়ঃ পৃথিৱী মৰো য়া অধস্তাত্ৰ আপঃ ॥২॥

স: (তেওঁ) অস্ত: (মৰাধাৰলোক), মৰীচী: (অন্তৰিক্ষ-কিৰণশালী-
লোক সমূহ), মৰম্ (মৰ্ত্যলোক), আপ: (জললোক) ইমান্ লোকান্
(এই সকলো লোক) অস্বজত (সৃষ্টি কৰিলে) । দিবম্ পৰেণ (স্বৰ্গ-
লোকৰ ওপৰলৈ থকা লোক) প্ৰতিষ্ঠা (আৰু তাৰ আধাৰস্বৰূপ)
দ্যো: (দ্যুলোকো) অদঃ (এই সকলো) অস্তঃ (অস্ত নামে কথিত হ'ল);
অন্তৰিক্ষম্ (অন্তৰিক্ষলোকেই) মৰীচয়: (মৰীচি লোকসমূহ); পৃথিৱী
(এই পৃথিৱী) মৰ: (মৰলোক) [আৰু] য়া: অধস্তাং (পৃথিৱীৰ তললৈ যি
সকললোক) ত': আপ: (সেই সকল আপ-জল নামে কথিত হ'ল) । ২।

সেই পৰমাট্মা পৰমপুৰুষে পূৰ্বপ্ৰকাৰ সংকল্প বা নিশ্চিততা
অনুসাৰে অস্ত, মৰীচি, মৰ আৰু আপ ৩লোকসমূহ স্ৰজন
কৰিলে । এই শব্দ কেইটাৰ স্পষ্টাৰ্থ বুজাই দিয়া কলে যে,
স্বৰ্গলোকৰ ওপৰলৈ থকা মহঃ, জনঃ, তপঃ আৰু সত্যলোক
আৰু এই লোকসমূহৰ আধাৰস্বৰূপ দ্যুলোক বা স্বৰ্গলোকৰ এই
পাঁচলোকক 'অস্ত' (জল) নামে কোৱা হয় ; [ইয়াৰ এয়ে কাৰণ
হ'ব পাৰে যে, যদিও সমস্তলোকেই পাঞ্চভৌতিক, তথাপি
ঐক্ললোকৰ অন্তৰ্ৱৰ্তী বৃষ্টিৰ জলধাৰাই আমাৰ দৃষ্টিগোচৰ হয় ।
সেইদৰে এই পাঁচলোকক অস্ত অৰ্থাৎ জল নামে কোৱা হয় ।]
তাৰ ওপৰলৈ থকা অন্তৰিক্ষ বা জ্বললোক 'মৰীচি' নামে কথিত

হ'ল; কিয়নো সূৰ্য, চন্দ্র, নক্ষত্র আদি বশ্মিমন্ত্ৰলোকসমূহ এই
অন্তবিক্ষতে অবস্থিত বাবে ইয়াৰ নাম হ'ল 'মৰীচি'—বশ্মি।
তাৰ তলত থকা এই পৃথিৱী—য'ত প্রাণীবিলাক মৰণধৰ্মী বাবে
যাক মৰ্তালোক কোৱা হয়, তাকে ইয়াত 'মৰ' বুলি কোৱা
হৈছে, আৰু পৃথিৱীৰ তলত যিবোৰ পাতাল আদি লোক
আছে, সেইবোৰকে ইয়াত 'আপ'—জলনামে কোৱা হ'ল।
মুঠ কথা, আমি জনা আৰু শুনা ত্ৰৈলোক্য বা সপ্তলোক
বা চৌধুত্বৰ বুলি প্ৰসিদ্ধ সমস্তলোকেই সেই পৰমপুৰুষৰে
সৃষ্টি ॥২॥

স ঈক্ষতেমে তু লোকাং লোকপালান্ সৃজা
ইতি সোহিত্য এৱ পুৰুষং সমুদ্ভূত্যাযুচ্ছয়ৎ ॥৩॥

স: (সেই ঈশ্বৰে) ঈক্ষত (পুনৰ বিচাৰ কৰিলে)—ইয়ে তু লোকা:
(এইসকল লোক ভেঁা সৃষ্টি কৰা হল), লোকপালান্ তু (লোকপাল-
সকলকো) সৃজে (সৃজন কৰা আশ্বস্তক) ইতি (এনেদৰে বিচাৰ কৰি) স:
(ভেঁা) অন্ত্য: এব (জলবান্ধিৰণবাই) পুৰুষম্ (আদিপুৰুষ হিবণ্য গৰ্ভক)
সমুদ্ভূত্যা (বাহিব কৰি) অযুচ্ছয়ং (মূৰ্ত্তিমানৰূপে সৃজন কৰিলে) ॥৩॥

এইপ্ৰকাৰে লোকসমূহ সৃষ্টি কৰি সেই সৰ্বকাৰণ পৰ-
মেখনে আকৌ চিন্তা কৰিলে যে, 'এই যে সমস্তলোক সৃষ্টি
কৰা হ'ল, এইবিলাকৰ বন্ধা-ব্যৱস্থাৰ কাৰণে যই এতিয়া
লোকপালসমূহকো অজিহলপা হ'ল। এনে বিচাৰ কৰি সেই

পৰমেশ্বৰে জলবাণিবপৰাই অৰ্থাৎ জল আদি সূক্ষ্ম মহাকৃত-
সমূহবপৰাই হিবস্বয় পুৰুষৰ আৱিৰ্ভাৱ ঘটাই তেওঁক সকলো
অজ-উপাঙ্গে সংযুক্ত কৰি যুতিমান কৰিলে।

[এই প্ৰথম প্ৰকটিত পুৰুষ হিবণ্যগৰ্ভ ব্ৰহ্মা। ঐতিহ্য
নানা ঠাইত সৰ্বপ্ৰথমে ব্ৰহ্মাৰ উৎপত্তি আৰু তেওঁৰপৰাই সমস্ত
লোকপাল আৰু প্ৰজাৱদিকাৰী প্ৰজাপতিসকলৰ সৃষ্টি হৈছিল
বুলি বাহুল্য বৰ্ণনা আছে আৰু সেই ব্ৰহ্মাৰ উৎপত্তিও
পানীৰ মাজৰপৰা প্ৰথমৰ নালত হোৱা বুলি বৰ্ণিত হৈছে।
“(তস্মৈ নাতি-কমলত ব্ৰহ্মা ভৈল। তাত”—কীৰ্তন)” গতিকে ইয়াতো
‘পুৰুষ’ শব্দৰদ্বাৰা পদ্মযোনি ব্ৰহ্মাকে অৰ্থ কৰা উচিত] ॥৩॥

তমভ্যতপদস্যাদিত্তপ্তস্য যুধং নিৰভিত্তত
য়ধাপ্তং যুধাদ্ৰাক্ ৰাচোহগ্নিনাসিকে নিৰভি-
ত্তেতাং নাসিকাভ্যাং প্ৰাণঃ প্ৰাণাদ্ৰায়ুৰক্ষিণা
নিৰভিত্তেতামক্ষিভ্যাং চক্ষুশ্চক্ষুষ আৱিত্যঃ কৰ্ণো
নিৰভিত্তেতাং কৰ্ণাভ্যাং শ্ৰোত্ৰং শ্ৰোত্ৰাদিশঃ তন্
নিৰভিত্তত ত্ৰচো লোমানি লোমভ্য ঔষধিৱনস্প-
তয়ো হৃদয়ং নিৰভিত্তত হৃদয়ান্ননো মনস্চন্দ্ৰমা
ৰাতিৰ্নিৰভিত্তত নাভ্যা অপানোহপানান্নত্ব্যুঃ
শিখ্ৰং নিৰভিত্তত শিখ্ৰাদ্ৰেতো বেতস আপঃ ॥ ৪॥

তম্ (সেই হিৰণ্যগৰ্ভ পুৰুষক লক্ষ্য কৰি) অস্ত্যতপং (সংকল্প-
ৰূপ তপস্তা কৰিলে)। অতিতপ্তস্ত তত্ত্ব (ঈশ্বৰ সংকল্পত সেই হিৰণ্যগৰ্ভ
পুৰুষৰ) অণুম্ যথা (কৰি ফুটি ওলোৱাব দৰে) মুখম্ (মুখৰ ছিদ্ৰ)
নিৰভিত্তত (প্ৰকাশ পালে)। মুখাং (মুখৰপৰা) ব্ৰাক্ (বাগিन्द्रিয়),
ব্ৰাচঃ (আক বাগিन्द्रিয়ৰপৰা) অগ্নিঃ (তাৰ অধিষ্ঠাতৃদেৱতা লোক-
পাল অগ্নি অভিযুক্ত হ'ল)। নাসিকে (নাকৰ বিদ্ধা দুটা) নিৰাভি-
তেতাম্ (প্ৰকট হ'ল), 'নাসিকাত্যাম্ প্ৰাণঃ (নাসিকাছিদ্ৰ দুটা অৱলম্বন
কৰি শ্বাস-প্ৰশ্বাসকৰণ ভ্ৰাণেন্দ্ৰিয়) প্ৰাণাং (ভ্ৰাণেন্দ্ৰিয়ৰপৰা) বায়ুঃ (অধি-
ষ্ঠাতা লোকপাল বায়ু অভিযুক্ত হ'ল)। অক্ষিণী নিৰাভিতেতাম্ (চকুৰ
গোলক দুটা প্ৰকাশ পালে), অক্ষিত্যাম্ চক্ষুঃ (চকুৰ গোলক দুটাৰপৰা
চক্ষুৰিन्द्रিয়), চক্ষুৰ্বঃ আদিত্যঃ (চক্ষুৰিन्द्रিয়ৰপৰা অধিষ্ঠাতা লোকপাল
সূৰ্য আৱিৰ্ভূত হ'ল)। কণৌ নিৰাভিতেতাম্ (কাণৰ ছিদ্ৰ দুটা প্ৰকট
হ'ল), কৰ্ণাত্যাম্ শ্ৰোত্ৰম্ (কাণৰ ছিদ্ৰ দুটাৰপৰা শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয় আক)
শ্ৰোত্ৰাং দিশঃ (শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয়ৰপৰা দিগ্-দেৱতাসমূহ প্ৰকটিত হ'ল)।
ত্বক্ নিৰাভিত্তত (চাল প্ৰকাশ পালে), ত্বচঃ সোমানি (চালৰপৰা
নোমবোৰ, সহযোগী স্পৰ্শেন্দ্ৰিয় আক) সোমভাঃ ওষধিৰনম্পতয়ঃ
(নোমবোৰৰপৰা ওষধি আক বনস্পতিবিলাক [আক অধিষ্ঠাতা লোক-
পাল বায়ু] অভিযুক্ত হ'ল)। হৃদয়ম্ নিৰাভিত্তত (হৃদয় প্ৰকট হ'ল)
হৃদয়াং মনঃ (হৃদয়ৰপৰা অন্তঃকৰণ আক) মনস্যঃ চক্ৰমাঃ (মনৰপৰা-
অন্তঃকৰণৰপৰা চক্ৰ আৱিৰ্ভূত হ'ল)। নাস্তিঃ নিৰাভিত্তত (নাস্তি
প্ৰকট হ'ল), নাস্ত্যাঃ অপানঃ (নাস্তিক অৱলম্বন কৰি অপান-অৰ্ধ্যং
অপানবায়ু সংযুক্ত পায়ু [মলদাৰ] ইन्द्रিয় আক) অপান্যাং মৃত্যুঃ (পায়ু
ইन्द्रিয়ক অৱলম্বন কৰি মৃত্যুদেৱতা আৱিৰ্ভূত হ'ল)। শিখ্ৰম্ নিৰ-

ভিত্ত (লিঙ্গ অভিযুক্ত হ'ল), শিষ্টাং যেতঃ (লিঙ্গবপৰা শুক্ৰ 'লম্বিত জননে'ন্দ্ৰিয় আক) যেতসঃ আপঃ (শুক্ৰবপৰা জল—জলাদি পঞ্চভূতে-পলঙ্কিত প্রজাপতি উৎপন্ন হ'ল) :৪।

প্রথম উৎপন্ন হিবণ্যগৰ্ভ পুরুষৰ অঙ্গ-উপাঙ্গবোৰ অভিযুক্ত কৰাৰ উদ্দেশ্যে পৰম-ঈশ্বৰে সংকল্প কৰিলে। সত্যসংকল্প ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত (ভাবিলোৱা—প্রথম আবির্ভূত সেই হিবন্ময় পুরুষ ব্ৰহ্মা পুরুষাকাৰ মাংসপিণ্ডস্বৰূপ আছিল।) আবির্ভূত আদিপুরুষৰ কণিকুটি ওলোৱাৰ নিচিনা মুখৰ ছিদ্ৰ প্রকাশ পালে, মুখছিদ্ৰক অৱলম্বন কৰি বাক্যাকশ ইন্দ্ৰিয় (আক বসনেন্দ্ৰিয় জিভা), বাক্য ইন্দ্ৰিয়ক আশ্ৰয় কৰি তাৰ অধিষ্ঠাতৃ-দেৱতা লোকপাল আগ্নি উৎপন্ন হ'ল। তাৰ পাছত নাকৰ বিদ্ধা দুটা ওলল, তাবপৰা ভ্রাণেন্দ্ৰিয় শ্ৰাণ আৰু তাবপৰা অধিষ্ঠাতা লোকপাল বায়ু আবির্ভূত হ'ল (শ্ৰাণৰ দেৱতা বায়ু আৰু ভ্রাণ-ইন্দ্ৰিয়ৰ দেৱতা অশ্বিনীকুমাৰ বুলিও শাস্ত্ৰত আছে)। চকুৰ গোলক দুটা ওলাল, তাবপৰা চকু-ইন্দ্ৰিয় আৰু তাবপৰা অধিষ্ঠাতৃদেৱতা সূৰ্য্য অভিযুক্ত হ'ল। কাণৰ ছিদ্ৰ দুটা ওলাল, তাবপৰা শ্ৰৱনেন্দ্ৰিয় আৰু তাবপৰা দিক্ দেৱতা সকল উৎপন্ন হ'ল। স্বক্ (চাল) প্রকাশ পালে, চালবপৰা নোমবোৰ (তাৰ সহযোগী স্পৰ্শেন্দ্ৰিয়), আৰু নোমবপৰা ওষধি আৰু বনস্পতিবোৰ (তথা স্পৰ্শেন্দ্ৰিয়ৰ অধিষ্ঠাতা লোক পাল বায়ু) অভিযুক্ত হ'ল। হৃদয় প্রকট হ'ল, হৃদয়বপৰা

মন আৰু মনবপৰা তাৰ অধিষ্ঠাতা চন্দ্ৰমা প্ৰকটিত হ'ল।
নাভি (নাঁয়) প্ৰকাশিত হ'ল, (একেলগেই মলছাৰো প্ৰকাশ
পালে), নাভিবপৰা অপানবায়ু সংযুক্ত পায়ুইন্দ্ৰিয় (গৃহ-
দ্বাৰ) আৰু ভাববপৰা অধিষ্ঠাতা মৃত্যুদেৱতা আৱিৰ্ভূত হ'ল।
লিঙ্গ প্ৰকট হ'ল, লিঙ্গবপৰা শুক্লসময়িত জননেন্দ্ৰিয় আৰু
ভাবঅধিষ্ঠাতা জল-জলোপলক্ষিত পঞ্চভূতত অধিষ্ঠিত প্ৰজা-
পতি অভিব্যক্ত হ'ল। এইদৰেই সমস্ত অঙ্গ-উপাঙ্গ সহ ইন্দ্ৰিয়-
বৰ্গ আৰু লোকপালসকল পৰমপুৰুষৰ সংকল্প অনুযায়ী হিৰ-
ণ্ময় বিৰাটপুৰুষত অভিব্যক্ত হ'ল।

[হিৰণ্যগৰ্ভ, সূত্ৰাত্মা, ব্ৰহ্মা, বিৰাট এই নামবোৰ এক
অৰ্থাত্মক। এই শব্দবোৰৰ অৰ্থ সমষ্টি চৈতন্য, যাত সমস্ত
প্ৰাণীৰ জীৱচৈতন্য- মণিবোৰ গাঁথিৰখা সূতাৰ দৰে ('সূত্ৰে
মণিগণা ইষ') সংগ্ৰথিত থাকে। এই সমষ্টিচৈতন্য বা সূত্ৰাত্মাই
ব্যষ্টিজীৱসমূহত প্ৰতিবিস্তৃত। এইকাৰণে সৃষ্টিৰ প্ৰথমপুৰুষ
সমষ্টিচৈতন্যৰূপ ব্ৰহ্মাত অভিব্যক্ত হোৱা অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ, ইন্দ্ৰিয়
আৰু ইন্দ্ৰিয়াধিষ্ঠিত দেৱতাবৃন্দ প্ৰত্যেক ব্যষ্টিজীৱত সুপ্ৰকট
হয়।] ॥৪॥

॥ প্ৰথম খণ্ড সমাপ্ত ॥

দ্বিতীয় খণ্ড

তা এতা দেৱতাঃ সৃষ্টা অস্মিন্ মহত্যাৰ্ণৱে প্ৰাপতং-
স্তমশনায়াপিপাসাত্যামম্বৰাজ্৷ তা এনমক্ৰুৰ্না-
ম্বতনং নঃ প্ৰজানাঁহি য়াস্মিন্ প্ৰতিষ্ঠিতা অন্নম-
দামেতি ॥১॥

তাঃ এতাঃ (সেই এই সকল) সৃষ্টাঃ দেৱতাঃ (সৃষ্ট হোৱা দেৱতা-
সকল) অস্মিন্ মহতি অৰ্ণৱে (এই সংসাবৰূপ মহাসাগৰত) প্ৰাপতন্
(পতিত হ'ল)। স্তম্ (সেই লম্বু দেৱবৃন্দক) [পৰমেৰ্ণৱে] অশনায়া-
পিপাসাত্যাম্ (ভোক আৰু পিয়াহৰ সৈতে) অম্বৰাজ্৷ (সংযোগ
ঘটালে), তাঃ (সেই দেৱতাসকলে তেতিয়া) এনম্ (এই সৃষ্টা পৰমেৰ্ণৱক
অক্ৰুৰ্ন (কলে), নঃ (আমাৰ কাৰণে) আম্বতনম্ (থকাঠাইৰ ব্যৱস্থা)
প্ৰজানাঁহি (বিধান কৰক), য়াস্মিন্ প্ৰতিষ্ঠিতাঃ (য'ত থাকি) অন্নম্ অদাস
ইতি (আমি আহাৰ খাব পাৰোঁ) ॥১॥

ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ অধিষ্ঠাতাকৈ প্ৰজ্ঞান কৰা সেই এই অগ্নি
আদি সকলো দেৱতা এই সংসাবৰূপ মহাসাগৰলৈ আহি
পৰিল। অৰ্থাৎ তেওঁলোক হিৰণ্যগৰ্ভ পুৰুষৰ শৰীৰবপৰা
উৎপন্ন হৈ সেই সমষ্টিশৰীৰতে থাকিবলগা হ'ল, থকা
খোৱাৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট স্থান পোৱা নাছিল। তেতিয়া
পৰমপুৰুষ পৰমেৰ্ণৱে সেই সমস্ত দেৱবৃন্দক ভোক-পিয়াহৰ
সৈতে সংযুক্ত কৰিলে। তাৰ ফলত সেই দেৱতাসকলে

ভোক-পিয়াহন্ত পীড়িত হৈ তেওঁলোকৰ স্ৰষ্টা ভগবানক জনালে
—হে প্ৰভো । আমাৰ কাৰণে এনে এক থকাঠাইৰ ব্যৱস্থা
কৰক, য'ত থাকি আমি নিজৰ নিজৰ আহাৰ গ্ৰহণ কৰিব
পাৰোঁ ॥১॥

তাভ্যো গামানয়তা অক্ৰৱন্ নৈ নোহয়ম-
লমিতি তাভ্যোহশ্বমানয়তা অক্ৰৱন্ নৈ নোহয়ম-
লমিতি ॥২॥

তাভ্যঃ (সেই দেৱতাসকলৰ কাৰণে [পৰমেশ্বৰে] গাম্ (এক
গৰুৰ শৰীৰ) আনয়ং (আনিলে) । [তাক দেখি] তাঃ (তেওঁলোকে)
অক্ৰৱন্ (কৈছিল), অয়ম্ বৈ (এইটো তো) নঃ (আমাৰ কাৰণে) অলম্
ন (যথেষ্ট নহ'ব), ইতি (এনেকৈ কোৱাত পৰমেশ্বৰে) তাভ্যঃ
(তেওঁলোকৰ কাৰণে) অশ্বম্ আনয়ং (এক ঘোঁৰাৰ শৰীৰ আনিলে) ।
[তাক দেখি] তাঃ অক্ৰৱন্ (তেওঁলোকে সেইদৰেই কৈছিল যে) অয়ম্
বৈ (এইটোও তুমি) নঃ (আমাৰ কাৰণে) অলম্ ন ইতি (যথেষ্ট
নহ'ব ॥২॥

দেৱতাসকলৰ প্ৰাৰ্থনাপূৰণৰ কাৰণে পৰমেশ্বৰে তেওঁ-
লোক থাকিবলৈ এটা গৰুৰ শৰীৰ সৃষ্টি কৰি আনিলে ।
তাক দেখি তেওঁলোকে ক'লে— 'এইটো তো আমাৰ কাৰণে
যথেষ্ট নহ'ব — এইটো শৰীৰত থাকি আমাৰ কাৰ্য জালদাৰে
নচলিব । আন কিবা ব্যৱস্থা কৰক । তেতিয়া সেই পৰম-
পুৰুষে তেওঁলোকৰ কাৰণে এটা ঘোঁৰাৰ শৰীৰ সৃষ্টি আনিলে ।
সেইটো দেখি সেইসকলে আগুৱাবলৈ ক'লে— 'হে ভগৱান ।

.....
এইটোও তো আমাৰ কাৰণে যথেষ্ট নহয়, এইটো দেহতো
আমাৰ কাৰ্ষ নচলিব। আপুনি ইয়াতকৈ অন্য ভালদেহৰ
ব্যৱস্থা কৰক' ২।

তাভ্যঃ পুৰুষমানস্বত্তা অক্ৰৱন্ সুকৃতং ব্ৰতোত ।
পুৰুষো ব্ৰাৱ সুকৃতম । তা অৱবীদ্যধায়তনং প্ৰি-
শতেতি ॥৩॥

[তেতিয়া পৰমেশ্বৰে] তাভ্যঃ (তেওঁলোকৰ কাৰণে) পুৰুষম্
(মানৱ শৰীৰ) আনয়ং (আনিলে) ভাঃ অক্ৰৱন্ (সেইদেহতাসকলে
লাক দেখি কৈছিল), ব্ৰত (হয়), সুকৃতম্ ইতি (এইটো সুন্দৰ সৃষ্টি
হ'ল) । ব্ৰাৱ (যথার্থতে) পুৰুষঃ (মহুৰা শৰীৰ) সুকৃতম্ (পৰমেশ্বৰৰ
সুন্দৰ ৰচনা) তাঃ (সেই দেহতাসকলক ভগবন্তই) অৱবীৎ (কলে),
যথা আয়তনম্ (নিজৰ নিজৰ যথাযোগ্য ঠাইত) প্ৰবিশত (প্ৰৱিষ্ট
হৈ যোৱা) ইতি (এই বুলি) । ৩।

গক আৰু ঘোৰাৰ শৰীৰ দেহতাসৰৰ অপছন্দ হোৱা
কাৰণে পৰমপুৰুষে এটা মানৱশৰীৰ সৃষ্টি কৰি তেওঁলোকক
আনি দেখুৱালে । সেইটো শৰীৰ দেখি তেওঁলোক আনন্দিত
হ'ল আৰু কলে—হয় ! এইবাবহে প্ৰভুৱে আমাৰ কাৰণে
এইটো খুব লায়ক শৰীৰ স্ৰজন কৰিলে । যথার্থতে মহুৰা-
শৰীৰ পৰমেশ্বৰৰ সুন্দৰ আৰু সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ৰচনা । সেই কাৰণে
শাস্ত্ৰবোৰতো ইয়াৰ মহিমা বখনা শুনা যায় । আৰু এই
শৰীৰেৰে হে জীৱই ভগৱন্তৰ আজ্ঞাবাহক—শাস্ত্ৰবিধি মানি

যথাযোগ্য সাধন-ভজন কৰি দেৱ-হৃদ পৰম ধাম পাবৰ
যোগ্য হয়। এই নৱসৃষ্টিত শৰীৰটো দেৱতাসকলে অনুমোদন
কৰা দেখি তগৰন্তাই তেওঁলোকক কলে—নিজৰ নিজৰ উপযোগী
যোগ্যঠাইত তোমালোক সোমাই যোৱা ॥৩॥

অগ্নিৰাগ্ ভূত্বা মুখং প্ৰাৰিশদ্বায়ুঃ প্ৰাণো ভূত্বা
নাসিকে প্ৰাৰিশদাদিত্যচক্ৰভূত্বাক্ষণী প্ৰাৰিশ-
দিশঃ শ্ৰোত্ৰং ভূত্বা কর্ণৌ প্ৰাৰিশম্নোষধিৰনস্পত্যো
লোমানি ভূত্বা হৃৎ প্ৰাৰিশং চন্দ্রমা মনো ভূত্বা
হৃদয়ং প্ৰাৰিশন্ত্যুবপানো ভূত্বা নাভিং প্ৰাৰিশা
-দাপো বেতো ভূত্বা শিশ্নুং প্ৰাৰিশন্ ॥ ৪ ॥

অগ্নিঃ (অগ্নিদেৱতা)। ঝাঙ্ (ভূত্বা (বাগ্নিগ্নি হৈ) মুখম্
(মুখবিবৰত) প্ৰাৰিশং (সোমাল)। বায়ুঃ প্ৰাণঃ ভূত্বা (বায়ুদেৱতা প্ৰাণ
হৈ) নাসিকে প্ৰাৰিশং (নাকৰ বন্ধু হুঁতাত সোমাল)। আদিত্যঃ চক্ৰ
(সূৰ্য চক্ৰ ইন্দ্ৰিয় হৈ) অক্ষণী প্ৰাৰিশং (চক্ৰ গোলকহুঁতাত
সোমাল)। দিশঃ (দিক্ দেৱতা সকল) শ্ৰোত্ৰম্ ভূত্বা কর্ণৌ প্ৰাৰিশন্
(শ্ৰৱনেন্দ্ৰিয় হৈ কাণৰ বিদ্ধাহুঁতাত সোমাল)। ওষধিবনস্পত্যঃ
(ওষধিবনস্পতিৰ অভিমানী দেৱতাসকল) লোমানি ভূত্বা (নোমৰেবৰ
সহযোগী অগ্নিগ্নি হৈ) হৃৎ প্ৰাৰিশন্ (হৃদয়ত সোমাল)। চন্দ্রমাঃ
মনঃ ভূত্বা (চন্দ্র মন হৈ) হৃদয়ং প্ৰাৰিশং (হৃদয়ত সোমাল)। মৃত্যুঃ
(মৃত্যুদেৱতা) যমঃ অপানঃ ভূত্বা (অপানবায়ু সহযোগী পাণ্ডু ইন্দ্ৰিয়
হৈ) নাভিম্ প্ৰাৰিশং (নাভিত সোমাল)। আপঃ (জলত উপহিত
জলপতি) বেতঃ ভূত্বা (জল সহযোগী জননেন্দ্ৰিয় হৈ) শিশ্নুম্ প্ৰাৰিশন্
লিঙ্গত সোমাল)। ॥ ৪ ॥

সৃষ্টিকৰ পৰমপুৰুষৰ আচ্ছাদিত পাই বাকুইন্দ্রিয়ৰ কপত অগ্নি-দেৱতা সেইপুৰুষৰ (মনুষ্যদেহৰ) মুখত আশ্রয় লৈ মুখত সোমাই গ'ল। (বৰুণদেৱতাও জনেন্দ্রিয় হৈ জিভাক আশ্রয় কৰি মুখত সোমাল বুলি জানি ধোৱা ভাল।) বায়ু প্ৰাণ হৈ নিশ্বাসপ্ৰবাসৰূপে নাকৰ বিন্ধাই দি সমস্ত শৰীৰত সোমাই পৰিল। (অধিকন্তু অগ্নিনীকুমাৰযুগল ভ্ৰাণেন্দ্রিয় হৈ নাসাবন্ধত প্ৰৱিষ্ট হ'ল বুলিও জানিব লাগে।) সূৰ্য্যদেৱ চকুইন্দ্রিয় হৈ চকুৰ গোলকতটাত আশ্রয় ললে। দিক্‌সমূহৰ দেৱতাসকল ভ্ৰাণেন্দ্রিয় হৈ কাণৰ বিন্ধা-তটাত সোমাল। ওষধি আৰু বনস্পতিৰ অভিমানীদেৱতা-সমূহ নোমবোৰৰদ্বাৰা অনুভূত স্পৰ্শেন্দ্রিয় হৈ (গা'ৰ) চালত আশ্রয় ললে। চন্দ্ৰমা মন হৈ হৃদয়ত বাস ললে। মৃত্যুপতি যম অপানবায়ু আৰু তদাশ্রিত পায়ুইন্দ্রিয় (মলদ্বাৰ) হৈ নাভিত আশ্রয় ললে। আৰু জলাধিষ্ঠ-প্ৰজাপতিয়ে শুক্ৰসহযোগী জনেন্দ্রিয় হৈ লিঙ্গত অধিষ্ঠিত হ'ল। এইপ্ৰকাৰে সকলোদেৱতাই ইন্দ্রিয়বিলাকৰ ৰূপ ধৰি নিজৰ নিজৰ উপযোগী ঠাইত প্ৰৱিষ্ট হৈ সেই হৃদয়ৰ দেহা-টোত প্ৰতিষ্ঠিত থাকিল। ॥৪॥

তমশনায়াপিপাসে অক্ৰতানারাত্যামভিপ্ৰজানী-
হাতি। তে অৱরীদেতাস্বেৱ ৰাং দেৱতাস্বাত্তজা-
ম্যোতাসু ভাগিন্যো কৰোমীতি। তন্মাদ্যসৈ কসৈ

চ দেৱতাতৈ হৱিগৃহতে ভাগিন্যাবেৱাসামশনায়া-
পিপাসে ভৱতঃ ॥ ৫ ॥

তম (সেই সৰ্ব্বেশ্বৰক) অশনায়াপিপাসে (ভোক পিয়াহ দুয়ো)
(অক্ৰতাম্ (কৈছিল), আৱাত্যাম্ (আমি দুইৰ কাৰণেও) অজি-
জ্ঞানোহি (ঠাইৰ ব্যৱস্থা কৰক), ইতি (এই কথা শুনি) তে
(সেই দুয়োক)অৱদীং (দেখিব কলে), বাব্ (তোমালোক দুজনক) এতাস্থ
দেৱতাস্থ এৱ (এই সকল দেৱতাতই) আতম্যামি (মই ভাগ দিছো),
এতাস্থ (এই সকল দেৱতাত) ভাগিন্যো (ভাগী, অংশীদাৰ) কৰোমি
ইতি (কৰিলো)। তস্মাৎ (সেই হেতুকে) স্যৈ কস্যৈ চ দেৱতাতৈ
(যি কোনো দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে) হৱিঃ (আহুতি ভিন্ন ভিন্ন দ্ৰব্য)। গৃহতে
(ইন্দ্ৰিয় সমূহৰ দ্বাৰা গৃহীত হয়)। অস্যাম্ এৱ (সেই দেৱতাৰ মাজেদিয়ে)
অশনায়াপিপাসে (ভোক আৰু পিয়াহ) ভাগিন্যো ভৱতঃ (ভাগীদাৰ হয়)॥৫॥

ভোক আৰু পিয়াহ এই দুয়ো তেওঁলোকৰ সৃষ্টিকৰ্তা
পৰমেশ্বৰক কলে—‘হে প্ৰভো ! আপুনি তো এই সকলোৰে
কাৰণে থকা ঠাই নিৰ্দিষ্ট কৰি দিলে, এতিয়া আমি দুয়োৰ
কাৰণেও থকা ঠাইৰ ব্যৱস্থা কৰক’। তেওঁলোক দুজনৰ
এই কথা শুনি পৰমেশ্বৰে কলে—‘তোমালোক দুজনৰ কাৰণে
বেলেগ ঠাইৰ ব্যৱস্থাৰ আৱশ্যক নাই, এইসকল দেৱতাৰ
ভাগতে তোমালোকক অংশীদাৰ কৰিলোঁ ; এইসকল দেৱতাৰ
স্থানতে—তেওঁলোকৰ গৃহীত বিষয়তে তোমালোক দুইৰো
ভাগ থাকিব। পৰমকাৰণ পৰমেশ্বৰে এনে নিয়ম কৰি
দিয়া বাবে যেতিয়াই যি কোনো দেৱতাৰ কাৰণে তেওঁৰ

অমৃগৃহীত ইন্দ্রিঃ ই বিভিন্ন উপভোগ্য গ্রহণ কৰে ; তেতিয়া
সেই ভোগগ্রহণকৰা দেৱতাৰ তৃপ্তিত ভোক আৰু পিয়াহে
ভাগ পায় আৰু ছয়ো সন্তুষ্ট থাকে ॥৫॥

॥ দ্বিতীয় খণ্ড সমাপ্ত ॥ ২ ॥

তৃতীয় খণ্ড

সঃ ঈক্ষতেমে নু লোকাশ্চ লোকপালশ্চান্নমেভ্যঃ
সৃজা ইতি ॥ ১ ॥

সঃ ঈক্ষত (সেই পৰমেশ্বৰে আকৌ বিচাৰ কৰিলে). ইমেভু
লোকাঃ চ (এই তো লোকসমূহ) লোকপ লাঃ চ (আৰু লোকপাল
সকলো সৃষ্ট হ'ল, এতিয়া) এভ্যঃ (এই সকলোৰে কাৰণে) অন্নম্
(আহাৰ) সৃজৈ ইতি (সৃষ্টিও কৰিব লগা হ'ল) । ১ ।

পূৰ্বোক্ত প্ৰকাৰে সৃষ্টিবচনাৰ পাছত সেই সৰ্বকাৰণ
পৰমপুৰুষে আকৌ বিচাৰ কৰিলে—এই লোকসমূহ আৰু
লোকপালসমূহো সৃষ্ট হৈ গ'ল ; এতিয়া তো এই সকলোৰে
আহাৰৰ আৰম্ভক—ভোগ্যবস্তুৰো তো ব্যৱস্থা কৰিব লগা
হ'ল ; ভোক আৰু পিয়াহকো এই সকলৰ লগলগাই দিলো
যেতিয়া অৱশ্যেই মই আহাৰ্য্যও সৃষ্টি কৰিব লাগে ॥১॥

সোহপোহভ্যতপত্তাভ্যোহভিতপ্তাভ্যো
মূৰ্তিবজ্জায়ত । য়া তৈ সা মূৰ্তি'বজ্জায়ত্তান্নং তৈ
তৎ ॥২॥

সঃ (সেই পুৰুষে) অপঃ (জলবানিক অৰ্থাৎ সূক্ষ্ম পঞ্চভূতক, অত্যন্তপং (তপ কৰালে—সংকল্পবদ্বাৰা তাত ক্ৰিয়া কৰালে) । তাভ্যঃ অতিতপ্তাভ্যঃ (সেই সংকল্পিত সূক্ষ্ম পাঁচ ভূতবশৰা) মৃতিঃ (স্থূলৰূপ) অজায়ত (উৎপন্ন হ'ল) । য়া বৈ সা মৃতিঃ (যি সেই (মৃতি—সমস্ত চৰাচৰ অজায়ত) (জন্মিল) তৎ বৈ অনম্ (নিশ্চয় সেয়ে অনম্ — ভোগ্য) ॥২॥

পূৰ্ব্বপ্ৰকাৰে বিচাৰ কৰি সেই পৰমেশ্বৰে জলক অৰ্থাত সূক্ষ্ম পঞ্চ মহাভূতক তপ কৰালে—নিজ সংকল্পবদ্বাৰা তাত ক্ৰিয়া কৰালে । পৰমপুৰুষৰ সংকল্পবদ্বাৰা সঞ্চালিত হোৱা সেই সূক্ষ্মপঞ্চভূতৰ পৰা মৃতি উৎপন্ন হ'ল, অৰ্থাৎ সিহঁত স্থূলৰূপত প্ৰবৰ্তিত হ'ল । যি সেই পাঁচ মহাভূতৰ স্থূলৰূপ—চৰাচৰ জগৎ উৎপন্ন হ'ল, নিশ্চয় সেয়ে অনম্-লোকপালসকলৰ ভোগ্য ॥২॥

তদেনং সৃষ্টং পৰাঙ্ক্তাজিঘাংসতদ্ৰাচাজি
স্বকৃত্তনাশরৌদ্ৰাচাগ্ৰহীতুম্ । যুদৈনদক্ণাচাগ্ৰ-
হৈ যাদভিৰ্যাহত, হৈৱান্নমত্ৰপ্সাৎ ॥৩॥

সৃষ্টম্ (সৃজন কৰা) তৎ এনং (সেই এই অনম্) পৰাঙ (প্ৰশাংমুখী হৈ) অত্যজিঘাংসং (জীৱতৰ হৈ ঘোঁৰাৰ চেষ্টা কৰিলে) তৎ (তাক) [সেই আদিপুৰুষে] স্বাচা (কথা কৈ) অজিঘৃকং (ধৰিব ধৰিলে), [কিন্তু] স্বাচা (কথা কৈ) তৎ গ্ৰহীতুম্ ন অশক্ৰোং (তাক ধৰিব নোৱাৰিলে) যৎ (যদি) [সেই আদি ভোক্তাই] এনং (এই অনম্ক) স্বাচা ই অগ্ৰহৈষৎ (কথাৰেই ধৰিব পাৰিলেওন), [তেনেহলে

আজিব মাহুহেও] হ (নিশ্চয়) অন্নম্ অতিদ্ব্যাহতা এষ (অন্নৰ বিষয়ে
কথা কৈয়েই) অত্রপ্ স্যৎ (তৃপ্তি পালেহেতেন) ॥৩০॥

লোকসমূহ আৰু লোকপালসমূহৰ আহাবৰ প্ৰয়োজন
পূৰাবলৈ সৃষ্টিকৰা সেই অন্নই খাদকসকললৈ ভয় কৰি
পাছমুৱা কৈ পলাবৰ উপক্ৰম কৰিলে। তেতিয়া সেই সমষ্টি-
ৰূপী আদিমানৱে তাক কথাকৈ (বাক্‌ইন্দ্রিয়ৰদ্বাৰা)
ধৰিব খুজিলে, কিন্তু কথা কৈ তাক ধৰিব নোৱাৰিলে। যদি
সেই পুৰুষে (সমষ্টিমানৱে) কথা কৈয়ে অন্নক গ্ৰহণ কৰিব
পাৰিলেহেতেন, তেনেহলে আজিব মাহুহেও অন্নৰ বিষয়ে
কোৱা-বখনা কৰিয়েই তৃপ্ত হ'লহেতেন—অন্নৰ নাম লৈয়ে পেট
ভৰিলহেতেন ; কিন্তু তেনে তো নহয় ॥৩০॥

তৎ প্ৰাণেনাৰ্জয়ক্কত্ত্বাশকোৎ প্ৰাণেন গ্ৰহী-
তুং স য়ত্নেনৎ প্ৰাণেনাগ্ৰহৈষ্যদাভি প্ৰাণ্য হৈৱান্ন-
মত্রপ্ স্যৎ ॥৪॥

[তেতিয়া সেই পুৰুষে] তৎ (সেই অন্নক) প্ৰাণেন (প্ৰাণ
সঞ্চৰিত জ্ঞান - ইন্দ্রিয়ৰদ্বাৰা) অৰ্জয়ক্কৎ (ধৰিব খুজিলে), প্ৰাণেন
(প্ৰাণেন্দ্রিয়ৰদ্বাৰা) তৎ গ্ৰহীতুন্ ন অশকোৎ (তাক ধৰিব নোৱাৰিলে)
য়ৎ (যদি) সঃ (সেই পুৰুষে) এনৎ (এই অন্নক) প্ৰাণেন হ অগ্ৰহৈষ্যৎ
(প্ৰাণেৰেই ধৰিব পাৰিলেহেতেন) হ (নিশ্চয় অন্নম্) অতিপ্ৰাণ্য এষ (অন্নক
আত্মাণ কৰিয়েই) অত্রপ্ স্যৎ (তৃপ্ত হ'লহেতেন) ॥৪॥

তেতিয়া সেই পুৰুষে প্ৰাণবদ্বাৰা অৰ্থাৎ জ্ঞান ইন্দ্ৰিয় ব-
দ্বাৰাঃ অন্তৰ্দ্ধৰ্ম্ম খুজিলে কিন্তু জ্ঞান ইন্দ্ৰিয়বদ্বাৰা তাক ধৰিব
নোৱাৰিলে। যদি তেওঁ স্পৃগবদ্বাৰা তাক ধৰিব পাৰিলেহেঁতেন,
আজিৰ মানুহেও অন্তৰ্দ্ধৰ্ম্ম নাকেৰে সূতা মাৰিয়েই নিশ্চয় তৃপ্ত
হ'লহেঁতেন, কিন্তু তেনে তো নহয় ॥৪॥

তচ্চক্ষুৰ্যাজিযুক্ততন্নাশকৌচক্ষুৰ্য্য। গ্ৰহীতুং
স যদৈকনচক্ষুৰ্য্যগ্ৰহৈষ্যাদ্দৃষ্ট্বা হৈৱান্নমত্ৰাস্যৎ
॥৫॥

[তেতিয়া সেই পুৰুষে] তৎ চক্ষুৰ্য্য (সেই অন্তৰ্দ্ধৰ্ম্ম চকুৰে) অজি-
যুক্তং, চক্ষুৰ্য্য (চকুৰে) তৎ গ্ৰহীতুম্ ন অশক্ৰোৎ । যৎ সঃ এনং
চক্ষুৰ্য্য হ অগ্ৰহৈষ্যৎ, হ অনন্ম দৃষ্ট্বা এব (দেখিয়েই) অত্ৰপ্ৰস্যাৎ ॥ ৫॥

তেতিয়া সেই পুৰুষে চকুৰদ্বাৰা অন্তৰ্দ্ধৰ্ম্ম খুজিলে,
কিন্তু চকুৰদ্বাৰা তাক ধৰিব নোৱাৰিলে। যদি তেওঁ চকুৰ-
দ্বাৰা অন্তৰ্দ্ধৰ্ম্ম পাৰিলেহেঁতেন, তেন্তে আজিৰ মানুহে অন্তৰ্দ্ধৰ্ম্ম
দেখিয়েই তৃপ্ত হ'লহেঁতেন; কিন্তু তেনে তো নহয় ॥৫॥

• স্পৃগইন্দ্ৰিয়ৰ বাসস্থলী নাকেদিয়েই প্ৰাণৰ চলাচল হয়।
সেই কাৰণে ইয়াত জ্ঞান-ইন্দ্ৰিয়ৰ পৰিবৰ্ত্তে প্ৰাণ শব্দৰ প্ৰয়োগ বুজিব
লাগে। বিশেষতঃ পাছত প্ৰাণৰে প্ৰকাৰভেদে 'অপান'বদ্বাৰা অগ্নি
গৃহীত হয় বুলি বুজাব; গতিকে ইয়াত প্ৰাণবদ্বাৰা অন্তৰ্দ্ধৰ্ম্ম
ধৰিব নোৱাৰা মানিলে পাছৰ সেই মন্ত্ৰৰ সৈতে বিৰোধ হয়।
সেইকাৰণেও এইমন্ত্ৰত প্ৰাণ শব্দবদ্বাৰা জ্ঞানইন্দ্ৰিয়কে বুজা উচিত।

তচ্ছোত্রোণাজিঘৃক্স্তনাশক্শোত্রোণে গ্রহীতুং
স যদ্বৈনচ্ছোত্রোণাগ্রহৈষ্যচ্ছত্ৰা হৈরান্ন-
মত্ৰপ্স্যৎ ॥ ৬ ॥

[তেতিয়া সেই পুৰুষে] তৎ (সেই অন্নক) শ্ৰোত্রোণ (কাণেৰে)
অজিঘৃক্সৎ, তৎ শ্ৰোত্রোণে গ্রহীতুম্ ন অশক্লোৎ । যৎ সঃ এনৎ
শ্ৰোত্রোণে হ অগ্রহৈষ্যৎ, অন্নম্ হ ক্সত্ৰা এত্ৰ (শুনিয়েই) অত্ৰপ্স্যৎ ॥ ৬ ॥

তেতিয়া সেই পুৰুষে অন্নক কাণত্থানেৰে ধৰিব খুজিলে,
কিন্তু কাণৰদ্বাৰা তাক ধৰিব নোৱাৰিলে । যদি তেওঁ
কাণেৰে অন্নক ধৰিব পাৰিলেহেতেন, তেন্তে নিশ্চয় আজিও
মানুহে অন্নৰ নাম শুনিয়েই তৃপ্ত হ'লহেতেন । কিন্তু তেনে
তো দেখা নাযায় ৬ ॥

তদ্বচাভিজিঘৃক্স্তনাশক্শোত্রচা গ্রহীতুং স-
যদ্বৈনদ্বচাগ্রহৈষ্যৎ স্পৃষ্ট্ৰা হৈরান্নমত্ৰপ্স্যৎ ॥ ৭ ॥

[তেতিয়া সেই পুৰুষে] তৎ (অন্নক) ত্ৰচা (চালেৰে, স্পৰ্শ-ইচ্ছিয়া
দ্বাৰা) অজিঘৃক্সৎ, তৎ ত্ৰচা গ্রহীতুম্ ন অশক্লোৎ । যৎ সঃ এনৎ ত্ৰচা
হ অগ্রহৈষ্যৎ, অন্নম্ হ স্পৃষ্ট্ৰা এত্ৰ (স্পৰ্শ কৰিয়েই) অত্ৰপ্স্যৎ ॥ ৭ ॥

তেতিয়া সেই পুৰুষে চালেৰে (স্পৰ্শ কৰি) অন্নক ধৰিব
খুজিলে, কিন্তু চালৰদ্বাৰা অন্নক ধৰিব নোৱাৰিলে । যদি তেওঁ
চালেৰে অন্নক ধৰিব পাৰিলেহেতেন, তেনেহলে আজিও
মানুহে অন্নক চুয়েই তৃপ্ত হ'লহেতেন । কিন্তু তেনে তো
নহয় ॥ ৭ ॥

তন্নানসাজিঘৃক্স্তনাশক্শোন্নানসা গ্রহীতুং স
যদ্বৈনন্নানসাগ্রহৈষ্যদ্ধ্যাত্ৰা হৈরান্নমত্ৰপ্স্যৎ ॥ ৮ ॥

[তেতিয়া সেই পুরুষে] তৎ (অন্নক) মনসা (মনবদ্বাৰা) অজিগৃহ্যৎ, তৎ মনসা গ্রহীতুং ন অশকোৎ । যৎ সঃ এনং মনসা হ অগ্রহৈষ্যৎ, হ অন্নম্ ধাত্বা এব (চিন্তা কৰিয়েই) অজ্ঞপ্যৎ ॥৮॥

তেতিয়া সেই পুরুষে মনেৰে (চিন্তা কৰি) অন্নক ধৰিব খুজিলে, কিন্তু মনবদ্বাৰা তাক ধৰিব নোৱাৰিলে । যদি তেওঁ অন্নৰ কথা চিন্তা কৰি তাক ধৰিব পাৰিলে-হেতেন, তেনেহলে আজিও মানুহ অন্নৰ চিন্তাকৰা মাত্ৰেই তৃপ্ত হ'লহেতেন । কিন্তু তেনে তো নহয় ॥৮॥

তচ্ছিন্ধেনাজিগৃহ্যত্নশাকোচ্ছিন্ধেন গ্রহীতুং স যদৈক্নাচ্ছিন্ধেনাগ্রহৈষ্যদ্ বিসৃজ্য হৈৰান্নমত্ৰপস্যৎ ॥৯॥

[তেতিয়া সেই পুরুষে] তৎ (অন্নক) শিন্ধেন (জননেন্দ্রিয়বদ্বাৰা) অজিগৃহ্যৎ, তৎ শিন্ধেন গ্রহীতুং ন অশকোৎ । যৎ সঃ এনং শিন্ধেন হ অগ্রহৈষ্যৎ, হ অন্নম্ (অন্নবস শুক্লক) বিসৃজ্য এব (বিসৰ্জন দিয়েই) অজ্ঞপ্যৎ ॥৯॥

তেতিয়া সেই পুরুষে জননেন্দ্রিয়বদ্বাৰা সেই অন্নক ধৰিব খুজিলে, কিন্তু উপস্থইন্দ্রিয়বদ্বাৰা তাক ধৰিব নোৱাৰিলে । তেওঁ যদি উপস্থবদ্বাৰা তাক ধৰিব পাৰিলেহেতেন, তেন্তে নিশ্চয় আজিৰ মানুহেও অন্নক (অন্নবস শুক্লক) বিসৰ্জন দিয়েই তৃপ্ত হ'লহেতেন । কিন্তু তেনে তো দেখা নাযায় ॥৯॥

তদপানেনাজিগৃহ্যত্নদাৰয়ৎ সৈবোহন্নস্য গ্রহো যদান্নবান্নায়ুৰা এব স্নদ্বায়ুঃ ॥১০॥

[শেষত সেই পুরুষে] তৎ (সেই অন্নক) অপানেন (অপানবায়ুৰ দ্বাৰা) অজিঘৃকং (গ্ৰহণ কৰিব খুজিলে) তৎ আৱৃত্তং (তাক এইদৰে গ্ৰহণ কৰিলে)। সঃ এবঃ (সেই এই অপান বায়ুঃ) অন্নস্য গ্ৰহঃ (অন্নৰ গ্ৰহণ কৰোঁত)। ইং বায়ুঃ (যি বায়ু) অন্নয়ুঃ বৈ (অন্নবদ্বাৰা আৱৃত্ত বক্ষাকাৰীৰূপে প্ৰসিদ্ধ) এবঃ ইং বায়ুঃ (এই যি অপান বায়ু) [এই সেই বায়ু] ॥১০॥

শেষত সেই পুরুষে অন্নক অপানবায়ুৰদ্বাৰা গ্ৰহণ কৰিব খুজিলে, অর্থাৎ অপানবায়ুৰ সহায়ত অন্নক মুখেদি শৰীৰৰ ভিতৰলৈ নিয়াৰ চেষ্টা কৰিলে, তেতিয়া তেওঁ অন্নক নিজৰ শৰীৰলৈ নিব পাৰিলে। যি অপানবায়ু বাহিৰৰ পৰা দেহৰ ভিতৰলৈ প্ৰস্থাসৰূপে আহে, সিয়ে অন্নৰ গ্ৰহণ কৰোঁতা— গ্ৰহণ কৰি দেহৰ ভিতৰলৈ নিওঁতা। অন্নৰসবদ্বাৰা পৰিপুষ্ট হোৱা জীৱৰ জীৱনৰূপে প্ৰসিদ্ধ সাক্ষ্যং আয়ুশ্চক্ষুৰূপ যি প্ৰাণবায়ু, যি নিজক পাঁচ প্ৰকাৰে ভাগ কৰি দেহক সঞ্জীৱিত ৰাখে, তাৰে প্ৰকাৰভেদ এই অপানবায়ু। অর্থাৎ অপানবায়ুৰূপে (ভাগতপৰা কাম) অন্নগ্ৰহণ কৰি প্ৰাণেই প্ৰাণীৰ প্ৰাণৰক্ষা কৰে ॥১১॥

স ইক্ষত কথং যিদং মদৃতে স্যাতিতি স ইক্ষত কতৰেণ প্ৰপদ্যাইতি । স ইক্ষত স্বাদি ৰাচাভিৰ্যাত্তং যদি প্ৰাণেনাভিপ্ৰাণিতং যদি চক্ষুষা দৃষ্টং যদি শ্ৰোত্ৰেণ শ্ৰুতং যদি ত্ৰচা স্পৃষ্টং যদি মনসা ধ্যাতং স্বদ্যপানেনাভ্যপানিতং যদি শিশ্নেন রিসৃষ্টমথ কোহহমিতি ॥১১॥

সঃ (সেই পৰমেশ্বৰে) ঈক্ষত (আলোচনা কৰিলে) — ইদম
 হু (এই তো মনুষ্যশৰীৰ) যৎ ঋতে (মোৰ অবিহনে) কথম্ স্তাৎ
 (কেনেকৈ তিষ্ঠিব) ইতি (এই বিচাৰকৰি) সঃ ঈক্ষত (তেওঁ
 আকৌ বিচাৰ কৰিলে) — [এই পুৰুষে মই নোহোৱাকৈয়ে]
 যদি বাচা অভিব্যাহতম্ (যদি বাগিन्द्रিয়ই কথা কয়), যদি প্রাণেন
 অভিপ্রাণিতম্ (যদি ব্রাণেন্দ্রিয়ই আশ্রয় লয়), যদি চক্ষুৰা
 দৃষ্টম্ (চক্ষুৰিन्द्रিয়ই দেখা পায়), যদি শ্রোত্ৰেণ শ্রুতম্ (শ্রবণেন্দ্রিয়ই
 শুনিব পাৰে), যদি জ্ঞাতা স্পৃষ্টম্ (জিগিষ্যসুই স্পৰ্শ কৰে),
 যদি মনসা ধাতম্ (মনে চিন্তা কৰিব পাৰে), যদি অপা-
 নেন অভ্যপানিতম্ (অপানবায়ুৰে অন্নগ্রহণআদি তাৰ কাম কৰে)
 যদি শিশ্নেন বিসৃষ্টম্ (জননেন্দ্রিয়ই শুক্ৰক্ষৰণ কৰে) অথ (তেনেহলে),
 অহম্ কঃ (মই কোন—মোৰ স্বামিত্ব ক'ত) ইতি (এই প্ৰকাৰে
 বিচাৰ কৰি) সঃ ঈক্ষত (তেওঁ আলোচনা কৰিলে) — কৃতবেণ-
 [ভৰি আৰু মূৰ এই দুটাৰ] (কোনটোৱেহি) প্রপদ্যে ইতি (মই
 প্ৰবেশ কৰা উচিত) ১১ ॥

সত্যসংকল্প পৰমপুৰুষৰ ইচ্ছাক্ৰমেই যেতিয়া লোক-
 সমূহ আৰু লোকপালবৰ্গৰ সৃষ্টি হৈ গ'ল, সেই সকলোৰে
 কাৰণে আহাৰো উৎপন্ন হ'ল আৰু আদিমানৱৰ আহাৰ-
 গ্রহণৰো শিক্ষা হ'ল, যেতিয়া সৃষ্টিকৰ পৰমেশ্বৰে ভাবিলে
 — মোৰ অবিহনে নো এই মানৱশৰীৰ কেনেকৈ বৰ্তিব ?
 এই হেতুকেই তো তেওঁ গীতাত কৈছে — “সমস্ত জীৱৰ
 ময়ে কাৰণ হলেও চৰ বা অচৰ এনে কোনো প্ৰাণী নাই,
 য'ত মই নাই” । (গীতা ১০।৩৯) । ইন্দ্রিয়বোৰৰ নিবৰ্ধক

স্বেচ্ছাচরণত মানসে ক্রা/না টিকিব পাৰিব মই নাথাকিলে ?
এনেদৰে চিন্তা কৰি তেওঁ আলোচনা কৰিলে—মোৰ বিনা-
নিয়ন্ত্ৰণত যদি মুখৰ কথা কোৱা, নাৰ্কৰ উশাহ-নিশাহ
ক্ৰিয়া, চকুৰ দেখা, কাণৰ শুনা, চালৰ স্পৰ্শকৰা, মনৰ
চিন্তাকৰা, অপানৰ গ্ৰহণ-বজ্জনকৰা, জনন-ইন্দ্ৰিয়ৰ শুভ্ৰ-
ক্ষৰণকৰা— এইবোৰ ক্ৰিয়া যদি অকাৰণত চলি থাকে,
তেনেহলে মই কি—কোন—তাক কোনে বুজিব ? অৰ্থাৎ
মোৰ অবিহনে ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ কাৰ্য-চালনা অসম্ভৱ হব ।
এই কাৰণে তেওঁ চিন্তা কৰিলে—মই তো এহঁদেহত প্ৰবেশ
কৰিব লাগিবই ; কিন্তু কোন পথে—ভৰিয়েদি নে মুৰেদি
প্ৰৱেশ কৰা উচিত হব ? ॥১১॥

স এতমের সাগানং বিদায়ৈ'তয়া দ্বাৰা প্ৰাপ-
দ্যত । সৈবা বিদূতিনাং দ্বাস্তদেতন্নানন্দনম্ । তস্য
ত্ৰয় আৱসথাস্ত্ৰয়ঃ স্বপ্নাঃ অৱমাৱসথোহ ৱমাৱস-
থোহৱমাৱসথ ইতি ॥ ১২ ॥

সঃ (সেই পৰমেশ্বৰে) এতম্ এৱ সীমানম্ (এই পৰীৱৰ সীমা—মূৰ)
বিদায়' (বিদাৰণ কৰি) এতয়া দ্বাৰা (এই বিদীৰ্ণ দ্বাৰেদি) প্ৰাপদ্যত (জীৱ
দেহত প্ৰৱেশ কৰিলে) । সা এৱা দ্বাঃ (সেই এই দ্বাৰ (বিদূতি: নাম
(বিদূতি নামে জনিছ) । তৎ এতৎ নান্দনম্ (সেই এইদ্বাৰ আনন্দৰ—
বন্ধপ্ৰাপ্তিৰ হেতু) । তন্ত (সেই পৰমেশ্বৰৰ) ত্ৰয়ঃ আৱসথাঃ

(তিনি আবাস—উপলব্ধি স্থান), ত্রয়ঃ স্বপ্নাঃ (তিনি অবস্থা); অয়ম্ (এই হৃদয়গুহ) আবাসথঃ (এক স্থান), অয়ম্ (পৰম ধাম) আবাসথঃ (দ্বিতীয়স্থান), অয়ম্ (এই ব্রহ্মাণ্ড) আবাসথঃ ইতি (তৃতীয় স্থান বুলি জানিব লাগে) ॥১২॥

সেই পৰমাত্মাই পূৰ্বপ্রকাৰে বিচাৰ কৰি মনুষ্যশৰীৰৰ সীমা—মূৰ বিদীৰ্ণ কৰি সেই বিদীৰ্ণ বন্ধ, (যাক ব্রহ্মবন্ধ বোলা হয়) দ্বাৰেদি এই মনুষ্যদেহত প্ৰৱিষ্ট হ'ল। সেই এই দ্বাৰ—বিদাৰণ কৰি নিৰ্মিত বাবে 'বিদৃতি' (আৰু ব্রহ্মা আগম-নিৰ্গমৰ পথ বাবে 'ব্রহ্মবন্ধ', নামে প্ৰসিদ্ধ। সেই এই দ্বাৰ আনন্দদায়ক অৰ্থাৎ আনন্দস্বৰূপ ভগবৎপ্ৰাপ্তিৰ পথ। এই জীৱদেহত প্ৰৱিষ্ট সৰ্বাত্মা পুৰুষৰ উপলব্ধিৰ তিনি স্থান আৰু স্বপ্ন বা অৱস্থাও তিনি। প্ৰথম উপলব্ধি স্থান হৃদয়াকাশ; দ্বিতীয় উপলব্ধি স্থান মহাকাশ—যাক গোলোক, ব্রহ্মলোক, বৈকুণ্ঠ, কৈলাশ আদি অনেক নামে শাস্ত্ৰসমূহে কয়; আৰু তৃতীয় উপলব্ধি স্থান সমুদায় ব্রহ্মাণ্ড ("তুমি পৰমাত্মা জগতৰ ঈশ এক। একো বস্তু নাহিকে তোমাত ব্যতিৰেক" ॥ শঙ্কৰদেৱ)। আকৌ জগতৰ যি স্থূল সূক্ষ্ম আৰু কাৰণৰূপ তিনি অৱস্থা, সেই অৱস্থাত্ৰয় তেওঁৰ তিনি স্বপ্ন ॥১২॥

স জাতো ভূতান্যভিৰৈধ্যৎ কিমিহান্যৎ
বাৱদিবাৰ্দ্ধাত। স এতমেৱ পুৰুষং ব্রহ্ম ততমম-
পশ্যৎ ইদমদৰ্শমিতী ৩ ॥১৩॥

আতঃ সঃ (মানব দেহত প্রসিষ্ট সেই পুরুষে) ভূতানি (পঞ্চ
মহাভূত বচিত্তি বিচিত্র জগতক) অভিহোযাৎ (চতুর্দিকে দেখা পালে)
[আক] ইহ (এই বিষয়ত) অনাম্ কিম্ (আন কোন আছে) ইতি বাহ-
দিবৎ (এনেদবে কৈছিল); সঃ (তেও) এতম্ পুরুষম্ এব (এই নিজ
অন্তর্যামী পুরুষকে) ততমম্ (সর্বব্যাপ্ত) ব্রহ্ম (বৃহত্তমরূপে) অপশ্যৎ
(দেখিছিল) [আক কৈছিল] ইতী ৩ ([প্রিমাধ্যাক্ত পুত যব] অহো!
খুব সৌভাগ্য্যর কথা যে) ইদম্ (জগৎরূপ পবব্রহ্মক) অদর্শম্
(দেখা পালোঁ) ॥১৩॥

মানব দেহত প্রসিষ্ট সেই পুরুষে চাৰিওফালে এই
পাক্ৰ্ভৌতিক জগতৰ বিচিত্র বচনা দেখি মোহিত হ'ল আক
চিন্তায়ুক্ত হৈ বাবে বাবে কবলৈ ধৰিলে -- 'এই এনে বিচিত্র
জগতৰ বচনাকাৰী আন কোন আছে? কিয়নো, এই জগৎ-
রূপ কাৰ্যৰ নিশ্চয় কাৰণস্বরূপ কোনো নহয় কোনো অজ্ঞোতা
অবস্থা হৈ থাকিব লাগিব; সেই জন যদি মই নহয়, দ্বিতীয়
আক কোন? এনেভাৱে বিচাৰ কৰি সেই ওম্মনস্কপুরুষে নিজ
হৃদয়ত বিৰাজমান পুরুষক—ষি ব্রহ্মব্রূপখোদ সুষুমানাডীক
অৱলম্বন কৰি হৃদয়পুৰত শয়নকাৰী, সেই অন্তর্যামী পৰমাত্মা
পুরুষোত্তমকেই সমস্ত জগতত পৰিব্যাপ্ত বৃহত্তম রূপত প্রত্যক্ষ
কৰিলে আক খুব আনন্দ পাই একান্তমনে কবলৈ ধৰিলে—
আ-হা-হা! মোৰ কি সৌভাগ্য্য! মই এই জগদাত্মা
পুরুষোত্তমক সাক্ষাৎকাৰ কৰি ধন্য হলোঁ ॥১৪॥

তস্মাদিন্দ্রো নামেদন্দ্রো হ রৈ নাম তমি-
দন্দ্রং সত্ত্বমিন্দ্র ইতাচ্চক্ৰতে পৰোক্ষেন । পৰোক্ষ-
প্ৰিয়া ইর হি দেৱাঃ পৰোক্ষপ্ৰিয়া ইর হি দেৱাঃ

॥১৪॥

তস্মাৎ (সেই কাৰণে) ইন্দ্রঃ নাম (সেই পৰমাত্মা ইন্দ্র নামে
অখ্যাত) । ইদন্দ্রঃ হ রৈ নাম (যথার্থতে ইদন্দ্রই তেওঁৰ নাম) । ইদন্দ্রম্
সত্ত্বম্ (ইন্দ্র হলেও) তম (তেওঁক) পৰোক্ষেন (পৰোক্ষভাৱে) ইন্দ্রঃ ইতি
আচ্চক্ৰতে ('ইন্দ্র' বুলি কোৱা হয়) । হি (কাৰণ) দেৱাঃ (দেৱতাসকল)
পৰোক্ষপ্ৰিয়াঃ (পৰোক্ষ নামত সন্তুষ্ট) ইৱ (যেন হয়) । 'পৰোক্ষপ্ৰিয়াঃ
ইৱ হি দেৱাঃ'— এই দ্বিকল্পি অধ্যায়ৰ সমাপ্তিসূচক ॥১৪॥

মানৱদেহস্থিত অমৃতধামীপুৰুষে পৰমাত্মাপুৰুষক সাক্ষাৎ-
কাৰ কৰিলে—এই কাৰণে পৰমাত্মা 'ইদন্দ্র' ('ইদম্' এই
পৰমপুৰুষ প্ৰত্যক্ষভাৱেই 'দ্রঃ' দ্ৰষ্টব্য—এই অৰ্থত) নামে
খ্যাত । বাস্তৱিক ইদন্দ্রই তেওঁৰ নাম । এই প্ৰকাৰে
পৰব্রহ্ম ইদন্দ্র হলেও পৰোক্ষভাৱে তেওঁ 'ইন্দ্র' বুলি কথিত হয়
কাৰণ দেৱতাই যেন পৰোক্ষভাৱে কোৱা কথাত হে সন্তুষ্ট
হয় । 'পৰোক্ষপ্ৰিয়া ইৱ হি দেৱাঃ' এই শেষৰ বাক্যটি দ্বাৰা
উল্লিখিত্বাৰা এই অধ্যায়ৰ সমাপ্তি সূচিত হ'ল ।

[এই অধ্যায়ত পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমৰ মহিমা আৰু
মানৱী দেহাৰ মহত্বৰ দিগ্-দৰ্শন কৰাবলৈকে যেন সৃষ্টি
বহস্য বৰ্ণনা কৰি এনে এটা ভাৱ প্ৰকাশ কৰা হ'ল
যে, এই ভৌতিক জগতৰ বিচিত্ৰ বচনা-কৌশল দেখি বুলি

.....

ইয়াৰ কৰ্তা আৰু নিয়ন্তা পৰমাত্মাৰ সত্তাত, তেওঁৰ চিন্ময়তাত
 বিশ্বাস কৰি মানুহে যদি তেওঁক জানিবলৈ—পাবলৈ আৰু
 তেওঁৰ অপৰূপ চাবলৈ একান্ত আগ্ৰহী হয়, তেওঁৰ ওপৰতে
 ভৱসা ৰাখি যদি তদন্তভাৱনাবে ভাৱিত হৈ একাগ্ৰভাবে
 চেষ্টা কৰে, তেনেহলে নিশ্চয় তেওঁক জনা, পোৱা আৰু সাক্ষাৎ
 কৰা হ'ব পাৰে। আকৌ সমুদ্ৰীয় সৃষ্টিপ্ৰাণীৰ ভিতৰত এই
 মানৱ দেহেই হৈ তেওঁৰ সাক্ষাৎ লাভৰ উপযোগীকৈ সজ্জন
 কৰা হ'ল; আন কোনো দেহত তেওঁৰ উপলব্ধি নহয়। এই
 কাৰণে মনুষ্যজীৱনৰ মহত্ব উপলব্ধি কৰি মানুহে তাৰ সত্বপ-
 যোগ কৰা একান্ত বাঞ্ছনীয়] ॥৪॥

॥ তৃতীয় খণ্ড সমাপ্ত ॥৩॥

প্ৰথম অধ্যায় সমাপ্ত ॥১॥

দ্বিতীয় অধ্যায়

প্রথম ষণ্ড

পুরুষে হ রা অয়মাদিতো গভেণ ভবতি ।
 যদেতদ্রেতঃ তদেতৎ সৰ্বেভ্যোহঙ্গেভ্যস্তেজঃ সম্ভূ-
 তমাত্মন্যোরাআনং বিভতি তদ্যদা দ্বিগ্নাং সিঞ্চ-
 ত্যধৈনজ্জনয়তি তদস্য প্রথমং জন্ম ॥১॥

অয়ম্ (এই সংসারী জীবই) আদিতঃ (প্রথমতে) পুরুষে হ রৈ
 (পুরুষ দেহতেই নিশ্চয়) গভঃ ভবতি (গর্ভরূপ পায়) । যৎ এতৎ
 বেতঃ (যি এই পুরুষদেহত থকা শুক্র) তৎ (সি) সৰ্বেভ্যঃ অঙ্গেভ্যঃ
 (পুরুষৰ সকলোঅঙ্গবশৰা) সম্ভূতম্ (উৎপন্ন হোৱা) তেজঃ (তেজ,
 সাৰ) । আত্মানম্ (নিজ স্বৰূপ) এতৎ (এই শুক্র) আত্মনি এহ (নিজ
 দেহতেই) বিভতি (ধাবণ কৰে) । যদা (যেতিয়া) তৎ (সেই শুক্র) দ্বিগ্নম্
 (ভাৰাত) সিঞ্চতি (সিঞ্চন কৰে), অথ (তেতিয়া) এনং (এই শুক্রক)
 জনয়তি (গর্ভৰূপে জন্ম দিয়ে) । তৎ (সেই শুক্রৰ জীলৈ নিৰ্গমন) অস্যা
 (এই জীৱৰ) প্রথমম্ জন্ম (প্রথমবাৰ জন্ম কোৱা হয়) ॥১॥

[মনুষ্যদেহধাৰী জীৱাত্মাই এই দেহতে পৰমাত্মাক
 জানি যানৱজীৱনৰ পৰম-পুরুষাৰ্থ সাধন কৰি কৃতকৃত্য
 হব পাবে; এনে সংকেত পূৰ্ণাধায়ত দিয়া 'হ'ল । এতিয়া
 এই অধ্যায়ত এই শব্দৰৰ প্ৰতি বৈবাগ্য জন্মাবলৈ দেহৰ
 অনিত্যতা দেখুৱাই বিভিন্ন সংসাৰ অৱস্থাৰ বৰ্ণনা দিছো—
 এই সংসারী জীবই প্রথমতে পুরুষৰ অৰ্থাৎ পিতৃৰ শব্দৰতে

শুক্রৰূপে গৰ্ভস্বৰূপতা লাভ কৰে। এই যি পুৰুষদেহত
ধৰ্মা শুক্ৰ, সি সকলোবোৰ অঙ্গবৰণা উৎপন্ন তেজ (সাৰ)-
স্বৰূপ। এই নিজস্বৰূপ শুক্ৰৰূপ তেজ প্ৰথমতে তো পুৰুষে
(পিতাই) নিজ দেহতে ধৰি বাধে আৰু ব্ৰহ্মচৰ্যাদিৰদ্বাৰা
তাৰ পোষণ কৰে। সেই বীৰ্য যেতিয়া স্ত্ৰীৰ গৰ্ভাশয়ত
সিদ্ধিত হয়, তেতিয়া তাক গৰ্ভৰূপে জন্ম দিয়ে। এই যে
পিতৃশৰীৰবৰণা বহিৰ্গত হৈ শুক্ৰৰ মাতৃশৰীৰত প্ৰৱেশ, সেয়ে
এই জীৱৰ প্ৰথম জন্ম ॥১॥

তৎ স্ত্ৰিয়া আত্মভূতং গচ্ছতি। যথা স্বমঙ্গ-
তথা। তস্মাদেনাং ন হিনন্তি। সাসৈস্যতমাস্থানমত্ৰ-
গতং ভাবয়তি ॥২॥

তৎ (উক্ত পুৰুষসিদ্ধ শুক্ৰৰূপ গৰ্ভ) স্ত্ৰিয়া (স্ত্ৰীৰে সৈতে) আত্ম-
ভূতম্ গচ্ছতি (আত্মশৰীৰতুল্য হৈ যায়)। যথা স্বম্ অঙ্গম্ তথা (নিজৰ
অঙ্গ যেনে, তেনেকুৱাই)। তস্মাৎ (সেইকাৰণে) (এনাম্ এই স্ত্ৰীক) ন
হিনন্তি (সেই গৰ্ভই পীড়া নিদিয়)। সা (সেই স্ত্ৰীয়ে) অত্ৰগতম্ (নিজ-
দেহলৈ অহা) অস্য (পুৰুষৰ, স্বামীৰ) আস্থানম্ (স্বৰূপতুল্য) এতম্ (এই
গৰ্ভক) ভাবয়তি (পোষণ-পালন কৰে) ॥২॥

পুৰুষৰদ্বাৰা সঞ্চালিত শুক্ৰৰূপ সেই গৰ্ভ স্ত্ৰীগৰাকীৰ
নিজৰ শৰীৰৰ তুল্য হৈ যায়। অৰ্থাৎ নিজৰ হাত-ভৰি আদি
অঙ্গবোৰ যেনেকুৱা, সেই গৰ্ভও তেনেকুৱা,—তেওঁৰ অঙ্গৰ
নিচিনা হৈ পৰে। সেইকাৰণে গৰ্ভই গৰ্ভাশয়ত ফোহাঁ আদিৰ-
দ্বাৰে কোনো পীড়া নিদিয় আৰু খোজা-বোৱা যেন কষ্টবোধো

নজ্ঞানাম্ । সেই স্ত্রীগবাকীয়েও তেওঁর উদবত স্থিতিলাভ করা
পুষ্যই জ্ঞানস্বরূপ এই গর্ভক পোহ-পাল দিয়ে, অর্থাৎ
আবশ্যকীয় পোষণ-পালনেৰে তাৰ বক্ষা ব্যৱস্থাত ব্যস্ত
থাকে ॥ ২ ॥

স। ভার্য্যিত্রী ভার্য্যিতর্যা ভবতি । তং স্ত্রী
গর্ভং বিভতি । সোহগ্র এৱ কুমাৰং জন্মনোহগ্রেহ
ধিতারয়তি । স যং কুমাৰং জন্মনোহগ্রেহধিতার-
য়ত্যাঅনমেৱ তস্তারয়তোযাং লোকানাং সংতত্যা ।
এৱং সংততা হীমে লোকাস্তদস্য দ্বিতীয়ং জন্ম
॥ ৩ ॥

স। ভার্য্যিত্রী (সেই গর্ভপালনকারিণী স্ত্রীগবাকীও) ভার্য্যিতর্যা
ভবতি (প্রতিপালনযোগ্যা হয়) । তন্ম গর্ভম্ (সেই গর্ভক) অগ্রে (প্রস-
বৰ পূৰ্বলৈকে) স্ত্রী বিভতি (স্ত্রীয়ে, মাতৃয়ে পোষণ কৰে) জন্মনঃ অধি
(জন্মাৰ পাছত) সঃ (সেই পিতাই) অগ্রে এৱ (প্রথমতেই) কুমাৰম্
(জাতসন্তানক) ভারয়তি (প্রতিপাল কৰে) সঃ (সেই পিতৃয়ে) জন্মনঃ
অধি (জন্মাৰ পাছত) অগ্রে (প্রথমতেই) কুমাৰম্ (সন্তানক) যং ভারয়তি (যি
জাতকৰ্ম্মাদিবছাৰা পুষ্টিসাধন কৰে) তং (ভাবছাৰা) এষাম্ লোকানাম্
এই লোকসমূহৰ) সংতত্যা (বৃদ্ধিবছাৰা) আত্মনাম্ এৱ ভারয়তি (নিজ-
কেই পোষণ কৰে) । হি (কাৰণ) এৱম্ (এনেকৈয়ে) ইমে লোকাঃ
এইসকললোক) সংততঃ (বিস্তাৰিত হৈ আহিছে) । তং (সেই মাতৃ-
গর্ভৰ পৰা নিৰ্গমন) অস্যা (এই জীৱন) দ্বিতীয়ম্ জন্ম (দ্বিতীয়বাৰ জন্ম-
বুলি কোৱা হয়) । ৩॥

পতিৰ আত্মস্বৰূপ গভীৰক পোষণ-পালন কৰি সৰ্ব-
 প্ৰকাৰে বক্ষাৰ চেষ্টাত থকা সেই গাৰ্ভণী মাতৃগৰাকী-
 য়েও গৃহস্থতী লোকসকলৰপৰা বিশেষকৈ পতিৰপৰা প্ৰতি-
 পাল পোৱা আৱশ্যক ; অৰ্থাৎ তেওঁৰ খোৱা-পিয়া, চলন-
 ফুৰণ আদিত যাতে কোনো মনকষ্ট নাপায়, আনন্দমনেৰে
 যাতে কাল কটাব পাৰে, তেনে ব্যৱস্থা কৰিব লাগে । গভীৰ
 সন্তানক প্ৰথমছোৱাত অৰ্থাৎ প্ৰসৱৰ কাললৈকে থাকেই তো
 পোহ-পাল দিয়ে ; কিন্তু সন্তান জন্ম হোৱাৰ পাছত পুৰুষেই
 অৰ্থাৎ পিতাকেই প্ৰথম-প্ৰথম জাত-কৰ্ম আদিসংস্কাৰ আৰু
 অন্যান্য উপচাৰেৰে তাৰ পৰিপুষ্টিৰ যোগান ধৰে । যেতিয়া-
 লৈকে সন্তান উপযুক্ত নহয়, তেতিয়ালৈকে তাৰ পোষণ-পাল-
 নৰ উপৰিও মনুষ্যত্বৰ বিকাশৰ কাৰণে শিক্ষা-দীক্ষাৰ ব্যৱস্থা
 কৰি সন্তানক সৰ্বতোভাবে উন্নতিশীল কৰে । এই যে পিতাকে
 জন্মৰ পাছৰপৰাই প্ৰথম তাৰ বক্ষাৰ ব্যৱস্থাকে ধৰি
 পোষণ-পালন সমন্বিতে তাৰ মনুষ্যত্বৰ শ্ৰীবৃদ্ধি কৰে, তাৰদ্বাৰাই
 বংশপৰম্পৰাৰ ধাৰাটো বাধা নোপোৱাকৈ চলি থাকে আৰু
 তাৰ অন্তৰ্ভুক্তি এজন হিচাবে তেওঁৰ নামো থাকি যায়
 বাবে তেওঁ (পিতাকে) নিজকেই ভবন-পোষণ দিয়ে । কাৰণ
 এই সমস্ত লোক এই প্ৰকাৰেই পুত্ৰ পৰম্পৰাক্ৰমে ধাৰা-
 বাহিকভাৱে চলি আছে । সেই এই জীৱৰ মাতৃগৰ্ভৰপৰা বহি-
 গমন পূৰ্বক যি সন্তানৰূপ, সেয়ে ইয়াৰ দ্বিতীয় বাৰ জন্ম ॥৩॥

সোঃস্যায়মাশ্বা পুণ্যোভাঃ রতিধীয়তে ।
 অথাস্যায়মিতৰ আশ্বা কৃতকৃত্যো প্রয়োগতঃ প্রৈতি ।
 স ইতঃ প্রয়ন্তেৰ পুনৰ্জায়তে তদস্য তৃতীয়ং জন্ম ॥৪॥

স: (সেই পুত্রৰূপ) অয়ম্ আশ্বা (এই [পিতাবেই] (আশ্বা) অশ্বা
 (এই পিতাৰ) পুণ্যোভা: (শুভকৰ্মবিলাক সন্মাননৰ নিমিত্তে) প্রতিধীয়তে
 (প্রতিনিধি হয়)। অথ (তাৰ পাছত) অশ্বা (এই পুত্রৰ) অয়ম্ (এই
 পিতাৰূপ) ইতব: আশ্বা (অন্যটি আশ্বা) কৃতকৃত্যো: (দিজৰ কৰ্তব্য
 সম্পূৰ্ণ কৰি) ব্রয়োগতঃ (আয়ুষ শেষ হলে) প্রৈতি (পৰলোকলৈ যায়) ।
 সঃ (তেওঁ) ইতঃ প্রয়ন্ত্ এব (এই লোকৰপৰা গৈয়েই) পুনঃ জায়তে
 (আকৌ জন্ম লয়) । তৎ (সেই পুনৰ্জন্মই) অন্য (এই জীৱৰ) তৃতীয়ম্
 জন্ম (তৃতীয়বাৰ জন্ম কোৱা হয়) ॥৪॥

পূৰ্বপ্ৰকাৰে পিতাবেই আশ্বাৰূপ পুত্র যেতিয়া
 কাৰ্য-কৰ্ম হয়, তেতিয়া তেওঁৰ দৈনন্দিন আচৰণীয় বৈদিক-
 লৌকিক সকলোবোৰ কৰ্তব্যৰ ভাৱ পুত্রৰ ওপৰত অৰ্পিত
 হয়—ঘৰ-গৃহ স্থালিৰ সমস্ত দায়িত্বৰ নিমিত্তে পুত্র প্রতিনিধি
 স্থানীয় হয়। এই প্ৰকাৰে সকলো ধৰ্ম-কৰ্মৰ ভাৱ পুত্রক সপি
 দিয়াৰ পাছত তেওঁ কৃতকৃত্য হৈ যায় অৰ্থাৎ নিজক পিতৃঋণৰ
 পৰা মুক্ত মানি জন্মৰ সাৰ্থকতা অনুভৱ কৰে । তাৰ পাছত
 আয়ুষৰ অন্তত জৰাজীৰ্ণ দেহাটো ইয়াতে এৰি লোকান্তৰলৈ
 যায় আৰু এই জন্মৰ কৰ্মফলৰ অনুৰূপ কোনোবা যোনিত
 আকৌ জন্ম পায় । এই যে একদেহ এৰি অন্যদেহত আকৌ

জন্ম পোৱা, সেই জন্মই এই জীৱৰ তৃতীয়বাৰ জন্ম বুলি কথিত হয়। এই প্ৰকাৰেই জন্ম-জন্মান্তৰৰ ধাৰা-প্ৰবাহ চলি থাকে।

[এই ৩ আৰু ৪ মন্ত্ৰত পিতা-পুত্ৰ উভয়ৰে কৰ্তব্যৰ সংকেত দিছে — মাকে গৰ্ভস্থ সন্তানক পোষণ-পালন কৰাৰদৰে পিতাকেও ভূমিস্থহে ৰাবেশৰা সন্তানৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক উৎকৰ্ষতাৰ কাৰণে জাতকৰ্মাদি সংস্কাৰ কৰা, পোহ-পাল দিয়া, উপযুক্ত শিক্ষা-দীক্ষাৰে মানৱতাৰ বিকাশ ঘটোৱা আদি বাৱতীয় কাম কৰিলেও এনে অভিমান হব নালাগে যে, মই ইয়াৰ উপকাৰ কৰিলোঁ। বৰং এনে ভাৱহে হব লাগে — মোৰ নিজৰ বৃদ্ধিৰ কাৰণে মই কৰ্তব্যমাত্ৰ পালন কৰিছোঁ। পুত্ৰৰ কৰ্তব্য-নিৰ্দেশ হ'ল — তেওঁ ভাৱিব লাগে, 'পিতৃ-মাতৃৰ কৰুণাতে মই সৰ্বকৰ্মক্ষম মানুহ হ'লো এতিয়া তেওঁলোকক বেহাই দি সংসাৰৰ জাৰ গ্ৰহণ মোৰ কৰ্তব্য। তেওঁলোকে কৰা উপকাৰৰ তুলনাত মই তেওঁলোকক যি সেৱা ওপ্ৰাধা কৰিছোঁ। সি অতি নগণ্য' ।। ৪॥

তদুক্তম্বশা—

গৰ্ভে নু সন্নম্বেষামৰেদমহং দেৱানাম্ জনিমানি
বিশ্বা। শতং মা পুৰ আয়সীৰবক্ষস্বধঃ শ্ৰেনো জৱসা
নিৰদৌম্বমিতি।

গৰ্ভ এৱৈতচ্ছয়ানো ৰামদেৱ এবমুৱাচ । ৫ ॥

তৎ (সেই) (পূৰ্বোক্তবিষয়কে) স্বৰিণা (স্বৰিষদ্বাৰা) উক্তম্
 (ক'থত হৈছে) — ত্ব (অহো!) অহম্ গৰ্ভে সন্ (মই গৰ্ভত থাকোতেই)
 এষাম্ দেৱানাম্ (এইসকল ইন্দ্ৰিয়-দেৱতাৰ) বিদ্যা (বহুত) জনিমানি
 (জন্মসমূহ) অচ-অবেদম্ (ভালদৰেই জানিলোঁ) । শতম্ (শ-শ) আয়সোঃ
 লোহাময় পূৰ্বঃ (শৰীৰবোৰত) মা (মোক) অধঃ (আত্মতত্ত্বজ্ঞান
 হোৱাৰ পূৰ্বতে) অবকন্ (অবকল্প কৰি ৰাখিছিল) । [এতিয়া মই
 শ্যোনঃ (শেনচৰাইৰ দৰে) জহমা (বেগেৰে) (নিৰদৌষম্ (বাহিৰ ওলাগেঁ)।
 ইতি এতৎ (এই কথা) বামদেৱঃ (বামদেৱ স্বৰিয়ে) গৰ্ভ এব
 শয়ানঃ (গৰ্ভত শুই থাকোতেই) এবম্ (এনেকৈ) উবাচ (কৈছিল)
 ॥৫॥

পূৰ্ব মন্ত্ৰবোৰত কথিত জন্মপৰম্পৰা চলি থাকিলে,
 বাৰে বাৰে জন্ম-মৃত্যুৰ দুখ-যন্ত্রণা ভোগ ক'ব থাকিবলগা
 হ'লে তাৰপৰা পৰিত্ৰাণৰ উপায়ৰ বিষয়ে তত্ত্বজ্ঞানী স্বৰিষ-
 দ্বাৰা এই কথা উক্ত হৈছে —] বামদেৱস্বৰিষৰ মাতৃগৰ্ভত
 থাকোতেই সত্যতত্ত্বৰ জ্ঞান হৈছিল, সেইকাৰণে তেওঁ গৰ্ভ-
 ৰূপে শুইথকা অৱস্থাতে কৈছিল 'আঃ! কিনো আশ্চৰ্য
 আৰু আনন্দৰ কথা। মই দেখোন গৰ্ভত থাকোতে-
 থাকোতেই এই সকল ইন্দ্ৰিয়কণী দেৱতাৰ বহুত বহুত
 জন্মৰ কথা ভালকৈ জানিলোঁ। অৰ্থাৎ যথার্থতে অস্ত্ৰঃ
 কৰণসমৰ্থিত ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ হে জন্মআদি হয়, আত্মাৰ
 নহয়। এই বহস্যটো জনাৰ আগতে লোহাৰ পিঞ্জৰাৰ দৰে
 সুদৃঢ় শই-শই বিভিন্ন শৰীৰ-পিঞ্জৰাত মোক বন্দী কৰি

বাখছিল, সেইবোৰতে 'মই' 'মোৰ' ভাৱ হৈ দৃঢ়ভাৱে
বান্ধ খাইছিলোঁ। এতিয়া কিন্তু শেন-চৰায়ে বলেৰে সজা
ভাঙি উৰি যোৱাৰ দৰে মই আত্মজ্ঞানৰ বলত সেই দেহ
পিঞ্জৰাৰপৰা বাহিৰ হৈ আহিলোঁ, সেইবোৰৰ সৈতে মোৰ
কান্ধা সম্বন্ধ নাই— মই বেঙ্গগ, মই মুক্ত। ৫।

স এৱং ৱিদ্ধানস্মাচ্ছবীৰভেদাদুধ্বং উৎক্ৰম্যা-
মুগ্ধিন স্বৰ্গে লোকে সৰ্বান্ কামানাপ্ত্বামৃতঃ
সমভৱৎ সমভৱৎ ॥ ৬ ॥

এৱম্ (এনেপ্ৰকাৰে) ৱিদ্ধান্ (জন্মজন্মান্তৰৰ বহস্য বুজা) সঃ
'সেই বামদেৱে) অস্মাৎ শবীৰভেদাৎ (এই শবীৰনাশ হোৱাৰ পাছত)
উধ্বং: উৎক্ৰমা (সংসাৰগতিৰ উধ্বংস লৈ গৈ) অমুগ্ধিন্ স্বৰ্গে লোকে
(সেই নিত্যানন্দধামত) সৰ্বান্ কামান্ (সমস্ত কাম্যবিষয়) আপ ত্বা
(প্ৰভুত্বকৰি) অমৃতঃ (অমৃতস্বৰূপ) সমভৱৎ (হৈছিল)। ৬।

যেতিয়ালৈকে এই জীৱই শবীৰকেই মই বুলি ভাবে,
শবীৰৰ সুখ-দুখতে নিজক সুখী আৰু দুখী বুলি অনুভৱ
কাৰ, তেতিয়ালৈকে জন্ম-মৃত্যুৰ হাত-সাৰিব পৰা নাযায়।
তেওঁ বাৰে-বাৰে নানা যোনিত জন্ম লৈ লৈ কষ্টভোগ
কৰিবই লাগিব। এই বহস্য জনা তত্ত্বজ্ঞানী সেই বামদেৱ-
ঋষিয়ে যেতিয়া মনুষ্যদেহ ত্যাগ কৰে, তেতিয়া তেওঁৰ শবীৰ-
বন্ধন নথকাত সংসাৰগতিৰ উধ্বংস লৈ গৈ শ্ৰীভগৱানৰ

.....
 নিত্যানন্দ ধাম পালেগৈ, সেই চিবস্বধামত তেওঁ সকলো
 কামনাকে পালে, অর্থাৎ সর্বতোভাৱে পূৰ্ণকাম হৈ অমৃত-
 স্বৰূপ হৈ গল—জন্ম-মৃত্যুৰ পাৰ-ঘৃণিৰপৰা মুক্ত হ'ল।
 [মন্তত 'সমভৱং' পদৰ দ্বাৰা উক্তিৰদ্বাৰা অধ্যায়ৰ সমাপ্তি
 বুজালে]। ৬ ॥

॥ প্ৰথম খণ্ড সমাপ্ত ॥১॥

॥ দ্বিতীয় অধ্যায় সমাপ্ত ॥২॥

ওঁ

তৃতীয় অধ্যায়

প্ৰথম শ্লোক

কোহয়মাত্মোতি বয়মুপাস্মকে । কতবঃ স আত্মা
যেন বা পশ্যতি যেন বা শৃণোতি যেন বা গন্ধা-
নাজিঘ্ৰীতি যেন বা বাচং ব্যাকৰোতি যেন বা
স্বাদু চাস্বাদু চাৰিজনানতি ॥১॥

বয়ম (আমি) আত্মা ইতি (আত্মা বুলি সাক্ষাৎভাৱে) উপাস্মতে
(যাক উপাসনা কৰো) অস্মকঃ (এই আত্মা কোন ?) স্তা (অথবা)
যেন (যাবদ্বাৰা) পশ্যতি (বাস্থহে দেখে) বা যেন শৃণোতি (বা যাব
দ্বাৰা শুনে) বা যেন (বা যাবদ্বাৰা) গন্ধান্ আভিঘ্ৰীতি (গোন্ধ শ্ৰৱে)
বা যেন (বা যাবদ্বাৰা) বাচম্ ব্যাকৰোতি (কথা কয়) বা যেন
(বা যাবদ্বাৰা) স্বাদুচ অস্বাদুচ (সোৱাদ আৰু সোৱাদ নথকা বস্তু)
চিজনানতি (বেলেগ বেলেগকৈ জানে), সঃ আত্মা কতবঃ (সেই
আত্মা কোন ?) ॥১॥

[এই উপনিষদৰ আগৰ ছুটা অধ্যায়ৰ বৰ্ণনামতে
দুই আত্মাৰ কথা জনা গ'ল—এক-যি এই সৃষ্টি বচনা কৰিলে
আৰু সজীৱপুৰুষৰ আৱিৰ্ভাৱ ঘটাই তেওঁক সহযোগ দিবলৈ
নিজে তাত প্ৰৱিষ্ট হ'ল ; দুই-যি সজীৱপুৰুষৰূপে প্ৰকটিত
হ'ল আৰু যাৰ গৰ্ভলৈ অহাবপৰা মৃত্যুপৰ্যন্ত জন্ম-জন্মান্তৰ
খাবাহিত পৰম্পৰাৰ বৰ্ণনা দিয়া হ'ল । এই দুই আত্মাৰ

ভিতৰত কোন উপাস্য, তেওঁৰ স্বৰূপ কেনেকৈ জনা হ'ব—
ইত্যাদি কথাৰ নিৰ্ণয় কৰিব এই তৃতীয় অধ্যায়ত ।।

পৰমাত্মাতত্ত্ব জনাৰ অভিজ্ঞাষা লোকৰ প্ৰশ্ন জাগিল—
আমি সাক্ষাৎভাৱে আত্মা (অৰ্থাৎ পৰমেশ্বৰ) বুলি থাক
উপাসনা কৰো অৰ্থাৎ উপাসনাৰদ্বাৰা থাক পাবলৈ, জানি-
বলৈ, সাক্ষাৎ লাভবগৈ বাঞ্ছা কৰোঁ, তেওঁ কোন ? আম
কথাৰে—যাৰ সহায়েৰে চকুৰে দৰ্শনীয় বস্তুবোৰ দেখে, কাণে
শব্দ শুনে, নাঁকে বিবিধ গোলক হুঙে, মুখে কথা কয়, জিভাই
বেলেগে বেলেগে সোৱাদ থকা-সোৱাদ নথকা বস্তুৰ বিষয়ে
জানে ; অৰ্থাৎ যি সেই সেই ভিন্ন ভিন্ন উপলব্ধিৰ কৰ্তা তেওঁ
পূৰ্বৰ শ্ৰুতিবৰ্ণিত ছুই আত্মাৰ ভিতৰত কোন আত্মা ? ১১॥

য়দেতদ্ধৃদয়ং মনশ্চৈতৎ । সংজ্ঞানমাজ্ঞানং
ব্লিজ্ঞানং প্ৰজ্ঞানং মেধা দৃষ্টিধ্বৰ্তিৰ্মনীষা জুতিঃ
স্মৃতিঃ সংকল্পঃ ক্ৰতুৰক্ষুঃ কামো বশ ইতি সৰ্বান্যে
ৰৈতানি প্ৰজ্ঞানস্য নামধেয়ানি বৰ্তন্তি ॥২॥

য়ং এতৎ হৃদয়ম্ (যি এই হৃদয় সৰ্বভাৱৰ উপলব্ধিৰ দ্বাৰ
অন্তঃকৰণ) মনঃ চ (দিয়েই মনো) এতৎ (এই মনতে বিবিধ
ভাবে অভিব্যক্ত) সংজ্ঞানম্ (যথার্থ জ্ঞান বা চেতনা), আজ্ঞানম্
(আজ্ঞাদিবপৰা শুভ্ৰবোধ), ব্লিজ্ঞানম্ (বিভিন্নপ্ৰকাৰ জ্ঞান),
প্ৰজ্ঞানম্ (প্ৰতিজ্ঞা), মেধা (ধাৰণাশক্তি), দৃষ্টিঃ (বিষয়ৰ উপলব্ধি),
স্মৃতিঃ (স্মৃতি), মতিঃ (কৰ্তব্য বুদ্ধি), মনীষা (চিন্তাত বতৰতা), জুতিঃ

(বেগ), শক্তি: (স্বৰণশক্তি), সংকল্প: (নিশ্চয়তা), ক্রতু: (অধ্যবসায়),
অন্য: (জীবনীশক্তি প্রাণ আদিৰ বৃত্তি), কাম: (বিষয়াকাংক্ষা),
বশ: (ভাললগা বস্তুৰ স্পৰ্শাদিৰ বাসনা) ইতি (এইপ্রকাৰ) এতানি
সৰ্বাণি এষ (এই সকলোবোৰেই) প্রজ্ঞানস্ত (স্বচ্ছজ্ঞানৰূপ পৰমাত্মাৰ)
নামধেয়ানি ভবন্তি (উপাধি অমুখ্যায়ী বিশেষ বিশেষ নাম) ৷২৷

পূৰ্বোক্ত জিজ্ঞাসাৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে—। য এই
হৃদয় (অন্তঃকৰণ), সিহেই মনো। এই মনৰ সহযোগতে
চকুআদি ইন্দ্রিয়বোৰৰ নিজ নিজ বিষয়গ্রহণ হোৱাৰ
উপৰিও এই মনৰে যি চেতনাভাৱ, শুভবোধ, বিভিন্ন
কলা-বিজ্ঞান, প্ৰতিভা, ধাৰণাশক্তি, বিষয়ৰ উপলব্ধি, ধৈৰ্য-
ধাৰণ, কৰ্তব্যবুদ্ধি, চিন্তাৰ স্বাতন্ত্র্য, বেগ, স্বৰণশক্তি, নিশ্চয়তা,
অধ্যবসায়, জীবনীশক্তি, বিষয়-বাসনা, ভাললগা বস্তুক
স্পৰ্শকৰা আদি কামনা— ইত্যাদিপ্রকাৰে যি এইবোৰ শক্তি,
সেই এটাইবোৰ স্বচ্ছজ্ঞানময় পৰমাত্মাৰ বিভিন্ন উপাধি-
অনুসাৰে বিশেষ বিশেষ নাম অৰ্থাৎ তেওঁৰ সত্তাক বুজোৱা
লক্ষণ। এইসকল লক্ষণ বা উপাধি দেখি এইবোৰৰ ৰচয়িতা,
চলাওঁতা আৰু ৰক্ষাকৰ্তাৰ বিশ্বব্যাপক সত্তাৰ অনুভূতি
হয় ৷২৷

এষ ব্রহ্মৈষ ইন্দ্র এষ প্রজাপতিৰেতে সৰে
দেৱা ইমানি চ পঞ্চ মহাভূতানি পৃথিৱী বায়ুবা-
কাশ আপো জ্যোতীঃসীত্যেতানি, ইমানি চ
ক্ষুদ্ৰমিশ্ৰাণীৰ বীজানীতবাণি চেতবাণি চাণ্ডজানি

চ জাকজানি চ স্বেদজানি চোত্তিজানি চান্থা
 গারঃ পুরুষা হস্তিনো যৎকিংচেদং প্রাণি ভঙ্গমং
 চ পতত্রি চ যচ্চ স্থারবং সরং তৎপ্রজ্ঞানেত্রম ।
 প্রজ্ঞানে প্রতিষ্ঠিতং প্রজ্ঞানেত্রো লোকঃ প্রজ্ঞা
 প্রতিষ্ঠা প্রজ্ঞানং ব্রহ্ম ॥৩॥

এষঃ ব্রহ্ম (এই প্রজ্ঞানস্বরূপ পরমাত্মাই ব্রহ্ম), এষঃ ইন্দ্রঃ
 (এই ইন্দ্র), এষঃ প্রজাপতিঃ (এই প্রজাপতি), এতে সর্বোদেবঃ
 (এই সকলো দেবতা)। চ (তথা) ইমানি (এই) পৃথিবী, বায়ুঃ,
 আকাশঃ আপঃ (জল) জ্যোতীষি (তেজ) ইতি এতানি পঞ্চ
 মহাভূতানি (এইসকল পাঁচ মহাভূত), চ (তথা) ইমানি ক্ষুদ্র-
 যিপ্রাণি ইব (এইবোব ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র প্রাণীর সৈতে মিহলি যেন হৈ থকা)
 বীজানি (বীজস্বরূপ লক্ষ্যপ্রাণী), ইতরাপি চ ইতরাপি (অন্য আক স্বাব্যব
 ভঙ্গম প্রাণীবিলাক), চ অণুজানি (আক বনিবপৰা জন্মাবোব), চ জাক-
 জানি (জবায়ুবপৰা জন্মাবোব), চ স্বেদজানি (সলিবপৰা জন্মাবোব),
 চ উত্তিজানি (মাটিকুটি জন্মবোব), চ অখাঃ (ঘোষাবিলাক), গাবঃ (গক-
 বিলাক), হস্তিনঃ (হাতীবিলাক), পুরুষাঃ (মাতৃহবিলাক), যৎ কিম্ চ
 ইদম্ (আক যি কোনো এই জগৎ) যৎ চ পতত্রি (যি কোনো উবিবপৰা),
 চ ভঙ্গমম্ (আক চলা-ফলা কৰা), চ স্থারবম্ (আক চলিব নোহাবা)
 ইতি (প্রাণীদৰ্গ আছে), তৎ সৰ্বম্ (সেই সমুদায়) প্রজ্ঞানেত্রম্ (প্রজ্ঞান-
 স্বরূপ পরমাত্মার নেতৃত্বত পরিচালিত); প্রজ্ঞানে প্রতিষ্ঠিতম্ (প্রজ্ঞান-
 স্বরূপতে আশ্রিত থাকে)। লোকঃ (এই সমস্ত ব্রহ্মাণ্ড) প্রজ্ঞানেত্রঃ
 প্রজ্ঞান পরমাত্মার নেতৃত্বত অধীন, প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠা (প্রজ্ঞান পরমাত্মাই
 তৎপদত্ব আধার), প্রজ্ঞানম্ ব্রহ্ম (প্রজ্ঞানেই ব্রহ্ম) ॥৩॥

পূৰ্বপ্ৰকাৰে বিচাৰশীল জন এতিয়া নিশ্চিত হ'ল যে, বিশ্বৰ স্ৰজোঁতা, চলাওঁতা আৰু বন্ধা কৰোঁতা স্বৰ্চ্ছ জ্ঞানময় সেই এই পৰমাত্মা পৰমপুৰুষেই ব্ৰহ্মা (সূত্ৰাত্মা, বিৰাট্), ইন্দ্ৰ (সমস্ত ঐশ্বৰ্যৰ গৰাকী), প্ৰজাপতি (প্ৰজা-সমূহৰ পালনকৰ্তা) আৰু এই অগ্নি আদি সমুদায় দেৱতা । মাটি, পানী, বায়ু, জুই আৰু আকাশ—এই পাঁচ মহাত্মত, এই সকলক প্ৰাণীবোৰৰ সৈতে যেন মিলি থকা বীজস্বৰূপ প্ৰাণীবোৰ, এইবোৰৰ বাহিৰে ও আম য'ও কনিষ্ঠুটি জন্মা, জৰায়ুৰপৰা জন্মা, মলিবপৰা জন্মা, আৰু মাটিফুটি জন্মা, সমুদায় চৰ আৰু অচৰ প্ৰাণীবিলোক, আকৌ গৰু, বাঘা, হাতী, মানুহ এই সৰলৈ যি জগৎ, যি হেনো উৰিব পৰা, চলা-ফুৰা বৰা আৰু চলিব নোৱাৰা জীৱসমুদায়কপ সমস্ত প্ৰাণী স্বৰ্চ্ছ জ্ঞানময় পৰমাত্মাপুৰুষৰ নেতৃত্বত পৰিচালিত— তেওঁৰ শক্তিয়ে— তেওঁ বান্ধিদিয়া নিয়মেৰে নিয়াবিক প্ৰৱৰ্ত্তি আছে ; সৰ্বজ্ঞানময় সেই পৰমপুৰুষৰ জ্ঞানেৰেই সমস্ত ব্ৰহ্মাণ্ড জ্ঞানযুক্ত হৈ নিষ্ঠ নিষ্ঠ বিষয়-ব্যাপাৰত ব্যাপ্ত আছে । সেই প্ৰজ্ঞান স্বৰূপতে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড আশ্ৰিত আৰু প্ৰতিষ্ঠিত । গতিকে সিদ্ধান্ত হ'ল— সৰ্বোপাধিবিৰহিত প্ৰজ্ঞানস্বৰূপ পৰমাত্মাপুৰুষেই বিভিন্ন উপাধি অনুযায়ী ব্ৰহ্মা, ইন্দ্ৰ, প্ৰজাপতি আৰু দেৱতা আদি তৃণগুচ্ছ পৰ্যন্ত বিবিধৰূপত বিৰাজিত হয় । সেইকাৰণেই শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ উক্তি— “যত জীৱ ভঙ্গম,

কীটপতঙ্গম, অগ্ননপজ্জগ তেৰি কায়া”। আৰু কালত তেওঁ-
তেই সংসৃত হৈ আশ্রয় লভে—“সবকছ মাৰি পূৰত ওহি
উদৰ, নাই কৰত ভৃতদয়া”। সেইকাৰণে ‘সেই পৰমাত্মা
পৰমপুৰুষেই উপাস্য’ আৰু বিচাৰৰ এয়ে মীমাংসা ॥৩॥

স এতেন প্রজেনাত্মনাস্মাল্লোকাতুৎক্রম্যামুগ্নিন্
স্বৰ্গে লোকে সৰ্বান্ কামানাপ্তামৃতঃ সমভৱৎ
সমভৱৎ ॥৪॥

স: (সেই পৰমাত্মাৰূপ জ্ঞানিবৰা জনে) অস্মাং লোকাং
(এই মৰ্ত্যলোকৰূপৰা) উৎক্রম্য (উৰলৈ গৈ) অমুগ্নিন স্বৰ্গে
লোকে (সেই চিৰস্থায়ীমত) এতেন (এই পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত) প্রজেন
অত্মনা (প্ৰজ্ঞানৰূপ পৰমাত্মাৰে সৈতে) সৰ্বান্ কামান্ (সমস্ত
কাম্য ভোগ) আপ্তা (লাভ কৰি—পূৰ্ণকাম হৈ) অমৃতঃ (অমৃত স্বৰূপ)
সমভৱৎ (হৈছিল)। [‘সমভৱৎ’ এই পুনৰুক্তিৰদ্বাৰা অধ্যায়ৰ সমাপ্তি
স্থিতি হৈছে।] ॥৪॥

[অধ্যায়ৰ আৰম্ভতে জিজ্ঞাসিত “আমাৰ উপাস্য আত্মা
কোন? তেওঁৰ স্বৰূপ কি?” এই বিচাৰৰ মীমাংসা নিৰ্ণয়
কৰি এতিয়া তাৰ ফল ঘোষণা কৰিছে]— যাৰ পূৰ্বপ্ৰকাৰ
বিচাৰ-বিবেচনাৰদ্বাৰা প্ৰজ্ঞানাত্মা পুৰুষোত্তমক জনা হ’ল,
আৰু অৱশ্য কৰ্তব্যৰূপে পালনীয় ধৰ্ম-কৰ্মাদি তেওঁৰ
আজ্ঞাবাগী মানি তেওঁৰ প্ৰীতিৰ নিমিত্তে তেওঁৰ সেৱাতেই
সমৰ্পিত হ’ল, সেইজন জ্ঞানীপুৰুষে এই মৰলোক অতিক্ৰম

কবি উপগমন আৰু সেই উপগতি দ্বাৰা সেই চিৎস্বৰূপায়
পায়গৈ—য’ত প্রজ্ঞানস্বৰূপ পরমাত্মা পুষ্পোক্তম বিৰাজমান ;
তেওৰ সাক্ষাৎ লাভ কৰি সেই মহাপুৰুষৰ সমস্ত কামনা পূৰ্ণ
হৈ যায়। মনুষ্য-জীৱনৰ ৩৭ম কৰ্ম, শ্ৰীভগৱন্তৰ সালে নো
আৰু কি কাম্য অপূৰ্ণ থাকে ? সেই নিশানস্বৰূপক নিত্য
ব্ৰহ্ম উপভোগ কৰা তেওঁ অমৃতস্বৰূপ হ’ল—ব্ৰহ্মজ্ঞা-মুক্তা
ৰূপে সংসাৰমায়াজালবন্দনৰ চি মুক্ত হৈ যায়—চিৰমুক্ত হৈ
ৰায়। ৪॥

প্রথম খণ্ড সমাপ্ত ।

তৃতীয় ভাগ্যংশ সমাপ্ত । ১

॥ ঐতরেয়োপনিষদ সমাপ্ত

শান্তি পাঠ

ওঁ ৰাঙ, মে মনসি প্রতিষ্ঠিতা মনো মে ৰাচি
প্রতিষ্ঠিতমাসি ৰাণীম্ এধি। ৰেদস্যম আণীস্থঃ
কৃতং মে মা প্রহাসাঃ অনেনাবীতেনাহোবাত্ৰান্
সদধামি। স্মৃতং ৰদিষ্যামি। সত্যং ৰদিষ্যামি।
তন্মামৰতু। তদ্বক্তাবমৰতু। অৱতু মামৰতুরক্তাব-
মৰতু বক্তাবম্ ॥

ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ ! শান্তিঃ !!!

[অবয়ৱৰ্থাদি এই উপনিষদৰ আৰম্ভতে দিয়া আছে]

উপনিষদ্‌ কথাগুৰু—

কৃষ্ণযজুৰে'দীয়

তৈত্তিৰীয়োপনিষদ্‌

কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ তৈত্তিৰীয়া শাখাৰ অন্তৰ্গত তৈত্তিৰীয়া
আবণ্যকৰ অন্তৰ্গত এই তৈত্তিৰীয়া উপনিষদ্‌ । তৈত্তিৰীয়া
আবণ্যকত দহ অধ্যায় । তাৰে সাত, আঠ, আৰু ন —এই
তিনি অধ্যায় তৈত্তিৰীয়া উপনিষদ্‌ নামে প্ৰসিদ্ধ ।

‘তৈত্তিৰি’ নামক ঋষিৰ অধীত বিদ্যা বাবে উপনিষদৰ
নাম হ’ল ‘তৈত্তিৰীয়োপনিষদ্‌’ ।

॥ हविः ॐ क्षीपयमायने नमः ॥

शान्तिगाँठ

ॐ शं नो मित्रः शं रक्कणः । शं नो भर-
त्रमा । शं नो इन्द्रो ब्रह्मपतिः । शं नो रिषू-
कक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदि-
ष्यामि । शतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्नाम-
रतु । तद्भक्तारमरतु । अरतु माम् । अरतु रक्तारम् ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

[इयाव अय्य अर्थादि प्रथम अनुवाकत आहे]

शिक्षावली

प्रथम अनुवाक

ॐ शं नो मित्रः शं रक्कणः । शं नो भर-
त्रमा । शं नो इन्द्रो ब्रह्मपतिः । शं नो रिषू-
कक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदि-
ष्यामि । शतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्नाम-
रतु । तद्भक्तारमरतु । अरतु माम् । अरतु रक्तारम् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥१॥

ঐ (হে পৰমেশ্বৰ)।) মিত্রঃ (ঐশ আৰু দিমৰ অৰ্থাৎ
পোহৰৰ দেৱতা সূৰ্য) নঃ (আমাৰ কাৰণে) শম্ (কল্যাণ প্ৰদ হওক),
বৰ্ণনঃ (অপান আৰু ৰাতিৰ দেৱতা বৰ্ণন) শম্ (আমাৰ ঐতি
কল্যাণপ্ৰদ হওক)। অৰ্যমা (চকু আৰু সূৰ্যমণ্ডলৰ অধিষ্ঠাতা অৰ্যম-
দেৱতা) নঃ শম্ ভৱতু (আমাৰ ঐতি কল্যাণপ্ৰদ হওক)। ইন্দ্ৰঃ
(বল আৰু ব'হুটোৰ অধিষ্ঠাতা ইন্দ্ৰদেৱ), বৃহস্পতিঃ (ৰক্ষা আৰু
বুদ্ধিৰ দেৱতা বৃহস্পতি—এই দুয়ো), নঃ শম্ (আমাক শান্তি দিয়ক)।
উক্কৰমঃ (বিশীৰ্ষ শব্দক্ষেপকাৰী) বিকুঃ (চৰণদ্বয়ৰ দেৱতা বিশ্বব্যাপ
বিকু) নঃ শম্ (আমাৰ মঙ্গলময় পৰম প্ৰদৰ্শক হওক)। ব্ৰহ্মণে
নমঃ (ভগদাদ্ৰা ব্ৰহ্মক নমস্কাৰ)। ত্বায়ে । (হে ঐশ্বৰ্য্যৰূপ ব'হুটোৰ)।
তে (তোমাক) নমঃ (নমস্কাৰ)। ত্বম্ এৱ (তুমিয়েই) প্ৰত্যক্ষম্
(প্ৰাধিকৰণে প্ৰত্যক্ষ), ব্ৰহ্ম অসি (ব্ৰহ্ম হোৱা)। [এই কাৰণে] ত্বম্ এৱ
প্ৰত্যক্ষম্ ব্ৰহ্ম বদিস্যামি (তোমাকেই প্ৰত্যক্ষ ব্ৰহ্ম বুলি ক'ম), স্বতম্
বদিস্যামি (স্থিতিত অৰ্থকণ স্বত তোমাকে ক'ম), মতাম্ বদিস্যামি
(তোমাকে মতাস্বৰূপ ক'ম) তৎ (সেই সবকণ ভগৱন্তই) মাম্ (মোক)
অব্রতু (বক্ষা কৰক), তৎ (তেওঁ) ব্ৰহ্মাবম্ (ব্ৰহ্মবাদী আচাৰ্যক) অব্রতু
(বক্ষা কৰক)। অব্রতু মাম্, অব্রতু ব্ৰহ্মাবম্ (মোক বক্ষা কৰক আৰু
আচাৰ্যক বক্ষা কৰক) ওঁ শান্তিঃ শান্তিঃ শান্তিঃ (শান্তিস্থিতা
ভগৱন্তই আমাৰ আধ্যাত্মিক আধিদৈৱিক আৰু আধিলৌকিক এই
তিনিও প্ৰকাৰে বিধিনি উপাশাস্ত বাখক)। ॥১।৫॥

সৰ্বশক্তিৰ আধাৰ পৰব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰৰ বিভিন্ন নাম আৰু
কালবিশিষ্ট বিভিন্ন শক্তিৰ অধিষ্ঠাতৃৰূপে প্ৰসিদ্ধ দেৱতাসকল এই
অমুৰাকত প্ৰাৰ্থনা জনোৱা হৈছে—দিন আৰু প্ৰাণত অধিষ্ঠিত

মিত্ৰ, বাতি আৰু অপানত অধিষ্ঠিত বহুণ, চকু আৰু সূৰ্য-
মণ্ডলত অধিষ্ঠিত অৰ্ঘম, বল আৰু বাহুত অধিষ্ঠিত ইন্দ্ৰ, বুদ্ধি
আৰু বাক্যত অধিষ্ঠিত বৃহস্পতি আৰু বিস্তীৰ্ণ চৰণ-চালনাৰে
বিশ্ব-বিাৰণশীল বিশ্ব—এইসকল বিভিন্ন গুণকৰ্মত নিযুক্ত,
বিভিন্ন নাম-ৰূপত অভিব্যক্ত, সৰ্বাস্থ্যামী পৰমেশ্বৰ আমাৰ
সৰ্বপ্ৰকাৰে কল্যাণপ্ৰদ হওক—সৰ্বপ্ৰকাৰে মঙ্গলময় পথৰ
প্ৰদৰ্শক হওক। সেই সৰ্বাস্থ্য পৰমপুৰুষক সেৱা জনাইছো।

যি সূত্ৰাশ্ৰা প্ৰাণৰূপে সমস্ত প্ৰাণীত বিদ্যমান, সেই
সবাতো প্ৰাণস্বৰূপ হে বায়ুৰূপী পৰমেশ্বৰ! তোমালৈ সেৱা।
তুমি তো ষাৰতীৰ প্ৰাণীত প্ৰাণস্বৰূপ প্ৰত্যক্ষ ব্ৰহ্ম। সেই
কাৰণে মই তোমাকেই প্ৰত্যক্ষ ব্ৰহ্ম বুলি কৈছোঁ। স্থানিচ্চিত্ত
যথার্থ বস্তুৰূপে তোমাকে 'ঋত' বুলি কৈছোঁ। কথা আৰু
কামত যথার্থ আচৰণৰূপে 'সত্য'ও তোমাকে বুলিছোঁ। সেই
সৰ্বাস্থ্য পৰমপুৰুষ ভগৱন্তই মোক সত্যাস্থ্যত বাধা জনাব
পৰা সকলো প্ৰতিক্ৰিয়াশীল-বৃত্তিবোৰৰপৰা বন্ধা কৰক
আৰু সত্যপথৰ প্ৰদৰ্শক মোৰ গুৰুদেৱক সত্যপ্ৰচাৰৰ বাধক-
বোৰৰপৰা বন্ধা কৰক। মোকো বন্ধা কৰক, মোৰ গুৰুকো
বন্ধা কৰক।

শান্তি শব্দৰ তিনিবাৰ উক্তিৰ দ্বাৰা আধ্যাত্মিক
আধিদ্ৰৈৱিক আৰু আধিভৌতিক এই তিনিবিধ সংসাবতাপ
উপশান্ত হবলৈ ভগৱন্তক প্ৰাৰ্থনা জনোৱা হ'ল; কাৰণ ভগ-

বান্ স্বয়ং শাস্তি স্বৰূপ, তেওঁৰ স্বৰূপত সৰ্বপ্ৰকাৰ শাস্তি
সুনিশ্চিত ॥১।১।১॥

॥ প্ৰথম অনুৰাক সমাপ্ত ॥১॥

দ্বিতীয় অনুৰাক

শীক্ষাং ব্যাখ্যাস্যামঃ। বৰ্ণঃ স্বৰঃ। মাত্ৰা
বলম্। সাম সন্তানঃ। ইত্যুক্তঃ শীক্ষাধ্যায়ঃ। ১

শীক্ষাম্ ব্যাখ্যাস্যামঃ (এতিয়া বৰ্ণসমূহৰ উচ্চাৰণাদিবিষয়ৰ
শিক্ষা ব্যাখ্যা কৰা হ'ব)। বৰ্ণঃ (অকাৰাদি বৰ্ণসমূহ), স্বৰঃ (উদাত্ত
আদি স্বৰ), মাত্ৰা (হ্রস্ব আদি মাত্ৰা), বলম্ (শব্দ উচ্চাৰণৰ প্ৰযত্ন),
সাম (উচ্চাৰণৰ সময়তা), সন্তানঃ (সন্ধি) ইতি (এইপ্ৰকাৰে) শীক্ষা-
ধ্যায়ঃ (শিক্ষাৰ অধ্যায়) উক্তঃ (কথিত হ'ল) ॥১॥

ব্ৰহ্মবিদ্যাকপ উপনিষদত অৰ্থৰ প্ৰাধান্য আৰু শব্দৰ অপ্ৰা-
প্যন্ত থাকিলেও যথায়থ ভাৱে উচ্চাৰিত নোহোৱা শব্দই বিপ-
ৰীত অৰ্থ বুজাব পাৰে আৰু তেতিয়া ইটোৰ পৰিবৰ্তে' অনিষ্ট
হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক। সেইকাৰণে বেদবিদ্যাৰ অঙ্গীভূত
উপনিষদৰ পাঠতো স্বৰ আদিৰ শিক্ষা আৱশ্যক। সেই বাবে
শিক্ষণীয় বিষয়ৰ সংকেতমাত্ৰ দিয়া হ'ল। প্ৰথমতে বৰ্ণ-
বিলাকৰ স্পষ্ট আৰু শুদ্ধ উচ্চাৰণ শিকিব লাগে। দ্বিতীয়
স্বৰ, অৰ্থাৎ উদাত্ত (উচ্চস্বৰ), অনুদাত্ত (মৃদুস্বৰ) আৰু
স্বৰিত (মধ্যস্বৰ) — এই তিনিপ্ৰকাৰ স্বৰৰ কোন ঠাইত

কি ভাৱ প্ৰকাশ কৰিবলৈ কোন বৰ্ণ কোন স্বৰত
উচ্চাৰিত হব লাগে তাক শিকিব লাগে *। তৃতীয় মাত্ৰা,
অৰ্থাৎ হ্ৰস্বস্বৰ একমাত্ৰা, দীৰ্ঘস্বৰ দুইমাত্ৰা, প্লুতস্বৰ তিনিমাত্ৰা
আৰু ব্যঞ্জনবৰ্ণ অৰ্ধমাত্ৰা—এই মাত্ৰাভেদ বুজি যথাযোগ্য
উচ্চাৰণ কৰিবলৈ শিকিব লাগে। চতুৰ্থ বল, অৰ্থাৎ বৰ্ণৰ
উচ্চাৰণত তাৰ সুস্পষ্ট ধ্বনি ব্যক্ত কৰাৰ যি প্ৰযত্ন, তাৰ
শিক্ষা লাগে। পঞ্চম সাম, অৰ্থাৎ সমৰূপতা ; মন্ত্ৰ পাঠত
অতি ধৰ, অতি ধীৰ, অতি উচ্চ বা অতি নিম্ন উচ্চাৰণ নহৈ
মধ্যমভাৱে একেপ্ৰকাৰে পাঠ কৰা অভ্যাসৰ শিক্ষা। ষষ্ঠ সন্ধি,
ওচৰা-ওচৰি দুই বৰ্ণৰ সংযোগত বৰ্ণৰ বিকৃতি ঘটি নতুন ৰূপ
ধৰা বিষয়ক শিক্ষা। বৰ্ণৰ উচ্চাৰণত এই ছয় প্ৰকাৰ
নিয়ম পালনৰ বিষয়ে শিক্ষা লোৱা আবশ্যিক ॥ ১।২।১ ॥

॥ দ্বিতীয় অঙ্কটোক সমাপ্ত ॥২ ॥

* মহৰ্ষি পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ মহাত্মায়াত উচ্চাৰণৰ দোষত অনিষ্ট
ফলৰ সূচনা দৃষ্টান্তেৰে স্বৰ্ণাইছে এনেদৰে—

“তুষ্টে, শব্দ: স্বৰতো বা মিথ্যাশ্রয়কো ন তদৰ্থমাহ।

ন বাগ্‌বৃজো যজমানং হিনস্তি যথেন্দ্রশক্ৰঃ স্বৰতোহপবোধোৎ” ॥

অৰ্থাৎ স্বৰতেই হওক বা বৰ্ণতেই হওক উচ্চাৰণত অন্তৰ্ভূত হৈ দৃষিত
হোৱা শব্দৰ সঠিক প্ৰয়োগ নোহোৱাৰ কাৰণে যথার্থবাচক নহয়।
কিন্তু সেয়ে নহয়, সেই অন্তৰ্ভূত বচনৰূপ বজ্জাই যজমানৰ হাদি ঘটায়।
যেনেকৈ ‘ইন্দ্রশক্ৰঃ শব্দত স্বৰৰ অন্তৰ্দ্ধিৰ কাৰণে বৃজাত্মৰ স্বয়ং ইন্দ্র
ঘাৰা নিহত হ'ল।

তৃতীয় অনুবাক

সহ নৌ ব্রহ্মঃ । সহ নৌ ব্রহ্মবর্চসম্ । অথাতঃ
সংহিতায়া উপনিষদঃ ব্যাখ্যাস্যামঃ । পঞ্চস্বাধ-
করণেষু । অধিলোকমাধিক্জে তিস্রমাধিক্জদ্যমধিপ্র-
জমধ্যাত্মম্ । তা মহাসংহিতা ইত্যচক্ষতে ।
অথাধিলোকম্ । পৃথিবী পূর্বকপম্ । দ্যৌঃ উত্তরকপ-
ম্ । আকাশঃ সন্ধিঃ । বায়ুঃ সন্ধানম্ । ইত্যধি-
লোকম্ ॥১॥

নৌ (আচার্য আক শিষ্য আমি উভয়র) সহ (সমানভাবে) ব্রহ্মঃ
(স্বখ্যাতি হওক), সহ নৌ ব্রহ্মবর্চসম্ (সমানভাবে আমি দুয়োৰে ব্রহ্ম
ভেজ হওক) । অথ (এইদৰে শুভইচ্ছা প্রকাশ কৰি) অতঃ (ইয়াৰ পাছত)
অধিলোকম্ (লোকসমূহৰ বিষয়ত) অধিজ্যোতিম্ (জ্যোতিৰ বিষয়ত)
অধিবিদ্যাম্ (বিদ্যাবিষয়ত) অধিপ্রজম্ (প্রজা বিষয়ত) অধ্যাত্মম্
(দেহ বিষয়ত) পঞ্চম অধিকরণেষু (এই পাঁচ বিষয় অবলম্বন কৰি) সং-
হিতায়াঃ (সংহিতাৰিত বৰ্ণৰ) উপনিষদম্ (বহুলা) ব্যাখ্যাস্যামঃ (বৰ্ণনা)
কৰা হব) । তাঃ (এই সকলক) মহাসংহিতা ইতি আচক্ষতে (মহ-
সংহিতা বুজ কয়) । অথ (প্রথমতে) অধিলোকম্ (লোকবিষয়ক
সংহিতা হ'ল—) পৃথিবী পূর্বকপম্ (পৃথিবী পূর্ববৰ্ণ) দ্যৌঃ উত্তরকপম্
(হালোক পৰবৰ্ণ), আকাশঃ সন্ধিঃ (আকাশ দুইৰো মিলিত ৰূপ) বায়ুঃ
সন্ধানম্ (বায়ু দুয়োৰে সংযাজক) ইতি (এই প্রকাৰে) অধিলোকম্
(লোকবিষয়ক সংহিতাৰ উপাধি কহা হ'ল) । ১৥

এই অনুবাকত আচাৰ্যই নিজৰ আৰু শিষ্যৰ ব্ৰহ্ম-বিদ্যাৰ ধাৰণাত প্ৰাপ্য যশ আৰু তেজৰ প্ৰাপ্তিকামনা কৰিছে—‘আমি উভয়ে ব্ৰহ্মবিদ্যা উপলব্ধিৰ যশস্যা আৰু তাক ধাৰণা কৰিবপৰা ব্ৰহ্মতেজ সমানভাৱে বৃদ্ধি পাবক’। এই শুভাকাংক্ষা প্ৰকাশ কৰি এতিয়া সংহিতা বিষয়ক উপনিষদ অৰ্থাৎ উপাসনা—(উপ-সম পে, নিম্ন সমুপস্থিত আছে [পুত্ৰ ঐশ্বৰ্য্যাদিকল যি বিদ্যাত] এই ব্যুৎপত্তি অনুসাৰে ইয়াত উপনিষদ্ শব্দই উপাসনা বুজাইছে।) বৰ্ণনা কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰি তাক নিৰূপণ কৰিছে। ভাব এই যে উপনিষদত উক্ত ব্ৰহ্মবিদ্যা লাভ কৰিবলৈ পূৰ্বতে উপাসনাৰদ্বাৰা চিত্তশুদ্ধি আৰু একাগ্ৰতা লাভ আবশ্যক, তাৰ কাৰণে শিষ্যৰ পৰিচিত বৰ্ণৰ সহায়ত উপাসনাৰ বিধান বৰ্ণনা কৰিছে। ইয়াত সিদ্ধিলাভ হলে শূলবৰ্ণসমূহক এৰি ক্ৰমে শূক্ৰবিষয়ৰ ধাৰণা সহজ হব।

বৰ্ণ ছটাৰ যি সন্ধি হয়, তাকে সংহিতা বোলা হৈছে। সেই সংহিতাই ব্যাপকৰূপত যেতিয়া লোকসমূহ, জ্যোতি, বিদ্যা, প্ৰজ্ঞা আৰু আত্মা (শৰীৰ) — এই পাঁচ বিষয়ক সামৰি নিজৰ বিষয় কৰি লয়, তেতিয়া তাক মহাসংহিতা বোলা হয়। অৰ্থাৎ যেনেকৈ বৰ্ণৰ সন্ধি হয়, তেনেকৈ এই লোক আদিকো সংহিতাৰ দৃষ্টিৰে চাবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে। সন্ধিৰ চাৰিটা ভাগ পূৰ্ববৰ্ণ, পৰবৰ্ণ, ছয়োবো মিলনত হোৱা ৰূপ আৰু ছয়োৰে সংযোজক সূত্ৰ। এইদৰেই লোক

আদি পাঁচবিষয়ত যি সংহিতাদৃষ্টি বুজোৱা হ'ব, তাতো চাৰিটা ভাগ থাকিব পূবৰূপ, উত্তৰৰূপ, সন্ধি (দুয়োৰে মিলিতৰূপ) আৰু সন্ধান (সংযোজক সূত্ৰ)।

এতিয়া প্ৰথমতে লোকবিষয়ক সংহিতাৰ দৃষ্টি কথিত হৈছে। পৃথিবী অৰ্থাৎ এই ভূলোক পূবৰূপ, আৰু দ্ব্যলোক উত্তৰৰূপ। অৰ্থাৎ লোকবিষয়ক মহাসংহিতাত পৃথিবী যেনিবা পূৰ্ববৰ্ণ আৰু পৰবৰ্ণৰ স্থানত স্বৰ্গ। আকাশ বা অন্তৰীক্ষ সন্ধি- মিলনস্থল আৰু বায়ু আৰু সংযোজক। যেনেকৈ পূৰ্ববৰ্ণ আৰু পৰবৰ্ণৰ সন্ধি হৈ দুয়ো মিলি এক হয়, সেইদৰে পূৰ্ববৰ্ণ স্থানীয় এই ভূলোকৰ প্ৰাণী 'প্ৰাণৰূপ বায়ুৰদ্বাৰা' উত্তৰবৰ্ণ স্থানীয় স্বৰ্গলোকত মিলি বায়ু (সম্বন্ধ- যুক্ত হৈ যায়)।

[এই মন্ত্ৰৰ এনে এটা ভাৱ অনুমান কৰিব পাৰি যে, ভুতলত কৰা কৰ্মৰ ফলত সূত্ৰাত্মস্বৰূপ প্ৰাণবায়ুৰ সহায়তাত স্বৰ্গাদি অতীষ্টলোক প্ৰাপ্তি সম্ভৱ হয়। মন আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ সৈতে প্ৰাণেই জীৱাত্মক যি কোনো লোকলৈ লৈ যোৱাৰ কথা উপনিষদসমূহৰ অনান্য স্থলতো বৰ্ণিত হৈছে। কিন্তু উপাসনা দৃষ্টিত পৃথিবী আদিৰ স্থূলৰূপ গুৰুজ্ঞি শুদভিমানী দেৱতাৰ চিন্তাই আৱশ্যক।] ১।৩।১৥

অধাধিক্যোতিবন্। অগ্নিঃ পূৰ্বৰূপন্। আদিত্য-
উত্তৰৰূপন্। আপঃ সন্ধিঃ। বৈদ্যুতঃ সন্ধানন্।
ইত্যাধিক্যোতিবন্ ॥২॥

অথ (অনন্তৰ) অধিষ্ঠোতিষন্ (জ্যোতিৰিষয়ক সংহিতা কোৱা হৈছে) অগ্নিঃ পূৰ্বৰূপম্ (জুই পূৰ্ববৰ্ণস্বৰূপ)। আদিত্যঃ উত্তৰ-
ৰূপম্ (সূৰ্য পৰবৰ্ণস্বৰূপ)। আপঃ সন্ধিঃ (পানী—যেৰ মিলিতৰূপ)
হৈতাতঃ সন্ধানম্ (বিজুলী সংযোজকহেতু)। ইতি অধিষ্ঠোতিষন্
(এইপ্ৰকাৰে জ্যোতিৰিষয়ক সংহিতা কোৱা হল) ॥২॥

জ্যোতিৰিষয়ে সংহিতাদৃষ্টি এনেকুৱা—পৃথিবীত সুলভ
অগ্নি (জুই) যেনিবা পূৰ্ববৰ্ণস্বৰূপ আৰু ছালোকত প্ৰকাশিত
সূৰ্য হ'ল পৰবৰ্ণস্বৰূপ। এই দুইৰপৰা উৎপন্ন জগাধাৰ মেঘ
সন্ধি—মিলিতৰূপ আৰু বিজুলী হ'ল সন্ধিৰ সূত্ৰ—সংযোজক
হেতু। এয়ে জ্যোতিৰিষয়ক সংহিতা।

[জ্যোতিৰিষয়ে সংহিতাৰ বৰ্ণনা কৰি এই মন্ত্ৰেৰে জ্যোতিৰ
সংযোগৰদ্বাৰা নানাপ্ৰকাৰ ভৌতিক পদাৰ্থৰ অভিব্যক্তি
হবপৰা বিজ্ঞানৰ বহু বজাই দিলে। জ্যোতিৰ সম্বন্ধত
উৎপন্ন হবপৰা ভোগ্যপদাৰ্থ সমূহক 'আপঃ' অৰ্থাৎ পানী বুলি
কোৱা হৈছে আৰু সেইবোৰৰ উৎপত্তিত বিজুলীক সংযোজক
বুলি বজাইছে। কাৰণ আধুনিক বৈজ্ঞানিকেও বিজুলীৰ
সম্বন্ধ সংযোজনাবদ্বাৰা অনেকানেক ভৌতিক বিকাশ সাধন
কৰা দেখুৱায়েই আছে, গতিকেই ক'ব পাৰি বেদতেই এই
ভৌতিক-বিজ্ঞানৰ সাধনসূত্ৰবোৰ বৰ্ণিত আছে। কিন্তু পৰ-
স্পৰা নষ্ট হৈ যোৱাৰ কাৰণে তাক জানোঁতা আৰু প্ৰয়োগ-
কৰোঁতাৰ হে অভাৱ হ'ল] ॥১।৩।২॥

অথাধিষ্টিতম্। আচাৰ্যঃ পূৰ্বৰূপম্। অন্তেষ্টা-
সূত্ৰৰূপম্। বিজ্জা সন্ধিঃ। প্ৰচনৎ সন্ধানম্।
ইত্যধিষ্টিদ্যম্ ॥৩॥

অথ অধিবিদ্যাম্ (এতিয়া বিদ্যা বিষয়ক সংহিতাৰ কথা কোৱা হৈছে)। আচার্যঃ পূৰ্ব্বকপম্ (আচার্য—গুৰু পূৰ্ববৰ্ণ) অস্তেবাসী (শিষ্য) উত্তৰকপম্ (পৰবৰ্ণ)। বিদ্যাঃ সন্ধিঃ (বিদ্যা মিলিত কণ) জ্ঞানচনম্ (গুৰুৰ উপদেশ বাণী) সজ্ঞানম্ (সন্ধিৰ হেতু) ইতি অধিবিদ্যাম্ (এইপ্ৰকাৰে বিদ্যাবিষয়ক সংহিতা কোৱা হ'ল) ॥৮॥

বিদ্যাবিষয়ক সংহিতাদৃষ্টি কোৱা হৈছে—এই বিদ্যা-ৰূপ সন্ধিত গুৰু যেনিবা পূৰ্ববৰ্ণ আৰু সমীপবাসী গুৰু-যাৰত শিষ্য হ'ল পৰবৰ্ণ। গুৰু আৰু শিষ্যৰ মিলনত উৎপন্ন বিদ্যা—জ্ঞান হ'ল সন্ধি আৰু এই সন্ধিৰ কাৰণ হ'ল প্ৰৱচন অৰ্থাৎ গুৰুৰ শিক্ষণীয় বিষয়ৰ উপদেশদান তথা শিষ্যৰ বিচাৰপূৰ্বকতাৰ গ্ৰহণ—এয়ে সজ্ঞান সংযোজক হেতু। [এই বহস্য বুজি যি শিষ্যই জ্ঞানী গুৰুৰ সেৱাপৰায়ণ হয়, তেওঁ নিশ্চয় অলীষ্ট বিদ্যা লাভ কৰি বিদ্বান হৈ যায়] ॥৯॥

অধাধিপ্ৰজম্ । মাতা পূৰ্বকপম্ । পিতোত্তৰ-
কপম্ । প্ৰজা সন্ধিঃ । প্ৰজননং সজ্ঞানম্ ।
ইত্যধিপ্ৰজম্ ॥১০॥

অথ অধিপ্ৰজম্ (এতিয়া প্ৰজা বিষয়ক সংহিতা কোৱা হৈছে) । মাতা পূৰ্বকপম্ (মাতৃ পূৰ্ববৰ্ণ স্থানীয়) । পিতা উত্তৰকপম্ (পিতৃ-পৰবৰ্ণস্থানীয়) প্ৰজা সন্ধিঃ (সজ্ঞান দুয়োৰে সংযুক্তৰূপ) । প্ৰজননম্ সজ্ঞানম্ (সজ্ঞান উৎপাদনৰ বথোচিত ব্যাপাৰ সন্ধিৰ কাৰণ) । ইতি অধিপ্ৰজম্ (এই প্ৰজা বিষয়ক সংহিতা কথিত হ'ল) ॥১০॥

এতিয়া প্ৰজ্ঞাবিষয়ক সংহিতাদৃষ্টি কথিত হৈছে— এই প্ৰজ্ঞাবিষয়ক সংহিতাত মাত্ৰ যেনিবা পূৰ্ববৰ্ণ আৰু পিতা পৰবৰ্ণ। এই দুইৰ সংযোগত উৎপন্ন সন্তান সন্ধি অৰ্থাৎ পিতা-মাতাৰ সংযুক্তকণ। এই সন্ধিৰ সূত্ৰ অৰ্থাৎ কাৰণ হ'ল—শাস্ত্ৰনিৰ্দিষ্ট অনুশাসন অনুসাবে পিতামাতাৰ সন্তান-লাভৰ উদ্দেশ্যে সহবাস। এই প্ৰজ্ঞাবিষয়ক সংহিতাদৃষ্টিৰ লক্ষ্য বাখি যি বিহিতনিয়েমী স্ত্ৰীসহবাস কৰে, তেওঁ অবশ্যই ইচ্ছানুৰূপ বিশিষ্ট পুত্ৰ লাভ কৰি কৃতার্থ হয় ॥১।৩।৪॥

অথাধ্যাত্মম্ । অথবা হনুঃ পূৰ্বকণম্ । উত্তৰা হনুকত্তৰকণম্ । বাক্ সন্ধিঃ । জিহ্বা সন্তানম্ । ইত্যধ্যাত্মম্ । ॥৫॥

অথ অধ্যাত্মম্ (এতিয়া আত্মবিষয়ক [শৰীৰৰ অধিকৃত] সংহিতা কথিত হৈছে) । অথবা হনুঃ (তলৰ ওঠৰ সৈতে চিবুক) পূৰ্বকণম্ (পূৰ্ববৰ্ণ) । উত্তৰা হনু (ওপৰৰ ওঠৰ সৈতে নাকৰ গুৰি পৰ্যন্ত অৱয়ব) উত্তৰকণম্ (পৰবৰ্ণ) । বাক্ (কথা) সন্ধিঃ (মিলিতকণ) । জিহ্বা সন্তানম্ (জিহ্বা সংযোজক—কথাৰ কাৰণ) । ইতি অধ্যাত্মম্ (এয়ে শৰীৰবিষয়ক সংহিতা) ॥৫॥

শৰীৰবিষয়ক সংহিতাদৃষ্টি কোৱা হৈছে— শৰীৰৰ ভিতৰত প্ৰধান অঙ্গ মুখ, এই কাৰণে মুখতেই সংহিতা-দৰ্শন দেখুৱা হৈছে এই শৰীৰবিষয়ক সংহিতাত থুতৰিপৰ্যন্ত তলৰ ওঠ যেনিবা পূৰ্ববৰ্ণ আৰু নাকৰ গুৰিলৈকে ওপৰ ওঠ হ'ল পৰবৰ্ণ। এই দুইৰ সংযোগত অভিব্যক্ত কথা হ'ল সন্ধি আৰু এই সন্ধিৰ সংযোজক অৰ্থাৎ কথা-অভিব্যক্তিৰ

হেতু হ'ল জিভা ; জিভাৰ অবিহনে মানুহৰ মুখে কোনো কথাই কব নোৱাৰে । [এই কথাৰ শক্তি অন্তৰ্ভূত ; শাৰীৰিক মানসিক আৰু আধ্যাত্মিক এই— তিনিও প্ৰকাৰ শক্তিৰ উন্নতি বহু পৰিমাণে মুখৰপৰা ওলোৱা কথাতে নিৰ্ভৰ কৰে । এইকাৰণতে 'কথাৰ জহতে বটা পায়, কথাৰ জহতে কটা যায়'— এনে এটা ফকৰা প্ৰচলিত আছে । এইকথাৰ বহু বুদ্ধি তাৰ যথাযোগ্য সংযত প্ৰয়োগৰদ্বাৰা মানুহে নিজৰ সৰ্বপ্ৰকাৰে কল্যাণ সাধিব পাৰে ।] ॥১।৩৫॥

ইতীমা মহাসংহিতা য় এৱমেতা মহাসংহিতা
ব্যাখ্যাতা বেদ । সঙ্কীয়তে প্ৰজয়া পশুভিঃ ।
ব্ৰহ্মৰ্চসেনান্নাতেন সূৰ্গেণ লোকেন ॥৬॥

ইতি (এই প্ৰকাৰে) ইমাঃ মহাসংহিতাঃ (এই পাঁচ মহাসংহিতা কথিত হ'ল) । যঃ (যি কোনো লোকে) এতাঃ (এই) ব্যাখ্যাতাঃ মহাসংহিতাঃ (ব্যাখ্যা কৰা মহাসংহিতাসমূহ) এবম্ (এইদৰে) বেদ (জানে— উপাসনা কৰে), [তেষ্ঠ] প্ৰজয়া (সন্তানৰ সৈতে) পশুভিঃ (পশুবিলাকৰ সৈতে) ব্ৰহ্মৰ্চসেন (ব্ৰহ্মৰ্চনাৰ সৈতে) অন্নাদেন (অন্ন-আদি ভোগ্যৰ সৈতে) সূৰ্গেণ লোকেন (স্বৰ্গালোকৰ সৈতে) সঙ্কীয়তে (সংযুক্ত হয়) ॥৬॥

পূৰ্ববৰ্ণিত সংহিতা উপাসনাৰ ফল বৰ্ণনা কৰি এতিয়া ক্ৰতিয়ে কলে,—এই যে পাঁচপ্ৰকাৰে ভাগ কৰি মহাসংহিতা-সমূহ ব্যাখ্যা কৰা হ'ল, যি কোনো লোকে এইসকল ব্যাখ্যা কৰাদৰে যথার্থতে বুজি আৰু তাৰ উপাসনা-তাৰ সাধনা কৰে,

তেওঁ ইচ্ছাকৰামতে পুত্ৰ পশু, ব্ৰহ্মতেজ, অগ্নাদিভোগ্য আৰু
স্বৰ্গাদিলোক লাভ কৰে । অৰ্থাৎ লোকবিষয়ক সংহিতাৰ জ্ঞান-
যুক্ত উপাসনাবদ্বাৰা স্বৰ্গআদি অভীষ্টলোক, জ্যোতিৰ্বিষয়ক
সংহিতাজ্ঞানবদ্বাৰা ভৌতিক ভোগ্যসামগ্ৰী, প্রজাবিষয়ক
সংহিতাজ্ঞানবদ্বাৰা পুত্ৰ-পশু প্রভৃতি, বিদ্যাবিষয়ক সংহিতা
জ্ঞানবদ্বাৰা ব্ৰহ্মতেজ আৰু আত্মবিষয়ক সংহিতাজ্ঞানবদ্বাৰা
কথা-কৌশল জনিত পুৰুষাৰ্থসদ্ধি — এই প্ৰকাৰে পৃথক্ পৃথক্
ফল বুজা উচিত ! উক্ত শ্ৰুতিত সংহিতা বোৰৰ, উপাসনাত
প্ৰাপ্য সামূহিক ফলৰ বৰ্ণনা দিলে । এই বেদ-বাণীৰ মৰ্মকথা
উপলব্ধি কৰি ব্ৰহ্ম আৰু বিশ্বাসেৰে সৈতে সংহিতাবোৰৰ
জ্ঞানযুক্ত উপাসনা হলে সেই সেই উক্তফল নিঃসন্দেহে লাভ
কৰিব পাৰিব আৰু ফল-কামনা যাৰ নাই, তেনে নিষ্কাম
লোকবদ্বাৰা উপাসিত হলে চিত্ত-শুদ্ধিক্ৰমে তেওঁ ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ
অধিকাৰী হব ॥১।৩।৬।

॥তৃতীয় অনুবাক সমাপ্ত ॥৩॥

চতুৰ্থ অনুবাক

য়শ্চন্দস্যাম্ৰভো বিশ্বরূপঃ । ছন্দোভ্যোহধ্য-
যতাং সম্ভবুৰ । স মেন্দ্রো মেধয়া স্পৃণোতু । অম্ব-
তস্য দেৱ ধাবণো ভূয়াসম্ । শবীৰং মে বিচৰ্ষণম্ ।

জিহ্বা মে মধুমত্তমা । কৰ্ণাভ্যাং ভূৰি বিশ্ৰৱম্ ।
ব্রহ্মণঃ কোশোহসি মেধয়া পিহিতঃ । শ্ৰুতং মে
গোপায় ॥১॥

যঃ (যি) হৃদসাম্ (বেদসমূহৰ) ঋষতঃ (সৰ্বপ্রাণ), ব্ৰহ্মকণঃ (সৰ্ব-
কণ), অমৃতং (অমৃত স্বৰূপ) ছন্দোভ্যাঃ (বেদতকৈ) অধি সমভূত (অধিক
কপে প্রাপ্তভূত হৈছিল), সঃ (সেই ওঙ্কারকণ) ইন্দ্রঃ (পৰমেশ্বৰে) মা
(মোক) মেধয়া (ধাৰণাবতী বুদ্ধিৰে) স্পৃণোতু সম্পন্ন কৰক) । দেব
হে দেব ! [মই আপোনাৰ রূপাতে] অমৃতস্য ধাৰণঃ (পৰমাত্মাত্মনৰ
ধাৰণাশীল) ভূতাসম্ (হৰ পাৰ্থো যেন) । মে শবোৰম্ (মোৰ দেহ) বিশ্ৰ-
বম্ (স্বাভাৱান হয় যেন) । মে জিহ্বা (মোৰ জিহ্বা) মধুমত্তমা (মধু-
ভাষিণী হয় যেন) । কৰ্ণাভ্যাম্ (কাণদুখনেৰে) ভূৰি বিশ্ৰৱম্ (ভালকৈ
শুনোঁ যেন) । [হে ঐনন্দ !] মেধয়া পিহিতঃ (লৌকিক বুদ্ধিবদ্বাৰা
আচ্ছাদিত তুমি) ব্রহ্মণঃ কোশঃ অসি (পৰমাত্মাৰ নিধিস্বৰূপ) । মে
(মোৰ) শ্ৰুতম্ (শুনি লাভকৰা জ্ঞান) গোপায় (বক্ষা কৰা) ॥১॥

[শ্ৰীভগৱানক সাক্ষং লাভৰ উপযোগী বল-বুদ্ধি প্ৰাপ্তিৰ
উদ্দেশ্যে তেওঁৰ বাচক ওঙ্কাৰৰ জপ উপাসনাৰ প্ৰকাৰ বৰ্ণনা
কৰি কৈছে—] ‘ওম’ এই একাক্ষৰ—বেদত থকা সমুদায়
মন্ত্ৰতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আৰু সৰ্বৰূপ, কিয়নো প্ৰত্যেক মন্ত্ৰৰ আদিতে
‘ওম’ উচ্চাৰণ কৰিব লাগে ; ওঙ্কাৰৰ উচ্চাৰণৰদ্বাৰা হে বেদ-
মন্ত্ৰবোৰে সার্থকতা লাভ কৰে । সমগ্ৰবেদতে পৰিবাণ্ড এই
অমৃতস্বৰূপ ওঙ্কাৰ বেদত কৈ অধিককপে অথবা সমগ্ৰবেদৰে
সাব্যৱহাৰে প্ৰাপ্তভূত হৈছিল । সেই ‘ওম’ এই নামবাচ্য সৰ্বৈ-

স্বৰ্ঘসম্পন্ন পবিত্ৰ পৰমেশ্বৰমোক মেধাৰে অৰ্থাৎ ধাৰণাশীল
বুদ্ধিৰে সমৃদ্ধ কৰক — পৰমাত্মাসম্বন্ধে শুনি আৰু পঢ়ি মই
যি বুজিলোঁ, তাক তুমি যেন ধাৰণা কৰিব পাৰোঁ। হে অয়ংপ্ৰকাশ।
তুমি মোক এই কৃপা কৰা—মই যেন তোমাৰ পৰামৰ্শমতঃপৰ
জ্ঞান-ধাৰণাৰে সমৃদ্ধ হব পাৰোঁ। তোমাৰ সেৱাত তোমাৰ
নিযুক্ত কামত ব্যাপ্ত থাকিবলৈ মই যেন বোগ-ব্যাধিৰ হাত
সাৰি স্বাস্থ্যৱান হৈ থাকোঁ। মোৰ জিভাই যেন অতি মধুৰত
অৰ্থাৎ সুমধুৰ স্বৰে তোমাৰ নাম-গুণ কীৰ্তন কৰাত আৰু
সৰ্বকালে জীৱমাত্ৰতে অৱস্থিত তোমাক মো-মিঠা কথাৰে
আদৰ-আপ্যায়ন কৰাত তৃপ্তি পায়। কাণতখনেৰে যেন
নিঃসৃত বহুত-বহুত সজ কথা, সজ উপদেশ আৰু তোমাৰ পৰম
মঙ্গল গুণ-গানকে মই শুনি থাকিবলৈ পাওঁ। হে ঈশ্বৰ! তুমি
তো ভগৱন্তৰ ভঁৰাল অৰ্থাৎ তোমাতেই ভগৱন্ত ভৰি আছে
(নাম আৰু নামীৰ ভিন্নতা নাই কাৰণে নাম প্ৰণৱত নামী
ভগৱান পূৰ্ণ ভাবে আছে।)। কিন্তু মানুহৰ লৌকিকবুদ্ধিৰ
তৰ্কজালেৰে আৱৰি বথা কাৰণে তুমি জ্ঞান গোচৰ নোহোৱা-
কৈ থাকা [যিটো ব্ৰহ্ম নহাে তৰ্কগোচৰ। নপাৱে স্বপ্নে মনে ওচৰ।।
কীৰ্তন]। তুমি মোক এইকৃপা কৰা — শাস্ত্ৰমুখে আৰু
গুৰুমুখে মই যি উপদেশ শুনিলোঁ, তাক যেন তুমি বক্ষা কৰা,
তাক সুৱৰি সুৱৰিয়েই যেন জীৱন বথখন চালনা কৰিব
পাৰোঁ। ॥১৪১॥

আব্রহন্তী ব্রিতস্থানা কুৰ্বাণাচৌবমাশ্বনঃ । বাসাসি
সি মম গারশ্চ । অন্নপানে চ সরদা । ততো মে
শ্রিয়মাবহ । লোমশাং পশুভিঃ সহ স্বাহা । অ। মা-
য়ন্ত ব্রহ্মচাৰিণঃ স্বাহা । বিমায়ন্ত ব্রহ্মচাৰিণঃ স্বাহা ।
প্রমায়ন্ত ব্রহ্মচাৰিণঃ স্বাহা । দমায়ন্ত ব্রহ্মচাৰিণঃ
স্বাহা । শমায়ন্ত ব্রহ্মচাৰিণঃ স্বাহা ॥২॥

ততঃ (তাৰ বাচৰে) মম আশ্বনঃ (মোৰ 'নগ্নৰ কাৰণে)
অচৌবম্ (অচিবেই) বাসাসি (বহুত কাপোৰ) চ (আৰু) গারঃ
(গৰুৰিলাক) চ (আৰু) অন্নপানে (খাদ্য আৰু পানীয় বস্তু) সরদা
(সদায়) আব্রহন্তী (আনয়নকাৰিণী) 'ব্রিতস্থানা (বিস্তাৰকাৰী)
কুৰ্বাণা (সম্পাদনকাৰিণী) [যি শ্ৰী, লক্ষ্মী] লোমশাম্ (নোমাল পশু
আৰু) পশুভিঃ সহ (আনান্য পশুবোৰৰ সৈতে) শ্ৰিয়ম্ (মেই শ্ৰীক)
মে (মোৰ কাৰণে) আব্রহ স্বাহা (আনা—এই উদ্দেশ্যে তেঁমক এই
আহুতি দিলোঁ) । ব্রহ্মচাৰিণঃ (ব্রহ্মচাৰীসকল) মা (মোৰ ওচৰলৈ)
আয়ন্ত (আহক) স্বাহা (এই উদ্দেশ্যে আহুতি দিলোঁ) । ব্রহ্মচাৰিণঃ
(আগত ব্রহ্মচাৰীসকল) বিমায়ন্ত স্বাহা (কপটাচাৰ পূৰ্ণ হওক এই
উদ্দেশ্যে আহুতি দিলোঁ) । ব্রহ্মচাৰিণঃ প্রমায়ন্ত স্বাহা (ব্রহ্মচাৰীসকল
প্রামাণিক জ্ঞানগ্ৰহণকাৰী হওক — স্বাহা) । ব্রহ্মচাৰিণঃ দমায়ন্ত
স্বাহা (ব্রহ্মচাৰীসকল ইন্দ্ৰিয় সংযমী হওক স্বাহা) ব্রহ্মচাৰিণঃ শমায়ন্ত
স্বাহা (ব্রহ্মচাৰীসকল মন সংযমী হওক—স্বাহা) ॥২॥

[ব্রহ্মবিদ্যা বা পৰমেশ্বৰৰ তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰিবলৈ সত্ব-
শুদ্ধিৰ প্ৰয়োজন, সত্বশুদ্ধিৰ কাৰণে যজ্ঞাদি কৰ্মানুষ্ঠানৰ আৰ-

শ্যক, ধন নহলে যজ্ঞাদিৰ সম্ভৱ নহয় ; গতিকে ধন-সম্পদৰ সাধ-
নো পৰম্পৰাক্ৰমে ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ সহায়ক । ধনবদ্ধাৰা পুণ্যকৰ্ম,
বিহিত পুণ্যকৰ্মবদ্ধাৰা পাপক্ষয় আৰু পাপক্ষয় হলে
ব্ৰহ্মবিদ্যা প্ৰকাশিত হয় (গীতা ৭। ৮) । এইকাৰণে জ্ঞী-
(সম্পদ) কামীৰ ধন-ঐৰ্ষ্যাপ্ৰাপ্তিৰ কাৰণে ভগৱন্তক প্ৰাৰ্থনা
জনাই অগ্নিত আহুতি দিয়াৰ বীজি বৰ্ণাইছে । ‘অগ্নিৰৈ’
দেৱানাং মুখম্’ (অগ্নি সমস্ত দেৱতাৰ মুখস্বৰূপ) এই ঋতি
অনুসাৰে সমস্ত দেৱতাবেই উদ্দেশ্য অগ্নিত আহুতি প্ৰদান
হয় । আকৌ ‘স্ব হা দেৱহাৰ্দ্দিনে’ (দেৱতাৰ উদ্দেশ্য হবনীয়
দ্রব্য অপৰ্ণ কৰোঁতে ‘স্বাহা’ (দিয়া হৈছে) উচ্চৰণ কৰি দিব
লাগে) । এতেকে মন্ত্ৰত প্ৰয়োগ হোৱা স্বাহা শব্দবোৰৰ অৰ্থ
দিলেঁ বা দিছেঁ ।]

এই মন্ত্ৰৰ প্ৰাৰ্থনাৰ ভাব হল হে অগ্নিকপ পৰমেশ্বৰ !
পূৰ্বমন্ত্ৰত জনোৱা প্ৰাৰ্থনাৰ উপৰিও অচিন্ত্যৰে তোমাৰ
সেৱাত লাগি থাকিবলৈ আৱশ্যকীয় কাপোৰ কানি, গৰু-গাই
আৰু খোৱা-পিয়াৰ সম্ভাৱবোধ যি সদা সৰ্বদা বহন কৰে,
বুদ্ধিকৰে আৰু নানাপ্ৰকাৰে যোগান ধৰে, সেই জীৱ-সম্পদৰ
অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱীক নোৰ্মালপণ্ডবোৰ আৰু অন্যান্য পণ্ড-
সমৰ্থতে অধিলেহে মোৰ কাৰণে লৈ আনা, তাৰ উদ্দেশ্যে
‘স্বাহা’ এই আহুতি তোমাত অপৰ্ণ কৰিলেঁ । আৰু
মোৰ এনে সাধৰ্থ্য হওক— ব্ৰহ্মচাৰী শিষ্যসকল বাঙে মোৰ

ওচৰলৈ শিক্ষাৰ কাৰণে আহে, তাৰ কাৰণে এই আছতি
 দিলেঁ।। আগন্তুক ব্রহ্মচাৰীসকল যেন কপটাচাৰণ্য হওক
 সেই উদ্দেশ্যে এই আছতি দিলেঁ।। ব্রহ্মচাৰীসকল যেন
 অমানুষিক জ্ঞানগ্ৰাহী হওক — সেই উদ্দেশ্যে এই আছতি
 দিলেঁ।। ব্রহ্মচাৰীসকল যেন ইন্দ্রিয়সংযমী হওক —সেই
 উদ্দেশ্যে এই আছতি দিলেঁ।। ব্রহ্মচাৰীসকল যেন মনক
 বশীভূত কৰি শাস্ত্ৰচিন্তা হওক—এই উদ্দেশ্যে এই আছতি
 তোমাত অৰ্পণ কৰিলো। ॥১।৪।২॥

য়শো জনেহসানি স্বাহা। জ্যেয়ান্ বসাসোহ
 সানি স্বাহা। তং ত্বা ভগ প্রৱিশানি স্বাহা।
 স মা ভগ প্রৱিশ স্বাহা। তান্মন্ সহস্রপাথে নি
 ভগাহং ত্বয়ি যুজে স্বাহা। যথাপঃ প্রৱতা যন্তি
 যুধা মাসা অহঙ্কবন্। এরং মাং ব্রহ্মচাৰিণো
 ধাতবায়ন্ত সৰতঃ স্বাহা। প্রতিৱেশোহসি প্র মা
 ভাহি প্র মা পদ্যস্ব ॥৩॥

জনে (জনসমাজত) যশঃ (যশস্বী) অসানি (হওঁ যেন) স্বাহা।
 জ্যেয়সঃ (ধনীবদসমাজত) জ্যেয়ান্ অসানি (অধিক ধনী হওঁ যেন) স্বাহা।
 তগ (হে ভগৱান্!) তম্ ত্বা (সেই সৰ্বকণ তোমাত) প্রতিৱশানি (মই
 যেন প্রতিষ্ট হওঁ) স্বাহা। তগ (হে ভগৱান্!) স্য (সেই) ত্বয়ি বা
 প্রতিশ (সোত প্রতিষ্ট হোৱা) স্বাহা। তগ (হে ভগৱান্!) তান্মন্
 সহস্রপাথে (সেই হেজাৰ-হেজাৰ পাণ্যযুক্ত) ত্বয়ি (তোমাত) নিবিষ্টচিন্তা,

ধাকি' অগ্নি নিম্নে (মই যেন শুদ্ধ হওঁ) স্বাহা । যথা (যেনেকৈ) আগ্নী
(নৈ আদিৰ পানীবোৰ) প্ৰবতা (জন্মনিম্ন ঠায়েদি বৈ) যন্তি (সাগৰ
আদিলৈ যায়), যথা (যেনেকৈ) মাসাঃ (মাহবোৰ) অহৰ্জবম্ (দিনবোৰ
জোঁপ কৰা বছৰত অন্তৰ্ভুক্ত হৈ যায়), এৱম্ (এইদৰে) ধাতঃ (হে
বিধাতা ।) ব্ৰহ্মচাৰিণঃ (ব্ৰহ্মচাৰীসকল) সৰ্বতঃ (সকলোফ লবপৰা)
মাম্ আয়ন্ত (মোৰ ওচৰলৈ আহক যেন) স্বাহা । প্ৰতিশ্বেদঃ অসি (তুমি
সকলোৰে বিশ্ৰামস্থান), সা (মোৰ সমীপত) প্ৰভাহি (প্ৰকাশ হোৱা);
যা অপদাশ্ব (মোক পোৱা, মোক তুমিমুখ কৰি লোৱা) ॥৩॥

[ঐহিক আৰু পাৰলৌকিক সৰ্ব-বাসনাৰে এই মন্ত্ৰ-
হুতিবোৰ অগ্নিত অৰ্পণ কৰিব ।] মন্ত্ৰবোৰৰ ভাব এই যে,
(১) মই যেন জনসমাজত যশস্বী হওঁ—বুখ্যাতি বটনা কৰিবলগা
কোনো আচৰণ যাতে মোৰদ্বাৰা নহয় । (২) ধনীলোকসকলৰ
ভিতৰতো মই যেন অধিক ধনী হওঁ — ধনৰ অভাৱত যাতে
সাংসাৰিক, তোমাৰ নিয়ন্ত্ৰিত কৰ্মবোৰত পিছতহকিব লগা নহয়
আৰু ধনীসকলে মোক যাতে অপদাৰ্থ বুলি অভিহিত কৰিব
লগা নহয় । (৩) হে ভগৱান ! সৰ্বৰূপ তোমাত মই যেন
প্ৰশ্বেদ লাভ কৰোঁ । (৪) হে ভগৱান ! দিব্যস্বৰূপ তুমি মোত
প্ৰবিষ্ট হোৱা, তোমাৰ দিব্যপ্ৰভাবে মোৰ অন্তঃকৰণ যেন উদ্ভা-
সিত কৰা । (৫) ছেজাৰ-ছেজাৰ শাখা-প্ৰশাখাৰে বিশ্বব্যাপ্ত
হোৱাত মোৰ ধ্যান-ধাৰণা সন্নিবেশ কৰি মই যেন বিস্তৃত
স্থান হওঁ । (৬) যেনেকৈ সকলোবোৰ পানীৰ ধাৰ চাপৰ
ঠাইৰ কালেদি ধৈ গৈ সাগৰত মিলি যায়, যেনেকৈ দিনবোৰ

.....

সামবিলোৱা মাহবোৰ বছৰত অন্তৰ্ভুক্ত হৈ যায়, সেইদৰে হৈ
 বিধাতা — বিবিধ িধানেৰে বিশ্বৰ নিয়ন্ত্ৰণকাৰী ভগবান্ ! মোৰ
 ওচৰলৈ যেন সকলো দিশৰপৰা ব্ৰহ্মাচৰী শিষ্যসকল আহক —
 মই যেন তেওঁলোকক উপযুক্ত শিক্ষা-দীক্ষাৰে কল্যাণ-পথৰ
 সন্ধান দি তোমাৰ নিৰ্দেশ পালন কৰিব পাৰোঁ। (৭) হে
 বিশ্বাত্মা ভগবান্ ! তুমি ই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ বিজ্ঞামহান— পৰম
 আশ্ৰয়। সেই তুমি মোৰ ওচৰত আশ্বশাসকৰূপে মোক
 তোমাৰ কৰি লোৱা, মই যেন তুমি-মৰ হৈ যাওঁ। এই সাত
 আহুতি দানৰ প্ৰতিয়ে উপদেশ দিলে। এই পৰম সুন্দৰ
 জীৱনৰ আদ্যশ্যকীয় প্ৰাৰ্থনাবোৰৰ যাৰ যি বাঞ্ছা, সেইমতে
 তেওঁৰ সেৱা পূজা ত্যাগৰ ভাৱেৰে ভাৱিত হৈ আগবঢ়াই মাগুহ
 কৃতকৃত্য হৈ চলি আছে ॥ ১।৪.৩ ॥

॥ চতুৰ্থ অঙ্কৰাক সমাপ্ত ॥

পঞ্চম অনুবাক

ভূভূবঃ সূৰ্য্যবিত হা এতাস্তি। ব্যাহতমঃ ।
 তাসাম্ হ স্মৈতাং চতুৰ্থীং মাহাচমস্যঃ প্রৱেন্নয়তে
 মহ ইতি । তদ্বাক্স । স আত্মা । অজানান্যা দেৱতাঃ ।
 ভূবিত হা অয়ং লোকঃ । ভূৱ ইত্যন্তৰিক্ষম্ ।
 সূৰ্য্যবিত্যসৌ লোকঃ । মহ ইত্যাদিত্যঃ । আদি-
 ত্যেন স্বাৱ সৱে লোকা মহীয়ন্তে ॥ ১ ॥

ভূঃ ভুবঃ স্বঃ ইতি (ভূঃ ভুবঃ স্বঃ এই) বৈ (প্রসিদ্ধ) এতাস্তিঃ
 ব্যাহতমঃ (তিনি বা হুতি [বি-আ-হুতি - যি বিশেষভাবে সৰ্বপ্রকাৰে
 অতীষ্ট বস্তু আহৰণ কৰি দিছে, বা বিশেষ ভাৱে অনিষ্টাদি হৰণ
 কৰে] । তাসাম্ উ (সেইতিনি অশ্কেই) চতুৰ্থীম্ (চতুৰ্থ ব্যাহতি)
 মহঃ ইতি হ (মহঃ এই নামে প্রসিদ্ধ); এতাম্ (এই ব্যাহতিক) মাহাচ-
 মস্যঃ (মহ চমসৰ পুত্ৰই) প্রৱেন্নয়তে স্ম (প্রথমেই জানি ছল) । তং
 (সেই চতুৰ্থী ব্যাহতি) ব্রহ্ম (ব্রহ্মৰূপে ভাৱনীয়) । সঃ আত্মা (উক্ত মহঃ
 বা হুতিসমূহৰ আত্মা); অন্যাঃ দেৱতাঃ (অন্য দেৱতাসকল) অজানি
 (বিভিন্ন অজ্ঞৰূপ) । ভূঃ ইতি বৈ (ভূঃ এই ব্যাহতিয়েই) অয়ম লোকঃ
 (এই পৃথিবীলোক) ভূবঃ ইতি অন্তৰিক্ষম্ (ভুবঃ এই ব্যাহতি অন্তৰিক্স-
 লোক), স্বঃ ইতি অসৌ লোকঃ (স্বঃ এই ব্যাহতি প্রসিদ্ধ স্বলোক) ।
 মহঃ ইতি (মহঃ এই ব্যাহতি) আদিত্যঃ (সূৰ্য), আদিত্যেন স্বাৱ (সূৰ্য
 বেইআৰা) সৱেলোকা (সমস্তলোক) মহীয়ন্তে (মহিমাযিত হয়) । ১।

ভঃ ভূঃ স্বঃ — এই তিনি সুপ্রসিদ্ধ ব্যাহতি । ইয়াৰ উপৰিও ‘মহঃ’ নামে যি প্ৰসিদ্ধ চতুৰ্থ ব্যাহতি, তাৰ বহুসংখ্যক মহাচমসৰ পুত্ৰই সৰ্বপ্ৰথমে জানিছিল * । এই চাৰি ব্যাহতিৰ ভিতৰত ‘মহঃ’ ব্যাহতিই ব্ৰহ্মৰূপে ভাবনা কৰিব লাগে, কিয়নো ব্ৰহ্মও মহৎ আৰু ব্যাহতিও মহঃ । আৰু এই মহঃ-ব্যাহতি শব্দৰ মধ্যবৰ্তী আত্মা, অৰ্থাৎ আত্মা যেনেকৈ সৰ্বব্যাপক, সেইদৰে মহঃ ব্যাহতিয়ে প্ৰথম তিনি ব্যাহতি ব্যাপি আছে । আকৌ ব্ৰহ্ম সৰ্বাৰো আত্মা, সৰ্বৰূপ আৰু অন্য দেৱতাসমূহ তেওঁৰ অঙ্গ [এই কাৰণে এই ব্যাহতিবদ্ধাৰ বা আন কোনো মন্ত্ৰবদ্ধাৰ যি কোনো দেৱতাকেই পূজা কৰা নহওক সি সেই সৰ্বৰূপ পৰমেশ্বৰেই উপাসনা বুলি বুজিব লাগে । অঙ্গৰ উপাসনাবদ্ধাৰ অঙ্গীৰেই উপাসনা হয়—এই কথা পাহৰা উচিত নহয় । সেই কাৰণেই এই ঋতিয়ে স্পষ্টকৈয়ে কলে যে, অন্য সমস্ত দেৱতাই বিখ্যাত পৰমেশ্বৰেই অঙ্গ বা অৱয়ৱ । আকৌ ‘একং সদ্ বিপ্ৰা বহুধা ৰূদন্তি’ ‘একং

* ভঃ, ভূঃ, স্বঃ, মহঃ, জন, তপঃ আৰু সত্য এই সপ্তলোকৰ পৰিণামক বীজৰূপ এই সাত ব্ৰহ্মক ব্যাহতি বোলা হয় । তাৰে প্ৰথম তিনিক মহাব্যাহতি বোলে । এই সাতৰ মধ্যবৰ্তী চতুৰ্থ ব্যাহতি ব্ৰহ্মক ব্ৰহ্মৰূপে ভাবনা কৰা বিষয়ে ইয়াত উপদেশ দিয়া হৈছে । আৰু জানিবলগীয়া যে, ব্ৰহ্মসমূহৰ একোজন ব্ৰহ্মৰূপেই বিধি থাকে । যিহেতু প্ৰয়োগত সেই বিধি স্মৰণ কৰা হয় ।

সন্তো বহুধা কল্পয়ন্তি' ইত্যাদি অনেক শ্ৰুতিয়ে এক অধ্বিতীয়
পৰমেশ্বৰেই বহু নাম কপত অভিযুক্ত দেবভাৱণে কল্পিত হয়
বুলি কৈছে। গতিকে কোনোৱেই অন্য দেৱতাৰ উপাসক
নহয়, পক্ষা, প্ৰণালী বেলেগ হলেও অধ্বিতীয় ভগৱন্তৰেই
উপাসক, একে ভাগৱত ধৰ্মী।]

ব্যাখ্যতি বিলাকত এই প্ৰকাৰে লোকচিন্তা কৰা আৱশ্যক—
ভুঃ হ'ল এই পৃথিবীলোক, ভূৰঃ অমৃতবিকলোক আৰু স্বঃ
প্ৰসিদ্ধ স্বৰ্গলোক। আৰু মহঃ এই তিনিওলোকৰ প্ৰকাশক সূৰ্য;
কিয়নো সূৰ্যৰদ্বাৰাই হে সমস্তলোক স্ব স্ব—মহিমাত প্ৰতিষ্ঠিত
থাকে। ভাৱ এই যে, ভুঃ, ভূবঃ, স্বঃ এই তিনি ব্যাখ্যতিৰ বাচ্য
ত্ৰৈলোক্যই পৰমেশ্বৰৰ অঙ্গ অৰ্থাৎ তেওঁৰ বিৰাট বপু—সুৰ্য
ব্ৰহ্মাণ্ডক বজায় আৰু 'মহঃ' এই চতুৰ্থ ব্যাখ্যতি সেই বিৰাট
শৰীৰৰ প্ৰকাশক তাৰ আত্মান্বৰূপ পৰমেশ্বৰৰ বোধক। 'মহঃ'
ইয়াক সূৰ্য বুলি কোৱা হ'ল, সূৰ্যৰো তেো আত্মা পৰমেশ্বৰেই,
সূৰ্যৰ কপত তেঁৱেই সৰ্বলোক প্ৰকাশিত কৰে। এইকাৰণে
ইয়াক সূৰ্যক উপলক্ষণৰূপে লৈ এই বিৰাট ব্ৰহ্মাণ্ডক প্ৰকাশ
কৰোঁতা তাৰ আত্মান্বৰূপ পৰমেশ্বৰৰে উপাসনাক লক্ষ্য কৰা
হৈছে।] ॥১।৫।১॥

ভূৰিতি রা অগ্নিঃ। ভূৰ ইতি বায়ুঃ। সূৰ্যৰিত্যা-
দিত্যঃ। মহ ইতি চন্দ্ৰমাঃ। চন্দ্ৰমসা ৱাৱ সৱাণি
জ্যোতীৰ্ণি মহীয়ন্তে। ভূৰিতি রা ঋচঃ। ভূৰ
ইতি সামানি। সূৰ্যৰিতি যজুৰ্ণি। মহ ইতি
ব্ৰহ্ম। ব্ৰহ্মাণা ৱাৱ সৱে' বেদাঃ মহীয়ন্তে ॥২॥

ভূঃ ইতি বৈ (ভূঃ এই ব্যাহতি) অগ্নিঃ (অগ্নি দেবতা)
 ভুবঃ ইতি বায়ু (ভুবঃ বায়ু দেবতা) সূৰ্যঃ ইতি অদিত্যঃ (স্বঃ
 আদিত্য দেবতা) মহঃ ইতি চন্দ্রমাঃ (মহঃ চন্দ্রদেবতা)। চন্দ্রমসা
 স্বাব (চন্দ্রবেইদ্বাৰা) সৰ্বাপি জ্যোতিংষি (সকলোবোৰ জ্যোতিষ্ক)
 মহীয়ন্তে (মহিমাম্বিত হয়)। ভূঃ ইতি বৈ (ভূঃ এই ব্যাহতি)
 ঋতঃ (ঋকবেদ), ভুবঃ ইতি সামানি (ভুবঃ সামবেদ) সূৰ্যঃ ইতি
 যজুংষি (স্বঃ যজুৰ্বেদ) মহঃ ইতি ব্রহ্ম [মহঃ এই ব্যাহতি ব্রহ্ম]
 ব্রহ্মণা স্বাব (ব্রহ্মবেইদ্বাৰা) নবো বেদাঃ (সকলো বেদ) মহীয়ন্তে
 (মহিমাম্বিত হয়) ॥

জ্যোতিষ্কমণ্ডলীত ব্যাহতিবদ্ধাৰা পৰামশ্বৰৰ উপাসনাৰ
 প্ৰকাৰ বৰ্ণাইছে — 'ভূঃ' এই ব্যাহতি অগ্নি দেবতা। অগ্নি
 বাক্-ইন্দ্রিয়ৰ অধিষ্ঠাতৃদেবতাকারণে বাক্-ইন্দ্রিয়ই প্ৰত্যেক
 বিষয় ব্যক্ত কৰি প্ৰকাশ কৰে; গতিকে বাক্যত প্ৰকাশিত
 জ্যোতিষ্কৰূপ অগ্নি এই 'ভূঃ'ব্যাহতি। 'ভুবঃ' এই ব্যাহতি
 বায়ু-দেবতা। স্পৰ্শেইন্দ্রিয়ৰ অধিষ্ঠাতৃদেবতা বায়ুৰ কাৰণে স্পৰ্শ
 ইন্দ্রিয়ৰ স্পৰ্শস্থ প্ৰকাশ পায়, এই কাৰণে স্পৰ্শৰ প্ৰকাশক-
 জ্যোতি বায়ুদেব এই 'ভুবঃ'ব্যাহতি। 'স্বঃ'ব্যাহতি সূৰ্য।
 সূৰ্যদেব চক্ষু-ইন্দ্রিয়ৰ অধিষ্ঠাতৃদেবতা হোৱা কাৰণে চক্ষু-
 ইন্দ্রিয়ই জ্যোতিষ্কৰূপে ৰূপ প্ৰকাশ কৰে; এইকাৰণে চক্ষুত
 প্ৰকাশ হোৱা জ্যোতিষ্কৰূপ সূৰ্য্য এই 'স্বঃ' ব্যাহতি।
 চতুৰ্থ ব্যাহতি মহঃ চন্দ্র। চন্দ্র মনৰ অধিষ্ঠাতৃদেবতা; চন্দ্রৰ
 জ্যোতিত মন জ্যোতিৰ্ময় হৈ ইন্দ্রিয়বিলাকৰ গ্ৰহণীয় বিষয়-
 বোৰত প্ৰকাশ (পোহৰ) পেলায়; অৰ্থাৎ মনে পোহৰ নেদে-

ধ্বণালে ইন্দ্রিয়বোৰে সিহঁতৰ বিষয়বোৰ নেদেখে। এই কাৰণে মনক প্ৰকাশ কৰা, জ্যোতিকমণ্ডলীৰ প্ৰধান চন্দ্ৰ ‘মহঃ’ ব্যাহতি। কিয়নো চন্দ্ৰবদ্বাৰা অৰ্থাৎ চন্দ্ৰাধিষ্ঠিত মনৰদ্বাৰা হে সমস্ত জ্যোতিৰূপ ইন্দ্রিয়বোৰে স্ব স্ব বিষয় প্ৰকাশ কৰি মহিমায়িত হয়। নহলে—মনৰ সহযোগ নাথাকিলে সিহঁতৰ মহিমা—কাৰ্য্যক্ষমতা একো নাথাকে। [“য তক ইন্দ্রিয়গণ মনৰ অধীন। মনবেসে আজ্ঞা পালি থাকে বাতি-দিন” ॥ অনাদি পাতন।]

এই প্ৰকাৰেই ব্যাহতিবোৰৰ বেদবিষয়তা বুজাইছে— ‘ভূ’ এই ব্যাহতি ঋকবেদ, হেনেকৈ ‘ভূরঃ’ সামবেদ, ‘স্বঃ’ যজুৰ্বেদ আৰু ‘মহঃ’ ত্ৰক্ষ; কাৰণ ত্ৰক্ষৰ মহিমা ব্যাখ্যানৰদ্বাৰাই হে সকলো বেদ মহিমামণ্ডিত হ'ল। [ভাৱ এই যে, ব্যাহতি ত্ৰৈতয়ৰূপে কথিত বেদত্ৰয়ত বৰ্ণিত যাতেই জ্ঞান পৰব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰৰপৰাই আবিভূত আৰু পৰিব্যাপ্ত তথা ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ এই চতুৰ্গসিদ্ধিৰূপ ব্ৰহ্মবহুস্ত ব্যাখ্যাত হৈছে। এই প্ৰকাৰে ত্ৰক্ষৰ মহিমা সৃষ্টি-পাতনিৰেপৰা জাগতিক বাৰতীয় বিষয়ৰ উদঘোষণাৰদ্বাৰা বেদসকল অমহিমাত সুপ্ৰতিষ্ঠিত হ'ল। এই প্ৰকাৰেই ব্যাহতিক বেদৰূপে জানি উপাসনা কৰা অৱশ্যক] ১।৫।২।

ভূৰিতি রৈ প্ৰানঃ। ভূর ইত্যপানঃ। সূরবিতি
র্যানঃ। মহ ইত্যন্নম্। অন্নেন দ্বার সৰে' প্ৰাণা মহৌ-
য়ন্তে। তা দা এতাস্ততশ্চতুৰ্ধা। চতশ্চতশ্চো

ব্যাহৃতয়ঃ। তা য়ো রেদ। স রেদ ব্রহ্ম। সরে'হস্মৈ
দেৱা বলিমাৱহন্তি ॥৩॥

ভূঃ ইতি বৈ প্রাণঃ ভূঃ এই ব্যাহতিপ্রাণ, ভুরঃ
ইতি অপানঃ, সুরঃ [স্বঃ] ইতি ব্যানঃ, মহঃ ইতি অগ্নম্ অগ্নেন
ৱার (অগ্নবেইদ্বাৰা সরে' প্রাণাঃ মহীয়ন্তে। তা এতাঃ বৈ
চতুশ্ৰঃ (সেই এই চাৰি ব্যাহতি) চতুৰ্ধা (চাৰি প্ৰকাৰ হ'ল ;
চতুশ্ৰঃ চতুশ্ৰঃ (প্ৰত্যেকে চাৰি চাৰি ভেদযুক্ত হৈ মুঠ ষোল)
ব্যাহৃতয়ঃ (ব্যাহতি হ'ল)। তাঃ (সেইসকলক যঃ বেদ (যি
জানে) সঃ (তেওঁ) ব্রহ্ম (ব্রহ্মক) রেদ (জানে)। অস্মৈ (এই
ব্রহ্ম জানীলৈ সরে' দেৱাঃ (সকলো দেৱতাই) বলিম্ উপ-
হাৰ) আৱহন্তি (বৈ জানে) ॥৩॥

ব্যাহতিৰদ্বাৰা প্ৰাণৰ উপাসনাৰ প্ৰকাৰ এনেকুৱা —
'ভূঃ' এই ব্যাহতি প্ৰাণ, ভুরঃ অপান, 'স্বঃ' ব্যান। জঃ
ব্যাপী সমস্ত প্ৰাণেই উক্ত তিনি ব্যাহতি ৰূপে বুদ্ধিব লাগে।
চতুৰ্থ ব্যাহতি 'মহঃ' অগ্নি। কিয়নো সমস্ত প্ৰাণৰ পোষণ, পৰি-
ৱৰ্তন আদি মহিমাৱশি অনৱদ্বাৰাই হৈ হয়। এইকাৰণে
প্ৰাণৰ নিয়ন্তা পৰমেশ্বৰ অগ্নকপে উপাস্য।

এইদৰে উক্ত চাৰি ব্যাহতিৰ প্ৰত্যেকৰে চাৰিপ্ৰকাৰে
ভেদ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা উপাসনাৰ ৰীতি বুজোৱা হ'ল। চাৰি
প্ৰকাৰে প্ৰযুক্ত এই চাৰি ব্যাহতিৰ উপাসনাৰ ভেদ যি জানে
আৰু জানি সেই অনুযায়ী পৰমেশ্বৰৰ উপাসনা কৰে,
তেওঁ ব্রহ্মবহস্ত জ্ঞানিবলৈ সমৰ্থ হয় আৰু সেই ব্রহ্মজ্ঞানীৰ

কাৰণে সকলো দেৱতাই তেওঁৰ আৱশ্যকীয় যাৱতীয় ভোগ্য
বস্তুৰ যোগান ৰোগায় (গীতা ৩১১) ।

[পূৰ্ববৰ্ণিত চাৰি ব্যাহৃতিৰ চাৰিভেদ চমুকৈ প্ৰত্যেকৰে
এনে — ভূঃ = পৃথিৱী, অগ্নি, ঝৰকবেদ আৰু প্ৰাণ; ভূৱঃ =
অন্তৰিক্ষ. বায়ু, সামবেদ আৰু অপান; স্বঃ = স্বৰ্গ, সূৰ্য,
যজুৰবেদ আৰু ঐশ্ব্যান ; মহঃ = আদিত্য, চন্দ্ৰ, ব্ৰহ্ম আৰু অম্ব ।
(৪ × ৪ = ১৬) (ছান্দোগ্য ৪।৫-৮) । এই ৰোল প্ৰকাৰ ভেদ-
যুক্ত ব্যাহৃতি উপাসনাৰ উপদেশদ্বাৰা উপনিষদ্বুক্ত বোদ্ধশ
কলাবিশিষ্ট পৰমপুৰুষেই উপাস্যৰূপে প্ৰতিপন্ন হ'ল] ১।৫।৩

পঞ্চম অনুৰাক সমাপ্ত

ষষ্ঠ অনুবাক

স য এষোহন্তুহৃদয় আকাশঃ তস্মিন্নয়ং
পুরুষো মনোময়ঃ অমৃতো হিৰণ্ময়ঃ ॥১॥

স: এষ: (যি এই) অন্ত:হৃদয়ে (হৃদয়ৰ মাজত) আকাশ:
(অবকাশ), তস্মিন্ (সেই অবকাশত) স: (সেই পূৰ্বোক্ত) মনোময়:
(জ্ঞানগম্য) অমৃত: (অবিনাশী) হিৰণ্ময়: (জ্যোতি: স্বৰূপ) অমৃ
পুরুষ: (এই জগৎ পৰিপূৰক পৰমেশ্বৰ বিৰাজমান আছে) ॥১॥

[পূৰ্ব অনুবাকত মহঃ ব্যাহৃতিক আত্মা • বুলি- ব্রহ্ম বুলি
কলে। আকৌ মহঃ ব্যাহৃতিকপ ব্রহ্ম মনৰ অধিষ্ঠাতা
চন্দ্রকপে ইন্দ্রিয়াধিষ্ঠ দেৱবৃন্দৰ প্ৰকাশক অৰ্থাৎ এই মনোময়
অন্তৰ্যামীৰদ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত ইন্দ্রিয়বোৰৰ সহযোগত প্ৰাণীৰ
প্ৰাণযাত্ৰা পৰিচালিত হয় বুলি বুজালে। এতিয়া
এই অনুবাকত সেই অন্তৰ্যামী পুরুষৰ ক'ত উপলব্ধি হয়
এই কথাৰে প্ৰথমতে কৈছে]— হৃদয়ৰ মাজত যি অকন
অজুৰ্দ্ধপৰিমাণ আকাশ আছে তাতেই সেই মনোময় অৰ্থাৎ
বিশুদ্ধজ্ঞানগম্য অবিনাশী, জ্যোতি:স্বৰূপ অন্তৰ্যামী পুরুষ
(যি পুরুষ পৰিপূৰ্ণৰূপে সমগ্ৰ জগৎব্যাপ্ত) বিৰাজমান আছে।
তাতেই তেওঁৰ সাক্ষাৎকাৰ মিলে, দূৰ-দূৰান্তৰত বিচাৰি
যাব নীলাগে ॥১৬।১

অন্তৰ্বেণ তালুকে । য় এষ স্তন ইৱাবলম্বতে ।
সেন্দ্ৰয়োনি : । যত্রাসৌ কেশান্তে ৱিৱৰ্ত্ততে ।
ৱ্যপোহ শাৰ্ষক-পালে । ভূৱিত্যগ্নৌ প্ৰাৰ্থিতষ্ঠাত ।
ভূৱ ইতি ৱায়ৌ । সূৱাৱিত্যাদিত্যে । মহ ইতি
ব্ৰহ্মণি ॥২।

অন্তৰ্বেণ তালুকে (হুই তালুৰ মাজত) য়ঃ এষঃ স্তনঃ ইৱ
যি এই স্তনৰ দৰে) অবলম্বতে (ওলমি থকাৰে) [তাৰ বাজেদি]
য়ত্র আসৌ কেশান্তঃ (চুলিবোৰৰ মূল ঠাই - ব্ৰহ্মবন্ধু) ৱিৱৰ্ত্ততে
(অৱস্থিত আছে), [তাত] শাৰ্ষকপালে (মূৰৰ খোলা ঢুকাল)
ৱ্যপোহ (বিকল্প কৰি) [ৱিৱিৰ্ত্তা যা] (ৱিনিৰ্গত হোৱা যি সূৰ্য্য
নাড়ী) না (সেই নাড়ী) ইন্দ্ৰয়োনিঃ (ব্ৰহ্মৰ প্ৰাপ্তিৰ দুৱাৰ)
[অন্তিমকালত এই দুৱাৰেদি বাহিৰ হৈ] ভূঃ ইতি অগ্নৌ (ভূঃ এই
বাহুতিৰ বাচ্য অগ্নিত) প্ৰতিষ্ঠিতি (প্ৰতিষ্ঠিত হয়) ভূৱঃ ইতি
ৱায়ৌ (ভূৱঃ এই বাহুতিৰ বাচ্য বায়ুত প্ৰতিষ্ঠিত হয়) সূৱঃ
ইতি আদিত্যে (সূঃ এই বাহুতিৰ বাচ্য সূৰ্য্যত প্ৰতিষ্ঠিত হয়), মহঃ
ইতি ব্ৰহ্মণি (মহঃ বাহুতিৰ বাচ্য ব্ৰহ্মত প্ৰতিষ্ঠিত হয়),

[পূৰ্বপ্ৰেকাৰে অন্তৰ্বেণত ব্ৰহ্মসাক্ষাৎ কৰা মহাপুৰুষৰ
ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ ক্ৰম বৰ্ণনা কৰিছে] মানুহৰ মূখৰ ভিতৰত থকা
হুই তালুৰ মাজত স্তনৰ দৰে ওলমি থকা যি এক মাংস-
খণ্ড আছে তাৰ আগলৈ চুলিবোৰৰ মূল ঠাই [মাজঠাই]
ব্ৰহ্মবন্ধু । তালৈ হৃদয়ৰপৰা বাহিৰ হোৱা সেই ওলোমা
মাংসখণ্ডৰ মাজেদি গৈ মূৰৰ লাওখোলা ঢুকাল ভেদ কৰি

যোহা যি সূৰ্য্যমা নাড়ী, সেই নাড়ী ইন্দ্ৰৰ অৰ্থাৎ পৰমৈশ্বৰ্য্যম-
 স্পন্ন পৰমেশ্বৰৰ ছৰাৰ । অস্তিম কালত সেই মহাপুৰুষ এই
 ছৰাবেদি শৰীৰৰপৰা বাহিৰ হৈ 'ভূঃ' এই নামে অভিহিত
 অগ্নিদেৱতাৰ অধিকাৰত থাকে । তাৰ পাচত 'ভূৱঃ'
 নামে অভিহিত বায়ু দেৱতাৰ অৰ্থাৎ পৃথিৱীৰ পৰা ছা লাক
 পৰ্যন্ত সমস্ত অন্তৰিক্ৰলোকত যাৰ অধিকাৰ, সেই বায়ুৰ
 অধিকাৰে আছে । সেই দেৱতাই 'স্বঃ' নামে অভিহিত
 সূৰ্য্যৰ লোকত উপস্থিত কৰায় গৈ । তাৰপৰা 'মহঃ' নামে
 কথিত ব্ৰহ্মত প্ৰতিষ্ঠিত হৈ যায় । ১।৬।২ ॥

আপ্নোতি স্বৰাজ্যম্ । আপ্নোতি মনসস্পত্তিম্
 যাক্ পতিশ্চক্ষুঃপতিঃ । শ্ৰোত্ৰপতিৰিজ্ঞানপতিঃ । এত-
 দ্ভ্যো ভৱতি ॥৩॥

স্বৰাজ্যম্ (তেওঁ স্বৰাজ) আপ্নোতি (লাভ কৰে) । মনসঃ পত্তিম্
 আপ্নোতি (অন্তঃকৰণৰ স্বামী ব্ৰহ্মক লাভ কৰে); যাক্ পতিঃ (বাক্যৰ
 স্বামী) চক্ষুঃপতিঃ (চকুৰ পতি), শ্ৰোত্ৰপতিঃ (কাণৰ পতি),
 বিজ্ঞান-পতিঃ (যাক' বিশিষ্ট জ্ঞানৰ স্বামী হয়) । ততঃ (পূৰ্বোক্ত
 সাধনাৰ পৰা) এতৎ ভৱতি (এইটোৱে ফল হৈ) ॥৩॥

পূৰ্বপ্ৰকাৰে ব্ৰহ্মলোকত প্ৰাপ্তিৰ মহাপুৰুষ 'স্বৰাট'হয়
 তেওঁৰ ওপৰত প্ৰকৃতিৰ অধিকাৰ নাথাকে নিজেই প্ৰকৃতিৰ
 অধিষ্ঠাতা হৈ যায় কিয়নো তেওঁ অন্তঃকৰণৰ স্বামীক অৰ্থাৎ
 নিখিল চিন্তাৰ বিষয় পৰমাত্মা পুৰুষক লাভ কৰে । এই

ক'বণে তেওঁ বাক্য, চকু, কাণ আদি সমস্ত ইন্দ্রিয়ৰ আৰু জ্ঞান দেৱতাসবৰ স্বামী হৈ যায় আৰু বিশিষ্টজ্ঞানৰ অধিকাৰী হয়। অৰ্থাৎ এই সকলো বোৰ তেওঁৰ অধীন হৈ পৰে। পূৰ্বত কৈ অহা সাধনাৰ ফলত এনে পৰমাৰ্থ লাভ হয়। ১।৬।৩৭

আকাশশব্দীৰং ব্রহ্ম । সত্যায় প্রানাবামং মন-
আনন্দম্ । শান্তিসমৃদ্ধমমৃতম্ । ইতি প্রাচীনয়ো-
গ্যোপাসংস্ব । ৪ ।

ব্রহ্ম আকাশবীৰ্যম্ (ব্রহ্ম আকাশ নিচিনা সূক্ষ্মবীৰ্য) সত্য
আয় (সত্য স্বৰূপ) প্রানাবামং (প্রাণ আদি সমস্ত ইন্দ্রিয়ৰ বিশ্রামস্থান)
মনআনন্দম্ (অন্তঃকৰণৰ আনন্দ) শান্তিসমৃদ্ধম্ (শান্ত আৰু সমৃদ্ধ) অমৃতম্
(অমিশ্রাশী, নিত্য) ইতি (এবম্ৰূপে আনি) প্রাচীনযোগ্য (হে
প্রাচীনযোগ্য) উপাসংস্ব (তুমি তেওঁক আৰাধনা কৰা) ॥৪॥

ব্রহ্মৰ স্বৰূপ কি আৰু ব্রহ্মপ্ৰাপ্তি হলে কি হয়, তাক বুজাইছে। ব্রহ্ম আকাশৰ দৰে সূক্ষ্মদেহী আৰু সৰ্বব্যাপী। তেওঁ একমাত্র 'সৎ', প্ৰাণকে আদি ক'ব সমস্ত ইন্দ্রিয়বৰ্গৰ বিশ্রাম অৰ্থাৎ তেওঁৰ চিন্ময়তাত নিজক বিলীন কৰে, আৰু অন্তঃকৰণৰ আনন্দস্বৰূপ। এনে সৎ, চিৎ, আনন্দস্বৰূপ ব্রহ্ম অৰ্থাৎ শান্তিৰ ভড়াল, সমস্ত ঐশ্বৰ্যেৰে সমৃদ্ধ আৰু পৰমা-মৃতকপে চিৰ বিৰাজমান। এইদৰে পৰব্রহ্ম পৰমেশ্বৰৰ স্বৰূপ বুজাই শ্ৰুতিয়ে উপদেশ দিলে যে, হে প্রাচীন যোগ্য। অৰ্থাৎ প্ৰথমবেপৰা সাধনা-উপাসনা আদিৰে ব্রহ্মপ্ৰাপ্তিৰ যোগ্যতা অৰ্জন কৰা ব্রহ্মজ্ঞানসু সাধক! তুমি উৎকণ্ঠসমৃদ্ধ ব্রহ্মস্বৰূপ জানি তেওঁৰ উপসনাত লাগি যোৱা ॥১.৬।৪॥

॥ ষষ্ঠ অধ্যায়ক সমাপ্ত ॥৬॥

সপ্তম অনুবাক

পৃথিব্যন্তরিক্সং দেৱ্যোর্দিশোহরান্তৰ্ভাদিশঃ । অগ্নি-
বায়ুৰাদিত্যশ্চন্দ্রমা নক্ষত্রাণি । আপ[ণ্ড]বধয়ো বন-
স্পত্যয় আকাশ আত্মা । ইত্যধিভূতম্ । অধ্যা-
ত্মম্ । প্রাণো ব্যানোহপান উদানঃ সমানঃ । চক্ষুঃ
শ্রোত্রং মনো বাক্ ত্বক্ । চৰ্ম মাৎস্ স্নান্নাস্তি
মজ্জা । এতদধিধায় স্বাষবরোচৎ । পাণ্ডুক্তং বা
ইদং সরম্ । পাণ্ডুক্তেনৈব পাণ্ডুক্তং স্প্রাণো-
ত্তীতি ॥১॥

পৃথিবী (ভূলোক) অন্তরিক্সম্ (অন্তরিক্ষালোক) দেৱ্যোঃ
(দেৱলোক) দিশঃ (দিকসমূহ) অরান্তঃ দিশঃ (দিশৰ কোণসমূহ) [এই
পাঁচ—লোব-পঙ্ক্তি] । অগ্নিঃ বায়ুঃ আদিত্যঃ চন্দ্রমাঃ নক্ষত্রাণি
(নক্ষত্ৰসমূহ) [এই পাঁচ জ্যোতি-পঙ্ক্তি বা দেৱত-পঙ্ক্তি] । আপঃ
(পানী), ওষধয়ঃ (ঔষধসমূহ), বনস্পত্যয়ঃ (বনস্পতিসমূহ), আকাশঃ,
আত্মা (অন্নময় স্থূলপৰীৰ) [এই পাঁচ মিলি ভূতপঙ্ক্তি] । ই ত অধি-
ভূতম্ (এই আধিভৌতিকভাবে বৰ্ণনা কৰা হ'ল) । অথ (ইয়াৰ পাছত
অধ্যাত্মম্ (দেহবিষয়ক দৃষ্টিৰে বৰ্ণনা কৰা হব)—প্রাণঃ, ব্যানঃ, অপানঃ
উদানঃ সমানঃ (এই পাঁচ বায়ু প্রাণ-পঙ্ক্তি) । চক্ষুঃ, শ্রোত্রম্, মনঃ,
বাক্, ত্বক্—এই পাঁচ কৰণ বা ইন্দ্রিয়পঙ্ক্তি] । চৰ্ম, মাৎসম্, স্নান্না
(নাড়ী) অস্তি, মজ্জা—[এই পাঁচ ধাতুপঙ্ক্তি], এতৎ (এইপ্রকাৰে)
অধিধায় (পৰিকল্পনা কৰি) স্বাষিঃ অরোচৎ (স্বাষিয়ে অৰণ্যৰে
কৈছিল)—ইদম্ সরম্ বৈ (এই সমস্তই) পাণ্ডুক্তম্ (পঙ্ক্তিৰ পৰী-
কৰণৰ) সমূহ । পাণ্ডুক্তেন এব পাণ্ডুক্তম্ (আধ্যাত্মিক পাণ্ডুক্তে

.....
 বাহ পাণ্ডুৰু আৰু বাহ পাণ্ডুৰেৰে অশ্বায় পাণ্ডুৰু) স্পৃনোতি
 ইতি (পূৰ্ণ কৰে—একাঅকণ লাত কৰে) ১।১।

[এই অনুশাকত আধিভৌতিকৰূপে আৰু আধ্যাত্মিক
 কাৰ্য পঞ্চীকৰণ বৰ্ণনা কৰিছে। অৰ্থাৎ বাহু তিনি পঞ্চক আৰু
 শৰীৰস্থ তিনি পঞ্চকৰ বৰ্ণনা দি শেষত তাৰ উপযোগিতা
 দেখুৱাব]—পৃথিৱী, অমৃৰিক্স, স্বৰ্গলোক, পূব-দক্ষিণ আদি দিশ,
 অগ্নি আদি অবাস্তৱদিশ (কোণ)—এই পাঁচ প্ৰকাৰ মিলি
 লোক পঙ্ক্তি। অগ্নি, বায়ু, সূৰ্য, চন্দ্ৰ, নক্ষত্ৰসমূহ—এই পাঁচ
 মিলি জ্যোতিৰ পঙ্ক্তি। পানী, ওষধি (ফল পকিলে গছ
 মৰি যোৱাবোৰ ওষধি, বনস্পতি (ফুল ফুল লাকৈ গুটিধৰা
 গছ বনস্পতি), আকাশ, স্তূলশৰীৰ — এই পাঁচ মিলি
 ভূত-পঙ্ক্তি। এই য়ে লোকপঙ্ক্তি, জ্যোতিপঙ্ক্তি আৰু
 ভূতপঙ্ক্তি (পঙ্ক্তি—পাঁচৰ সমবায়) বৰ্ণনা কৰা হ'ল,
 ইয়াবদ্বাৰা আধিভৌতিক পঞ্চকত্ৰয় কোৱা হ'ল। এতিয়া
 এইদৰেই আধ্যাত্মিক অৰ্থাৎ দেহবিষয়ক পঙ্ক্তিসমূহ কোৱা
 হব। প্ৰান, ব্যান, অপান, উদান আৰু সমান—এই প্ৰেহা
 ভাস্তৱৰ পাঁচ বয়ু প্ৰাণপঙ্ক্তি। চকু, কান, মন, বাক্য
 আৰু হৃৎ (চাল) এই পাঁচমিলি কৰণপঙ্ক্তি। চাল, মাংস,
 নাড়ী, হাৰ আৰু মজ্জা (হাড়ৰ মাজত থকা তৰল পদাৰ্থ)—
 এই পাঁচ শৰীৰত থকা ধাতুপঙ্ক্তি। এই প্ৰাণপঙ্ক্তি
 কৰণ বা ইন্দ্ৰিয়পঙ্ক্তি আৰু ধাতুপঙ্ক্তি—এই তিনি পঞ্চক
 আধ্যাত্মিক পাণ্ডুৰু (পঙ্ক্তিৰ সমবায়) বুলি কথিত হয়।

শরীরৰ নিৰ্মাণ আৰু প্ৰবৰ্ত্তনৰ উপযোগী এই আধিভৌতিক বাহ্য তিনি পঞ্চক আৰু আধ্যাত্মিক—আত্যন্তৰিক তিনি—পঞ্চক উপলক্ষণ হৈ বাকী থকা পদাৰ্থবোৰো এই ছয় পঙ্ক্তিৰণৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা বুজিব লাগিব। এই প্ৰকাৰে পঙ্ক্তিৰণ পৰিকল্পিত হোৱাক প্ৰকৃতিয়ে কল—জাগতিক সমস্তই এই বৰ্ণিত বিভক্ত পঞ্চীকৰণবোৰৰ সাম্য-হিকৰূপ। আধ্যাত্মিক পঙ্ক্তিসমূহৰদ্বাৰা বাহ্য (আধিভৌতিক) পঙ্ক্তিসমূহ আৰু বাহ্যপঙ্ক্তিসমূহৰদ্বাৰা আধ্যাত্মিক পঙ্ক্তিসমূহ পূৰ্ণ বিকসিত হয়। গতিকে এই দুই পঙ্ক্তৰ পৰম্পৰ সমন্বয় ঘটাব লাগিব। যেনে প্ৰথম আধিভৌতিক লোকপঙ্ক্তিৰ সৈতে আধ্যাত্মিক প্ৰাণপঙ্ক্তিৰ সমন্বয় ঘটে; কিয়নো, একলোকৰপৰা অন্যলোকসমূহৰ সমন্বয় ঘটোৱাত প্ৰাণৰ প্ৰাধান্য পূৰ্বতে সংহিতাপ্ৰকৰণত (তৃতীয় অনুধ্যাত্ম) উক্ত হৈছে। দ্বিতীয়—আধিভৌতিক জ্যোতিৰবিষয়ক পঙ্ক্তিৰ সৈতে আধ্যাত্মিক কৰণসমূহৰ পঙ্ক্তিৰ সমন্বয় হয়; কাৰণ আধিভৌতিক জ্যোতিকবোৰ আধ্যাত্মিক কৰণ (ইন্দ্ৰিয়) বোৰৰ সহায়ক বুলি শাস্ত্ৰবোৰৰ অনেক ঠাইত বৰ্ণনা পোৱা যায়। তৃতীয়—আধিভৌতিক সূক্ষ্মপদাৰ্থৰূপ কূতপঙ্ক্তিৰ সৈতে আধ্যাত্মিক শৰীৰস্থ ধাতুপঙ্ক্তিৰ সমন্বয় হয়; কিয়নো ওষধি-বন্যপতিৰূপ ধাতুপঙ্ক্তিৰেই চান মাংস আদিৰ পৰিপুষ্টি—বৃদ্ধি হয়, এয়া তো জনাজাত কথা। এই প্ৰকাৰে বাহ্য আৰু আত্যন্তৰিক উৎসবোৰৰ প্ৰকৃতি বুজিব লাগে। সেইবোৰৰ পাব-ম্পৰিক সমন্বয় বুজি ঠিক-ঠিক ভাৱ প্ৰয়োগ ঘটিছে নে নাই—

তালৈ লক্ষ্য বাধি চলিব জানিলে স্বাচ্ছন্দ্যনি দেহাযুক্ত হৈ
পৰমার্থচিন্তাত আশুৱাই যাব পাৰে ॥ ১৭।১ ॥

সপ্তম অম্ববাক সমাপ্ত ॥ ৭ ॥

অষ্টম অম্ববাক

ওমিতি ব্রহ্ম। ওমিতৌদৰ্শং সৰ্বম্ ওমিত্যেত-
দনুকৃতিহ' অ ব্রা অপ্যো শ্রাঃ তেত্যাশ্রায়ন্তি ।
ওমিতি সামানি গায়ন্তি । ৬৩. শোমাত শজ্জানি
শব্দসন্তি । ওমিত, ধ্বনুঃ প্রতিসবৎ প্রতিগুণাতি ।
ওমিতি ব্রহ্মা প্রসোতি । ওমিত্যাগহোত্রমনুজা-
নাতি । ওমিতি ব্রাহ্মণঃ প্রবক্ষ্যমাংস ব্রহ্মোপাপ্রব-
নাতি । ব্রহ্মৈরোপাপ্রোতি ॥১॥

ওম ইতি ব্রহ্ম (ওম্ এই শব্দ ব্রহ্ম) । ওম্ ইতি ইদম্
সৰ্বম্ (ওম্ ইয়েই এই সমস্ত জগৎ) । ওম্ ইতি এতৎ ('ওম'
এনে এই পদ) হ রৈ (নিঃসন্দেহে) অনুকৃতিঃ (সম্মতিসূচক-
রূপে) অ (প্রসিদ্ধ) । অপি (আকৌ) ও (হে আচার্য !)

.....

শ্রাবয় (শু-নাওক), ইতি (এইদৰ কলে) [‘ওম্ বুলি শব্দগি
 আচাৰ্যৰ শিষ্যকী আশ্রয়স্থি (উপদেশ শুনাও) ওম্ ইতি
 (‘ওম্’ উচ্চাৰণ কৰি) সামানি (সামবেদৰ মন্ত্ৰসমূহ) গাংসি
 (গন গায় । ওম্ শোম্ ইতি ‘ওম্ শোম্’ এই উচ্চাৰণ কৰি)
 শব্দগি (গৈত ব’হত ঋক্‌সমূহ) শংসি (গাঠ কৰে ।
 ওম্ ইতি অধ্বাংঃ (‘ওন্’ বুলি যজুৰ্বেদী ঋত্বিকে) প্রতিগবম্
 প্র’তগ্ণতি (‘প্রতিগব’ মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰে) । ‘ওম্’ ইতি
 ব্রহ্মা (‘ওম্’ বুলি পৰিচালক প্রধানঋত্বিকে) সৌত
 (অনুমতি দিয়ে) । ওম্ ই’ত (‘ওম্’ বুলি) অগ্নিহোত্ৰম্
 অনুজ্ঞাতি (অগ্নিহোত্ৰহৰনত অনুমতি দিয়ে) । ঋ-
 ক্তান্ ব্রহ্মণঃ শাস্ত্ৰপাঠ কৰিব খোজা ব্রাহ্মণে) ওম্ ইতি
 (‘ওম্’ বুলি) আহ (কয়)—ব্রহ্ম (বেদ বা পৰমেশ্বৰক) উপাশ-
 ন্তানি ইহি লাভ কৰিবলৈ সমর্থ হওঁ যেন) । ব্রহ্ম উপাশোতি
 এৱ ‘তেওঁ নিশ্চয়’ জ্ঞান লাভ কৰে) ।

[পৰমেশ্বৰৰ নামত শ্রদ্ধা আৰু কচি জন্মাবলৈ ‘ওম্’
 এই ভগৱৎ নামৰ মহিমা কীৰ্ত্তন কৰিছে—] ‘ওম্’ এই শব্দ
 পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰৰ নাম বাবে সাক্ষাৎ ব্রহ্মই, কাৰণ নাম
 আৰু নামী ভিন্ন নহয় । আশাৰ প্রত্যক্ষদৃষ্ট এই সমস্ত জগৎ
 ‘ওম্’ অৰ্থাৎ ব্রহ্মৰে স্তূপকৰ্ষ । ‘ওম্’ সন্মতি জ্ঞাপক; অৰ্থাৎ
 যেতিয়া কিবা কথাত অনুমোদন জনাবলগীয়া হয়, তেতিয়া
 তাত সন্মতি জনাই ভগৱানৰ নাম ‘ওম্’ বুলি (ভাষাত ওঁ বুলি)
 বক্তাই অনুমতি দিয়ে, এইটো সকলোৰে নিঃসন্দেহে

ক'না কথা। আ'কো শিষ্য বা আন কোনোৱে গুৰু বা আন-
কে'নো বক্তাক 'মামাক শুনাওক' বুলি প্ৰাৰ্থনা কৰায়,
তেতিয়া গুৰুৱে বা সেই বক্তাই 'ওম' ভাৱানৰ নাম উচ্চা-
ৰণ কৰি উপদেশ শুনায়ে। সামবেদৰ স্তোত্ৰপাঠকে 'ওম'
উচ্চাৰণ কৰি সমস্তুতি গান কৰে। 'শাস্তানাম ঋত্বিকৈ 'ওম্-
শোম্' উচ্চাৰণ কৰি শাস্ত্ৰনামক গীতবহিত মন্ত্ৰবোৰ পাঠ
কৰে। হোতাসকলে স্তোত্ৰপাঠৰ সময়ত "শোংসারোম্"—
"ওঁ আমি প্ৰাৰ্থনা কৰো" ৭ এই আহাৰ [অনুমতি] বিচাৰিলে
ওম্ উচ্চাৰণ কৰি যজুঃবেত্তা ঋত্বিক্ অধ্বৰ্যুৱে "শো সামো
দেৱোম্"—"ওনেহলে আমি আনন্দই পাম" এনে প্ৰ'তগৰ
অৰ্থাৎ উৎসাহবাণী দিয়ে। যজ্ঞাদি কৰ্ম্মৰ প্ৰধান পৰিচালক
'ব্রহ্মা' নামক ঋত্বিকৈ 'ওম্' নাম উচ্চাৰণ কৰি যজ্ঞকৰ্ম্ম চলাই
যাবলৈ অনুমতি দিয়ে। 'ওম্' বুলিয়েই 'অগ্নিহোত্ৰ'হৱনৰ
অনুষ্ঠান লাভ হয়। বেদআদি শাস্ত্ৰপাঠত প্ৰবৃত্ত হোৱা
ব্রাহ্মণে 'ওম' উচ্চাৰণ কৰি কয় যে, 'মই যেম শাস্ত্ৰৰ ঋষবাণী
শ্ৰীভগৱানক পাবলৈ সমৰ্থ হব পাৰোঁ। এনে ঐকান্তিক
আগ্ৰহ হলে তেওঁ নিশ্চয় জ্ঞান লাভ কৰি শ্ৰীভগৱানক লাভ
কৰে। এই প্ৰকাৰেই এই মন্ত্ৰত 'ওম্' নামৰ প্ৰয়োগ আৰু
মহিমা বৰ্ণনা কৰা হ'ল। ১।৮।১

নবম অনুবাক

ঋতং চ স্বাধ্যায়প্রৱচনে চ সত্যং চ স্বাধ্যায়প্রৱচ-
নে চ । তশ্চ স্বাধ্যায়প্রৱচনে চ । দমশ্চ স্বাধ্যায়-
প্রৱচনে চ । শমশ্চ স্বাধ্যায়প্রৱচনে চ । অগ্নয়শ্চ স্বাধ্যা-
য়প্রৱচনে চ অগ্নিহোত্ৰং চ স্বাধ্যায়প্রৱচনে চ । অতিথ-
য়শ্চ স্বাধ্যায়প্রৱচনে চ । মানুষং চ স্বাধ্যায়প্রৱচনে চ
প্রজা চ স্বাধ্যায়প্রৱচনে চ । প্রজনশ্চ স্বাধ্যায়প্রৱচনে
চ । প্রজাতিশ্চ স্বাধ্যায়প্রৱচনে চ । সত্য্যামিতি সত্য-
ৱচা বাধাতবঃ । তপ ইতি তপোনত্যঃ পৌক-
শিষ্টিঃ । স্বাধ্যায়প্রৱচনে এরোতি নাকো মোদ-
গল্যঃ । তান্ন তপ স্তান্ন তপঃ ॥১॥

ঋতম্ (যথাবিধি সঙ্গীতাৰ পালন) চ (আক) স্বাধ্যায়শ্ৰৱণে চ (যেদাৰি
শাস্ত্ৰৰ অধ্যয়ন আৰু অব্যাপনা 'অবশ্য কৰ্ত্তব্য') । সত্যম্ চ (সত্য কোৱা
আৰু সত্য আচৰণ এৱং) স্বাধ্যায়শ্ৰৱণে চ । তপঃ (তপস্তাৰ আচৰণ)
চ স্বাধ্যায়শ্ৰৱণে চ । দমঃ চ (ইন্দ্ৰিয়সংযম আৰু) স্বাধ্যায়শ্ৰৱণে চ । শমঃ
চ (মনৰ সংযম আৰু) স্বাধ্যায়শ্ৰৱণে চ । অগ্নয়ঃ চ (অগ্নিচহ্নাদি কৰ্ম
আৰু) স্বাধ্যায়শ্ৰৱণে চ । অগ্নিহোত্ৰম্ চ (অগ্নিহোত্ৰ হোমৰ অচুঠান
আৰু) স্বাধ্যায়শ্ৰৱণে চ । অতিথয়ঃ চ (অতিথি সেৱা আৰু) স্বাধ্যায়-
শ্ৰৱণে চ । মানুষম্ চ (মহুৰ্যোক্তিত্ত লৌকিক ব্যৱহাৰ আৰু) স্বাধ্যায়-
শ্ৰৱণে চ । প্রজা চ (সন্তান উৎপাদন তথা সন্তানৰ সংৰক্ষাৰ আদি
কৰ্ম আৰু) স্বাধ্যায়শ্ৰৱণে চ । প্রজনঃ চ (যথা পাৰ্ৱ-দ্বী সন্তান আৰু) -
স্বাধ্যায়শ্ৰৱণে চ । প্রজাতিঃ চ (পুৰুষ বিবাহাদি বংশবৃদ্ধি-কৰ্ম কৰ্ম

আক) বাধ্যায়প্রবচনে চ। বাধ্যতবঃ (বধ্যতব পুত্র) সত্যব্রতাঃ (সত্য-
ব্রতা ঋষিৰ মতে) সত্যম্ ইতি (সত্যই প্রধানতঃ পাপনীয়) শৌকসিষ্টিঃ
(পুত্রসিষ্টিৰ পুত্র) তপোনিভাঃ (তপোনিভা নামে ঋষিৰে কহ), তপঃ ইতি
তপস্যাই সৰ্বশ্রেষ্ঠ) মৌদগল্যঃ (মুদগল্যৰ পুত্র) নাকঃ (নাক নামে ঋষিৰে
তাবে), বাধ্যায়প্রবচনে এব (অধ্যয়ন আক অধ্যাপনাই হে প্রধান)। হি
(কাৰণ) তৎ তপঃ (সেয়ে তপস্যা) তৎহি তপঃ [সেয়েই তপস্যা] ॥১৯॥

[বর্ণাশ্রম বিহিত অবস্থা অমুঠেয় কৰ্মবিলাকৰ আচৰণৰ
লগে লগে বেদ আদি শাস্ত্রৰ পঠন-পাঠন (নিজে পঢ়া আক
অন্যক পঢ়োৱা) চলাই বধা একান্ত আবশ্যক। গুরু-শিষ্য অথবা
উপদেষ্টা আক উপদেশ লওঁতা উভয়েই শাস্ত্র অধ্যয়ন আক
অধ্যাপন কৰাৰ লগে লগে নিজেও শাস্ত্রনির্দিষ্ট নিয়মানুসাৰে
চলিব লাগে; তেতিয়াহে পঢ়াৰ আক পঢ়োৱাৰ সাৰ্থকতা হয়।
কাৰণ এনে এটা কথা প্রচলিতেই আছে যে, “উপদেশতকৈ
আৰ্হি ভাল”। অধ্যয়ন আক অধ্যাপনাৰ বাৰা মাথুহে নিজৰ
কৰ্ত্তব্য, কৰ্ত্তব্যশাসনৰ নিয়ম আক তাৰ কৰ্ম বুজিব পাবে। সেই
কাৰণেই এই শ্রুতিয়ে আনুষ্ঠানিক কৰ্ত্তব্য পালনৰ সৈতে এই
ছুটি কাম— পঢ়া আক পঢ়োৱা অবিৰাম চলাই যাবলৈ প্রতি-
শ্রুতি উপদেশ দিছে।] যথানিয়মে সদাচৰ পালন, সত্যকথন
আক সত্যআচৰণ, স্বধৰ্মপালনকণ তপস্তা, তাৰ কাৰণে
ইন্দ্রিয় আক মনক সংবৃত কৰা, অগ্নিচয়ন আক অগ্নিৰ
পৰিচৰ্যা, অগ্নিহোত্ৰ ঐভূতি নিত্যকৰ্ম, যথাযোগ্য অতিথি-
সেৱা, যজুৰ্যোচিত লৌকিকব্যৱহাৰ, সম্ভান-উৎপাদন
আক সম্ভানৰ শিক্ষা-সংহাৰাদি কৰ্ম, শাস্ত্রীয় বিধি মানি

.....

ঈশহাস, বংশবৃদ্ধিৰ কাৰণে পুত্ৰাদিৰ বিবাহ কৰোৱা ইত্যাদি সমুদায় গৃহস্থীধৰ্ম পালন কৰিব আৰু এইবিলাক বৰ্ত্তব্য কৰাৰ লগে লগে অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনো চলাই থাকিব। অধ্যাপক আৰু উপদেষ্টাৰ পক্ষে তো এইবিলাকৰ সমুচিত পালন জতি কৰোৱাৰোঁ; কাৰণ ছাত্ৰ আৰু শ্ৰোতা ই তেওঁলোকৰ আৰ্থিক অনুকৰণ কৰে। 'বথীতবৰ' পুত্ৰ সত্য-ধৰ্মা নামে স্বৰ্ণিয়ে বয় যে, সত্য ই একলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ, সত্য কোৱা আৰু সত্য আচৰণৰ দ্বাৰাই ই যাদৃচীয়া ব ম-বাক্য যথ-ৰ্থৰূপে চলি যায়। 'পুৰুষিষ্টৰ পুত্ৰ তপোনিত্য' নামে স্বৰ্ণিব সত্যে তপস্যা ই সৰ্ব-শ্ৰেষ্ঠ; কাৰণ সত্যপালন আদি সমস্ত ধৰ্ম-বস্তুই তপস্যোচৰণৰ অন্তৰ্ভুক্ত। 'মুদগৰ'ৰ পুত্ৰ ন'ক নামে স্বৰ্ণিয়ে ধৰ্ম-শাস্ত্ৰৰ পঠন আৰু পাঠনকেই সৰ্ব-শ্ৰেষ্ঠ বুলি বয়; বিয়নো সেয়ে তপস্যা, বেহল সেয়েই তপস্যা তৰ্থাৎ তাৰ-দ্বাৰাহে যাদৃচীয়া কৰণীয় ধৰ্ম-কৰ্ম আদিৰ জ্ঞান হয়। [বাস্তৱিক কিন্তু এইয়া স্বৰ্ণিৰ মুখেদি ব্যক্ত কৰা শ্ৰুতিৰেই ৰাণী; প্ৰত্যেক অনুষ্ঠেয় বৰ্মত উক্ত তিনিওটা মতত প্ৰাধান্য দিয়া উচিত। প্ৰত্যেক কাম-কাজ যাতে সত্যভাৱেৰে, সত্যবিবেচনাৰে অৰুষ্ঠিত হয়, তালৈ মনোযোগ থকা, বৰ্ত্তব্যপালনত বিপদ-বিঘিনি উপস্থিত হলেও অৱশ্য অনুষ্ঠেয় বৰ্মত অবিচল থকাৰূপ তপস্যাত দৃঢ়তা অৱলম্বন ৰৰা আৰু যিয়েই কৰা নহওক, সি পঠন-পাঠনৰ পৰা উপলব্ধি শাস্ত্ৰজ্ঞানৰ অনুকূল হোৱা অৱশ্যই বাঞ্ছনীয়] ১।২।১॥

দশম অধ্যায়

অহং বৃক্ষস্ত বেবিয়া । কীৰ্ত্তিঃ পৃষ্ঠং গিবোবর ।
উৰ্দ্ধং পৰিত্ৰো বাজিনীং সমুত্তমাস্তি । দ্রবিনং সরচসম্,
সুমেধা অমৃতোক্তিঃ । ইতি ত্ৰিশঙ্কোরে দাতুয়
চনম্ ॥ ১৥

অহং (মই) বৃক্ষস্ত (সংসাৰৰূপ গছদোপাৰ) বেবিয়া (উচ্ছ্বেদ
কৰোঁতা) । কীৰ্ত্তিঃ (মোৰ খ্যাতি) গিবেঃ (পৰ্বতৰ) পৃষ্ঠম্ ইয়
(টিঙৰ দৰে 'উন্নত') বাজিনি (অগ্নিৰ সূৰ্য্যত থকা) স্ম-অমৃতম্ ইয়
(উন্নত অমৃতৰ দৰে) উৰ্দ্ধং পৰিত্ৰো অস্তি (মই অতি পৰিত্ৰ অমৃত
বৰণ) । সরচসম্ (মই প্ৰকাশৰ) অস্তি (ধনৰ উৰাল) । অমৃত-
উক্তিঃ (পৰমানন্দ অমৃতবসবদাৰা অতিবিক্ত) সুমেধাঃ (মই উন্নত
মেধাৰী) । ইতি (এই প্ৰকাৰ) ত্ৰিশঙ্কোঃ (ত্ৰিশঙ্কু ঋষিৰ) বৈদ-অমৃতচনম্
(আত্মত্যাগপলিবি পাছত কৰা উক্তি) ॥১॥

পৰমাত্মতত্ত্বজ্ঞান লাভকৰা ত্ৰিশঙ্কু নামে ঋষিৰ এনেকুৱা
অমৃতৰ হৈছিল যে, 'অমাদি কালবপৰা চলিধকা জন্ম-মৃত্যু-
ৰূপ সংসাৰবৃক্ষ মই উচ্ছ্বেদ কৰিলোঁ'—মৃত্যুগ্ন সংসাৰত
মই আকৌ জন্ম লবলৈ নাহোঁ, এয়ে মোৰ শেষবাৰ
জন্ম । পৰ্বতৰ টিঙৰ দৰে মোৰ খ্যাতি অতি উন্নত । অগ্নি
আধাৰ সূৰ্য্যত থকা (সূৰ্য্যবপৰা বৃষ্টি হয়, বৃষ্টিহলে অগ্নি
উৎপন্ন হয়, অগ্নিবদাৰা প্ৰাণীৰ প্ৰাণ বৰ্দ্ধা হয়— "আদি-
ত্যাগায়তে বৃষ্টিৰ্হৃষ্টেবন্নং ততঃ প্ৰজাঃ" ।) অমৃতস্বৰূপৰ দৰে
মই অতি পৰিত্ৰ অমৃত; যোগ শৌক আদি সাংসাৰিক

দোষ-গুণে মোক নপৰ্শে । তা বাপৰি মই প্ৰকাশময়
[ব্ৰহ্মৰূপ] ধনৰ ণ্ডাঙ্গ — মোৰ কোনো ঐশ্বৰ্য্যৰ অভাব
নাই । ব্ৰহ্মানন্দৰসত অভিষিক্ত মোৰ ধাৰণায়ুক্ত বুদ্ধি অতি
শ্ৰেষ্ঠ । এয়া আকৃততত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰা ত্ৰিশঙ্কুশিৰ অমৃতাত্মাৰ
উদ্‌গীৰণ ।

[ত্ৰিশঙ্কুৰ নামত বৰ্ণিত এই বেদবাণীৰ ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ
সাধনা । মানুহে যেনেকুৱা ভাৱনা কৰে, তেনেকুৱাই হৈ
যায়— “যাদৃশী ভাৱনা যস্য সিদ্ধিৰ্ভৱতি তাদৃশী” ।
গতিকে যি লোকে নিজত পূৰ্বোক্ত ভাৱনাৰ অভ্যাস কৰে,
তেওঁ নিশ্চয় ত্ৰিশঙ্কুৰ নিচিনা ব্ৰহ্মজ্ঞানী হৈ যাব । কিন্তু
এই ভাৱনাৰ সাধনাত সিদ্ধিলাভ কৰিবলৈ নৱম অনুবাকত
উপদিষ্ট বিধানবোৰত প্ৰথমে অভ্যাস হোৱা আবশ্যিক;
তেতিয়া অস্তঃকৰণ শুদ্ধ নিৰ্মল হয় আৰু শুদ্ধচিত্তত পৰ-
মাৰ্থ-ভাৱনা সহজ হৈ পৰে ।] ॥১।১০।১।

দশম অনুবাক সমাপ্ত

ঐকাদশ অনুবাক

দেদনুচ্যাচায়েৎ তৈত্তিৰ্যাসিঃ সনু শাস্তি । সত্যং
বদ । ধৰ্মং চৰ । স্বাধ্যায়ানু প্ৰমদঃ । আচাৰ্যায়
প্ৰিয়ং ধনমাহুত্যা প্ৰজাতন্তুং মা ব্যৱচ্ছেৎসীঃ ।
সত্যান্ন প্ৰমাদিতব্যম্ । ধৰ্মান্ন প্ৰমাদিতব্যম্ । কুশলান্ন
প্ৰমাদিতব্যম্ । ভূতৈত্ৰ্য ন প্ৰমাদিতব্যম্ । স্বাধ্যায়-
প্ৰৱচনাভ্যাং ন প্ৰমাদিতব্যম্ । দেবপিতৃকৰ্মাভ্যাং
ন প্ৰমাদিতব্যম্ ॥১॥

স্বৈদম্ অনুচ্য (বেদৰ অধ্যাপনা শেষ কৰি 'সমাপ্ত' নৰ সময়ত)
আচাৰ্যঃ (আচাৰ্য ই) অশ্বেত্ত্বাসিন্ম (অশ্বেত্ত্বাসী শিষ্যক) অহুত্যাশ্চ (উপ-
দেশ দিছে) -সত্যম্ বদ (স্বার্থবুলি জনা কথা ক'বা) । ধৰ্মম্ চৰ
(ভক্ত্যৰ্থে কৰ্ম আচৰণ কৰিবা) । স্বাধ্যায়াং (অধ্যয়নৰূপৰা) মা প্ৰমদঃ
(বিসত নহবা) । আচাৰ্যায় (আচাৰ্যৰ নিমিত্তে) প্ৰিয়ম্ ধনম্ (বাঞ্ছিত
ধন) আহুত্যা (তৎপ্ৰহ কৰি দক্ষিণা দিবা) । [ভেদৰ আজ্ঞা লৈ গৃহস্থ-
প্ৰমত্ত প্ৰবেশ কৰি] প্ৰজাতন্তুম্ (সন্তান পৰম্পৰা) মা ব্যৱচ্ছেৎসীঃ
(উচ্ছেদ নকৰিবা) সত্যং (সত্যপৰমৰা) ন প্ৰমাদিতব্যম্
(বিভ্ৰান্ত নহবা) ধৰ্মাং (ধৰ্মবৰ্ণনা) ন প্ৰমাদিতব্যম্ । কুশলং (মঙ্গ-
লক কৰ্মৰূপৰা) ন প্ৰমাদিতব্যম্ । ভূতৈত্ৰ্য (ঐশ্বৰ্য্যকৰ্ম কৰ্ম বিষয়ত)
ন প্ৰমাদিতব্যম্ । স্বাধ্যায় প্ৰৱচনাভ্যাম্ (অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনা বিষয়ত)
ন প্ৰমাদিতব্যম্ । দেবপিতৃকৰ্মাভ্যাম্ (দেৱকৰ্ম আৰু পিতৃকৰ্ম
বিষয়ত) ন প্ৰমাদিতব্যম্ ॥১॥

[বেদাদি জ্ঞান অধ্যয়নৰ শিক্ষা সঙ্গ কৰি গাই'ন্ত্য-
ভীৰঃ-হ্যন্ত হ'বিত্তৈ হাৰ হোত শিষ্যৰ প্ৰতি এয়া বেদা-

ঋতুকুল উপদেশ (যেন আজিৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমাবৰ্তন
 উৎসৱত স্নাতকৰ প্ৰতি দীক্ষান্ত ভাষণ) শ্ৰুতিয়ে আচাৰ্যৰ
 মুখেদি কোৱাইছে— বাপু ! তুমি সদায় সত্য কৰা,
 মিছাক কেতিয়াও আশ্ৰয় নিদিবা। নিজৰ বৰ্ণ আৰু আশ্ৰমৰ
 অনুকূল শাস্ত্ৰনিৰ্দিষ্ট অনুষ্ঠেয় কৰ্মৰ আচৰণ কৰিবা। স্বাধ্যায়
 অৰ্থাৎ বেদ আদি শাস্ত্ৰপাঠ, সঙ্ক্ৰায়ন, উগ্ৰহানৰ নাম
 কীৰ্তন আদি নিত্যকৰ্ম কৰাত কেতিয়াও ভ্ৰান্ত নহবা,
 অৱশ্যে অনুষ্ঠেয় সেইবোৰ কৰ্মত অবিৰাম, অৱহেলা বা
 এলাহ কৰি নকৰাকৈ থকা নহবা। গুৰুৰে বাছা কৰা
 ব্ৰত ধন আদি তেখেতৰ প্ৰিয়বস্তু সংগ্ৰহ কৰি শ্ৰদ্ধাৰে
 মৈত্ৰে গুৰুৰক্ষণা অৰ্পণ কৰিবা আৰু তেখেতৰ আজ্ঞা লৈ
 গৃহস্থধৰ্মত আৱেশ কৰিবা। শাস্ত্ৰমতে বৈবাহিকজীৱন
 ৰূপন কৰি পৰম্পৰা ক্ৰমে চলি অহা সন্তানধাৰা অব্যাহত
 ৰাখিবা। সত্যত প্ৰমাদী নহবা—কোনো প্ৰলোভনত পৰি
 অসত্য কথা কোৱা, মিছা কথা কৈ কাৰোৰক পৰিহাস
 কৰা, নিবৰ্ণক কথা কৈ লোকৰ হাঁহিব খোৱাক বোণোৱা-
 এইবোৰৰ পৰা সদায় বিৰত থাকিবা ; অনৰ্থক মিছাকথা
 কৈ হৈ টৈ কৰি ভোমৰ বাক্যশক্তি দুৰ্বল আৰু চিন্তাশক্তি
 তৰল নকৰিবা। এইদৰেই কৰ্তব্য ধৰ্ম-কৰ্মবোৰত ভ্ৰান্তধাৰণা
 বশবৰ্তী নহৈ নিষ্ঠাৰে মৈত্ৰে সেইবোৰ আচাৰ-অনুষ্ঠান
 পালন কৰিবা। বৰ্ণাশ্ৰম বিহিত আচৰণীয়া কৰ্তব্যত ভ্ৰান্তবশতা
 হেৰুৱাব উপেক্ষা কৰি তুমি নাস্তিক নহবা। শাস্ত্ৰীয় বা
 লৌকিক যিবোৰ সামাজিক অনুষ্ঠানৰ প্ৰচলতি আছে,
 সেইবোৰ ত্যাগ কৰি ভুল নকৰিবা ; বৰঞ্চ ‘অৱস্থা চাই

বারস্থা কবি' যথাযোগ্য ভাবে সেইবোৰ সম্পাদনৰ চেষ্টা
চলাব। আৰু এই আচৰণবোৰত অবিচল থাকিয়েই
পাৰিবাৰিক সমৃদ্ধিৰ কাম-কাজবোৰো সাৱধানী হৈ ধীৰ-
স্থিৰভাৱে চলাই নিব। শাস্ত্ৰপাঠ আৰু তাৰ ব্যাখ্যানো
দৈনন্দিন বৰ্তব্যৰূপৰা বাদ নিদিব। আধ্যাত্মিক, মানসিক
আৰু শাৰীৰিকভাৱে পূৰ্ণস্বাস্থ্যবান হ'বলৈ অধ্যয়ন আৰু
অধ্যাপনাৰ দ্বিৰতস চেষ্টা অপৰিহাৰ্য্য বিবেচনা কৰিব।
দেৱকাৰ্য্য আৰু পিতৃকাৰ্য্যবোৰ যথাবিহিত সময়ত শাস্ত্ৰৰ
আদেশ মানি অহুষ্ঠান কৰোঁতে যাতে বিভ্রান্ত নোহোৱা ;
ভুল কৰি সেইবোৰত অৱহেলা বা অনাস্থা নেকথুৱাবা ;
বৰং সেই সেই উপস্থিত কাৰ্য্যবোৰ বিহিতনিয়মেৰে শ্ৰদ্ধাৰে
সম্পাদন কৰিব। ১।১১।১

মাতৃদেৱো ভৱ । পিতৃদেৱোভৱ । আচাৰ্যদেৱো
ভৱ । আৰ্তাৰ্হদেৱো ভৱ । যান্যনৰূদ্যান কৰ্মাণি ।
তানি সৌৱিতৱ্যানি নো ইতৰাণি । যান্যস্মাক
সুচাৰিতানি । তানি ত্ৰয়োপাস্যানি । নো ইত-
ৰাণি । স্নে কে চান্মচ্ছেয়াসো ব্ৰাহ্মণাঃ । তেবাং
ত্ৰয়াসনেন প্ৰশ্বসিতৱ্যম্ । শ্ৰদ্ধয়া দেয়ম্ । অশ্ৰদ্ধ-
য়াদেয়ম্ । শ্ৰিয়া দৈয়ম্ । হুয়া দেয়ম্ । ভিয়া
দেয়ম্ । সংৱিদা দেয়ম্ ॥২॥

মাতৃদেৱঃ ভৱ (মাতৃত দেৱতাবুদ্ধিস্ক হোৱা) । পিতৃদেৱঃ ভৱ
(পিতৃত দেৱতাবুদ্ধিস্ক হোৱা) । আচাৰ্যদেৱঃ ভৱ । আৰ্তিৰদেৱঃ
ভৱ । যানি কৰ্মানি বিবিলাক কৰ্ম অনৱদ্যানি (অনিৰ্দিষ্ট), তানি

(সেইবোব কর্ম) সেহিতব্যানি (আচরণ করা উচিত) । ইতবানি (আন দোষযুক্ত কর্মবোব) নো (নহয়) অস্মাকম্ (আমার) যানি সূচবিতানি (যিবিলাক সজ আচরণ), তানি (সেই বিলাক হে) ত্বয়া উপাস্যানি (তোমাবদ্বারা আচরণ করা হব লাগে) । ইতবানি নো (আনবোব কেতিয়াও নহয়) । য়ে কে অস্মৎ শ্রেয়াংসঃ (যি কোনো আমাতকৈ শ্রেষ্ঠ পূজনীয় লোক) চ (আক) ব্রাহ্মণাঃ (ব্রাহ্মণসকল,) তেষু (তেওঁলোকের প্রভৃতি) ত্বয়া (তোমাবদ্বারা) আসনেন (আসন দি) প্রদদিসি ত্বাম্ (বিশ্রাম লব্ধি দিয়া উচিত) । প্রদদ্যা (প্রদ্বাবে সৈতে) দেহম্ (দান দিব লাগে) । অপ্রদ্যা অদেহম্ (অপ্রদ্বাবে দিব নালাগে) । শ্রিয়া দেহম্ (অধিষ্ঠ সম্পাদ অমুকঃশুদ্ধি দিব লাগে) । ত্বিয়া দেহম্ (লাজ ভাবত দিব লাগে) । ত্বিয়া দেহম্ (ভয় কবি দিব লাগে) । দংবিদা দেহম্ (বিবেকমতে দিব লাগে) ॥ ২ ॥

বাপু! তুমি মাতৃক, পিতৃক, আচার্যক আক অতিথিক দেবতা ভাব করিবা এই চাবিজনক সাক্ষাৎ ঈশ্বর ভাব করি শ্রদ্ধা অক ভক্তিবেদমতে তেওঁলোকক সেরা-সুজ্ঞা, আত্মা-শালন আদি বিণয়ব্যবহারে প্রবৃত্ত বখাব চেষ্টাত থাকিব লাগে । যিবিলাক কাম দোষযুক্ত নহয়, তেনেকুরা অনিন্দিত কর্ম হে তুমি আচরণ করিবা । তাঁর বাহিবে আন লোক-নিন্দিত গর্হিতকর্ম কেতিয়াও নকরিবা । আমার—নিজের গুরুজনবো আচার-ব্যবহারত যিবোব সজ-আচরণ দেখা, সেইবোব তুমি অনুকরণ করা উচিত, কিন্তু গুরুজনব আচরণ হলেও সন্দেহযুক্ত, শিষ্টাচারবর্জিত আচরণ অনুকরণ নকরিবা ।

যি কোনো আমাতকৈ বিন্যা-বুদ্ধি-বয়স-সদাচাৰ আদিৰে
 শ্ৰেষ্ঠলোক তথা ব্ৰাহ্মণ সজ্জন আদি পুণ্যলোক যদি ঘৰলৈ
 আহে, তেওঁলৈ আসন এখন আগবঢ়াই বিজ্ঞামৰ ব্যৱস্থা
 কৰি সন্মান জনোৱা আৰু সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰা আৱশ্যক ।
 যাক যি দান দিয়া, তাক শ্ৰদ্ধাৰে দিবা, অশ্ৰদ্ধাৰ
 ভাৱত নিদিবা । অশ্ৰদ্ধাৰে কৰা দান আদি সকলো কৰ্মকে
 অদং বুলি গীতাতো কৈছে সি ইহকাল পৰকাল উভয়কে
 নষ্ট কৰে (গীতা ১৭।২৮) । তোমাৰ আৰ্থিক সম্পদ বুলি দান
 দিয়া, অহঙ্কাৰৰ অভিমানী হৈ বেছি দানী বোলাবলৈ যোৱা
 উচিত নহয় । তোমাৰ এনে ভাব হ'ব লাগে—‘ধন মোৰ নহয়,
 ধন ভগৱানৰ, এই ধন সম্পদ মোৰ বুলি মানিলে অপৰাধ হয়
 ঈশা ২) । ভগৱানৰ ধন ভগৱানৰ সেৱাত লগাবলৈ মই
 সামান্য-মাত্ৰাহে দিব পাৰিলো’ এনে ভাৱত লজ্জিত হৈ
 দিয়া উচিত । আৰু জীৱমাত্ৰেই ভগৱান, সেই ভগৱানেই
 কৃপা কৰি মোৰপৰা দান লৈছে —এনেভাৱে ভগৱানলৈ ভয়
 বাধি । কিজানি মোৰ এই সামান্য দান ভগৱানে গ্ৰহণ কৰে নে
 নকৰে । দান দিয়া ; সৰ্বোপৰি তোমাৰ বিবেকবুদ্ধিমতে
 বিচাৰ কৰি দিবা ; ‘মোৰ এই’ দানেৰে তেওঁৰ উপকাৰ
 সাধিলো’ এনে অহঙ্কাৰ অথবা ‘এই উপকাৰৰ, কেতিয়াবা
 প্ৰত্যাপকাৰ পাম’ এবে আশা কেতিয়াও বাঞ্ছনীয় নহয় ।
 দিয়াৰ, পৰ’ নকৰি কোনো আশা নাৰাখি কণ্ঠব্যবোধত

হে যি কোনো দান দিয়া উচিত (গীতা ১৭।২০)। তেতিয়া
তোমার দান সার্থক হব আৰু ঈশ্বৰগণানো তুষ্ট হব। ১।১।১২

অথ যদি তে কৰ্মবিচিকিৎসারা বৃত্তিৰ্চিকিৎসা
হা স্যাৎ। য়ে তত্র ব্রাহ্মণাঃ সন্ন্যশিনঃ। যুক্তা
আয়ুক্তাঃ। অলুক্ষা ধৰ্মকামাঃ স্যুঃ। যথা তে তত্র
বৃত্তে'বন্। তথা তেষু বৃত্তে'ধাঃ। অধ্যাধ্যাতেষু।
য়ে তত্র ব্রাহ্মণাঃ সন্ন্যশিনঃ। যুক্তা আয়ুক্তাঃ।
অলুক্ষা ধৰ্মকামাঃ স্যুঃ। যথা তে তেষু বৃত্তে'বন্।
তথা তেষু বৃত্তে'ধাঃ। এব আদেশঃ। এষ উপ-
দেশঃ। এষা ব্ৰহ্মোপনিষৎ। এতদনুশাসনম্।
এবমুপাসিতব্ৰাহ্মণম্। এবমু চৈতদুপাস্যম্ ॥৩॥

অথ (ইয়াৰ বাহিৰে) তে যদি (তোমাব যদি) হা (কেতিয়াহা)
কৰ্মবিচিকিৎসা (কত'ব্যানৰ্ণয়ত সংবৰ) বা (কিহা) বৃত্তিৰ্চিকিৎসা
(আচাৰ পালনত সংবৰ) স্যাৎ (উপস্থিত হয়, তত্র (তেতিয়া) য়ে
সন্ন্যশিনঃ (ষিচাৰনিপুণ যিসকল), যুক্তাঃ (পৰামৰ্শদ্বিৰলৈ লয়ৰ্থ),
আয়ুক্তাঃ (কৰ্ম আৰু অ'চাৰনিষ্ঠ), অলুক্ষাঃ (অনিষ্ট, সবলবতাব),
ধৰ্মকামাঃ (ধৰ্মঅভিলাষী) ব্রাহ্মণাঃ স্যুঃ (ব্রাহ্মণ থাকে), তে (সেই-
সকলে) তত্র (সেই কৰ্ম আৰু আচৰণত) যথা বৃত্তে'বন্ (যেনেকৈ গ্ৰহণত)
তথা (তেনেকৈ) তত্র [সেই কৰ্ম আৰু আচৰণত] বৃত্তে'ধাঃ (ভূমিও
প্রবতিবা)। অথ (আকৌ যদি) অধ্যাধ্যাতেষু (ব্যোতিমান লোকসকলৰ
আচৰণত অংগৰ উপস্থিত হয়), তত্র যে সন্ন্যশিনঃ যুক্তাঃ আয়ুক্তাঃ অলু-
ক্ষাঃ ধৰ্মকামাঃ ব্রাহ্মণাঃ স্যুঃ, তে তেষু (সেই বোৰ দিবকত) যথা বৃত্তে'

..... — — — — —
 বস্, তথা তেহু (সেইবোৰ বিষয়ত) ব্ৰহ্মেণাঃ। এষঃ আদেশঃ (এই শাস্ত্র
 আজ্ঞা)। এবা উপদেশঃ (এয়ে পুত্ৰৰ এতি আৰু পিতৃৰ এতি ভক-
 সকলৰ উপদেশ)। এবা বেদোপনিষদ্ (এয়ে বেদৰ বহুত কথা)।
 এতৎ অমুণাসন্ম (এয়ে পৰম্পৰাগত শিক্ষা) এবম্ উপানিতহ্যম্ (এই
 প্ৰকাৰে সমস্ত অমুষ্ঠান কৰা উচিত)। চ (আৰু) এহম্ তে (এই
 প্ৰকাৰেই) এতৎ উপাশ্ৰম্ (এই যাবতীয় অমুষ্ঠানৰ অ'চৰণ বাঞ্ছনীয়)। ৩০।

ইয়াৰ বাহিৰে তোমাৰ যদি কেতিয়াবা কৰ্তব্যনিৰ্ণয়ত
 সন্দেহ ওপজে, অথবা পালণীয় আচাৰবিষয়তো শঙ্কা জন্মে,
 তৈত্তিৰী তুমি সেই সকল ব্ৰাহ্মণৰ (বা আন কোনো চৰি-
 ত্ৰবান্ মহাপুৰুষৰ) ওচৰ চাপিবা—যি সকল সৎ-অসৎ
 বিচাৰত পাৰ্গত, পৰামৰ্শ দিবলৈ সমৰ্থ, কৰ্মী আৰু সদাচাৰী,
 সকলোৰে সৈতে সন্তোষ বাখে আৰু যাৰ ধৰ্মই একমাত্ৰ
 কাম্য; সেইসকল লোকে তোমাৰ সন্দেহ জন্মা কৰ্মত বা
 আচৰণত যেনেকৈ প্ৰবৰ্ত্তন কৰে, তুমিও সেই সেই কৰ্ম
 আৰু আচাৰপালনত তেনেকৈ প্ৰবৰ্ত্তিবা। আকৌ যদি
 সেই সকল ব্যাতিমন্ত্ৰলোকৰ আচৰণসম্পৰ্কে কেতিয়াবা
 অভিযোগ কবিবলগীয়া সন্দেহ হয়, তেনেহলে তুমি সেই
 সকলতকৈ ধৰ্মকামী, বিচাৰশীল, সন্দেহভঞ্জন কৰি পৰামৰ্শ
 দিবপবা, সংকৰ্ম আৰু সদাচাৰযুক্ত সৰলস্বভাৱ, যি সকল
 নিঃস্বার্থ বিদ্বান্— সেই সকলে সেই সন্দেহ বিষয়ত
 যেনে ব্যৱহাৰত চলে, তেনে ব্যৱহাৰত চলিবা। সেইসকলৰ
 আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ অনুকৰণেই তোমাৰ কৰ্তব্যনিৰ্ণায়ক প্ৰচণ
 বুলি মানিবা (গীতা ৬।২১)।

এয়ে শাস্ত্ৰৰ আদেশ । এয়ে শিষ্য আৰু সন্তানসকলৰ প্ৰতি গুৰুজনৰ উপদেশ । এয়ে বেদৰ মৰ্মকথা । এয়ে ঈশ্ব-
ৰাজ্ঞাকপে পৰম্পৰাগত ব্যৱহাৰ-বিধি । এনেকৈয়ে তোমাৰ
কৰ্তব্য ধৰ্ম আৰু আচাৰ পালন আবশ্যক; এই প্ৰকাৰেই
তুমি যাত্ৰাতীৰ্য ব্যৱহাৰ চলাই যোৱা অৱশ্য কৰ্তব্য ।

[এই একাদশ অনুবাকৰ তাৎপৰ্য হ'ল - মানুহে আত্ম-
সংস্কাৰৰ নিমিত্তে শ্ৰোত আৰু স্মাৰ্ত্তধৰ্মসমূহ বিহিত-ন্যমে
অৱশ্যই পালন কৰিব লাগে । কিয়নো সেইবোৰ অৱশ্যা-
মুঠেই সংস্কাৰৰদ্বাৰা চিত্তশুদ্ধ হয়, আৰু বিলুপ্তচিত্ত জনৰ
পৰমার্থজ্ঞান লাভ হয় । শ্ৰীভগৱানেও বৈছে শ্ৰুতি স্মৃতি
বিহিত পুণ্যকৰ্মৰ (পবিত্ৰতাকাৰক কৰ্মৰ) দ্বাৰা যাৰ পাপ
(দুৰ্বাসনাবোৰ) ক্ষয় হ'ল, তেওঁ হে মোক সুদৃঢ়ভাৱে ভক্তি
কৰিব পাৰে (গীতা ৭।২৮) * এইকাৰণে 'পৰাবিদ্যা' লাভৰ
কাৰণে 'অপৰাবিদ্যা'—নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্মাদিৰ আচৰণ

-
- * পৰম অজ্ঞান হ'ব যিটো দুষ্টিচিত্ত ।
ইদং নকৰে কৰ্ম বেদৰ বিহিত
যাইবে সিটো বিকৰ্ম পাপত অধোগতি ।
যবি যবি উপজিবে যাতনাক জ্ঞতি ॥
হেনজানি নিজামৰ আপনাৰ চিত্ত ।
কৰিব সাত্বিক কৰ্মবেদৰ বিহিত ॥
ছাৰিয়া কামন কৰি অৰ্পনা ঈশ্বৰে ।
পাইবৈক পৰম সিদ্ধি তেবে সিটো নৰে ।
নিমিন্ত্বসিদ্ধসংবাদ ।
অনেকজনয়ে যিটো কৰি মহাজয় ।
পূণ্যৰ সমূহ সাক্ষি আছে মেকসয় ॥
নাম উচ্চাৰিতে পাৰে সেছি যজ্ঞজনে ।
লৈয়ো আৰ সাক্ষী অজাহিৰৰ অচনে ॥ বহাদ্ৰদী

নকবিলে অতীষ্টসিদ্ধি নহয় । বৰঞ্চ ঈশ্বৰাজ্ঞানজ্ঞান কৰা বাবে
অবশ্যান্তাৰী দোষ হয় । ১।১১।৩

॥ একাদশ অনুবাক সমাপ্ত ॥১১॥

দ্বাদশ অনুবাক

শং নো মিত্রঃ শং বৰুণঃ । শং নো হিতর-
ত্ৰয়মা । শংনো ইন্দ্রো বৃহস্পাতঃ । শংনো বিশ্ব-
কক্ক্রমঃ । নমো ব্রহ্মণে । নমস্তে রায়ে । ত্বমেব
প্রত্যক্ষং ব্রহ্মাসি । ত্বামেব প্রত্যক্ষং ব্রহ্মারা-
দিষম্ । স্তমরাদিষম্ । সত্যমরাদিষম্ । তন্মা-
মারীং । তদন্তাবমারীং । আনীম্যাম্ । আনী-
দন্তাবম্ ।

ওঁ শান্তিঃ । শান্তিঃ ॥ শান্তিঃ ॥ ১ ।

[ইয়াৰ অৰ্থ আৰু ব্যাখ্যাৰ কাৰণে প্ৰথম অনুবাক
জটিল । পাৰ্থক্য ইয়াত ক্ৰিয়াবিলাকৰ অতীত কালত প্ৰয়োগ
হৈছে—তদাদিষম (কৈছিলো), আনীং (বন্ধা কৰিছিল) ।]১

॥ দ্বাদশ অনুবাক সমাপ্ত ॥১২॥

॥ প্ৰথম বৰী সমাপ্ত ॥১॥

ব্রহ্মানন্দবল্লী

শান্তিপাঠ

ওঁ সহ নাৱ্যাতু । সহ নৌ ভুনক্তু । সহ স্বীয়ং
কথয়ামহে । তেজস্বি নাৱধীতমন্তু । মাৱি বিধিৱহট্টেহ ।

ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

ওঁ (হে পবনাত্মন !) নৌ (আমি ছয়ো গুণশিখ্যক) সহ (একেলগে)
অৱতু (বক্ষা কবক) । নৌ (আমি ছয়োকে) সহ (একেলগে) ভুনক্তু
(পালন কবক) । সহ (আমি ছয়ো একেলগে) স্বীয়ং কবহাস্যহে (শক্তি
সঞ্চয় কৰিব পাৰোঁ যেন) । নৌ (আমি উভয়বে) অধীতম্ (অধ্যয়নৰ
পৰা লাভ কৰা বিত্তা) তেজস্বি অন্ত (তেজীৱান হওক) বা বিধি-
বাহুট্টেহ (আমি যেন পৰম্পৰলৈ বিদেবযুক্ত নহওঁ) । ওঁ শান্তিঃ, শান্তিঃ,
শান্তিঃ (হে শান্তি স্বৰূপ ! ত্ৰিবিধ সংসার তাপ উপশান্ত হওক) ।

হে পবনেশ্বৰ ! আমি গুণ-শিখ্য ছয়োকে আপুনি
সমানে সৰ্বশ্ৰেয়সাৰে বক্ষা কবক, ছয়োকে সমানে যথোচিত-
ৰূপে পালন-পোষণ কবক, আমি ছয়ো যেন সমানে শক্তি
সঞ্চয় কৰিব পাৰোঁ, আমাৰ ছয়োৰে অধীত-বিত্তা যেন তেজী-
ৱান হওক আৰু আমি যেন পৰম্পৰে বিদেব নকৰি বৃহদ-
ভাৱত কাল যাপন কৰোঁ । হে শান্তিস্বৰূপ ! আমাৰ আধ্যা-
ত্মিক, আৰিভৌতিক আৰু আৰিদ্বেবিক এই তিনিবিধ
সংসারতাপ উপশান্ত হওক ।

প্রথম অনুবাক

ব্রহ্মরিদাপ্রোতি পবম্ । তদেবাভ্যুক্তা । সত্যং
জ্ঞানমনস্তং ব্রহ্ম ॥ যো বেদ নিহিতং গুহায়াম্
পবমে ব্যোমন্ । সোহশ্বুতে সৰ্বান্ কামান্ সহ
ব্রহ্মণা বিপশ্বিতেতি ॥১-২॥

ব্রহ্মহিৎ (যি ব্রহ্মক জানিলে, তেওঁ) পবম্ (পবব্রহ্মক) আপ্রোতি
(লাভ কবে) । তৎ (উক্তভাব ব্যক্ত করা) এষা (এই শ্রুতি) অভ্যুক্তা
(বর্ণিত আছে) । সত্যম্ (সত্য একরূপ) জ্ঞানম্ (জ্ঞানস্বরূপ) অনন্তম্
(সর্বব্যাপী) ব্রহ্ম (ব্রহ্মক) যঃ (যি জনে) পবমে ব্যোমন্ (পবম বিস্তৃত
ব্যোমত—আকাশত) গুহায়াম্ (হৃদয়গুহাত) নিহিতম্ (নিগূঢ় হৈ থকা)
বেদ (জানে), সঃ (সেইজনে) বিপশ্বিতা (বিজ্ঞানস্বরূপ) ব্রহ্মণা সহ
(ব্রহ্মে সৈতে) সৰ্বান্ কামান্ (সমস্ত ভোগ্য বিষয়) অশ্বুতে ইতি—
(উপভোগ কবে) ॥১-২॥

[এই মন্ত্রত পবমব্রহ্মের স্বরূপবোধক লক্ষণ বুঝাই
ব্রহ্ম-উপলব্ধির স্থান আক ব্রহ্মজ্ঞানর কল বর্ণনা করিছে—]
ব্রহ্মজ্ঞানী মহাপুরুষে পবব্রহ্মক লাভ কবে, এই ভাবকে
প্রকাশ করা এই এক শ্রুতি আছে—ব্রহ্ম সত্যস্বরূপ · সর্বত্র
অবিকারী কারণরূপে বিস্তারিত— নিত্য ‘সৎ’—সত্যস্বরূপ ।
আক তেওঁ জ্ঞানস্বরূপ—সর্বত্র বিস্তৃতজ্ঞানরূপে—‘চিৎ’ রূপে
বিবাজমান । তেওঁ অনন্ত—দেশ আক কালর সীমার অতীত—
অদ্বৈত অথও ‘জানন্দ’রূপে সর্বত্র পবিব্যাপ্ত । এই সৎ চি

আনন্দ স্বরূপ ব্রহ্ম পৰম বিগুহ্য হৃদয়াকাশরূপ গুহ্যত গুঢ়-
ভাবে অৱস্থান কৰে। সেই পৰমাত্মা পৰমপুৰুষ যি মহা-
আত্মি যথার্থতে জানিবলৈ সক্ষম য়, তেওঁ সেই সৰ্বজ্ঞানময়
পৰব্রহ্মৰ সৈতে সহাবস্থান কৰি সমস্ত ভোগ্যবিষয় উপভোগ
কৰে—সৰ্বত্ৰ ব্ৰহ্মদৰ্শন কৰা তেওঁৰ কোনো অভাৱৰ অশুভ
নহয়। ০ ৥২ ১।১-২॥

এই উক্তিৰ তাৎপৰ্য বুজিবলৈ ঈশোপনিষদৰ প্ৰথম মন্ত্ৰ স্মৰণ
কৰা আবশ্যক; তাত কোৱা হ'ল—‘এই ব্ৰহ্মগুহ্য যিকোনো জড়চেতনা-
ত্মক জগত, সি ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ। সেই ঈশ্বৰক চিহ্নিত কৰি
বাখি অৰ্থাৎ মনত চিন্তি ভোগ্যপূৰ্বক বিষয় ভোগ কৰা’। এই
যি উপদেশ তাত সাধকৰ নিমিত্তে দিয়া হ’ল, সেই কথাকে ইয়াত
সিদ্ধ মহাপুৰুষৰ দ্বিতীয় বৃজাবলৈ কথিত হৈছে। ‘তেওঁ ব্ৰহ্মৰ
সৈতে সমস্ত ভোগ্য উপভোগ কৰে; এই উক্তিৰ অতিশয় এইয়ে,
সেই ব্ৰাহ্মীস্থিতি বা ব্ৰহ্মৰ সৈতে সহাবস্থান কৰা সিদ্ধ পুৰুষে
ইন্দ্ৰিয়বৰ্গৰ দ্বাৰা বিষয় ভোগ কৰিও নিজে পৰাণ পৰমাত্মতে থাকে।
গীতাতো এই কথাই কোৱা হৈছে যে ব্ৰহ্মতত্ত্বজানীজনে ‘ইন্দ্ৰি-
য়ই তাৰ কাৰ বিষয়ভোগত থাকক, যাব কি দৰকাৰ তালৈ
মন দিয়া, এনে ভাৱত নিগিহ্ন থাকে (গীতা ৩।২৮)। লোকে
দেখাত তেওঁ হততো আবশ্যক অনুসাৰে যথাব্যোগ্যভাবে ইন্দ্ৰিয়
দ্বাৰা বিষয়ভোগ কৰি আছে, কিন্তু অগ্ৰকালৰ কাৰণেও কেতিয়াও
পৰমাত্মা (কৰম পৰা পূৰ্বক হৈ ৰাখাকে (গীতা ৩।৩১)। এই ভাৱ
বুজাবলৈকে ইয়াত ‘সৰ্বজ্ঞানময় ব্ৰহ্মৰ সৈতে সমস্ত ভোগ্য উপভোগ
কৰে বুলি বৰ্ণনা কৰিলে। এই প্ৰকাৰে এই ক্ৰান্তি পৰমাত্মাৰ
লক্ষণ আৰু তেওঁৰ জ্ঞানৰ মহিমা প্ৰকাশক হৈছে।

+ ‘মধ্যং জ্ঞেয়ামজানামাত্মা’ এই ক্ৰান্তি অনুসাৰে দেহৰ মধ্যভাগ
পাটো সকলো অঙ্গৰ আত্মা।

তস্মাদ্৷ এতস্মাদ্৷ অন আকাশঃ সন্তুতঃ । আ-
কাশাদ্৷ বায়ুঃ । বায়োৰাগ্নিঃ । অগ্নেৰাপঃ । অহ্মাঃ পৃথি-
বী । পৃথিব্যা ৷ ওষধয়ঃ । ওষধীভ্যোহন্নম্৷ অন্নং-
পুৰুষঃ । স রা এব পুৰুষোহন্নবসময়ঃ । তস্যেদ-
মের শিৰঃ । অন্নং দক্ষিণঃ পক্ষঃ । অন্নমুত্তৰঃ পক্ষঃ
অন্নমাস্মা । ইদং পুচ্ছং প্ৰতিষ্ঠা । তদপ্যেব স্মো-
কো ভবতি ॥৩॥

তস্মাৎ বৈ এতস্মাৎ (সেই প্ৰসিদ্ধ এই) অ'অনঃ (পৰমাশ্ৰয়
পৰা) আকাশঃ সন্তুতঃ (আকাশ উৎপন্ন হ'ল), আকাশং বায়ু
(আকাশৰপৰা বায়ু), বায়োঃ অগ্নিঃ (বায়ুৰ পৰা অগ্নি), অগ্নেঃ আপঃ
(অগ্নিৰ পৰা জল), অহ্মাঃ পৃথিবী (জলৰ পৰা পৃথিবী), পৃথিব্যা
ওষধয়ঃ (পৃথিবীৰ পৰা ওষধি শস্ত্ৰ-সমূহ) ওষধীভ্যঃ অন্নম্৷ (ওষধিবোৰৰ
পৰা অন্ন) অন্নং পুৰুষঃ (দেহধাৰী পুৰুষ) [উৎপন্ন হ'ল] । সঃ এষা
পুৰুষঃ (সই এই দেহধাৰী মনুষ্য) বৈ অন্নবসময়ঃ (নিশ্চয় অন্নবসৰ
বিকাৰত্বকণ) । তস্য (সেই পুৰুষৰ 'পক্ষীৰূপে কল্পনাত') ইদম্৷ এব
শিৰঃ (এই প্ৰত্যক্ষদৃষ্টই মূৰ), অন্নম্৷ (এই সোঁ বাহ) দক্ষিণঃ পক্ষঃ (সোঁ
পাখী), অন্নম্৷ (এই বাম বাহ) উত্তৰঃ পক্ষঃ (বাওঁ পাখী), অন্নম্৷ (এই
মধ্যপৰীৰ) আস্মা দেহৰ মধ্যভাগ), ইদম্৷ (নাতিৰ নিম্নভাগ) পুচ্ছং
প্ৰতিষ্ঠা (স্থিতিৰ হেতু পুচ্ছ—নেজ) তৎ অপি (সেই বিধৰত) এবঃ
স্মোকঃ ভবতি (এই স্মোক আছে) ।

['ব্ৰহ্মজ্ঞানী পুৰুষে ব্ৰহ্ম লাভ কৰে' সমগ্ৰবল্লীৰ সূত্ৰ-
জানীৰ এই বাক্যৰদ্বাৰা সূত্ৰিত আৰু ভাৰণাহতে সংক্ষেপে

উল্লিখিত বিষয়টোৰ বিস্তাৰিত বৰ্ণনা আৰম্ভ কৰি কোৱা হৈছে—] সৰ্বনিয়ন্তা পৰমাত্মা পৰমপুৰুষৰপৰা সৰ্বপ্ৰথম আকাশ উৎপন্ন হ'ল। আকাশৰ পৰা বায়ু, বায়ুৰ পৰা জুই, জুইৰ পৰা পানী আৰু পানীৰ পৰা মাটি উৎপন্ন হ'ল; মাটিৰ পৰা শস্য আৰু শস্যৰপৰা মানুহৰ আহাৰ অন্ন উৎপন্ন হ'ল। সেই অন্নৰ পৰা এই স্মৃতদেহধৰ্মী মানুহৰূপ পুৰুষ উৎপন্ন হ'ল।* অন্নৰসৰ পৰিণাম বুলি প্ৰসিদ্ধ এই মনুষ্য-দেহক পক্ষীৰ ৰূপে কল্পনা কৰিছে এনেদৰে মানুহত দেখা মুৰটোৱেই যেনিবা পক্ষীৰ মূৰ, সোঁহাত সোঁ পাখা, বাঁও হাত বাঁও পাখী, মধ্যভাগ—গাটো পক্ষীদেহৰ মধ্যভাগ গা, আৰু দেহৰ নিম্নাংশ যেনিবা সেই পক্ষীৰ ভৰি দুটা আৰু নেজ।† এই বিষয়তে এই এটি শ্লোক আছে ২১৩

॥ প্ৰথম অনুবাক সমাপ্ত ॥

* সমস্ত জ্ঞানী ব্ৰহ্মৰপৰাই উৎপন্ন যদিও কেৱল মানুহ হে কৰ্ম আৰু জ্ঞানৰ অধিকাৰী। আন সকলোৱেই ভোগ-যোনি অৰ্থাৎ কৰ্মফল ভোগৰ নিমিত্তে মাত্ৰ জন্ম লব লগা হয়। সেইকাৰণে মানুহৰ কথাই বিশেষভাৱে কোৱা হ'ল।

† মনুষ্যশৰীৰক পক্ষীৰ ৰূপত কল্পনা কৰি 'অন্নময়' আদি কোশৰ বৰ্ণনা দিয়া হ'ব। কোশ = তৰোৱাল তথাই খোৱা খাপ। অন্নময় আদি স্থলতৰ কোশৰ ভিতৰত ক্ৰমে ইটোৰ পাছত সিটোৱক গুহ্মতৰ কোশ (খাপ)। তৰোৱাল যেনিবা সেই কোশ সমূহৰ অভ্যন্তৰত থকা প্ৰত্যগাত্মা।

দ্বিতীয় অনুবাক

অন্নাদৈ প্রজাঃ প্রজায়ন্তে ॥ য়াঃ কাশ্চ পৃথি-
বাঽশ্রিতাঃ । অথো অন্নেনৈব জার্যন্তি অথৈবনদপি
স্বস্ত্যন্ততঃ অন্নং হি ভুতানাং জ্যেষ্ঠম্ । তস্মাৎ সর্বো-
ষধমুচ্যতে । সর্বং বৈ তেহন্নমাপ্নুর্যন্তি য়েহন্নঃ ব্রহ্মো-
পাসতে । অন্নং হি ভুতানাং জ্যেষ্ঠম্ । তস্মাৎ সর্বো
ষধমুচ্যতে । অন্নাত্মতানি জায়ন্তে । জাতাত্মনেন
বধন্তে ।

অন্ততেহতি চ ভুতানি । তস্মাদন্নং উচ্যত
ইতি ॥১॥

পৃথিবীঃ শ্রিতাঃ (পৃথিবীক আশ্রয় করি থকা) য়াঃ কাঃ চ
প্রজাঃ (যি কোনো প্রাণী সেই সকলোয়েই) অন্নং বৈ (অন্নব পৰাই)
প্রজায়ন্তে (জন্ম পায়); অথো (আকৌ) অন্নেন এব (অন্নব দ্বাৰায়েই)
জীৱন্তি (জীৱাই থাকে), অথ (অ'ক) অন্ততঃ (অন্তত) এনং অপি (এই
অন্নতেই) যন্তি (বিসীন হয়) । হি (এই ক'বণে) অন্নম্ (অন্ন) (ভুতানাম্
(প্রাণী বর্গের ভিতরত) জ্যেষ্ঠম্ (জ্যেষ্ঠ) । তস্মাৎ (সেই নিমিত্তে) সর্ব ঔষধম্
(‘অন্নক’ সকলো প্রাণীর ঔষধ উ'তে (কোহা হ'ত) । য়ে (য সকলে)
অন্নম্ ব্রহ্ম (অন্নক ব্রহ্ম হ'ব ক') উপাসতে (উপাসনা করে), তে বৈ
(তেওঁলোকে নিশ্চয়েই) সর্বং অন্নম্ আপ্নুৱন্তি (সর্বপ্রকার অন্ন পায়);
হি (কিরণে) অন্নম্ ভুতানাম্ জ্যেষ্ঠম্, তস্মাৎ সর্ব ঔষধম্ উচ্যতে । অন্নং
(অন্নব পৰা) ভুতানি (প্রাণীবর্গই) জায়ন্তে (জন্ম পায়), জাতানি (জন্ম
পাই) অন্নেন (অন্নব দ্বাৰা) বধন্তে (বুদ্ধিপ্রাপ্ত হয়) । অন্যতে (প্রাণীবর্গাবা
খোহা হয়) চ (আক' অস্তি ত'তানি (স্বয়ং প্রাণীবর্গক' আয়), তস্মাৎ

(নেই কাৰণে তৎ (তাক) অন্নম ইতি উচ্যতে (অন্ন বুলি কোৱা হয়)।

“পৃথিবীক জাৰয় কৰি যিগ্ৰাহণৰ প্ৰাণী আছে, সেই সকলোৱেই অন্নৰ পৰা জন্ম পায়—অন্নৰ পৰিণাম-ৰূপ শুক্ৰ-শোণিতৰ পৰাই সিহঁতৰ দেহ নিৰ্মাণ হয়, জন্ম পোৱাৰ পাছত অন্নৰপৰা পোহ-পাল পায়হে জায়াই থাকে, আকৌ অস্তুত অন্নতে অন্নৰ আধাৰ পৃথিবীতে জন্ম পায়। [এই যে প্ৰাণীৰ জন্ম জীৱন আৰু মৰণ অন্নৰ সম্পৰ্কত কোৱা হ’ল, সি স্তূলদেহ সংস্কৃত হৈ ঘটে; অৰ্থাৎ স্তূল-জৰীবেই অন্নৰপৰা জন্মে, অন্নৰদ্বাৰা জীয়াই থাকে আৰু অন্নৰ জন্মান্তৰন পৃথিবীত লীন হয় শৰীৰস্থ যি প্ৰত্যাগাত্মা, তাৰ এইবোৰ বিকাৰ নাই—সি এই দেহ এৰি অন্য দেহ গ্ৰহণ কৰে মাত্ৰ (গীতা ২।১৮।২

এইদৰে প্ৰাণীৰ জীৱন অন্নৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল কাৰণে অন্নই সকলো প্ৰাণীতকৈ জ্যেষ্ঠ তাক এই কাৰণেই অন্নক সকলো জীৱৰ ঐশ্বৰ্য বুলি কোৱা হয়। বিয়নো প্ৰাণীৰ এটাইতকৈ ডাঙৰ বেমাৰ ক্ষুধা ভোক; এই বেমাৰ উপশম হয় অন্নৰদ্বাৰা। এই তন্নৰূপ ঐশ্বৰ্যৰ প্ৰয়োগত ক্ষুধা-ৰূপ ৰোগ উপশান্ত হৈ থাকিলে সকলো সন্তান নোহোৱা হৈ যায়। যি সকলে এই অন্নক ব্ৰহ্মৰূপে অৰ্থাৎ জীৱৰ উৎপত্তি, স্থিতি আৰু লয়ৰ কাৰণ স্বৰূপ উপাসনা কৰে *

* এই মন্ত্ৰত অন্ন পাছৰ তিনিটি ব্ৰহ্মবাক্যত যি উপাসনাৰ কথা কোৱা হৈছে, সি মন্ত্ৰত্বিক উপাসনাৰ নিমন্ত্ৰে নহয়; কিন্তু শৰীৰ আদি অনাত্মাত থাকে *সাত্ৰা বুদ্ধি নহয় প্ৰত্যাগাত্মাও যাতে বুদ্ধি স্থিৰ হয় তাৰ নিমিত্তে। ফলৰ উল্লেখো প্ৰশংসাৰাহ মাত্ৰ বুলি জনা উচিত।

সেই সকলে সমুদায় অন্ন লাভ করে কোনো খাদ্যকেই অন্ন না পায়। কিয়নো—এই অন্নই সকলো প্রাণীতকৈ শ্রেষ্ঠ আৰু এইকাৰণে অন্নক সব জীৱৰ ঔষধ বুলি কোৱা হয়। অন্নৰ পৰা সীমন্তপ্ৰাণী উৎপন্ন হয় আৰু উৎপন্ন হৈ অন্নৰ দ্বাৰাতেই বৰ্দ্ধিত হয়। সবলো প্ৰাণীয়ে ইয়াক খায় আৰু নিজেও সমস্ত প্ৰাণীক খায়—নিজেও লয় কৰে এই কাৰণে (অদ্যুক্ত অস্তি চ ভুতানি—ইতি অন্নম্) এই ব্যাপ্তি অনুসাৰে) ইয়াৰ নাম ইদম অন্নঃ ॥ ২।২।১

তস্মাৎ স্না এতস্মাদন্নবসময়াদন্যোহন্তব আত্মা
প্ৰাণময়ঃ। তেনৈষ পূৰ্ণঃ স স্না এষ পুৰুষাৱধ
এৱ। তস্য পুৰুষৱিধতামন্নয়ঃ পুৰুষৱিধঃ। তস্য
প্ৰাণ এৱ শিৰঃ। দ্ব্যানো দক্ষিণঃ পক্ষঃ। অপান
উত্তৰঃ পক্ষঃ। আকাশ আত্মা। পৃথ্বী পৃচ্ছ
প্ৰতিষ্ঠা। তদপ্যেয শ্লোকে ভৱতি ॥২॥

তস্মাৎ বৈ এতস্মাৎ অন্নবসময়াৎ (সেই এই অন্নবসময়
মনুষ্যদেহতকৈ) অন্যঃ (অতিৰিক্ত অন্তৰঃ তাৰ ভিতৰত
থকা) প্ৰাণময়ঃ আত্মা (প্ৰাণবায়ুৰ পৰিণামকণ আত্মা আত্মা
বুলি কল্পিত কোশ আছে। তেনে তাৰ দ্বাৰা) এষঃ (এই
অন্নময় কোশকণ পুৰুষ) পূৰ্ণঃ (পৰিপূৰ্ণ। সঃ এষ বৈ
(সেই এই প্ৰাণময় আত্মাও)

পুৰুষৱিধঃ এৱ (পুৰুষৰ দৰেই)। তস্য (অন্নবসময়ৰ) পুৰুষৱিধতাম্ অন্ন
(পুৰুষ অকৃষ্টিৰ অনুযায়ী) অন্নম্ পুৰুষৱিধঃ (এই প্ৰাণময় আত্মাও
পুৰুষৰ আকাৰ)। তস্য (সেই প্ৰাণময়ৰ) প্ৰাণঃ এৱ শিৰঃ (প্ৰাণ বায়ুয়েই
কল্পিত মূৰ) দ্ব্যনঃ দক্ষিণঃ পক্ষঃ (দ্ব্যন বায়ু সোঁ পাখী), অপানঃ

উক্তঃ পক্ষঃ (অপান বায়ু বাওঁ পাখী) আকাশঃ আত্মা (সমান বায়ু দেহৰ মাজভাগ গা) পৃথিবী পৃথ্বী প্রতিষ্ঠা (নেত্র এবং আধাৰ)। তৎ অপি (সেই বিষয়তে) এবং শ্লোকঃ তত্ত্বতি (এই শ্লোক আছে)।

পূৰ্বোক্ত অন্নবসৰ পৰিণামৰূপ যি স্কুলশৰীৰ, জাতকৈ বেলেগ, তাৰ ভিতৰত থকা আৰু এটা কোণ আছে, তাক 'প্ৰাণময়' বোলে। তাৰ দ্বাৰা অন্নময় কোষ শৰীৰ পৰিপূৰ্ণ হৈ থাকে, অন্নময় স্কুলদেহ অপেক্ষাই সূক্ষ্ম হোৱা কাৰণে প্ৰাণময় দেহে তাৰ অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গত ব্যাপ্ত হৈ আছে। সেই এই প্ৰাণময় আত্মা-শৰীৰো পুৰুষৰ আকাৰ। অন্নময় দেহৰ পুৰুষৰ আকৃতি অনুযায়ী সাঁচত ঢলা প্ৰতিমাৰ নিচিনা প্ৰাণময় দেহো পুৰুষৰ আকৃতি বুলি কোৱা হয়। তাৰ পৰীক্ষা কৰাত কল্পনা এনেকুৱা-এই প্ৰাণময় পুৰুষৰ প্ৰাণেই যেনিবা মূৰ-শৰীৰৰ অঙ্গবোৰৰ ভিতৰত মূৰ যেনে সৰ্বপ্ৰধান, পাচঁ প্ৰাণৰ ভিতৰত মুখাপ্ৰাণ তেনে সৰ্বপ্ৰধান। ব্যান সোঁ পাখী, অপান বাওঁ পাখী, আকাশবদৰে সব শৰীৰ ব্যাপি থকা সমান বায়ু, কল্পিত পখীৰ গা; আৰু পৃথিবী হ'ল নেত্র আৰু আধাৰ, অৰ্থাৎ অপান বায়ুক বোৱিব পৰা পৃথিবীৰ অ'ধিদৈবিক শক্তি-যেই এই প্ৰাণময় পুৰুষৰ আধাৰ; নতুবা এই ধাৰাৰ শক্তিৰ দ্বাৰা স্থিতি-স্থাপকতাৰ জৰা হোৱা হলে উল্লম্ববায়ুৰ দ্বাৰা শৰীৰ ওপৰলৈ উৎক্ষিপ্ত হ'ল হেতেন। এই বিষয়তে কোৱা এটি শ্লোক আছে। ২।২।২

দ্বিতীয় অনুবাক সমাপ্ত

তৃতীয় অনুবাক

প্রাণং দেবী অন্ত্ৰ প্রাপত্তি । মনুষ্যাঃ ১ শরশ্চ য়ে ।
প্রাণো হি ভূতানামায়ুঃ । তস্মাৎ সর্বায়ুষ্মচ্যুতে ।
সর্বমেষ ত আয়ুর্যন্তি য়ে প্রাণং ব্রহ্মোপাসতে ।
প্রাণো হি ভূতানামায়ুঃ তস্মাৎ সর্বায়ুষ্মচ্যুত
ইতি । তস্যৈষ এর শাবীৰ আত্মায়ঃ পূর্বস্য । ১১।

দেবী মনুষ্যাঃ পশবঃ (দেবত , ম'মহ, পশু) চ (আক য়ে (যিবোব
আন প্রানী আছে),(সেই সকলো'বেই)প্রাণম্ অম্(প্রাণক অন্তসরণ কৰি-
য়েই) প্রাপত্তি(চেষ্টানীল জীবিত থাকে)। হি (যিহেতুকে) প্রাণঃ ভূতা-
নাম্ আয়ু (প্রাণেই প্রাণীসমূহৰ জীবন) তস্মাৎ (সেই হেতুকেই)
সর্বায়ুষ্ম (প্রাণক সকলোবে আয়ুষ) উচ্যতে (কোৱা হয়)। হি
প্রাণঃ ভূতানাম্ আয়ুঃ তস্মাৎ সর্বায়ুষ্ম উচ্যতে, ইতি (এই তত্ত্ব
বুজি)য়ে (যি সকলে) প্রাণম ব্রহ্ম (প্রাণক ব্রহ্মভাব কৰি) উপাসতে
(উপাসনা কৰে,) তে (নেইসকলে) সর্বম্ এত্ৰ আয়ুঃ [নিঃসন্দেহে
পূৰ্ণ আয়ুষ) যন্তি (পায়)। তস্য (সেই এই প্রাণময়ৰ) এবঃ এত্ৰ
(এবেই)শাবীৰঃ আত্ম (শাবীৰত থকা অন্তৰাত্মা) যঃ পূর্বস্য (যি পূৰ্বৰ
অন্নময়ৰ অন্তৰাত্মা)। অথবা-তস্য পূর্বস্য (পূৰ্বকথিত অন্নবসনতৰ)
এব এত্ৰ (এবেই) শাবীৰঃ আত্মা (দেহত থকা আত্মা) যঃ (যি প্রাণ-
ময় কোশ) ।

“দেহতা, মাংস,পশু আদি যিমান বিলাক দেহধারী প্রাণী
আছে, সেই সকলোবোৰ প্রাণৰ সহাবিভে জীয়াই থাকে।

প্রাণৰ অবিহনে কাৰো দেহ টিকি থাকিব নোৱাৰে। কিয়নো
 প্রাণেই সমস্ত প্রাণীৰ আয়ুৰ্ঘ - জীৱন, সেই কাৰণে প্রাণক
 'সৰ্বায়ুৰ্ঘ' কোৱা হয়। যি লোকে প্রাণক প্রাণীৰ জীৱন, এই-
 কাৰণে সি 'সৰ্বায়ুৰ্ঘ' কথিত হয়— এই তত্ত্ব বুজি প্রাণক ব্ৰহ্ম-
 ৰূপে উপাসনা কৰে, তেওঁ পূৰ্ণ আয়ুৰ্ঘ প্রাপ্ত হয়। যি জগদাত্মা
 পৰমপুৰুষ অন্নময় স্তূলশৰীৰধাৰী পুৰুষৰ অন্তৰাত্মা
 তেঁৱেই এই প্রাণময় পুৰুষৰো দেহান্তৰ গৌ অমৃতগামী আত্মা।
 (অথবা পূৰ্বকথিত অন্নময়পুৰুষৰ দেহাশিষ্ঠিত প্রাণময় পুৰুষেই
 তাৰ অন্নময়ৰ আত্মা। ॥২।৩।১॥

তস্মাদ্ৱা এতস্মাৎ প্রাণময়াদন্যোহন্তৰ আত্মা
 মনোময়ঃ। তেনৈব পূৰ্ণঃ। সৰা এষ পুৰুষরিধ
 এৱ। তস্য পুৰুষরিধতামন্বয়ৎ পুৰুষরিধঃ। তস্য
 যজুৰেৱ শিৰঃ। ঋগদক্ষিণঃ পক্ষঃ। সামোত্তৰঃ
 পক্ষঃ। আদেশ আত্মা। অধৱাঙ্গিবসঃ পুচ্ছঃ
 প্রাতিষ্ঠা। তদপ্যেয শ্লোকো ভৱতি ॥২॥

তস্মাৎৱৈ ক্ৰমাৎ প্রাণময়াৎ অন্যঃ অন্তৰঃ মনোময়ঃ আত্মা
 (সেই এই প্রাণময়পুৰুষতকৈ অতিবিস্তৃত তাৰ তিতবত থকা মনোময়
 আত্মাৰূপ কোশ আছে।) তেন এষঃ পূৰ্ণঃ (সেই মনোময় শৰীৰৰ বাহা
 এই প্রাণময় শৰীৰ পৰিপূৰ্ণ) সঃ এষঃৱৈ পুৰুষবিধঃ এৱ (সেই এই
 মনোময় দেহো পুৰুষৰ দৰেই)। তন্ত্ৰ পুৰুষবিধতাম্, অৱ (তাৰ পুৰুষ
 আৱৰ্দ্ধিত অৱধাৰী) অৱম পুৰুষবিধঃ (এই মনোময় শৰীৰ পুৰুষৰ

কাঁচ) । তত্ত্ব যজুঃ এত্ব শিষ্যঃ (এই মনোময় পুরুষ যজুঃকেই কল্পিত
যুব) ঋক্ দক্ষিণঃ পক্ষঃ (ঋক্বেদে সোঁ পাখী), মায় উত্তমঃ পক্ষঃ
(সামবেদে বাঁ পাখী), আবেদনঃ (ব্রাহ্মণভাগ) আত্মা (মধ্যবেদ-গা) অথ-
হ্যাদ্ভবনঃ (অথবা আক আভিবা ঋষিৰ দ্বাৰা দৃষ্ট অথর্ববেদ) পুচ্চম্
প্রতিষ্ঠা (নেত্র অ'ক আধাৰ)। তৎ অপি এষঃ শ্লোকঃ তদ্বতি—

পূৰ্ণোক্ত প্রাণময় পুরুষতকৈ বেলেগ, অথচ তাৰ ভিত্তবত
থকা আৰু এক পুরুষ আছে, তাক 'মনোময়' কোৱা হয় ।
সেই মনোময়ৰ দ্বাৰা এই প্রাণময় শৰীৰ পূৰ্ণ অৰ্থাৎ পৰি-
ব্যাপ্ত থাকে । সেই এই মনোময় দেহো পুরুষৰ দৰে ।
প্রাণময় শৰীৰৰ পুরুষ আকৃতিৰ অল্পৰূপ মনোময় শৰীৰৰো
পুরুষৰ আকৃতি । তাৰ পক্ষীৰূপে কল্পনা এনে—এই মনোময়
পুরুষৰ যজুঃবেদৰ মন্ত্ৰ যেনিবা যুৰ; যজ্ঞাদকৰ্মকাণ্ডত যজুঃবেদৰ
মন্ত্ৰবেই প্রাধান্য তাৰোপৰি অনিয়ত অক্ষৰ আৰু পাদ-পূৰণৰ
নিদিষ্ট নিয়ম নথকা, অথচ 'স্বাহা' শব্দ ঘোষণা কৰি আহুতি
আদি অৰ্পণ কৰা সেইবোৰ মন্ত্ৰকো 'যজুঃ'কোৱা হয় । এই
প্ৰকাৰে অল্পমন্ত্ৰৰ ভিত্তবত যুৰ যেনে প্রাধান, ঈশ্বৰউপাসনা-
দি কৰ্মত অবলম্বনীয় যজুঃমন্ত্ৰও তেনে আন মন্ত্ৰতকৈ প্রাধান
ঋক্ বেদৰ আৰু সামবেদৰ মন্ত্ৰসমূহ সেই মনোময় পুরুষৰ
সোঁ আৰু বাঁ পাখী । ঋক্‌মন্ত্ৰেৰে উপাসনাত স্তুতি আৰু
সামমন্ত্ৰেৰে প্ৰাৰ্থনা কৰা হয় । গতিকে যজুঃমন্ত্ৰতকৈ অপ্ৰাধান;
উপাধি হাত ছুঁৱনৰ দৰে কৰ্মকাণ্ডত বিশেষ সহায়ক বাবে
সেই ছুঁক পাখী কল্পনা কৰা হৈছে । আদেশ—বিধি বাক্য

বেদৰ ভিত্তিকৰা — ‘ব্রহ্মণ ভাগ’; এই কাৰণে সেই ব্রহ্মণ-
ভাগ মধ্যদেহ (গা) বুলি বুজাইছে। অথবা আক অগ্নিবা
আদি ঋষি দৃষ্ট শাস্তি-পুষ্টিজনক কৰ্মৰ সাধক মন্ত্ৰবোৰৰ থকা
অৰ্থবাবেদক সেই মনোময় পুৰুষৰ নেজ আৰু আধাৰ বুলি
বুজা; বাৰণ সেই সেই কৰ্মৰ সাধক মন্ত্ৰসমূহাত মনোময় পুৰুষ
প্রতিষ্ঠিত। সংকল্পৰূপ বৃদ্ধিৰ দ্বাৰা মনোময় পুৰুষৰ এই এই
বেদমন্ত্ৰ বিপাকৰ সৈতে সম্বন্ধ ঘটে, গতিকে উপবোক্ত বেদমন্ত্ৰ-
সমূহক তেওঁৰ অঙ্গস্বৰূপ বুলি বৰ্ণনা কৰা মানে বেদমন্ত্ৰ
বিষয়ক মনোবৃত্তি বৃদ্ধিৰ লাগিব।

এই মনোময়পুৰুষৰ মহিমা বৰ্ণনাই কোৱা এটি শ্লোক
অছে। ২। ৩। ॥

তৃতীয় অনুবাক সমাপ্ত ॥ ৩ ॥

চতুৰ্থ অনুবাক

যতো হ্যচো নিরতন্তে। অপ্রাস্য মনসা সহ।
আনন্দং ব্রহ্মণো বিদ্বান। ন বিভেত কদাচনোতি
তত্শেষ এর শাবীৰ আশ্রয় পূৰ্ণস্য ॥ ১ ॥

যত. (যাব পৰা) মনসা সহ (মনেৰে সৈতে) হ্যচঃ (বাক আদি
ইচ্ছাবোধ) অপ্রাস্য (তেওঁক নাগাই) নিরতন্তে (বুজি আছে), ব্রহ্মণঃ
(সেই ব্রহ্মৰ) আনন্দং (আনন্দ স্বৰূপক) বিদ্বান (জানোতা পুৰুষে)
কদাচন (কেতিয়াও) ন বিভেতি (ভয় নকৰে) ইতি (এই শ্লোক)।
তত্শেষ (সেই মনোময় পুৰুষৰো) এবঃ এবঃ (একেই) শাবীৰঃ আত্মা
(শাবীৰৰ অন্তৰ্ভূতী আত্মা) যঃ পূৰ্ণস্য (যি পূৰ্ণকথিত ব্রহ্মণময় শাবীৰৰ)

প্রকাৰান্তৰে মনোময় পুৰুষৰ মহিমা কীৰ্তন কৰা শ্লোকেটো এই—‘পবব্রহ্ম পবমেখবব যি পবম আনন্দস্বৰূপ, তাক পাবলৈ মনেৰে সৈতে বাক্য আদি ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ সমষ্টিকৰণ মনোময় পুৰুষো যাব নোৱাৰে, কিন্তু ব্রহ্মপ্ৰাপ্তিৰ কাৰণে সাধনা কৰা লোকৰ সহায়কাৰী হৈ তেওঁক পবব্রহ্মৰ দ্বাৰাত উপস্থিত কৰায়গৈ আৰু তাতে এৰি নিজে ঘূৰি আহে। তেতিয়া তেওঁ ব্রহ্মৰ আনন্দস্বৰূপ উপলব্ধি কৰে আৰু সৰ্ব-প্ৰকাৰে ভয়শূন্য হয়।”

পূৰ্বকথিত অন্নময় আৰু প্ৰাণময় শৰীৰৰ যি অন্তৰ্ভৰ্তা আত্মা, সেয়েই এই মনোময় শৰীৰৰো অন্তৰ্ভৰ্তা। (অথবা এই মনোময়েই পূৰ্বোক্ত প্ৰাণময়ৰ দেহত অধিষ্ঠিত আত্মা) ১২।৪।১

তস্মাদ্ বা এতস্মান্ননোময়াদনোহন্তৰ আত্মা।
বিজ্ঞানময়ঃ। তেনৈষ পূৰ্ণঃ। স বা এষ পুৰুষাৱিধ
এৱ। তস্য পুৰুষাৱিধতামবয়ৱঃ পুৰুষাৱিধঃ। তস্য
শ্ৰদ্ধৈৰ শিৰঃ। ঋতং দাক্ষণঃ পক্ষঃ। সত্যযুত্তৰঃ
পক্ষঃ। যোগ আত্মা। মহঃ পুচ্ছঃ প্ৰতিষ্ঠা। তদ-
প্যেষ শ্লোকে ভৱতি। ২।

তস্মাৎ হৈ এতস্মাৎ মনোময়ান্ অন্যঃ অন্তৰঃ আত্মা বিজ্ঞানময়ঃ।
তেন এষঃ পূৰ্ণঃ। স. এষঃ হৈ পুৰুষাৱিধ এৱ। তস্য পুৰুষাৱিধতাম্
অবয়ৱং পুৰুষাৱিধঃ। [ব্যাখ্যা পূৰ্বৰ দৰে] তস্য (সেই বিজ্ঞানময়

আত্মাৰ) শ্ৰদ্ধা এষ (আত্মিক্য বুদ্ধিয়েই) দ্বিঃ (কল্পিত মূঃ) স্বতম
(এ জ্ঞান নিৰ্মীত সৰ্বাচাৰ নিষ্ঠা) দক্ষিণঃ পক্ষঃ (সৌপাঙ্গী), সত্যম
(সত্য বাক্য আৰু আচাৰ) উত্তৰঃ পক্ষা (মাত্ত পাঙ্গী) ভোগঃ
(চিন্ত্য একাগ্ৰতা) আত্মা (মধ্যদেহ—পা), মহঃ (শৰমাত্মা) পুচ্ছম
প্রতিষ্ঠা (নেত্র আৰু আধাৰ) । তৎ অপি এষঃ শ্লোকঃ ভৱতি —।

এতিয়া বিজ্ঞানময় কোশ অৰ্থাৎ বৈদিক লৌকিক
সমস্ত জ্ঞানৰ নিশ্চিত ধাৰণাধাৰী বিজ্ঞানস্বভাৱ জীৱাত্মাৰ
কথা কৈছে পূৰ্ববৰ্ণিত মনোময় শৰীৰত কৈ বেলেগ অথচ
তাৰ অভ্যন্তৰবৰ্তী যি বিজ্ঞানময় পুৰুষ অৰ্থাৎ বুদ্ধিকণ
গুহাধাসী জীৱাত্মা, তাৰ দ্বাৰা মনোময় দেহ পূৰ্ণ ভৰ্থৎ
পৰিব্যাপ্ত । আকৌ মনোময় নিজতকৈ পূৰ্ববৰ্তী প্ৰাণময়ত
আৰু অন্নময়ত ব্যাপ্ত; গতিকে এই বিজ্ঞানময় জীৱাত্মাই
সমস্ত দেহ ব্যাপি থাকে । জীৱাত্মাকণ ক্ষেত্ৰজ্ঞই শৰীৰৰূপ
ক্ষেত্ৰত ব্যাপ্ত হৈ শৰীৰক প্ৰকাশিত কৰে বুলি গীতাতে
উক্ত আছে (গীতা ১৩-৩২-৩৩) । এই বিজ্ঞানময় আত্মাও
নিশ্চয় পুৰুষাকৃতি । মনোময় পুৰুষত ব্যাপ্ত হৈ থকা
কাৰণে তদনুৰূপে ইয়াকো পুৰুষাকৃতি কোৱা হয় । এই
বিজ্ঞানময় পুৰুষৰ পক্ষীৰূপে কল্পনা এনেকুৱা—শ্ৰদ্ধা অৰ্থাৎ
বুদ্ধিৰ নিশ্চিত বিশ্বাসৰূপ যি বুদ্ধি (আত্মিক্য বুদ্ধি),
সিয়েই হল বিজ্ঞানময় দেহৰ প্ৰধান অঙ্গ । সুকৰণ স্পৃষ্ট
বিশ্বাসেই তদনুপ্ৰাপ্তিৰ নিমিত্তে অতি আৱশ্যকীয় প্ৰথম
সাধন (বিশ্বাস নিজস্বভক্তি, তৰ্ক বহুব্ধৰ) । শাস্ত্ৰাৰ্থ নিৰ্ভৰ

সদাচরণ তাঁর সোঁ পাখী, সত্যকথা আকসত্য আচরণ বাঁক-
পাখী। চিহ্নর একাগ্রতাৰূপ ধ্যানর দ্বাৰা পৰমাত্মার দৈত্তে সং-
যোগ বিজ্ঞানাত্মার মধ্যদেহ (গা) আক 'মহঃ' নামে প্রসিদ্ধ *
পৰমাত্মাই পুচ্ছস্থানীয় আক আধার ; কিয়নো পৰমাত্মাই-
তো জীবাত্মার পৰম আশ্রয়।

এই বিজ্ঞানময় পুষ্কর মহিমা বখানি এটি শ্লোক
আছে— ২।৪।২॥

চতুর্থ অনুবাক সমাপ্ত ১৪॥

পঞ্চম অনুবাক

বিজ্ঞানং যজ্ঞং তনুতে। কৰ্মানি তনুতেহপি
চ। বিজ্ঞানং দেবঃ সরে'। ব্রহ্ম জ্যোষ্ঠমুপাসতে॥
বিজ্ঞানং ব্রহ্ম চেদ্ রেদ। তস্মাচেন্ন প্রমাত্তাতি।
শবীৰে পাপ্মনো হিহা। সরণীন্ কামান্ সমম্মুত
ইতি। তসৈস্যৈ এৱ শাৰাব আত্মা যঃ পুরসা ॥১॥

* শিক্ষাবজ্ঞান ওয় অঙ্কনাত্ত ব্যাক্তির প্রসঙ্গত 'মহঃ' এই
ব্যাক্তিক ব্রহ্মরূপ বুলি বুজোক্ত হৈছে, গতিকে 'মহঃ' পৰব্রহ্মর
নাম আক সেই পৰমাত্মাই জীবাত্মার আধার বধিত হৈছে।

বিজ্ঞানম্ (বিজ্ঞান স্বরূপ আত্মাই) যজ্ঞম্ তদ্বতে (যজ্ঞাদি কর্ম বিস্তার করে)। অপি চ (অধিকন্তু) কর্ম্মানি তদ্বতে (কর্ম্মবোঝা বিস্তার করে)। নবৈ দেহাঃ (সকলো ইঞ্জিয়াদিষ্ট দেহতাই) জ্যেষ্ঠম্ (সর্বশ্রেষ্ঠ) বিজ্ঞানং ব্রহ্ম (বিজ্ঞানক ব্রহ্মরূপে) উপাসতে (উপাসনা করে)। চেৎ (যদি) বিজ্ঞানম্ ব্রহ্ম (বিজ্ঞানক ব্রহ্মরূপে) হেদ (জানে), চেৎ ('আক' যদি) তস্মাৎ ন প্রমদ্যতি (তাব পৰা কদাচ বিচলিত নহয়), (তেতিহা শবীৰে (শবীৰতে) পাপমানঃ (মহাভয়মানব শবীৰ উৎপন্ন পাপবোঝ) (ত্যাগ করি) সর্বান কামান্ (সমুদায় ভোগ) সমধ্বুতে (উপভোগ করে) ইতি (এই শ্লোক) তন্য। (সেই বিজ্ঞানময়ব) এষ এষ শবীৰঃ আত্মা, ৩: পূর্বস্যা (এবেই শবীৰান্তর্বর্তী আত্মা, যি পূর্বকথিত মনোময় দেহব)।

বিজ্ঞানময় পুরুষের মহিমা কীর্তন করা সেই শ্লোকটো কোরা হৈছে। "বিজ্ঞান অর্থাৎ বুদ্ধির সৈতে তদ্রূপ হোবা জীবাত্মাই যজ্ঞাদি কর্ম্মানুষ্ঠানরূপ পুণ্য বৃদ্ধি করে আক লৌকিক কর্ম্মবোঝা বিস্তার করে। অর্থাৎ সদ্ বদ্ সকলো কর্ম্মের প্রেবণা জীবাত্মার পৰাহে আহে। সমস্ত ইঞ্জিয়াদিষ্টাত্ দেহতাবৃন্দই সর্ববুদ্ধির প্রেবক বিজ্ঞানাত্মাকেই ব্রহ্মরূপে উপাসনা করে। নিজ নিজ বুদ্ধিবোধক দাবা তেওঁকেই সুখ দিবলৈ চেষ্টা করে। কোনো জ্ঞানজ্ঞানী লোকেও যদি এই বিজ্ঞান স্বরূপ আত্মাকেই ব্রহ্ম বুলি ধারণা করিব পারে আক সেই ধারণার পৰা যদি কেতিয়াও বিচলিত নহয়, অর্থাৎ শবীৰ আদিত আত্মা-বুদ্ধি কবি ভুল নকবে, তেতিহা হলে দেহান্তি-

মানন্ত হোতা সমুদায় পাপ দেহাতে এৰি বিজ্ঞানান্ধাৰণে সমস্ত কাম্যভোগ উপভোগ কৰে ।”

সেই পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰ যি পূৰ্বকথিত অন্নময়, ঐশ-ময় আৰু মনোময়ৰ অন্তৰাত্মা তেঁবেই এই বিজ্ঞানময়ৰো অন্তৰ্যামী আত্মা । (অথবা এই বিজ্ঞানময় আত্মাই পূৰ্ব কথিত মনোময়ৰ দেহত অধিষ্ঠিত আত্মা) ॥২।৫।১॥

তস্মাদ্, রা এতস্মাদ্ বিজ্ঞানময়াদন্যোহন্তৰ
আত্মানন্দময়ঃ । তেনৈষ পূৰ্ণঃ । স রা এষ পুৰুষরিধ
এৱ । তস্য পুৰুষরিধতামন্বয়ং পুৰুষরিধঃ । তস্য
প্ৰিয়মেষ শিৰঃ । মোদো দক্ষিণঃ পক্ষঃ । প্ৰমোদ
উত্তৰঃ পক্ষঃ । আনন্দ আত্মা । ব্রহ্ম পুচ্ছং প্ৰতিষ্ঠা ।
তদপ্যেষ শ্লোকো ভৱতি ॥২॥

তস্মাৎ যৈ এতস্মাৎ বিজ্ঞানময়াং অন্যঃ অন্তৰঃ আত্মা আনন্দ-ময়ঃ । তেন এষঃ পূৰ্ণঃ । সঃ এষঃ যৈ পুৰুষরিধঃ এব । তন্ত্ৰ পুৰুষ-রিধতাম্ অহু অয়ম্ পুৰুষরিধঃ । (বাখ্যা পূৰ্বৱৎ) তন্ত্ৰ (সেই আনন্দম-য়) প্ৰিয়ম্ এষ শিৰঃ (স্বোতিভাৱেই মন্তক) । মোদঃ দক্ষিণঃ পক্ষঃ (হৰ্ষ সৌ পাৰ্শ্বী) । প্ৰমোদঃ উত্তৰঃ পক্ষঃ (অতি হৰ্ষ বাঙ পাৰ্শ্বী) । আনন্দঃ আত্মা (আনন্দ যথাদেহ) ব্রহ্ম পুচ্ছম্ প্ৰতিষ্ঠা (ব্রহ্মই নেজ আৰু আধাৰ) । তৎ অপি এষঃ শ্লোক ভৱতি — ।

এই মন্ত্ৰত আনন্দময় পৰমাত্মাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে—
‘অন্নময়’ আদি শব্দৰ দৰে ‘আনন্দময়’ শব্দত বিকাৰ অৰ্থত ‘ময়ট’ প্ৰত্যয় হোৱা নাই, হৈছে প্ৰাচুৰ্য অৰ্থত; সেই কাৰণে

আনন্দময় মানে কেবল আনন্দ স্বৰূপ (ব্ৰহ্মসূত্ৰ ১।১।১৩)। পূৰ্ব-
বৰ্ণিত বিজ্ঞানময় জীৱাত্মাতকৈ বেলেগ, তাৰো অভ্যন্তৰবতী
যি আত্ম, তেওঁ নিশ্চয় আনন্দময় পৰমাত্মা। সেই আনন্দময়ৰ
দ্বাৰা এই বিজ্ঞানময় পৰিপূৰ্ণ অৰ্থাৎ জীৱাত্মাৰো অন্তৰাত্মাৰো
জীৱক নিয়ন্ত্ৰণ কৰোতা। এৰেই স্বার্থতে 'পুৰুষ' পূৰ্বোক্ত
অন্নময় আদি সকলো পুৰুষতকৈ উত্তম পুৰুষ। বিজ্ঞানময় পুৰুষ
ত পৰিব্যাপ্ত কাৰণে এই আনন্দময়কো পুৰুষৰ আকাৰ বোলা
হয়। পক্ষীৰূপে কল্পনাত এই আনন্দময় পৰম পুৰুষৰ মূৰ
তাল—প্ৰিয়ভাব, অৰ্থাৎ আনন্দ স্বৰূপ পৰমেশ্বৰেই সকলোৰে
প্ৰিয়, সমস্ত প্ৰাণীয়েই তেওঁক ভাল পাবলৈ বিচাৰে। এই
প্ৰিয়ভাব আনন্দময়ৰ এক প্ৰধান অঙ্গ ৰূপে সিয়েই হ'ল
যেনিবা তেওঁৰ মূৰ। 'মাদ' আৰু 'প্ৰমোদ' অৰ্থাৎ ইটোলাভ-
কৰি পোৱা আনন্দ আৰু তাক ভোগ কৰি পোৱা আনন্দই
সোঁ পাখী আৰু বাওঁ পাখী। আনন্দ তেওঁৰ মধ্যদেহ আৰু
অয়ং ব্ৰহ্মই আশ্ৰয়স্থল পুচ্ছ।

[নিবন্ধৰ বা নিবাক্যৰ ব্ৰহ্মৰ আকাৰ আৰু অঙ্গ আদিৰ
বৰ্ণনা বাস্তৱিক হব নোৱাৰে; তেন্তে এনে কল্পনা কিয় কৰা
হ'ল? ইয়াৰ সমাধানৰ কাৰণে ব্ৰহ্ম সূত্ৰই (৩।৩।১২—১৪সূত্ৰ)
কেবল উপাসনাৰ সূচনৰ নিমিত্তে ব্ৰহ্মৰ বিষয়ে এনে কল্পনা
কৰা হৈছে বুলি স্পষ্ট কৰি দিলে; নহলে তাৰ আন একো
প্ৰয়োজন নাই। এই প্ৰকৰণত বিজ্ঞানময়ৰ অৰ্থ জীৱাত্মা আৰু
আনন্দময়ৰ অৰ্থ পৰমাত্মা বুলি গ্ৰহণ কৰিব লগা কথাও ব্ৰহ্ম

.....
মূত্রত (১'১।১২—১৯) ঋতিবাক্য আক যুক্তিরে সমর্থিত
হৈছে ।]

এই আনন্দময় পুরুষের মহিমা বখানি এটি শ্লোক অর্থাৎ
মন্ত আছে—৥২।৫।২॥

॥ পঞ্চম অনুবাক সমাপ্ত ॥৫॥

ষষ্ঠ অনুবাক

অসন্নেৱ স ভৱতি । অসদ্ ব্রহ্মোতি রেদ চেৎ ।
অস্তি ব্রহ্মোতি চেদ্ রেদ । সন্তমেনৎ ততো রিচু-
বিত্তি ॥১॥

চেৎ (যদি কোনোহে) ব্রহ্ম অসৎ (ব্রহ্ম নাই) ইতি হেদ
(এইভাবে জানে) সঃ (তেওতো) অসন্ এব ভৱতি (অসতেই হয়) । চেৎ
(আকৌ যদি কোনোহে) ব্রহ্ম অস্তি ইতি (ব্রহ্ম আছে এই বুলি) রেদ
(জানে), ততঃ (তেতিয়া) এনম্ (একক) সন্তম্ স্থিচ্ছঃ ('জানীলোকে'
গৎ পুরুষ বুলি জান করে) । ইতি (এই সেই শ্লোক) ।

ব্রহ্মের সর্বকাৰণরূপে বিদ্যমানতা সূচোয়া সেই মন্তটো
এই—“যদি কোনো লোকে এনেকৈ বুজিছে বা নিশ্চিত হৈছে
যে, ‘ব্রহ্ম অসৎ’ অর্থাৎ ব্রহ্ম বা ঈশ্বর বুলি কোনো বস্তু নাই

তেতিয়তো তেৱেই অসৎ হৈ যায়, অর্থাৎ সদাচার ভেঙে হৈ
 স্বেচ্ছানুসারে বিলম্বাসনত মজ্জি নীচপ্রকৃতি, বিকৃতকৃতি
 হৈ পৰে। আকৌ যদি কোনো লোকে ব্রহ্মৰ যথার্থ তত্ত্ব বুজি
 নাপালেও ব্রহ্ম বা ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বত কোনো সন্দেহ নাৰাখে,
 অর্থাৎ শাস্ত্রৰ আৰু মহাপুরুষৰ বাণীত দৃঢ় বিশ্বাস কৰি যদি
 তেওঁৰ মনত ঈশ্বৰ নিশ্চয় আছে বুলি ঈশ্বৰত পূৰ্ণা নিৰ্ভৰশীল
 হয় তেন্তে তেনেলোকক জ্ঞানীসকলে 'মন্ত্ৰ অর্থাৎ সৎপুরুষ
 সজ্জনৰূপে জ্ঞান কৰে। [ভাব এই যে, পৰমাত্ম তত্ত্বজ্ঞানৰ
 প্রথম সোপান (খটখটি) — তেওঁৰ অস্তিত্বত পূৰ্ণবিশ্বাস। এই
 বিশ্বাসত মনঃ-বল হৈ থাকিব পাৰিলে কেতিয়াবা নহয়
 কেতিয়াবা পৰমপুরুষৰ কৃপা লাভ কৰি ব্রহ্ম সমুজ্জ্বলপ্রাপ্তি
 হ'ব পাৰে।] ২।৬।১।

তসৈষ এৱ শৰীৰ আত্মা যঃ পূৰ্বস্যা ৥২৥

তস্য (সেই এই আনন্দময়ৰ) এবঃ এব শৰীৰ আত্মা (এৱেই
 অস্তিত্বৰ্তী আত্মা) যঃ পূৰ্বস্যা (যি পূৰ্বকথিত বিজ্ঞানময়ৰ) ।

সেই এই আনন্দময় পৰমপুরুষৰ শৰীৰৰ অত্যন্তবৰ্তী
 আত্মা স্বয়ং তেৱেই। তেওঁত শৰীৰ আৰু শৰীৰিৰ কোনো
 ভিন্নতা নাই। পূৰ্বৰপৰা কৈ অহা অন্নময় আদি সৰাৰো
 যি অস্তৰ্য্যামী আত্মা, সেই আনন্দস্বৰূপ পৰমাত্মাই নিজেৰে।
 অস্তৰ্য্যামী, তেওঁৰ আৰু আন কোনো অস্তৰ্য্যামী নাই। “অনাদি
 ঈশ্বৰ যিটো ব্রহ্ম নিবঞ্জন। জ্ঞানময় আনন্দ যে সত্য সনাতন”
 অনাদি পাঠন ।

[এই পঞ্চকোশ প্ৰকৰণত ঐতিহ্যে বুজালে যে ব্ৰহ্মই সৰ্ব-
লোকে আত্মা, কাৰণ আৰু সৰ্বব্যাপ্ত; তেওঁই সমস্তৰ আধাৰ
আৰু আশ্ৰয়। প্ৰাণময় অৰ্থাৎ ক্ৰিয়াশক্তিৰ অবিহনে অগ্নময়
সুন্দৰৰ কাৰ্য নচলে। মনোময় অৰ্থাৎ সংশয়াত্মক অজ্ঞা-
কৰণবৃত্তিৰদ্বাৰা প্ৰাণময় পৰিচালিত হয়। মনোময় আৰু
নিশ্চয় ত্ৰিকণ বুদ্ধিকণ বিজ্ঞানময় জীৱাত্মাৰ অধীনত চলে।
সেই জীৱাত্মাই আৰু আনন্দময় পৰম আৰু সন্তুষ্টি সাধি নিত্য
-আনন্দসত গগ্ন হবলৈ অভিলাষী হৈ নিজক পৰিচালিত কৰে।
কাৰণ সেয়ে পঞ্চম পুৰুষাৰ্থ, সেয়ে জীৱৰ চৰম চক্ষ্য।] ২ ৬।২।

অথাতোহনুপ্ৰশ্নাঃ । উতাৱিদ্ধানমুং লোকং
প্ৰেত্য কশ্চন গচ্ছতীত্য । আহো বিদ্ধানমুং লোকং
প্ৰেত্য কশ্চিৎ সমশ্নুতীত্য ॥৩॥

অথ (এতিয়া) অতঃ (ইয়াৰপৰা) অনুপ্ৰশ্নঃ (শুকাৰ উপদেশ অনুসৰণ
কৰি প্ৰশ্ন আৰম্ভ কৰা হৈছে) । কঃচেন আৱিদ্ধান্ (কোনো ব্ৰহ্মজ্ঞান নোহো-
ৱ লোক) প্ৰেত্য (মৃত্যুৰ পাছত) অমুং লোকম্ (সেই ব্ৰহ্মধামলৈ)
গচ্ছতি উত (যায় জানো) ? আহো (অৰ্থাৎ) কঃচিৎ বিদ্ধান্ (কোনো
জানীলোক হৈ) প্ৰেত্য (মৃত্যু হৈ) অমুং লোকম্ সমশ্নুতে উ (ব্ৰহ্মধাম
পায় নেক)। [৩ শ্লোক স্তম্ভক] ।

[পূৰ্বকথিত ব্ৰহ্মবিচাৰৰ উপদেশ অনুসৰণ কৰি মানুহৰ
মনত গুণজ্ঞা সন্দেহ নিৰাৰণ কৰি ব্ৰহ্মসত্তা প্ৰতিপাদন কৰি-
বলৈ ঐতিহ্যে স্বয়ং প্ৰশ্নৰ অৱতাবণা কৰিছে—] এতিয়া ইয়াৰ
পৰা অনুপ্ৰশ্ন অৰ্থাৎ আচাৰ্যৰ উপদেশ অনুক্ৰমে সম্ভাব্য প্ৰশ্ন

আবিস্ত কবাইছে— । যদি ব্রহ্ম আছে, তেওঁক নজনা
কোনোলোকে মৃত্যুৰ পাহত তেওঁক পাব নে নাপায় ? অথবা
ব্রহ্মজ্ঞান লাভ কৰা কোনোবা জ্ঞানীজনে জানো মৃত্যুৰ
পাহত তেওঁক পায় ?

[মূলত প্রশ্নৰূপে দুটা থাকিলেও অভিপ্রায় অনুৰূপে
প্রশ্ন তিনিটা । (১) পূৰ্বমন্ত্ৰত উক্তিৰ অনুৰূপে 'ব্রহ্ম সং নে
অসং' ? (২) যদি ব্রহ্ম আছে আকাশৰ দৰে সৰ্বব্যাপী, পক্ষ-
পাত শূন্য সকলোলৈ সমভাবাপন্ন ব্রহ্মক, তেওঁৰ বিষয়ে
নজনা বা ঈশ্বৰ-বিশ্বাস নথকা লোকেও তেওঁক পাবনে নাপায় ?
৩) যদি তেনে অজ্ঞানীয়ে নাপায়, তেনেহলেতো সৰ্বত্র সম-
দৰ্শী তেওঁক জ্ঞানীজনেও পোৱা উচিত নহয় ? লোকহিতৈষী
শ্রুতিয়ে নিজেই এইবোৰ প্রশ্ন উত্থাপন কৰি ক্ৰমে তাৰ
উত্তৰ দিব ।] ২।৬।৩।

সোহকাময়ত । বহু স্যাং প্রজায়েয়েত্তি । স
তপোহতপ্যত । স তপস্তপ্ত্বা ইদং সৰমস্বজত
য়দিদং কিংচ । তৎ স্বষ্ট্বা তদেৱানুপ্রাৱিশৎ
তদনু প্রৱিশ্য সচ্চ ত্যচ্চাভৱৎ । নিকৰুৎ চানি-
কৰুৎ চ । নিলয়নং চানিলয়নং চ । ৱিজ্ঞানং চাবি-
জ্ঞানং চ । সত্যং চান্ তৎ চ সত্যমভৱৎ । য়দিদং
কিংচ । তৎ সত্যমিত্যাচক্ষতে । তদপ্যেব শ্লোকো
ভৱতি ॥৪॥

সঃ (দেই পৰমেশ্বৰে) অকাময়ত (ইচ্ছা কৰিলে প্রজা

(প্রকটিত হওঁ), বহু স্যাম্ ইতি (অনেক নাম-রূপ বর্ণিত হৈ বহুত ঘাট হৈ এই প্রকারে) । সঃ (ভেদ) তপঃ অতপাত (নিজ ইচ্ছা-রূপ দ্ব-
লৈ চিন্তা কবিলে) সঃ তপঃ তপ্তা (ভেদ সৃষ্টিবিষয়ক চিন্তা-চর্চা কৰি)
সং কিম্ চ (যি কোনো) ইদম্ (এই প্রত্যক্ষ আৰু পরোক্ষ)
ইদম্ সৰ্বম্ (এই সমুদায় জগৎ) অসৃজত (সৃষ্টি কবিলে) ।
তৎ সৃষ্টা (সেই জগৎ বচন) কৰি তৎ এত (সেই সকলোতেই)
অতঃপ্রাণিং (লগে লগে দোম ই পবিল) । অতঃপ্রাণী (সেই
সেই সকলোতে অতঃপ্রাণী হৈ) তৎ সত্যম্ (সেই সত্যস্বৰূপ ব্রহ্ম) সং
চ (মূর্ত আৰু) ত্যৎ চ (অমূর্তও) অভবৎ (হৈছিল) । চ নিকন্তম্ (তথা
বৰ্ণনীয়) অনিকন্তম্ চ (অবৰ্ণনীয়ও), চ নিলয়নম্ (তথা আশ্রয়স্বৰূপ) চ
অনিলয়নম্ (আৰু অনাশ্রয়স্বৰূপ) বিজ্ঞানম্ চ অবিজ্ঞানম্ চ (চেতন
আৰু জড়ো) সত্যম্ চ অনন্যম্ চ (সঁচা আৰু মিশ্রও অনন্য
হৈছিল) । সং কিম্ চ ইদম্ (যি কিছু এই সমুদায়) তৎ (সেই
সমস্তই) সত্যম্ ইতি (সত্যস্বৰূপ ব্রহ্ম বুলি) আক্ষেপে (ব্রহ্মবাহু-মৰূপে
কৰ) । তৎ অপি-এবঃ শ্লোকঃ ভবতি (সেই বিষয়তো এই এটা
মত আছে) — ।

পূৰ্বমন্ত্ৰত আশঙ্কা কৰা প্রশ্নৰ উত্তৰত শ্রুতিয়ে ব্রহ্মৰ
স্বৰূপ আৰু শক্তিব বৰ্ণনা কৰিছে— সেই পৰমেশ্বৰে সৃষ্টি
পাতনিত চিন্তা কবিলে, ‘মই নানা নাম-ৰূপত প্রকটিত
হৈ বহুত হওঁ’ । (একেশ্বৰ আছো আমি আদি নিবঞ্জন ।
সৃষ্টি নাইকিয়া মোক নকৰে শোভন ॥
“একেশ্বৰ থাকি আমি কৰো কোন কাষ । শৰী-
হন্তে সবে জীৱ হোক বাজ ।” (অনাদি পাতঃ ।) এনে-

দবে চিন্তা কৰি তেওঁ তপ কৰিলে অৰ্থাৎ জগৎ সৃষ্টিৰ নিমিত্তে সংকল্প কৰিলে । সংকল্প কৰি এই যিকোনো প্রত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ জড়-চেতনময় সমস্ত জগৎ সৃষ্টি কৰিলে সংকল্পৰ অনুৰূপে 'যত জীৱ জঙ্গম, কীট-পতঙ্গম, অগণন জগ-ৰূপে বিহ্বলশ্রদ্ধাও বচনা কৰিলে আৰু সেই সৃষ্ট সকলোতে তেওঁ স্বয়ং প্ৰবিষ্ট (অন্তৰ্যামী) হল । জগৎ তেওঁৰে স্বৰূপ যদিও, তেওঁই জগৎৰূপত নিজক প্ৰকাশিত কৰিলে যদিও জাগতিক যান্ত্ৰীয় প্ৰাণীত থকা অন্তৰ্যামী আত্মৰূপ চক্ষ্য কৰাবলৈকে শ্ৰুতিয়ে বৃজ্জনি দিলে যে 'জগৎ সৃষ্টি কৰি তেওঁ স্বয়ং তাত অনুপ্ৰবিষ্ট হ'ল' । এই প্ৰকাৰে সেই সত্য-সংকল্প পৰামেশ্বৰ সৰ্বান্তৰ্ভূত হৈ মূৰ্ত আৰু অমূৰ্তৰূপে অৰ্থাৎ প্ৰত্যক্ষ ক্ষিতি, অপ আৰু তেজৰূপে এই তিনিভূত আৰু অপ্ৰত্যক্ষ বায়ুও আবিশৰূপত প্ৰকটিত হ'ল । আকৌ বৰ্ণনা দিব পৰা আৰু বৰ্ণনা দিব নোৱাৰা বস্তুবোৰ আশ্ৰয় কৰিব পৰা আৰু আশ্ৰয় কৰিব নোৱাৰা, বিহীন চেতন আৰু জড়, সঁচা আৰু মিছা — এই যি কোনো সকলো ৰূপতে সেই সত্যস্বৰূপ পৰামেশ্বৰেই বহুত : হুত নাম আৰু ৰূপ ধাৰণ কৰি অভিব্যক্ত হৈ পৰিল । ব্ৰহ্মবাদীসকলে এই কাৰণেই কয় যে, এই যে আমি দেখি, শুনি আৰু অনুভৱ কৰি যি কোনো পদাৰ্থ জামিৰ পাৰে । সেই সকলোবোৰেই একমাত্ৰ সত্যস্বৰূপ পৰ-

মাত্ৰা পৰমেশ্বৰ' । “তুমি কাৰ্য্য কাৰণ সমস্ত চৰাচৰ । সূৰ্য্য
কুণ্ডলে যেন নাহিকে অন্তৰ ॥ তুমি পশু পক্ষী সূৰ্য্যৰ তৰু
তৃণ । —কীৰ্ত্তন ।”

এই বিষয়তে এটি শ্লোক আছে — ॥ ২।৬।৪।

॥ ষষ্ঠ অঙ্কৰাক সমাপ্ত ॥৬

সপ্তম অনুবাক

অসদ্বা ইদমগ্র আসাং । ততো বৈ সদ-
জায়ত । তদা আনন্দ্ৰমকুতঃ । তস্মাত্তং সূকৃত-
যুচ্যত ইতি ॥ ১ ॥

অগ্রে (সৃষ্টিৰ পূৰ্ব্বে) ইদম্ (এই জগৎ) অসৎ বৈ
(অব্যক্ত ঈশ্বৰতঃ) আসাং (বাহিল) ততঃ বৈ (সেই অব্যক্ত
অপৰমৰাই) সৎ (নাশকণময় প্রত্যক জগৎ) অজায়ত (উৎপন্ন
হ'ল) । তৎ (সেই ব্রহ্মই) আত্মানম্ (নিজক) স্বয়ম্ (নিজে) অকুতঃ
(‘এই অশ্রুত ব্যক্ত’ কৰিলে) ; তস্মাৎ (সেই কাৰণে) তৎ (সেই ব্রহ্ম)
সূকৃতম্ ইতি (স্বয়ংকর্তা বুলি) উচ্যতে (কথিত হয়) ।

পূৰ্ব্বোক্ত শ্লোক বা মন্ত্ৰটো এই — “জড় চেতনাত্মক

এই সম্পূৰ্ণ জগৎ সৃষ্টিৰ পূৰ্বতে অসং অৰ্থাৎ অব্যক্ত ঈশ্বৰতেই আছিল। সেই" অব্যক্ত ঈশ্বৰৰ পৰাই এই সং অৰ্থাৎ অনেকানেক নাম-ৰূপত ব্যক্ত জগৎ উৎপন্ন হ'ল। সেই পৰমেশ্বৰে নিজেই নিজক এই জগৎৰূপত প্ৰকটিত কৰিলে ; সেইকাৰণে তেওঁক অয়ংকৰ্তা কোৱা হয়।" ২।৭।১৥

• অব্যক্ত ব্ৰহ্মৰূপৰ সময়ত ব্যক্ত জগৎ উৎপন্ন হোৱা আৰু তাতে বিলীন হৈ যোৱা কথা গীতাত কেবা ঠাইতো উক্ত হৈছে (৮।১৮।২।৭ : ২।২৮)। বিদ্বৎ ভগৱান যোতয়া অৱতাৰ হৈ জগতত প্ৰকট হয়, সেই প্ৰকট হোৱা, অব্যক্তৰূপৰা ব্যক্তহোৱা অৰ্থাৎ কাৰণৰ পৰা কাৰ্ষ্মকণ যেন নংয়। সি অলৌকিক। সেইকাৰণেই ভগৱানে কৈছে যে, অৰিবেশী লোকেহে মোক অব্যক্তৰূপৰা ব্যক্তহোৱা বুলি ভাবে (৭।২৪)। তাৎপৰ্য এই যে, যি অব্যক্ত, নিবিশেষ, তেৱেই সম্ভৱ পালন, দুঃখৰ দমন আৰু ধৰ্ম্মৰ সম্ভাপনৰ অৰ্থে (৪।৮) সংবিশেষ, সাকাৰ ৰূপ ধৰি ব্যক্ত হয়; এয়ে অৱতাৰ। গতিকেই তেওঁ নিষ্ঠুৰ, হৈয়ো সন্তপ, নিৰাকান হৈয়ো সাকাৰ; ই তেওঁৰ অলৌকিক মায়া বা যোগ ('পশু যে যোগমৈথবম্' ২।৫।১।১।৮)। ভাগৱততো অৱতাৰৰ অৰূপ বৰ্ণনা এনেকুৱাই— "কৃষ্ণমেনমহোচি অমাত্মানমখি-লাত্মানাম্। গচ্ছিতান্নসোহপ্যত্র দেহীদাক্ষাতি মায়ায়া" (১০।১৪।৫৬)। শুকদেৱে কলে 'হে মহাৰাজ ! তুমি এই কৃষ্ণক নিখিল আত্মাৰ আত্মা বুলি জানিবা। জগতৰ হিতৰ কাৰণে তেওঁ এই পৃথিৱীত দেহধাৰী জীৱবদৰে প্ৰকাশিত হয়।' সেইকাৰণেই ব্যক্ত বা অব্যক্ত উভয় অৱশ্যতে তেওঁ পূৰ্ণ, অৱতাৰৰূপে ব্যক্ত হলেও তেওঁৰ পূৰ্ণতাৰ হানি নহয়— "পূৰ্ণস্ত পূৰ্ণবাদায় পূৰ্ণমেৱাবশ্যিতং"।

য়দ্ বৈ তৎ সূকৃতম্ বসো বৈ সঃ। বস-
 ৩। হেরায়ং লক্কানন্দী ভরতি। কো হেরান্যাং কঃ
 প্রাণ্যাদ্ যদৈষ আকাশ আনন্দো ন স্যাৎ। এব
 হেরানন্দয়াতি ॥২॥

য়ং বৈ (যিয়েই) তৎ সূকৃতম্ (সেই সূকৃত) (তেহেই) বসঃ
 (আনন্দ স্বরূপ)। অয়ম্ (এই জীবাত্মাই) বসম্ হি (বসকেই) লক্ক।
 এব (লাভ করিয়েই) আনন্দী ভরতি (আনন্দময় হয়)। যং (যদি)
 এষঃ আকাশঃ (এই আকাশবদে ব্যাপক) আনন্দঃ (আনন্দস্বরূপ
 পবমান্বা) ন স্যাৎ (নাথাকে), হি (তেনেহলে) কঃ এব (কোনেই
 নো) অন্যাং (জীবিত থাকিব পারে)? কঃ প্রাণ্যাং (কোনে নো
 প্রাণ-ক্রিয়া করিব)? হি (নিঃ সন্দেহে) এষঃ এব (পবমান্বাই হে)
 আনন্দয়াতি (সকলোকে আনন্দ দিগে)।

যাক সূকৃত বা অয়ং কর্তা বোলা হ'ল, নিশ্চয় সেই
 পবত্রক্ষ বসস্বরূপ আনন্দস্বরূপ। অনাদিকালব পবা জন্ম-
 মৃত্যব প্রবাহত উটি-বুবি ছুখ-যন্ত্রণা ছুগি থকা এই জীবাত্ম-
 আই সেই বসময় ত্রক্ষক লাভ করিব পারিলেই আনন্দময়
 হব প'বে। যেতিয়ালৈকে এই পবম প্রাপ্য পূর্ণানন্দ পব-
 মেধবব সৈতে জীবব সংযোগ নষ্টে, সেই পর্য্যন্ত তাব অথণ্ডা
 নন্দ বা চিবসুখ লাভ নহয়। যদি আকাশবদে ব্যাপক
 (অথবা পবমাকাশরূপ হৃদয় গুহাত) আনন্দস্বরূপ পবমান্বা
 নাথাকে, তেনেহলে কোন জীবিত থাকিব পারে আক
 কোনেই বা প্রাণাণিব ক্রিয়া করিব? (অথবা কোনেই

বা জীয়াই বাখিব । কোনেই বা শ্রাণ আদিৰ ক্ৰিয়া কৰাৰ ?
অৰ্থাৎ সমস্ত শ্ৰাণায়ে। আনন্দস্বৰূপ পৰমাত্মাৰ সহাঁবি
পায়েই জীয়াই থকাৰ আনন্দ আৰু ইন্দ্ৰিয়জ্ঞ আনন্দ উপভোগ
কৰে। গতিকে সুদৃঢ় বিশ্বাসে এই ধাৰণা লোৱা আৱশ্যক
যে এই জগতৰ কৰ্তা আৰু নিয়ন্তা সৰ্বাত্মা পৰমপুৰুষ
এজন নিশ্চয় আছে আৰু নিঃসন্দেহে তেওঁ সৰ্বজীৱৰে আনন্দ
দাতা পৰম সুখবিধাতা ॥ ২।৭।২ ॥

য়দা হ্যেতৈৰষ এতন্মিন্নদৃশ্যেহনাশ্চেহনিকঙ্কেহ
নিলয়নেহভয়ং প্রতিষ্ঠাং বিন্দতে । অথ সোহভয়ং
গতো ভবতি ॥ ৩ ॥

হি (যি হেতুকে) যদা এব (যেতিয়াই) এতন্মিন্ন অদৃশ্যে (এই
অদৃশ্য) অনাত্মো (অশৰীৰী) অনিকঙ্কে (অনিৰ্ব্বৰ্ণনীয়) অনিলয়নে
(নিৰাধাৰ ব্ৰহ্মত) এবঃ (এই জীৱাত্মাই) অভয়ম্ (নিৰ্ভীকতাবে)
প্রতিষ্ঠাম্ (স্থিতি) বিন্দতে (লাভ কৰে), অথ (তেতিয়া) সঃ (সেই
জীৱই) অভয়ম্ (অভয় পদ) গতঃ ভবতি (প্ৰাপ্ত হয়)।

ব্ৰহ্ম নিশ্চয় আছে,— কাৰণ যেতিয়াই জীৱই চকুৰে
নেদেখা, কথাৰে বুজাব নোৱাৰা, কোনো আধাৰ নথকা
এই অশৰীৰ পৰম পুৰুষত নিৰ্ভয় হৈ প্ৰতিষ্ঠিত হয়,
তেতিয়াই সেই জীৱই অভয়পদ প্ৰাপ্ত হয়—চিৰকাললৈ
সংসাৰভয় নোহোৱা হৈ যায় ॥ ৩ ॥

য়দা হ্যেতৈৰষ এতন্মিন্নদবমন্তুষং কুরুতে ।
অথ তস্য ভয়ং ভবতি । তদ্বৈৰ ভয়ং বিদুৰো
মহানস্য । তদপ্যেষ শ্লোকো ভৱতি ॥ ৪ ॥

হি (যি হেতুকে) ব্ৰহ্মা এষ (যেতিয়াই) এষঃ (এই জীৱ'জাই)
উৎ-অবম্ (অলপমানো) এতস্মিন্ অস্তবম্ (এই ব্ৰহ্মৰ সৈতে যিস্থিত)
কৃতে (হৈ থাকে), অথ (তেতিয়া) তস্য ভৱম্ ভৱতি (তাৰ
সংসাৰভৱ থাকে) তু (তথা) তৎ এষ (সেই ভৱ, মনুস্য (জ্ঞান-
ভিমানী) বিদ্বঃ (পণ্ডিতবো হু)। তৎ আপ এষঃ জ্ঞাকঃ ভৱতি-
(সেই বিষয়তো এই এটা মন্ত আছে)।

ব্ৰহ্ম নিশ্চয় আছে, কাৰণ এই জীৱাত্মাই যেতিয়া
পৰব্ৰহ্মৰপৰা অলপমান সংযো — আঁতৰি থাকে ক্ষণ-
কালৰ কাৰণেও যদি তেওঁক প'হি যায়, তেতিয়া
তেওঁৰ—সেই জীৱৰ ভৱ হয়—জন্ম-মৃত্যুৰূপ সংসাৰভৱৰ
সম্ভাৱনা থাকে; কাৰণ সেই পৰমাত্মাৰ পৰা আঁতৰি
থকা সময়ত—পৰমেশ্বৰৰ স্বৰণ প'হি থকা সময়ত তেওঁৰ
যদি মৃত্যু হয়, তেতিয়া অস্তিম সময়ৰ ভাৱ অনুযায়ী
তেওঁৰ পূৰ্ণজন্ম অনিবাৰ্য্য হয়, কিয়নো শ্ৰীভগৱানে গীতাত
কৈছে— 'মানুহে অস্তিম কালত যি যি ভাৱ স্বৰণ কৰি দেহ-
-ত্যাগ কৰে, সেই অনুসাৰে তেওঁ আকৌ জন্ম ল'লগা
হয় (৮।৬) আৰু প্ৰাৰম্ভ অনুসাৰে যি কোনো সময়তে
মৃত্যু আহিব পাৰে; সেই কাৰণেই পৰমেশ্বৰৰ সৈতে
সংযোগ ভ্ৰষ্টজনৰ পুনৰ্জন্ম হয় বুলি গীতাত উক্ত হৈছে
(৬।৪।৪২)। যেতিয়ালৈক গীতাত ব্ৰাহ্মীস্থিতি হয়—
নিত্য-নিৰন্তৰ ভগৱৎভাৱনাৰে অস্তৰ ভৱপূৰ নহয়, সেই পৰ্যন্ত
কোনোবোৰেই পুনৰ্জন্ম ভৱপৰা মুক্ত হ'ব নোৱাৰে, লাগে

তেওঁ যিমানৈই জ্ঞানী বোলাওক বা যিমানৈই নিজক
পণ্ডিত বুলি ভাবক। এই বিষয়তে পাছৰ অনুবাদত
কোৱা এটি মন্ত আছে - ॥ ২।৭।৪ ॥

॥ সপ্তম অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৭ ॥

অষ্টম অধ্যায়

ভীষাম্মাদ্‌রাতঃ পরতে । ভিষোদোঁত স য়ঃ ।

ভীষাম্মাদগ্নিশ্চেন্দ্রশ্চ । মৃত্যুধাঁরতি পঞ্চম ইতি । ১॥

অন্যায় (এই ব্রহ্মবশৰা) ভীষা (ভয় থকা কাৰণে) রাতঃ

(বায়ু) পরতে (প্রবাহিত হয়), ভীষা (ভয়ৰ কাৰণে) সূৰ্যঃ উদেতি
(সূৰ্য উদয় হয়), অন্যায় ভীষা (এওঁৰ ভয়ত) অগ্নিঃ চ ইন্দ্রঃ (অগ্নি
আৰু ইন্দ্র) চ পঞ্চমঃ মৃত্যুঃ (আৰু পঞ্চম যম) ধারতি (ধাৰিত
হয়—য ব্ৰহ্মবশত প্রবৃত্ত হয়) ইতি (এই লেই শ্লোক)।

“এই পবিত্ৰশ্লোকে ভয় থকা কাৰণেই বতাহ বলে;
ভয়তে সূৰ্য সময়মতে উদয় হয় আৰু সময় মতে অস্ত
হয়। এওঁৰ ভয়তে অগ্নি, ইন্দ্র আৰু পঞ্চম যম ব্যৱস্থিত

নিয়মে নিৰ্জ নিজ কাৰ্যত ব্যাপ্ত থাকে।” [যদি এটো-
সকলৰ ব্যৱস্থাপক শাসকৰ পৰা ভয় নাথাবিলহেঁতেন,
ভেনেহলে জগতৰ বাৰতীয় কাম-কাজ নিয়ম শৃঙ্খলাৰে
চলা জালো সন্তৰ হ'লহেঁতেন? এইদৰেই ভীৰমায়ে
অন্তৰত ভয় আছে; ভয়াতেই সংসাৰ চলিছে। গতিকেই
সমস্তৰে ভয়ৰ কাৰণ হয়। ভয়াতীত আনন্দস্বৰূপ এক
অদ্বিতীয় পৰমেশ্বৰ অৱশ্যেই আছে বুলি প্ৰমাণিত হয়।]

॥ ২।৮।১ ॥

সৈবানন্দস্য মৌমাংসা ভৱতি । যুৱা স্যাৎ
সাধুযুৱাধ্যায়ক আশিষ্ঠো দ্ৰাঢ়ষ্ঠো বালিষ্ঠস্তস্যোয়ং
পৃথিৱী সৰ্বা ৰিতস্য পূৰ্ণা স্যাৎ । স একো মানুষ
আনন্দঃ ॥২॥

স। এষা (সেই এই) আনন্দস্য মৌমাংসা (ব্ৰহ্মানন্দৰ বিচাৰ) ভৱতি
(আৰম্ভ হৈছে) — যুৱা স্যাৎ (কোনো এক ডেকা আছে) — স ধু যুৱা
(তেওঁ চৰিত্ৰবান্ ডেকা), অধ্যায়কঃ (বেদ আদি শাস্ত্ৰ অধ্যয়নকাৰী),
আশিষ্ঠঃ (শুশাসক), দ্ৰাঢ়ষ্ঠঃ (স্বদৃঢ় শৰীৰ), বালিষ্ঠঃ (বলশালী) । [অ ক
যদি] তস্য (সেই ডেকাজনৰ হিতস্ত পূৰ্ণ (ধনেৰে পৰিপূৰ্ণ) ইয়ম্
(এই) সৰ্বা পৃথিৱী (সমস্ত ভূমণ্ডল) স্যাৎ (অধিকাৰলৈ আছে), সঃ
(সি—সেই আনন্দ) মানুষ্য (মানুহৰ পক্ষে) একঃ (সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ) আনন্দঃ
(আনন্দ হয়) ।

ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ আনন্দ কিমান আৰু কেনেকুৱা ভাৱ
বুজাবলৈ পৰমেশ্বৰৰ প্ৰাপ্তিও যি আনন্দ; তাৰ বিচাৰ

আবস্ত কণা হৈছে, — মানুহৰ নো সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আনন্দ কি ?
 প্ৰথমতে তাৰে বৰ্ণনা কৰিছে — ধৰা, এজন মানুহ, তেওঁ বয়-
 সত ডেকা (মানুহে সদায় ডেকা বেন হৈ থাকিবলৈকে কামনা
 কৰে), সেই ডেকা চৰিত্ৰবান্, সংকুগত জন্মা এজন স্তুপুৰুষ,
 তেওঁ বেদ আদি শাস্ত্ৰাৰ্থত পাৰদৰ্শী, সকলোকে শিক্ষা দিবপৰা
 নিয়ন্ত্ৰণত বাধিব পৰা এজন ভাল শাসক, তেওঁৰ নিপোতল
 শৰীৰ সুদৃঢ় আৰু যথেষ্ট বলশালী। সেইজন ডেকা যদি এই
 ধন-ঐশ্বৰ্য্যেৰে পৰিপূৰ্ণ সঙ্গৰা পৃথিৱীৰ অধীশ্বৰ হৈ পৰে,
 তেতিয়াহলে তেওঁৰ মহাসুখ হয়। মনুষ্যালোকবাসীৰ পক্ষে
 সি এক অতি উত্তম আনন্দ হয় ॥২॥

তেয়ে শতং মানুষা আনন্দাঃ। স একো
 মনুষ্যাগন্ধৰ্বানাংমানন্দঃ শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকামহতস্য
 ॥৩॥

তে য়ে (সেই যি) মানুষাঃ (মনুষ্যালোকসংক্রান্ত) শতম্ আনন্দাঃ
 (এশগুণ আনন্দ), সঃ (সি) মনুষ্যাগন্ধৰ্বানাং (যিবিলাক মানুহ
 কৰ্ম আৰু উপাসনাৰ সহায়ত গন্ধৰ্বভাৱ হ'ল, তেওঁলোকৰ) একঃ
 আনন্দঃ (এক আনন্দ হৈ হয়) ; চ (কিন্তু) অকামহতস্য শ্ৰোত্ৰিয়স্য
 (ভোগবাগনা নথকা শ্ৰুতিব্ৰহ্মা বুজা লোকৰ সেই আনন্দ ব্ৰহ্মাত্ম
 হৈ) ॥৩॥

এই যি মানুহৰ সম্বন্ধে শ্ৰেষ্ঠ আনন্দৰ কথা কোৱা
 হ'ল, তাৰ এশ-গুণ দ'মালে যি আনন্দৰ দেউল হব,
 সেয়া কৰ্ম আৰু উপাসনাৰ বলত গন্ধৰ্বভাৱপ্ৰাপ্ত মানুহৰ

ভেনে সাংসাৰিক ভোগ-বিলাসত বিবক্ত বেদজ্ঞানী লোকৰ
সেই আনন্দ স্বাভাৱিক হয়। ৩॥

তে য়ে শতং মনুষ্যগন্ধৰ্বাণামানন্দাঃ । স
একো দেৱগন্ধৰ্বাণামানন্দঃ । শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকা-
মহতস্য ॥৪॥

তে য়ে মনুষ্যগন্ধৰ্বাণাম্ শতম্ আনন্দাঃ, সঃ দেৱগন্ধৰ্বাণাম্
(দেৱতাজাতীয় গন্ধৰ্ব) একঃ আনন্দঃ । চ (যাক সেই আনন্দই) অকা-
মহতস্য শ্ৰোত্ৰিয়স্য ॥৪॥

এই যি কম'গুণত গন্ধৰ্বভাৱাপন্ন মানুহৰ আনন্দ বৰ্ণনা
কৰা হ'ল, তেনে এশ গুণ আনন্দ একত্ৰিত যি আনন্দ-
বাশি, সি দেৱতাজাতীয় স্বভাৱ-গন্ধৰ্বসকলৰ এক আনন্দ হয়
আৰু সেই আনন্দ ভোগ-বিলাসৰ কামনা নথকা, বিষয়ত
বিবক্ত, বেদমৰ্ত্তলোকৰ স্বভাৱতে হয় ॥৪॥

তে য়ে শতং দেৱগন্ধৰ্বাণামানন্দাঃ । স
একঃ পিতৃণাং চিবলোকলোকানামানন্দঃ ।
শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকামহতস্য ॥৫॥

তে য়ে দেৱগন্ধৰ্বাণাম্ শতম্ আনন্দাঃ সঃ চিবলোকলোকানাম্
(চিবদায়ীলোক প্ৰাপ্ত) পিতৃণাম্ (পিতৃসকলৰ) একঃ আনন্দঃ । অকাম-
হতস্য শ্ৰোত্ৰিয়স্য চ ॥৫॥

এই যি দেৱতাজাতীয় গন্ধৰ্বৰ আনন্দঃ বৰ্ণনা কৰা
হ'ল, তেনে এশ গুণ আনন্দ একত্ৰিত যি আনন্দবাশি,

সি চিবস্থায়ী— পিতৃলোকপ্ৰাপ্ত দিব্য পিতৃসকলৰ এক আনন্দ হয় আৰু সেই আনন্দৰ বৈষয়িক ভোস-সুখত বিৰক্ত বেদবহস্য বুজাজনৰ স্বভাৱতে হয় ॥৫॥

তে য়ে শতং পিতৃণাং চিবলোকলোকা-
নামানন্দাঃ । স একআজ্ঞানজ্ঞানাং দেৱানামানন্দাঃ ।
শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকামহতস্য । ৬।

তে য়ে চিবলোকলোকানাম্ পিতৃনাম্ শতম্ আনন্দাঃ, সঃ
আজ্ঞানজ্ঞানাম্ (আজ্ঞান=দেৱলোকবিশেষ, তাত যাৰ জন্ম সেইসকল)
দেৱানাম্ (দেৱতাৰ) একঃ আনন্দঃ । অকামহতস্ত শ্ৰোত্ৰিয়স্ত চ ৬।

এই যি চিবস্থায়ী পিতৃলোকবাসী দিব্য-পিতৃসকলৰ
আনন্দ বৰ্ণনা কৰা হ'ল, তেনে এশগুণ আনন্দ হলেহে সি,
আজ্ঞান, নামে দেৱলোকত জন্ম হোৱা— স্মৃতি-কৰ্মজনিত
পুণ্যৰ ফলত 'আজ্ঞান'ত জন্মা দেৱতাসকলৰ এক আনন্দ
হয় আৰু সেই আনন্দমুখৰ প্ৰতিও বিৰক্ত বেদবহস্য
জনা পুৰুষৰ ভেনে আনন্দ স্বভাৱতে হয় ॥৬॥

তে য়ে শতমাজ্ঞানজ্ঞানাং দেৱানামানন্দাঃ ।
স একঃ কৰ্মদেৱানাং দেৱানামানন্দাঃ । য়ে
কৰ্মণা দেৱানাপিয়ন্তি । শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকামহতস্য ॥৭॥

তে য়ে আজ্ঞানজ্ঞানাম্ দেৱানাম্ শতম্ আনন্দাঃ, সঃ কৰ্মদেৱা-
নাম্ দেৱানাম্ (কৰ্ম (কৰ্মদেৱ নামে দেৱতাৰ) একঃ আনন্দঃ । 'য়ে'
(যিজন-লৈ) কৰ্মণা (যেদোজন কৰ্মবহাৰা) দেৱান্ অপিযন্তি (দেৱতাৰ
প্ৰাপ্ত হয়) । অকামহতস্য শ্ৰোত্ৰিয়স্ত চ ৭।

সেই যি অজানজাত দেৱতাসকলৰ আনন্দ বৰ্ণনা
কৰা হ'ল, 'তেনে এশগুণ আনন্দ একত্ৰিত . যি আনন্দ-
বাশি, সি কৰ্মদেৱ নামে বৰ্ণিত দেৱতাসকলৰ এক আনন্দ।
যি বেদোক্ত কৰ্ম আচৰণৰ দ্বাৰা দেৱতাব প্ৰাপ্ত হ'ল,
সেইসকলক কৰ্মদেৱ নামে কোৱা হয়। বেদৰ বহুস্য
জানি সেই ভোগ-সুখৰ প্ৰতিও বিৰক্ত পুৰুষৰ সেই
আনন্দ স্বভাৱতে হয় ॥৭॥

তে য়ে শতং কৰ্মদেৱানাং দেৱানামানন্দাঃ ।
সঃ একো দেৱানামানন্দঃ । শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকামহ-
তস্য ॥৮॥

তে য়ে কৰ্মদেৱানাম্ দেৱানাম্ শতম্ আনন্দাঃ, সঃ দেৱানাম্
(স্বভাৱসিদ্ধ দেৱতাব) একঃ আনন্দঃ । অকামহতস্য শ্ৰোত্ৰিয়স্য চ ॥৮॥

সেই যি কৰ্মদেৱ নামে খ্যাতি থকা দেৱতাসকলৰ
আনন্দ বৰ্ণনা কৰা হ'ল, তেনে এশ গুণ আনন্দ একত্ৰিত
হলে সি স্বভাৱসিদ্ধ দেৱতাসকলৰ এক আনন্দ হয়।
তেনে আনন্দভোগৰ প্ৰতিও বিৰক্ত বেদজ্ঞ পুৰুষৰ সেই
আনন্দ স্বভাৱতে হয় ॥৮॥

তে য়ে শতং দেৱানামানন্দাঃ । সঃ এক
ইন্দ্ৰস্যানন্দঃ । শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকামহতস্য ॥৯॥

তে য়ে দেৱানাম্ শতম্ আনন্দাঃ । সঃ ইন্দ্ৰস্য (দেৱবাজৰ) একঃ
আনন্দঃ । অকামহতস্য শ্ৰোত্ৰিয়স্য চ ॥৯॥

সেই যি স্বাভাৱিক দেৱতাসকলৰ আনন্দ বৰ্ণনা কৰা
হ'ল, তেনে এশগুণ আনন্দ একত্ৰিত যি আনন্দবাশি, সি

দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ এক আনন্দ হয়। সেই ইন্দ্ৰভোগ্য আনন্দৰ কামনাযো ষ'ক আহত কৰা নাই অৰ্থাৎ যাৰ ইন্দ্ৰত্বৰ সুখ-লৈকো আকাজক্ষা নাই, তেনে বেদৰ মৰ্মকথা বুজা নিষ্কাম-পুৰুষৰ সেই আনন্দ স্বভাৱতে হয় ॥৯॥

তে য়ে শতমিন্দস্যানন্দাঃ । স একো বৃহ-
স্পতেৰানন্দঃ । শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকামহতস্য ॥১০॥

তে য়ে ইন্দ্ৰস্য শতম্ আনন্দাঃ, সঃ বৃহস্পতেঃ (দেৱগুৰু বৃহ-
স্পতিৰ) একঃ আনন্দঃ । অকামহতস্য শ্ৰোত্ৰিয়স্য চ ।

সেই যি দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ আনন্দ বৰ্ণনা কৰা হ'ল, তেনে এশগুণ আনন্দ একত্ৰিত যি আনন্দবাশি, সি ইন্দ্ৰাদি দেৱতৃন্দৰ গুৰু বৃহস্পতিৰ এক আনন্দ হয়। সেই বৃহস্পতিৰ ভোগ্য আনন্দকামনাৰ দ্বাৰাও যি আহত হোৱা নাই, তাকো অনিত্যবাবে তুচ্ছ বিবেচনা কৰি বিবৰ্ত্ত হোৱা সেই বেদমৰ্মজ্ঞ লোকৰ সেই আনন্দ স্বভাৱতে হয় ॥১০॥

তে য়ে শতং বৃহস্পতেৰানন্দাঃ । স একঃ
প্ৰজাপতেৰানন্দঃ । শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকামহতস্য ॥১১॥

তে য়ে বৃহস্পতেঃ শতম্ আনন্দাঃ, সঃ প্ৰজাপতেঃ (বিৰাট পুৰুষৰ)
একঃ আনন্দঃ । অকামহতস্য শ্ৰোত্ৰিয়স্য চ ॥১১॥

সেই যি দেৱগুৰু বৃহস্পতিৰ আনন্দ বৰ্ণনা কৰা হ'ল, তেনে এশ গুণ আনন্দ একত্ৰিত যি আনন্দবাশি, সি প্ৰজা-

পতিৰ বিৰাট পুৰুষৰ এক আনন্দ হয়। সেই প্রজা-
পতিৰ ভোগ্য আনন্দকামনাৰ দ্বাৰাও যি আহত হোৱা
নাই, তেনে বাসনা-বিৰক্ত বেদনমৰ্ত্ত পুৰুষৰ সেই আনন্দ
অভাৱতে হয় ॥১১॥

তে য়ে শতং প্রজাপতেৰানন্দাঃ। স একো
ব্রহ্মণ আনন্দঃ। শ্ৰোত্ৰিয়স্য চাকামহতস্য ॥১২॥

তে য়ে প্রজাপতেঃ শতম্ আনন্দাঃ, সঃ ব্রহ্মণঃ (ব্রহ্মাৰ) একঃ
আনন্দঃ। অকামহতস্য শ্ৰোত্ৰিয়স্য চ ॥১২॥

সেই যি প্রজাপতি আনন্দৰ বৰ্ণনা কৰা হ'ল, তেনে
এশ গুণ আনন্দ একত্ৰিত যি আনন্দবাণী, সি সৃষ্টিৰ
সৰ্বপ্ৰথম পুৰুষ হিৰণ্যগৰ্ভ ব্ৰহ্মাৰ এক আনন্দ হয়;
কিন্তু ব্ৰহ্মপদপ্ৰাপ্য আনন্দৰ কামনায়ে যাক আহত
কৰা নাই, তাকো অনিত্য বুদ্ধি তাৰ ক্ৰতিও যি
বিৰক্ত, সেই বেদবহস্য বুজা, পৰমানন্দ স্বৰূপ পৰমপুৰুষৰ
প্ৰাপ্তিৰূপ আনন্দাভিলাষী পুৰুষৰ সেই আনন্দ স্বতঃপ্ৰাপ্য
হয়।

[এইপ্ৰকাৰে ক্ৰটিয়ে এক আনন্দৰ পৰা অন্য এক
আনন্দৰ শ্ৰেষ্ঠতা বৰ্ণনা কৰি কৰি সকলো আনন্দতকৈ
শ্ৰেষ্ঠতমৰূপে ব্ৰহ্মাৰ আনন্দ বুজাই এনে ভাৱকে দেখুৱাইছে
যে, বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত যিমান প্ৰকাৰৰ আনন্দ দেখাত, শুনাত
আৰু বুদ্ধি পোৱাত সম্ভৱ হ'ব পাৰে, সি লাগে যিমানেই

উৎকৃষ্টতম নহতক, সি পূর্ণানন্দময় পরমেশ্বরবর আনন্দৰ তুল-
নাত অতি তুচ্ছ অতি নগণ্য। এই কাৰণতে বৰ্ণিত
প্রত্যেক আনন্দৰ লগতে ‘শ্রোত্রিয়স্য চাকামহতস্য’ বাবে
বাৰে উল্লেখ কৰি বুজাইছে যে, বিভিন্ন যোণিত বিভিন্ন
দেহধাৰী জীৱৰ ভোগবাসনা যিমান হ্রাস হৈ ৰাব, আনন্দৰ
আধিক্য সিমান বৃদ্ধি পাব। অধিক কি ‘অকামহত’ অৰ্থাৎ
বাসনা-বিৰাগীজনে বাসনা ত্যাগৰ দ্বাৰায়েই যত প্ৰকাৰ
আনন্দ আছে, সেই সৰ্বপ্ৰকাৰ আনন্দৰ অধিকাৰী হয়।
যি শ্রোত্রিয় অৰ্থাৎ ঐতিৰ ব্ৰহ্ম বুজে, তেওঁৰেই যদি অকা-
মহত হয়, তেওঁৰ নিত্য আনন্দ হয়, আনন্দ বিচাৰি তেওঁলোক-
লোকান্তৰ ভ্রমিব নালাগে। বৃহদাৰণ্যকত কৈছে যে “সমস্ত
প্ৰাণীজগৎ এই পৰব্ৰহ্মৰ আনন্দৰ কোনো অংশমাত্রৰ দ্বাৰাই
জীয়াই থাকে (৪।৩।১২) ॥ ২।

স যশ্চায়ং পুরুষে যশ্চাসাৱাদিত্যে স একঃ স
য় এবংৱিদম্মাং লোকাং প্ৰেত্য। এতমন্নময়মাস্থা-
নযুপসংক্ৰামতি। এতং প্ৰণময়মাস্থানযুপসং-
ক্ৰামতি। এতং মনোময়মাস্থানযুপসংক্ৰামতি।
এতং বিজ্ঞানময়মাস্থানযুপসংক্ৰামতি। এতমা-
নন্দময়মাস্থানযুপসংক্ৰামতি। তদপ্যেষ শ্লোকো
ভৱতি ॥১৩॥

সঃ সেই পৰমাত্মা) যঃ অস্ম পুরুষে (যি এই মনুষ্যত) চ (জ্ঞান যঃ
অন্যো আৱিত্যে চ (যি সৌ সৃষ্টিৰ বিদ্যমান) সঃ একঃ (তেওঁ একে

অভিন্ন)। যঃ এবংস্বিং (যি এনেকৈ জানে), সঃ (তেওঁ) অস্মাং লোকাং
(এই লোকৰ পৰা) প্রত্য (বিদায় তৈ) এতন্ অন্নময় আত্মানম্
(এই অন্নময় আত্মাক) উপসংক্রামতি (প্ৰ'প্ত হয়)— এতন্ প্রাণময়ম্
উপসংক্রামতি— এতন্ মনোময়ম্ আত্মানম্ উপসংক্রামতি— এতন্
বিজ্ঞানময়ম্ আত্মানম্ উপসংক্রামতি— এতন্ আনন্দময়ম্ আত্মানম্
উপসংক্রামতি । (শ্যাম্ভা সকলোতে একে ।) তৎ অপি (সেই বিষয়ে)
এবঃ শ্লোকঃ ভবতি (এই 'পাঁচত কোৱা' এটি মন্ত আছে)— । ২।৮।১৩

পূৰ্বোক্ত মীমাংসাৰ ফলৰ উপসংহাৰ স্বৰূপে বুজাইছে
যে, সমস্ত আনন্দৰ কেন্দ্ৰ এক অদ্বিতীয় পৰমানন্দস্বৰূপ
পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমেই সৰাৰো অন্তৰ্ধামী আত্মা । যি পৰ-
মাত্মা এই পঞ্চকোশাত্মক মনুষ্যহৃদয়ত, তেওঁই 'অকামত
জ্যোত্ৰি'ৰ প্ৰত্যক্ষ সৌ পূৰ্ণতো বিদ্যমান অভিন্ন । যেনেকৈ
ভিন ভিন ঠাইত থকা ঘটৰ মধ্যবৰ্তী আকাশ মহাকাশৰ
সৈতে অভিন্ন, সেইদৰে সৰাৰো অন্তৰ্ধামী সেই পৰম পুৰুষ
এক—অভিন্ন । যি জন পুৰুষে এইদৰে জানে, তেওঁ এই
সংসাৰ এৰি যোৱাৰ সমস্ত অৰ্থাৎ মনুষ্যদেহ ত্যাগকৰা
কালত পূৰ্বত কৈ অহা অন্নময়, প্রাণময়, মনোময়, বিজ্ঞানময়
আৰু আনন্দময় আত্মাক যথাক্ৰমে লাভ কৰে । অৰ্থাৎ এই
পাঁচো কোশৰ যি আত্মা, এই পাঁচ বাৰ স্বৰূপ, সেই পৰ-
মাত্মা পুৰুষকে লাভ কৰে ; (পূৰ্বতে পঞ্চকোশৰ
বৰ্ণনাৰ সময়ত অন্নময় আদি সকলো শবীৰৰ
অন্তৰ্বৰ্তী, আত্মাকৰূপে পৰমাত্মাই বুলি বুজাই আহিছে ।

ফলকপেও তেবেই লভ্য হয় আৰু সেই তেওঁ এই ব্ৰহ্ম—
 ইয়াকে বুজাবলৈ এই মন্ত্ৰত পাঠোঁকে যথাক্ৰমে প্ৰাপ্তি হোৱা
 বুলি ক'লে। বাস্তৱিক কিস্তি এই ক্ৰমমতে প্ৰাপ্তি হোৱাৰ
 কথা কোৱা অভীষ্ট নহয়, কিয়নো অল্পময় দেহতো তেওঁৰ
 আগতেই আছে, তাক এৰি গৈ পাৱলগীয়া ফল পৰ-
 মাত্মাহে, শৰীৰ নহয়। এই কাৰণে অল্পময় আদিৰ যি
 অন্তৰ্ধামী, সেই পৰমাত্মাৰ প্ৰাপ্তিকেই বুজোৱা হৈছে।
 গতিকে এই ফলশ্ৰুতিৰ তাৎপৰ্য্য হ'ল—সৰ্বজীৱত, সৰ্ববস্তুত
 এক পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমেই বিৰাজমান বুলি যি জানে, যি
 দৰ্শন কৰে, তেওঁৰেই ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি বা পৰমানন্দ লাভ হয়।
 এই বিষয়তে (পাছৰ অনুৰাকত উক্ত) এটি মন্ত্ৰ আছে —
 ১২ ৮/১৩

॥ অষ্টম অনুৰাক সমাপ্ত ॥ ৮

নবম অনুবাক

য়তো বাচো নিবৃত্তন্তে অপ্রাপ্য মনসা সহ ।

আনন্দং ব্রহ্মণো বিদ্বান্ ন বিভতি কুতশ্চনেতি ॥১॥

মনসা সহ (মনেৰে সৈতে) বাচঃ (বাক্য আদি সমস্ত ইন্দ্রিয়)
অপ্রাপ্য (তেওঁক নাপাই) যতঃ (য'ৰ পৰা) নিবৃত্তন্তে (উলটি আহে),
ব্রহ্মণঃ (সেই ব্রহ্মৰ) আনন্দম্ (আনন্দ স্বৰূপক) বিদ্বান্ (জানোঁতা
জনে) কুতশ্চন (কাৰো পৰা) ন বিভতি (ভয়ত ভীত নহয়),
ইত্য (এই মন্ত্ৰ) ।

[পবব্রহ্মৰ পৰমানন্দ স্বৰূপ জানি অভয়ত প্রতিষ্ঠা
লাভ কৰা সেই মন্ত্ৰটি উল্লিখিত হৈছে—] মন আদি অস্ত্ৰঃ
কৰণেৰে সৈতে বাসিঞ্জিয় আদি ইন্দ্রিয়সমূহে যাক নাপাই
— যাক বুজিব নোৱাৰি ঘূৰি আহে, অৰ্থাৎ মন আৰু
ইন্দ্রিয়বোৰৰ শক্তিৰে যাব উপলব্ধি নহয়, সেই পবব্রহ্মৰ
আনন্দস্বৰূপক যদি কোনো জ্ঞানীপুৰুষে জানিব পাৰে, তেওঁ
কেতিয়াও কাৰোপৰা কোনো ভয় নাপায়— তেওঁ সৰ্ব-
প্রকাৰে নিৰ্ভয় হৈ যায় ॥২৯।১

এতচ্ছ ব্রাহ্ম ন তপতি । কিমহচ্ সাধু
নাকবরম্ । কিমহৎ পাপমকবরমিতি । স য় এরং
বিদ্বানেতে আত্মানচ্ স্পৃগুতে । উভে হ্যেতৈষ
এতে আত্মানচ্ স্পৃগুতে । য় এরং বেদ । ইত্য-
পনিষৎ ॥২॥

অহম্ (মই) কিম্ (কিয়) লাধু (সজ্জ কৰ্ম) ন অকৰত্ব
(নকৰিলো), অহম্ (মই) কিম্ (কিয়) পালম্ (নিষিদ্ধ কৰ্ম) অকৰত্বম্
(কৰিলো) ইতি (এনে অহুতাপে) এতম্ ২ স্বাৱ (এৱ জ্ঞানীকেই কেবল
ন তপতি (উষ্ম নকৰে)। ইঃ (যি জ্ঞানীজনে) এতে (এই পুণ্য-পাপ-
কৰ্মক) এবম্ (এনে 'সম্ভাপৰ কাৰণ') বিদ্বান্ (জানে), সঃ (তেওঁ)
আত্মানম্ স্পৃগুতে (আত্মাক বন্ধা কৰে)। হি (নিষ্কর) ইঃ (যি-
জনে) এতে উভে এব (এই পুণ্য আৰু পাপ দুয়ো কৰ্মতে) এবম্ (এনে
'সম্ভাপৰ কাৰণ') বেদ (জানে), এবঃ (সেই এইজনে) আত্মানম্ স্পৃগুতে
আত্মাক বন্ধা কৰে) ইতি উপনিষৎ (এয়ে ব্ৰহ্মবক্তা)।

পূৰ্বমন্ত্ৰত উক্ত ব্ৰহ্মানন্দ পাই নিৰ্ভয় হোৱা পুৰুষৰ
অহুভূতি প্ৰকাশিত হৈছে—সেই ব্ৰহ্মজ্ঞানী পুৰুষৰ চিত্তত
এনে অহুতাপ কেতিয়াও নাহে যে, 'মই কিয় পুণ্যজনক
সংকৰ্ম নকৰিলো, অথবা কিয় মই পাপ কৰ্ম কৰিলো'।
তেওঁৰ মনত পুণ্যকৰ্মৰ ফলত উত্তম লোক-প্ৰাপ্তিৰ আকাঙ্ক্ষাও
নাই আৰু পাপ আচৰণৰ ফলত নৰক আদিৰ ভয় নাই;
অৰ্থাৎ পুণ্য-পাপ-এই উভয় কৰ্মই বন্ধনৰ কাৰণ জানি পৰ-
মেশ্বৰৰ আজ্ঞাপালন বুলি আসক্তি শূন্য হৈ উপস্থিত কৰ্তব্য
-বিহিত কৰ্ম কৰি যায়। এইদৰে কৰা কৰ্ম-বন্ধনৰ কাৰণ
নহয়, তেওঁৰ আত্মা শক্তিশালী হয়। যিজনৰ পৰমেশ্বৰৰ
আনন্দস্বৰূপৰ উপলব্ধি হ'ল, তেওঁৰ পুণ্য-পাপৰ অহুভূতিও
পৰমানন্দৰসত লীন হৈ পৰিল। গতিকেই তেওঁৰ কোনো
বন্ধনৰ কাৰণ নোহোৱা হোৱা বাবে তেওঁ চিৰবাহিত অভয়
অভয়-পদ প্ৰাপ্ত হয়। এয়ে পৰম বহু ব্ৰহ্মবিজ্ঞা ॥২।৯।২॥

॥ নবম অহুৱাক সমাপ্ত ॥১॥

॥ ব্ৰহ্মানন্দবল্লী সমাপ্ত ॥২॥

ভৃগুবল্লী

ঐ সহ নাররতু । সহ নৌ ভুনক্ত ।
সহ ঝায়ং কবরারহৈ ।
তেজস্ব নারধাতমন্ত । মা বিদ্বিষারহৈ ।
ঐ শান্তিঃ শান্তিঃ !! শান্তি !!!

প্রথম অনুবাক

ভৃগুরৈ' বার্বাণঃ বরুণং পিতবমুপসসাৰ
অধীহি ভগবো ব্রহ্মেতি । তস্মা এতং প্রোবাচ ।
অনং প্রাণং চক্ষুঃ শ্রোত্রং মনোৱাচমিতি । ত৩ -
হোৱাচ । যতো বা ইমানি ভূতানি জায়ন্তে যেন
জাতানি জীরন্তি । যৎ প্রযন্ত্যভিসরিশন্তি । তদ্বিজি-
জ্ঞাসস্ব । তদ্ ব্রহ্মেতি । স তশোহতপ্যত । স
তপন্তপ্তা ॥১॥

স্বাকণিঃ (বরুণব পুত্র) ভৃগুঃ বৈ (ভৃগু নামে প্রসিদ্ধ ঋষিয়ে)
ভগবঃ (হে ভগবান !) ব্রহ্ম অধীহি (মোক ব্রহ্মব বিষয়ে উপদেশ
দিয়ক) ইতি (এই বুলি) পিতবম্ বরুণম্ (পিতৃ বরুণব) উপসসাৰ
(ওচর চাপিল) । তস্মৈ (তেঁওকে) এতং (পিতৃ বরুণে' এই কথা)

প্রোহাচ (কলে) অন্নম্ (অন্নময় শবীৰ) ; প্রাণম্ চক্ষুঃ শ্রোত্রম্ মনঃ
 হৃদাচম্ ইতি (প্রাণ; চক্ষু, কাণ মন আৰু বাক্য এইসকল 'ব্রহ্মৰ উপলক্ষিব
 দ্বাৰ) । তন্ম (সেই ভৃগুক) উহাচ হ (আকৌ ক'লে) বৈ (নিশ্চয়েই)
 ইমানি ভূতানি (এই সমূহায় প্রাণী) যতঃ (য'বপৰা) জায়ন্তে (জন্ম
 হয়) জাতানি (জন্মবোৰ) যেন জীৱন্তি (যাৰদ্বাৰা জীয়াই থাকে)
 যৎ প্রয়ান্তি (অন্তত য'লৈ গুচি যায়) অভি-সংহৃহন্তি ('আক' যত
 গ্ৰহিষ্ট হয়) । তৎ (তেওঁক) বি'জজ্ঞাসম্ (বিশেষৰূপে জ্ঞানিবলৈ
 ইচ্ছা কৰা) ' তৎ ব্রহ্ম (সেই তেওঁ ব্রহ্ম) ইতি (এইদৰে ব্রহ্মৰ লক্ষণ
 'পিতাকবৰণৰা শু'ন') সঃ (সেই ভৃগুৱে) তপঃ অতপাত (তপস্যা
 আচৰণ কৰিলে) । সা তপঃ তপ্ণ (তেওঁ তপস্যাচৰণ কৰি) ॥১॥

[ভৃগুৱে তেওঁৰ পিতৃ বৰ্ণবৰণৰা পোৱা ব্রহ্মবিদ্যাৰ
 উপদেশ এই প্ৰকৰণত উপদিষ্ট হৈছে, সেইকাৰণে এই অধ্যা
 য়ৰ নাম ভৃগুবল্লী কথিত হৈছে ।]

বৰ্ণবৰ পুত্ৰ ভৃগু নামে এক প্ৰসিদ্ধ ঋষি আছিল ।
 তেওঁৰ ব্রহ্মতত্ত্ব বুজিবলৈ উৎকট আগ্ৰহ হ'ল । তেওঁ ব্রহ্মজ্ঞানী
 পিতা বৰ্ণবৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ সৰ্বিনয়ে নিবেদন জনালে
 যে "হে পুৰুষায় পিতা ! মই ব্রহ্মক জানিবলৈ একান্ত অভি-
 লাষী, আপুনি কৃপাকৰি মোক ব্রহ্মৰ তত্ত্ব বুজাওক" ।
 তেতিয়া বৰ্ণবে ভৃগুক ক'লে—পুত্ৰ ! অন্ন (অন্নময়শবীৰ)
 প্রাণ, চক্ষু, কাণ, মন আৰু বাক্য —এই সকলোবোৰেই ব্রহ্ম
 উপলক্ষিব হুৱাব, অৰ্থাৎ এইবোৰ হুৱাবেদি ব্রহ্মৰ বোধ হুদয়
 হয় ব্রহ্মৰ সত্তা স্ফুৰিত হয়" । অৰ্থাৎ কি ভাৱ এটা

ধাৰণা দিবলৈ লগতে এই কথাও কলে যে, 'এই যে আমি দেখি থকা সমুদায় প্ৰাণী যাবপৰা জন্ম হ'ল, জন্ম হৈ যাব প্ৰভাবতজীয়াই থাকে— জীৱনৰ উপযোগী কাম কাজ চলাই যাবলৈ প্ৰেৰণা পায়, আকৌ অন্তিম কালত য'লৈ গুচি যায় আৰু য'ত প্ৰৱিষ্ট হ'ব বিলীন হৈ যায়, সেইজন কোন—তাক জানিবলৈ বিশেষৰূপে চেষ্টা কৰা তেওঁই ব্ৰহ্ম। পিতাবপৰা এই ব্ৰহ্মৰ লক্ষণ জানিব পাৰি সেই ভূগুৰে তপস্যাচৰণ কৰিলে অৰ্থাৎ প্ৰথমতে কোৱা দ্বাববোৰেদি ব্ৰহ্মতত্ত্ব প্ৰবেশৰ চেষ্টা কৰিলে * একাগ্ৰভাবে পিতাৰ উপদেশৰ আধাৰত পুনঃ পুনঃ বিচাৰ কৰিলে। এনেদৰে তপ কৰি [কি পালে, তাক পাহৰ অনুস্মৰকত কৰ] ৩।১।১ ॥

॥ প্ৰথম অনুবাক সমাপ্ত ॥

* মনস্কোহ্ময়ানাঈকাত্ম্যং পৰমং তপঃ ।

তচ্ছাৰ্য্যঃ সৰ্ব্বধৰ্ম্মৈষ্ঠ্যঃ স ধৰ্ম্মঃ পৰ উচ্যতে ॥

মন আৰু ইন্দ্ৰিয়লব্ধক সংযম কৰি অৰ্থাৎ নিহিতক ভোগজবৃত্তিৰ পৰা নিবৃত্ত কৰি একান্তভাবে লক্ষ্যবিষয়ত আৱদ্ধ কৰি ৰাখিব পৰাই সৰ্বোৎকৃষ্ট তপস্যা আৰু এই তপস্যাই একাগ্ৰচিত্ততাই পৰমাৰ্থলাভৰ কাৰণে সৰ্বোত্তম উপায় ।

দ্বিতীয় অনুবাক

অন্নং ব্রহ্মতি রাজানাম্ । অন্নাদ্যেব খন্দি-
মানি ভূতানি জায়ন্তে । অন্নেন জাতানি জীৱন্তি ।
অন্নং প্রযন্ত্যর্থাভারশন্তীতি । অদ্বিজায় পুনৰেব
বৰুণং পিতৰযুপসসাব । অধীহি ভগৱো ব্রহ্মোতি
তৎ হোৱাচ । তপসা ব্রহ্ম বিজিজ্ঞাসস্ব । তপো
ব্রহ্মতি । স তপোহতপ্যত । স তপন্তুগু । ২।

অন্নং ব্রহ্ম (অন্নই ব্রহ্ম) ইতি রাজানাম্ (এই কথা বুজিলে) ।
হি (কাৰণ) অন্নং এৱ (অন্নৰ পশাৱেই) অন্মু (নিশ্চয়) ইমানি ভূত-
নি জায়ন্তে, জাতানি অন্নেন (অন্নদ্বাৰা) জীৱন্তি, অন্নম্ প্রযন্ত্য
অভিৱিশন্তি, ইতি (এইদৰে) তৎ (অৱকণে ব্রহ্মক) বিজায় (জানি)
পুনঃ এৱ (আকৌ) পিতৰম্ বৰুণম্ উপসসাব । ভগৱঃ ! ব্রহ্ম অধীহি
ইতি তম্ উৱাচ হ,— তপসা (তপস্যাৰ দ্বাৰা) ব্রহ্ম বিজিজ্ঞাসস্ব
(ব্রহ্মক বিশেষকণে জানিবলৈ ইচ্ছা কৰা) তপঃ ব্রহ্ম (তপসাই ব্রহ্ম) ।
ইতি (এই আদেশ পাই) সঃ তপঃ অতপ্যত । সঃ তপা তপ্তুঃ—

পিতৃৰ উপদেশ মতে ভৃগুৱে তপস্যাচৰণ কৰি নিশ্চিত
হ'ল যে, অন্নই ব্রহ্ম । কাৰণ পিতাকে ব্রহ্মৰ স্বৰূপ যিকণে
বুজালে, সেই সকলো লক্ষণ দেখোন অন্নতে আছে—সমুদায়
প্রাণী অন্নৰপৰা অন্নৰ পৰিণাম গুৰু-শোণিতৰপৰা জন্ম হয়,
অন্নৰ দ্বাৰায়েই জীৱন ধাৰণ কৰে, আকৌ অন্তত মৰণৰ
পাছত অন্নৰ উৎপত্তিস্থল পৃথিৱীত প্ৰবিষ্ট হৈ লয় পায় । এই-
দৰে নিশ্চয় কৰি আকৌ ভৃগু পিতাক বৰুণৰ ওচৰলৈ আহিল

আৰু নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ কথা জনালে । কিন্তু পিতাকৰ কোনো সমর্থনমুচক সহঁাৰি নাপালে ; তেওঁ বুজিলে—মোৰ ধাৰণা সঠিক হোৱা নাই । তেতিয়া আকৌ তেওঁ প্ৰাৰ্থনা জনালে—‘হে পুত্ৰনীয় পিতা ! মোৰ ধাৰণা সঠিক হোৱা নাই যদি আপুনি মোক ব্ৰহ্মৰ তত্ত্ব বুজাওক’ । বৰ্ণে তেতিয়া সেই ভণ্ডক কলে ‘পুত্ৰ ! তুমি তপস্যাৰদ্বাৰা ব্ৰহ্মক জানিবলৈ বাবেষকৈ যত্ন কৰা । তপস্যাই অৰ্থাৎ পূৰ্ব-প্ৰকাৰে একাগ্ৰতাকৰণ তপস্যাচৰণৰ দ্বাৰাহে ব্ৰহ্মস্বৰূপ বোধগম্য হয় ।’ পিতাৰপৰা এই আদেশ পাই ভণ্ডয়ে আগৰ দৰে ঐকান্তিক তপস্যাচৰণ কৰি পিতাই কোৱা লক্ষণ অনুসাৰে ব্ৰহ্মস্বৰূপ নিৰ্ণয়ৰ নিমিত্ত পুনঃ পুনঃ বিচাৰত লাগি থাকিল । এনেকৈ তপশ্চৰ্যা কৰি (কি নিৰ্ণয় কৰিলে সেই কথা পাছৰ কথাবাত) — ॥৩২।১॥

॥দ্বিতীয় অনুৰাক সমাপ্ত ॥২॥

—

তৃতীয় অনুবাক

প্রাণো ব্রহ্মতি ব্যাজানাং । প্রাণদ্বোর ঋষ্মানি
ভূতানি জায়ন্তে । প্রাণেন জাতানি জীৱন্তি প্রাণং প্রায়ন্ত্য-
ভিসংবিশন্তীতি । তদ্বিজায় পুনৰেব বৰুণং পিতবমুপসমাৰ ।
অধীহি ভগৱো ব্রহ্মেতি । তৎ হোবাচ তপসা ব্রহ্ম
বিজিজ্ঞাসস্ব । তপো ব্রহ্মেতি । স তপোহতপ্যত । স
তপন্তপ্তা ॥১৥

প্রাণঃ ব্রহ্ম (প্রাণেই ব্রহ্ম) ইতি ব্যাজানাং । হি প্রাণাং এব
খলু ইমানি ভূতানি জায়ন্তে । জাতানি প্রাণেন জীৱন্তি ; প্রাণম্
প্রায়ন্তি অ ভিসং বিশন্তি । ইতি তৎ বিজায় পুনঃ এব পিতবম্
বরুণম্ উপসমাৰ । ভগৱা ! ব্রহ্ম অধীহি, ইতি তম্ উবাচ হ ।
তপসা ব্রহ্ম বিজিজ্ঞাসস্ব, তপঃ ব্রহ্ম । ইতি সঃ তপঃ অতপ্যত ।
সঃ তপঃ তপ্তা—[বাখ্যা পূৰ্ব্ব দৰে] ।

একাগ্রভাষে ব্রহ্মবিচাৰত নিযুক্ত থকা ছাত্ৰে বুজিলে
যে অগ্নি অৱশ্যেই ব্রহ্ম নহয়, কাৰণ অগ্নিৰ তো উৎপত্তি
বিনাশ আদি আছে, তেনেহলে প্রাণেই ব্রহ্ম ; সমস্ত প্রাণী
প্রাণৰ পৰাই তো জন্মে, অৰ্থাৎ এক জীৱিত প্রাণীৰ পৰা
তাৰ নিচিনা অগ্নি এক প্রাণী জন্ম ধৰা দেখি থকা কথা ।
আকৌ জন্ম ধৰা প্রাণী মাত্ৰই প্রাণৰপৰা হৈ জীৱিত
থাকে । যদি প্রাণে ক্ৰিয়া-উদাহ-নিশাহ বন্ধ হৈ যায়,
প্রাণৰদ্বাৰা খাদ্য-প্ৰহণ আৰু তাৰ পৰিপাক আদি নোহোৱা

হৈ যায় তেতিয়া-তো কোনো প্ৰাণী ভীয়াই নাথাকে ।
 আৰু মৰাৰ পাছত সবেই প্ৰাণাত লয় হয় । — যুতদেহত
 প্ৰাণ নথকা কথা প্ৰত্যক্ষ । এই প্ৰকাৰে প্ৰাণেই ব্ৰহ্ম
 নিশ্চিত হৈ পিতৃ বৰ্ণৰ ভূতবলৈ গ'ল আৰু তেওঁৰ
 অন্তিমত নিবেদন কৰিলে । কিন্তু এইবাবে পিতৃৰূপৰা
 কোনো উত্তৰ নাপাই ভূতৰ সন্দেহ হ'ল । তেওঁ পিতা-
 কক আকৌ জনালে — হে পুত্ৰ্য পিতা ! মোৰ ধাৰণা
 সঠিক হোৱা নাই যদি ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ আপুনি মোক বুজা-
 ওক' । তেতিয়া বৰ্ণে আকৌ আগবদৰেই কলে — 'তুমি
 তপস্যাৰদ্বাৰা ব্ৰহ্মক জানিবলৈ চেষ্টা কৰা, তপস্যাই
 ব্ৰহ্ম, অৰ্থাৎ তপস্যাৰ দ্বাৰাহে ব্ৰহ্মক । জানিব পাৰি ।
 পিতাৰ আদেশ মানি আকৌ সেই ভূতৰে । একাগ্ৰমানেৰে
 ব্ৰহ্মবিচাৰত লাগি গ'ল । এই তপস্যাচৰণ কৰি তেওঁ
 (কি পালে সেই কথা পাছৰ অনুবাকত) ॥ ৩।৩।

॥ তৃতীয় অনুবাক সমাপ্ত ॥ ৩ ॥

— — —

চতুর্থ অনুবাক

মনো ব্রহ্মতি রাজানং । মনসো হোব খল্বিমানি ভূতানি
জায়ন্তে । মনসা জাতানি জীৱন্তি । মনঃ প্রয়ন্ত্যভিসংবিশ-
ন্তীতি । তদ্বিজ্ঞায় পুনবেব বরুণং পিতবমুপসসাব । অধীহি
ভগবো ব্রহ্মেতি । তৎ হোবাচ । তপসা ব্রহ্ম বিজিজ্ঞাসস্ব ।
তপো ব্রহ্মেতি । স তপোহতপাত । স তপস্তপ্ত্বা ॥১।

মনঃ ব্রহ্ম (মনেই ব্রহ্ম) ইতি রাজানং । হি মনসঃ এব
ংলু ইমানি ভূতানি জায়ন্তে, জাতানি মনসা জীৱন্তি, মনঃ
প্রয়ন্তি অভিসংবিশন্তি । ইতি তৎ বিজ্ঞায় পুনঃ এব বরুণম্ পিতবম্
উপসসাব । ভগবঃ (ব্রহ্ম অধীহি, ইতি তম্ উবাচ ২ ; তপসা ব্রহ্ম
বিজিজ্ঞাসস্ব তপঃ ব্রহ্ম । ইতি সঃ তপঃ অতপাত । সঃ তপঃ
তপ্ত্বা — ' । [ব্যাখ্যা পূর্বৱৎ]

এইবার ভৃগু নিশ্চিত হ'ল যে মন হে ব্রহ্ম, (প্রাণ
ব্রহ্ম নহয় ; কিয়নো প্রাণ ক্রিয়াশীল আৰু পৰিণামী ।)
পিতাৰ বৰ্ণিত ব্রহ্মৰ লক্ষণ মনতে সম্পূৰ্ণভাৱে আছে ।
মনবশবাই সমুদায় প্রাণীয়ে জন্ম পায় — স্ত্রীপুৰুষৰ মান-
সিক প্ৰীতিপূৰ্ণ সম্বন্ধৰ পৰাই তো প্রাণীৰ জন্ম হয়, জন্ম
গ্ৰহণ কৰা প্রাণীবোৰে মনেৰেই (ইন্দ্ৰিয়বোৰৰদ্বাৰা
জীৱন ধাৰণৰ উপযোগী বস্তুৰেৰ উপভোগ কৰি) জীৱিত
ধাকে আৰু মৃত্যুৰ পাহত মনতে লীন হৈ যায় — মৃত-

দেহত মন নথ মাৰ বাবে প্ৰাণ আৰু ইন্দ্ৰিয়বোৰো নাথাকে ।
 গতিকে নিঃসন্দেহে মনেই ব্ৰহ্ম । এনেদৰে নিশ্চিত হৈ
 তেওঁ অকৌ পিতৃ বৰ্ণনৰ ওপৰলৈ গ'ল আৰু নিজৰ
 অভিমত জনালে । এইবোৰো পিতাকৰ কোনো সমিধান
 নাপালে । ভণ্ডেৰে বুজিলে — তেওঁৰ ধাৰণা ঠিক হোৱা
 নাই ; এই ভাবি পিতাকক আকৌ জনালে — ‘হে মোৰ
 পূজ্য পিতা ! মোৰ বুজা সঠিক হোৱা নাই যদি কৃপা
 কৰি আপুনিয়ে ব্ৰহ্মৰ তত্ত্ব বুজাওক ।’ তেতিয়া বৰ্ণে
 পূৰ্বৰ কোৱাকে কলে — ‘পুত্ৰ ! তুমি তপস্যাৰদ্বাৰা — একাগ্ৰ
 সাধনাৰদ্বাৰা ব্ৰহ্মক জানিবলৈ চেষ্টা কৰা । তপস্যাই
 ব্ৰহ্ম অৰ্থাৎ একাগ্ৰ সাধনাৰদ্বাৰাই হৈ ব্ৰহ্মৰ যথার্থ স্বৰূপ
 জানিব পাৰি ।’ পিতাকৰ আদেশ মান্য কৰি ভণ্ডেৰে আকৌ
 অধিকতৰ সংযমী হৈ কায়-বাক্য-মনে পিতৃৰ উপদিষ্ট ব্ৰহ্ম
 বিচাৰত লাগি গ'ল । এইদৰে তপস্যানান্দনাত তেওঁ
 (কি পালে সেই কথা পাছৰ অনুবাকত) — ৩৪।১॥

॥ চতুৰ্থ অনুবাক সমাপ্ত ॥৪॥

পঞ্চম অনুবাক

বিজ্ঞানং ব্রহ্মেতি ব্রাহ্মানাং । বিজ্ঞানাত্বেব ২দ্বিমানি
ভূতানি জায়ন্তে । বিজ্ঞানেন জাতানি জীবন্তি । বিজ্ঞানং
প্রযন্ত্যভিসংবিশন্তীভি । তদ্বিজ্ঞায় পুনৰেব ব্রহ্মণং পিতবমুপ-
সসাব । অধীহি ভগবো ব্রহ্মেতি । তৎ হোবাচ । তপসা
ব্রহ্ম বিজিজ্ঞাসস্ব । তপো ব্রহ্মেতি । স তপোহতপ্যত । স
তপন্তপু ॥১॥

বিজ্ঞানম ব্রহ্ম (বিজ্ঞানময়—চেতন জীবাত্মাই ব্রহ্ম) ইতি
ব্রাহ্মানাং । হি বিজ্ঞানাং এষ ২লু ইমানি ভূতানি জায়ন্তে,
জাতানি বিজ্ঞানেন জীবন্তি, প্রযন্তি বিজ্ঞানম্ অভিসংবিশন্তি ।
ইতি তৎ বিজ্ঞায় পুনঃ এব পিতবম্ ব্রহ্মণম্ উপসসাব—ভগবঃ ! ব্রহ্ম
অধীহি, ইতি তম্ উবাচ হ— তপসা ব্রহ্ম বিজিজ্ঞাসস্ব, তপঃ ব্রহ্ম ।
ইতি সঃ তপঃ অতপ্যত—স তপঃ তপু ।

পিতাব উপদেশ অনুসারে ব্রহ্মবিচার সাধনাত লাগি
থকা ভূগুৰে বুজিল যে, মন ব্রহ্ম নহয়, কিধনো মন নিশ্চয়া-
অক নহয় —সি নিশ্চিত ধারণা নিদিয়; গতিকে নিশ্চিত
ধারণা দিব পৰা বিজ্ঞানস্বৰূপ চেতন জীবাত্মাই ব্রহ্ম । পিতাই
কোৱা ব্রহ্মলক্ষণ এই জীবাত্মাতে পূৰ্বাকৈ আছে । এই
প্রত্যক্ষ সমস্ত প্রাণী জীবাত্মাৰ পৰাই জন্ম পায় —স,জীব
চেতন প্রাণীৰ পৰাহে প্রাণীৰ জন্ম দেখা যায় । জন্ম-
ধৰা প্রাণী বিজ্ঞানস্বৰূপ জীবাত্মাৰ দ্বাৰাই জাবিত থাকে—

জীৱাত্মাৰ অধ্যাক্ষতাত প্ৰাণ, মন আদি সমস্ত ইন্দ্ৰিয়ই নিজ নিজ কাম নিয়াৰিকৈ চলাই থাকে বাবেই প্ৰণী জীৱিত থাকে। আকৌ মৃত্যু হলে মন আদি সবেই জীৱাত্মাত প্ৰবিষ্ট হৈ যায়—জীৱ বাহিৰ হৈ যোৱাৰ পাছত মৃতদেহত সেইবোৰক আক দেখা পোৱা নাযায়। গতিকে বিজ্ঞান অৰ্থাৎ জীৱাত্মাই ব্ৰহ্ম। ইয়াকে নিশ্চয় কৰি তেওঁ আকৌ পিতৃ বৰ্ণনৰ ওচৰ পালেগৈ আৰু নিজ অনুভৱৰ কথা পিতাকক জনালে। বৰ্ণন বুজিলে—‘পুত্ৰ বহুত আগবাঢ়িছে। আৰু আগবাঢ় লাগিব, তেতিয়াহে ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ উপলব্ধি হব। তাৰ কাৰণে আৰু তপস্যাৰ প্ৰয়োজন।’ এই ভাবি এইবাবো তেওঁ একা উত্তৰ নিদিলে। পিতৃৰ উত্তৰ নাপাই তেওঁৰ অনুভৱ সঠিক নহ’ল বুজি ভণ্ডৰে আকৌ পিতাকক প্ৰাৰ্থনা জনালে— ‘হে পূজনীয় পিতা! মোৰ সঠিক বুজা হোৱা নাই যদি আপুনিয়ে মোক ব্ৰহ্মৰ বহস্য বুজাওক। তেতিয়া বৰ্ণন আকৌ আগৰ উত্তৰকে দিলে—‘তুমি আকৌ তপস্যা কৰা, তপস্যাব দ্বাৰা ব্ৰহ্মৰ বহস্য বুজিবলৈ চেষ্টা কৰা, তপস্যাব দ্বাৰা হে ব্ৰহ্ম বোধগম্য হয়।’ পিতৃ-আজ্ঞা মান্য কৰি ভণ্ডৰে হৃৎপাণ উৎসাহেৰে আকৌ অধিকতৰ সংযমী হৈ একাগ্ৰচিত্তে ব্ৰহ্মবিচাৰত লাগি প’ল। এইপ্ৰকাৰে তপস্যাব সাধনাৰ ফলত তেওঁ কি পালে, সেই কথা পাছৰ অনুব্ৰাৱত) ৩।৫।১

॥ পঞ্চম অনুবাক সমাপ্ত ॥ ৫॥

৬ষ্ঠ অনুবাক

আনন্দো ব্রহ্মেতি ব্রাজ্ঞানাং । আনন্দায়েষ
খন্নিমানি ভূতানি জায়ন্তে । আনন্দেন জাতানি
জীৱন্তি । আনন্দং ঐয়ন্ত্যভিসংৱিশন্ত্যতি । সৈষা
ভার্গবী ব্রাকণী ব্রিদ্যা পৰমে ব্রোয়মন্ প্রতিষ্ঠিতা
স য় এরংৱেদ প্রতিতিষ্ঠতি । অন্নৱানন্নংদো ভৱতি
মহান্ ভৱতি প্রহরা পশুতি ব্রহ্মৱচসেন । মহান
মহান কীৰ্ত্য ॥১॥

আনন্দঃ ব্রহ্ম (আনন্দব্রহ্ম পৰমাত্মাই ব্রহ্ম) ইতি ব্রাজ্ঞানাং ।
হি আনন্দাং এব খলু ইমানি ভূতানি জায়ন্তে, জাতানি আনন্দেন
জীৱন্তি, ঐয়ন্ত্যভিসংৱিশন্ত্যতি । ইতি (এইদেবে জনাত 'তেঙে
ব্রহ্মব বোধ পূর্ণ হৈ গ'ল) । সা এব (সেই এই) ভার্গবী (ভৃগুর অন্ততঃ
হোৱা) ব্রাকণী (ব্রহ্মণে উপদেশ দিয়া) ব্রিদ্যা (ব্রহ্মবিদ্যা) পৰমে ব্রোয়মন্
(পৰমাকাশ হৃদয় গুহাত থকা আনন্দব্রহ্ম পৰমাত্মাত) প্রতিষ্ঠিতা
(পৰিসমাপ্ত হ'ল) । যঃ (যি কোনো লোকে) এবম্ (এবংপ্রকার আনন্দময়
ব্রহ্মক) বেদ (জানে), সঃ (তেঙে) প্রতিতিষ্ঠিতি (আনন্দব্রহ্ম ব্রহ্মত স্থিতি
লাভ কৰে), অন্নৱান্ (প্রচুর অন্নাদি সম্পদশালী) অন্নাদঃ (অন্নভোজ্য-
দ্রব্যাদি) ভৱতি (হয়) ; প্রহরা (সন্তানেৰে) পশুতিঃ (পশুবে) ব্রহ্ম বচ-
সেন (ব্রহ্মতেজোৰে) মহান্ ভৱতি (মহান্ হয়) কীৰ্ত্য মহান্ (কাৰ্ত্তিযেও
মহান্ হয়) ॥১॥

পূৰ্বোক্ত প্রকাৰে একাগ্র সাধনাত নিমগ্ন ভূত্বৰে বুঝিলে
যে বিজ্ঞানময় জীৱাত্মাবত্তো সুখ-হৃদয় অনুভূতি আছে,

কাজেই সি পূৰ্ণানন্দস্বৰূপ ব্ৰহ্ম নহয়; তেনেহলে যি নিত্য
 আনন্দস্বৰূপ, তেঁৱেই ব্ৰহ্ম। এই নিত্যানন্দস্বৰূপ পৰমাত্মাই
 অন্নময় আদি সবাবো অস্তবাত্মা, তেওঁৰেই সেইবোৰ স্থূলৰূপ;
 সেইবাবে সেইবোৰতো আংশিকভাৱে ব্ৰহ্মলক্ষণ থকা কাৰণে
 ব্ৰহ্মবোধ হয়। কিন্তু সৰ্বাংশে ব্ৰহ্মলক্ষণ আনন্দময়ত হৈ বটে।
 কাৰণ এই সমুদায় প্ৰাণী আনন্দস্বৰূপ পৰব্ৰহ্মৰ পৰাই প্ৰথ-
 মতে উৎপন্ন হ'ল — এই সমস্তৰে আদি কাৰণ তেওঁ আৰু
 সেই আনন্দময়ৰ আনন্দৰ গণিকা পায়েই সমস্ত প্ৰাণা জীয়াই
 থাকে। তাতোকৈ নেই সৰ্বান্তৰ্য্যামী আনন্দস্বৰূপৰ অচিন্ত্য-
 শক্তিৰ প্ৰেৰণাতে বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ডৰ যাবতীয় চেষ্টা চলি আছে।
 তেওঁৰ নিয়ন্ত্ৰণত নথকা হলে, সূৰ্য্য আদি গ্ৰহ-নক্ষত্ৰই নিজ
 নিজ কামৰপৰা বিৰত হলে কোনো প্ৰাণীৰেই জীৱন ধাৰণ
 সম্ভৱ হব নোৱাৰে। গতিকেই সমস্ত স্থাৱৰ জঙ্গম জীৱৰ
 জীৱনাধাৰ নিশ্চয় সেই আনন্দস্বৰূপ পৰমেশ্বৰ। আকৌ
 প্ৰলয়কালত এই সমগ্ৰ ব্ৰহ্মাণ্ড তেওঁৰ প্ৰতিয়েই ধাৰিত হৈ
 তেওঁতেই বিগীন হৈ যায়। 'সবকছ মাৰি, পুৰত ওহি উদৰ,
 নাহি কবত ভূতদয়া।' এই অনুভূতি হোৱাত ভূগুৰ আৰু
 একো ত্ৰিজ্ঞান্য নাথাকিল। "ব্ৰহ্মৱিদ ব্ৰহ্মৈৱ ভৱতি" ব্ৰহ্ম-
 স্বৰূপ বুদ্ধিলে ব্ৰহ্মই হয় — ব্ৰহ্মৰ আৰু ব্ৰহ্মাজিজ্ঞাসা ক'ত
 থাকে? এতিয়া প্ৰতিয়ে এই বিদ্যাৰ মহিমা কীৰ্ত্তন কৰি

কয়— এয়ে বৰ্ণনৰ দ্বাৰা উপদিষ্ট আৰু ভৃগুৰ অনুভৱসিদ্ধ ব্ৰহ্মবিদ্যা — অন্নময় কোণৰ পৰা আৰম্ভ কৰি হৃদয়াকাশত থকা পৰমানন্দময় পৰমাত্মাত পৰিসমাপ্ত হ'ল। তেৱেঁ এই বিদ্যাৰ আধাৰ। যি কোনো লোকে ভৃগুৰ দৰে তপস্যা-চৰণ কৰি ধৈৰ্য্যেৰে বিচাৰ কৰি আনন্দস্বৰূপ পৰমাত্মাৰ বহস্য উপলব্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হয়, তেৱেঁ সেই আনন্দস্বৰূপত প্ৰতিষ্ঠিত হয়। ব্ৰহ্মবিদ্যা উপলব্ধিৰ এই বাস্তৱিক ফল বৰ্ণাই এই সাধনাৰ প্ৰতি মানুহক আকৰ্ষণ কৰিবলৈ পূৰ্বকথিত অন্ন, প্ৰাণ আদি সমস্ত তত্ত্ববোৰৰ বহস্য, জ্ঞানৰ সৈতে ব্ৰহ্মৰ বোধ হোৱা জ্ঞানীজ্ঞানৰ যি স্বাভাৱিক বিশিষ্ট-শক্তি জন্মে, তাকো প্ৰতিয়ে বৰ্ণাইছে যে, তেওঁ জীৱন-যাত্ৰাৰ উপযোগী প্ৰচুৰ অম্মাদি ভোগসামগ্ৰীৰে ঐশ্বৰ্য্যশালী আৰু সেই ঐশ্বৰ্য্যভোগৰ সামৰ্থ্যও লাভ কৰে। অৰ্থাৎ তেওঁৰ মন আৰু ইন্দ্ৰিয়সম্বিত শৰীৰ কোনো আটল-আল্ফাল নোহোৱা স্বাৰ্হ্যবান হয়। তদুপৰি তেওঁ সম্ভান, পশু, ব্ৰহ্মভেজ আৰু বিশেষ সুখ্যাতিৰে সমৃদ্ধ হৈ জগতত এজন সুপ্ৰসিদ্ধলোক বুলি মহিমাযিত হয়। ॥৩।১॥

১৫ষ্ঠ অনুবাক সমাপ্ত ॥৩॥

পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰৰ স্বৰূপ জিজ্ঞাসু লোক ভৃগুৰদৰে সংযমী, ধৈৰ্য-শীল আৰু তপস্যাশৰণ হব লাগিব,। তদুপৰি ব্ৰহ্মভেজ উপায় এয়ে এই আধ্যাত্মিকৰ মৰ্য্যার্থ।

সপ্তম অন্নবাক

অন্নং ন নিন্দ্যাৎ । তদ্বৃত্তম্ । প্রাণো হা
অন্নম্ । শবীৰমন্নাদম্ । প্রাণে শবীৰং প্রতিষ্ঠিতম্ ।
শবীৰে প্রাণঃ প্রতিষ্ঠিতঃ । তদেতদন্নমস্মৈ প্রতি-
ষ্ঠিতম্ । স য় এতদন্নমস্মৈ প্রতিষ্ঠিতং বেদ প্রতি-
ষ্ঠতি । অন্নবানন্নাদো ভবতি । মহান্ ভবতি প্রজয়া
পশুভিব্রহ্মর্চসেন মহান্ কীর্ত্য ॥১॥

অন্নম্ ন নিন্দ্যাৎ (অন্নক নিন্দা করা উচিত নহয়,) তৎ বৃত্তম্
(সি এক ব্রত) । প্রাণঃ হৈব অন্নম্ (প্রাণেই অন্ন), শবীৰম্ অন্নাদম্
(আক শবীৰ তাৰ ভোজ্য) । প্রাণে (প্রাণক অন্নলখন কৰি) শবীৰম্
প্রতিষ্ঠিতম্ (শবীৰে স্থিতিলাভ কৰে) ; শবীৰে প্রাণঃ প্রতিষ্ঠিতঃ
(আক শবীৰক অন্নলখন কৰি প্রাণে স্থিতিলাভ কৰে) । তৎ (সেই
কাৰণে) এতৎ (এই প্রকাৰে) অস্মৈ অন্নম্ প্রতিষ্ঠিতম্ (অন্নতে
অন্ন প্রতিষ্ঠিত থাকে) । যঃ (যি লোকে) এতৎ অন্নম্ (শবীৰ আক
প্রাণ এই উভয়াত্মক অন্নক) অস্মৈ (শবীৰ আক প্রাণ এই উভয়াত্মক
অন্নত) প্রতিষ্ঠিতম্ বেদ (প্রতিষ্ঠিত বুলি জানে), সঃ প্রতিষ্ঠিষ্ঠতি
(তেওঁ অন্ন আক ভোজ্যৰূপে স্থিতি লাভ কৰে) অন্নবান্ অন্নাদঃ
ভবতি । প্রজয়া পশুভিঃ ব্রহ্মর্চসেন মহান্ ভবতি কীর্ত্য মহান্
(ভবতি) । (ব্যাখ্যা পূৰ্বমন্তব্য দৰে) । ১

ব্রহ্মজিজ্ঞাসুৰ তপস্য্যচরণব অঙ্গীভূত অৱশ্য পাল-
নীয় এই এক ব্রত বা নিয়ম যে, তেওঁ অন্নক অৰ্থাৎ খাদ্য
হিচাবে উপস্থিত আহাৰক কেতিয়াও নিন্দা কৰিব নালাগে ।

তেওঁ বুজা উচিত যে অন্নই প্রাণ আৰু প্ৰাণেই অন্ন ; কাৰণ
 অন্নৰ পৰাই প্ৰাণে বল পায় আৰু প্ৰাণৰ বলৰপৰা অন্নময়
 শৰীৰলৈ জীৱনী-শক্তি আহে । প্ৰাণৰ আধাৰতে শৰীৰ বৰ্তি
 থাকে কাৰণে প্ৰাণৰূপ অন্নৰ শৰীৰ ভোক্তা । শৰীৰৰ স্থিতি
 প্ৰাণৰ অধীন আৰু প্ৰাণৰ স্থিতি শৰীৰত প্ৰাণৰ
 অৱলম্বন শৰীৰ । গতিকে এই শৰীৰো জন্ন ।
 এইটো জনা কথা যে, প্ৰাণে যদি আহাৰ নাপায়, শৰীৰৰ
 ধাতুবোৰকে শুহি লয় । আকৌ শৰীৰৰ স্থিতি প্ৰাণৰ অধীন
 বাবে প্ৰাণো অন্ন ; প্ৰাণৰ শক্তি নাপালে শৰীৰ নিটিকে ।
 এই প্ৰকাৰে শৰীৰ আৰু প্ৰাণ অন্যান্যাত্মী হোৱা কাৰণ
 কোৱা হৈছে অন্নতে অন্ন প্ৰতিষ্ঠিত থাকে । এই তত্ত্ব যিকে নো
 লোকে বুজে, তেওঁ শৰীৰ আৰু প্ৰাণ এই দুয়োৰে সঠিক
 প্ৰয়োগত পাবদৰ্শী হয় । এই প্ৰয়োগবিজ্ঞানৰ ফলত তেওঁ
 অন্নাদি ভোগ্য সামগ্ৰীৰে ঐশ্বৰ্য্যশালী আৰু সেই ঐশ্বৰ্য্যভোগৰ
 সামৰ্থ্যও লাভ কৰে । তদুপৰি এইকাৰণতে তেওঁ সন্তান,
 পুত্ৰ আৰু ব্ৰহ্মতেজৰে মহীয়ান্ হয় আৰু জগৎত খ্যাতিমান
 লোক বুলি গণ্য মান্য-হয় । ৫ ৭।১

॥ সপ্তম অহুৰাক সমাপ্ত ॥

অষ্টম অনুবাক

অন্নং ন পবিচক্ষীত । তদব্রতম্ । আপো হা অন্নম্ ।
জ্যোতিব্রনাদম্ । অঙ্গু জ্যোতিঃ প্রতিষ্ঠিতম্ । জ্যোতিষ্যাপঃ
প্রতিষ্ঠিতাঃ । তদেত্তদন্নমানে প্রতিষ্ঠিতম্ । স য এতদন্নমানে
প্রতিষ্ঠিতঃ বেদ প্রতিষ্ঠিতি । অন্নরান্নদো ভবতি । মহান্
ভবতি প্রজয়া পশুভিব্রহ্মবচসেন । মহান্ কীর্ত্যা ॥১॥

অন্নং ন পবিচক্ষীত (অন্নক অবহেলা কৰা উচিত নহয়) তৎ ব্রতম্ (সি
এক ব্রত) আপঃ তৈ অন্নম্ (ভগ্নেই অন্ন,) জ্যোতিঃ (তেজ) অন্ন-
দম্ অন্নব ভোক্তা) অঙ্গু (পানীত) জ্যোতিঃ প্রতিষ্ঠিতম্ (তেজ-জুই
থাকে,) জ্যোতিষি (তেজত) আপঃ প্রতিষ্ঠিতা (জল থাকে) ; তৎ
(সেইকাৰণে) এতৎ (এইদৰে) অগ্নে অন্নম্ প্রতিষ্ঠিতম্ (পৰম্পৰ
দাপেক্ষ অন্নত অন্ন প্রতিষ্ঠিত থাকে) । যঃ এতৎ অন্নম্ অগ্নে প্রতিষ্ঠিতম্
বেদ, সঃ প্রতিষ্ঠিতি । অন্নবান্ অন্নদঃ ভবতি । প্রজয়া পশুভিঃ
ব্রহ্ম বচসেন মহান্ ভবতি, কুৰ্য়্যা মহান্ [ভবতি] (ব্যাখ্যা
পূৰ্বৰ দৰে ।) ॥৮

ব্রহ্মজিজ্ঞাসুজনে কেতিয়াও অন্নক অবহেলা, অনাদব বা
উপহাস কৰিব নাপাগে, তাক ব্রতহিচাবে লব লাগে । এইটো
সাধাবশতে জনা কথা যে, যি যি বস্তুক অনাদব বা উপেক্ষা
কৰে, সেই বস্তু ভেঙে পৰা জাঁতৰি যায় । অন্নক অনাদব
কৰিলে ব্রহ্মকে উপেক্ষা কৰা হয় ('ব্রহ্মাৰ্পণং ব্রহ্মহৰি,

গীতা ৪১৪ প বসৈ বঞ্ছা কৰা বস্তুঃ প্রতি আদৰ-শ্রদ্ধা অতি
 প্রয়োজনীয় কথা। তেওঁ অন্নৰ এই তত্ত্বও জনা আৱশ্যক যে,
 ভতেই ভন্ন—বলো খ দা-মসাদি পানী প'য়েই ভুগ্নে আৰু
 বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হয়। আৰু তেজ—সূৰ্য্য অগ্নি আদিৰ তাপ এই জল-
 কণ ভন্নৰ পোক্তা—শেষঃ, সূৰ্য্য আৰু অগ্নিৰ তাপে বাহিৰৰ
 পানী শুষ্কি লোৱাৰ দৰে শৰীৰস্থ জঠবাগ্নিয়ে শৰীৰলৈ যোৱা
 খ দ্যবস শুষ্কি জয়। পানীত তেজ থাকে। স্বভাৱতে ঠাণ্ডা
 পানীত তেজ বাউফতা অসম্ভৱ যেন লাগিলেও কিন্তু সমুদ্রত
 বড়ধানল আছে বুলি শাস্ত্ৰৰপৰা জনা যায় আৰু আজিও
 বৈজ্ঞানিকেও পানীৰ পৰা জলবিদ্যুৎ বাহিৰ কৰাটো সৰু-
 লোৱে জানে। গতিকেই পানীত তেজ বা তাপ থকা কথা
 প্রমাণিত হয়। এইদৰেই তেজত পানী থাকে — সূৰ্যৰশ্মিৰ
 প্ৰাৰ তাপত থকা মেঘৰপৰা অহা বৰষুণৰ পানী আমি
 দেখিযেই আছে। এইপ্ৰকাৰে এই পানী আৰু তেজ অন্যো-
 ন্যাশ্রয়ী হৈ যাৱতীয় অন্নকণ আদ্য পদাৰ্থৰ কাৰণ হয়, আৰু
 কাৰ্যৰূপে সেই দুয়েই অন্নৰ কণত পৰিণত হয়; গতিকে দুয়ো
 অচই। সেই কাৰণেই মোৱা হৈছে—অন্নতে ভন্ন প্রতিষ্ঠিত
 থাকে। যি লোকে এই তত্ত্ব বুজে, তেওঁ পানী আৰু তাপ
 দুয়োৰে অষ্টকপতা জানি তাৰ সঠিক প্ৰয়োগ বিজ্ঞানত
 প্ৰাপ্তি হয়। তাৰ কণত তেওঁ সৰ্বপ্ৰকাৰ ভোগ্য সাম-
 গ্ৰীৰে স্মৃদ্ধিশালী আৰু তাক ভোগ কৰাৰ সমৰ্থও লাভ
 কৰে। এই কাৰণেই তেওঁ সম্ভান, পশু আৰু ব্ৰহ্মতেজেৰে

মণীয়ান হয় আৰু জগতত এজন ব্যক্তিমান লোক কণে
মান বস্তু হয় । ॥ ৩৮। ॥

॥ অষ্টম অনুবাক সমাপ্ত ॥ ৮ ॥

নবম অনুবাক

অন্নং বহু কুরীত । তদ্ ব্রতম্ । পৃথিৱী বা অন্নম্ ।
আকাশোহন্নাদঃ । পৃথিৱ্যামাকাশঃ প্রতিষ্ঠিতঃ ।
অ কাশে পৃথিৱী প্রতিষ্ঠিতা । তদেতদন্নমগ্নে প্রতিষ্টি-
তম্ । স য় এতদন্নমগ্নে প্রতিষ্ঠিতং বেদ প্রা-
তিষ্ঠিতি । অন্নানন্নাদো ভৱতি । মহান্ ভৱতি
প্রজয়া পশুভিব্রহ্মৱৰ্চসেন । মহ ন কীৰ্ত্তা ॥১॥

অন্নং বহু কুরীত (ধন বঢ়াব লাগে), তৎ ব্রতম্ (দি এক ব্রত) ।
পৃথবী বৈ অন্নম্ (পৃথিবীয়েই অন্ন); আকাশঃ হন্নাদঃ (আকাশ
ভোক্তা পৃথিব্যাম আকাশঃ প্রতিষ্ঠিতঃ (পৃথিব্যাত অ কাশ থাকে),
অ কাশে পৃথিৱী প্রতিষ্ঠিতা (আকাশত পৃথিবী থাকে) । তৎ
(সইকাৰণে) এতৎ (এইদৰে) অগ্নে অন্নম্ প্রতিষ্ঠিতম্ (স্বৰূপৰ সাপেক্ষ
অন্নত অন্ন প্রতিষ্ঠিত থাকে) । যঃ এতৎ (যে এই প্ৰকাৰে) অগ্নে অন্নম্
প্রতিষ্ঠিতং বেদ, সঃ প্রতিষ্ঠিতি । অন্নান অন্নদঃ ভৱতি । প্রজা

পশ্চিঃ ব্রহ্মবর্চনেন মহান ব্রহ্মভি, কীৰ্ত্ত্য মহান্ [ভক্ত্যত ৮।
(ব্যাক্য পূৰ্ব্বভূত ৮)

ব্রহ্মজিজ্ঞাসুলোকে এই এক ব্রহ্ম পালন করিব
যে, দৃঢ়সংবল হৈ অমর বুদ্ধির কাৰণে চেষ্টা করিব।
তেওঁ বুঝা উচিত—পৃথিবীয়েই অন্ন—যিমা-বিলাক অন্ন
(খাদ্য) আছে, সকলোবিলাক মাটিতে উৎপন্ন হয় আৰু
পৃথিবীৰ আধাবশ্বৰূপ আকাশ পৃথিবীৰূপ অমর ভোক্তা।
পৃথিবীত আকাশ থাকে, কাৰণ আকাশ সৰ্বব্যাপী ; আৰু
আকাশত পৃথিবী থাকে—এইটো তো দেখা কথা। এই
দুই-এক অন্যৰ আধাৰ বাবে অন্নবশ্বৰূপ। পঞ্চভূতৰ আকাশ
প্রথম আৰু পৃথিবী অন্তিম তত্ত্ব ; মাজৰ তিনি ওষ এই
দুইৰ অন্তৰ্ভুক্ত সমস্ত ভোগ্যপদার্থৰূপ অন্ন এই পাঁচ
মহাভূতৰ কাৰ্য্য ; গতিকে সেই পাঁচো অন্নবশ্বৰূপ। এই
কাকৰোঁ কোৱা হ'ল—অন্নতে অন্ন প্রতিষ্ঠিত থাকে
যিজন লোকে এই কথা বধাৰ্থতে জানে যে, পৃথিবীৰূপ
অন্নত আকাশৰূপ অন্ন আৰু আকাশৰূপ অন্নত পৃথিবীৰূপ
অন্ন অন্যান্যাত্মীয় হৈ অবস্থিত আছে, তেওঁ আকাশ
আদি পঞ্চ মহাভূতৰ বধাযোগ্য প্রয়োগ জানিব পাৰে আৰু
সেইকাৰণে তেওঁ সেই বিষয়ত বিশেষজ্ঞ হয়। এই বিশিষ্ট
জ্ঞানৰ ফলস্বৰূপে সকলো ভোগ্যেৰে সমৃদ্ধিশালী হয়
আৰু তাক উপভোগ কৰিবলৈকো সমর্থ হয়। তদুপৰি

তেওঁ সম্ভান, পশু আৰু ব্ৰহ্মভেদেৰে চেজ্ঞোৱান হয়
আৰু সুপ্ৰসিক্ত লোকৰূপে খ্যাতিমন্ত্ৰ * ৩।৩।১॥

॥ নবম অধ্যায়ক সমাপ্ত ॥২॥

— —

* 'প্রঃ হা অম্ম শবীৰম্মাদঃ' ইয়াৰ পৰা আৰম্ভ কৰি যি
তন্ন স্তুতিৰ উপদেশ আৰু তাৰ ফল বুজোৱা হ'ল, সি যথার্থতে
গৃহস্থৰ পক্ষে; কিংনো সংসারত্যাগী সম্যাসীৰ পক্ষে অম্ববুদ্ধিৰ
চেটো প্রভৃতি তত্তগ্রহণ সম্ভৱ যেন বোধ নহয়। গৃহী হৈয়ো—সংসার
ধৰ্ম পালন কৰিও উপনিষদ্ কথিত ব্ৰহ্মজ্ঞানো হ'ব পৰাৰ ইঙ্গিত
এই অন্নোপাসনাই সূচাইছে বুলি অম্মান কৰিব পাৰি। দ্বিতীয়তে
অম্ববিজ্ঞানৰ এই এক লক্ষ্য হব পাৰে যে. অন্নময় কোণৰ—অৰ্থাৎ
শবীৰৰ সূক্ষ্মতা আৰু সবলতাৰ ফলত হে প্ৰাণময়, মনোময় আৰু
বিজ্ঞানময় কোণ পৰিপূৰ্ণ হয় আৰু তেতিয়া আনন্দময়ৰ উপলব্ধি
লভ্য হয়। অম্ম—আহাৰৰ গুণাগুণ অহুযায়ী শাৰীৰিক শক্তিৰ
বৃদ্ধি-হান অৱশ্যস্তম্ভো। এই কাৰণে আন্ত-আত্মকৰ ব্ৰহ্মজ্ঞানৰ বেধ
জন্মাই তাৰ যথাযোগ্য প্ৰয়োগৰ উপদেশ দিয়া হ'ল আৰু তাত
আগ্ৰহ জন্মাবলৈ ফলশ্ৰুতিও বৰ্ণন। কিন্তু "বোদ্যোপাৰ্থী ফলশ্ৰুতিঃ"
জ নি বিশেষতঃ তদন্তাৰূপ যানি ফলাকাজী হোৱা বাঞ্ছনীয় নহয়।

দশম অনুবাক

ন বংন রসতো প্রত্যাক্ষীত । তদ্রতম্ ।
 তস্মাদ্যা কয়া চ বিধয়া বহুতং প্রাপ্নুয়াৎ । ভাষাভ্যাস্যা
 অনুমিত্যচক্ষতে । এতদৈ মুখ্যতোহন্নত্ বাহুতম্ । মুখ্যতোহস্যা
 অন্তত্ বাধ্যতে । এতদৈ মধ্যতোহন্নত্ বাহুতম্ । মধ্যতোহস্যা
 অন্তত্ বাধ্যতে । এতদ্বা অন্ততোহন্নত্ বাহুতম্ । অন্ততোহস্যা
 অন্তত্ বাধ্যতে । য এবং বেদ । ১০।১

রসতো (নিজের থকা ঘবলৈ অহা) বংন (কোনা
 অতিথিক) ন প্রত্যাক্ষীত (প্রত্যাধান—বিমুখ কৰা উচিত নহয়) ;
 তৎ রতম্ (সি এক রত) । তস্মাৎ (সেই হেতুকে আলমী-অতি-
 থিবসেয়াৰ কাৰণে) যয়া কয়া চ বিধয়া (যিকোনো ন্যায্য
 উপায়েৰে) বহু অন্নম্ প্রাপ্নুয়াৎ (বহুত অন্ন সংগ্রহ কৰিব লাগে) ।
 তাস্মৈ অন্নম্ আৰাদি (এই অতিথিব কাৰণে অন্ন বন্ধা হৈছে)
 ইতি আচক্ষতে (এইদৰে কয়), [আক যদি] মুখতঃ (মুখা বৃত্তিৰে—
 অধিক লক্ষ্যৰে) এতৎ বাহুতম্ অন্নম্ (এই বন্ধা অন্ন দিয়া হয়),
 মৈ (নিশ্চয়) অস্মৈ (এই দাতালৈ) মুখতঃ (অধিক লক্ষ্যৰে দৈতে)
 অন্নম্ বাধ্যতে (অন্নাদি খাদ্যবস্তু আছে—যোগ্যৰ হয়) । [আক
 যদি] মধ্যতঃ (মধ্যম লক্ষ্যৰে) এতৎ বাহুতম্ অন্নম্ (এই তৈয়াৰ
 কৰা অন্ন দিয়া হয়), মৈ (নিঃসন্দেহে) অস্মৈ (এই দাতালৈ
 মধ্যতঃ অন্নম্ বাধ্যতে (মধ্যম প্ৰকাৰে অন্ন আছে) । [আকো যদি]

অন্ততঃ (নিকটৈ শ্রদ্ধাৰে) এতৎ বাহুম্ অনম্ (এই তৈত্তিৰী কৰা
অন্ন দিয়া হয়), যৈ (অন্নশূই) অশ্মৈ (এই দাতাতলৈ) অন্ততঃ
অ ম্ বাধাতে (নিকটৈ শ্রদ্ধাৰে অন্নাদি ধন্য আছে)। যঃ (যি
লোকে) এতম্ বেদ, (এই বহুত্ৰ জানে), [তেহঁ অতিথিৰ প্ৰতি
যথাযোগ্য শ্রদ্ধাৰে ব্যৱহাৰ কৰে]।

ব্রহ্মজিজ্ঞাসু লোকে এই এক ব্ৰত পালন কৰিব যে,
তেওঁ ঘৰলৈ অহা অতিথিক কেতিয়াও বিমুখ কৰি ঘূৰাই
নপঠাব। ‘অতিথিদেবো ভব’— অতিথিক দেৱতা জ্ঞান কৰি
সেৱা কৰিবা— এই বুলি স্নাতক শিষ্যক পূৰ্বেই উপদেশ দিয়া
আছে। সেই কাৰণে নিজৰ পৰিয়াল-পোষণৰ উপৰিও অতিথি-
নেৱাকো ভগৱানৰ সেৱা জ্ঞান কৰি তাক ব্ৰত বা নিয়ম হিচাবে
লোৱা গৃহস্থীলোকৰ অৱশ্য কৰ্ত্তব্য। ত ৰ কাৰণে যি কোনো
ন্যায়নন্ত্ৰত উপায়েৰে প্ৰচুৰ পৰিমাণে খাদ্যাদি ভোগ্য-সামগ্ৰী
সংগ্ৰহৰ চেষ্টা কৰিব লাগে কিয়নো অতিথি-সেৱা গৃহস্থোচিত
সমাচাৰৰ এক অপৰিহাৰ্য অঙ্গ। অতিথি স্বৰূপে উপাস্ত ‘নবব’
সেৱাৰ দ্বাৰা ‘নাৰায়ণ’ৰে সেৱা কৰা হয় — এনে বিশ্বাস কৰি
আন্তৰিক শ্রদ্ধাৰে অকপটভাৱে যি গৃহস্থই অতিথিক আদৰ-
সৎকাৰ কৰি, থুৱাই-বুৱাই সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰে, তেনে অকপট-
শ্রদ্ধালু লোকৰে উত্তম ভাৱেৰে অৰ্থাৎ সম্ভৱশীল বৃত্তি-ব্যবহা-
ৰেৰে অন্নাদি ধন-বস্তু সংগৃহীত হয় — ভোগ্যবস্তু সংগ্ৰহ
কৰাত তেওঁ কোনো কষ্ট কৰিবলগীয়া নহয়, তেওঁৰ কোনো
প্ৰয়োজনীয় অপূৰ্ণ হৈ নাথাকে। যদি অতিথিক মধ্যমভাৱে

‘অৰ্থাৎ আছিলে অতিথি, থাকক আক, থাকিব লগা হ’ল যেতিয়া
এসাজ খাওক, উপায়তো নাই’। এনেভাৱে কৃত্ৰিম সং-
কাৰৰ ভাও জুৰি যি অতিথিৰ সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰে, তেনে কপ-
টাচাৰী গৃহস্থৰ মধ্যম প্ৰকাৰে উপাৰ্জন হয় — তেওঁ ধন-বস্তু
সংগ্ৰহ কৰিবলৈ শাৰীৰিক মানসিক দুখ-কষ্ট স্বীকাৰ কৰি
যথেষ্ট উদ্বিগ্ন হবলগা হয়। আকৌ যদি অস্তিমভাৱত অৰ্থাৎ
অতিথিক ‘আছিল এই আপদটো’ এনে অৱজ্ঞাৰ ভাৱত
আদৰ-সাদৰৰ পৰিবৰ্তে তুচ্ছ-জাচ্ছল্য কৰি খুওৱা-বুওৱা কৰে,
তেনে গৃহস্থৰ অনাৰ্হা আহৰণত অতি কষ্ট হয় — তেওঁ অত্যা-
ধিক পৰিশ্ৰম আৰু লোকক খোচামোদ কৰা আদি নিকষ্ট
উপায়েৰেহে খাদ্যবস্তু সংগ্ৰহ কৰিবলগা হয়। অৰ্থাৎ যি
যেনেভাৱেৰে অতিথি অভ্যাগতৰ সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰে, তেওঁৰ
তেনেভাৱেই জন্ম-বন্ধ্যাদি ভোগ্য সামগ্ৰীৰ সংস্থান হয় - এই
বথা যি লোকে বুজে, তেওঁ অতিথিক দেৱতা ভাৱ কৰি
আন্তৰিক শ্ৰদ্ধাৰে শুদ্ধ ব্যৱহাৰ কৰি সন্তুষ্ট কৰাত ব্ৰতী
হয়। ৩।১০।২।

ক্ৰেম ইতি ৱাচি। যোগক্ৰেম ইতি প্ৰাণাপা-
নয়োঃ। কৰ্মেতি হস্তয়োঃ। গতিৰিতি পাদয়োঃ।
নিমুক্তিৰিতি পায়ৌ। ইতি মানুষীঃ সমাজাঃ।
অথ দৈৱাঃ। তৃপ্তিৰিতি বৃষ্টৌ। বলমিতি
শিষ্টাতি। যশ ইতি পশুযু। জ্যোতিৰিতি নক্ষ-
ত্ৰেষু। প্ৰজাতিবস্তুতমানস ইত্যুপস্থে। সৰ্গমিত্যা-
কাশে ৥২॥

[সেই পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰ] হাচি (কথা)ত ক্ষেম ইতি (বহুজনবিধায়ক
 কাণে), প্ৰাণ অপানয়োঃ (প্ৰাণ আৰু অপানত) যোগ-ক্ষেমঃ ইতি (হাচি
 আৰু বক্ষাকণে), হস্তয়োঃ (হাত দুটাত) কৰ্ম ইতি (কাম কৰাৰ শক্তিক
 কাণে), পাণয়োঃ (ভৰি দুটাত) গতিঃ ইতি (চলনৰ শক্তিকণে), নাভৌ
 (মলদ্বাৰত) বিমুক্তিঃ ইতি (মলত্যাগৰ শক্তিকণে) [বিদ্যমান থাকে]।
 হাত (এইপ্ৰকাৰ) মামুঘোঃ সমাজ্ঞাঃ (মমুঘ্য সম্পৰ্কিত উপাসনা)। অথ
 দৈবোঃ (দৈবতা সম্পৰ্কিত উপাসনা কথিত হৈছে)। [সেই পৰমাত্মা]
 বুধৌ (বুদ্ধিত—বৰষুণত) তৃপ্তিঃ ইতি (তৃপ্তিৰ শক্তিকণে), বিহাতি
 (বিজুলীত) বলম্ ইতি (শক্তিকণে), পশুযু (পশুসমূহত) বশঃ
 ইতি (যশস্য কাণে), নক্ষত্ৰেযু (তৰাবিলাকত) জ্যোতিঃ ইতি (জ্যোতি-
 কাণে), উপম্বে (জননোজ্জ্বলত) প্ৰজাতিঃ (সন্তানোৎপত্তি) অমৃতম
 (জীৱন) আনন্দঃ ইতি (আৰু আনন্দৰ শক্তিকণে) আকাশে (আকাশত)
 সৰ্বম্ ইতি (সৰ্বাধাৰ কাণে) [বিদ্যমান আছে] ॥ ১০।২ ॥

পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰৰ সৰ্বমন্ত্ৰতাৰ আভাস মাত্ৰ দেখু-
 চাই শ্ৰুতিয়ে কৈছে যে, কোৱা কথাত যি কল্যাণদায়ক
 শক্তি, সেই শক্তিকণে পৰমেশ্বৰ তাত থাকে। প্ৰাণ আৰু
 অপানবায়ুত থকা জীৱনোপযোগী বস্তুৰ আকৰ্ষণ কৰা
 আৰু জীৱন বক্ষা কৰা শক্তি পৰমেশ্বৰ। এই প্ৰকাৰ হাত-
 দুটাত কামকৰাৰ শক্তিকণে কাণে ভৰি দুটাত চলা ফুৰা শক্তি,
 মলদ্বাৰত মলত্যাগৰ শক্তিকণে সেই পৰম পুৰুষ বিদ্যমান।
 এইদৰেই মমুঘ্য শৰীৰত প্ৰতীতি হোৱা ভগবৎ শক্তিৰ
 সংক্ষেপতে দিগদৰ্শন মাত্ৰ বৰোৱা হ'ল—ইয়াৰ বাৰাই
 সমুদায় ইন্দ্ৰিয়ৰে যি যি বিশেষ শক্তি, সেই সেই শক্তিকণে

পৰমেশ্বৰেই বুলি বৃত্তিৰ জাতি। ইয়াকে আধ্যাত্মিক
 ওৰ্থাৎ শৰীৰসম্বন্ধী উপাসনা বুলিও কব পাৰি। এতিয়া
 দেৱী অৰ্থাৎ আশ্ৰিতিক পদাৰ্থত অভিযুক্ত হোৱা
 শক্তিৰ বৰ্ণনা কৰিছে—বৰষুণত তৃপ্তকাৰে অৰ্থাৎ বৰষুণৰ
 পৰা উৎপন্ন হোৱা খাদ্য পানীয়ৰ যি তৃপ্ত দিওঁপৰা শক্তি,
 বিজুলীৰ যি শক্তি পোৱাৰ) পশুবোৰত সিহঁতৰ গৰাকীৰ
 যি যশ-বঢ়োৱা শক্তি, নক্ষত্ৰসমূহৰ যি জ্যোতি জননেন্দ্ৰিয়ত
 সম্ভাৱন জন্ম দিয়া, জীৱনীশক্তি • আৰু যি আনন্দানুভূতি আৰু
 আকাশত যি সৰ্বধাৰত্ব সৰ্বব্যাপকত্ব আদি সকলোপ্ৰকাৰ
 শক্তি—এই সেই সেই ‘অচিন্ত্য অ-লক্ষ্যকৰিত পতি’ পৰম
 পুণ্যৰ বিৰাট শক্তিৰ আংশিক অভিযুক্তি মাত্ৰ। গীতাতে
 কোৱা হৈছে যে “ক তত বিমান বিলাক যি কোনো ঐশ্বৰ্য,
 কাহি বা শক্তিসম্পন্ন, সেই সকলো মোৰেই শক্তিৰ
 অংশ মাত্ৰ” (গীতা ১০৪১)। এইবিলাক দেখি পৰমে-
 শ্বৰৰ সৰ্বত্ৰ বৈপ্যপত্তা বুজা আবশ্যক ॥ ৩।১০।২ ॥

• ‘অজ্ঞানত অমৃতম আনন্দঃ’ = “জ্ঞাত” - সম্ভাৱন উৎপত্তি
 “অমৃতম” = অমৃতত্ব, আনন্দঃ = সুখ। সম্ভাৱন জন্মাই নিজে জীৱাই থকা
 (আত্ম হৈ অৱস্থাতে পুত্ৰঃ) — অমৃতৰ পুত্ৰ বুলি নান্ন, বৈ যোজা, সেয়ে
 অমৰ (আংশিক) হোৱা, তাৰ পুত্ৰকাৰণে হোৱা সুখৰ অনুভূতি।
 অথবা—অমৃতম = উপস্থাপিত, তাৰ ধাৰণাৰ দ্বাৰা জীৱনীশক্তি বৃত্তি
 হয় (যেৰণে বিন্দুপাতেন জীৱনং বিন্দুধাৰণাং)। গতিকে জীৱনা
 শক্তিকা বাধৰ দ্বাৰা আনন্দ ক্ষুণ্ণিত হয়।

তৎ প্রতিষ্ঠেতুপাসীত প্রতিষ্ঠাবান্ ভবতি । তন্মহ
ইতুপাসীত । মহান্ ভবতি । তন্মহান্ ইতুপাসীত মানবান
ভবতি । তন্মহ ইতুপাসীত । নমন্তেহস্মৈ কাশাঃ । তদ্ব-
ক্ষেতুপাসীত । ব্রহ্মবান্ ভবতি তদ্বক্ষণং পশিমং ইতু-
পাসীত । পয়েণং মিয়ন্তে দিবন্তঃ সপত্নাঃ । পবি হেহ-
প্রিয়া ভাতৃব্যাঃ । ॥৩॥

তৎ (সেই পৰ্য্যাপ'সা দেব) প্রতিষ্ঠা ইতি (সৰ্বাধিবৰণে)
উপাসীত (উপাসিত হয় যদি) প্রতিষ্ঠা'ন ভবতি (সকলোৰে আশ্রয়-
স্বৰূপ হয়) । তৎ মহঃ ইতি (তেওঁক মহানক'ণ) উপাসীত (উপা-
সনা কৰিব); মহান্ ভবতি (ভেতিয়া মহান্ হয়) । তৎ মনঃ ইতি
উপাসীত (তেওঁক মনৰূপে উপাসনা কৰে যদি) মনবান্ ভবতি
(মনবী-চিন্তাশীল হয়) । তৎ নমঃ ইতি (তেওঁক সেৱাৰ যোগ্যৰূপে)
উপাসীত (উপাসনা কৰে যদি) অস্মৈ (সেই উপাসকৰ প্রতি) কাশাঃ
(সমস্ত কাশা-ভোগ) নম্যন্তে (অৰ্চনাত হয়, অ'সদাধীন হয়) তৎ ব্রহ্ম
ইতি (তেওঁক সৰ্ববৃহৎৰূপে) উপাসীত (উপাসনা কৰে যদি) ব্রহ্মবান্
ভবতি (ব্রহ্ম সামুদ্র্য প্রাপ্তি হয়) । তৎ ব্রহ্মণঃ পশিমবঃ ইতি তেওঁক
ব্রহ্মৰ সৰ্বপ্ৰাণৰূপক ৰূপত) উপাসীত (উপাসনা কৰে যদি) এনম
পবি (এই উপাসকৰ প্রতি) দিবন্তঃ সপত্নাঃ (দেব কৰা শত্ৰু বলাক)
মুহন্তে (মৰি যায়) । য়ে অপ্রিয়াঃ (যি সকল আশ্রয়) ভাতৃব্যাঃ
(বন্ধু-বান্ধৱ, সেইসকলে) পবি [মুহন্তে] (মৰি যায়) ॥৩॥

সকাম উপসাবদ্বাৰা সেই সেই কামনা পূৰণৰ কথা
কোৱা হৈছে যে, প্রতিষ্ঠা-প্রতিপত্তি বিচৰা লোকে সেই

পৰম উপাস্য পৰমেশ্বৰক প্ৰতিষ্ঠা কৰে অৰ্থাৎ তেৱেঁই
 সৰ্বাধাৰ, সৰ্বাশ্ৰয় ভাৱনাৰে উপাসনা কৰে, আৰু তাৰ ফলত
 তেওঁ সংসাবত সুপ্ৰতিষ্ঠ হয় । মহত্ব প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে সেই
 পৰমদেৱতাক সকলোতকৈ 'মহান' ভাব কৰি যি উপাসনা
 কৰে, তেওঁ মহৎলোক হয় । সেই উপাসাদেৱক সৰ্বসমৰ্থ
 'মন, বুলি যি উপাসনা কৰে তেওঁ মনস্বী অৰ্থাৎ বিশেষ
 চিন্তাশক্তিসম্পন্ন হয় । এই প্ৰকাৰে যি ঈশ্বৰক সৰ্বশক্তি-
 মন্ত সেৱাৰ যোগ্য মানি তেনে হবলৈ কামনা কৰি উপা-
 সনা কৰে তেওঁ নমস্কাৰযোগ্য হয় —তেওঁ কামনা কৰা
 সকলো ভোগ তেওঁৰ ইচ্ছামতে আয়ত্বাধীন হয় । যি ঈশ্ব-
 ৰক সৰ্বদৃষ্ট পৰম ব্ৰহ্ম মানি নিজেও তদুপ হবলৈ বাঞ্ছা
 কৰ তেওঁৰ উপাসনা কৰে, তেওঁ সৰ্বশক্তিমন্ত ব্ৰহ্মস্বৰূপ
 হৈ যায় । যি তেওঁক ভগৱন্তৰ সংসাৰ শক্তিকপে উপা-
 সনা কৰে, তেওঁক হিংসাকৰা শত্ৰুবোৰ আপোনা আপোন
 নষ্ট হৈ যায় আৰু তেওঁৰ অপ্ৰিয় অনিষ্টাচৰণ কৰা বন্ধু-বান্ধৱ-
 বোৰো নাশ হয় ; "মোক যি যি ভাৱনাৰে উপাসনা কৰে,
 তেওঁক সেই অনুৰূপে ফল দিওঁ" বুলি গীতাত (৪।১১; ৯।১২)
 শ্ৰীভগৱানে নিজেই কৈছে । আকৌ যি কোনো ৰূপতে
 তেওঁৰ ভক্তই তেওঁক উপাসনা কৰিব পাৰে, সেই উপাসনালৈ
 তেওঁই অবিচল শ্ৰদ্ধা দিয়ে, আৰু বাঞ্ছিত কামনাও তেওঁৰেই
 পূৰ্ণ কৰে (গীতা ৭২১-২২) । কিন্তু কাম্যফলবোৰ অবিস্থগ্ৰা,
 সেইবাবে নিকামৰূপে তেওঁৰ প্ৰীতিৰ কাৰণেই যাবতীয়

কর্তব্য-কর্ম কবি যোরা বাঙ্কনীয় (গীতা ৭।২৩-২৪ । ৬তম
প্রিয় হব পাবিলে একোবেই অপূর্ণ নাধা ক (গীতা ১২।৬-
৭-৮) ৩।১০।৩।

স যশ্চায়াং পুঙ্খেষু যশ্চাসাদ্বাদিত্যে স একঃ । স
য এবং বিৎ । অস্ম্যাল্লৈ কাং প্রেত্য । এতৎ সন্নয়মায়া-
নমুপসংক্রম্য । এতৎ প্রাণময়মায়াানমুপসংক্রম্য । এত-
মনোময়মায়াানমুপসংক্রম্য । এতং বিজ্ঞানময়মায়াানমুপসংক্রম্য ।
এতমানন্দময়মায়াানমুপসংক্রম্য । ইমান্ লোকান্ কামান্নী
কামকপ্যাসুসংচরণ । এতৎ সাম গায়ত্র্যন্তে ॥৪॥

সঃ যঃ অয়ঃ (সেই যি এই পদমায়া) পুঙ্খেষু (মহুত বিজ্ঞান),
চ (তথা) যঃ অসৌ (যি সৌ) আদিত্যে চ (সূর্যতো বিজ্ঞান), সঃ
একঃ (তুমোতে অন্তর্ধ্যমী একেজনেই) । ষঃ (যি জনে) ৩ বৎ বিৎ
(এনেকৈ পদমায়াতত্ত্ব যথার্থে জানে) সঃ (তেওঁ অস্ম্যং লোকাং
(এই ভে গ্য = বীৰবপবা) প্রেত্য (উৎক্রমণ কাঃ) এতন্ অন্নময়ম্ আত্মা-
নম্ (এই সন্নয়ম আত্মাক) উপসংক্রম্য (প্রাপ্ত হৈ), এতম্ প্রাণময়ম্
আত্মানম্ উপসংক্রম্য, এতম্ মনোময়ম্ আত্মানম্ উপসংক্রম্য, এতম্
বিজ্ঞানময়ম্ আত্মানম্ উপসংক্রম্য, এতম্ অনন্দময়ম্ আত্মানম্ উপ-
সংক্রম্য, কামান্নী (ইচ্ছাশুকপ অন্নশালী) কামকপী (ইচ্ছাশুকপ শূণ-
শালী হৈ) ইমান্ লোকান্ (এই লোকসমূহ) অহুসংচবন্ (বিঃরণ ক'ব)
এতৎ সাম (এই সমতা স্বকপ ব্রহ্মক) গায়ন্ (গান কবি) আন্তে
(ধাকে) । ১৪॥

সেই পৰামাত্মা, যাক পূৰ্বতে বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ আধাৰ, আশ্রয় আৰু পৰমানন্দস্বৰূপ বুলি বৰ্ণনা কৰা হ'ল, তেওঁ এই মনুষ্যত আৰু সোঁ সূৰ্যতো এক, অগ্নিঃ ; তাৰ এই যে, সোঁ সূৰ্যমণ্ডলৰ মধ্যৱৰ্তী পৰামাত্মা পৰমপুৰুষেই (গায়ত্ৰী মন্ত্ৰৰ অৰ্থ প্ৰকাশ পোৱা দৰে) সমস্ত প্ৰাণীৰ অন্তৰ্ঘামী আত্মাকৈপে বিৰাজমান ; নানা নাম-ৰূপত তেওঁই অভিযুক্ত হৈ আছে। যি লোকে এই তত্ত্ব যথার্থকৈ অনুভৱ কৰে, তেওঁ এই শৰীৰ এৰি পৰমানন্দস্বৰূপ পৰব্ৰহ্মক প্ৰাপ্ত হয় — যাক পূৰ্বতে অগ্নময় আত্মা, প্ৰাণময় আত্মা, মনোময় আত্মা, বিজ্ঞানময় আত্মা আৰু আনন্দময় আত্মা নামেৰে বৰ্ণনা কৰা হ'ল। স্থূল আৰু সূক্ষ্মভেদে যি একৰ অপেক্ষাই একৰ অন্তৰ্ভাৱকৈ অভিযুক্ত, সবাবোৰ অন্তৰ্ঘামী পৰমানন্দ-স্বৰূপ ; তেওঁক প্ৰাপ্ত হৈ সেইজন ইচ্ছাকৈ ভোগ্যসামগ্ৰী-সম্পন্ন আৰু ইচ্ছাৰ অনুৰূপ ৰূপধাৰণ কৰিবপৰা হয় । তদু-পৰি তেওঁ এই সমস্ত লোকেতে বিচৰণ কৰি (নাৰদ মুনিৰ দৰে) ব্ৰহ্ম-সাম্যৰ (সকলোতে সমানভাৱে বিৰাজমান) এই (পাছৰ-মন্ত্ৰত উক্ত) গান গাই ফুৰে ॥৩ . ০।৪॥

১ ৩৪ হা৩৪ হা৩৪ । অহমগ্নমহমগ্নমহমগ্নম্ । অহ-
মগ্নাদো ৩হমগ্নাদো ৩হমগ্নাদো । অহংগ্লোককৃদহংগ্লোক-
কৃদহংগ্লোককৃৎ । অহমগ্নি প্ৰথমজ্ঞাতাত্মা । পূৰ্বং দেবে-
ভ্যোহমৃত্যু না৩ ভূয়ি । যো মা দদাতি স উদেৱ মা
৩বাঃ । অহমগ্নমগ্নমদন্তমা ৩দ্বি । অহং বিশ্বং ভুবনমভ্যভগা-
৩ম্ । সূৰ্গ জ্যোতীঃ । য এবং বেব । ইত্যপনিষৎ ॥৫॥

হাবু হাবু হাবু (অ শর্চ্য ! আশর্চ্য !! আশর্চ্য !!!) অহম্ অন্নম
(ইহে অন্ন), অহম্ অন্নম্ অহম্ অন্নম [বিশ্বস্য বৃজাবলৈ তিনিবার
উজ্জা]। অহম্ অন্নাদঃ যঠে অন্নব (হোক্ত), অহম্ অন্ন দঃ, অহম্
অন্নাদঃ। অহম্ শ্লোকৃৎ যঠে অন্ন ঙ্গক অন্নাদব সংযে গসানন কষোতা
অহম্ শ্লোকৃৎ, অহম্ শ্লোকৃৎ। অহম্ (যঠ) স্বতঃ (সত্যব অর্থৎ
প্রত্যক্ষ দৃশ্য জগততকৈ) প্রথমজাঃ (প্রথমতে জন্মা 'বিষয়গত') [আক]
দেবেভ্যঃ পূর্বম্ (দেবতাসকলতকৈয়ো পূর্বতী) অমৃতস্য অমৃতত্বব-
মোক্ষঃ) নাভাষি ('নাভি'-কেজ) অশ্বি (হেঁ)। যঃ (যি লোকে) মা (অন্ন-
বক্ষণ মোক) (দদাতি (দিত্তে), সঃ (তেওঁ) ইৎ এব (এই কাথব জাৰায়েই)
মা আদঃ (মোক বক্ষা কৰে)। অহম্ অন্নম্ (যঠ অন্নবক্ষণ হৈ) অন্নম্ অদ-
ন্তম্ (দান নকৰি' অন্ন খাওঁত'ক) অদা (ভক্ষণ কৰে') অহম্ (যঠ) বিশ্বম্
ভবসম সমস্ত ব্রহ্ম ণক অভ্যভবাম্ (উপসংহার কৰে')। স্ববঃ ন জ্যোতীঃ
(শ্বৰ্যব জ্যোতি মোবেই অংশ মাত্ৰ)। যঃ এবম্ ব্ৰহ্ম (যি এই প্রকাৰ
জানে — তেওঁ এনে হওঁ) ইতি উপনিষৎ (এষে ব্রহ্মবিদ্যা—পৰমা-
শ্রুতন)। ১৫। [মহত ব্রহ্মা ৩ তিনি মাত্ৰাত উচ্চাৰিত হব লগা প্লুত
স্ববৰ সূচক]।

[পৰমানন্দস্বৰূপ ব্রহ্মপ্ৰাপ্ত পুরুষৰ আনন্দমগ্ন মনত যি
সমতা আৰু সৰ্ববক্ষণতাৰ ভাৱ উদ্বেজিত হয়, সাম-গানকপত
সেই ভাৱ শ্ৰেণীয়ে বৰ্ণনা কৰিছে—] জীৱাত্মা-পৰমাত্মাৰ
শিলানন্দবসত আপ্পত হৈ সেই মহাপুরুষৰ অলৌকিক আশ্চৰ্য্য-
অনুভূতি প্রকাশ পাইছে যে 'হাবু'। (আশ্চৰ্য্যবোধক অব্যয়)।
খুব তো আশ্চৰ্য্যৎ ৩৫। ! এই সংস্কৃত ভাষাদি ভোগ্য-বস্তু.
ইয়াক উপভোগ কৰোঁতা জীৱ আৰু দুয়োৰে সংযোগ ঘট-

ওঁত। পৰমাত্মা দেখোন ময়েই ! ময়েই তো এই প্ৰত্যক্ষদৃশ্য
মূৰ্তিমান্ জগতত দেৱত বৃন্দৰো পূৰ্বতে সৰ্বপ্ৰাৰ্থমেই প্ৰকটিত
হোৱা হিৰণ্যগৰ্ভ ব্ৰহ্মা আৰু পৰমানন্দময় অমৃতত্বৰ মধ্যমণি
পৰব্ৰহ্ম তো মোতকৈ ভিন্ন নহয় ! যিগোকে ভোগ্য বস্তুৰূপ
মোক কাকো দান কৰে, সি মোকে দান দি মোকে বন্ধা
কৰা হয়। অৰ্থাৎ যোগাপাত্ৰত ভোগাদান কৰাই তাৰ
বন্ধাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ব্যৱস্থা। ইয়াৰ বিপৰীতে অন্নৰূপ ভোগ-
সামগ্ৰীবোৰ যি নিজে হে উপভোগ কৰে, আনক দিব
নোৱাৰে, তেনে উপভোগকাৰীজনক অন্নৰূপী মই হে
ভোজন কৰোঁ ; অৰ্থাৎ তাক ভোগেই ধ্বংসবশে লৈ যায় ;
ময়েই তো বিশ্ব-ব্ৰহ্ম-ওক নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখিছোঁ ! সূৰ্যৰ প্ৰকাশ
মোৰ প্ৰকাশৰ অংশমাত্ৰ ! অৰ্থাৎ জগতত যিমানবোৰ
জ্যোতিষ্ক আছে, সেই আটাইবোৰৰ জ্যোতি মোৰ জ্যোতিৰেই
হে অংশ ! এই মোৰ দৰে আন কোনোৱেও যদি ব্ৰহ্মতত্ত্ব স্বক-
পতঃ অনুভৱ কৰিব পাৰে, তেওঁৰো এই স্বৰূপবোধ হয়।

[পৰমাত্মাৰ সৈতে ঐক্যভাৱ হোৱা — গীতাত যাক
'ব্রহ্মীস্থিতি' বুলিছে — তে'ন স্থিতিপ্ৰাপ্ত হোৱা মহাপুৰুষে
হে উপযুক্ত কথা পৰমাত্মাদৃষ্টিৰে কোৱা সম্ভৱ হয়।] এয়ে
ব্ৰহ্মবিদ্যা-এৱে-পৰমাত্মাৰ তত্ত্বজ্ঞান ৩।১০।৫।

॥দশম অঙ্কবাক সমাপ্ত ॥১০॥

॥ভৃগুৱল্লী সমাপ্ত ॥৩॥

কংকর'জুনেদীয় জৈজিৰীয়েপনিষদ্ সমাপ্ত ॥

শান্তিপাঠ

ওঁ শং নো মিত্রঃ শং বন্ধনঃ । শং নো ভবদ্বয়মা
 শং নো ইন্দ্রেঃ বৃহস্পতিঃ । শং নো বিষ্ণুৰুতক্রমঃ । নমো
 ব্রহ্মণে । নমস্তে বায়ো । স্বমের প্রত্যক্ষং ব্রহ্মাসি । ত্বামের
 প্রত্যক্ষং ব্রহ্মাবাদিষম্ । ঋতমবাদিষম্ । সত্যমবাদিষম্ ।
 সন্মামাবীং । তদ্বক্তাবমাবীং । অবীশাম্ । অবীদ্বক্তাবম্ ।

ওঁ সহ নাংবতু । সহ নো ভুনক্তু । সহ বীর্য়ং কবারারহৈ
 তেজস্বিনারথীতমস্তু । মা বিদ্বিষাবহৈ ।

ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

উপনিষদ্‌ কথাযুত

কৃষ্ণযজুৰ্বেদীয়

শ্বেতাস্বতৰোপনিষদ্‌

‘শ্বেতাস্বতৰ’ নামে ঋষিদৃষ্ট এই উপনিষদত
সাংখ্য আৰু বেদান্তমতৰ সমন্বয় সাধিত
হোৱা বাবে এই উপনিষদ্‌ অতিশয় প্ৰসিদ্ধ ।

হৰি ওঁ শ্ৰীপৰমাত্মনে নমঃ

শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ্

শান্তিগাঠ

ওঁ সহ নারবতু । সহ নৌ ভুনক্তু । সহ বীৰ্য্যং কৰৱ বটৈ
ভেজস্বি নাবধীতমস্ত । মা বিদ্বিষাবটৈ ।

ওঁ শান্তিঃ ! শান্তিঃ !! শান্তিঃ !!!

ওঁ (হে পৰমাত্মন !) [আপুনি] নৌ (আমি গুৰু-শিষ্য উভয়কে)
সহ (একেলগে) নাবতু (বক্ষা কৰক), নৌ (উভয়কে) সহ (একেলগে)
ভুনক্তু (পালন কৰক), সহ (উভয়ে একেলগে) বীৰ্য্যং কৰৱাবটৈ
(শক্তি লাভ কৰিব পাৰে) 'যেন,' নৌ (উভয়ৰে) অধীতম্ (অধ্যয়ন কৰা
বিদ্যা) ভেজস্বি অস্ত (তেজীৱান্ হওক), মা বিদ্বিষাবটৈ (হুয়ো যেন
পৰস্পৰ বিৰোধী নহওঁ) ।

হে পৰমাত্মা পুৰুষোত্তম ! আপুনি আমি গুৰু-শিষ্য উভ-
য়কে সমানে বক্ষা কৰক, উভয়কে সমানে পোষণ-পালন
কৰক ; আমি হুয়ো যেন সমানে ব্ৰহ্মবিদ্যালাতৰ সামৰ্থ্য লাভ
কৰোঁ, আমাৰ অধ্যয়ন যেন তেজীৱান হৈ তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ
প্ৰকাশক হওক আৰু প্ৰমাদ বা অসাৱধানতাৰ কাৰণেও
আমি গুৰু-শিষ্য হুয়ো পৰস্পৰৰ প্ৰতি বিদ্বেষ ভাৱ পোষণ
কৰিবলগা যেন নহয় । হে পৰমেশ্বৰ । তিনিওপ্ৰকাৰ
সংসাৰভাপ যেন উপশান্ত হওক ।

প্ৰথম অধ্যায়

হবিঃ ও ব্ৰহ্মবাদিনো বদন্তি—

কিং কাৰণং ব্ৰহ্ম কুতঃ স্ম জ্ঞাতা, জীৱাম কেন ক চ
সম্প্ৰতিষ্ঠাঃ । অধিষ্ঠিতাঃ কেন সূখতবেষু বৰ্তামহে
ব্ৰহ্মবিদো ব্যবস্থাম্ । ১।

হবিঃ ওম্ (এই পৰমেশ্বৰৰ নাম উচ্চাৰণ কৰি মঙ্গলাচৰণ পূৰ্বক
উপনিষদৰ আৰম্ভ কৰা হ'ল) । ব্ৰহ্মবাদিনঃ (ব্ৰহ্মবিষয়ক জিজ্ঞাসু
ঋষিদলে) বদন্তি (পৰস্পৰে কোৱা-শ্রুনা কৰিছে) — ব্ৰহ্মবিদঃ । (হে
বেদজ্ঞ মহৰ্ষিসকল ।) কাৰণম্ (এই জগতৰ কাৰণ) ব্ৰহ্ম কিম্ (ব্ৰহ্ম
কোন ? তেওঁৰ স্বৰূপ কি ?) কুতঃ (ক'ৰ পৰা) জ্ঞাতাঃ স্ম (আমি জন্ম
পালোঁ ?) কেন জীৱামঃ (কাৰণৰ জীয়াই আছে) । ১ চ (আৰু) ক
(ক'ত) সম্প্ৰতিষ্ঠা আমাৰ স্থিতি — অৱস্থান হয় ?) কেন (কাৰণৰ)
অধিষ্ঠিতাঃ (নিয়ন্ত্ৰিত হৈ) সূখ-ইতবেষু (সুখ আৰু দুখৰ ভোগ-বস্তুত)
ব্যবস্থাম্ (যথোচিত নিয়মেৰে) বৰ্তামহে (প্ৰবৰ্ত্তি থাকোঁ) ? ১।

[পুৰুষোত্তম পৰব্ৰহ্মৰ বিষয়ে জানিব খোজা ব্ৰহ্মবাদী
ঋষিদলে সন্মিলিত হৈ পৰস্পৰে আলোচনা কৰিলে—] হে
বেদজ্ঞানী মহৰ্ষিসকল ! বেদৰ মৰ্মবাণী হ'ল — সমস্তজগতৰ
ব্ৰহ্মই কাৰণ, সেই ব্ৰহ্ম কোন — তেওঁৰ স্বৰূপ কি ?
আমিনো কাৰণৰ জন্ম পালো — আমাৰনো মূল কাৰণ
কি ? কাৰ প্ৰভাৱেৰে আমি জীয়াই আছে — আমাৰ
জীৱনৰ আধাৰ কি ? আমাৰ শেষ অৱস্থান নো ক'ত ?

অৰ্থাৎ অতীতত জন্মৰ পূৰ্বত, বৰ্ত্তমান জীয়াই থকা কালত আৰু ভৱিষ্যতে প্ৰলয়কালত আমাৰ অৱস্থিতি — আমাৰ চৰম আশ্ৰয় কোন ? আকৌ কাৰ নিয়মাধীন হৈ কাৰ বিধি-ব্যৱস্থামতে আমিবোৰে সুখ-দুখ ভোগ কৰিবলগা হয় ? অনুিয়ন্ত্ৰিতভাৱে এই বিশ্বজগতৰ যাৱতীয় ব্যৱস্থাকৰী পৰিচালক কোন ? * ॥১॥

কালঃ স্বভাৱো নিয়তিৰ্যদৃচ্ছা ভূতানি যোনিঃ
পুৰুষ ইতি চিন্ত্য। সংযোগ এষাং ন স্বাত্মভাৱা—দাত্মানানী-
শঃ সুখদুখঃ হেতোঃ ॥২॥

কালঃ (স্বভাৱো পৰিণাম সাধক কাল), স্বভাৱঃ (নিজা শক্তি)
নিয়তিঃ (কৰ্মকল) যদৃচ্ছা (আকস্মিক ঘটনা), ভূতানি (পঞ্চ মহাভূত)
পুৰুষঃ (জীৱাত্মা), যোনিঃ (কাৰণ 'হয়নে নহয়') ইতি চিন্ত্য (এই
বিষয়ে বিচাৰ কৰা উচিত)। এষাম্ এই কাল আদিৰ সংযোগঃ তু

* এই মন্ত্ৰত 'সংসঙ্গ'ৰ অৱতাবণা কৰা হৈছে। মন্ত্ৰত কোৱা পৰম-
পুৰুষক জানিবলৈ, পাবলৈ উৎকট হেপাহেৰে উৎসাহী হৈ পৰম্পৰে
অলোচনা কৰা, বিচাৰ কৰা, পৰমাত্মতত্ত্বজানী পুৰুষক সৰ্বনয়ে
সোণা-পোচা কৰ, আৰু সেইসকলে বুজাই দিয়া কথাৰে ব একাগ্ৰ-
চিহ্নেৰে চিন্তা চৰ্চা কৰি ধৈৰ্য্যেৰে নৈতে কামত লগাবলৈ চেষ্টা
কৰা — ইয়াৰে নাম 'সংসঙ্গ' বা 'সাধুসঙ্গ'। এই মন্ত্ৰত সেই সং-
সঙ্গেৰে বৰ্ণনা কৰা হ'ল। 'সঙ্গৰ কৃপাত স্থাপনা, সুখে পুৰুষক
পাবলৈ জানা, ছোৱে হৰ্বাসনা সঙ্গৰ মনকোপত।' এই বুলি আম'ৰ
মহাপুৰুষেও কৈছে। গতিকেই বুজিব পাৰি আনাদিকাসৰে পৰা
সংসঙ্গ চলি আহিছে আৰু পুৰুষাৰ্থসাধনত ই অতি আবশ্যকীয়।

(সংহতি কিন্তু) আত্মভাবাৎ (চেতন আত্মাৰ অধীন হোৱা কাৰণে) ন (জগৎ কাৰণ নহয়) । [আৰু সিহঁত জড়ৰূপ হৈ ভ্ৰমণ-বিকল্প বাবে পৃথকভাৱেও কাৰণ হব নোৱাৰে ।] সূৰ্য্য হৃৎ হেতোঃ (সূৰ্য আৰু হৃৎ হেতু জ্যোতিৰ্ভাৱ) অনীলঃ (অবতন্ন) আত্মা অপি (জীৱাত্মাও) [জগৎ কাৰণ নহয়] ॥২॥

সেই ঋষিসকলে আলোচনা কৰিলে যে, বেদাদি শাস্ত্ৰত তো বিভিন্ন কাৰণ পোৱা যায় । কেতিয়াবা কালক কাৰণ-ৰূপে বুজোৱা হৈছে, কাৰণ যি কোনো পদাৰ্থ কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়তহে জন্মে আৰু নিৰ্দিষ্ট সময়মতেই নাশ হয় । জগৎৰ সৃষ্টি অ'ৰু প্ৰলয়ো কালৰ অধীন বুলি শুনা যায় । কেতিয়াবা 'স্বভাৱ'ক কাৰণ বুজোৱা হৈছে ; কিয়নো যাব যি স্বাভাৱিক শক্তি, তাৰপৰা তদনুৰূপ কাৰ্য উৎপন্ন হোৱা দেখা যায় — গুটিৰ অনুৰূপেহে গছ জন্মে ; সেই-কাৰণে বস্ত্তৰ যি স্বভাৱ—নিজা শক্তি, সিও কাৰণ হব পাৰে । কেতিয়াবা 'কৰ্মফল'কো কাৰণৰূপে পোৱা যায় ; কাৰণ, কৰ্ম অনুসাৰেই জীৱই বেলেগ বেলেগ বোনিত জন্ম ধৰি সেই সেই বোনিৰ স্বভাৱ আদিৰে সংযুক্ত হৈ পৰে । কেতিয়াবা 'আকস্মিক ঘটনা' অৰ্থাৎ অৱশ্যাস্তাৱিতা, কেতিয়াবা পাঁচ মহাভূত আৰু কেতিয়াবা জীৱাত্মাক জগৎকাৰণৰূপে বৰ্ণনা কৰা পোৱা যায় । গতিকে অসম্ভাৱ বিচাৰ কৰা উচিত যে, বাস্তৱিক এইসকল জগৎৰ কাৰণ হয়নে নহয় ।

বিচাৰ কৰি বুজা যায় যে, কালকে আদি কৰি পাঁচ মহাভূত পৰ্যন্ত কাৰণ বুলি অনুমান কৰা পূৰ্বকথিত পদাৰ্থবোৰ জগৎৰ কাৰণ হ'ব নোৱাৰে ; সেইবোৰ গাই-গুটীয়াভাবে তো নহয়েই, আটাইবোৰ মিলিত হৈয়ো জগৎ-কাৰণ হ'ব নোৱাৰে ; কাৰণ সেই সমস্তই জড় হোৱা কাৰণে কোনোবা চেতনৰ অধীন, সেইবোৰৰ স্বাধীনভাবে কাম কৰাৰ শক্তি নাই ; চেতন আত্মাৰ সঞ্চালনাৰ অধীনত হৈ জড়পদাৰ্থৰ সন্মিলন ঘটাই কোনো নতুন বস্তুৰ সৃষ্টি হোৱা দেখা যায় আৰু সি চেতনৰ ভোগত প্ৰয়োগ হয়। তেনেহলেও চেতন পুৰুষ — জীৱাত্মাও জগৎকাৰণ হ'ব নোৱাৰে, কিয়নো সিও সুখ-দুখৰ কাৰণস্বৰূপ প্ৰাৱৰ্ত্তক-ফলোন্মুখ কৰ্ম্মৰ অধীন ; সি স্বাধীনভাবে একো কৰিব নোৱাৰে। সেইকাৰণে এইসকলৰ অতিবিক্ত নিশ্চয় আন কোনো কাৰণ অৱশ্যে আছে। ৥২॥

তে ধ্যানযোগানুগতা অপশ্যন্ দেৱাত্মশক্তিঃ
স্বত্ত্বনৈৰ্ণিপুটাম্। যঃ কাৰণানি নিখিলাণি তানি কালাত্ম-
যুক্তানাধিতিষ্ঠতোক্তঃ ॥৩॥

তে (তেওঁলোকে) ধ্যানযোগ অনুগতঃ (ধ্যানযোগত অব-
স্থিত হৈ) স্বত্ত্বনৈঃ (নিজ গুহময়ৰ দ্বাৰা) নিপুটাম্ (ঢাক খাই
থকা) দেৱাত্মশক্তিম্ (পৰমাত্মাৰ স্বৰূপভূত অচিন্ত্যশক্তি) অপশ্যন্,
(দেখিলে) । যঃ (যি পৰমাত্মা পুৰুষে) একঃ (অকালই) তানি (সেই
পূৰ্বোক্ত) কাল-বাত্মবৃত্তানি (কালৰে পৰা পুৰুষ [জীৱাত্মা] পৰ্যন্ত)

নিখিলানি কাৰণানি (সকলোবোৰ কাৰণকে) অধিষ্ঠিতি (নিয়ন্ত্ৰণ
কৰে) । ১৩।

পূৰ্বপ্ৰকাৰে বিচাৰ কৰি যেতিয়া একো নিৰ্ণীত
নহল, তেতিয়া সেই ব্ৰহ্মবাদী ঋষিসকলে ধ্যানযোগৰ
আশ্ৰয় ললে অৰ্থাৎ মন আৰু ইন্দ্ৰিয়বোৰক অন্তৰ্মুখী কৰি
জগৎকাৰণক জ্ঞানৰ একান্ত আগ্ৰহত একাগ্ৰচিত্তেৰে তন্ময়
হ'ল । এনে ঐকান্তিক তন্ময়তাৰ ফলত তেওঁলোকে পৰমদেৱ
পুৰুষোত্তমৰ অচিন্ত্য অলৌকিক শক্তিৰ সন্ধান পালে,
যি নিজৰে সত্ত্ব, ৰজঃ, অ'ক তমঃ — এই তিনিগুণৰ দ্বাৰা
চাক খাই আছে ; অৰ্থাৎ যি শক্তি ত্ৰিগুণময়ী বুলি সাক্ষাৎ
প্ৰতীতি হলেও যথার্থতে কিন্তু ত্ৰিগুণবোৰ সিপাৰে এই
পৰমাত্ম শক্তিয়েই — এই শক্তিৰ পৰিণামেই জগতৰ কাৰণ
বুলি তেওঁলোকে বুজিলে । এই প্ৰকাৰে নিৰ্ণীত হেৰাত
পূৰ্বতে কাৰণ বুলি অনুমান কৰা কালৰেপৰা জীৱাত্মা
পৰ্যন্ত সমস্ত কাৰণৰ যি অধিষ্ঠাতা-নিয়ন্ত্ৰা, যাৰ অচিন্ত্য
শক্তিৰ সামান্যতম প্ৰভাৱ পাই সেই সকলোবোৰে নিজ
নিজ কাৰ্য নিয়মানুৱৰ্তী হৈ চলাই যায়, সেই এক অদ্বি-
তীয় সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ সৰ্বত্মা সৰ্বৰূপ পুৰুষোত্তমেই হে এই জগ-
তৰ বাস্তৱিক কাৰণ, আন কোনো নহয়, এই তত্ত্ব সেই-
সকলৰ অনুভৱ হল । ১৩।

তমেকেনৈমং ত্ৰিবৃতং ষোড়শাস্তং শতাব্দীং বিংশতি
প্ৰত্যাবাতিঃ । অষ্টকৈঃ ষড়্ভিৰিধ্বকপৈকপাশং, ত্ৰিমার্গভেদা
দ্বিনিমিত্তৈকমোহম্ । ১৪।

এক-মিম (এক নে'ম (ঘেৰ) যুক্ত) ত্ৰিভূতম্ (তিনি চটা হাল
যুক্ত) . ঘোড়শ স্তম্ (ঘোৰ জোড়া লগোৱা) শতান্ধ-অবম্ (পক্ষাধ
নশৰা যুক্ত) বি বতি প্রত্যাবতি: (একবি মহাদত্ত শলখাৰে) বড়তি:
অষ্টৈ: (ছটা আৰোটাৰা দল যুক্ত) বিশ্বৰূপ- একপাণম্ (অনেককণা
একপাশত আৱদ্ধ) ত্ৰিমৰ্গভেদম্ (তিনিটা পথেৰে ভেদযুক্ত, (তিনি-
মিত-একমোহম (দুই নিমিত্তবিশিষ্ট একমোহকণী মাদলিযুক্ত) তম.
সেই বিশ্বচক্ৰ 'ভেঙলোকে দেখিলে') ১।৪ ।

(এই মন্ত্ৰত বিশ্বক এক গাড়ীৰ চকাৰ ৰূপত বৰ্ণনা
কৰা হৈছে) —পৰম পুৰুষৰ স্বৰূপভূতা অচিন্ত্যশক্তি প্রত্যক্ষ-
কৰা সেই ব্ৰহ্মাৰূপী ঋষিসকলে দেখিলে —এটা(বথৰ) চকৰি ।
অব্যাকৃত প্রকৃতি সেই চকাৰ ঘেৰটা । শলখা, মাদলি আদি
চকাৰ সকলো অনয়ৰ বেৰি-ধৰি আধাৰ হোৱা 'নেমি' বা
ঘেৰটোৰ দৰে সেই পৰমেশ্বৰী শক্তিয়েই জগতৰ আধাৰ
অথবা মূল । চকাটোৰ বন্ধাৰ কাৰণে যেনেকৈ এচটা লোহাৰ
'হাল'ঘেৰটোৰ ওপৰত ঘেৰি থাকে, সেইদৰে এই সংসাৰ-
চকৰিৰ অব্যাকৃত প্রকৃতিকৰূপ নেমিৰ (ঘেৰটোৰ) ওপৰত
সদ্ব,বজ্জ,তম এই তিনিগুণ ৰূপ তিনি হাল । ভগৱানৰ
অচিন্ত্য মায়াশক্তি এই তিনিগুণৰ দ্বাৰা ঢাক খাই থকা কথা
পূৰ্বমন্ত্ৰতোকোৱা হৈছে । চকাৰ নেমি যেনেকৈ বেলেগ বেলেগ
(কাঠ আদিৰ) খণ্ড জোড়া লগাই বনোৱা হয়, সেইদৰে সংসাৰ
চকৰিৰ প্রকৃতিকৰূপ নেমিৰ মন, বুদ্ধি,অহঙ্কাৰ, আকাশ বায়ু,
তেজ, জল আৰু ভূমি এই আঠ সূক্ষ্মতত্ত্ব আৰু এইসকলৰে

আঠ স্থূলকণ — এই ষোল্লটা খণ্ড বা জোড়া। চক্ৰাব
যেনেকৈ মাদলিটোৰপৰা ঘেৰটোলৈ শলখাবোৰ থাকে,
সেইদৰে অষ্টকৰণৰ বৃত্তিবাৰৰ পঞ্চাশপ্ৰকাৰ ভেদ (পাঁচ
বিষয়, আঠ ইন্দ্ৰিয়শক্তি, ন প্ৰকাৰ তৃষ্ণা আৰু আঠপ্ৰকাৰ
সিদ্ধি—এই পঞ্চাশ) সংস্কাৰ চক্ৰটোৰ পঞ্চাশ শলখা আৰু
দহ ইন্দ্ৰিয়, পাঁচ বিষয় আৰু পাঁচ প্ৰাণ —এই বিংশ সৰু
শলখা অৰ্থাৎ শলখাবোৰ সমদূৰত্বত বৰখা কৌলক খিলি। এই
চক্ৰত ছটা অষ্টক * আঠোটিয়া একোটা দল যুক্ত অনেক-
কণত প্ৰকটিত আসক্তিকণ এডাল ফাঁস আছে— তাৰ দ্বাৰাই

* উপনিষদেহৰ অষ্টকৰ অভিশ্রাব আৰু সেই ছয় অষ্টক, চক্ৰৰ অঙ্গ
হুহনে নগ্ন, তাৰ কোনো ইঙ্গিত দিয়া নাই, তাৰকাৰ ভগবৎপাদ
শঙ্কৰাচাৰ্য্যে সেই বিষয়ে কোনো স্পষ্টীকৰণ দিয়ানাই। শঙ্কৰ-
ভাষা অনুসারে ছয় অষ্টক এনেদৰে— (১) আঠ প্ৰকৃতি— মাটি পান
জুই, বায়ু, আগুন, মন, বুদ্ধি অহংকাৰ। (২) অষ্টধাতু — তাম্ৰ, চম,
মাংস, বজ্জ, মেদ, অস্থি, মজ্জা, শুক্ৰ। (৩) আঠঐশ্বৰ্য — অগ্নি, মতি,
মহিমা, গৰিমা, লাভমা, প্ৰাপ্তি, প্ৰাকাম্য, ঈশ্বৰ্য, অধিভ। (৪)
আঠভাৱ — ধৰ্ম, জ্ঞান, বৈবাগ্য, ঐশ্বৰ্য, অধৰ্ম, অজ্ঞান, অবৈ-
বাগ্য, অনৈশ্বৰ্য। (৫) আঠ বেদযোনি — ব্ৰহ্মা, প্ৰজাপতি, বেদ,
গন্ধৰ্ব, যক্ষ, বাক্ষস, পিতৃ, নিশাচ। (৬) আঠ আত্মগুণ ব্ৰহ্মা, কৰ্মা,
অনন্ত্য (নিৰ্দ্দানকৰ্মা) শৌচ (বাহিৰে ভিতৰে পৰি জ্ঞান-
ভাৱ) অনায়াস (এলাহ নকৰ্মা, মঙ্গল, অকাৰ্পণ্য (উদাৰতা)
অপ্পহা।

জীৱই বান্ধ খায় । এই চকা ধৰ্ম, অধৰ্ম আৰু জ্ঞান—এই তিনি
পথেদি চলে । পুণ্যকৰ্ম আৰু পাপকৰ্ম —এই দুইৰ নিমিত্তে
জীৱৰ যি মোহ অৰ্থাৎ দেহ আদিত আশ্ৰয়-বুদ্ধিকণ যি অজ্ঞা-
নতা সিয়ে এই সংসাৰ চকৰিৰ নাভি—মাদলি । মাদলি-টোৱেই
চকাৰ কেন্দ্ৰ হোৱাৰ নিচিনা অজ্ঞানতাই এই জগতৰ কেন্দ্ৰ ॥ ॥

পঞ্চশ্ৰোতোহম্ৰূপঞ্চয়োন্ত্যগ্ৰক্ৰমাং,
পঞ্চপ্ৰাণোর্মিঞ্চ পঞ্চবুদ্ধ্যাঃ পঞ্চমূলানাম্ । পঞ্চা-
ৰতাং পঞ্চদুঃখোষবেগাং পঞ্চাশত্তেদাং
পঞ্চশৰীৰমধীমঃ ॥৫॥

পঞ্চশ্ৰোতঃ অম্ৰূপ্ (পাঁচটা সোঁতেদি বৈ অহা বিষয়কণ পানী
থকা) পঞ্চশ্ৰোনি—উগ্ৰক্ৰম্ (পাঁচ ঠাইৰপৰা উৎপন্ন হৈ শুভলগা
আৰু একা-বেকা গতিৰে চলি থকা) পঞ্চপ্ৰাণ উর্মিম্ (পাঁচ প্ৰাণ-
কণ চৌ কোবাই থকা) পঞ্চবুদ্ধি—আদি মূলানাম্ (পাঁচপ্ৰকাৰ জ্ঞানৰ
কাৰণ মনৰূপ উৎপত্তি চাকনৈয়া স্বল্পযুক্ত) পঞ্চ আৰৱতাং (পাঁচ চাক-
নৈয়া বিনিষ্ট) পঞ্চদুঃখ ওষবেগাম্ (পাঁচ দুঃখৰূপ সোঁতৰ বেগ চলি
থকা) পঞ্চাশতানাম্ (পাঁচ খলপীয়া) পঞ্চাশত্তেদাং (পঞ্চাশত্তেদা-
বিনিষ্ট (এখন নদীক) অধীমঃ (আমি জানো") ॥৫॥

। পূৰ্বমন্ত্ৰত চক্ৰৰূপে বৰ্ণিত সংসাৰক এই মন্ত্ৰত নদীৰূপে
বৰ্ণনা কৰা হৈছে—] সেইসকল ব্ৰহ্মজ্ঞানী ঋষিয়ে কৈছে,
আমি এনে এক নদী দেখিলোঁ, যাৰ পাঁচ জ্ঞানেন্দ্রিয়ই পাঁচ
ধাৰা সোঁত । পাঁচ জ্ঞানেন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰাই আমাৰ সংসাৰৰ জ্ঞান

হয়, সিহঁতৰ পৰা হোৱা জ্ঞানৰপৰাই সংসাৰ প্ৰৱাহ বৈ থাকে কাৰণে সেই ইন্দ্ৰিয়সমূহক 'সোঁত' কোৱা হ'ল। এই ইন্দ্ৰিয়-বোৰ পাঁচ সূক্ষ্ণভূতৰ (পঞ্চ তন্মাত্ৰৰ) পৰা উৎপন্ন হয়, এই কাৰণে এই নদীৰ পাঁচ উদগম-স্থান কোৱা হ'ল। এই নদীৰ সোঁত বৰ উগ্ৰ—ভয়ঙ্কৰ আৰু একা-বেকা; চল-কপট কামনা-বাসনা অ দিবে ভৰপূৰ ইয়াত ঠিকমতে হাল ধৰিব নোৱাৰিলে পাৰ-পোৱা—জন্ম-মৃত্যু কষ্টৰ হাত-সৰা টান। জীৱৰ কৰ্মচেষ্টা পঞ্চপ্ৰাণৰ দ্বাৰা হয়, পঞ্চপ্ৰাণৰ প্ৰেৰণা পাই পাঁচ কৰ্মেন্দ্ৰিয় চালিত হয়, এইকাৰণে পঞ্চপ্ৰাণক সংসাৰ নদীৰ ঢৌ বোলা হ'ল। ঢৌৰ পৰাই তো নদীৰ গভীৰতা ধৰিব পাৰি। পাঁচ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা হোৱা চাক্ষু আদি পাঁচপ্ৰকাৰ জ্ঞানৰ কাৰণ মন, জ্ঞান মনৰ বৃত্তি। ইন্দ্ৰিয়েবাৰ সন্মুখ হলেও মনৰ অবিহনে একো জ্ঞানেই নহয়। এই মনেই সংসাৰ-নদীৰ মূল—ঘাই সোঁতা। জগৎ মনৰেই কল্পনা ("মনৰে কল্পনা ইটো সমস্তে সংসাৰ।") মনৰপৰাই সংসাৰৰ সৃষ্টি (..মনতেসে আছে জানা চৈধ্য ভুবন।") মন নাশ হলে জগতৰ অস্তিত্বই নাথাকে; যেতিয়ালৈকে মন আছে, সেই পৰ্যন্তই এই সংসাৰ। পঞ্চেন্দ্ৰিয়ৰ শব্দ, স্পৰ্শ আদি পাঁচ বিষয় এই ভৱ-নদীৰ পাঁচ আৱৰ্জ—চাকনৈয়া; ইয়াত সোমাই পৰিলে—বিষয়ৰ তাণ্ডাত মজি গলে জন্মমৃত্যুকপ পকনীয়াব পৰা সহজে উদ্ধাৰ পোৱা টান। গৰ্ভবাস, জন্ম, ব্যাধি, বাৰ্দ্ধক্য আৰু মৃত্যু—এই

পাচ' প্রকাৰ হুং সংসাৰ নদীৰ সোঁতৰ বেগ । এই হুংখবো-
ৰৰ থাপৰ খাই জীৱ হাঁহুৰাণ হৈ পৰে—এ ই যোনিৰ পঞ্চ সি
যোনিলৈ ঘূৰি-পকি থাকে । অজ্ঞান, অহঙ্কাৰ, জালশোদ্ধা,
বেয়াপে বা আৰু মৰণলৈ ভয়—এই পাঁচবিধ ক্লেশ সংসাৰ-
নদীৰ পাঁচটা খলপা । ইয়াতেই জগৎ বৰ্তি থাকে, এই
পাঁচৰ সমবায়েই সংসাৰৰ স্বৰূপ । আৰু অন্তঃকৰণৰ পঞ্চাশ
প্ৰকাৰ বৃত্তি এই সংসাৰ-নদীৰ পঞ্চাশ ভেদ অৰ্থাৎ ভিন্ন
ভিন্ন ৰূপ । অন্তঃকৰণৰ বৃত্তি লৈহে সংসাৰত ভিন্ন ভিন্ন বোধ
জন্মে ॥৫॥

সৰ্বাঙ্গীৰে সৰ্বসংস্থে বৃহস্তে, অস্মিন্ হংসো ভ্রাম্যতে
ব্রহ্মচক্রে । পৃথগাত্মানং প্ৰেৰিতাৰং চ মত্ৰা জুষ্টন্ত ভস্তেনা-
মৃতত্বমেতি ॥৬॥

সৰ্ব—আজীৱে (সৰ্বাৰো জীৱিকাস্বৰূপ) সৰ্বসংস্থে (সৰ্বৰে আশ্ৰয়)
অস্মিন্ বৃহস্তে (এই সূৰ্য্যহং) ব্ৰহ্ম চক্ৰে (সংসাৰ চক্ৰত) হংসঃ (জীৱা-
ত্মাক) ভ্রাম্যতে (পৰমাত্মাই ঘূৰাই থাকে) । আত্মানম্ ('দি' নিজক)
চ (আৰু) প্ৰেৰিতাৰম্ (প্ৰেৰক পৰমাত্মাক) পৃথক্ (বেলেগে—বেলেগে)
মত্ৰা (বুজি) ততঃ (তাৰপাছত) তেন জুষ্টঃ (সেই পৰমাত্মাৰ কৃপা-
লাপ্ত হৈ) অমৃতত্বম্ (অমৃতস্বৰূপ) এতি (লাগ্ত হয়) ॥৬॥

[জীৱৰ সংসাৰ আৰু মুক্তিৰ হতু কথিত হৈছে— ।
এই ব্ৰহ্মচক্ৰ অতি বৃহৎ । ইয়াত সমস্ত চৰাচৰ প্ৰাণীৰ জীৱন-
নিৰ্বাহৰ উপায় আছে আৰু ইয়েই সমস্ত প্ৰাণীৰ আশ্ৰয়

বা আধাৰ । এনে এই জগৎৰূপ ব্ৰহ্মকৃত অৰ্থাৎ পৰমা-
 ত্ৰাৰেই বিৰাট শৰীৰৰূপ সংসাৰকৃত জীৱাত্মাই নিজ নিজ
 কৰ্ম-ফল অনুসাৰে পৰমাত্মাৰ প্ৰেৰণাৰদ্বাৰা দেহৰ পৰা
 দেহান্তৰলৈ বিভিন্ন যোনিত ক্ৰমি থাকিব লগা হয় । যেতিয়া
 তেওঁ নিজ স্বৰূপৰ আৰু সমস্তৰে প্ৰেৰণা পৰমাত্মাৰ
 স্বৰূপৰ ভিন্নতা ভালকৈ বুজিা যে — ‘তেওঁহে মোক
 এই সংসাৰ-চকৰিত ঘূৰাই আছে আৰু তেওঁৰ কৃপা পালেই
 মই ইয়াৰ পৰা মুক্তি পাম’ । (মুণ্ডক ৩।১।১-২) ; তেতিয়া
 তেওঁ পৰমাত্মাৰ কৃপাভিক্ষাৰী হৈ তেওঁৰ সেৱাত নিজক
 নিযুক্ত কৰে, নিজৰ সৰ্বকৰ্ম তেওঁতে সমৰ্পণ কৰে । তাৰ
 ফলত সেই জীৱই পৰম কাৰণিক পৰমাত্মা পুৰুষৰ কৃপাৰ
 পাত্ৰ হৈ অমৃত-স্বৰূপ হয় — চৈকাললৈ জন্ম-মৃত্যুৰূপ
 সংসাৰ-চকৰিবৰপৰা মুক্ত হৈ যায় — নিত্যধামপ্ৰাপ্ত হ
 পৰমশাস্তি লাভ কৰে (গীতা ১৮।৬১-৬২) ॥৬॥

উগদীতমেতৎ পৰমং তু ব্ৰহ্ম, তন্নিঃশ্ৰবণং স্প্ৰতিষ্ঠা-
 ক্ষৰঞ্চ অত্ৰাস্তবং ব্ৰহ্মবিদো বিদিত্বা, লীলা ব্ৰহ্মণি
 তৎপৰা যোনি-মুক্তাঃ ॥৭॥

এতৎ (এই) উগদীতম্ (বেদবৰ্ণিত) পৰমম্ (পৰ্বশ্ৰেষ্ঠ) ব্ৰহ্ম তু
 (ব্ৰহ্মই হৈ) স্প্ৰতিষ্ঠা (উৎকৃষ্ট আশ্ৰয়), চ (যাক) অক্ষৰম্ (অবক্ৰয়) ;
 তন্নিঃ (তেওঁত) এষম্ (তিনিওলোক অৱস্থিত) । ব্ৰহ্মবিদঃ (বেদ
 ব্ৰহ্ম জনা মহাপুৰুষে) অত্র (ইয়াত হৃদয়তে) অক্ষৰম্ (বস্তুৰ্যামা

ব্রহ্মক) ব্রহ্মদত্তা (জানি) তৎপশ্যঃ (তৎপশ্য হৈ) ব্রহ্মবি লীনাঃ
(সেই ব্রহ্মতে লীন হৈ) যোনিমুক্তাঃ (জন্ম মৃত্যুৰ পৰা মুক্ত হৈ যায়) ৷৭৷

যাৰ মহিমা প্ৰপঞ্চাতীতৰূপে বেদ-বেদান্তত ধ্বনিত
হৈছে, যি সমগ্ৰ ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট আশ্ৰয়, যি নিত্য
নিৰ্বিকাৰ পৰব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তমত তিনিওলোক অৰ্থাৎ সমস্ত
স্থাবৰ-চলন্ত জগৎ অৱস্থান কৰে (অথবা ভোক্তা, ভোগ্য
আৰু নিয়ন্তা এই তিনিওৰূপে যি স্থায় ব্যৱস্থিত), সেই
পৰমপুৰুষক বেদব্ৰহ্ম জানি দিব্যদৃষ্টি লাভকৰা মহাপুৰুষ-
সকলে সমস্তৰে অন্তৰ্যামীৰূপে অন্তৰত থাকি প্ৰেৰণা যোগোৱা
বুলি জানি তৎ-বায়ুগ হৈ যায় অৰ্থাৎ সৰ্বতোভৱে তেওঁৰ
শৰণাপন্ন হৈ তেওঁতে লীন হৈ যায় আৰু চিৰদিনৰ কাৰণে
জন্ম-মৰণৰূপ যোনি-যন্ত্ৰণাৰ পৰা মুক্ত হৈ পৰে। [ভাৱ এই
যে, সেইসংজ্ঞা মহাপুৰুষৰ চানেকিৰে সংসাবহন্ত্ৰণাৰ পাৰ
পাবলৈ পৰমাত্মাপুৰুষৰ সাক্ষাৎকাৰ লভি জীৱন সাৰ্থক
বৰিবলৈ কায়-বাক্যমানে আমিও সেই ভগৱন্ত পুৰুষোত্তমৰ
শৰণাপন্ন হৈ ৱা আৱশ্যক] ৷৭৷

সংযুক্তমেতৎ ক্ষবক্ষবং চ, হ্যন্তাত্যন্তং ভবন্তে
বিশ্বমীশঃ । অনীশশ্চাত্মা বধ্যতে ভোক্তাত্যাজ্,

জাত্বাদেবং- মুচ্যতে সৰ্বপাশৈঃ ৷৮৷

ক্ষব্ধম্ (বিনাশী ভঙৱৰ্গ) চ অক্ষব্ধম্ (আৰু অবিনাশী জীৱাত্মা)
সংযুক্তম্ (দুয়োৰে সংযোগত হোৱা) হ্যন্ত অন্তাত্মম্ (কাৰ্য আৰু
কাৰণস্বৰূপ) এবং বিশ্বম্ (এই বিশ্বক) ঈশ, (ঈশবেই) ভবন্তে (ধাৰণ

.....
 -পোষণ কৰে), ৫ (তথা) আত্মা (জীৱ য়) ভোক্তৃ-ভোগ্যং (বিষয়
 ভোগী হোৱা কাৰণে) অনীশঃ (অদমৰ্ঘ হৈ) বধ্যতে (পৰমেশ্বৰ মাত্ৰাত
 বান্ধ খায়), দেহম্ (পৰমদেৱক) জ্ঞাত্বা (জানি) সৰ্বপালৈঃ
 (সকলো বন্ধনৰ পৰা) মুচ্যতে (মুক্ত হয়) ॥৮॥

ভগৱন্তৰ অশৰা প্ৰকৃতি নামে কথিত বিনাশী
 জড়বৰ্গ তথা পৰা প্ৰকৃতিৰূপ জীৱসমুদায় এই দুই ক্ষৰ
 আৰু অক্ষৰৰ সংযোগত ৰচিত স্থূল আৰু সূক্ষ্ম (কাৰ্য আৰু
 কাৰণ) ৰূপ এই সমস্ত জগৎ পৰমপুৰুষ পুৰুষোত্তমেই ধাৰণা-
 পোষণ কৰে (গীতা ৭৪-২)। অগাং সেই পৰমেশ্বৰেই
 সমস্তৰে যথাযোগ্য সঞ্চালক, প্ৰেৰক আৰু নিয়ামক। কিন্তু
 জীৱাত্মা জাগতিক বিষয়বোৰৰ ভোগাসক্ত হৈ প্ৰকৃতিৰ
 অধীন হয় আৰু তাৰ মোহজালত বান্ধ খাই পৰমেশ্বৰলৈ
 পাহৰি যায়। যদি কেতিয়াবা পৰমবান্ধৱ ভগৱন্তৰ অহৈ-
 তুকী কৃপাৰ গুণত সাধুসঙ্গ লাভ কৰি তেওঁক জানিবলৈ
 উৎকট আগ্ৰহ হয়, আৰু তাৰ কাৰণে যৎপৰোনাস্তি যত্ন-
 শীল হয়, তেতিয়া তেওঁৰ কৃপাত পৰমদেৱ পৰমপুৰুষৰ
 স্বৰূপ জানিব পাৰি সকলো প্ৰাকৃতিক বন্ধনৰপৰা মুক্ত
 হৈ যায়। ॥৮॥

জ্ঞানো দ্বাৰ্জ্যবীৰ্ণীশা - , বজা হেৰা ভোক্তৃভো-
 গ্যাৰ্ঘসূক্তা : অনন্তচ্চাত্মা দ্বিধৰূপো হৰ্তা, ব্ৰহ্ম
 যদ্বা বিন্ধতে ব্ৰহ্মমেতৎ ॥৯॥

জ্ঞ অজ্ঞৌ (সর্বজ্ঞ আৰু অজ্ঞজ্ঞ), ঈশানীশৌ (সৰ্বশাসক আৰু অসমৰ্থ) ঘৌমলৌ (এই দুয়ো অজ্ঞান) ; হি (ইয়াৰ বাহিৰে) ভোক্তা, ভোগ্য অৰ্থযুক্ত। (ভোক্তা জীৱৰ কাৰণে যোগ্য ভোগ্য শাসকী সমৰ্থতা)। ষদা (যনাদি প্ৰকৃতি), একা (এক তৃতীয়শক্তি 'জিহ্মাশান')। হি (যিহেতু 'এই তিনিৰ ভিতৰত বিলক্ষণ') আত্মা (পৰমাত্মা) অনন্তঃ (অন্তঃ) বিলক্ষণঃ (সৰ্বজ্ঞ) চ (আৰু) অকৰ্তা (কৰ্তৃত্বাভিমান-শূন্য)। ইদা (যেতিয়া কোনো জ্ঞানীজনে) এতৎ এয়ম্ (ঈশ্বৰ, জীৱ আৰু প্ৰকৃতি এই তিনিৰ) ব্ৰহ্মম্ বিন্দতে (ব্ৰহ্মৰূপত উপলব্ধি কৰে), [তেওঁ সৰ্বপ্ৰকাৰ বন্ধনৰূপৰা মুক্ত হয়] ॥২॥

ঈশ্বৰ সৰ্বজ্ঞ আৰু সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ, জীৱ অজ্ঞজ্ঞ আৰু অলক্ষশক্তিশীলা, এই দুয়ো অজ্ঞান। ইয়াৰ বাহিৰে এক তৃতীয়া শক্তিও অজ্ঞান-যাক প্ৰকৃতিয়ে প্ৰকৃতি বোলা হয়। ভোক্তা জীৱৰ কাৰণে যথোপযুক্ত ভোগ্যসামগ্ৰীৰ যোগান ধৰে। যদিও এই তিনিও অজ্ঞান অনাদি, তথাপি শেষ দুই তত্ত্বতকৈ ঈশ্বৰ বেলেগ (গীতা ১৫।১৬-১৭) ; কিয়নো সৰ্বাত্মা ঈশ্বৰ অনন্ত তেওঁৰ অন্ত ক'ত, তাৰ নিৰ্ণয় নাই, সমস্ত বিশ্বই তেওঁৰ ৰূপ —বিৰাটপুৰুষ। তেওঁ অকৰ্তা — বিশ্বৰ সৃষ্টি, স্থিতি, লয়ৰ কৰ্তা হৈয়ো তেওঁৰ কৰ্তৃত্বাভিমান নাই (গীতা ৪।১৩-১৪)। যেতিয়া কোনো জ্ঞানীজনে এই তিনিৰ-ঈশ্বৰ জীৱ আৰু প্ৰকৃতিৰ একত্ব, অৰ্থাৎ পৰম ঈশ্বৰ পৰব্ৰহ্মৰ বাহিৰে জীৱ আৰু ব্ৰহ্মপ্ৰকৃতিৰ কোনো বেলেগ অস্তিত্ব নাই—সমস্তই ব্ৰহ্মৰূপ বুলি উপলব্ধি কৰে, তেতিয়া তেওঁ বন্ধনৰূপৰা সকলো মুক্ত হয় ॥২॥

কৰং প্ৰধানমমৃতাকৰং হবঃ , কৰাত্মানারীশতে দেৱ
একঃ। তস্যাভিধানাদ্ যোজনাং তত্ত্বভাবাদ্ ভূয়-
শ্চাস্তে বিশ্বামায়ানিবৃত্তিঃ ॥ ১০ ॥

প্ৰধানম্ (প্ৰকৃতি) ক্ষৰম্ (বিনাশী) চবঃ (তাৰ ভোগী জীৱাত্মা)
অমৃত-অক্ষৰম্ (অমৰ-অবিনাশী)। কৰ-আত্মানো (বিনাশীজড়া
প্ৰকৃতি আৰু চেতন জীৱ — এই দুয়োকে) একঃ দেবঃ (এক ঈশ্বৰে)
ঈশতে (তেওঁৰ শাসনত ৰাখে)। তস্যা (তেওঁৰ) অভিধানাং (নিৰ-
ন্তৰ ধ্যানৰ ফলত), যোজনাং (নিজ আত্মাক পৰমাত্মাৰ সৈতে সংযোগ
ঘটালে) চ (তথ) তত্ত্বভাবাং (তত্ত্বজ্ঞতা হৈ গ'লে) অস্তে (শেষত) ভূয়ঃ
(আকৌ) বিশ্বামায়ানিবৃত্তিঃ (দৈনন্দিক মায়াৰ নিবৃত্তি হ'ব) ॥১০॥

প্ৰকৃতি ক্ষৰ বিনাশশীল আৰু তাক ভোগ কৰোতা
জীৱ অবিনাশী আৰু অবিক্ৰিয় (গীতা ১৫।১৬)। এই ক্ষৰ
আৰু অক্ষৰ অৰ্থাৎ জড়প্ৰকৃতি আৰু চেতন জীৱ — এই
দুয়োকে এক পৰম দেৱ পুৰুষোত্তমে নিজৰ নিঃশ্ৰেণত ৰাখে
(গীতা ১৫।১৭)। প্ৰাকৃতিক ধন-সম্পদ তেওঁৰ অধীন বাবে
আৰু তেওঁক পালে সেইবোৰ অনায়াসলভা বাবে সেই
পৰমপুৰুষেই তত্ত্বতঃ জ্ঞাতব্য আৰু জীৱৰ একমাত্ৰ আশ্ৰয়-
নৈয় — এইকথা বুজি নিত্য-নিৰন্তৰ তেওঁৰ ধ্যান কৰিলে
আৰু জীৱাত্মাক পৰমাত্মাৰ সৈতে সংযোগ ঘটাই তদ্ব্যয় হৈ
গলে অন্তত প্ৰাৰব্ধ নাশ হৈ যোৱাৰ ফলত সেই পুৰুষৰ
পৰমপুৰুষ প্ৰাপ্য হয়, আকৌ তেওঁক দৈনন্দিক মায়াই

আৱদ্ধ কৰিব নোৱাৰে। তেওঁ সম্পূৰ্ণভাৱে মায়াযুক্ত হয়; অৰ্থাৎ জগতিক মায়াময়ী প্ৰকৃতিৰ সৈতে তেওঁৰ সম্বন্ধ সৰ্ব-প্ৰকাৰেই নোহোৱা হয় ॥১০।

জ্ঞানী দেৱং সৰ্ব পাশাপহানিঃ কৌণৈঃ ক্ৰশৈৰ্জন্মমৃত্যু
প্ৰহাণিঃ। তস্মাভিধানাং তৃতীয়ংদেহভেদে, বিশ্বৈশ্বৰ্য্যং
কেবল আপ্তকামঃ ॥১১॥

দেৱম (স্বয়ংপ্ৰকাশ পৰমদেৱক) জ্ঞানী (জানিলে) সৰ্বপাশ-
অপহানিঃ (সমস্ত বান্ধোনৰ অন্তমৃত্যু ঘটে), কৌণৈঃ (ক্ৰশৈবোৰ
কৌণ হৈ যোৱা কাৰণে) জন্মমৃত্যুপ্ৰহাণঃ (জন্মমৃত্যুৰ অভাৱ হৈ
যায়); তস্মা (সেই পৰমেশ্বৰ) অভিধানাং (একাগ্ৰ ধ্যানৰ ফলত)
দেহভেদে (দেহ-পাত হলে, তৃতীয়ম বহুদানাণ আৰু জন্ম-মৃত্যুৰ
অভাৱ অপেক্ষাই তৃতীয়) বিশ্ব-ঐশ্বৰ্য্যম (সমস্ত ঐশ্বৰ্য্যবশত ভগৱন্তক
লাভ কাৰ) কেবলঃ (ঐশ্বৰ্য্যতাত হৈ) আপ্তকামঃ (পূৰ্ণকাম হৈ
পৰে—তেওঁ সমস্ত কামনাৰ অৱসান ঘটে) ॥১১।

স্বপ্ৰকাশ সেই পৰমদেৱ পুৰুষোত্তমৰ স্বৰূপ যথার্থতে
জানিব পাৰিলে সমস্ত সাংসাৰিক বান্ধ সন্মূলে নষ্ট হৈ
যায়, কিংনো তেতিয়া অবিদ্যা, আস্মিতা (অহংকাৰ)
বাগ, হ্ৰেম, অভিনিৱেশ (মৃত্যুভয়) এই পাঁচ ক্ৰেশ
নাশ হৈ যোৱা কাৰণে চিৰকাললৈ জন্ম মৃত্যুৰ অভাৱ
ঘটে। বহুদনৰ কাৰণ বোৰ উচ্ছেদ হৈ যোৱাৰে সেৱজন
আৰু সংসাৰ-বান্ধোনত বান্ধ খাবলগা নহয়। সেই পৰমে-
শ্বৰক একাগ্ৰচিত্তেৰে চিন্তা কৰাৰ ফলত তেওঁৰ এই দেহ

পতন হলে পূৰ্বোক্ত বন্ধনমুক্তি আৰু জন্ম-মৃত্যু হানি—এই দুই অপেক্ষাই তৃতীয়—সমস্ত ঐশ্বৰ্য্যৰূপ পূৰ্ণব্রহ্ম ভৱন্তক লাভ কৰি কেরল হয়, অৰ্থাৎ সেই মহাপুৰুষ সমস্ত ঐশ্বৰ্য্যৰ অতীত হৈ পূৰ্ণকাম হৈ যায়—জাগতিক ভোগৰ বাসনা সমূলকৈ উৎখাত হয়। (সোণৰ খনি পালে ৰূপ, তাম আদিৰ খনি বিচাৰি হাবাধুৰি খোৱাৰ প্ৰয়োজন ক’ত ?) ॥১১॥

এতজ্জ জ্ঞেয়ং নিত্যমেবাত্মসংস্থং, নাতঃ পৰং বেদিতব্যং
হি কিঞ্চিৎ । ভোক্তা ভোগ্যং প্ৰেৰিতাবং চ মত্বা,

সৰ্বং প্ৰোক্তং ত্ৰিবিধং ব্ৰহ্মমেতৎ ॥১২॥

এতৎ (এই ব্ৰহ্মক) আত্মসংস্থম্ এৱ (নিজৰ আত্মাস্থৰূপেই) নিত্যম্ সৰ্বদা) জ্ঞেয়ম্ (জনা আৱশ্যক), অতঃ পৰম্ (ইয়াৰ বাহিৰে) বেদিতব্যম্ (জানিবলগীয়া) কিঞ্চিৎ (আন একো নাই)। ভোক্তা (ভোগী জীৱাত্মা) ভোগ্যম্ (ভোগ্য জড়জগৎ) চ (আৰু প্ৰেৰিতাবম্ (প্ৰেৰক পৰমেশ্বৰক) মত্বা (জানি) সৰ্বম্ (সকলোকে জনা হয়) এতৎ ত্ৰিবিধম্ (এই তিনিবিধকৰ ভেদযুক্তৰূপে) ব্ৰহ্মম্ প্ৰোক্তম্ (ব্ৰহ্মবাদীসকলৰদ্বাৰা ব্ৰহ্মকথিত হয়)। ॥১২॥

এই পৰমপুৰুষ পৰব্ৰহ্মক নিজৰ ভিতৰতে অন্তৰ্ধামী আত্মৰূপে সদা-সৰ্বদা বিৰাজমান আছে বুলি জনা আৱশ্যক। বাহিৰত বিচাৰাৰ প্ৰয়োজন নাই সদায় তেওঁক জনাৰ চেষ্টাতে থাকিব লাগে। কাৰণ, তেওঁৰ বাহিৰে জানিব-লগীয়া আন একোৱেই নাই। সেই একক জানিলেই সৰ্বা

জনা হৈ যায়, তেৱেঁই সমস্তৰে কাৰণ আৰু পৰম
আধাৰ। ভেংক্কা জীৱ, ভেংগা জগৎ আৰু এই উভয়ৰে
নিয়ামক পৰমপুৰুষক জানিলেই সমস্তকে জনা হৈ যায় —
আৰু একো জানিবলৈ বাকী নাথাকে। ব্ৰহ্মবাদী ঋষিগৰাকী
এক ব্ৰহ্মই উক্ত তিনিপ্ৰকাৰ ভেদযুক্ত বুলি কয়।
অৰ্থাৎ চেতন জীৱ, জড়প্ৰকৃতি আৰু এই দুয়োৰে নিয়ন্তা
পৰমেশ্বৰ — এই তিনিও সেই এক সৰ্বস্বা পূৰ্ণব্ৰহ্ম
ভগৱন্ত ॥১২॥

বহুত্বৰ্থা যোনিগতস্য মূৰ্তি—, ন'দৃশ্যতে নৈব চ
লিঙ্গনাশঃ। স ভূয় এৱক্কনযোনিগৃহ্য, স্তবো ভয়ং বৈ
প্ৰণৱেন দেহে ॥১৩॥

যথা (যেনেকৈ) যোনিগতস্য (কাৰণৰ কাঠত থকা) মূৰ্তিঃ
(মূৰ্তি) মূৰ্তিঃ (ৰূপ) ন দৃশ্যতে (দেখা নাযায়), চ (অথচ) লিঙ্গনাশঃ
(সংসাৰ নাশ) ন এব (অৱশ্যই নহয়) -সঃ (সেই অগ্ৰত) ভূয়ঃ এব
(চেষ্টা কৰিলেই আকৌ) ইক্কনযোনিগৃহ্যঃ (কাঠকৰ নিজ কাৰণবপৰা
গ্ৰহণ কৰিব পাৰি), বা (সেইদৰে) তৎ উভয়ম্ (সেই দুই জীৱ আৰু
দৈৱত্বক) দেহে বৈ (দেহতেই) প্ৰণৱেন (ওক্কাৰৰ দ্বাৰা গ্ৰহণ—অমৃতত
কৰিব পাৰি) ॥১৩॥

কাঠত জুই থাকে কিন্তু তাক দেখা নাযায়, অথচ সেই
কাৰণতে কাঠত জুই নথকা বুলি ক'ব নোৱাৰি; কিয়নো
কাঠত জুই থকা মানিয়াই চেষ্টা কৰি কাঠ মথি হয় আৰু
তেতিয়া ঋকাৰণ কাঠবপৰা জুই বাহিৰ হয় (পুৰণিকালত

কাঠৰ পৰা জুই বাহিৰ কৰিবলৈ ছুটুকুৰা কাঠ মথিব লাগি-
ছিল, তলৰ টুকুৰাক ‘ অধৰাবাণ’ আৰু ওপৰৰ টুকুৰাক
‘উত্তৰাবাণ’ বোলে। জুই টুকুৰা কাঠ বৰ্ষণ যোগ্যৰূপে তৈয়াৰ
কৰি মথি মথি থাকোঁতে তাৰপৰা জুই ওলায় আৰু সেই
জুইৰ দ্বাৰায়েই হোম আদি যাবতীয় কাৰ্য চলায়। আজি-
কালিও যজ্ঞাদিত এইদৰে ‘ অবনি-মন্ধান’ কৰি জুই বাহিৰ
কৰি সেই জুইৰে যজ্ঞৰ হোম কৰা আমি দেখা পাওঁ। জুই-
শলাৰ ব্যৱহাৰ নো হওঁতে আমাৰ দেশত ইয়াক ‘টিতিৰি-মাৰ’
জুই উলিওৱা বুলিছিল।) সেইদৰে জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা
হৃদয়গুণাকৰূপ নিজা ঠাইত সংগোপনে থকাবাবে প্ৰত্যক্ষ
নহয়; কিন্তু ওকাৰ-(বা তদনুৰূপ নাম)- জ্ঞপাদি সাধনাৰ
দ্বাৰা এই শৰীৰতে তেওঁৰ সাক্ষাৎকাৰ পায় পাৰি—ইয়াত
কোনো সন্দেহ নাই। ॥১৩॥

অদেহমবনিং কৃতা প্ৰণৱং চোত্তৰাবণিঞ্চ ।

ধ্যাননিৰ্মথনাভ্যাসাদ্ দেৱং পশ্যেন্নিগূঢ়ৱৎ । ॥১৪॥

অদেহম্ (নিজৰ দেহক) অবনিঞ্চ (অধৰাবণি—তলৰ কাঠটুকুৰা)
চ (আৰু) প্ৰণৱম্ (ওঙ্কানক) উত্তৰাবণিঞ্চ (ওপৰৰ কাঠটুকুৰা) কৃতা
(কৰি) ধ্যাননিৰ্মথন অভ্যাসাৎ (পুনঃ পুনঃ চিন্তাকৰণ মন্থন কৰোঁতে
কৰোঁতে) নিগূঢ়ৱৎ (কাঠত লুকাইথকা অগ্নিবৰষে) দেৱম্
(যজ্ঞকাল পৰম দেৱতাক) পশ্যেৎ (দেখা পায়) ॥১৪॥

[অবনি-মন্ধান কৰি অগ্নিক প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ দৰে পৰম-

পুরুষৰ দৰ্শন পাবলৈ কৰা অৰণি-মহন কেনেকুৱা—এই
আকাজ্জাত কোৱা হৈছে] —দেহৰ অভ্যন্তৰত থকা পৰমা-
আক সাক্ষাৎ কৰিবলৈ নিজক অধৰাৰণি - তলৰ টুকুৰা কাঠ
আক প্ৰণৱক (ভগৱানৰ নামক) উত্তৰাৰণি —ওপৰৰ টুকুৰা
কাঠ কৰিব লাগিব, অৰ্থাৎ নিজদেহক অধৰাৰণিৰ দৰে সমান-
ভানে (সৰ্বত্ৰসমদৰ্শী হৈ,) নিশ্চল ইন্দ্ৰিয়ৰ চাক্ষু-
নোহোৱা, সংযমী) অৱস্থাত বাধি ঘৰ্ষণকাৰী ওপৰৰ
কাঠটুকুৰাৰ উত্তৰাৰণিৰ দৰে প্ৰণৱৰ (অথবা ভগৱানৰ
নামৰ) মুখেৰে জপ আৰু মনেৰে জাৰ অৰ্থকপে পৰমাত্মাৰ
নিৰন্তৰ চিন্তাকপ ঘৰ্ষণ আৱশ্যক । এইদৰে পৰমাত্ম চিন্তাকপ
মহনৰ অভ্যাস হলে অৰণিত (কাঠত) গুপ্তভাবে থকা জুই
ওলাই পৰাবদৰে নিজৰ অন্তৰত গুপ্তভাবে থকা পৰমাত্মা
পুরুষৰ সাক্ষাৎ পোৱা যায় ॥১৪॥

তিলমু তৈলং দধনীং সসি, বাপঃ স্রোতঃস্বৰণীষু
চাগ্নিঃ । এবমাত্মাত্মনি গৃহ্যতেহসৌ, সত্যো নৈনং
তপসা যোহক্ষুপশ্যতি । ॥১৫॥

তিলমু তৈলম্ ইহ (তিলত তৈল থকাৰ দৰে) দধনি সসিঃ
(দৈত—ঘিউ থকাৰ দৰে) স্রোতঃস্ত আপঃ (সোঁতত পানী থকাৰ দৰে)
চ (আক) অৰণীষু অগ্নিঃ (কাঠত জুই থকাৰ দৰে) এবম্ (এনেকৈ)
আত্মনি (নিজ অন্তৰাত্মাত) অসৌ আত্মা (সেই পৰমাত্মা) (গুপ্ত
হৈ থকা) । যঃ (যিজন) সত্যো (সত্যৰ দ্বাৰা) তপসা (আক

.....
 স যম সাবনাৰ দ্বাৰা) এনম্ (এই পৰমাত্মাক) অন্তৰ্গণ্যতি (নিবস্তব চিন্তা
 কৰে), (তেওঁৰ দ্বাৰা) গৃহ্যতে (গ্ৰহণ যোগাহৰ) ১:৫।

যেনেকৈ তিলৰ ভিতৰত তেল, দৈৰ ভিতৰত ঘিউ,
 নৈৰসোঁতৰ ভিতৰত পানী তথা অৰণিকাঠৰ ভিতৰত জুই
 লুকাই থাকে সেইদৰে আমাৰ অভ্যন্তৰত হৃদয়গুহাত পৰমা-
 ত্মা গুপ্তভাবে থাকে । যেনেকৈ তিল আদিৰ স্বকায় স্থানত
 লুকাই থকা তেল আদিক যথাবিহিত উপায়েৰে বাহিৰ
 কৰিলে সেই সেই বস্তুৰ উপলব্ধি হয়, সেইদৰে যি কোনো
 লোকে সদাচাৰ, সত্যপালন আৰু ইন্দ্ৰিয়সংযমৰূপ তপস্যাব
 দ্বাৰা অনন্যাচিন্তে নিবস্তব পৰমাত্মাৰ ধ্যান কৰে, তেওঁৰ দ্বাৰা
 সেই পৰমাত্মাৰ উপলব্ধি সম্ভৱ হ'ব পাৰে ৥১৫॥

সৰ্বব্ৰাহ্ম্যপিনামাত্মানং ক্লীৰে সৰ্ণিৰিবাৰ্ণিতম্ ।
 আত্মাবিদ্যাতপোমূলং তদ্ব ব্রহ্মোপনিষৎ পৰম্ ।
 তদ্ব ব্রহ্মোপনিষৎ পৰম্ ॥১৬॥

ক্লীৰে (গাখীৰত) ঋণিতম্ (অৱস্থিত) সৰ্ণিঃ ইহ (ঘিউৰদৰে)
 সৰ্বব্ৰাহ্ম্যপিনম্ (সৰ্বব্ৰহ্ম পৰিব্ৰাহ্ম্য) আত্মাবিদ্যাতপোমূলম্ (আত্মাবিদ্যা
 আৰু তপস্যাব দ্বাৰা সত্য) আত্মানম্ (পৰমাত্মাক) (সাক্ষাৎকাৰ
 কৰিব পাৰি) । তৎ (সেয়ে) উপনিষৎ (উপনিষৎ শ্ৰুতিপাঠ্য) পৰম্
 ব্ৰহ্ম (পৰমতত্ত্ব ব্ৰহ্ম) । তৎ উপনিষৎ পৰম্ ব্ৰহ্ম (দ্বিকল্পিত অধ্যায়ৰ
 সমাপ্তিসংকেত) ॥১৬॥

গাখীৰৰ সৰ্বব্ৰাহ্ম্যম্ ব্ৰাহ্ম্যপি যেনেকৈ ঘিউ থাকে

সেই পৰম আ পৰমপুৰুষো ঘেনেকৈ জাগতিক যাবতীয়
পদাৰ্থতে পৰিব্যাপ্ত হৈ আছে । বিধাই তেওঁৰ ৰূপ ।
সেই পুৰুষোত্তম ভগৱন্তক সাক্ষাৎকাৰ পাবলৈ সাধনা
লাগে— সেই সাধনাৰ মূল হ'ল — আত্মবিদ্যাৰ অনু-
শীলন আৰু তাৰ কাৰণে মন আৰু ইন্দ্ৰিয়সমূহ তেওঁৰ
চিন্তাত একাগ্ৰভাবে নিযুক্ত ৰখাৰূপ উপায় । এনে
একাগ্ৰ হলে পৰম পুৰুষাৰ্থ উপনিষদ্ বৰ্ণিত — পৰম তত্ত্ব
পৰব্রহ্ম পুৰুষোত্তম প্ৰাপ্তি হয়; তেওঁৰ প্ৰাপ্তি ঘটিলেই
মনুষ্য জন্মধৰ্মা সৰ্ব্বক হয়— সংসাৰভয় চিৰদিনৰ কাৰণে
অক্ষৰ্হিত হয় । ১৬ ॥

॥ প্ৰথম অধ্যায় সমাপ্ত । ১ ॥

০— ০

দ্বিতীয় অধ্যায়

যুক্তানঃ প্ৰথমং মনস্তত্ত্বায় সন্নিহিতা দ্বিঃ ।

অগ্নেজ্যোতিৰ্নিচায়া পৃথিৱ্যা অধ্যাত্মত ॥ ১ ॥

সন্নিহিতা (সৰ্বপ্ৰাণীৰ জন্মদাতাই) প্ৰথমম্ (প্ৰথমতে) মনঃ
(আমাৰ মনক) দ্বিঃ (বুদ্ধিবৃত্তিক) তত্ত্বায় (তত্ত্বজ্ঞানপ্ৰাপ্তিৰ
নিমিত্তে) যুক্তানঃ (সংযোজিত ৰবি) অগ্নেঃ (অগ্নি আদি ইন্দ্ৰি-

হাণিষ্টাত দেববৃন্দব) জ্যোতিঃ (প্রকাশনৰ সামৰ্থ্য) নিচায়া (লক্ষ্য)
কবি) পৃথিৱ্যাঃ অধি (পাৰ্থিব লক্ষ্যবোৰৰ ওপৰত) আভৰত
(স্থাপিত কৰক) ।

[প্রথম অধ্যায়ত পৰমাত্মা পৰমপুৰুষৰ সাক্ষাৎকাৰ
প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে প্ৰশ্নান উপায় ধ্যান বুলি বুজালে। সেই
ধ্যানৰ প্ৰক্ৰিয়া বুজাবলৈ দ্বিতীয় অধ্যায় আৰম্ভ কৰি প্ৰথম
পাঁচমন্ত্ৰেৰে ধ্যানৰ সিদ্ধিৰ কাৰণে ভগৱন্তক প্ৰাৰ্থনা জনোৱা
হৈছে—] সমস্ত প্ৰাণীৰে জন্মদাতা পৰমাত্মা পুৰুষে প্ৰথ-
মেই আমাৰ মন আৰু বুদ্ধি বৃত্তিবোৰক তত্ত্বজ্ঞান লাভৰ
কাৰণে নিজ দিব্যস্বৰূপত সংযোজিত কৰক আৰু আমাৰ
ইন্দ্ৰিয়বোৰত অধিষ্ঠিত আগ্নেয়াদি দেৱবৃন্দক যাৰ যি বিষয়
প্ৰকাশ কৰাৰ সামৰ্থ্য আছে তালৈ লক্ষ্যবাধি পাৰ্থিব
বিষয়বোৰৰ পৰা প্ৰত্যাহ্বিত কৰক — যাতে আমাৰ
ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ প্ৰকাশিকা শক্তি বাহ্য-বিষয়ৰপৰা আকৰ্ষিত
হৈ মন আৰু বুদ্ধিৰ স্থিৰতা সম্পাদনত সহায়ক হয়। ১॥

বৃক্কেন মনসা বয়ঃ দেৱস্য সৱিতুঃ সবে । সূৰ্যগৈ-
য়ায় শক্ত্যা ॥২॥

বৃক্কেন (আৰি) সৱিতুঃ দেৱস্য (পৰ্বপ্ৰাণীৰ জন্মদাতা পৰম
দেৱতা পৰমেশ্বৰৰ) সবে (আবাহনা যজ্ঞত) বৃক্কেন মনসা (সংলগ্ন
মন্ত: কৰবেবে) সূৰ্যগৈয়ায় (বৃষৰূপ পৰমাত্মাপ্ৰাপ্তিৰ নিমিত্তে)
শক্ত্যা (পূৰ্ণশক্তিৰ) [প্ৰযত্নশীল হব পাৰো। ২।

সমস্ত প্ৰাণীৰ জন্মদাতা সৰ্বাত্মা সৰ্বময়পুৰুষৰ আবাহনা

ৰূপ যন্ত্ৰকাৰ্যত আমি মন সংযোগ নিত্যসুখস্বৰূপ পৰমেশ্বৰক
লাভ কৰিবলৈ পূৰ্ণশক্তিৰে যাতে চেষ্টা চলাই থাকিব পাৰোঁ ।
অৰ্থাৎ আমাৰ মন যেন নিবস্তব ভগৱৎসেৱাত লাগি থাকে,
আমাৰ সকলো কৃতকৰ্মত কৰ্তৃত্বাভিমান নাৰাখি—তেওঁৰ
নিযুক্তিত তেওঁৰ আদেশ-পালন কৰিহে কৰা হৈছে এনে
ভাৱেৰে তওঁক নিবস্তব মনত ৰাখি চিবসুখময় পৰমপুৰুষক
লাভ কৰাৰ নিমিত্তে আমি যেন আমাৰ সকলো শক্তি
নিয়োগ কৰিব পাৰোঁ ॥২॥

যুক্ত্বায় মনসা দদান্ সুৱয়তো ধিয়া দিৱম্ ।

বৃহজ্জ্যোতিঃ কৰিষ্যতঃ সৱিতা ব্ৰহ্মৱাতি তান্ ॥৩॥

অৰ্থঃ (সুখময় ব্ৰহ্মধামলৈ) যতঃ (বিচৰণকাৰী) । দিৱম্ (প্ৰকাশ
স্বৰূপ) বৃহৎ জ্যোতিঃ (মহান্ ব্ৰহ্মজ্যোতিৰূপ) কৰিষ্যতঃ (প্ৰকাশকাৰী)
তান্ দেৱান্ (সেইসকল দেৱতাৰিষ্ঠ ইন্দ্ৰিয়বৰ্গক) মনসা ধিয়া (আমাৰ
মন আৰু বুদ্ধিৰ সৈতে) যুক্ত্বায় (সংযোগিত কৰিবলৈ) সৱিতা
(জগৎ স্ৰষ্টা পৰমেশ্বৰ) ব্ৰহ্মৱাতি (প্ৰেৰণ কৰক) । ৩॥

ইন্দ্ৰিয়সমূহ বস্তৱ প্ৰকাশক, প্ৰত্যেক ইন্দ্ৰিয়ৰ একোজন
অধিষ্ঠাতা দেৱতা আছে ; সেই অধিষ্ঠাতৃ দেৱতাৰ যোগেদি
ইন্দ্ৰিয়ই বিষয়-বস্তু প্ৰকাশ কৰে । সেইসকল দেৱতা
(ইন্দ্ৰিয়) যথেষ্ট শক্তিশালী, তেওঁলোকে চিবসুখময় ব্ৰহ্মধাম
পৰ্যন্ত বিচৰণ কৰে তথা অখণ্ড জ্যোতিৰূপ (চৈতন্যকবচ)
ব্ৰহ্মজ্যোতিকো উদ্ভাসিত কৰে । আমি বাহ্য কৰোঁ—সৰ্বস্ৰষ্টা

পৰমপুৰুষে সেইসকল দেৱতাক (আমাৰ ইন্দ্ৰিয়সমূহক
আমাৰ মন আৰু বুদ্ধিৰ সৈতে সংযুক্ত হবলৈ প্ৰেৰণা দিয়ক।
অৰ্থাৎ পৰমার্থধ্যানত লাগি থকা আমাৰ মন আৰু বুদ্ধিৰ
সৈতে সহযোগ কৰি ইন্দ্ৰিয়সমূহে যেন পৰমার্থ বস্তুহে
প্ৰকাশ কৰে ॥৩।

যুঞ্জতে মন উত যুঞ্জতে ধিয়ো, হিপ্রা বিপ্ৰশ্চ
বৃহতো ব্রিপশ্চিতঃ । যি হোত্রা দধে বয়ুনাবিদেক,
ইন্মহী দেবশ্চ সৱিতুঃ পৰিষ্টুতিঃ ॥৪॥

বিপ্ৰঃ (বেদজ্ঞসকলে) মন (মনক) যুঞ্জতে ('যাত' সংযোগ
কৰে), উত (আৰু) ধিয়ো (বুদ্ধিৰ বৃত্তিবোৰকো) যুঞ্জতে (সংযোগ
কৰে) হোত্রাঃ (হোম অৰ্থাৎ গুৰুত্বকৰ্মবিলাক) বিদধে (যাৰ কাৰণে বিধান
কৰা হৈছে), বয়ুনাবিৎ (যি সৰ্বসাক্ষী, সৰ্বজ্ঞান), একঃ (আৰু অদ্বিতীয়)
বৃহতঃ (সেই সৰ্ববৃহৎ বিদ্যুৎ (সৰ্বব্যাপক) ব্রিপশ্চিতঃ (সৰ্বজ্ঞ)
সৱিতুঃ (সৰ্বোৎপাদক) দেৱশ্চ (পৰমদেৱ ভগৱন্তৰ) ইৎ (নিশ্চয়েই)
মহী (মহতী) পৰিষ্টুতিঃ (সৰ্বতোভাবে স্তুতি কৰা আবশ্যক) ॥৪॥

যি পৰম পুৰুষত বেদজ্ঞ বিপ্ৰসকলে নিজৰ মন লগাই
দিয়ে, আৰু বুদ্ধিৰ বৃত্তিবোৰকো নিয়োগ কৰে, যাৰ ক্ৰীতিৰ
কাৰণে হোম-যজ্ঞ আদি কৰ্মকাণ্ডৰ বিধান কৰা হৈছে, যি
সমস্ত জগতত ক'ত কি হৈছে, সকলো দেখি থাকে আৰু জানে
সেই এক-অদ্বিতীয়, সৰ্ববৃহৎ বিশ্বব্যাপক, সৰ্বজ্ঞান, সমস্তৰে
উৎপাদক আৰু সমস্তৰে প্ৰকাশক পৰমপুৰুষৰ সৰ্বতোভাবে
স্তুতি কৰা নিশ্চয়েই আবশ্যক । ৪।

যুজ্যে বাং ব্রহ্ম পূৰ্ণাং নমোভিৰি' শ্লোক এতু পথোন্ন
সূৰ্যঃ । শৃণুস্তু ব্রিহে অমৃতস্য পুত্ৰা আ য়ে ধামানি
দিব্য নি তস্যুঃ ॥৫॥

[হে মন আৰু বুদ্ধি] ব্ৰাহ্ম (তোমালোকৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ্য
পূৰ্ণাং সনাতন) ব্ৰহ্ম [পৰমব্ৰহ্মক] নমোভিঃ (বাৰে বাৰে নমস্কাৰ কৰি)
সূৰ্য (তেওঁৰে সৈতে সংযুক্ত হব খুজিছে), শ্লোকঃ (মোৰ এই স্তুতি)
সূৰ্যঃ (বিদ্বান্ পুৰুষৰ) পক্ষাঃ ইত (কীৰ্ত্তিৰ নিচিনাকৈ) বি এতু- (সৰ্বত্ৰ
বিস্তৃত হওক)। অমৃতস্য (অবিনাশী পৰমাত্মাৰ (ব্রিহে পুত্ৰঃ) (সমস্ত
সন্তান) য়ে (যি সকল) দিব্যানি ধামানি (দ্বিধ্য লোকসমূহত) অ তস্যুঃ
(বাস কৰে) শৃণুস্তু (সেইসকলে শুনক) ॥৫॥

হে মন আৰু হে বুদ্ধি ! তোমালোক দুয়োৰ দ্বাৰা
প্ৰকাশ্য সকলোৰে আদি কাৰণ, পৰমব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তমক
গাৰম্বৰ নমস্কাৰ কৰি মই শৰণাপন্ন হৈ তেওঁৰে সৈতে
মিলিত হব খুজিছোঁ। মোৰ এই যি পুৰুষোত্তমৰ মহিমা
কীৰ্ত্তন অৰ্থাৎ প্ৰাৰ্থনা, সি বিদ্বান্ পুৰুষৰ কীৰ্ত্তিৰ নিচিনাকৈ
সৰ্বত্ৰ বিস্তাৰিত হওক। সমস্ত অমৃতৰ সন্তানে যি সকল
বিবিধ দ্বিধ্য লোকসমূহত নিবাস কৰে, সেইসকলেও মোৰ
প্ৰাৰ্থনা শুনক ॥৫॥

অগ্নিৰ্গ্ৰীৱাভিমধ্যতে ব্ৰহ্মগ্ৰীৱাধিকধ্যতে ।

সোমো ব্ৰহ্মাভিবিচ্যতে তত্ত্ব সংজায়তে মনঃ ॥৬॥

যজুৰ্যি অৱস্থান) অগ্নিঃ (অগ্নিৰ দৰে অগ্নিহোৱিৰ দাহক পৰমাত্মা

.....
অতিমধ্যাতে ওহাৰ অপবহাৰা মৰ্ণিত হয় যত্ন (যোতয়া) বায়ু: অধি-
কধ্যতে (প্ৰাণায়ামৰ দ্বাৰা প্ৰাণবায়ু নিবোধ কৰা হয়), যত্ন
(যেতিয়া) সোমঃ (মনৰ অধিষ্ঠাতা চন্দ্ৰদেৱ) অতিবিচ্যতে (অধিক-
ৰূপে প্ৰকাশিত হয়) তত্ৰ (সেই অৱস্থাত) মনঃ সংজায়তে (মন বিস্তৃত
হৈ ব্ৰহ্মতৎপৰ হয়) ॥৬॥

[ব্ৰহ্মধাৰণাৰ উপযোগী মনৰ স্থিতি কেনেকুৱা, তাক
বুজাইছে]-- যজ্ঞীয় অগ্নি প্ৰকট কৰিবলৈ অৰনি-মন্ত্ৰন কৰাৰ
দ্বাৰে অবিদ্যা আদিৰ দাহক অগ্নিকপ পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎ
পাবলৈ (প্ৰথম অধ্যায়ৰ ১৩ আৰু :৪ মন্ত্ৰত কোৱাদৰে)
ওহাৰ আদি নামৰ ৰূপ আৰু তাৰ অৰ্থৰূপ পৰমাত্মাপুৰুষৰ
অবিৰাম চিন্তনৰূপ মন্ত্ৰন ক্ৰিয়া যোতয়া চলি, যেতিয়া
প্ৰাণায়ামৰ দ্বাৰা প্ৰাণ-বায়ুক অববোধ-আয়ত্তাধীন কৰা
হয় আৰু যেতিয়া অন্তঃকৰণৰ অধিষ্ঠাতা চন্দ্ৰদেৱ অধিক
প্ৰকাশিত অৰ্থাৎ বিষয়-কামনা বিমুক্ত হৈ স্বচ্ছ অন্তঃকৰণ
হয়, তেতিয়া সেই অৱস্থাত মন বিস্তৃত হয় ব্ৰহ্ম তাৰ-
নাৰ উপযোগী হয় ॥৬॥

সৱিত্ৰা প্ৰসৱেন জুষেত ব্ৰহ্ম পূৰ্ণ্যম্ ।

তত্ৰ য়োনিং কুনৱসে ন হি তে পূৰ্ণ্যমক্ষিপৎ ॥৭॥

সৱিত্ৰা (জগতৰ জন্মদাতা পৰমাত্মাৰ দ্বাৰা) প্ৰসৱেন (প্ৰাপ্ত
প্ৰেৰণাবে) পূৰ্ণ্যম্ (আদিকাৰণ) ব্ৰহ্ম (পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমক) জুষেত
(মেতা — আৰাধনা কৰা আৱশ্যক) । তত্ৰ (সেই পৰমাত্মাতে)
য়োনিম ৰূপৱসে (তুমি আশ্ৰয় কৰা — শৰণ লোৱা) 'হি (কাৰণ

.....
 ঙ্গাকে কৰিলেই ’) তে (তোমাৰ) পূৰ্বম্ (পূৰ্বসংকীৰ্ত্ত - কৰ্ম্মই) ন
 অক্ষিপৎ (ক্ষেপন নকৰে - বন্ধন কৰিব নোৱাৰে) ৷৭৷

হে মানৱ ! জগতৰ জন্মদাতা পৰমেশ্বৰ প্ৰেৰণাৰো
 জন্মক । পূৰ্বত কোৱা দৰে স্তুতি কৰি সেই ভগবন্তক জানি-
 বলৈ তোমাৰ আগ্ৰহ জন্মিব, সেই আগ্ৰহৰ ফলত
 তেওঁৰপৰা পোৱা প্ৰেৰণাবেই তুমি সেই সমস্তৰে আদি
 পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমক আৰাধনা কৰা আৱশ্যক আৰা-
 ধনাৰে তেওঁতেই আশ্ৰয় লোৱা — ‘হৃদি স্থিত হুয়া তুমি
 যেন কৰাইবহো স্বামী হৃদীকেশ কৰিবো তেনয়’ বুলি
 তেওঁতে শৰণ লোৱা । তেতিয়া হলেই তোমাৰ পূৰ্বকৃত
 কৰ্ম্মবোৰে বিধিনি নজন্মায় — কৰ্ম্মজনিত বন্ধন নোহোৱা
 হৈ যায় । ৷৭৷

ত্ৰিকল্পতং স্থাপ্য সমং শৰীৰং, হৃদীন্দ্রিয়ানি মনসা
 সংনিবেশ্য । ব্ৰহ্মোড়ুপেন প্রতবেত দ্বিধান,
 শ্ৰোতাংসি সৰ্ৱাণি ভয়াৱহানি ৷৮৷

বিধান (বুদ্ধিমানজনে) ত্ৰিঃ উন্নতম্ (মূৰ, ডিঙি আৰু
 বুকু — এই তিনি অঙ্গ উচ্চ ৰাখি) শৰীৰম্ সমম্ (শৰীৰক পোন
 — চিহ্ন) স্থাপ্য (আৰু স্থিৰ ৰাখি) হৃদি (হৃদয়ত) ইন্দ্রিয়ানি (সমস্ত
 ইন্দ্রিয়ক) মনসা (মনৰ দ্বাৰা) সংনিবেশ্য (আৱদ্ধ ৰাখি) ব্ৰহ্ম উড়ুপেন
 (গ্ৰন্থবন্ধন ভূবৰ সহায়ত) সৰ্ৱাণি ভয়াৱহানি শ্ৰোতাংসি (সকলো-
 ৰোৰ ভয়লগা সোঁত) প্রতবেত (পাৰ হৈ যায়) ৷৮৷

ধ্যানযোগ অৱলম্বনকাৰী বুদ্ধিমান লোকে পৰমেশ্ব-

শ্ববক ধ্যানকৰা সময়ত মুৰ, ডিঙি আৰু বুকু উন্নত আৰু
দেহ সবল (চিহ্ন) আৰু স্থিৰ ৰাখিব। এইদৰে বহিগৈ এলাহ,
টোপনি আৰু আনমনা হোৱা আদি বিধিনি অহা সম্ভৱ
নহয়। এইপ্ৰকাৰ বহি সমুদায় ইন্দ্ৰিয়ক বাহ্যবিষয়ৰ পৰা
মনেৰে অন্তৰ্গম্য কৰি হৃদয়ত অৱৰুদ্ধ ৰাখিব — যাতে
সেইবোৰ নিজ নিজ বিষয়ৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত নহয়।
তেতিয়া শুদ্ধাৰ (ঈশ্বৰৰ নাম) ৰূপ ভূৱখনক আশ্ৰয় কৰি
অৰ্থাৎ শুদ্ধাৰ (বা তৃণৱন্তৰ নাম) ৰূপ আৰু তাৰ বাচ্য
পংমাত্ৰাৰ চিন্তা কৰি কৰি ভয়লগা সংসাৰসোঁত আটাই-
বোৰ পাৰেঁত যাত পাৰিব (গীতা ৬।১২-১৫)। তেঁওৰ এই
যে বাসনাৰ বাহুল্যতা অমুণাৰে বিভিন্ন যানিত জনন-মৰণ
চলিথকাই হ'ল ভয়লগা সংসাৰ সোঁত; সেই বাসনাবোৰৰ
মোৰ-মুৰঠি পৰমেশ্বৰপ্ৰাপ্তিৰ বাসনাৰে সংযত চিন্তেৰে
শুদ্ধাৰ আদি তেওঁৰ নাম-ধ্যান কৰি অভয়পদ লাভ
কৰিব পাৰি] ॥৮॥

প্ৰাণান্ প্ৰপীড়োহ্ সংযুক্তচেষ্টঃ, কীণে
প্ৰাণে নাসিকয়োচ্ছসীত । দুষ্টাশ্বযুক্তমিব ৰাহ-
মেনং, বিদ্বান্ মনো ধাৰয়েতাপ্ৰমত্তঃ ॥৯॥

বিদ্বান্ (অভিজ্ঞান লাভকে) ইহ (এই যোগ-সাধনাত) সংযুক্ত
চেষ্টঃ (আহাৰ আদি বিবৰ্জিত সংযমিত হৈ) প্ৰাণান্ প্ৰপীড়্য (বিধি-
মতে প্ৰাণায়াম কৰি) প্ৰাণে কীণে (প্ৰাণ বায়ু কীণ হলে) নাসিকয়া
(নাকেৰে) উচ্ছসীত (খাস ত্যাগ কৰি) দুষ্ট অশ্বযুক্তম্ (দুষ্ট-
শোৰা লগোৱা বগত) ৰাহম্ ইব (লাৰখিব দৰে) এনম্ মনম্
(এই মনক) অপ্ৰমত্তঃ (সাদ্ৰধানী হৈ) ধাৰয়েত (বলীভূত কৰিব) ॥৯॥

অভিজ্ঞ সাধকে আহাৰ, বিহাৰ নিদ্রা, চেষ্টা আদি সকলো বিষয়ত নিয়মীয়া হৈ সংযমী হোৱা আৱশ্যক (গীতা ৬।১৭)। তেওঁ যোগশাস্ত্ৰত বিধিমনে প্ৰাণায়ামৰ অভ্যাস কৰিব ; পূৰ্বক আৰু কুন্তক কৰোঁতে যেতিয়া প্ৰাণবায়ু ক্ষীণ হৈ নিশ্চল হব, তেতিয়া নাকেদি নিঃশ্বাস ত্যাগ কৰি বেচক কৰিব। তাৰ পাছত চুইঘোৰাই টনা বৰখনক নিপুণ চালকে খুব সাৱধানে চলাই যেনকৈ গম্ভীৰ স্থানলৈ লৈ যায়, সেইদৰে বুদ্ধিমান সাধকে খুব সাৱধান হৈ মনক বশীভূত ৰাখি ধোয় পৰমাৰ্থলৈ একাগ্ৰ কৰিব (গীতা ৬।১৮-২৪-২৫-২৬ ; ৱঠ ১।৩।৫-৬, যোগসূত্ৰ ২।৫২-৫৫ ; ৩।১২) ॥২॥

সমে শুচৌ শৰ্কৰাবহ্নিৰালুকা—বিবৰ্জিতে শব্দজ-
লাভ্ৰাদিভিঃ । মনোহমুকূলে ন তু চক্ষুপীড়নে,
গুহানিৱাতাশ্ৰয়ণে প্ৰয়োজয়েৎ ॥১০॥

সমে (সমস্তল) (শুচৌ) (শুচি) শৰ্কৰাবহ্নিৰালুকাবিবৰ্জিতে (কংক্ৰীঃ জুই আৰু বালি নথকা) [তথা] শব্দজ-লাভ্ৰাদিভিঃ (শব্দ, পানী আভ্ৰাদিবিঃ) মনঃ অক্ষকূলে (মন ভাললগা) তু ন চক্ষুপীড়নে (কিছু চক্ষুৰ পীড়নায়ক নোহোৱা) গুহানিৱাতাশ্ৰয়ণে (গ্ৰহণ বতাহ নৰণা গুহা প্ৰভৃতি ঠাইত) প্ৰয়োজয়েৎ (ধ্যানযোগৰ অভ্যাস কৰা উচিত) ॥ ১০ ॥

[ধ্যানযোগীৰ পক্ষে সাধনাৰ কাৰণে স্থানৰ বাচনি এনে হ'ব লাগে যে], যি ঠাই সমস্তল গুহ-চাপৰ, খলা-বমা নহয়,

য'ত ভঙাশিশুৰ টুকুৰা, ছাঁই, বালি আদি বেয়া বস্তু নাই, জুইৰ
তাপ বা ব'দৰ তাপত যি ঠাই গৰম নহয়, য'ত জনকোলা-
হল নহয়, য'ত পানী পোৱা যায়. (বিস্তৃত যি জলাশয়ৰ পানী
নিবলৈ বহুতৰ যাতায়ত হয়, তেনে জলাশয় থকা ঠাই নহয়)
য'ত ব'দ-বৰষুণ আদিৰ বাবে উপযুক্ত আশ্রয় পোৱা হয়
(সিও যাতে বহুলোকৰ সমাগম হৈ থকা মণ্ডপ আদি
নহয়,) য'ত বেয়া দৃশ্য আদি দেখি চকুৰ পীড়া নহয়, এনে
মনত ভাল-লগা, সাৰি-মচি শুচি কৰা আৰু স্বাভাৱিক
পবিত্ৰ, বতাহ-ধুমুহা আদিৰ উষ্ম-শাম নোপোৱা, শুষ্ক আদি
নিৰ্জৰ্ন স্থানত পৰমাত্মা পুৰুষৰ ধ্যান কৰা উচিত (গীতা
৬। ১২) ॥ ১০ ॥

নীহাব ধূমৰ্কানিলানলানাং, অম্যোত্ত্বিত্ত্যৎকটিকল-
শীনাম্ । এতানি কপানি পুৰঃসৰানি, ব্ৰহ্মণ্যভি-
ব্যক্তিকৰাণি যোগে ॥ ১১ ॥

যোগে (যোগান্ত্যাসকালত) ব্ৰহ্মণি (ব্ৰহ্মৰ বিষয়ে) অভি-
ব্যক্তিকৰাণি (জানৰ একাংশতক) নীহাব ধূম-অৰ্ক-অনিল-অনলা-
নাম্ (হুহু'লী, ধোঁৱা, সূৰ্য, বায়ু আৰু অগ্নিৰ নিচিনা) অম্যোত্ত্বিত্ত্যৎ-
কটিকলশীনাম্ (জোনাকী, বিজুলী, ফটিক আৰু চক্ৰৰ নিচিনা)
এতানি কপানি (এনে দৃশ্যবোৰ) পুৰঃসৰাণি (পূৰ্বতে একাংশ
পায়) ॥ ১১ ॥

ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ কাৰণে যোগান্ত্যাস কৰা সাধকৰ সম্মুখত
পৰব্ৰহ্মৰ অভিব্যক্তিশূচক কিছুমান চিহ্ন পূৰ্বতে একাংশত

হয় । সেই সাধকে কেতিয়াবা কুবলী, কেতিয়াবা ধোঁৱা, কেতিয়াবা বেলিৰ পোহৰ, কেতিয়াবা বায়ুৰ পৰাণ, কেতিয়াবা জুইৰ দৰে তেজঃপুঞ্জ, কেতিয়াবা জোনাকী পৰাবাৰ চিক্-মিকনি, কেতিয়াবা বিজুলীৰ তিব-ধিবনি, কেতিয়াবা ফটিকমণিৰ দীপ্তি আৰু কেতিয়াবা চন্দ্ৰমাৰ শান্তলগা পোহৰ এই এনেবোৰ ৰূপ তেওঁ দেখিবলৈ পায় । ইষ্ট-সাধনা পূৰ্ববৰ্তী লক্ষণৰূপে এইবোৰ আৰু অনেক দৃশ্য সাধকৰ আগত ভাঁহি থাকে । এনেবোৰ দৃশ্যৰ দৰ্শন হলে সাধনাৰ সিদ্ধি চমু চাপিছে বুলি বুজিব পৰা হয় ॥১১॥

পৃথ্বী-অগ্নি-তেজঃ-নিমগ্নে সমুখিতে পঞ্চাঙ্কে যোগগুণে
প্রযুক্তে । ন তস্য বোধো ন জবা মৃত্যুঃ, প্রাপ্তস্ত যোগা-
গ্নিময়ং শবীৰম্ ॥১২॥

পৃথ্বী-অগ্নি-তেজঃ-নিমগ্নে (মাটি, পানী, জুই, বায়ু আৰু
আকাশ) সমুখিতে (সমাক্ষ তথান হলে) (তথা) পঞ্চাঙ্কে যোগ-
গুণে প্রযুক্তে (পঞ্চভূতৰ সৈতে সম্বন্ধযুক্ত পাঁচপ্ৰকাৰ যোগসম্বন্ধী
গুণৰ সিদ্ধি হৈ পলে) যোগ-অগ্নিৰময় (যোগৰূপ অগ্নিবৰাৰা শোৰিত)
শবীৰম্ প্রাপ্তস্ত (শবীৰ প্রাপ্ত) তদা (সেই সাধকৰ) বোধঃ ন (বোধ
নহয়,) জবা ন (বাহ্যক্য নাহে,) মৃত্যুঃ ন (মৰণো নাহে) ॥১২॥

ধানযোগী সাধকৰ সাধনা কৰোঁতে-কৰোঁতে শ্বেতিয়া
মাটি, পানী, জুই, বায়ু আৰু আকাশ এই পঞ্চ মহাভূত অধি-
কৃত হব, আৰু এই পঞ্চমহাভূতৰ অগত সম্বন্ধ থকা পাঁচ-
প্ৰকাৰ সিদ্ধি প্রকাশ পাব, তেতিয়া সেই সাধকৰ দেহ যোগ

.....
 স্বপ্ন অগ্নিবদ্বাৰা পৰিশোধিত হয় । সেই নিৰ্মল দেহত বোগ
 নহয়, বান্ধিকা অবস্থা নহয় আৰু তেওঁ ইচ্ছা নকৰিলে মৃত্যুও
 তেওঁৰ ওচৰলৈ আহিব নোৱাৰে (যোগসূত্ৰ ৩ ৪৫-৪৭) ॥১২॥

লঘুৰ্মাৰোগ্যমলোলুপত্বং বৰ্ণপ্ৰসাদং স্ববসৌষ্ঠৱং
 চ । গন্ধঃ স্তম্ভো মূত্ৰপুৰীষমল্লং যোগপ্ৰৱৃদ্ধিঃ
 প্ৰথমো ব্ৰহ্মত্বম্ ॥১৩॥

লঘুত্বম্ (শৰীৰৰ লঘুভাৱ) আৰোগ্যম্ (ৰোগশূন্যতা),
 অলোলুপত্বম্ (লোভহীনতা), বৰ্ণপ্ৰসাদম্ (শৰীৰৰ বৰ্ণৰ উজ্জলতা)
 স্ববসৌষ্ঠৱম্ (স্বৰৰ মধুৰতা), স্তম্ভঃ গন্ধঃ (দেহত ভাল গন্ধ) চ
 (আৰু) মূত্ৰপুৰীষম্ অল্লম্ (মল-মূত্ৰ কমকৈ হোৱা) (এইবিলাক)
 প্ৰথমো যোগপ্ৰৱৃদ্ধিম্ (যোগ সিদ্ধিৰ প্ৰথম অঙ্গক, ল চিহ্ন) ব্ৰহ্মত্বম্
 (কথিত হয়) ॥১৩॥

ধ্যানযোগীৰ পূৰ্বোক্ত সামৰ্থ্যৰ উপৰিও শৰীৰ পাতল
 হয়—শৰীৰত জ্বাৰ-বোধ বা এলাহৰ ভাৱ নোহোৱা হয়.
 শাৰীৰিক আৰু মানসিক ব্যাধি একো নাথাকে, কোনো পাৰ্শ্বিক
 বিষয়লৈ লোভ নোহোৱা হয় । তেওঁৰ মন আৰু ইন্দ্ৰিয়ক
 কোনো লোভ লগা বস্তুৱেই আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰে, গাৰ বৰণ
 উজ্জল হয়, স্বাস্থ্য অতি বৃদ্ধি আৰু প্ৰাপ্ত হয়, গাৰপৰা
 ওলোৱা সুগন্ধ চৌপাশে বিয়পি পৰে আৰু মল-মূত্ৰৰ খাত্ৰা কম
 হৈ যায় । এইবিলাক যোগ-সিদ্ধিৰ প্ৰাৰম্ভিক লক্ষণ বুলি
 যোগীসকলে কয় [যোগসূত্ৰ ৩ ৪৮-৫১] ॥১৩॥

যথৈষ বিদ্বাং মৃদয়োপলিপ্তঃ তেজোঃসং ভ্রাজতে তৎ

সুখান্তুম্ । কৰ্ম্মাশ্রয়ত্ব প্রসমীক্ষ্য দেহী একঃ

কৃতার্থো ভবতে স্বীতশোকঃ ॥১৪॥

১৪। (যেনেকৈ) (মৃদয়া (মাটিবে) উপলিপ্তম্ (লিপ্ত হৈ মলিন
চোহা) (২৭) তেজোময়ম্ (যি স্বাভাবিক তেজোমান্) দ্বিম্ (সোণ
আদি,) তৎ এত (সিহেই) সুখান্তুম্ (ভালকৈ ধোয়া হলে) ভ্রাজতে
(উজ্জল হৈ পবে), তৎ বা (সেইদবে) দেহা (দেহধারী জীবই) আশ্রয়-
ত্বম্ (পৰম আৰ যথার্থ তত্ত্ব) প্রসমীক্ষ্য (ধ্যানবহাৰা ভালকৈ প্রত্যক্ষ
কৰি) একঃ (পৰমাত্মাৰ সৈতে ঐক্য অনুভৱ কৰি) স্বীতশোকঃ
(সৰ্বস্বকাৰ দুঃখপৰা মুক্ত হৈ) কৃতার্থঃ ভবতে (কৃতকৃত্য হয়) ১৪॥

যেনেকৈ সোণ আদি কোনো উজ্জল বস্তু মাটি-বালি
লাগি মলিন হৈ থকা বাবে তাৰ আচলৰূপ প্রকাশ
নাপায়, কিন্তু তাকেই যদি মাটি-বালি শুচাই ধুই-পখালি
ভালকৈ চক্ষা কৰা হয়, তেতিয়া সি নিজৰ আচলৰূপত
জিলকি চকুত চমক লগায়। সেইদৰে দেহধারী জীৱাত্মাও
জন্ম-জন্মান্তৰৰ কৰ্ম্ম-সংসারৰ দ্বাৰা মলিন হৈ পৰা বাবে
নিজৰ প্রকৃত স্বচ্ছতা-স্বৰূপ অপ্রকাশ থাকে ; কিন্তু ধ্যান-
যোগৰ অভ্যাসৰ দ্বাৰা সকলো কৰ্ম্মসংসারৰূপ মাল প্রক্ষা-
লিত হয়, তেতিয়া জীৱৰ যথার্থস্বৰূপ প্রত্যক্ষ হয়।
অর্থাৎ পাৰ্থিব বিষয়ত আসক্তিপূণ্য হৈ তেওঁ পৰমাত্মাৰ
সৈতে ঐক্য অনুভৱ কৰি কৈবল্যঅৱস্থা পায় আৰু
সমস্ত দুঃখ-দুৰ্গতিৰ পাব পায়। তেওঁ কৃতকৃত্য অর্থাৎ
ধান্বী-জীৱন লাভৰ সার্থক হয় (যোগসূত্র ৪।২৩ ৩৪) ॥১৪॥

.....

য়দাত্মতত্ত্বেন তু ব্রহ্মতত্ত্বং দীপোপমেনেহ যুক্তং প্রপ-
শ্যেৎ । অজং ঐবং সৰ্ব'তত্বৈৰ্বিশুদ্ধং জ্ঞাত্বা দেবামৃত্যতে
সৰ্ব'পাটৈঃ ॥ ১৫ ॥

যদা (যেতিয়া) যুক্তঃ (সেই যোগীয়ে) ইহ (এইদেহত- হৃদয়-
গুহাত) দীপ-উপমেন (প্রদীপগছিব নিচিনা) আত্মতত্ত্বেন (নিজ
আত্মাৰ সৈতে) আত্মরূপে ব্রহ্মতত্ত্বম্ তু (ব্রহ্মস্বরূপকেই) প্রপশ্যেৎ
(দেখিবলৈ পায়), [তোতয়া তেওঁ] অজম্ (অম্লবহিত) ঐবম্
(অবিচল) সৰ্ব'তত্বৈঃ বিশুদ্ধম্ (আবদ্য আদিৰ সৈতে সম্বন্ধশূণ্য,
বিশুদ্ধ) দেবম্ (পৰমাত্মাক) জ্ঞাত্বা (প্রত্যক্ষ কৰি) সৰ্ব'পাটৈঃ (সকলো
বন্ধনবপৰা) মৃত্যতে (মুক্ত হয়) ॥ ১৫ ॥

ধ্যানযোগযুক্ত যোগীয়ে স্বদেহত-হৃদয়গুহাত যেতিয়া
প্রদীপগছিব দৰে নিজৰ আত্মাতেই ব্রহ্মস্বরূপক—পৰমাত্মা
পুৰুষক প্রত্যক্ষ কৰে, তেতিয়া তেওঁ জন্মাদি বিকাৰ বহিত
অবিচল-সদায় একরূপ, আবদ্য আদি দোষলেশহীন অৰ্থাৎ
সৰ্বপ্রকাৰে বিশুদ্ধ পৰমেশ্বৰ পৰমাত্মাক স্বরূপতঃ জানিব
পাৰে আৰু তাৰ ফলত অবিদ্যা আদি জনিত সমস্ত
বন্ধনবপৰা মুক্ত হয় । নিজ আত্মাতে পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎ-
কাৰ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া এই ঋতিবাবা “জীৰো
ব্রহ্মৈব নাপাৰঃ” (জীৱ ব্রহ্মতিনি আন একো নহয়) এই
প্রবচনৰ উৎপত্তি বুজা যায় ॥ ১৫ ॥

এষ হ দেবঃ প্রদিশোহু সৰ্বাঃ, পূৰ্বে হ জাতঃ স উ
গৰ্ভে অন্তঃ । স এর জাতঃ স জনিষ্যমাণঃ, প্রত্যুৎ,
জনাস্তিষ্ঠতি সৰ্বতোমুখঃ ॥ ১৬ ॥

সৰ্বাঃ প্রদিশঃ অহু (সকলো দিক-বিদিক ব্যাপি থকা) এষঃ
হ দেবঃ (এই পৰমদেৱ পৰমাত্মা) পূৰ্বঃ হ (সৰ্বপ্রথমেই) জাতঃ
(হিবণ্যগৰ্ভৰূপে অভিব্যক্ত হ'ল), সঃ উ (তেওঁৰেই) গৰ্ভে (ব্রহ্মাণ্ড-
ৰূপ গৰ্ভত) অন্তঃ (অন্তৰ্য়ামীৰূপে বিৰাজমান); সঃ এর জাতঃ
(তেওঁৰেই জগৎৰূপত বৰ্ত্তমান) সঃ জনিষ্যমাণঃ (তেওঁৰেই ভবিষ্যতেও)
প্রত্যুৎ (সৰ্বজীৱৰ অন্তৰ্ভূত) তিষ্ঠতি (প্রকটিত হব); জনান্,
(তেওঁৰেই আত্মাৰূপে থাকে) সৰ্বতোমুখঃ (আৰু তেওঁৰ সকলোফালেই
মুখ) ॥ ১৬ ॥

পূৰ্ববৰ্ণিত এই পৰমাত্মা পৰমপুৰুষেই নিশ্চয় সকলো
দিকবিদিক ব্যাপি সৰ্বত্র পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে । এনে কোনো ঠাই
এই জগতত নাই, য'ত তেওঁ নাই । সেই সুপ্রসিদ্ধ পৰমদেৱেই
সৃষ্টিৰ আদিতে হিবণ্যগৰ্ভৰূপে অভিব্যক্ত হ'ল । তেওঁৰেই
ব্রহ্মাণ্ডৰূপ গৰ্ভত অন্তৰ্য়ামীৰূপে বিৰাজমান । তেওঁৰেই
বৰ্ত্তমান জগৎৰূপত বিচ্যমান আৰু ভবিষ্যতেও অৰ্থাৎ
প্রলয়ৰ পাছৰ সৃষ্টিকালতো পুনঃ তেওঁৰেই প্রকাশিত হব ।
এই সমস্ত জীৱৰ অন্তৰ্ভূত তেওঁৰেই প্রত্যেকৰে অন্তৰ্য়ামী
আত্মাৰূপে অবস্থান কৰে, আকৌ তেওঁৰ সকলোফালেই
মুখ অৰ্থাত্ত সকলোকে সকলোফালৰপৰা দেখি থকা সৰ্ব-
সাক্ষী-; তেওঁক ফাঁকি দিবলৈ কাৰো সাধ্য নাই ॥ ১৬ ॥

যো দেবো অগ্নৌ যো অস্ম্ যো রিখং ভূবনমাবিবেশ ।

স ওষধীষু যো বনস্পতিষু তস্মৈ দেৱায় নমো নমঃ ॥১৭॥

সঃ দেবঃ (যি স্বয়ং প্রকাশ পৰমাত্মা) অগ্নৌ (অগ্নিত অবস্থিত) স অস্ম্ (যি পানীত বিজ্ঞান) . সঃ (যি) রিখম্ ভূবনম (নিখিল জগতিত) আবিবেশ (প্রবিষ্ট হৈ আছে), সঃ ওষধীষু (যি বনস্ত ওষধিত), সঃ বনস্পতিষু (আর যি বনস্পতিসমূহত বিবাজমান আছে) তস্মৈ দেৱায় (সেই পৰমদেৱতালৈ) নমঃ নমঃ নমস্কাৰ, নমস্কাৰ) ॥১৭॥

যি স্বয়ংপ্রকাশ পৰমদত্ত পৰমাত্মা অগ্নিত, তেজত অবস্থিত যি পানীত অধিষ্ঠিত, যি ওষধিসমূহ প্রতিষ্ঠিত যি বনস্পতিবাজিত, বিবাজিত ঐশ্বৰ্য্যাদি নিখিল জগতত প্রবিষ্ট হৈ যি সবাবো অস্ত্ৰধামীকপে সৰ্বত্র পৰিপূৰ্ণভাৱে বিবাজমান, সেই বিশ্বজ্যোতি পৰম দেৱতালৈ নমস্কাৰ, নমস্কাৰ [নমঃ পদব দ্বিকৃতি অধ্যায়ৰ সমাপ্তিসূচক—] ॥১৭॥

দ্বিতীয় অধ্যায় সমাপ্ত ॥২॥

.....

তৃতীয় অধ্যায়

য একো জালয়ানীশত ঈশনীতিঃ সৰ্বান্-
কানীশত ঈশনীতিঃ । য এবৈক উদ্ভবে সন্তবে
চ য এত দ্বিত্বমূতাস্তে তরন্তি ॥১॥

২৪ একঃ (যি আৰম্ভতায় পুৰুষে) জালয়ান্ (জগৎৰূপ জাল
যোঁতাই) ঈশনীতিঃ (শাসন শক্তিৰ দ্বাৰা) ঈশতে (শাসন কৰে)
যঃ একঃ এবঃ (যি এক হৈয়ো) সন্তবে চ উদ্ভবে (সৃষ্টি আৰু তাৰ
বিস্তাৰত) সৰ্বান্ লোকান্ (সমুদায় লোকসমূহক) ঈশনীতি ঈশতে
(বিবিধ শাসনশক্তিয়ে শাসন কৰে), এতৎ (এই পৰমব্রহ্মক) য়ে
বিত্বঃ (যিসকলে জানে), তে (সেইসকল) অমৃতঃ ভরন্তি (অমৰ হন)
॥১॥

যি অদ্বিতীয় পৰম পুৰুষে এই জগৎ-জালখন
ৰচনা কৰি নিজস্বকণ্ঠত শক্তিসমূহৰদ্বাৰা তাক শাসন
কৰে, যি এক হৈয়ো দ্বিতীয় কাৰো সহায় নোহোৱা-
কৈয়ে সমগ্ৰ বিশ্বৰ সৃষ্টি আৰু তাৰ বিস্তাৰত সমুদায়
লোক আৰু লোকপালসমূহক নিজা অচিন্ত্য অনন্তশক্তিৰ
প্ৰভাৱেৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, যাৰ শাসনাধীনত সবেই নিজৰ
নিজৰ কৰ্ত্তব্যৰোৰ বিহিত-বিধামমতে শৃঙ্খলাৰে পালন
কৰে। এই সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ পৰমপুৰুষক তেওঁৰ যথার্থস্বকপক
যি সকল মহাপুৰুষে জানিব পাৰে, সেইসকল অমৰ
অৰ্থাৎ জন্ম মৃত্যুকপ সংসাৰ জালৰপৰা মুক্ত হৈ যায় ॥২॥

একোহি কল্পো ন দ্বিতীয়ায় তন্তু, য় ইমাল্লোকা-
নীশত ঈশনীতিঃ । প্রত্যঙ্ জ্ঞানান্তিষ্ঠতি সং-
চুকোচাস্তকালে, সংসৃজ্য বিশ্বা ভুবনানি গোপাঃ

॥২॥

যঃ (যি) ইমান্ লোকান্ (এই সমস্তলোকক) ঈশনীতিঃ
(বিবিধ শক্তিতে) ঈশতে (নয়ন্তব্য কৰে), কল্পঃ (সেই সৰ্বশাসক) হি
একঃ (একমাত্ৰ পৰমেশ্বৰেই) । [এই কাৰণে ব্ৰহ্মজ্ঞানীলোকে] দ্বিতীয়ায়
ন তন্তুঃ (দ্বিতীয় উজ্জ্বল আশ্ৰয় নহলে) । জ্ঞানান্ প্রত্যেক (সমস্ত
জীবৰ অন্তঃত) তিষ্ঠতি [তেওঁ অন্তৰ্যামীৰূপে] (থাকে) । বিশ্বা ভুবনানি
(নিখিল ব্ৰহ্মাণ্ড) সংসৃজ্য (সৃজন কৰি) গোপাঃ (তোক বন্ধা কৰোঁতে
পৰমেশ্বৰে) অন্তকালে (প্ৰলয়কালত) সংচুকোচ (নিজত সামৰি লয়)
। ২ ।

যি নিজ স্বৰূপৰ চিহ্নিা বিবিধ শক্তিতে এই
সমস্তলোক শাসন কৰে — নিয়মানুসৰ্ভিতাবে পৰিচালনা
কৰে, সেই ব্ৰহ্ম অৰ্থাৎ সৰ্বশাসক এজন মাত্ৰ, দ্বিতীয় নাই ।
বিশ্বনিয়ন্ত্ৰণকাৰী শক্তি অনেক হলেও সেই সকলো শক্তি এক
পৰমপুৰুষৰ আৰু সেইবোৰ তেওঁৰে সৈতে আভিন্ন । এই
কাৰণে ব্ৰহ্মজ্ঞানীলোকে জগৎকাৰণৰূপে আন কোনো দ্বিতীয়
জীবৰ আশ্ৰয় লোৱা নাই ; সেই সকলোৱেই একবাক্যে
এক পূৰ্ণব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰেই জগৎকাৰণ বুলি নিশ্চিত হ'ল ।
সমস্ত জীবৰ অন্তঃস্থলীত অন্তৰ্যামীৰূপে সেই পৰমাত্মাই
বিদ্যমান । নিখিল ব্ৰহ্মাণ্ড তেওঁৰেই সৃজন কৰি বন্ধা কৰে ।

আৰু তেওঁই প্ৰায়কালত সমস্তকৈ সামৰি নিজে বিলীন
কৰি লয় ॥২॥

বিশ্বতশচক্লুত বিশ্বতোমুখো, বিশ্বাতোবাহুকত বিশ্ব-
তম্পাং । সং বাহুভ্যাং ধমতি সং পতত্ৰৈ,
দ্যাবাভূমী জনয়ন্ দধ একঃ । ৩॥

বিশ্বতঃ চক্লুঃ (সকলোফ শে দৃষ্টি থকা) উত (আৰু) বিশ্বতঃ
মুখঃ (সকলোফালে মুখ থকা) বিশ্বতঃ বাহুঃ (সকলোফালে হাত-
যেলা) উতঃ (তথা) বিশ্বতঃপাং (সকলোফালে ভাব চলোৱা)
একঃ দেৱঃ (নেই একমাত্ৰ পৰমদেৱ পৰমাত্মাই) দ্যাবাভূমী
(আকাশ আৰু পৃথিৱী) জনয়ন্ (সৃষ্টি কৰি) বাহুভ্যাম্ (মহুৰা)
আহিঃ বাহুভূতৌৰে সংধমতি (সংযুক্ত কৰে), পতত্ৰৈঃ (‘পক্ষী-পতঙ্গ
আদিক’ পাখীৰে) সং ধমতি] (সংযুক্ত কৰে) ।

সেই সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ সৰ্বাত্মা পুৰুষ এজনেই , কিন্তু
তেওঁৰ সকলোফালেই চকু ; সকলোফালে মুখ, সকলোফালে
হাত আৰু সকলোফালে ভৰি । অৰ্থাৎ সমগ্ৰ জগতত থকা
জীৱসমূহৰ কাম-কাজ, ভাৱ-বটনা আদি তেওঁৰ দিব্যচকুৰে
অহৰ্নিশে দেখি আছে, কোনো কথা, কোনো কাম তেওঁৰ
অগোচৰ নাথাকে । তেওঁৰ ভক্তই য’তে যি ভোগ্যবস্তু
তেওঁক আৰ্জা-ভক্তিয়ে অৰ্পণ কৰে, তাক তেওঁ ভোজন
কৰে (গীতা ৯।২৬) । সমস্ত জগতৰ প্ৰত্যেক বস্তু একে
সময়তে গ্ৰহণ কৰিবলৈ আৰু শৰণাগতক সাংকটৰ পৰা
বৰ্ণা কৰিবলৈ — বৰ আৰু অন্তৰ্দানলৈ উদ্যত তেওঁৰ

হাত দশোদিশে প্রসাৰিত তথা যি কোনো লোকে য'তে যেতিয়াই তেওঁক প্ৰাণৰ কাতৰে আহ্বান জনায়, তেতিয়াই তালৈ গৈ তেওঁ ভক্তৰ মনৰ ব'জা পৰিপূৰ্ণ কৰে । ব্ৰহ্মাণ্ডৰ চুকে-কোনেও এনে কোনো ঠাই নাই, য'ত তেওঁৰ এনে মহা-মহিমা বিদ্যমান নাই আকাশত থকা স্বৰ্গাদি-লোকবপৰা পৃথিবী পৰ্যন্ত সমস্তলোক একাকী তেওঁৰ সন্মুখ কৰি মাছুহ আদিক হাত দুখনেৰে আৰু পক্ষী-পতঙ্গবোৰক পাখীদুখনেৰে সংযোগ ঘটায় । অৰ্থাৎ সমস্ত প্ৰাণীৰ আৱশ্যকতাৰ অনুৰূপে বেলেগ বেলেগ শক্তি অক সমলেৰে সংযুক্ত কৰে । ইয়াত হাত আৰু পাখীৰ উল্লখ উপলক্ষ্য মাত্ৰ; বৃজিৰ লাগিব—সমুদায় প্ৰাণীত যিবোৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ আৰু সেইবোৰৰ যাৰ যি শক্তি সেই সকলোৱেই পৰমেশ্বৰৰ দান ॥৩॥

যো দেৱানাং প্ৰভবশ্চৈত্ত্বৰশ্চ, বিশ্বাষিপো কৰো

মহৰ্ষিঃ । হিবৰ্য্যগৰ্ভং জনয়ামাস পূৰ্বং সনো বুদ্ধা

শুভয়া সংযুনক্তু ॥৪॥

স্বঃ কহঃ (যি বিশ্ব নিৰ্মাতা) দেৱানাম্ (দেববৃন্দৰ) প্ৰবঃ (উৎপ-
ত্তিৰ হেতু) চ উত্তবঃ (আৰু ঐশ্বৰ্য্যাদি-উন্নতিৰ হেতু) চ (এথা)
বিশ্ব-অধিপঃ (বিশ্বৰ-অধিপতি) মহা—ঋষিঃ (আৰু সৰ্বজ্ঞানী); পূৰ্বম্
(প্ৰথমতে যি) হিবৰ্য্যগৰ্ভং (হিতকৰ আৰু বৰ্মা অৰ্থাৎ অতিউজ্জল-
জানেই গৰ্ভ বা সাব যাৰ, সেই পদাৰ্থোনি ব্ৰহ্মাক) জনয়ামাস (জন্ম

.....
 দিছিল,) নঃ (সেই পৰম দেৱে) নঃ (আমাক) শুভৱা বুঢ়ী (উৎকৃষ্টে
 সৈতে) সংযুক্ত (সংযুক্ত কৰক) ॥৪॥

সমগ্ৰ জগতক নিয়ন্ত্ৰণকাৰী যি কল্পৰূপ পৰমেশ্বৰে ঈশ্বাদি
 দেববৃন্দক সৃষ্টি কৰিলে আৰু ঐশ্বৰ্য-বিভূতিৰে সমৃদ্ধ কৰিলে,
 যি বিশ্বৰ পৰিপালক, সৰ্বজ্ঞানী, যি সৃষ্টিৰ অ দিতে সৰ্বজ্ঞা-
 নৈৰে সমৃদ্ধ কৰি পদ্ম-যানি ব্ৰহ্মাক জন্ম দিলে, সেই পুৰুষো-
 ত্তম পৰমদেৱে আমাক সকলোকে শুভ—মঙ্গলময় বুদ্ধিৰে
 সংযুক্ত কৰক ॥৪॥

য়া তে কল্প শিৱা তন্-ৰঘোৰাপাপকাশিনী ।

তয়া নন্তমুৱা শাস্তময়া গিৰিশক্তাভিচ্চকশীহি ।৫॥

কল্প (হে কল্পদেৱ !) তে (তোমাৰ) রা অঘোৰা (যি উন্নয়নক
 নোদোহঁদা), অপাপকাশিনী (পুণ্য প্ৰকাশক,) শিৱ (মঙ্গলময়) তনুঃ
 (মূৰ্তি), গিৰিশক্ত (হে গিৰিত অৰ্থাৎ দেহত থাকি ৭৫-তম বিস্তৰকা)
 তয়া শাস্তময়া (সেই শাস্তময়) তমুৱা (মূৰ্তিৰে) নঃ (আমাক) অভি-
 চাকশীহি (চোৱা) ।৫॥

হে বিশ্বনিঃস্তা ! হে দেহৰূপ পৰ্বতত বাস কৰি সুখবৰ্দ্ধক
 পৰমেশ্বৰ ! তোমাৰ যি মূৰ্তি ভয়ঙ্কৰ নহয় আনন্দদায়ক, যি
 সৌম্যমূৰ্তি পুণ্যপ্ৰকাশক পৰম মঙ্গলময়, সেই পৰম শাস্ত
 মূৰ্তিৰে তুমি কৃপা কৰি আমালৈ চোৱা; তোমাৰ কৃপাদৃষ্টি
 হলেহে আমি শুদ্ধ সত্ত্ব হৈ তোমাৰ স্বৰূপ বুদ্ধিৰ পৰা
 যোগ্য হ'ম ॥৫॥

য়ামিষুং গিৰিশস্ত্ৰ হস্তে বিভৰ্যাস্তাৱ । শিৱাং
গিৰিত্ৰ তাং কুৰু মা হিংসী পুৰুষং জগৎ ॥৬॥

গিৰিশস্ত্ৰ (হে পৰ্বতবাসী সুখবিধাতা !) য়াং ইষুং (যি পাত শব) অস্ত্ৰে (নিক্ষেপ কৰিবলৈ) হস্তে বিভৰি (তুমি হাতত লৈছা), গিৰিত্ৰ (দেহত অৱস্থান কৰি তৰুৰ পৰিত্ৰাতা !) তাম্ শিৱাম্ কুৰু (তোক যেন মঙ্গল বিধায়ক কৰা) । পুৰুষম্ (জীৱসমুদায়ক) জগৎ (এই বিধক) মা হিংসীঃ (হিংসা নকৰিবা) ॥৬॥

হে গিৰিশস্ত্ৰ — শাবীৰিক সুখবিধাতা পৰমেশ্বৰ !
হে গিৰিত্ৰ — দেহগিৰিত বাস কৰি নিজ ভক্তজনৰ পৰি-
ত্ৰাপকাৰী ! তুমি নিক্ষেপ কৰিবলৈ যি পাত শব হাতত
তুলি লৈছা সেই শবপাতৰ ক্ৰূৰতাক নষ্ট কৰি যেন
শান্তিদায়ক কৰা । জীৱ জগতক যেন তুমি হিংসা নকৰা ।
[ভাব এই যে তোমাৰ প্ৰেৰণাতেই জীৱ শান্ত বা ক্ৰূৰ
হয় । জীৱসমুদায়ৰ প্ৰতি তোমাৰ প্ৰেৰণাত যাতে
কোনো দুৰাচাৰত বত হৈ দুখ পাবলগা নহয়, তোমাৰ
প্ৰেৰণাতেই, তোমাৰ কৃপাতেই যাতে জীৱলোক সজ আচৰ-
ণত নিবত থাকি শান্তিলাভ কৰিব পাৰে ।] ॥ ৬ ॥

ততঃ পৰং ব্ৰহ্মপৰং বৃহন্ত, যথানিকায়ং সৰ্বভূতেষু
গৃঢ়ম্ বিশ্বস্যোক্তং পৰিৱেষ্টিতাবম্, ঈশং তং
জ্ঞাত্বাৰূতা ভৱন্তি ॥ ৭ ॥

ভতঃ (জগততকৈ) পৰম্ (শ্ৰেষ্ঠ) সৰ্বভূতেষু (সকলো প্ৰাণীত)
যথানিকায়ম্ (বিভিন্ন পৰীৰৰ অৱস্থাপে) গৃঢ়ম্ (গোপনভাৱে অজ-

স্থান কৰ) দ্বিখণ্ডা (জগতৰ) একম্ (একমাত্ৰ) পৰিবেষ্টিতাবম্
(সকলোফালে ঘেৰি থকা) বৃহন্তম্ (সৰ্ববৃহৎ) তৎ জৈশম্ (সেই সৰ্ব-
বৃহৎ) জ্ঞাতা (জানিব পাৰিলে) অমৃত্যুঃ ভবতি ('লোকসমূহাৰ' অমৰ
হয়) ॥ ৭ ॥

যি সমুদায় জীৱজগৎ আৰু বিখণ্ডিত ব্ৰহ্মতকৈয়ো
শ্ৰেষ্ঠ, যি সমস্ত প্ৰাণীতে সেইসবৰ বিভিন্ন শৰীৰৰ অনু-
ক্ৰমে অন্তঃপ্ৰৱিষ্ট হৈ গুপ্তভাৱে থাকে, যি অকলেই
সমস্ত জগতক সকলোফালে আবৰি আছে, যি অতি
মহান — সৰ্বব্যাপ্ত, সেই সৰ্বৈশ্বৰ্যসম্বিত পৰম জৈশবক
যি সকলে জানিবলৈ সমৰ্থ হয়, সেইসকল অমৰ হয়
আৰু বাৰ কোনোফালে মৰিব জগা নহয়, অৰ্থাৎ পুনৰ্জন্মৰূপ
যোনি-যতন আৰু ভোগ কৰিব লগা নহয় ॥ ৭ ॥

বেদাণামতং পুৰুষং মহান্তং আদিত্যবৰ্ণং তমসঃ

পৰন্তু ৭ । তমেব বিদিত্বাতি মৃত্যুমেতি, নান্যঃ

পশুঃ বিদ্যাভ্যুদয়নায় । ৮ ॥

তমসঃ পৰন্তু ৭ (অবিচ্ছিন্ন অন্ধকাৰৰ অতীত) আদিত্যবৰ্ণ
(সূৰ্যবদৰে প্ৰকাশস্বৰূপ) এতম্ (এই) মহান্তম্ (সৰ্বব্যাপক) পুৰুষম্
(পৰিপূৰ্ণস্বৰূপ পৰমেশ্বৰক) অহম্ বেদ (মই জানো) তম্ (ডেউক)
বিদিত্বা এব (জানিয়েই) মৃত্যুং (মৰণক) অতি-এতি (অতিক্ৰম কৰি
যায়)—অন্য (পৰমপদ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে) অন্যঃ পশুঃ (আন পৰ-
উপায় ন বিদ্যাতে নাই) ॥ ৮ ॥

পৰমার্থ— জ্ঞানসম্পন্ন মহাপুৰুষে কৈছে যে — মই
পৰিপূৰ্ণস্বৰূপ ভগৱন্ত পুৰুষোত্তমক জানে।। তেওঁ অবিদ্যা
ৰূপ অন্ধকাৰৰ সিপাৰে সূৰ্যবদৰে দেদীপ্যমান হৈ বিশ্ব-
বাপি বিৰাজমান। তেওঁক জানিয়েই মানুহ মৰণক
অতিক্ৰম কৰিবলৈ — জন্ম মৃত্যুকণ এই সংসাৰ-চক্ৰনৰ পৰা
মুক্ত হবলৈ সমৰ্থ হয়। পৰম-পদ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে তাৰ
বাহিৰে আন কোনো পথ — কোনো উপায় নাই ॥ ৮ ॥

য়স্মৎপৰং নাপৰমন্ত কিংচিদ্ যস্মান্মানীয়ো ন
জ্যায়োহস্তি কচ্চিৎ। বৃক্ষ ইব শুক্লো দিবি
তিষ্ঠত্যোক- স্তেনেদং পূৰ্ণং পুৰুষেণ সৰ্বম্ ॥ ৯ ॥

য়স্মাৎ পৰম্ (যাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ) অপৰম্ কিংচিৎ (অন্য একোৱেই)
ন অস্তি (নাই), যস্মাৎ অনীষঃ (যাতকৈ অধিক সূক্ষ্ম) কঃ-চিৎ (কোনোৱেই
ন (নাই), জ্যায়ঃ (মহন্তৰ) ন অস্ত (নাই), একঃ (অধিতীয় পুৰুষ, বৃক্ষ-
ইব (গছ এজোপাৰ নিচিনা) শুক্লঃ (নিষ্কলভাৱে) দিবি (প্ৰকাশময়
নিজ-মাৰ্হমাত) তিষ্ঠতি (বিৰাজ কৰে), তেন পুৰুষেণ (সেই পৰম-
পুৰুষৰ দ্বাৰা) ইদম্ সৰ্বম্ (এই সমস্ত জগৎ) পূৰ্ণম্ (পৰিপূৰ্ণ হৈ
আছে) ১০।

সেই পৰমপুৰুষ পুৰুষোত্তমতকৈ আন একোৱেই
উৎকৃষ্ট নাই, তেৱেই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। তেওঁ সূক্ষ্মতকৈয়ো সূক্ষ্ম —
তেওঁতকৈ সূক্ষ্মতৰ একো নাই; সেই কাৰণে ক্ষুদ্ৰাতি-
ক্ষুদ্ৰ জীৱৰ দেহাতো তেওঁ প্ৰৱিষ্ট থাকি সেউবাবক
নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। এনেদৰেই তেওঁ মহত্ততকৈয়ো মহৎ.

তেওঁতকৈ অধিক মহৎ, অধিক ব্যাপক আন কোমো নাই ; সেইকাৰণেই তেওঁ প্ৰলয়কালত এই বিশ্বাল ব্ৰহ্মাণ্ড নিজেতে জীণ নিয়ায় (‘সবকল মাৰি পুৰত ওহি উদৰ’— শঙ্কৰদেৱ ।) নিশ্চলভাবে থকা এজোপা গছবদৰে যি পুৰুষ প্ৰকাশময় নিজ মহিমাৰঞ্জিত অবিচলৰূপে বিৰাজমান, সেই বিৰাট পুৰুষোত্তমৰ দ্বাৰা এই সমস্ত জগৎ পৰিপূৰ্ণ — সেই পুৰুষোত্তমেই বিশ্বৰূপে বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ডত পৰিব্যাপ্ত হৈ আছে ॥৯॥

ততো যদুত্তৰতৰং তদকপমনাময়ম্ । য এতদ্বি-

দ্বষমুতান্তে ভৱন্ত্যথেতবে হৃৎখমেৱাপিযন্তি ॥১০॥

উতঃ (জগত্ততকৈ) যৎ (যি) উত্তৰতম্ (অধিক উত্তৰবৰ্তী— কাৰণবো কাৰণ) তৎ (সেই পৰব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তম) অকপম (আকাৰহীন), অনাময়ম্ (বিকাৰ বৰ্জিত) । য়ে (যি সকলে) এতৎ (এই পৰমপুৰুষক) বিদুঃ (জানে) তে অমৃতাঃ ভৱন্তি (সেইসকল অমৰ হয়) ; অথ (কিন্তু) ইতৰে (এইবংশ নজনা আনলোকে) হৃৎখম্ এৱ আপন্নন্তি (দুখকেই পায়) । ১০

জগৎসৃষ্টিৰ যি কাৰণ হিৰণ্যগৰ্ভ ব্ৰহ্মা, তেওঁবো যি কাৰণ — তেওঁবো উদ্ধৃত, যি, সেই পৰব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তম নিৰাকাৰ আৰু নিৰ্বিকাৰ । যিসকল মহাপুৰুষে এই পৰমপুৰুষক তত্ত্বতঃ জানে, সেইসকল অমৰ হয়, চিৰকাললৈ জনম-মৰণৰ দুখ দূৰ হৈ যায় । আনহাতে যিসকল লোক সংসাৰ-মায়াজালত বান্ধ খাই তেওঁক জানিব নোৱাৰে, সেইসকলে জন্ম-মৃত্যুৰূপ দুখকেই বাবে বাবে বৰণ কৰে, দুখময় সংসাৰৰ পৰা উদ্ধাৰ নাপায় । ॥১০॥

সৰৱানন শিবোগ্ৰীৱঃ সৰ্বভূতগুহাশয়ঃ ।

সৰ্বব্যাপী স ভগবাস্তস্মাৎ সৰ্বগতঃ শিৱঃ ॥১১॥

সঃ ভগৱান (সেই পৰমপুৰুষ) সৰ্ব-আনন শিবঃ গ্ৰীৱঃ (সকলো-
কালে মুখ, মূৰ আৰু ডিঙিযুক্ত) সৰ্বভূতগুহাশয়ঃ (সকলো প্ৰাণীৰ হৃদয়-
ৰূপ গুহাত প্ৰৱেশকাৰী) সৰ্বব্যাপি (আৰু সৰ্বব্যাপি) । তস্মাৎ (সেই-
কাৰণে) শিৱঃ (সেই মঙ্গলময় পৰমেশ্বৰ) সৰ্বগতঃ (সৰ্বত্র বিদ্যমান)
॥১১॥

সেই সৰ্বস্বৰূপ ভগৱন্তৰ সকলোকালো মুখ, সকলো-
কালে মূৰ আৰু সকলোকালো ডিঙি । অৰ্থাৎ প্ৰতি ঠাইতে
প্ৰতি অঙ্গবদ্বাৰা হোৱা-কৰা সৰ্বলো। কাম তেওঁৰ দ্বাৰা-যেট
চলি থাকে । তেওঁ জগতৰ যাবতীয় জীৱৰ হৃদয়ৰূপ গুহাত
অন্তৰ্ধামী আত্মাকপে নিষ্ক্ৰিয় দৰ্শক হৈ বিৰাজিত আছে
আৰু এইৰূপে তেওঁ চৰাচৰ জগৎব্যাপি বিদ্যমান । সেইকাৰণে
সেই ভগৱান *পৰম মঙ্গলময় ৰূপত সৰ্বত্র বিৰাজমান ; অৰ্থাৎ
যেতিয়া, য'ত আৰু যি ৰূপত ঐকান্তিক আগ্ৰহেৰে
যি তেওঁক প্ৰত্যক্ষ কৰিব খোজে, তেতিয়া তাত আৰু
বাহ্যিকৰূপত তেওঁ প্ৰত্যক্ষ হৈ সেই অনন্যশৰণ ভক্তক চৰি-
তাৰ্হ কৰে (গীতা ১৩।১০-১১ ; ৭২১-২২) ॥ ১১ ॥

০ ব্ৰহ্মত্ব তত্ত্ববহিঃস্তবং ব্ৰহ্মজ্ঞানমহম্ । ব্ৰহ্মেতি পৰমাত্মেতি
ভগৱানিতি শব্দাভে ॥ ভাগৱত ১২।১১।

*উৎপত্তিং প্ৰলয়ং চৈৱ ভূতানাংগতিং গতিম্ । ব্ৰহ্মেতি
বিদ্যাৱাবিদ্ধ্যাং চ ল দ্বাভ্যো ভগৱানিতি ॥

জ্ঞানশক্তিৰূপৈৰ্ধৰ্ম্মবোৰ্ত্তেজাঃশাস্ত্ৰেভঃ । ভগৱৎপৰমহাভ্যাসি বিনা
হেয়েত্ত্বপাৰ্হিতিঃ ॥ বিষ্ণুপুৰাণ ৬।৫।৭৮, ৭৯

*পৰম জ্ঞানতত্ত্ব কৰক স্বৰূপ । ব্ৰহ্ম আত্মা ভগৱান্‌তিমি তাৰ ৰূপ ।

মহান্ প্রপুৰৈ পুৰুষঃ সৰ্বসৈয্য প্রবর্তকঃ ।

স্বনিৰ্মলামিমাং প্রাপ্তিমীশানো জ্যোতিৰব্যয়ঃ

॥ ১১ ॥

মহান্ প্রপুঃ (সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ শাসক) ঈশানঃ (সৰ্ববিশ্বেশ্বৰী), অৰ্য্যঃ
কস্মবুদ্ধি শূন্য) [এৱং] জ্যোতিঃ (প্রকাশস্বৰূপ) এবং পুৰুষঃ বৈ
এই পৰমপুৰুষেই নিশ্চয়) ইমাম্ স্বনিৰ্মলাম্ (এই বিমল পৰম-
পদ) প্রাপ্তিম্ (লাভৰ স্থিতি) সৰ্বশা (সমস্তকৰণ) প্রবর্তকঃ
(প্ৰেৰিতা) ॥ ১১ ॥

সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ শাসক, সমস্ত ঐশ্বৰ্য্যৰ গৰাকী,
ক্ষয়-বুদ্ধি শূন্য — একবস, আৰু প্রকাশস্বৰূপ এই স্থায়-
পৰশায়ী পুৰুষোত্তমেই নিশ্চয় “পৰমপদ-প্রাপ্তিৰ প্ৰতি
অৰ্থাৎ তেওঁৰ আনন্দময় স্বৰূপজ্ঞানৰ প্ৰতি মানুহৰ বুদ্ধি-
বৃত্তিক প্ৰেৰণা দিয়ে ।

[প্ৰিয় পঠক! চাওক আশাৰ মূৰ্থামি ! কত উপসাই
নব-নু পোৱা আমাক সেই পৰম কৃপালু প্ৰভুৱে নিঃস্ব
বা স আকৰ্ষিত কৰি প্ৰেৰণা যোগাই থকা স্বত্বেও আমাৰ
সেইফালে কাণ-মন নাই ! গতিকে মৰি-উপজি, উপজি-
মৰি সংসাৰ চাকনৈয়াত ঘূৰিথকাৰ বাহিৰে নিশ্চয় আমাৰ
গতাস্তৰ নাই — কি বোলে ?] ॥ ১২ ॥

অসুপ্তমাত্ৰ পুৰুষোত্তমাবাস্তা সদা জ্ঞানান্ হৃদয়ে
সংনিৱিষ্টঃ । হৃদা ময়ীশো মনসাভিকৃপ্তো য়

এতদ্ৰিহমুতাস্তে ভবন্তি । ১৩ ॥

অঙ্গুষ্ঠমাত্রঃ (অঙ্গুষ্ঠ পৰিমিত) অস্তবাত্মা (অস্তৰ্য্যামী) পুরুষঃ (পৰিপূৰ্ণস্বৰূপ- পৰমাত্মা পুরুষ) জনানাম্ হৃদয়ে (লোকসমূহৰ হৃদয়ত) সদা (সৰ্বদাই) সংনিহিতঃ (সন্নিহিত থাকে) ; যম্মীশঃ (সেই জ্ঞানৰ অধীশ্বৰ) মনসা (মননৰ দ্বাৰা অতিক্ৰান্তঃ প্রকাশিত হয়) । য়ে (যি সকলে) হৃদা (ব্রহ্মাকাৰা বুদ্ধি-বৃত্তিবদ্বাৰা) এতৎ (এই বহস্য) দ্বিজঃ (জানিব পাবে), তে অমৃত্যঃ ভৱন্তি (সেইসকল অমৰ হয়) । ১৩।।

সেই পৰিপূৰ্ণস্বৰূপ পৰমাত্মা পুরুষোত্তম অঙ্গুষ্ঠপ্ৰমাণ অস্তৰ্য্যামীৰূপে সদায়েই জনসমূহৰ হৃদয়ত সন্নিহিত হৈ আছে । সৰ্বজ্ঞানৰ পৰাকী তেওঁ মননৰ দ্বাৰা, নিৰন্তৰ ধ্যানবদ্বাৰা প্রকাশিত হয় । যি সকল পুরুষে ব্রহ্মাকাৰা বুদ্ধি-বৃত্তিবদ্বাৰা অৰ্থাৎ পৰমব্রহ্মত একাগ্ৰচিত্ত-নিবেশনৰ দ্বাৰা এই বহস্য জানিব পাবে, সেইসকল অমৰ হয়, মৃত্যুযন্ত্ৰণাবপৰা সাৰি যায় ।

(এই মন্ত্ৰত অস্তবাত্মাক অৰ্থাৎ অস্তৰ্য্যামী পৰমপুরুষক অঙ্গুষ্ঠপ্ৰমাণ এইকাবেই কোৱা হৈছে যে, মনুষ্যহৃদয় অঙ্গুষ্ঠপৰিমিত আৰু এই মনুষ্যহৃদয়েই পৰমাত্মাৰ উপলব্ধিৰ স্থান । ব্রহ্মমূত্ৰতো এইবিষয়ত এনে সিদ্ধান্তকে দিছে (ব্রঃমূঃ ১।৩।১৪-২৫)] ॥১৩।

সহস্রাণীৰ্ষা পুরুষঃসহস্রাঙ্কঃ সহস্রপাং । স

ভুমিং বিধতো বৃষাতাতিষ্ঠদ্ দশাঙ্গূলম্ ॥১৪॥

পুরুষঃ(সেই পৰমপুরুষ) সহস্রাণীৰ্ষা (অসংখ্য যন্ত্ৰকবিধি),সহস্রাঙ্কঃ (অসংখ্য চক্ৰযুক্ত), সহস্রপাং (অসংখ্য-চৰণসম্বিত), দঃ (তেওঁ)

ভূমিষ (সমস্ত ভূৱনক) ত্ৰিখণ্ডতঃ (সকলো মালষণৰা) বৃদ্ধা (আবৰি
ধাকি) দশজুন্ম অতি (অগতক অতিক্রম কৰি 'অসীম হৈ') (অথবা
ভূমিষ প্ৰাণীদেহত) ত্ৰিখণ্ডতঃ বৃদ্ধা (সকলোতে ধাকি) দশজুন্ম
অতি (নাভিৰপৰা দহ আঙুলি অতিক্রম কৰি 'হৃৎ-দাত') অ'তৰ্হৎ
(অৱস্থান কৰে) । ১৪।

সেই পূৰ্ণস্বৰূপ পৰমপুৰুষৰ অসংখ্য মূৰ, অসংখ্য চকু,
অসংখ্য চৰণ; অৰ্থাৎ সকলো অঙ্গ বহিত হৈয়ো ওঁঠৰ মূৰ, ভৰি
আদি অঙ্গ—অৱয়ববোৰ অনন্ত আৰু তসংখ্য । সেই পুৰুষো-
ত্তম জগৎবন্তই সমগ্ৰ ভূৱনক সকলো দিশে আবৰি সৰ্বব্যাপী
হৈয়ো তাৰ (ভূৱনৰ) বাহিৰতো অসীম, অনন্তৰূপত বিদ্যমান
আছে (ছান্দোগ্য ৩।১২।৬; গীতা ১০ ৪২) । [অথবা নাভিৰ-
পৰা দহ আঙুলি ওপৰলৈ হৃদয় আকাশত বিৰাজিত থাকি
প্ৰাণীৰ দেহ সৰ্বপ্ৰকাৰে নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখে (গীতা ১৮।৬১)] ॥ ১৪ ॥

পুৰুষ এৱেদৎ, সৰ্বং ইদং ভূতং ইচ্ছতরম্

উতামৃতত্বশ্চেশানো হৃদম্নেনাতিৰেহতি ॥ ১৫।

ইৎ ভূতম্ (যি অতীত হৈ গ'ল), ইৎ ইদাম্ (যি ভৱিষ্যতে হ'ব),
চ (আৰু) অম্নেন (খাদ্য বস্তু দ্বাৰা, ইৎ অতিবাহতি (যি বৰ্ত্তমানকা-
লত বৰ্দ্ধিত হৈছে), ইদম্ ইদাম্ (এই জাগতিক সমস্তই) পুৰুষঃ এষ
(পৰমপুৰুষই) উত্ত (আকৌ তেৱে'ই) অমৃতত্বস্য (অমৰত্ব—মুক্তিৰ)
ঈশানঃ (বিধাতা) । ১৫॥

যি এতিয়াৰ পূৰ্বতে হৈ গ'ল, যি পাছলৈ হ'ব আৰু যি
বৰ্ত্তমান খাদ্য-বস্তুৰ দ্বাৰা ভৰণ-পাষণ পাই জাগৰ দীঘল

হৈছে — তুত, ভৱিষ্যৎ আৰু বৰ্তমানকালত হবপৰা সমস্ত
কাৰ্যকাৰণ সেই পুৰুষোত্তম পৰমাত্মাবেই স্বৰূপ, আকৌ সেই
সৰ্বনিয়ন্তা প্ৰকৃৱেই অমৃতস্বৰূপ মোক্ষৰো বিধায়ক, অৰ্থাৎ
সংসাৰবান্ধোনত বান্ধ খাই জলা-কলা হোৱা জীৱই 'ত্ৰাহি
মধুসূদন' স্মৰাৰ তেওঁৰ শৰণাপন্ন হলে—“ত্ৰাহি হৰি
পাৰলো পায়, উপায় পৰমানন্দ দিয়া” বুলি মনে-চিতে প্ৰাৰ্থনা
জনাতে তেওঁৰ পৰমানন্দধামলৈ লৈ যায় ॥১৬॥

সৰ্বতঃ পানিপাদং তৎ সৰ্বতোহক্ষিশিৰোমুখম ।

সৰ্বতঃ শ্ৰুতিমল্লোকে সৰ্বমাবৃত্য তিষ্ঠতি । ১৬॥

তৎ (সেই পৰমপুৰুষে) সৰ্বতঃ পানিপাদম্, (সকলোফালে হাত-
ভৰি থকা) সৰ্বতঃ অক্ষি শিৰাঃমুখম্, (সকলোফালে চকু, মূৰ আৰু
মুখ থকা) সৰ্বতঃ শ্ৰুতিমৎ (সকলোফালে কাণ থকা) [তেৱেই]
লোকে (ব্ৰহ্মাণ্ডত) সৰ্বম্ আবৃত্য (সকলো আবৃত্তি) তিষ্ঠতি
(বিদ্যমান আছে) ॥১৬॥

সেই পৰমপুৰুষৰ সকলোফালই হাত, ভৰি, চকু,
কান, মুখ, মূৰ আদি অঙ্গবোৰ বিদ্যমান। তেওঁৰ সকলো-
ফালে সকলো অঙ্গৰ কাৰ্য সকলো সময়তে হৈ থাকে —
সকলো অঙ্গৰ শক্তি-সামৰ্থ্যৰে তেওঁ সকলোৰে ওচৰে-ওচৰে
ঘূৰিকুৰে, তেওঁৰ প্ৰিয় সন্তানসমূহৰ আহ্বানত সঁহাঁৰি
দি চৰণ- চলাই ওচৰ চাপে, হাত পাতি দিয়া বস্তু লয়।
চকুৰ ঠাৰেৰে অভয় দিয়ে-কাণ পাতি আন্তৰিক আবেদন
শুন, ভক্তিকে অৰ্পণ কৰা নৈবেদ্য-অন্নাদি মুখেৰে উপ

ভোগ কৰে আৰু নিবেদন কৰা গন্ধ-মালাদি শিৰপাতি
গ্ৰহণ কৰে । এইপ্ৰকাৰেই তেওঁ পৰমপিতাই ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সম-
স্তকে সকলোফালৰপৰা আবৰি সৰ্বত্ৰ সমানভাবে বিৰাজ-
মান আছে (গীতা ১৩। ১৩)। কৃতজ্ঞতাৰ খাতিৰতে অন্ততঃ
সন্তি-সন্তানবোৰৰ অকণমান শ্ৰদ্ধা পোৱাৰ আশা কৰি সেই
পৰম-পিতাই তেওঁৰ সকলো অঙ্গ সকলোফালে বিস্তাৰ কৰি
সকলোৰে ওচৰে-পাজৰে ঘূৰিব লাগিছে । এইকথা বিশ্বাস
কৰি আপোনপাহৰা নহৈ তেওঁৰ সেৱাত লাগিযোৱা একান্ত
আৱশ্যক ॥ ৬ ॥

সৰ্বেশ্বিয়ন্তুগুণাত্ম্যং সৰ্বেশ্বিয়বিবৰ্জিতম্

সৰ্বস্যপ্ৰাক্কুমীলানং সৰ্বস্য শৰণং বৃহৎ ॥১৭॥

[সেই পৰমপুৰুষ] সৰ্ব-ইশ্বিয়বিবৰ্জিতম্ (সকলোবোৰ ইশ্বিয়
বহিত হৈয়ো) সৰ্ব-ইশ্বিয় গুণ-আত্ম্যম্ (সকলোবোৰ ইশ্বিয়ৰ গুণ
বিশিষ্টৰূপে প্ৰতিভাত হয়) ; সৰ্বস্য প্ৰভূম্ (তেওঁ সকলোৰে নিয়ন্তা)
ঈশানম্ (সকলোৰে স্বামী), সৰ্বস্য (সৰ্বজনতৰ) বৃহৎ শৰণম্ (আৰু
(বহৎ আশ্ৰয়) ॥১৭॥

সেই সৰ্বাত্তৰ্ণামী পৰমপুৰুষ সমুদায় ইশ্বিয়ৰ গুণ-
বিশিষ্টৰূপে — ইশ্বিয়সমূহৰ বিষয়বোৰক জানোঁতাৰূপে
প্ৰতিভাত হয়, অৰ্থাৎ তেওঁ সৰ্বৈশ্বিয়বৰ্জিত তেওঁৰ কোনো
ইশ্বিয়ই নাই (গীতা ১৩।১৪) তেওঁ সকলোৰে নিয়ামক, সৰ্ব-
সমৰ্থ স্বামী আৰু সমুদায় জীৱৰ সৰ্বপ্ৰধান নিৰাপদ আশ্ৰয় ;

তেওঁৰ চৰণাশ্রিত হব পা বুলে সংসাৰ-আপদ অনন্তকাললৈ
আঁতৰি পলায় ॥ ১৭ ॥

নৱম বে পুৰে দেহী হৰ্ষসো জেলায়তে ব'হঃ ।

বশী সৰ্বস্য লোকস্য স্থাবৰস্য চৰস্য চ ॥ ১৮ ॥

নৱম্য (সমস্ত) স্থাবৰস্য (স্থিতিশীল) চ (আৰু) চৰস্য (গতি-
শীল) লোকস্য (জগতৰ) বশী (বশবতী বা ধোঁতা) হৰ্ষসঃ (অৰি-
দ্যাব হননকাৰী প্রকাশময় পৰমাত্মাই) নৱম্যবে (এখন দুৱাৰ থকা)
পুৰে (দেহপুৰত) দেহী (দেহা-স্থিতা অন্তৰাত্মাকপে) ব হঃ
(বাহ্যব্রাহ্মণিক বিষয়-গ্রহণৰ নিমিত্তে) ললায়তে (চেঁচা কৰে)
॥১৮॥

সমস্ত স্থাবৰ আৰু ভঙ্গ্য জীৱসমুদায়ৰূপ এই জগৎ
যি নৱম বশবতী বাধে, কৃপা কৰি যি অবিদ্যাৰ অন্ধকাৰ
বিনাশপূৰ্বক স্বকীয় প্রকাশময় স্বৰূপ উপাসকৰ অন্তঃকৰণত
উদ্ভাসিত কৰে, সেই সৰ্বান্তৰ্যামী পৰমাত্মা পুৰষেই নখন
দুৱাৰ (হুই চকু, হুই কান, হুই নাঁক, এক মুখ, এক লিঙ্গ-
এক গুহ — এই নখন দুৱাৰ) থকা এই দেহ-ৰূপ
নগৰখনৰ অন্তৰ্যামীৰূপে নিয়ামক হয় আৰু জাগতিক
গ্রহণত সচেতন হয় — এয়ে জগন্ময় জগন্নাথৰ লীলা ॥১৮॥

অপানিপাদো জঘনো গ্রহীতা পশ্যত্যচক্ষুঃ স
শৃণোত্যকৰ্ণঃ । স য়েতি ব্ৰহ্মা ন চ তস্তান্তি-
ব্ৰহ্মা, তমাহব্রাহ্মণ্য পুৰুষং মহাস্তম ॥১৯॥

সঃ (অগদাশ্ৰা) অশাবিপাহঃ (হাত-ভৰি নথকা হৈয়ো) গ্ৰহী-
তা (সকলো গ্ৰহণকাৰী), অৰুনঃ (শীত্ৰগমনী), অচক্ষুঃ (চক্ষুহীন হৈয়ো)
পশ্যাতি (সৰ্বদৰ্শী), অকৰ্ণঃ (কান নথকা হৈয়ো) শৃণোতি (সকলো
ভনে), সঃ (তেওঁ) বেদ্যম্ (জানিবলগীয়া সমুদায় বিষয়) বেত্তি জানে)
চ (অথচ) ভল্য বেত্তা (তেওঁক জানোঁতা 'ন অত্তি' (কোনো নাই) ।
তম্ (তেওঁক) অগ্ৰাম্ (সকলোৰে আদি) মশাস্তম্ (সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ) পুৰুষম্
(পৰিপূৰ্ণব্যক্তি) আহঃ (ব্ৰহ্মবাদীসকলে কয়) ॥১২।

(‘সমুদায় ইন্দ্ৰিয় বৰ্জিত হৈয়ো সেই পুৰুষত সমস্ত
ইন্দ্ৰিয়ৰ ব্যাপাবসমূহ প্ৰতিভাত হয়’ ধূলি কোৱা কথাৰ
স্পষ্টীকৰণ পূৰ্বক ভগবন্তৰ সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ প্ৰতিপাদন কৰি
কোৱা হৈছে —) পৰমপুৰুষৰ হাত নাই, অথচ সকলোতে
সকলো বস্তু গ্ৰহণ কৰে, সেইটোৰে ভৰি নাই, কিন্তু সকলো
ফালেই শীত্ৰগমন কৰে, চক্ষুহীন হৈয়ো জগতৰ যাবতীয়
যি কোনো দৃশ্য দৰ্শন কৰে, কাণ নথকা হলেও ক’ত
কোনে কি কৈছে, সকলো শুনে । জড়, চেতন যাবতীয়
পদাৰ্থৰ বিষয় আৰু জানিবলগীয়া অন্যান্য সমস্ত বিষয়
তেওঁ জানে, কিন্তু তেওঁক জানোঁতা কোনো নাই । সৰ্বজ্ঞানী—
জুড়জ্ঞানীয়ে তেওঁক জানিব কেনেকৈ ?) ব্ৰহ্মবাদীসকলে
কয় যে, তেওঁ সকলোৰে আদি-কাৰণ, সৰ্বোত্তম, পৰিপূৰ্ণ
পুৰুষ ॥১২॥

অণোবণীয়ান্ মহতো মহীয়ান্, আত্মা গুহায়াং
নিহিতেহাস্ত অস্ত্ৰাঃ । তমক্ৰতুৰ্ণ পশ্যাতি রীতশো-
কো, ধাতুঃ প্ৰসাদান্মহিমানমীশম, ॥২০॥

অনোঃ অনীয়ান্ (সূক্ষ্মতকৈয়ো অতিসূক্ষ্ম) যতঃ মহীয়ান্
(বহুতকৈয়ো অতি যতঃ) আত্মা, পৰমাত্মা পুৰুষ) অস্যা জ্ঞানোঃ
(এই জাগতিক জীবন) গুহায়াম্ হৃদয় গুহাত) নিহিতঃ (অদৃশ্য হৈ
থাকে), ধাতুঃ প্রজাহং । (পৰমেশ্বৰৰ অন্তৰ্গত) অকৃতুম্ (সংকল্পশূণ্য) তম্
ঈশম্ (সেই পৰমেশ্বৰক) মহীয়ানম্ (আত্ম তেওঁৰ মহিমাক) পশ্যতি
(‘যি জানী জনে’ দেখে) দ্বীতঃ শোক (তেওঁ দুঃখবশতীত হয়) ॥২০॥

সূক্ষ্মতকৈয়ো অতিসূক্ষ্ম আৰু বহুতকৈয়ো অতি যতঃ
পৰমাত্মা পুৰুষ এই জগতৰ চাৰতীয় প্ৰাণীৰ হৃদয়কপ গুহাত
অদৃশ্য হৈ থাকে । সমস্তৰে বিধান কৰে তা পৰমেশ্বৰৰ অনু-
গ্ৰহ যদি হয় তেতিয়াহে নিজৰ কাৰণে কোনো সংকল্প নথকা,
অহেতুক ককণাশীল পৰমসুহৃদ ভগবন্তক আৰু তেওঁৰ অনন্ত
মহিমাৰাজক জানিবলৈ সক্ষম হয়, সেই জ্ঞান লাভ কৰি
যি জন তৎপৰায়ণলোকে সেই মহামহিমাযত - পৰমপুৰুষৰ
সাক্ষাৎকাৰ পায় তেওঁ সকলো দুখ অতিক্ৰম কৰি আনন্দময়ৰ
আনন্দস্বৰূপ নিত্যানন্দ ভোগ কৰে ॥২০॥

বেদাহমেতমজবং পুৰাণং সৰ্বজ্ঞানং সৰ্বগতং দ্বিভূ-

ত্বাং । জন্মানিবোধং প্রবদন্তি যস্য, ব্রহ্মবাদিনো

হি প্রবদন্তি নিত্যম্ ॥২১॥

ব্ৰহ্মবাদিনঃ (বেদবহলাৰ ব্যাখ্যাতা ঋষিসকলে) যস্য (যাৰ
জন্মানিবোধম্ (জন্মৰ অন্তৰ্ভ) প্রবদন্তি (বোলে), হি নিত্যম্
প্রবদন্তি (আৰু যাক নিত্যস্বৰূপ বোলে) দ্বিভূত্বাং সৰ্বগতম্
(ব্যাপক কাৰণে সৰ্বত্র বিদ্যমান), অজবম্ (পৰিধায় শূণ্য), পুৰাণম্

(পূৰ্বাতন), সৰ্বাশ্বানম (সকলোৰে আত্মাৰূপ) এতচ্ (এই পৰমেশ্বৰক) অহম্ বেব (মই জানো) ॥২০॥

ব্ৰহ্মক সাক্ষাৎকাৰ কৰা কোনোবা মহাপুৰুষে এই-দৰে কয় যে, 'ব্ৰহ্মবাদী' ঋষিসাৰ যাৰ জন্ম নাই বুলি কয়আক যাক নিত্য বুলি কয়, সেই পৰমব্ৰহ্ম জ্ঞা-মৰণ আদি পৰিণাম শূণ্য, পূৰ্বাতন অৰ্থাৎ সৰ্বত্ৰিকাল একৰূপ আৰু ব্যাপক হোৱা কাৰণে সৰ্বত্ৰ বিৰাজিত সম-স্তৰে আত্মাৰূপ ; এই চিৰসুন্দৰ পৰমাত্মা পৰমপুৰুষক মই তেওঁৰ কৃপাত জানিব পাৰিলোঁ ॥ ২১ ॥

তৃতীয় অধ্যায় সমাপ্ত

চতুৰ্থ অধ্যায়

য একোহৰনো বহুধা শক্তিয়োগাদ্, বৰ্ণাননে-
কান্ নিহিতাৰ্থো দশাতি । যি চৈতি চ স্তে বিশ্ব-
মাদৌ স দেৱঃ স নো বুদ্ধ্যা শুভয়া সাংযুনন্তু ॥১॥

যঃ (যি জন) অৱৰ্ণঃ (ৰূপ বঙ আদি বহিৰ নিৰ্বিণেৰ হৈয়ো)
নিহিতাৰ্থঃ (অজ্ঞাত প্ৰয়োজন বশতঃ) বহুধা শক্তিয়োগাৎ ('অনিধি
বিচিত্ৰ শক্তিৰ সহায়ত) মাদৌ (সৃষ্টিৰ আদিত) অনেকান বৰ্ণান

... ..
 (অনেক বংকপাদি) দধাতি (ধাবণ কৰে) চ (অ'কৌ অস্তে (অনন্ত)
 ব্রহ্ম (সম্পূর্ণ বিশ্ব) বি-এতি ('যাত্ত' বিলীন হয়) নঃ দেহ (দেহেই
 স্বঃ ত্যো'ত পৰমেশ্ব) এঃ (অধিতীয়—এক) নঃ (তেও) ন (আমাক)
 শুভয়া বৃদ্ধা . (শুভ বৃদ্ধিৰে) সংযুনক্ত, (সংযুক্ত কৰক) ॥১।

যি পুৰুষোত্তম পৰমাত্মা বঙ্কপ আদি বিশেষত্ব
 বৰ্জিত নিৰ্বিকার নিবাকার, সেই তেৱেঁই কিংবা অজ্ঞাত বহস্য
 প্রয়োজন অনুসারে সৃষ্টিৰ আদিতো নিজস্বৰূপ তুল্য — বিবিধ
 বিচিত্রশক্তির সহযোগত নানা বঙ্কপাদি সমন্বিত বিবিধ
 বিচিত্র পদার্থৰ আকার ধারণ কৰে, আকৌ শেষত সেই
 বিচিত্র বিশ্ব বিলীন হৈ যায়, অর্থাৎ এই বিনন্দীয়া জগৎ
 তাৰ নানা বঙ্কপ নাম আদি ধারণ, তাৰ পৰিবৰ্দ্ধন
 আৰু শেষত সেই সবাবে সামৰণি বাৰ লীলা, যাৰ বিলাস,
 সেই নিজেই নিজৰ প্রকাশক দেৱাদিদেৱ পৰমেশ্বৰ এক
 অধিতীয় । এক তেৱেঁই বিভিন্ন শক্তিৰ প্রকাশক হিচাবে
 বিভিন্ন নাম-ৰূপত বিভিন্ন দেৱতাকপে প্রতিভাত হয় ।
 সেই পৰম দেৱতাই আমাক শুভবৃদ্ধিৰে তেওঁৰ লগত
 সংযুক্ত কৰক ॥ ১০ ॥

তদেৱাগ্নিস্তদাতিত্বান্নামুত্তমঃ চক্ষুমাঃ । তদেব শুক্রং

তদব্রহ্ম তদাপত্তং প্রজাপতিঃ ॥ ২ ॥

তৎ এব (দেহে পৰব্রহ্মই) অগ্নিঃ (অগ্নিদেৱ) তৎ আদিত্যঃ
 (তেৱেঁই স্বৰ্গ), তৎ ব্রাহ্মঃ (তেৱেঁই বাহু) তৎ উ চক্ষুমাঃ

(আক ভে.ৱেই চন্দ্ৰা ; তৎ সূক্ৰম্ (ভে.ৱেই ব্ৰহ্মাণস্ক নক্ষত্ৰ আদি),
তৎ আপঃ (ভে.ৱেই জল) তৎ ব্ৰহ্মাপতিঃ (ভে.ৱেই ব্ৰহ্মাবৰ্গ
পালক) তৎ এষ ব্ৰহ্ম (ভে.ৱেই সকলোজকৈ বৃঃ) ॥২॥

[পৰমেশ্বৰক সৰ্বকালে চিন্তা কৰিবপৰা শুভবুদ্ধিৰ
প্ৰাৰ্থনা কৰি তেওঁৰ সৰ্বকপত্ৰৰ উপদেশ দিয়া হৈছে যে]
— সেই পৰমাত্মা পৃথক্‌তেই সূৰ্য্য অগ্নি, বায়ু, বৰুণ, চন্দ্ৰমা
আৰু অন্যান্য প্ৰকাশময় নক্ষত্ৰ আদি ; তে.ৱেই ব্ৰহ্মা-
পতি আৰু আদিপুৰুষ ব্ৰহ্মাণ্ড । এই সকলোৱেই সেই
অদ্বিতীয় পূৰ্ণব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰেই বিভূতি, তেওঁৰেই বিভিন্ন
শক্তিৰ প্ৰতীক । সেই পৰমাত্মাই এই সমস্তেই অন্তৰ্ধামী
আত্মা, গতিকে এই সকলোৱেই তেওঁৰে স্বৰূপ । এই-
প্ৰকাৰে জগতৰ যাৱতীয় ৰূপত পৰমেশ্বৰৰ ভাবনা একান্ত
আৱশ্যক ॥২॥

ঋ জ্যো জংপুমানসি কুমাৰ ঋমুত বা কুমাৰী ।

ঋ জীৰ্ণো দণ্ডেন বক্ষসি ঋ জাতো ভৱসি

বিশ্বত মুখঃ ॥৩॥

ঋ জ্যো (তুমি নাৰী) , ঋ পুমান (তুমি পুৰুষ), ঋ কুমাৰঃ
(তুমি বালক) উত বা (অৰ্থাৎ) কুমাৰী অসি (বা লকাণ্ড হোৱা),
ঋ জীৰ্ণঃ (তুমি বৃদ্ধ হৈ) দণ্ডেন (লাঠিৰ সহায়ত) বক্ষসি (লেঙু-
বিচাই চলা) ; ঋ জাতঃ (তুমিয়েই নানাকালত জন্ম লৈ) বিশ্ব-
মুখঃ ভৱসি (সকলোকালে মুখ হৈ আছা) ॥৩॥

হে সৰ্বৰূপ ! ভগৱান তুমি নাবী, পুৰুষ, কুমাৰ, কুমাৰী-সৰ । তুমিয়েই লাঠিৰ সহায় লৈ লেঙুৰিয়াই খোজ-কঢ়া বুঢ়া । ল বা, ভেঁকা, বুঢ়া, মতা, তিবোতা ইত্যাদি সকলোক ধৰ্তে তুমি অভিযুক্ত । হে জগদাত্মা পৰমেশ্বৰ ! বিৰাট স্বৰূপ তুমি বিধে বিধে নানাকপত জগৎবি নানা প্রাণী হৈ বিশ্বত ব্যাপ্ত আছা ; যেনি-তেনি যিমান মুখ দেখিবলৈ পোৱা হয়, সেই সকলোবোৰ তোমাৰেই মুখ ॥৩।

নীলঃ পতঙ্গো হৰিতো লোহিতাক্ষ-স্তড়িগৰ্ভ
ঋতবঃ সমুদ্রাঃ । অনাদিমন্তঃ স্বিভূত্বেন বর্তসে,
য়তো জাতানি ভুবনানি বিশ্বা । ৪

[স্বয়ং এব (তুমিয়েই) নীলঃ পতঙ্গঃ (নীল বৰণীয়া ভোমোৰা আদি পতঙ্গ), হৰিতঃ (সেউজবৰণীয়া আৰু বঙা-চকুৱা ভাটৌ আদি পখী), তড়িৎ-গৰ্ভঃ (বিজুলীযুক্ত মেঘ), ঋতবঃ (ঋতু-সমূহ), সমুদ্রাঃ (লাভ-সাগৰ) ; যতঃ (যি তোমাৰপৰা) বিশ্বা (সমু-দায়) ভুবনানি (লোকসমূহ) জাতানি (উৎপন্ন হ'ল), স্বয়ং (সেই তুমি) অনাদিমন্তঃ (অনাদি প্রকৃতি সমন্বিত) স্বিভূত্বেন (সৰ্বব্যাপকৰূপে) বর্তসে (বিচাৰমানআছা) । ৪॥

হে বিশ্বৰূপ ! তুমিয়েই নিলবৰণীয়া ভোমোৰা আদি পতঙ্গ, তুমি সেউজবৰণীয়া আৰু বঙা-চকুৱা ভাটৌ আদি পখী, তুমি বিজুলীযুক্ত মেঘ, বসন্ত আদি জয় ঋতু

আৰু সান্ত-সাগৰো তোমাৰেই ৰূপ । অৰ্থাৎ এই নানাবৰ্ত্ত
—নানাকপেৰে সমস্ত জড়-চেতন পদাৰ্থবোৰৰ ৰূপত তুমি-
য়েই অভিযুক্ত । কিয়নো তোমাৰপৰাটো তো সমুদায়
লোকসমূহ আৰু তাৰ অধিবাসী হৰেকপ্ৰকাৰ জীববৃন্দৰ
প্ৰাচুৰ্য্য হ'ল । অব্যক্তা আৰু জীৱকণা যি তোমাৰ
অনাদি প্ৰকৃতি (যাক গীতাই অপৰা আৰু পৰা প্ৰকৃতি
বুলি বৰ্ণনা কৰিছে — গীতা ৭৪।৫), তাৰে সৈতে তুমিয়েই
বিশ্বব্যাপকৰূপে জলে, স্থলে, অস্তৰীক্ষে সমস্ত-ব্ৰহ্মাণ্ডত
বিৰাজ কৰিছা ॥৪॥

অজামেকাং লোহিতশুক্রকৃষ্ণাং বহ্নীঃ প্ৰজাঃ-
সৃজমানাং সৰুপাঃ । অজো'হেকো জুষমানোহমু-
শেতে, জহাত্যোনাং ভুক্তভোগামজোহন্যঃ । ৫॥

সৰুপাঃ (নিজৰ অতুৰুপ) বহ্নীঃ প্ৰজাঃ (বহুত সন্তান) সৃজমা-
নাম্ (সৃষ্টিকাৰী) লোহিত শুক্লকৃষ্ণাম্ (বঙা, বগা আৰু ক'লা বৰণীয়া
ত্ৰিগুণময়ী) একাম্ অজাম্ (এক ছাগীক — অজন্মা অনাদি প্ৰকৃতিক)
একঃ হি অজঃ (কোনো এক ছাগে — অজন্মা অজানী জীৱই) জুষমানাঃ
(আসক্ত হৈ) অমুশেতে (ভোগ কৰে) ; অন্যঃ অজঃ (অন্য এক ছাগে
— অজন্মা অজানী জীৱই) এনাং (এই) ভুক্তভোগাম্ (ভোগ কৰা ছাগীক
উপভুক্ত প্ৰকৃতিক) জহা ত (ভাগ কৰে) । ৫॥

(পূৰ্বমন্ত্ৰত সূচাৱা' অনাদি প্ৰকৃতিক বিশ্লেষণৰ হলেৰে
এই মন্ত্ৰৰ প্ৰকৃতি পুৰুষৰ সমষ্টি, অজানী আৰু জ্ঞানী জীৱৰ
প্ৰভেদ এক ৰূপকৰ সহায়ত বৰ্ণন কৰা হৈছে, সুন্দৰ কাব্যময়ী

.....

ভাষ্যে — ।) বঙা, বগা, আক ক'লা, এই তিনি ববণীয়া
 এজনী ছাগলীয়ে নিজ বঙব অনুৰূপ বহুত পোয়ালীৰ জন্ম
 দিলে; সেইজনী ছাগলীৰ সঙ্গী হোৱা এটা ছাগলী তাইত
 আসক্ত হৈ ভোগত মত্ত থাকে । কিন্তু অন্য এটা ছাগলীয়ে
 ছাগলীজনী উপভোগ কৰি তাইক এৰি গুচি যায় । (এই
 ক্ৰটিৰ ভাব এই যে- পৰম-পুৰুষৰ অধ্যক্ষতাত প্রকৃতিয়ে
 নিজৰ অনুৰূপ-ত্ৰিগুণময় অসংখ্য জীৱদেহ উৎপাদন কৰে ।
 (গীতা ৯ ০; ১৪।৩-৪) । প্রকৃতি 'অজ্ঞা'-জন্ম বহিতা, অনাদি ।
 ত্ৰিগুণাশ্ৰিত্য বাবে প্রকৃতিক তিনিববণীয়া বুলি কোৱা
 হৈছে । সৰ্ব, বজ আক তম এই তিনিগুণ তিনি বহু-সম্বলগ
 নিৰ্মল আক প্রকাশঅৰূপ বাবে তাক বগা, বজগুণ বাগ
 (বিষয় বাগত বঞ্জিত) অৰূপ বাবে তাক বঙা আক তমগুণ
 আবৰক অজ্ঞানময় বাবে তাক ক'লা ববণীয়া বোলা হৈছে ।
 (গীতা-১৪ ৬-৮ । এই তিনি বহু-ৰূপা ত্ৰিগুণময়ী প্রকৃতি
 গীতাত উক্ত আটাইবিধৰ ভেদবুদ্ধি অপৰাপ্রকৃতি (৭৪) ।
 দ্বিতীয় - 'অজ্ঞ' - পুৰুষ; গীতাত যাক পৰাপ্রকৃতি নামে (৭৫)
 ক্ৰেত্ৰজ্ঞ নামে (১৩।১) তথা অক্ষৰ পুৰুষ নামে (১৫।১৬)
 বৰ্ণনা কৰা হৈছে, সেই জীৱত 'অজ্ঞ' জন্ম বহিত । এই জীৱৰ
 দুই ভেদ । এক—অবিদ্যাৰ কাৰণে অপৰা প্রকৃতিত আসক্ত
 হৈ—ভাবে সৈতে একাকাৰ হৈ ভাব ভোগৰ বৈচিত্ৰ্যত মজি
 থাকে । দুই—যি প্রকৃতিৰ পৰা পোৱা ভোগ ভুঞ্জি বিদ্যাৰ

বিশিষ্ট (জ্ঞানৰ) বলত সেইবোৰৰ সাঁৰশূন্যতা আৰু
কণিকতা উপলব্ধি কৰি তাক একেবাৰেই পৰিত্যাগ কৰে।
এই দুয়োপ্ৰকাৰৰ জীৱ আৰু প্ৰকৃতিও অভিন্ন। তথা অনাদি
বুলি গীতাতো উক্ত হৈছে (১৩।১২-২১)। *]

{ সংস্কৃত ভাষাত ‘অজ্ঞা’ (স্ত্ৰীং) ‘অজ’ (পুং) ছাগলিৰ
নাম। ইয়াত প্ৰকৃতিক তিনিবৰ্গীয়া জাগীৰূপে চিত্ৰিত কৰি
বদ্ধজীৱৰূপ ছাগৰ সংযোগত প্ৰকৃতিয়ে নিজৰ অনুৰূপে ত্ৰিগুণ-
ময় সন্তানসমূহ জন্ম দিয়াৰ কথা কাব্যিক বৰঙণিতভাবে
বৰ্ণিত হৈছে। } । ৫।

দ্বা সুপৰ্ণা সযুজা সখায়া, সমানং বৃক্ষং পৰিষম্ব-
জাতে। তয়োৰন্যঃ পিপ্লবঃ স্বাদন্ত্য নশ্লম্নন্যো
অভিচাক্ষীতি ॥ ৬ ॥

সযুজা (সদায় লগ হৈ থকা), সখায়া (পৰস্পৰে সমান্তৰ
বন্ধ) বা সুপৰ্ণা (জীৱাত্মা আৰু পৰমাআৰণ্য দুটি পক্ষী) সমানম্
বৃক্ষম্ (একে জোপা দেখেগৈ বৃক্ষক) পৰিষম্বজাতে (আশ্ৰয় কৰি
থাকে)। তয়োঃ (দেই দুইটিৰ) অন্যঃ (এটি জীৱাত্মাৰণ্য পখীয়ে)

* এই মন্ত্ৰটিয়েই সাংখ্যবাদীসকলৰ বীজমন্ত্ৰ স্বৰূপ আৰু এই
মন্ত্ৰৰ আধাৰতে সাংখ্যদৰ্শনক প্ৰতিসম্ভৱ বুলি সিদ্ধান্ত কৰে। দৰ্শন
শাস্ত্ৰৰ ব্যাখ্যাতা সুশ্ৰেণীক দাৰ্শনিক অনামধ্য আচাৰ্য শ্ৰীবাচস্পতি
মিশ্ৰপাদে ‘সাংখ্যকাবিকাৰ’ অৰচিত ‘সাংখ্যতত্ত্বকৌমুদী’ টীকাৰ
আৰম্ভতে এই মন্ত্ৰকে সামান্য পৰিবৰ্তন কৰি মঙ্গলাচৰণৰূপে উদ্ধৃত
কৰি মন্ত্ৰত বৰ্ণিত প্ৰকৃতিক বন্দনা কৰিছে।

.....
 পিঙ্গলম্ (সেই বৃক্ষৰ ফল, কৰ্মফল) যাদু (সোবাদ লৈ-লৈ) আৰু
 (খন্ন), অন্যঃ (দ্বিতীয় পৰমাত্মাক পখীয়ে কিস্ত) অনন্নম্ (নোখো
 বাকৈ) অতিটাকশীতি (কেবল চাই থাকে) ৷ ৬ ৷

মৰুযা দেহকণ গছজোপাত একেটা হৃদয়-গুহাকণ
 বাঁহত দুটি পক্ষী পৰস্পৰে মিত্ৰভাৱে একেলগে বাস
 কৰে। জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা (চমুকৈ জীৱ আৰু ঈশ্বৰ)
 সেই পখীদুটিৰ নাম। দুয়ো চিৰসঙ্গী, পৰম সুহৃদ।
 জীৱৰ প্ৰাৰন্ধ অনুযায়ী যি সুখ-দুখ, হৰ্ষ-বিষাদকণ কৰ্ম-
 ফল, সেয়ে গছজোপাত লাগি থকা ফল। সেই পখী
 দুটাৰ এটি জীৱাত্মা পখীয়ে সেই ফলবোৰ সোবাদ লৈ লৈ
 খায় অৰ্থাৎ হৰ্ষ বিষাদ অৰুচক কৰি কৰি কৰ্মফল ভোগ
 কৰে। আনটি ঈশ্বৰকণ পখীয়ে সেইবোৰ ফল নাখায়,
 কেবল চাইহে থাকে অৰ্থাৎ শৰীৰত প্ৰাপ্ত সুখ-দুখ, হৰ্ষ-বিষাদ
 তেওঁ ভোগ নকৰে, মাত্ৰ তাৰ সাক্ষী হৈহে থাকে।
 জীৱাত্মায়ে যদি পৰমাত্মাৰ দৰে ভোগৰ লুভীয়া নহৈ তৃপ্তা
 মাত্ৰ হ'ব পাৰে, তেতিয়া হলে তাৰ দৃষ্টকৃত কৰ্মফলৰ সৈতে
 কোনো সম্বন্ধ নোহোৱা হ'ব আৰু পৰমসুহৃদ পৰমাত্মাৰ
 সৈতে আনন্দত নিমগ্ন হৈ থাকিব। মুণ্ডক ৩।১১ মন্ত্ৰ
 এই সম্বন্ধে সৈতে একে। এই মন্ত্ৰৰে সৈতে প্ৰায় একে
 ভাৱকে প্ৰকাশ হৈছে কঠোপনিষদৰ ১।৩।১ মন্ত্ৰত। তাত
 জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাক একেটা গুহাত প্ৰবিষ্ট হ'ব আৰু
 পোহৰৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তাৰ একে।] ১৬ ৷

সমানে স্বৰ্কে পুৰুষো নিমগ্নোহনৌশয়া । শ্যচতি

মুহুৰ্মান : । জষ্টং যদা পশ্যত্যন্যমীশ্বৰস্য মুহুৰ্মান-

মিতি বীতশোক : ॥ ৭ ॥

সমানে স্বৰ্কে (দেহৰূপ) একেজোপা গছতে থকা পুৰুষ : (জীৱাত্মা) নিমগ্ন : (আনন্দিত ভূবি থাকে), [এই কাৰণে] অনৌশয়া (স্বপ্নমৰ্শ হেতুকে) মুহুৰ্মান (মোহগ্ৰস্ত হৈ দীনতাৰে) শ্যচতি (শোক কৰে) । ইদা (যেতিয়) জষ্টম্ (ধাৰ্মিকলোকৰ দ্বাৰা সন্নিহিত) অন্যম্ (আনন্দজন সঙ্গী) ঈশম্ (পৰমাত্মাক) অস্যা মহিমানম্ (আক ত্ৰেণ্ডৰ মহিমাক) পশ্যতি (দেখে, অনুভৱ কৰে), ইতি (তেতিয়া) বীতশোক : (নগলো শোকবশৰা মুক্ত হয়) । ৭ ॥

পূৰ্বত কোৱা দেহৰূপ একেজোপা গছতে হৃদয়গুহা ৰূপ একেটা বাঁহতে পৰমাত্মাৰ সৈতে এবেলগে থকা জীৱাত্মাই যেতিয়ালৈকে পৰমসুন্দৰদঙ্গী পৰমেশ্বৰৰ ফালে নাচায়, দেহটোৰ প্ৰতি অত্যাশক্তিকৰণ মোহ-মন্দিৰাত ভাল গৈ থাকে অৰ্থাৎ শৰীৰক ভোগ ভোগোৱাৰ চেষ্টাতে অহৰ্নিশে ব্যতিব্যস্ত থাকে, তেতিয়ালৈকে নিজৰ অসংৰ্থতা আৰু দীনতানতাৰ বাবে মোহগ্ৰস্ত হৈ শোক কৰিবলগীয়া হয় । কিন্তু কেতিয়াবা যদি ভগৱন্তৰ অহৈতুকী দয়া হয়, আৰু সেই কৃপাময়ৰ কৃপা পাই সদায় লগে লগে থকা পৰম হিতৈষী আনন্দজন সঙ্গী পৰমাত্মাৰ ফালে মন কৰে, সন্ত-মহন্তসকলে থাক নিত্য-নিবন্তৰ উপাসনা কৰে, সেই পৰম বান্ধৱৰ প্ৰতি যদি দৃষ্টি পাতকৰে আৰু বিশ্বাস্যপি থকা

ঐশ্বৰ্য্য গৰাকী তেওঁৰ নিৰ্বিকাবহাদি মহিমা বুজি-বাজি
চায়, তেতিয়া তৎকালেই সেই জীৱৰ সকলোৱে হৃৎ-শোক
শেষ হৈ যায় ॥৭॥ (মুণ্ডক ৩।১।২)

অচো অক্ষৰে পৰমে স্যোমন্ যস্মিন্ দেৱা অধি বিধে
নিষেতুঃ। যন্তং ন বেদ কিম্‌চা কৰিষ্যাতি য ইত্
তদ্বিস্তু ইমে সমাসতে ॥৮॥

যস্মিন্ (য'ত) বিধে দেৱাঃ (সমস্ত দেৱগণ) অধি (অধিকাৰ
অনুৰূপে) নিষেতুঃ (অবস্থিত থাকে), অক্ষৰে (অবিনাশী) পৰমে
স্যোমন্ ('সেই' পৰম আকাশৰূপ ব্ৰহ্মধামত) যন্তঃ (যাক আদি
বেদসমূহো 'অবস্থিত থাকে'); যঃ (যি লোকে) তন্ (তাদৃশ পৰব্ৰহ্মক)
ন বেদ (নাজানে), [তেওঁ] অচা (বেদেৰে) কিম্ কৰিষ্যাতি (কি
নো সাধিব?) ইত্ (কিন্তু) য়ে (যিসকলে) তৎ (সেই ব্ৰহ্মক) বিদুঃ
(জানে), তে ইমে (সেই সকলে) সমাসতে (ব্ৰহ্মতে ঐতিষ্ঠিত হয়) ॥৮॥

পৰব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰৰ পৰম আকাশৰূপ (ছান্দোগ্য
৮।১৪।১ আৰু ৪।১০।৪) অবিনাশী পৰমধামত সমস্ত দেৱতা-
বৃন্দ অধিকাৰ অনুৰূপে আশ্ৰিত আছে; সেই ব্ৰহ্মধামতে
যাক আদি বেদসমূহো মুক্তিমন্ত্ৰ হৈ ভগৱন্তৰ দেৱাত নিবত
থাকে। অৰ্থাৎ যেনেকৈ কোনো বজা বা সন্ত-মহন্তৰ
সাক্ষাৎ লাভ কৰিবলৈ আশ্ৰিত-অনুচৰসকলৰ সহায় লাগে,
সেইদৰে সমস্ত দেৱতা আৰু সমস্ত বেদৰ আশ্ৰয়ণীয় পৰ-
মেশ্বৰ পুৰুষোত্তমৰ সাক্ষাৎ পাবলৈ তেওঁৰ পাৰ্শ্ব বা অস্থ-
চৰকাৰী বেদ-ঐতিপাদ্য দেৱবৃন্দৰ সহায় আবশ্যক। যি লোকে

সেই সৰ্বাধাৰ, সৰ্বাশ্ৰয়স্বৰূপ পুৰুষোত্তমক জ্ঞানিবলৈ সমৰ্থ
নহয় অৰ্থাৎ 'সমস্ত দেৱতাৰ সৈতে সমস্ত বেদ তেওঁৰেই
পাৰ্শ্বদ, তেওঁৰেই সেৱাইত' এই বহস্য হুবুজ়ে, তেওঁ বেদেৰে
কি সাধিব ? অৰ্থাৎ বেদাদি শাস্ত্ৰজ্ঞানী বুলি তেওঁৰ অভিমান-
আশ্ফালন নিৰ্বৰ্ণক। কিন্তু যি সকল জ্ঞানীপুৰুষে সেই
পৰব্রহ্ম পৰমেশ্বৰক তত্ত্বত: জ্ঞানিব পাৰে, সেইসকলেহে
সেই পৰমধামত ভগৱন্তৰ সৈতে স্পৰ্শাতিষ্ঠিত হয় তেওঁলোক
আক সংসাৰলৈ ঘূৰি নাহে ॥৮॥

ছন্দাংসি যজ্ঞাঃ ক্ৰতবো ব্ৰতানি, ভূতং ভৱ্যং
য়চ্চ বেদা ব্ৰহ্মস্তু। অস্মাদ্ভ্যায়ী সৃজতে বিশ্বমেতৎ,
তস্মিন্শ্চান্যো মায়ায়া সংনিকঙ্কঃ ॥৯॥

ছন্দাংসি (ছন্দসমূহ) যজ্ঞাঃ (যজ্ঞসমূহ) ক্ৰতবো (জ্যোতিষ্টোম
আদি ক্ৰতু সমূহ) ব্ৰতানি (ব্ৰতলমূহ) চ (উৰ্ধা) যৎ (যি কোনো) ভূতম্
(অতীত) ভৱ্যম্ (ভবিষ্যৎ আৰু বৰ্তমানো) বেদাঃ (বেদসমূহে) ব্ৰহ্মস্তু
(ঐতিপাদন কৰিছে), সেই সমস্তই] অস্মাৎ (এই পৰব্রহ্মৰূপৰ
উৎপন্ন হ'ল) এতৎ বিশ্বম্ (এই সমগ্ৰ জগৎ) মায়ায়া (যে শক্তি
মায়াক আশ্ৰয় কৰি পৰম পুৰুষে) সৃজতে (সৃজন কৰিলে) চ
(আৰু) তস্মিন্ (সেই সৃষ্ট জগতত) অন্যঃ (ব্ৰহ্মতত্ত্বজননা জীৱই)
মায়ায়া (অৱিষ্ঠাৰ দ্বাৰা) সংনিকঙ্কঃ (দৃঢ়ভাবে বান্ধ খায়) ॥৯॥

বেদমন্ত্ৰৰূপ ছন্দ, যজ্ঞ, ক্ৰতু অৰ্থাৎ জ্যোতিষ্টোম আদি
বিশেষ যজ্ঞ, ব্ৰত অৰ্থাৎ সদাচাৰ আৰু তাৰ নিয়মবিধি
সম্বন্ধিত কিছুমান শুভকৰ্ম আৰু যি কোনো অতীত বৰ্তমান

আৰু ভবিষ্যৎ বিষয় যেদৰদ্বাৰা প্ৰতিপাদিত হৈছে, সেই সকলো পৰব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তমৰ পৰাই উদ্ভৱ হ'ল। সেই পৰমপুৰুষে নিজৰে সৈতে অভিন্না মায়া-শক্তিৰ সহযোগত কাৰণ কাৰ্যৰূপে এই সমস্ত জগৎ সৃজন কৰিলে আৰু স্বৰচিত এই জগৎৰূপ জালখনত অবিদ্যাৰ দ্বাৰা আচ্ছাদিত হৈ জীৱজন্তুত—তদ্ব্যক্তকৈ নিজৰ ভিন্নতাব কৰি ৰাস্থা খায়। তৰ্থাৎ সাংসাৰিক বিষয়-ৰাসনাত অত্যাশক্তিৰ কাৰণেই জীৱই আপোন-স্বৰূপ পৰমাট্মা-পৰমেশ্বৰক উপলক্ষি কৰিব নোৱাৰে, এই বিষয়েই এটি প্ৰেৰচন আছে যে, “মায়াবদ্ধো ভবেজ্জীৱো মায়াযুক্তঃ সদাশিবঃ।” যেতিয়ালৈ মায়াত আবদ্ধ সেই পৰ্যন্তই জীৱ, মায়াৰপৰা মুক্ত হব পাৰিলে চিৰকাললৈ জীৱ শিব হয় ॥৯॥

মায়াং তু প্ৰকৃতিং বিদ্যান্মায়িনং তু মতেষ্ববম্ ।

তস্য বয়বভূতৈস্তু ব্যাপ্তং সৰ্বমিদং ভৱৎ ॥১০॥

মায়াং তু (পূৰ্বোক্ত মায়াবোৰে) প্ৰকৃতিং বিদ্যাং (প্ৰকৃতি বুলি জানিব লাগে) তু মায়িনম্ (আৰু মায়াপন্থিকৰূপে) মতা-ঈশ্বৰম্ (পৰমেশ্বৰক জনা উচিত), তস্য তু (তেওঁৰেই) অবয়বভূতৈঃ (অঙ্গত, ত কাৰণ কাৰ্যসমূহৰ দ্বাৰা) ইদম্ সৰ্বম্ জগৎ (এই সমস্ত জগৎ) ব্যাপ্তম্ (পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে) ॥১০॥

যাক মায়া বুলি পূৰ্বতে কোৱা হ'ল, সি ভগৱানৰ শক্তি-ৰূপা প্ৰকৃতি আৰু মায়ী- তৰ্থাৎ মায়াৰ অধিপতিৰূপে পৰমেশ্বৰৰ শক্তিৰূপা প্ৰকৃতিৰ অঙ্গস্বৰূপ কাৰ্যকাৰণ জগৎ হিচা-

কব দ্বাৰা এই চৰাচৰ জগৎ পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে (গীতা ১৩-১৯-২১)। ॥১০॥ #

যো যোনিং যোনিমধিষ্ঠিত্যকো, যস্মিন্দং সংচ

স্থি চৈতি সৰ্বম্। তমীশানং ববদং দেবমীডাং,

নিচায়েমাং শাস্তিমত্যন্তমেতি ॥১১॥

একঃ যঃ (অধিতীয় যি এজনেই) যোনিম্ যোনিম্ (প্রত্যেক প্রকৃতিত) অধিষ্ঠিত্তি (অন্তৰ্ভাস্যৰূপে অধিষ্ঠিত থাকে), যস্মিন্ (যাত) ইদম্ সৰ্বম্ (এই সমস্ত) সন্-এতি (সমগ্রাণ্ড হয়)। চ (আক) স্থি- এতি চ (স্থি কালত বিবিধ ৰূপত একটো হয়), তম্ ইশানম্ (সেই সৰ্বনিয়ন্তা) ববদম্ (বৰদ্বাতা) উভায় (তুদ্ভিযোগ্য) দেবম্ (পৰমদেৱক) নিচায়া (নিশ্চিতভাৱে লাঞ্ছা কৰি) (সাধকে) অতি-অন্তম্ (নিবৰ্জিতভাৱে, পুনৰ্জন্মবহিতৰূপে) ইমাম্ শাস্তিম্ (এই মূক্তিরূপ পৰমশাস্তি) এতি (লাভ কৰে) ॥১১॥

*এই মন্ত্ৰত কোৱা হ'ল যে যোনা পৰমেশ্বৰী শক্তি—যি শক্তিৰ দ্বাৰা জাগতিক স্থিতি, স্থিতি, চলন আদি সমূহায় ৰূপে পৰিপূৰ্ণ আছে। যোনা দ্বাৰ, তেওঁ যোনা, যোনা প্রকৃতি, যোনা পৰমেশ্বৰ, শক্তি আৰু শক্তিমান পৰস্পৰৰ অন্তিম। শক্তি নাথাকিলে শক্তিমান বোলা নাযায় আৰু আধাৰ অবিহনে শক্তিবো স্থান নাই। জুই আৰু তাৰ দাহিকা শক্তিক পৃথক ৰূপে ভাবিব নোৱাৰাৰ দৰে শক্তি—‘যোনা’ৰ পৰা ‘যোনা’ মধেখ-বক বেলেগ ভাবিব নোৱাৰি গতিকে এই শ্ৰুতি শাস্তিসিদ্ধান্তৰ এক মূল। এই ‘যোনা’ শক্তিয়েই শক্তিবাদীসকলৰ ‘মহাযোনা’— যি দুৰ্গা কালী আদি নাথেষ্ট পৰমেশ্বৰী ভাৱনাৰে উপাসিতা হৈ আছে।

পৰমাত্মা পুৰুষোত্তম এক — অদ্বিতীয় ; সেই
 এক পৰমপুৰুষেই প্ৰত্যেক প্ৰকৃতিৰ অন্তৰ্ধ্যামী প্ৰত্যেক
 যোনিত অধিষ্ঠিত — প্ৰাকৃতিক জগতৰ বাহ্যীয় কাৰ্যৰ
 কাৰণ-ৰূপত সেই পৰমাত্মা পুৰুষেই বিৰাজিত ; তেওঁৰ
 অধ্যক্ষতাতে চৰাচৰ জগতৰ সমস্ত কাৰ্য যথানিয়মেৰে
 -শৃঙ্খলাৰে পৰিচালিত হৈ আছে । এই শৃঙ্খলা সমস্তই
 প্ৰলয়কালত তেওঁতে বিলীন হৈ যায় । আকৌ সৃষ্টিৰ
 সময়ত তেওঁৰপৰাই বিবিধ আকাৰ-প্ৰকাৰে অনেকৰূপত
 উৎপন্ন হয় । তেওঁ সৰ্বনিয়ন্তা, শৰণাগতৰ মুক্তিদাতা আৰু
 সমস্তৰে আৰাধ্য ; সেই স্বয়ং জ্যোতি পৰমেশ্বৰ ভগৱন্তক
 নিশ্চিতভাৱে সাক্ষাৎ কৰিলে জীৱই চৰম শান্তি পায়,
 যি শান্তি অনন্তকাললৈ অব্যাহত থাকে । গীতাত
 ইয়াকে ঋদ্ধতী শান্তি (৯।৩।১), পৰা শান্তি (১৮।৬২) ইত্যাদি
 নামেৰে বৰ্ণিত হৈছে ॥১১॥

য়ো দেৱানাং প্ৰভৱশ্চোদ্ভৱশ্চ, বিশ্বাধিপো
 কজ্জো মহৰ্ষিঃ । হিৰণ্যগৰ্ভং পশ্যাত জায়মানং,
 স নো বুধ্যা শুভয়া সংযুজতু ॥১২॥

১ঃ কজ্জ (যি কজ্জ) দেৱানাং প্ৰভৱঃ (দেৱবৃন্দৰ উৎপাদক)
 চ (আৰু) উদ্ভৱঃ (ঐশ্বৰ্যবৰ্দ্ধক) চ (তথা) বিশ্বা অধিপঃ (জগতৰ
 অধীশ্বৰ), মহা-ঋষিঃ (সৰ্বজ্ঞ); জায়মানম্ (সৰ্বপ্ৰথম উৎপন্ন) হিৰণ্যগৰ্ভম্
 (ব্ৰহ্মাক) পশ্যাত (যি দেখিছিল), সঃ (সেই জগদীশ্বৰ) নঃ (আমাক)
 শুভয়া বুধ্যা (ভক্ত বুদ্ধিৰে সৈতে) সংযুজতু, (সংযুক্ত কৰক) । ১২

সমস্তবে শাসনকৰ্তা যি কৰ্মৰূপ পৰমেশ্বৰ ইন্দ্ৰাদি-
দেববৃন্দৰ জন্মদাতা আৰু ঐশ্বৰ্য্য-বিস্তৃতিৰে সেই সবৰ-জমুষ্টি
বঢ়াওঁতা, যি সৰ্বজ্ঞান পুৰুষ বিশ্ববাসীৰ পালক আৰু
নিয়ামক, যি সৃষ্টিৰ প্ৰথম উৎপন্ন হোৱা পদাৰ্থোনি প্ৰজা-
পতি ব্ৰহ্মাক দেখিছিল, সেই ব্ৰহ্মাদি স্তম্ভপৰ্যন্ত সমস্ত
জগতৰ ঈশ্বৰ পুৰুষোত্তমে আমাক শুভ-বুদ্ধিৰে সংযুক্ত
কৰক, যাৰ দ্বাৰা আমি আমাৰ পৰম মুহূৰ্ত্ত পৰমেশ্বৰক
প্ৰাপ্তিৰ পথেদি আগুৱান হব পাৰোঁ। [গায়ত্ৰী মন্ত্ৰভো
এই বুদ্ধিৰেই প্ৰাৰ্থনা জনোৱা হয়] ॥১২॥

য়ো দেৱনামধিপো যস্মিন্ লোকা অধিষ্ঠিতাঃ ।

য় ঈশে অস্যা বিপদশ্চতুৰ্পদঃ কস্মৈ দেৱায়

হবিষা বিধেম।১৩॥

য় (যি পৰমেশ্বৰ) দেৱানাম্ (দেৱতানুহৰ) অধিপঃ (ৰাণী),
যস্মিন (যাত) লোকাঃ (সমস্তলোক) অধিষ্ঠিতাঃ (আশ্ৰিত
আছে), যঃ (যি) অস্যা (এই) বিপদঃ (বিপদ প্ৰাণী) চতুৰ্পদঃ (চক
চতুৰ্পদ প্ৰাণীৰ) ঈশে (শাসন কৰে), কস্মৈ (সেই আনন্দৰূপ দেৱায়
(স্বৰূপৰূপক) হবিষা (প্ৰজাৰে অৰ্পিত জব্যাদিৰে) বিধেম (অৰ্চনা
কৰোঁ) ॥১৩॥

যি স্তম্ভৰূপ পৰমেশ্বৰ ব্ৰহ্মাদি পূজ্য দেৱবৃন্দৰ
ৰাণী, ভুলোক আদি সমস্তলোক যাক আশ্ৰয় কৰি প্ৰব-
ৰ্ত্তিত অৰ্থাৎ মূল, সূক্ষ্ম, ব্যক্ত, অব্যক্ত আদি বিভিন্ন
অৱস্থানেৰে সদায় সৰ্বপ্ৰকাৰে সৰ্বপ্ৰাণীৰ যি আশ্ৰয়,

যি অতিশয় অনন্ত শক্তিতে ছুটেভীয়া, চাৰিঠেভীয়া আদি
সমুদায় জীৱক শাসনৰ অধীনত বাখে, সেই আনন্দস্বৰূপ,
বিশ্বৰ জ্যোতি-পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমক আমি ব্ৰহ্মা-ভক্তি-
যুক্ত চিত্তে হৰিঃস্বৰূপ শুদ্ধ-অন্তঃকৰণ (পূৰ্বকথিত শুভ-
বুদ্ধি) অৰ্পণ কৰি অৰ্চনা কৰোঁ। ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ এয়ে
সহজ উপায় ॥১৩॥

সুস্মৃতিসুস্মৃ কলিলস্য মাধ্যো, বিশ্বস্য শ্ৰষ্টাবশেন-
কৰণম্ । বিশ্বস্যৈকং পৰিৱেষ্টিতাবং জ্ঞাত্বা শিৱঃ
শান্তিমত্যন্তমেতি ॥১৪॥

সুস্মৃ. স্মৃতিসুস্মৃ (সুস্মৃতকৈয়ো অতিসুস্মৃ) কলিলস্য মাধ্যো (কলম-
গুহা-গহনত বাস কৰোঁত), বিশ্বস্য (জগতৰ) শ্ৰষ্টাবশ (শ্ৰেষ্ঠো'ৱ)।
অনেকৰণম্ (নানা ৰণত এতিশাস্ত), বিশ্বস্য পৰিৱেষ্টিতাবশ (জগতক
সৰ্বত্ৰকাৰে আবৰি বাখোতা, একম(ব'হতীয়) শিৱম (মঙ্গলময়ক)জ্ঞাত্বা
(জানি) অত্যন্তম্ শান্তিম্ (চিৰকলীয়া শান্তি) এতি (লাভ কৰে) ১৪।

যি পুৰুষোত্তম পৰব্ৰহ্ম সুস্মৃতকৈয়ো অতিসুস্মৃ অৰ্থাৎ
তেওঁৰ কৃপাপ্ৰাপ্ত নহলে যাক জানিব নোৱাৰি, যি হৃদয়-গুহা
ৰূপ গহন-বনত আমাৰ অতি ওচৰতে থাকে, এই নিখিল
জগতক যি সৃষ্টি কৰিলে, যি নিজেই বিশ্বৰূপ হৈ 'জীৱ,
ভজম, কীট, পতঙ্গম, অগ্নি, নগ্ন জন'ৰূপ ধাৰণ কৰিলে আৰু
যি বিশ্বক বাহিৰে-ভিতৰে আবৰি আছে, সেই এক—অধি-
তীয় পৰম মঙ্গলময় পৰমেশ্বৰক জানিব পাৰিলে সেই ব্ৰহ্মা-
পুৰুষে অশাস্ত্ৰময় স সাৰ-প্ৰবাহৰূপৰা মুক্ত হৈ চিৰশান্তি

লাভ কৰে — জন্ম-মৃত্যুৰূপ সংসাৰ-গতিৰ পাৰ পায় ॥১৪॥

স এৰ কালে ভূৱনস্য গোপ্তা , বিশ্বাধিপ: সৰ্ৱভূ-
তেষু গৃঢ়ঃ । যস্মিন্ যুক্তা ব্রহ্মৰ্ষয়ো দেৱতাশ্চ,
তমেৱং জ্ঞান্বা মৃত্যুপাশাংশ্চিনন্তি ॥১৫॥

স: এৰ (তেৱেই) কাসে (সময়ত) ভূৱনস্য (ব্রহ্মাণ্ডৰ) গোপ্তা
(ৰক্ষক) , বিশ্ব-অধিপ: (বিশ্বৰ অধিপতি) সৰ্ৱভূতেষু (সকলো জাণীতে)
গৃঢ়ঃ (গুপ্তভাবে থাকে) , যস্মিন (যাত) ব্রহ্ম-ঋষয়ঃ (ব্রহ্মজ্ঞ মহৰ্ষিসকল)
চ[আক। দেৱতাঃ [দেৱতা সকলো] যুক্তা: [সংলগ্ন থাকে ,] তম্ [সেই
পৰমেশ্বৰক) । এৱম্ জ্ঞান্বা (এনেকৈ জানি) [যচৰ্যাই] মৃত্যুপাশান্ (মৃত্যুৰ
বান্ধোৰ) চিনন্তি (কাটি পেলায়) ॥১৫॥

সেই বৰণীয় পৰমদেৱেই সময়ত, স্থিতিকালত বিশ্ব-
ব্রহ্মাণ্ডৰ ৰক্ষক, তেৱেই বিশ্বৰ অধিপতি আৰু তেৱেই
সমস্ত জাণীতে অন্তৰ্ৱামী আত্মাৰূপে গুপ্তভাৱে অবস্থান
কৰে বেদাৰ্থতত্ত্বজ্ঞ মহৰ্ষিসকল আৰু সমস্ত দেৱতাসকলো
ধ্যান-যোগৰ দ্বাৰা যি পৰমপুৰুষত সংলগ্ন থাকে, সেই জগদা-
শ্বৰৰ স্বৰূপ যি লোকে এইপ্ৰকাৰে বুজি আৰু বুজি সেই
সৰ্বশৰণ্য প্ৰভুৰ শৰণাগ্ন হয়, তেওঁ মৃত্যুপতি যমৰ সমস্ত
বান্ধোন কাটি পেলায় অৰ্থাৎ সংসাৰ-বন্ধনৰ হেতুস্বৰূপ কাম,
কৰ্ম আদি যাত্ৰাতীত ৰাসনাবপৰা মুক্ত হয়—সাংসাৰিক মায়া-
মোহে তেওঁক ৰাঙ্কি ৰাখিব নোৱাৰে—ভৱ-তৃখহাৰী হৰিয়ে
তেওঁৰ সৰ্বতৃখ হৰণ কৰে ॥১৫॥

যুতাংপৰং মণ্ডমিহাতিসূক্ষ্মং, জ্ঞান্য শিবং সৰ্বভূ-
তেষু গূঢ়ম্ । বিশ্বৈস্যেকং পবিরেষ্টিতাং জ্ঞান্য
দেৱং মুচ্যত সৰ্বপাশৈঃ ॥১৬॥

যুতাং পৰম (ঘট্টৰ উপবিভাগত উঠা) মণ্ডম ইহ (সৰব নিচিনা)
অতি সূক্ষ্ম (অত্যন্ত সূক্ষ্ম), শিব (মঙ্গলময়), সৰ্বভূতেষু গূঢ়ম (সমস্ত
প্ৰাণীত গুপ্তভাবে থকা) জ্ঞান্য (জানি) [তথা] বিশ্বৈ পবিরেষ্টিতাম
(বিবেক আৰু বিধকা) একম্ দেৱম (একমাত্ৰ পৰমদেৱতাক) জ্ঞান্য
(জানি) সৰ্বপাশৈঃ (সকলো বন্ধনবপৰা) মুচ্যতে (মুক্ত হয়) ॥১৬॥

ঘট্টৰ ওপৰত উঠা সবিশিবিৰ দৰে সমস্তৰে সাৰ
আক অতিসূক্ষ্ম যি মঙ্গলময় পৰমপুৰুষ সমস্ত প্ৰাণীৰ
অন্তৰ্ঘামীৰূপে আত্ম-পোপন কৰি আছে, যি একমাত্ৰ
পৰমপুৰুষ সমগ্রবিশ্বত ওতঃ-প্ৰোতভাৱে পৰিবাৰ্য, সেই
স্বপ্ৰকাশ ভগৱন্ত পুৰুষোত্তমেই একমাত্ৰ জ্ঞাতব্য। তেওঁক
জানিলে মজুযাই সমস্ত সংসাৰ বন্ধনবপৰা মুক্ত হৈ
যায় ॥ ১৬ ॥

এবঃ দেৱো বিশ্বৰ্কমা মহাত্মা, সঙ্গা জনানং হৃদয়ে

সংনিষ্টিটঃ । হৃদা মনীষা মনসাভিহুংস্তো, য

এতদ্বিহুবমৃতান্তে ভৱন্তি ॥ ১৭ ॥

বিশ্বৰ্কমা (জগত্তৰ কৰ্তা) মহাত্মা (সমস্তৰে আত্ম) এবঃ
দেৱঃ (এই সৰ্বপ্ৰকাশক পৰমদেৱতা) জনানাম্ হৃদয়ে (জীৱনমূৰ্ত্ত
হৃদয়ত) সঙ্গা (সৰ্বদাই) সংনিষ্টিটঃ (সন্নিষ্টিট আছে), [তথা] হৃদা
(হৃদয়েৰে) মনীষা (বিবেক-বুদ্ধিৰে) মনসা ('আক' মনেৰে) আভ

.....
 কৃষ্ণঃ (অভিব্যক্ত হই) । স্নে (যি সকলে) এতৎ (এই বহস্য) স্থিহুঃ
 (জ'নে), তে (তেওঁলোক) অমৃত্যুঃ তদ্বন্তি (অমৃতত্বকণ হই) ॥ ১৭ ॥

বিশ্বব বচনাকাব্যী যি সর্বশক্তিমান্ত পৰমাত্মা, সেই
 সর্বপ্রকাশক পৰমদেবতা সমস্ত জীবব হৃদয়-মন্দিৰত সদা-
 সৰ্বদা সন্নিহিত থাকে ; তেওঁৰ মহিমাৰাজি অংগত ত্ৰস্তী-
 ভূত বিপুল হৃদয়বদ্বাৰা, নিশ্চয়াত্মক বৃদ্ধিবদ্বাৰা আৰু
 একাগ্রমনেৰে নিবন্তৰ ভাৱনাৰ দ্বাৰা সেই পৰমাত্মাপূৰ-
 ষৰ সাক্ষাৎকাৰ পোৱা যায় । যি সকল মহাপুৰুষে এই
 বহস্য জানে, তেওঁলোকে তেওঁক লাভ কৰি অমৃতত্বকণ
 হয়, অনন্তকাললৈ মৃত্যুৰ হাত সাৰি যায় ॥ ১৭ ॥

য়দাত্মমন্ত্ৰঃ দিবা ন বাত্ৰি - ন' সন্ন চাস্তিহি এহ
 কেবলঃ । তদক্ষৰং তৎসবিতুৰ্বৰেণ্যং , প্রজ্ঞা চ
 তস্মাৎ প্রসূতা পুৰাণী ॥ ১৮ ॥

য়দা (যেতিয়া) অতঃ (অজ্ঞানৰূপ আত্মাৰ নাশকে), তৎ
 (সেই সময়ত 'অমৃতত্ব হোৱা তত্ব) দিবা ন ('দন নহয়), বাত্ৰিঃ ন
 (বাত্ৰি নহয়), ন সন্ (সৎ নহয়) চ ন তসন্ (আক অসত্তো নহয়),
 কেবলঃ (একমাত্র, বিপুল) লিহুঃ এব (সকলৰয় মাত) । তৎ (সেই
 তত্ব) অক্ষৰম্ (অবিক্ৰিয়, চিহন্তৰ) । তৎ (আক সেই তত্ব) সৱিতুঃ
 বৰেণ্যম্ (স্বয়ংগুণাত্তৰ্ভাৱে উপাশ্য) তস্মাৎ চ (তাবপৰাই)
 পুৰাণী (পুৰাণা—গুৰুপৰম্পৰা কৰে চলি অহা) প্রজ্ঞা (ব্ৰহ্মবিষয়ক জ্ঞান
 প্রসূতা (প্রচাৰিত হই) ॥ ১৮ ॥

যেতিয়া অজ্ঞানৰূপ আত্মাৰ সমূলকে নোহোৱা হয়,

তেতিয়া যি তত্ত্ব প্রত্যক্ষ হয়, সি দিনো নহয়, ৰাতিও নহয়। অৰ্থাৎ তাক দিনবদৰে পোহবযুক্ত অথবা ৰাতিৰ দৰে আন্ধাৰ-যুক্তও বুলিব নোৱাৰি; কিয়নো এই দুয়োতকৈ সি সম্পূৰ্ণ বেলেগ — তাত জ্ঞান-অজ্ঞানৰ ভেদ-কল্পনা নাই। সি সতো নহয় অসতো নহয়—‘সৎ’ আৰু ‘অসৎ’ নামে বুজা আৰু কেৱা পদাৰ্থতকৈ সি সম্পূৰ্ণ বেলেগ বস্তু। সেই তত্ত্ব একমাত্ৰ বিস্তৃত পৰমমঙ্গলময়। নিত্য, নিৰ্বিকাৰ সেই তত্ত্বই তত্ত্ব ‘মাস’ বাক্যৰ ‘তৎ’ পদৰ লক্ষ্য কেবল চৈতন্যময় পূৰ্ণব্ৰহ্ম। সূৰ্যমণ্ডলৰ মধ্যবৰ্তীৰূপে সেই পৰাৎপৰ পুৰুষ উপাস্য; কিয়নো তেওঁৰ কৃপাৰ কাৰণেই গুৰু-পৰম্পৰাই চলি অহা ব্ৰহ্ম-বিদ্যা জাগৰিত হৈ আছে। অৰ্থাৎ পৰমাত্মাপ্ৰাপ্তিৰ জ্ঞানৰ অধিকাৰী পৰম্পৰাক্ৰমে জ্ঞান লাভ হোৱা চলি আহিছে ॥১৮॥

নৈনমুখ্যং ন তিৰ্যক্ষং ন মধ্যো পৰিভ্ৰাজন্তং ।

ন তস্য প্ৰতিমা অস্তি যস্য নাম মহদ্যশঃ ॥১৯॥

এনম্ (এই পৰমাত্মাক) উখ্যম্ (ওপৰফালৰপৰা ন পৰিভ্ৰা-
জন্তং (‘ফোনেও’ ধৰিৰ নোৱাৰে) তিৰ্যক্ষম্ ন (ইফাল-সিফালৰপৰাও
নোৱাৰে), মধ্যো ন (মাজৰ ফালৰপৰাও নোৱাৰে)। যস্য (যাৰ)
মহদ্যশঃ নাম (সৰ্বব্যাপ্ত ৰূপন্যাই নাম) তস্য (তেওঁৰ) প্ৰতিমা
(উপমা) ন অস্তি (নাই) ॥১৯॥

এই পূৰ্ববৰ্ণিত পৰমাত্মা পৰমপুৰুষক কোনোদোকেই
কি ওপৰফালৰ পৰা কি ইফাল-সিফালৰপৰা, কি মাজফালৰ-
পৰা কেতিয়াও ধৰিব নোৱাৰে নোৱাৰে। তেওঁ অগ্ৰ

ভেওঁক ধৰিবপৰা সাধ্য কাৰো নাই । শাস্ত্ৰসমূহত যে ভেওঁ
 প্ৰাপ্য বোলা কথা আছে তাৰ বহস্য সেইজনেই বুজে,
 যি ভেওঁক লাভ কৰিলে । সেইজনেও আকৌ তাক ভাষাৰে
 ব্যক্ত কৰিব নোৱাৰে ; কিয়নো সেই বহস্য প্ৰকাশ কৰি-
 বলৈ মন আৰু বাক্য সিমানেই যাবই নোৱাৰে ; বজা
 আৰু বজনি দিবপৰা সকলো পদাৰ্থতকৈ ভেওঁ যেনেগৈ । যাৰ
 সূমহৎ বশস্য বিধব্যাপি থকা কাৰণে 'মহৎশে'ই নাম,
 সেই ভেওঁৰ কোনো উপমা নাই -- যাৰদ্বাৰা ভেওঁক বুজিব
 পাৰি ; সমকক্ষ কোনোবা থাকিলেতো তাৰ সৈতে
 বিজনি দিব পাৰি । [কিন্তু 'ভেওঁ যেতিয়া মানুহৰ প্ৰাপ্য,
 আমি নো 'কয় সেই বৰ্ণা আ পুৰুষোত্তমক পাৰ নোৱাৰিম,
 — এনে দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ হৈ পৰমাত্মা-প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে চেষ্টা-
 শীপ হোৱা একান্ত আবশ্যক] :১॥

ন সংদৃশে তিষ্ঠতি কণ্মস্য, ন চক্ষুৰা

পশ্যতি কশ্চনৈনম্ । হৃদা হৃদিস্থং মনসা য

এন, — মেৱং বিদ্বন্মৃতাস্তে ভৱন্তি ।।১০।

অস্য (এই পৰমপুৰুষৰ) কণ্ম, (কণ) সংদৃশে (চকু আদিৰ গ্ৰহণ-
 যোগ্য ঠাইত) ন তিষ্ঠতি (ন'থ কে', ক:চন (কোনোৱেই) এনম্ (এই পৰ-
 মাত্মক) চক্ষুৰা (চকুৰে) ন পশ্যতি (নেদেখে), যে (যি সকলে) এনম্, হৃদিস্থম্
 (এই হৃদয়ত থকা অজ্ঞানাত্মী পুৰুষক) হৃদা (চকু বুজিবে) মনসা (মনৰ
 দ্বাৰা) এনম্ (এই প্ৰকাৰে) বিদ্বঃ (জানে), তে অমৃতঃ ভৱন্তি (ভেওঁ
 লোক অমৰ হয় ।।২০॥

এই পৰমাত্মাপুৰুষৰ স্বৰূপ চকু আদি ইন্দ্রিয়-
গাহ্য স্থানত নাথাকে! কোনো সাধকক হয়তে সাধনাৰ
বলত কেতিয়াবা অল্প সময়ৰ কাৰণে আনন্দময় পৰ-
মাত্মাৰ ৰূপৰ চিক-মিকনিয়ে তেওঁৰ শুদ্ধান্তঃকৰণ জ্বলিকাৰ
পাবে, কিন্তু সি নিশ্চল হৈ নাথাকে। কোনোৱাই
তেওঁক চৰ্মচকুৰে দেখিবলৈ নাপায়, কিন্তু পৰমাত্মাৰ কৃপা-
প্ৰাপ্ত অৰ্জুনৰ নিচিনা লোকে দিব্যদৃষ্টি লাভ কৰি তেওঁৰ
স্ব-ৰূপ দৰ্শন কৰি কৃতকৃত্য হয় (গীতা ১১।৮)। যি মহা-
পুৰুষে এই প্ৰকাৰে এই বহুতা জানি নিজ হৃদয়ত থকা
অশুদ্ধাৰ্মী ভগবন্তক ভক্তিদ্ৱিত হৃদয়েৰে আৰু একাগ্ৰমনেৰে
নিত্য-নিবন্তৰ চিন্তাৰদ্বাৰা জানিবলৈ সক্ষম হয়, তেওঁ
অমৃতত্ৱ লাভ কৰে—পুনৰ মৰিবলগা চিৰকাললৈ নহয় ॥২০॥

অজাত ইত্যেবং কশ্চিদ্ ভীকঃ প্ৰপদ্যতে ।

কহ যন্তে দক্ষিণ যুধং তেন মাং পাহি নিত্যম্ ॥২১॥

কহ (হে সৰ্বশাসক!) অজাতঃ ইতি এবম্ ('তুমি' জন্মবহিষ্ঠ—এই
বুলি জানি) কঃচিৎ ভীকঃ (কোনো জন্মাদি ভয়ভীতজ্ঞোকে) প্ৰপদ্যতে
(তোমাৰ পদৰ লৈছে) (ময়ো পেয়েই—সেইকাৰণে) তে (তোমাৰ)
য়ং দক্ষিণ যুধম্ (যি দৌ — কলাপয়য় স্বৰূপ) (তেন (তাব বাবা)
মাম্ (বোক) নিত্যম্ পাহি (সৰ্বদাই ৰক্ষা কৰা) ॥২১॥

[পূৰ্বপ্ৰকাৰে ভগবন্তৰ স্বৰূপ, তেওঁক প্ৰাপ্তিৰ উপায় আৰু
প্ৰাপ্তিৰ ফল বৰ্ণনা কৰি এতিয়া সংসাৰ-ভয়ৰূপৰ ৰক্ষা পাবলৈ
প্ৰাৰ্থনা জনাই কৈছে—] হে বিশ্ব শাসক কহ দেৱ! তুমিতো

অজন্মা, গতিকে তুমি আনকো জন্ম-মৃত্যু বহিত কৰিব পৰ
তোমাৰ স্বভাৱ। এই বুলি জানি জন্ম-মৃত্যুৰ ভয়ত ভীতজনে
তোমাৰ শৰণ লয়। মায়া এই জন্ম-মৃত্যুৰূপ সংসাৰ ভয়ৰপৰা
মুক্তি পাবলৈ তোমাত শৰণ লৈছে। তোমাৰ যি সোঁ মুখ
অৰ্থাৎ যি পৰমকলাগময় স্বৰূপ, তাৰ দ্বাৰা তুমি মোক জন্ম-
মৃত্যু ভয়ৰপৰা সৰ্বাতকাল ৰক্ষা কৰা— এই যেন চিহ্নকাল ল
এই ভয়ৰপৰা মুক্ত হও ॥২১॥

মা নন্তোকে তনয়ে মা ন আয়ুষি মা নো গোষু
মানো অশ্বেষু বীৰিবঃ। রাৱান মা নো ব্ৰত্ৰ ভাৰ্মাতা
ব্রধীহ ব্রিহস্তুঃ সদমিত্তা হৱামহে ॥২২॥

ব্ৰত্ৰ (হে সৰ্বসংহাৰক) ব্ৰহ্মস্তুঃ (আমি হৰণীয়া জ্বাৰসত্তাৰ লৈ)
সদম্ ইত (সদায়েই) ভা নঃ (আমাৰ) (তোমাক) হৱামহে (আমাৰ
বৰ্ণাৰ কাৰণে) আহবান জনাইছো; [এই নিমিত্তে তুমি] ভাৰ্মি নঃ (কুণিত
হৈ) তোকে (পুত্ৰত) তনয়ে (আক পৌত্ৰত) মা বীৰিব 'মৃত্যুৰ বিধান
নকৰিবা,) নঃ (আমাৰ) আয়ু ব মা (জীৱ-তো নকৰিবা,) নঃ গোষুমা
(আমাৰ গৰ্ভতো নকৰিবা) নঃ অশ্বেষু মা আমাৰ ঘোৰাতো নকৰিবা,
নঃ রাৱান (আমাৰ ভৃত্য আদি বিক্রমোদ্ভাবক) মা ব্ৰধীঃ (নাশ নকৰিবা)
॥২২॥

হে সমস্তৰে সংহাৰকাৰী পৰমেশ্বৰ। 'সবকহু মাৰি পুৰত
ওহি উদৰ নাহি কৰত ভূতদয়া'-বৰগীত) আমি সদায়েই
পূজৰ সামগ্ৰীসম্ভাৰেৰে অৰ্চনা কৰি তোমাক আহবান
জনাই আছোঁ, আমাক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠকাৰে ৰক্ষা কৰিবলৈ তুমিয়েই

সমর্থ । তুমি যেন আমার প্রতি কুপিত নোহোঁৱা; খং করি
আমার পো-নাতিত বিনাশ নকরিবা, আমার জীবনলৈকো
কোনো ক্ষতি নানিবা আৰু আমার গরু, ঘোঁড়া আদি পোহ-
নোঁৱা জন্তুবোৰকো কোনো প্রকাৰেই হিংসা নকরিবা । বিপদ-
আপদত আমাক সহায় কৰা—সাহসী যি সকল বন্ধু-বান্ধৱ
আৰু ভৃত্য আদি বীৰ পুৰুষ, সেইসকলকো বিনাশ নকরিবা;
অৰ্থাৎ ধন-জন সমস্থিতে আমাক সৰ্বতোভাবে বন্ধাৰ ব্যৱস্থা
কৰা ॥২১॥

চতুৰ্থ অধ্যায় সমাপ্ত ৪॥

পঞ্চম অধ্যায়

হে অক্ষবে ব্রহ্মপৰে অনন্তে, বিত্তাৱিত্ত
নিহিতে যত্র গৃঢ়ে । ক্ষৰং অৱিত্তা হ্রস্বতঃ তু
ৱিত্তা, ৱিদ্যে ঈশতে হ্রস্ব সোহনাঃ ॥১॥

ইহে ব্রহ্মপৰে (যি ব্রহ্মাণে পূৰ্ববতী), অনন্তে (অসীম), তু
অক্ষবে (অৰু ক্ষৰ-বৃদ্ধি বৰ্জিত পৰামাৰ্হাত) ৱিত্তাৱিত্তো (বিত্তা
অৰু অৱিত্তা) হে (তুং) গৃঢ়ে (অভিহাতকৰত) নিহিতে (গোপিত
আছে), (সেয়ে ব্রহ্ম) ক্ষৰম তু (বিনাশী জড় সমূহেই) অৱিত্তা নামে

কথিত) তু (আন পক্ষে) অমৃতম্ হি (অবিনাশী জীৱশ্ৰুত্যাংগেই)
বিদ্যা (বিদ্যা নামে কথিত হয়)। তু (কিন্তু) যঃ (যি) বিদ্যা অবিদ্যা
(বিদ্যা আৰু অবিদ্যা) উপভেদে নিয়মিত কৰে) নঃ (তেওঁ) অনাঃ (এই
দুইতকৈ ভিন্ন) ॥ ১ ॥

যি পৰমেশ্বৰ সৃষ্টিৰ প্ৰথমপুৰুষ ব্ৰহ্মাত্মক যো জ্যেষ্ঠতম,
যাৰ কোনো সীমা নাই, কোনো কেতিয়াও ক্ষত-বৃদ্ধ
নাই, অৰ্থাৎ যি সৰ্বপ্ৰকাৰে দেশ-কালৰ অতীত আৰু সদা-
সৰ্বদ অবিৰূত থাকে, সেই পৰমাত্মাতে বিদ্যা আৰু
অবিদ্যা এই দুয়ো মায়াৰ ঢাকনিৰে আবৰিত হৈ অনাভ-
বাস্কৰূপত স্থাপিত আছে। অৰ্থাৎ বিদ্যা আৰু অবিদ্যা
যি আধাৰত টিকি আছে, তেওঁই পূৰ্বব্ৰহ্ম পুৰুষোত্তম
ইয়াত ক্ষৰত্বকে অৰ্থাৎ যি পৰিবৰ্ত্তিত হয়, ক্ষয়-বৃদ্ধি হয়,
আৰু জন্ম-মৃত্যু হয় এনে বিদ্যানামক্ষণ্য বিনাশশাল
জডবৰ্গকে অবিদ্যা নামে কোৱা হৈছে এই অবিদ্যাৰদ্বাৰা
স সাৰ গতি অব্যাহত থাকে। ইয়াৰ বিপৰীতে ক্ষয় বৃদ্ধি, জন্ম
মৃত্যু আদি বিৰাজন্তিত জীৱৰূপ যি কটস্থ তত্ত্ব তাক বিদ্যা
নামে কোৱা হৈছে; এই তত্ত্ব বিজ্ঞানময়, চৈতন্যময়।
ইয়াত স্ৰাতিবদ্বাৰায়েই বিদ্যা আৰু অবিদ্যা পৰিভাষা
নিৰ্মীত হ'ল, গতিকে অৰ্থাত্মৰ কল্পনাৰ প্ৰয়োজন নাই।
এই বিদ্যা আৰু অবিদ্যা নামে কথিত ক্ষৰ আৰু অক্ষৰ
য়োকে যি নিয়মিত কৰে, শাসন কৰে, অথবা এই দুই
টাৰ শক্তি বা প্ৰকৃতি, সেই পৰমাত্মা পুৰুষোত্তম এই দুইত
কৈ ভিন্ন সৰ্বোপৰি জ্যেষ্ঠতম। (গীতা ১৫।১৬, ১৭) ১॥

যো যোনিং যোনিমধিতিষ্ঠতো্যকো বিশ্বানি
কপানি যোনীশ্চ সৰ্বাঃ । ঋষি প্রসূতং কপিলং
যন্তমগ্রে জ্ঞানৈবিভৰ্তি জায়মানকৃত পশোং ॥ ২ ॥

যঃ একঃ (যি একাকীই) যোনিম্ যোনিম্ (প্রত্যেক যোনিত)
বিশ্বানি কপানি (সমুদয় কপত) চ (আক) সৰ্বাঃ যোনীঃ (সকলে বোবদ
কাৰণত) অধিতিষ্ঠিতি (আধিপত্য করে), যঃ (যি) অগ্রে প্রসূতম্ (মাদিতে
উৎপাদিত) কপিলম্ ঋষম্ (স্বৰ্ণৰ নিচিনা কপিলবৰ্ণ হিবনাগভ'
কপ সৰ্বজ্ঞক) জ্ঞানৈঃ (সৰ্বজ্ঞানেৰে) বিভৰ্তি (পৰিপুষ্ট কৰিছিল) চ (তথা)
তম্ (সেই ব্রহ্মা) জায়মানম্ (জন্মকালতো) পশোং (দেখিছিল),
(তেবেই সেই পৰম আ) ॥ ২ ॥

এই বিংশ ব্রহ্মাণ্ডত দেৱ, তিৰ্যক যন্তুযাদি, কীট-পটঙ্গ
প্রভৃতি যিমানবোৰ প্ৰাণী আছে আৰু সেই সেই প্ৰত্যেক
জাতি প্ৰাণীৰ যি যি বেলেগ বেলেগ ৰূপ — আকৃতি
প্ৰকৃতি আছে সেই সকলোৰে বা, আৰু সেই সমস্তৰে
কাৰ-স্বৰূপ পাঁচ সৃষ্টি মহাভূত আদি সমুদয় তত্ত্বৰে যি
একমাত্ৰ অধিপতি—এই সববোৰকে যি অকলেই নিয়ন্ত্ৰণ কৰে
যি সৰ্বপ্ৰথম উৎপন্ন সৰ্বদৰ্শী কপিলক * অথচ তদুৎপত্ত-
বৰ্ণ হিবনাগভ' ব্ৰহ্মাক সৰ্বপ্ৰকাৰ জ্ঞানেৰে পৰিপুষ্ট কৰি
ছিল আৰু জন্মকালতো দৰ্শন কৰিছিল, তেবেই ঋষ- অৰু
বৰ অতীত সৰ্বাধাৰ সৰ্বশক্তিমন্ত পৰব্ৰহ্ম পুৰুষে তম ॥ ২ ॥

* মন্তত উল্লেখিত 'কপিল' সাংখ্যদশনকাৰ কপিলমুনি নহয় ।
কিন্তু কোনোৱে এই ক'পলক সাংখ্যজ কপিল যানি সেই যন্তব প্ৰমা-
নিকতা আৰু প্ৰাচীনতা প্ৰতিপন্ন কৰিব খোজে । কিন্তু সেই কপিল
যে এই মন্তত উক্ত হোৱা নাই, তাক এই উপনিষদে ৬।১৮ আৰু
৬।১১২ মন্তৰ দ্বাৰা বুজা যায় ।

একৈকং জালং বহুধা ঝিকুৰ্ণন, অগ্নিন্ ক্ষেত্রে
সংহৰতোয দেৱঃ । ভূয়ঃ সৃষ্ট্বা পত্যন্তথেশঃ,
সৰ্বাধিপত্যং কুরুতে মহাত্মা ॥৩॥

এষঃ দেৱঃ (এই পৰমদেৱে) অগ্নিন্ ক্ষেত্রে (এই জগৎৰূপ ক্ষেত্ৰত) এক একম্ জালম্ (প্ৰত্যেক কৰণসমষ্টি আৰু কাৰ্যসমষ্টিৰূপ জালখনক) বহুধা (বহু প্ৰকাৰে) ঝিকুৰ্ণন (বিভক্ত কৰি) সংহৰতি ('প্ৰলয়কালত' উপসংহাৰ কৰে) । মহাত্মা (সেই সৰ্বব্যাপা) ঈশঃ (পৰমেশ্বৰে) ভূয়ঃ (আকৌ) তথা (পূৰ্বকল্পানুযায়ী) পত্যন্তঃ (লোকপালসমূহক) সৃষ্ট্বা (সৃষ্টি কৰি) সৰ্ব-আধিপত্যম্ কুরুতে (স্বয়ং সৰ্বলোকেৰে ওপৰত প্ৰভুত্ব কৰে) ॥৩॥

এই স্বপ্ৰকাশ পৰমদেৱে এই মায়াময়-জগৎৰূপ পথাৰ-খনত সৃষ্টিকালত এক এক জাল অৰ্থাৎ বুদ্ধি আদি কৰণ সমষ্টি আৰু আকাশ আদি ভূতসমবায় ঘটিত কাৰ্যসমষ্টিৰূপ আপোন প্ৰকৃতিক বহুপ্ৰকাৰে ভাগ-ভাগ কৰি — প্ৰত্যেক প্ৰকৃতিক ভিন্ন ভিন্ন নাম ৰূপ আৰু শক্তিতে সংযুক্ত কৰি জগৎ জাল বিস্তাৰিত কৰে আৰু প্ৰলয়কালত সবাকো সংহৰি নিজেই সামৰি থয় । আকৌ সৰ্বব্যাপ্ত সেই পৰমেশ্বৰেই পূৰ্বকল্পৰ অঙ্কৰূপে সেই সমস্ত সংঘাতৰ লোক আৰু লোকপাল সমূহক সৃষ্টি কৰে আৰু স্বয়ং সকলোতে অধিষ্ঠাতা হৈ শাসনাধীনত ৰাখে । এনেই তেওঁৰ অচিন্ত্য-অভৰ্ক্য মহিমা । তেওঁৰ এই লীলা চিন্তা কৰি বা তৰ্ক কৰি পাব পোৱা নাযায় শাস্ত্ৰ গুৰুৰ উপদেশত বিশ্বাস কৰি তেওঁৰ

শৰণাগত হলে হয়তো কিঞ্চিৎ বোধগম্য হব পাৰে । ৩।

সৰ্বা দিশ উধবমধশ্চ তিৰ্যক প্রকাশয়ন ভ্রাজতে
যদ্বনডুান । এবং স দেৱো ভগৱান্ বৰেণ্যো
যোনিঃ স্মাৱানধিতিষ্ঠত্যেকঃ ॥৪॥

য়ং উ (যি প্রকাৰে) অনডুান্ (সূৰ্য্যই) উধবম্ (ওপৰলৈ) অধ-
তললৈ) চ তিৰ্যক । আৰু ইফালে সিফালে সৰ্বাঃ দিশাঃ (সকলো
দিশ) প্রকাশয়ন্ প্রকাশিত কৰি) ভ্রাজতে (দেদীপ্যমান হয়) এবং-
(এই প্রকাৰেই স. একঃ (সেই এক) ভগৱান্ (সৰ্বৈশ্বৰ্য্যশালী) বৰেণ্যঃ
(আশ্ৰয়ণায়) দেৱঃ (স্বপ্রকাশ পৰমদেৱে), যোনিঃ স্মাৱান (সমস্ত
কাৰণৰূপ নিজপ্রকৃতিসমূহত) অধিতিষ্ঠতি (আধিপত্য কৰে) ॥

যি প্রকাৰে এক সুবাহু ওপৰে-তলে, ইকালে-সিকালে-
সকলো দিশ পোহাই নিজেও অতিশয় দীপ্তিমান হয়, এই
প্রকাৰেই সেই সৰ্বৈশ্বৰ্য্যসম্পন্ন সৰ্বাশ্রয়ৰূপে উপাস্য, স্ব প্র-
কাশ এব-অদ্বিতীয় পৰমদেৱ পৰমেশ্বৰে সমুদায় কাৰণৰূপ
প্রকৃতি সমূহত অধিষ্ঠিত থাকি : স্তকে পরিচালনা কৰে,
সকলোকে নিজ নিজ কাৰ্য্যসম্পাদনৰ সাৰ্থ্য্য যোগাতি যথাযো-
গ্য কামবোৰত প্রবৃত্ত কৰায় ॥৪॥

য়চ্চ স্ভাৱং পচতি বিশ্বযোনিঃ পাচ্যাংশ্চ সৰ্বান
পৰিণাময়েদ্ যঃ সৰ্বম্ভেতদ বিশ্বমাধিতিষ্ঠত্যেকো,
গুণাংশ্চ সৰ্বান্ ৱি য়োজয়েদ্ যঃ ॥৫॥

য়ং বিশ্বযোনি যি জগতকাৰণ চ (আৰু) স্ভাৱম্ (তত্ত্বসমূহৰ
শক্তিকৰূপ পকৃতিক) পচতি সংকল্পৰদ্বাৰা পৰিপাক কৰে চ তথা)

সৰ্বান পাচ্য'ন (সকলো পৰিণামযোগ্য পদার্থবোৰক) স্ন পৰিণা-
ষেৎ (যি ৰূপান্তৰিত কৰে) সৰ্বান গুণান্ (সমস্ত গুণসমূহক) স্নঃ
বিনিয়োজয়েৎ (যি জীৱৰ সৈতে যোগ্যানুশীলনে সং যোগ ঘটায়), চ
(তথা) এতৎ (এই প্ৰকাৰে) একঃ (একাকীই) সৰ্বম বিখ্যম (সমগ্ৰ
জগৎ) অধিষ্ঠিত্তি (নিয়ন্ত্ৰণ কৰে) ৷৫৷

অধিষ্ঠিত্তি (নিয়ন্ত্ৰণ কৰে) ৫

যি সমগ্ৰ জগতৰ পৰম কাৰণ, বুলি কথিত
আকাশ আদি ভক্ত্যমূহৰ শক্তিকৰ স্বভাৱক নিজ
সংকল্পৰূপে তপস্যাবে পৰিপাক কৰে— অৰ্থাৎ প্ৰলয়-
বালত আকাশ আদি তত্ত্ববোৰৰ লুপ্ত হৈ যোৱা
ভিন্ন-ভিন্ন শক্তিবিশাক যি নিজ সংকল্পৰূপে ইচ্ছাৰে
পুনঃ উদ্দীপিত কৰে আৰু পুনঃ প্ৰকটিত সেই শক্তি-
বোৰক নানাকৰ্ণে ৰূপান্তৰ কৰি এই বিচিত্ৰ জগৎ
ৰচনা কৰে তথা সত্ত্ব আদি ত্ৰিবিধক আৰু
সেই-সেই গুণৰ কাৰ্য্যবোৰক যি জীৱ-জগতৰ সৈতে কৰ্ম'-
ৰূপে যথায়োগ্য সম্বন্ধ ঘটাই— এই প্ৰকাৰে এক অদ্বি-
তীয় পৰমাত্মা পূৰ্ণবেই এই সমগ্ৰ বিশ্বত—অধিষ্ঠিত
হৈ জাগতিক সমুদায় ব্যৱস্থা নিয়ন্ত্ৰণ কৰে । ৫ ॥

তদ্ বেদশ্বেতাশ্বোপনিষৎসু গূঢ়', তদ্ ব্ৰহ্মা বেদতে
ব্ৰহ্ময়োনিম্ । য়ে পূৰ্ণদেৱা অমৰ্য্যচ্চ তদ্বিহ-স্তে
তদ্বয়া অনুষ্ঠা বৈ বভূবুঃ ॥ ৬ ॥

তৎ (সেই পৰব্রহ্ম) বেদগুহ্য-উপনিষৎস্ব (বেদসমূহৰ বহুশুদ্ধত উপনিষদবিলাকত) গৃঢ়ম্ (গোপনীয় ভাবে আছে); ব্রহ্মশোনিম্ (বেদপ্রমাণবৰ্ণনা সভ্য) তৎ (সেই পৰব্রহ্ম) ব্রহ্মা বেদতে (ব্রহ্মাই জানে); যে (যি সকল) পূৰ্বদৈৱাঃ (প্রাচীন দেৱতাই) চ (অংক) ঋষয়ঃ (ঋষিসকলে) তৎ (তেওঁক) বিদুঃ (জানিছিল) তে (তেওঁলোক) বৈ (অৱশ্যই) তন্ময়াঃ (তৎস্বরূপ হৈ) অমৃতাঃ বভূবুঃ (অমৰ হৈছিল) ॥৬৥

উপনিষদসমূহ বেদৰ বহস্য বা সাৰাংশ । সেই উপ-নিষদসমূহতে পৰব্রহ্ম পৰমেশ্বৰ গুপ্তভাবে আছে অৰ্থাৎ উপনিষদৰ মৰ্মাধিবাধৰ সহায়ত ভগবন্তপুৰুষৰ স্বৰূপজ্ঞান জন্মে । বেদ তো তেওঁৰ পৰাই বাহিৰ হোৱা — তেওঁ-ৰেই নিঃশ্বাসস্বরূপ — “যস্য নি শ্বসিতং বেদাঃ” “বাজ্ঞভৈলা চাৰিবেদ নিঃশ্বাস কাটন্তে ।” এইপ্ৰকাৰে বেদত বহস্যময়-ভাৱে থকা আৰু বেদৰ পৰম অৰ্থৰূপ সেই পৰব্রহ্মক আদিকবি ব্রহ্মাই জানে । তাত বাজেও যি সকল প্রাচীন দেৱতাই আৰু ঋষিসকলে সেই পৰমাত্মা পুৰুষক জানিছিল সেই সকলোৱেই তৎস্বরূপ হৈ অমৃতময় নিত্যানন্দ স্বৰূপ হৈছিল । গতিকে সেই সৰ্বধাৰ, সৰ্বশক্তিমান্ত, পৰমাত্মা পুৰুষোত্তম জাবিলৈ আৰু পাবলৈ বেদৰ সাৰ উপনিষদ-বিদ্যাৰ আশ্ৰয়-গ্ৰহণ একান্ত আবশ্যিক ॥ ৬ ॥

গুণাঘয়ো য় ফলকৰ্মকৰ্তা কৃতস্য তস্য স
চোপভোক্তা । স বিস্বৰূপজিহ্বা জিহ্বা প্রাণাধিপঃ
সংচৰতি স্বকৰ্মভিঃ ॥

সঃ গুণাবয়বঃ (যি কৰ্মক্ষমিত সংস্কাৰকা গুণযুক্ত হৈ) ফল-
কৰ্মকৰ্তা (ফলপ্ৰাপ্তিৰ উদ্দেশ্য কৰ্ম কৰে) সঃ এব (সেই জীৱাত্মায়েই),
তত্ত্ব কৃতন্ত (সেই কৃতকৰ্মৰ) উপভোক্তা (উপভোগকাৰী হয়)। যি
কৰ্ম: বিভিন্ন ৰূপত প্ৰকট হোৱা, (ত্ৰিগুণ • (ত্ৰি গুণযুক্ত) চ (আৰু)
ত্ৰিগুণী (তিনি পৰে'দ গগনকাৰী) প্ৰ'দা'য়িনঃ (পঞ্চপ্ৰাণৰ অনীশ্বৰ) সঃ
(সেই জীৱাত্মাই) স্বকৰ্মভিঃ (নিজকৰ্মৰ ফল অৰ্জনৰে) সংচৰ্যাত
(পৰিভ্ৰমণ কৰে)। ৭।।

[পূৰ্বোক্ত পৰমাত্মা নিৰ্ণয় কৰোতে পঞ্চম মন্ত্ৰত সোধে
হ'ল যে, পৰমেশ্বৰে জীৱক কৰ্ম'দ্বাৰাৰে গুণত্ৰয়ৰ সৈতে সম্বন্ধ-
যুক্ত কৰায়, সেইকাৰণে এতিয়া জীৱাত্মাৰ স্বৰূপ আৰু নানা
যোণিত বিচৰণ আদি বুজাবলৈ আৰম্ভ কৰা হৈছে]— জীৱা-
ত্মা সত্ত্ব,ৰজ আৰু তম এই তিনি গুণবদ্বাৰা সাক্ষাৎ (গীতা
১৪।৫) সি নান প্ৰকাৰৰ ভোগ প্ৰাপ্তিৰ উদ্দেশ্যে উপাসন
আ'দ নানাপ্ৰকাৰ কৰ্মত ব্যাপ্ত হয় আৰু নিজে কৰা সেই
সেই কৰ্মৰ ফল ভোগ কৰিবলৈ বিবিধ ৰূপত বিবিধ যোণিত
জন্ম লয়; যতেই জন্ম লওক, তিনিও গুণৰে সৈতে কৰ্ম বেছি
যুক্ত থাকে আৰু মৃত্যুৰ পাছত তাৰ কৰ্ম' অনুসাৰে তান
প্ৰকাৰ পথেদি গতি হয় সেই তিনিপথ -- দেৱযান, পিতৃযান,
আৰু নিৰন্তৰ জন্ম-মৃত্যু চক্ৰত ঘূৰণ (ছান্দোগ্য [৫।১০ ২-৮]
আৰু বৃহদাৰণ্যক [৬ ২।১৫-১৬) উপনিষদত এই তিনি মাৰ্গৰ
বৰ্ণনা আছে)। পঞ্চপ্ৰাণৰ অনীশ্বৰ জীৱাত্মাৰ যেনিয়লৈকে
পৰমাত্মা-বোধ নহয়, তেতিয়ালৈকে নিজকৃত কৰ্ম'ফলবদ্বাৰ

.....
 প্রেরিত হৈ বিভিন্ন লোকন্ত বিভিন্ন যোনি আশ্রয় কৰি সংসার
 চকৰিত ঘূৰি থাকে (গীতা ১৩।২১, ১।১৭)।

অঙ্গুষ্ঠমাত্রো বরিতুল্যকপঃ, সংকল্পাহংকারসম্বি-
 তো যঃ । বুদ্ধেগুণেনাত্মগুণেন চৈব, আৰাগ্রমাত্রো
 ছপৰোহপি দৃষ্টঃ ॥৮॥

৮: (‘য) অঙ্গুষ্ঠম জঃ (অঙ্গুষ্ঠপরিমাণ) বরিতুল্যকপঃ (সূর্যৰ দৰে
 জ্যোতি-প্ৰাণ) সংকল্প-অহংকাৰসম্বিতঃ (সংকল্প আৰু অহংকাৰ যুক্ত) ,
 (সেই জীৱ) বুদ্ধে: গুণেন (বুদ্ধিৰ গুণৰ কাৰণে) চ(মাক) আত্মগুণেন
 এব (নিজগুণৰ কাৰণেও) আৰাগ্রমাত্র: (বেজীৰ আগটোৰ সমান সূক্ষ্ম-
 পরিমাণ) অপৰ: অপি (পৰমাত্মা কিন্তু জাবাত্মক) হি (নিঃসন্দেহে)
 দৃষ্ট: (আত্মদৰ্শীলোকে দেখা পায়) ॥৮॥

জীৱাত্মাৰ স্বৰূপ বুজাবলৈ কৈছে যে, জীৱ অঙ্গুষ্ঠ-
 প্ৰাণ, কিয়নো মানুহৰ হৃদয় অঙ্গুষ্ঠপরিমাণ বুলি কোৱা হয়
 আৰু সেই হৃদয়তে জীৱাত্মাৰ বাস; সেইকাৰণে জীৱকে।
 অঙ্গুষ্ঠপ্ৰমাণ বোলা হৈছে। জীৱ বাস্তবিক সূৰ্যৰ নিচিনা
 জ্যোতিৰ্ময়—বিশুদ্ধ জ্ঞানস্বৰূপ। সি সংকল্প আৰু অহংকাৰযুক্ত
 এই কাৰণে সংকল্পকপ বুদ্ধিৰ সৈতে অৰ্থাৎ অন্তঃকৰণ
 আৰু ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ ধৰ্মৰ সৈতে তথা অহংকাৰকপ আপোন
 গুণৰ সৈতে অৰ্থাৎ ‘মই’ -- ‘মোৰ’ আদি ভাবৰ সৈতে
 সম্বন্ধযুক্ত হোৱা কাৰণে বেজী এটাৰ আগটোৰ সমান
 সূক্ষ্ম আকাৰবিশিষ্ট আৰু পৰমাত্মাতকৈ ভিন্নৰূপে আত্মদৰ্শী
 যিয়ে নিঃসন্দেহে প্ৰত্যক্ষ কৰে (গীতা ১৫।১০)। গুণাতীত

পৰমাত্মা আৰু গুণযুক্ত জীৱাত্মা এই প্ৰকাৰেই বেলেগ । তি-
 পৰ্য এই যে আত্মাৰ স্বৰূপ যথার্থতে অতি সূক্ষ্ম । অতি সূক্ষ্ম-
 তম জড়সদাৰ্থও আত্মাৰ তুলনাত স্থূল বুলি বিবেচিত হয় —
 তাৰ সূক্ষ্মতাৰ অনুৰূপ কোনো জড় পদাৰ্থ নাই । পাছৰ
 মন্ত্ৰতে এই কথা সুস্পষ্ট হ'ব । ইয়াত কেৱল তাৰ স্বৰূপ
 লক্ষ্য কৰাবলৈ তাৰে সৈতে সম্বন্ধিত বস্তুৰ আকাৰৰ ৰূপত
 বুজোৱা হৈছে । সদয়ৰ পৰিমাণৰ অনুৰূপে জীৱক 'অক্ষুণ্ণ-
 প্ৰমাণ' বোলা হ'ল । আকৌ বুদ্ধি-গুণ আৰু আত্মগুণৰ
 অনুৰূপে তাক বেজীৰ অগ্ৰভাগৰ সমান আকাৰ দিয়া হ'ল ।
 বুদ্ধি আদি নেজীৰ আগৰ সমান পৰিমাণ বুলি— 'সূচ্যগ
 বুদ্ধি' ইত্যাদি ৰূপে কথত হয় । গতিকে তৎসম্বন্ধিত
 জীৱও 'আৰূপমাত্ৰ'— বেজীৰ আগটোৰ সমান বুলি
 বুজোৱা হ'ল ।) ১৮ ॥

বালাগ্ৰশতভাগস্য শতধা ঞ্জিতস্য চ ভাগো

জীৱঃ স বিজ্ঞেয়ঃ স চানন্ত্যায় কল্পতে ॥ ১ ॥

বালা-অগ্ৰশতভাগশ্চ (এডাল চূঁলৰ আগ এশ ভাগ কৰি প্ৰতি
 ভাগৰ) চ (আকৌ) শতধা ঞ্জিতশ্চ (এশভাগত বিভক্ত কল্পনা
 কৰিলে) ভাগঃ (যি একভাগ হয়, সঃ জীৱঃ (সেই পৰিমাণ বুলি
 জীৱক) বিজ্ঞেয়ঃ (জেনা উচিত), সঃ চ সেই জীৱই কিন্তু) আন-
 ত্যায় কল্পতে (অনন্ত ভাৱবিশিষ্টৰূপে সমৰ্থপালী হয়) ॥১॥

[উপাধিবশতঃ জীৱৰ অমুহু কিন্তু স্বৰূপতে বিভূত

.....

প্রদৰ্শাই এই মন্ত্ৰত কোৱা হৈছে—মানিলোৱা, আমি এডাল, চুলিৰ আগ এশ ভাগ কৰিলো, আকৌ তাৰ প্ৰত্যেক ভাগকে আক এশ খণ্ড কৰিলো, সেৱোৰৰ একো খণ্ড যিমান সূক্ষ্ম হ'ব পাৰে, অৰ্থাৎ চুলিডালৰ আগৰণ দহ হেজাৰ ভাগত ভগালে যিমান সূক্ষ্ম হৈ পৰিব, সেই পৰিমাণ বিশিষ্ট জীৱ বুলি আমি জনা উচিত। (এই যি জীৱৰ পৰিমাণ কোৱা হ'ল, সি কেৱল জীৱ সূক্ষ্মতা লক্ষ্য কৰাবলৈ। বাস্তৱিকতে জড় আৰু স্থূল বস্তুৰ সৈতে চেতন আৰু সূক্ষ্মৰ স্বৰূপৰ তুলনা নহয়, কিন্তু চুলিৰ আগ-এৰণৰ দহ-হেজাৰ ভাগৰ এভাগে আকাশত যি কণ ঠাই আগুৰিব, সিমানকণো জীৱাত্মাই নাগুৰে। চেতন আৰু সূক্ষ্ম বস্তুৰ জড় আৰু স্থূল দেশৰে সৈতে সম্বন্ধ হ'ব নোৱাৰে; জীৱ কাৰণে কিন্তু স্থূল বস্তুৰ সৰ্বত্ৰ ব্যাপ্ত হৈ থাকিব পাৰে।— এই কাৰণেই কলে যে, জীৱ ইমান সূক্ষ্ম হলেও অনন্ত ভাৱধাৰী হ'বলৈ অসীম হ'বলৈ সমৰ্থশালী কেৱল সংকল্পৰূপ বুদ্ধিৰ গুণযুক্ত আৰু অহংকাৰযুক্ত হোৱা কাৰণেহে এক-দেশীয় হয় (ব্ৰঃ সৃঃ ২।৩।২৯)। ৯॥

নৈব জী ন পুমানেষ ন ঔৱায়ং নপুংসকঃ। স্বদ্

য়চ্ছবীৰমাদন্তে তেন তেন স যুজ্যতে ॥ ১০॥

এষঃ (এই জীৱাত্মা) ন এৱ জী (জী তো নহয়), ন পুমান্ (পুৰুষো নহয়), চ (আৰু) অয়ম্ (ই) নপুংসকঃ এবম্ (নপুংসকো তো নহয়); সঃ (সি) স্বৎ স্বৎ শবীৰম্ (যি যি দেহ) আদন্তে (গ্ৰহণ

.....
কৰে), তেন তেন (সেই সেই দেহবাসী) যুগতে শব্দযুক্ত হয়। ১০।

আজ্ঞাতে এই জীৱ নিশ্চয়েই জ্ঞা যা নহয়, পুৰুষো
নহয় আৰু নপুংসক। নহয়। সি যেতিয়া যি দেহ
গ্ৰহণ কৰে, তেতিয়া তাৰে সৈতে সম্বন্ধ হৈ তেনে ৰূপভা
প্ৰাপ্ত হয়। [ভাৱ এই যে, জীৱাত্মৰ কোনো সিদ্ধভেদ
নাই; স্ত্ৰী পুৰুষ আৰু নপুংসক — এইবোৰ শৰীৰৰ হৈ
ভেদ, জীৱৰ নহয়। জীৱাত্মৰ কোনো উপাধি নাই —
কোনো ভেদ নাই। (৥ ১০)

সংকল্পনস্পৰ্শনদৃষ্টিমোহৈঃ- গ্ৰাসাম্বুষ্ঠৈঃ চাঅবিবৃ-
দ্ধিজন্য। কৰ্মানুগান্যক্ৰমেণ দেহী, স্থানেষু কপাণ্য-
ভিসম্প্ৰপদাতে। ১১ ॥

সংকল্পন-স্পৰ্শন-দৃষ্টি মোহৈঃ (সংকল্প, স্পৰ্শ, দৃষ্টি আৰু মোহৰ
দ্বাৰা) চ (তথা) গ্ৰাস অম্বুষ্ঠ্য (আহাৰ খোৱা পানীপিয়া আৰু বৃদ্ধিৰ
দ্বাৰা) অঅবিবৃদ্ধি জন্ম ('প্ৰাণীৰ' সজীৱ শৰীৰৰ বৃদ্ধি নকৰা হয়)
— দেহী (এই জীৱাত্মাই) স্থানেষু (বিভিন্ন লোকত) কৰ্মানুগানি
কপাণি (কৰ্ম অনুসাৰে প্ৰাপ্য বিভিন্ন দেহ) অনুক্ৰমেণ (টোটেৰ
পাছত সিটোকৈ) অভিসম্প্ৰপদাতে (বাৰে বাৰে প্ৰাপ্ত হয়)। ১১।

সংকল্প, স্পৰ্শ, দৃষ্টি, মোহ, খোৱা, পানীপিয়া আৰু
বৃষ্টি — এই এটাইবোৰৰ দ্বাৰা শৰীৰৰ বৃদ্ধি আৰু জন্ম
হয়। ইয়াত এক ভাব এনে হ'ব পাৰে যে, স্ত্ৰী-পুৰুষৰ
পৰস্পৰ স্নেহবশতঃ সংকল্প, স্পৰ্শ, আৰু দৃষ্টিপাতপূৰ্বক
সহবাস হোৱাৰ পাছত জাৱ গৰ্ভলৈ আহে; তাৰ পাছত

নাকৰ আত্মা-খোৱা আৰু পানী-পিয়াৰপৰা উৎপন্ন হোৱা
বসবদ্বাৰা বদ্ধিত হৈ জন্ম পায় আন এটা এনে ভাবো
হব পাৰে যে, জীৱৰ উৎপত্তি বেলেগ বেলেগ যোনিৰ
লেগেৰে বেলেগেৰে প্ৰকাৰে হয়। যেনে—কিছুমান যোনিৰ
সংকল্প স্বাত্ৰবপৰাই জীৱৰ জন্ম হয়,—যেনে—কাঁচৰ কণি-
বিলাকৰপৰা; কোনো যোনিৰ আসক্তিৰে স্পৰ্শৰদ্বাৰা,
যেনে চৰাইৰ কণি; কোনো যোনিৰ আসক্তিৰে দৃষ্টিৰদ্বাৰা
দ্বাৰা, যেনে মাছ আদি; কোনোবোৰ যোনিৰ আহাৰ
খোৱা আৰু পানী-পিয়াৰ দ্বাৰা, যেনে মানুহ, পশু আদি;
কিছুমান যোনিৰ বস্তুৰ দ্বাৰা, যেনে—গছ-লতা আদি
এই ৰকমে মানুহ প্ৰাণে সজীৱ শৰীৰৰ পোষণ-পালন,
তৃষ্ণা পূৰ্ণকৰণ বৃদ্ধি আৰু জন্ম হয়। জাঁই নিজৰ কৰ্ম
জুসাবে সেই কৰ্মৰ ফলভোগ কৰিবলৈ বিভিন্নলোকলৈ
যায় আৰু ইটোৰ পাছত সিটোকৈ অহংক্ৰম বিভিন্ন দেহ
দ্বাৰে বাৰে ধাৰণ কৰে ॥১১॥

তুলানি সূক্ষ্মাণি বহুনি চৈৱ, ৰূপাণি দেহী
স্বপ্নৈৰ্বৃণোতি । ত্ৰি য় গুণৈৰাত্মগুণৈশ্চ তেষাং,
সংযোগহেতুৰপৰোহিণি দৃষ্টঃ ॥১২॥

দেহী (জীৱাত্মাই) ত্ৰিগুণৈ (নিজ কৰ্মসংস্কাৰৰ দ্বাৰা) চ
অত্মগুণৈঃ (আৰু শৰীৰস্থ অন্তঃকৰণাদিৰ গুণৰ দ্বাৰা) [বুদ্ধ হোৱা
কাৰণে] স্বপ্নৈঃ ('মই' 'মোৰ' ইত্যাদি স্বপ্নৰ বশীভূত হৈ) সূক্ষ্মাণি
চক্ষুৰ্গাণি (চক্ষু আৰু শৃঙ্গ) বহুনি এৱ ৰূপাণি (বহুতো ৰূপ,

আকাৰ) বৃদ্ধি (স্বীকাৰ কৰে)। তেতিয়া সেইবোৰে সংযোগ-
হেতু: (সংযোগৰ কাৰণ) অপাং: অপি (অনাও, দৃষ্ট: (দেখা যায়) ১২।

জীৱাত্মাই নিজে কৰা গিৰিত আৰু নিষিক্ত কৰ্মা-
নুষ্ঠানৰ পৰা জন্মা ধন আৰু অধনৰ ফলত আৰু -
বুদ্ধি, ইন্দ্ৰিয়, পঞ্চভূত এই সবাবোৰ সনষ্টিৰূপে পৰাৰণ
কৰ্মণৰ ফলত সমুদ্ভূত হৈ থাকিব ক'ব 'স্ব' 'স্ব' 'স্ব'
ইত্যাদি আত্মভূৰি গুণৰ বৰ্ণনাত হৈ অনেক একে একে
যুক্ত দেহ ধাৰণ কৰে। অৰ্থাৎ দেহৰ আৱৃতিক ধৰ্মবোৰ
'মহি-মোৰ' কৰি অদ্ভুতাপাৰ্শ্বৰোপে নানা আৰ
ফল আৰু সূক্ষ্ম ৰূপ স্বকাৰ - - - - - আৰু অংক
বেলেগ-বেলেগে যোনিত জন্ম লয় গাত্ৰ ৩২৭.৮৬)। কিন্তু
এইপ্ৰকাৰে জন্ম-ধৰা বিময়তো জীব আদান ০১য়, তাৰ
বাসনা আৰু কৰ্ম অনুসাৰে সেই সেই মত সম্বন্ধ ঘটা
ওঁতা আন এক শক্তিশালী পুৰুষ আছে - - - - - অথচ
ঘটনপটীয়াই মায়াশক্তিৰ অধীশ্বৰ - - - - - যোগান, যাক
ওঁজ্ঞানী মহাপুৰুষসকলে সাক্ষাৎকাৰ কৰে ৥১৥

অনাশ্ৰয়ন্তঃ কলিলস্য মধ্যে, বিশ্বস্য অষ্টাবম্নেনককপন
বিশ্বস্যৈকং পৰিবেষ্টিতাং, জ্ঞানো দেৱং মচাতে সৰ্ব-
পাশৈঃ ॥১৩॥

কলিলস্য মধ্যে (দুৰ্গম সংসাৰত পৰিবেষ্টিত), অনাদি অনন্ত
(আদি অন্ত হীন), বিশ্বস্য অষ্টাবম্ন (জগতৰ অষ্টা), অনেককপ

....
(অনেকরূপধারী), বিশ্বসঃ পৰিবৰ্দ্ধিতাৰম্ (সমগ্ৰ বিশ্বক আৱৰ্ণি
ধৰোঁতা), একম্ দেবম্ (অদ্বিতীয় পৰমদেবতাক জ্ঞাতা জানি)
সৰ্বপাশৈঃ (সকলো বন্ধনৰপৰা) মুচ্যতে (মুক্ত হয়) ॥১৩॥

‘এই চলি থকা জন্ম-জন্মান্তৰৰূপ সংসাৰ-বন্ধনৰপৰা
মুক্তিপোৱাৰ উপায় কি, এই আশঙ্কাৰ উত্তৰত কোৱা
হৈছে — যি অন্তৰ্যামী পুৰুষ মনুষ্যৰ হৃদয় গুহাত থকাৰ
দৰেই এই দুৰ্গম সংসাৰত পৰিপূৰ্ণ হৈ থাকে, স্বাৰ আদিও
নাই অন্তও নাই, অৰ্থাৎ যাৰ কোনো কালে জন্ম-মৃত্যু,
ক্ষয়-বৃদ্ধি আদি কোনো দিকৰ দৃষ্টিতে—
চিৰন্তন একরূপ, তথাপি যি সমগ্ৰ জগৎ সৃষ্টি
কৰি অনেকনেক দপত প্ৰকটিত হা আঙৰচিত বিশ্বক
বাহিৰে-ভিতৰে সৰ্বপ্ৰকাৰে আৱৰি ৰাখে, সেই এক
অদ্বিতীয় বিশ্বজ্যোতি পৰমাত্মা পুৰুষোত্তমক যদি এই
জাৱাত্মাই পৰমাত্মৰ বুলি জানে তেন্তে তেওঁ সমস্ত
সংসাৰ-বন্ধনৰপৰা অচিৰেই মুক্তি পায় ॥১৩॥

ভাৱগ্ৰাহমনীড়াখ্যং ভাৱাভাৱকৰং শিৱম্ । -

কলাসৰ্গকৰং দেৱং যে ৱিতুষ্টে জহন্তুহম্ ১৪॥

ভাৱগ্ৰাহম্ (শ্ৰদ্ধা ভক্তি ভাৱধাৰা প্ৰাপ্য), অনীড়াখ্যম্
(অশৰ ৰী বুলি খ্যাত), ভাৱ-অভাৱকৰম্ (উৎপত্তি আৰু ধ্বংসৰ
কাৰক), শিৱম্ (মঙ্গলময়) কলাসৰ্গকৰম্ (যোৰশকলীৰ সৃষ্টিকাৰক
দেৱম্ (দিব্যজ্যোতি পৰমদেৱক) যে বিহঃ (যি সকলে জানিলে),
তে (তেওঁলোকে) তনুম্ জহঃ (দেহক ত্যাগ কৰে— পুনৰ শৰীৰ
গ্ৰহণ নকৰে) ॥১৪॥

পৰ্বৰ কথাৰে আকৌ স্পষ্ট কৰি কোৱা হৈছে যে, অশৰীৰী অৰ্থাৎ নিৰাকাৰ বুলি প্ৰসিদ্ধ যি পৰমাৰূপ পুৰুষোত্তম, তেৱেঁই জগতৰ সৃষ্টি আৰু প্ৰলয় কৰোঁতা, প্ৰশ্নোপনিষদত (৬।৪) কথিত সৌৰ্য্য কলাৰ সৃষ্টিকাৰক আৰু তেৱেঁই জীৱৰ মঙ্গলবিধায়ক পৰম সুহৃদ সেই সচ্চিদানন্দঘা স্বয়ং জ্যোতি পৰমপুৰুষক শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিযুক্ত ভাৱনাৰে আৰ্ত্ত কৰি পাৰি । যি সকল মগ্নভৱলোকে সেই সবৰূপ ভগৱন্তক জানিলে, সেইসকলে এই মানৱী-দেহা চিৰকাললৈ ত্যাগ কৰে অৰ্থাৎ ভোগৰ বাসনা নোহে ৰা হোৱাত ভোগোপযোগী দেহৰ এযোজম নাইকোৱা হয়, গতিকে পুনৰ্জন্ম লৈ সংসাৰ-চক্ৰত ঘূৰিব লগাৰ যত্ন নকৰে । এই কাৰণে জন্ম-মৰণ ৰূপ স-সাদ-দুখৰ পাপ পাবলৈ সেই পৰমাত্মায় ভগৱন্তক আশ্ৰয় কৰাই মূষ্যৰ কৰ্ত্তব্য- এয়ে শ্ৰুতিৰ মৰ্মবাণী ॥১৪॥

॥ পঞ্চম অধ্যায় সাংগ্ৰহ ॥

ষষ্ঠ অধ্যায়

স্বভারমতে করযো বদান্ত, কালং ওথানো
পৰিমুহমানাঃ । দেৱশ্চেন্ন মহিমা হু লোকে,
য়েনেদং ভ্রামাতে ব্রহ্মচক্ৰম্ ॥ ১১ ॥

পৰিমুহমানা (মোহগ্রস্ত) একে কব্বা কে নো কে নো পণ্ডিতে।
স্বভৱম্ (পদার্থৰ নিজা শাক্তক বদন্ত জগতৰ কাণ বোলো,
তথা (তেনেকৈ অনে (অন কিছবে) কালং (কালক জগতৰ
কাৰণ বোলে)। তু যথার্থতে) লোকে (জগতে) বিদৃষ্ট এষ
মহিমা (এই মহিমা) দেৱশ্চ (স্বৰ্গেশ্বৰ পৰমেশ্বৰ) যেন যাক
দ্বাৰা) ইদম্ ব্রহ্মচক্ৰম্ (এই জগৎচক্ৰ) ভ্রামাতে (ঘূৰি আছে) ॥ ১১ ॥

কিমান পণ্ডিতে এই অভিনত প্রকাশ কৰে যে,
স্বভাৱে অৰ্থে পদাৰ্থ যি স্বাভাৱিক শক্তি সেয়ে
জগতৰ কাৰণ যেনে-ভূমিৰ উৰণ শক্তি, সূৰ্যৰ তাপদিয়া
শক্তি ইত্যাদি প্রবৃত্তিযেই জগতৰ জনক। তেনেকৈ
আন কিছুমানে কালক জগৎকাৰণ বোলে। কাৰণ, বস্তুৰ
শক্তি সময় অনুযায়ীয়ে প্রকাশিত হয়। যেনে-সময়মতে হে
গছৰ গুটি দিব পৰা শক্তি জন্মে, অথবা ঋতুৰালত হে
স্ত্রীলোকৰ গৰ্ভাধান হব পাৰে, অসময়ত নহয়। কিন্তু পাণ্ড-
তামিমানী এইসকল বৈজ্ঞানিক মোহগ্রস্ত হৈয়ে আছে,
এওঁলোক জগৎ কাৰণ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সমর্থ হোৱা নাহ।

যথার্থতে এই বিচিত্ৰ জগৎ অচিন্ত্য অনন্ত শক্তিব গৰাকী
স্বপ্ৰকাশ পৰমেশ্বৰেই মহিমা স্বভাৱ আৰু কাল
আদি কাৰণ বুলি বৰ্ণিত সমস্ত কাৰণৰ তেৱেঁই পৰম
কাৰণ আৰু তেওঁ। মহিমাতে এই সম্ভাৱ এট ব্ৰহ্মাণ্ড চক্ৰবৎ
ঘূৰিব লাগিছে। [স সাৰ চত্ৰৰ ব্যাখ্যা ১৪ মন্ত্ৰত
দ্রষ্টব্য] ॥১।

যেনাৱতং নিত্যমিদং হি সৰ্বং, জ্ঞঃ কালকালো
গুণী সৰৱিদ্ যঃ তেনেশিত্ কন ৱিৱৰ্ততে
৩ পৃথ্যাপ্তেজোহনিলখানি চিন্ত্যম্ ॥ ১ ॥

যেন (যি পৰমেশ্বৰৰ দ্বাৰা ঈদম সৰ্বম্ এই সমস্ত জগৎ)
নিত্যম (সদায়েই) আৱৃতম (পৰিবাস্ত আচ্ছ) যঃ জ্ঞঃ হি যি
জ্ঞানস্বৰূপ নিশ্চয় কালিকালঃ (কালৰো কাল) গুণ (সৰ্বগুণ
সম্পন্ন), সৰৱিৎ (সৰ্বজ্ঞ) তেন ৩ [তেওঁৰ দ্বাৰায়েই] ঈশিতম
[শাসিত হৈ] কম [জগৎৰূপ কম] ৱিৱৰ্ততে বিবিধ নিয়মে চলি
আছে) পৃথ্যাপ্তেজোহনিলখানি (ক্ষিতি, অপ, তেজ মকৎ
আৰু বোম এই পাচো) (তেওঁৰ দ্বাৰা শাসিত হয়) চিন্ত্যম (এই
প্ৰকাৰে চিন্তা কৰা উচিত) । ।

যি বিশ্বনিয়ন্তা পৰমেশ্বৰৰদ্বাৰা এই সমগ্ৰ জগৎ
সম্পূৰ্ণৰূপে সৰ্বপ্ৰকাৰে সৰ্বতিকাল আৱৃত আছে, যি
কালৰো কাল—মহাকাল অৰ্থাৎ কালাতীত হৈ কালৰো
নিয়ামক, যি জ্ঞানস্বৰূপ চিন্ময় জগদাত্মা বাৎসল্য প্ৰভৃতি
স্বৰ্গীয় গুণ-গৰিমাৰাজিৰে মানৱৰ চিৰসুহৃদ, যি বিশ্ব-

ব্রহ্মাণ্ডৰ অন্তৰ্যামীৰূপে সৰ্বজ্ঞান, তেওঁৰ দ্বাৰায়েই চালিত হৈ এই জগৎ-চক্ৰ যথা-নিয়মে চলি আছে। মাটি, পানী, জুই বায়ু আৰু আকাশ - এই পাঁচ মহাভূতেও তেওঁৰেই বিহিত-বিধান মতে তেওঁৰে দিয়া শান্তৰে নিজ নিজ কাৰ্য্যত চালিত হয়। তেওঁৰ শক্তি নাপালে এইবোৰ যে একো কৰিব নোৱাৰে। সেই কথা কেনোপ নিষদৰ তৃতীয় খণ্ডত যক্ষৰ আখ্যানৰ ছলেৰে শ্ৰীতম্বে ব্ৰজাই দিলে। এইবোৰ পৰমার্থ চিন্তা কৰি, বিচাৰ কৰি।।ই সেই সৰ্বাধাৰ পুৰুষোত্তমেই এবাৰে শব্দৰে বুলি জনা উচিত।।২।।

তৎ বর্ग कृत्वा विनिवर्त्तय भूय-स्तद्वसा तद्धेन समेत्य
योगम् একেন দ্বাভ্যাং ত্ৰিভিৰষ্টভিৰ্ৱা, কালেন
চৈৱাত্মগুণৈশ্চ সৃষ্টৌ ॥৩।

(পৰমেশ্বৰে) তৎ কৰ্ম (সেইজড়তত্ত্বসমূহৰ সৃষ্টিকৰ্ম কৰ্ম)
কৃৎৱা (কৰি) বি নিবৰ্ত্তয় (তাক নিৰীক্ষণ কৰি) ভূয়ঃ (আকৌ তদ্বস্য
চেহন তত্ত্বৰ) তদ্ধেন (জড় তত্ত্বৰ সৈতে) যোগম্ সমেত্য (সংযোগ
ঘটাই), ৱা (অথবা) একেন এক—অবিৰৰে সৈতে) দ্বাভ্যাম্ (দুই—
পাপ আৰু পুণ্য কৰ্মৰ সৈতে) ত্ৰিভি (তিনি গুণৰে সৈতে) চ অষ্ট-
ভিঃ (আৰু অষ্ট প্রকৃতিৰে সৈতে, কালেন (কালৰ সৈতে) চ (তথা।
সৃষ্টৌ: আত্মগুণৈঃ এৱ (আত্মসম্বন্ধী সূক্ষ্ম গুণবোৰৰ সৈতেও) [জীৱৰ
সমস্ত ঘটাই এই জগৎ বচনা কৰিলে)। ৩।

পৰমেশ্বৰেই নিজৰ শক্তিকৰূপা মূল-প্রকৃতিৰপৰা পঞ্চ
মহাভূত আদিৰ সৃষ্টি কৰ্ম কৰি তাক নিৰীক্ষণ কৰিলে,

আনো সেই জড়তত্ত্ববোৰ সৈতে চেতন-তত্ত্বৰ সংযোগ খটাই
নানা ৰূপে চিত্ৰিত এই বিএ জগৎ বচনা কৰিলে ।
অথবা এইপ্ৰকাৰেও বুজা আৱশ্যক যে, এব অবিদ্যা, পাণ
আৰু পুণ্যৰূপ ; দুই সঞ্চিত বৰ্মসংস্কাৰ, তদ্বৎ ব্ৰহ্ম আৰু তম
—এই তিনিগুণ, মাটি, পানী, জুই, বায়ু, তাকাশ, মন,
বুদ্ধি আৰু অহঙ্কাৰ —এই আঠ প্ৰাণি আৰু পাল এই সক-
লোৰে সৈতে তথা আসক্তি, মন্ত, সন্ত,
আত্মগুণবোৰৰ সৈতে জীৱৰ সম্বন্ধ ঘটাত এই জগৎ বচনা
কৰিলে এই উক্ত দুয়ো প্ৰকাৰ বৰ্ণনাৰ তালিকা হৈছে ॥৩

আত্মা কৰ্মাণিগুণাধিষ্ঠান, তাৰাশ্চ সৰ্বান্

ৱিনিয়োজয়েদ যঃ । তেনান্ভাৱে কৃতকৰ্মনাশঃ,

কৰ্মক্ষয়ে যাতি স তত্ততোহনাঃ ॥৪॥

সঃ (যি লোকে) গুণ অধিষ্ঠানি (সত্ত্ব, ৰজ, তম) কৰ্মাণি
(কৰ্তব্য কৰ্মসমূহ) আৰম্ভ (অনুষ্ঠান কৰি) সৰ্বান্ (সকল) ভৱান্ (আৰু
সমস্ত ভাৱবোৰ) ৱিনিয়োজয়েৎ (পৰমাৰ্থত সমৰ্পণ কৰিব পৰে),
(তাৰ ফলত) তোষাম (সেই বৰ্মবিলাকৰ) অভাৱ (সমৰ্পণ
হে ৰাত কৃতকৰ্মনাশ । তেহৰ সংচিত কৰ্মনষ্ট হৈ যায় কৰ্মক্ষয়ে
(এইদৰ কৃতকৰ্মবোৰ ক্ষয়প্ৰাপ্ত হলে) তত্ততঃ (যথার্থতে) অনাঃ(জড়
বৰ্ণতকৈ ভিন্ন) স (সেই জীৱাত্মা) যাতি (ব্ৰহ্মপৰাৰীলৈ যায়) ॥৪॥

* এই অগৎ সৃষ্টিৰ বৰ্ণনা তৈত্তিৰীয় উপনিষদত (ব্ৰহ্মসূত্ৰ-বল্লী
১ আৰু ৬ অনুৰূপ), ঐহৰেয়োপনিষদত (১ অধ্যায়ৰ তিনিও
খণ্ডত) ছান্দোগ্যোপনিষদত (অধ্যায় ৫, খণ্ড ২, ৩) আৰু বৃহদাৰণ্য-
কোপনিষদত (অধ্যায় ১, ব্ৰাহ্মণ ২) বাহুল্যভাৱে আছে ।

[কর্মবন্ধনবপরা মুক্ত হোৱাৰ উপায়ৰ উপদেশ দিছে
 যো-নিজ নিজ বৰ্ণ আশ্ৰয় আৰু পৰিস্থিতিৰ অৰূপে অৱশ্য
 আচৰণীয় কৰ্ত্ত্ব্য কৰ্মসমূহ — যি বোৰ সত্ৰ, ৰজা আৰু তম
 গুণযুক্ত, সেই সমলোবোৰ ভগৱন্তৰ বিধান মানা কৰি অনুষ্ঠা-
 নত প্ৰবৃত্ত হব আৰু নিজৰ সকলো প্ৰকাৰৰ মহি-
 মোৰ আসক্তি আদি ভাৱনাৰোৰ পৰমেশ্বৰত লগাই দিব
 লাগে, তেওঁক সমৰ্পণ কৰিব লাগে ; সেই সমৰ্পণৰ ফলত
 বৃত্তকৰ্মবোৰৰ সৈতে তেওঁৰ সংস্কৃতি নাহোৱা হৈ যোৱাত
 তেওঁৰ বচফল নষ্ট হৈ যায়। এই প্ৰকাৰে কৰ্ম আৰু তাৰ
 ফলৰ অভাৱ ঘটি ল পূৰ্বসংকৃত কৰ্মজনিত সমস্যা সমলপ্ৰে-
 নশ পায়। তেতিয়া তেওঁ কৰ্মফলভাগ কাৰবলৈ পুনৰ জন্ম
 লবলগা নহয়—শাস্ত্ৰই কয়—“নাভুক্তা ক্ষয়তে কৰ্ম কল্প
 কোটিপৈত্ৰপি । অৱশ্যমেৱ হোক্তব্যং কৃত্য কৰ্ম শুভ শুভম্” ।
 (বোটি কোটি জনমতো ভাগ নকৰাকৈ কৰ্ম ক্ষয় নহয়।
 শুভ কৰ্মই হওক বা অশুভ কৰ্মই হওক তাৰ আচৰণৰ
 ফল নিশ্চয় ভুগিব লাগি ই।) কিন্তু সৰ্বপ্ৰকাৰে কৃত কৰ্ম
 ভগৱন্তত অৰ্পিত হলে, তেওঁৰ কৰ্ম ক্ষয় হ’ল, কৰ্ম মলিবে
 মলিখন জীৱ বিশুদ্ধ স্বৰূপ হ’ল আৰু তেওঁ যে দেহ আদি
 উড়বৰ্গতকৈ উন্নত এই উপলব্ধি হ’ল। তাৰ ফলত সেই
 জীৱাত্মাৰ ব্ৰহ্মসামুজ্য লাভ হৈ যায় ॥৪॥

আদিঃ স সং যাগনিমিত্তহেতুঃ পৰিত্ৰিহালাদকলোহপি
 দৃষ্টঃ । তং বিশ্বকপং ভৱভূতশীড়্যং দেৱং স্বচিন্তন-
 য়পশ্চ পূৰ্ণম্ ॥৫॥

সঃ আদিঃ (সেই আদিকারণ পৰমেশ্বর) ত্রিকালোপঃ (তিনিও কালতকৈ অতীত) অংলঃ অপ (থাক ওল পীন হলেও) সং যোগ নিমিত্ত হেতুঃ (প্রকৃতিতে সৈতে জীবন সংযোগ ঘটনা কাৰণসমূহের কাৰণকপে) দৃষ্টে (জ্ঞানজনে অচূ ব কাৰে), তন্ম 'বিশ্বকায়ম' (সেই নিম্নলিখিত 'বী'), তবদ্ভূতম্ (জগৎকালে অভিব্যক্ত) জীভাম্ (স্তবনীয়), দেৱম্, (পৰমদেৱ) পূৰ্বম্ (প্রথমতে) স্বচক্ষুঃ (নিজৰ চিত্তে অৱস্থিত ভাৱনাৰে উপাসা উপাসনা কৰি) তেওঁক দৰ্শন পাবলৈ যত্নবীল হব। ৫।

সমস্ত জগৎৰ আদি কাৰণ সেই সৰ্বশক্তিমান্ পৰমেশ্ব তিনিও কালৰ অতীত তেওঁত কোনো কালভেদ নাই; তেওঁত সদ-সবদা বৰ্তমান কালেক, ভূত আৰু ভবিষ্যৎ নাই। শ্বেতাশ্বতথোপনিষদত উপদিষ্ট ষোলকলা তেওঁত নাই, অৰ্থাৎ তেওঁৰ, সংসাৰৰ সৈতে কোনো প্ৰকাৰৰ সংযোগ নাই, তথাপি প্ৰকৃতিৰ সৈতে জাৱক যি কাৰণে সংযোগ হ'ব, সেই কাৰণৰে তেওঁৰেই কাৰণ। এই কথা তত্ত্বজ্ঞানী পুৰুষৰ অনুভৱ-সিদ্ধ। সেই পৰম পুৰুষ নিখল ৰূপতে বিद्यমান, জগৎৰূপত তেওঁৰেই প্ৰকাশিত, সৰ্বাৰ্থে পূৰ্ণৰূপে তেওঁ একমাত্র স্তুতিৰ যোগ্য। সেই পৰমদেৱ পুৰুষোত্তমৰ এওঁ বিৰাট বিশ্বৰূপ দৰ্শন কৰিবলৈ প্ৰথমে নিজৰ হায়েতে বিশ্বব্যাপ অছে যেতিয়া মোৰ হৃদয়েই প্ৰকাশিত আছে। বিৰাজমান ভাৱনাৰে তেওঁক উপাসনা কৰি সাক্ষাৎকাৰ পাবলৈ যত্ন কৰিব। ৫।

স বৃক্ষক লাকৃতিভিঃ পৰোহন্যো, যস্য ৭ প্ৰাশ্বতঃ

পৰিৱৰ্ততেহয়ম্। ধৰ্মাৱহং পান্ধুদং ভগেশং,

জ্ঞানাত্মস্থমমৃত' বিশ্বধাম ৥৬॥

স্বয়ং (য বশৰা) অস্বঃ প্ৰপঞ্চঃ (এই সংসাৰ) পৰিৱৰ্ততে

(আবতিত চয় নঃ তেঐ) বৃক কাল-আকৃতিভিঃ (এই সংসারবৃক্ষ, কাল আৰু আকৃতি আনতকৈ) পৰ (উদ্ধৃত), অমৃতঃ (ভিন্ন, বিলম্ব) । ধৰ্ম'ব্রহ্ম (ধৰ্মৰ আকাৰ), পাপব্রহ্ম (পাপহাৰী ভগ-ঈশ্বৰ ঐশ্বৰ্যৰ অধিপতি) বিশ্বধাম (বিশ্বৰ আধাৰ) আত্মহম (নিজতে অৱস্থিত পৰমাত্মা পুরুষক) জাত্বা (জানি) অমৃতম্ ('মাধনাতীল জনে' অমৃতক লাভ কৰে) ৬।

যাৰ অচিন্ত্য-শক্তিৰ প্ৰভাৱত এই বিশ্ব সংসাৰ অবি-
ৰাম ঘূৰিব লাগিছে নৈৰ সোতৰদৰে নিত্য-নিবন্তৰ চলি
আছে, সেই পৰমাত্মা এই সংসাৰ-বৃক্ষ, কাল আৰু কালৰ
বিভিন্ন পৰিণামৰূপ আকাৰ-প্ৰকাৰৰ পৰা অতি উদ্ধৃত-
সংসাৰ কাল আৰু ৰূপ আদিৰ সৈতে কোনো প্ৰকাৰৰ
সম্বন্ধ নথকা কৈ সম্পূৰ্ণ স্বতন্ত্ৰভাবে বিৰাজমান । তথাপিও
সৰ্বধৰ্মৰ ভাৱে তেওঁ সংসাৰীৰ ধৰ্মবুদ্ধি কৰি পাপ হৰণ
কৰে । তেওঁ সমস্ত ঐশ্বৰ্যৰ গৰাকী—তেওঁৰ কৃণাৰ পাত্ৰ
হলে ঐহিক, পাৰিত্ৰিক কোনো সম্পদেই অপ্ৰাপ্য নাথাকে ।
সমগ্ৰ বিশ্বৰ তেওঁৰেই আধাৰ-চৰাচৰ জগৎ তেওঁতে বৰ্ত্তি
আছে । সেই পৰমাত্মা পৰমাত্মা অষ্টৰ্ঘ্যামীৰূপে আমাৰ
হৃদয়তে আছে । এইদৰে পৰমাত্মাৰ স্বৰূপজ্ঞাৰ হলে সেই-
জন জ্ঞানীপুৰুষে অমৃতময় পৰমপুৰুষক লাভ কৰে ॥৬॥

তমীৰ্বাণাং পৰমং মহেশ্বৰং, তং দেৱতানাং পৰমং চ
দৈৱতম্ । পতিং পতীনাং পৰমং পৰন্তাদ্ ৱিদাম
দেৱং ভূৱঃশ্বমীজম্ ॥৭॥

.....

তম্ (সেই) ঈশ্বৰাণাম্ (লোকপাল সমূহৰ) পৰমম্ যজ্ঞেৰম্
(শ্ৰেষ্ঠ মহাধিপতি), দেৱতানাং চ (দেৱশাৰণ্যৰো) পৰমম্ দৈৱতম্
(সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ দেৱতা), পতীনাং (প্ৰজাশাসনসমূহৰ) পতিম্ (নাগজা)
পৰম্ব্যং পৰমম্ (ক্ষৰ আৰু অক্ষৰতকৈ উত্তম) ভূৱস-ঈশ্বৰ ব্ৰহ্মাণ্ডৰ
স্বামী) ঈডাম্ (স্তৱনীয়) তম্ দেবম্ (সেই স্বৰ্গকাল পৰমেশ্বৰক)
বিদাম্ (আম জানিলোঁ) ॥৭।

পৰমাত্মদৰ্শী মহাপুৰুষে কৈছে যে যি লোকপাল
সমূহৰো মহান শাসনকতা, অৰ্থাৎ যাৰ নিয়ন্ত্ৰনত থাকি
সেইসকলে নিজ নিজ অধিকাৰ অনুসাৰে জগতক শাসন
কৰে, যি সমস্ত দেৱত বৃন্দৰ পৰম আৰাধ্য, যি প্ৰজাপতি-
সকল :—প্ৰজাবক্ষকসকলৰ—বিহিত বিধান দিওঁতা, যি
বিকালক্ষণতকৈ শ্ৰেষ্ঠ অধিকাৰী অক্ষৰতকৈয়ো উত্তম
(গীতা ১৫.১৮), যি বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ স্বামী আৰু একমাত্ৰ
স্তৱনীয়, সেই স্বয়ং জ্যোতি পৰমাত্মা প্ৰযোক্তমক আমি
জানিলোঁ ॥৭॥

ন তস্য কাৰ্যং কৰণং চ বিদ্যতে, ন তৎসমশ্চা-
ভাধিকশ্চ দৃশ্যতে । পৰাস্য শক্তিৰিৰিধিধৰ
স্বাভাবিকী জ্ঞানবলক্ৰিয়া চ ॥৮॥

ভক্ত (তেওঁৰ) কাৰ্যম্ (শৰীৰকণ কাৰ্য) কৰণম্ চ (আৰু
ইন্দ্ৰিয়কণ কৰণ) ন বিদ্যতে (নাই); তৎসমঃ চ (তেওঁৰ সমানো)

.....
 চ (অথবা) অভিধিকঃ তেওঁতকৈ শ্ৰেষ্ঠও) ন দৃশ্যতে (দেখা নাযায়),
 অন্য (এই পৰমপুৰুষৰ) পৰা (উৎকৃষ্টা) শক্তিঃ (স্বাধীন-শক্তি)
 বিবৰ্ধা এৱ (বিভিন্ন কাৰ্যকাৰিণী) জগতে জুনা যায় চ (অ'ক
 'এওঁৰ') জ্ঞানবলক্ৰিয়া (জ্ঞানৰূপ বগৰ দ্বাৰা যি সৃষ্টি ক্ৰিয়া দি)
 স্বাত্মাৱিকী (স্বভাৱ সিদ্ধা অনাদি মায়া)। [অথবা দ্বিতীয়দৰ্শ
 বাখ্যান্তৰ—অন্ত চ (অ'ক এই পৰমেশ্বৰৰ) জ্ঞান-বলক্ৰিয়া (জ্ঞান,
 বগ অ'ক ক্ৰিয়াৰূপ) স্বভাৱসিদ্ধ) পৰা শক্তিঃ (দ্বিতীয় শক্তি) বিবৰ্ধ
 এৱ (নানা প্ৰকাৰৰূপেই) জগতে জুনা যায়)।

আমি সাধাৰণ জীৱবোৰৰ দৰে সেই পৰমেশ্বৰৰ কাৰ্য
 আৰু কৰণ-দেহ আৰু ইন্দ্ৰিয় নাই। তৃতীয় অধ্যায়ত
 'অপানিশাদো জৱনো গ্ৰহীতা ইত্যাদি মন্ত্ৰত বিস্তাৰিত-
 ভাবেই কোৱা হৈছে যে ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ অবিহনেই তেওঁ
 সমস্ত ইন্দ্ৰিয়ৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰে। আকৌ তেওঁতকৈ
 ডাঙৰতো নায়েই, তেওঁৰ সন্মানো আন কাকো দেখা
 নাযায়; যথার্থতে তেওঁৰ বাহিৰে আন দ্বিতীয় নাই—
 “একৈৱাহং জগত্যত্র বিহ । কা মমাপৰা”। চণ্ডী (এই
 জগতত একমাত্ৰ ময়েই, মোৰ বাহিৰে অন্য দ্বিতীয় কোনো
 নাই। “ন তদস্তি বিনা যৎ স্বান্বজ্ঞ ভূতং চৰাচৰম”।
 গীতা। (এই চৰাচৰ জগতত এনে একো পদাৰ্থ নাই—
 য'ত মই নাই।) এই পৰমেশ্বৰৰ যি পৰাশক্তি অৰ্থাৎ

অনির্বচনীয় ম'য়াশক্তি * সেই শক্তি বিবিধ বিচিত্ৰকাৰ্যৰ
জন্মী বলি শুনা যায় আৰু এওঁৰ জ্ঞানৰূপ বলৰ দ্বাৰা
যি সৃষ্টিক্ৰিয়া হয়, সিয়ো স্বভাব সিদ্ধ অৰ্থাৎ অনাদি মায়া
স্বৰূপ। (অথবা এই পৰমেশ্বৰৰ জ্ঞান, বল আৰু ত্ৰিযা-
ৰূপ স্বৰূপাভিন্ন দিব্য শক্তি বিবিধপ্ৰকাৰে প্ৰতিভাত হয়
বুলি শুনা যায়। ॥৮॥

ন তস্য কশ্চিৎ পতিস্তিলোকে, ন চেশিতা
তৈৰ চ তস্য লিঙ্গম্। স কাৰণং কৰণাধিপা
ধিপো, ন চাস্য কশ্চিৎ জনিতা ন চাধিপঃ ॥৯॥

* শ'ক্ত-সিদ্ধান্ত মতে এই জ্ঞান, বল আৰু 'ক্ৰিয়'ৰূপ পৰ-
ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ ভিন্ন পৰাশক্তি যেনেই আত্ম শক্তি মত মায়া। ধৰ্ম স্বৰূপতঃ
ধৰ্মীতকৈ বেলেগ নহয়। জুই আৰু তাৰ তাপ যেনেকৈ, বেলগ
নহয়, তেনেকৈ ধৰ্মী পৰমেশ্বৰতকৈ তেওঁৰ ধৰ্ম বিচিত্ৰসৃষ্টি আদি
কাৰ্যকাৰিণী শক্তি বহু মায়া পথক্ নহয়। স্বচ্ছ ফটিকত বটাজব-
ফুলৰ ছাঁ পৰিলে যেনেকৈ বটো ছোৱাণ, সেইদৰে শক্তিমান ব্ৰহ্মৰ
কৰ্তৃত্বাদি গুণৰ প্ৰজ্ঞাত ব্ৰহ্মশক্তিও বতৃত্বাদিগুণ সম্পন্ন চিহ্নস্বী-
ৰূপে প্ৰতিভাত হয়। এইকাৰণে অগৎকাৰণ ব্ৰহ্মৰ সৈতে অহিং
ৰূপ। আত্মশক্তি বহু মায়া সংকপা, চিংকণা, আৰু আনন্দময়া
এথা এই শক্তি:স্বই দুৰ্গা, কালী, চণ্ডী ইত্যাদি নামে চিহ্নস্বীৰূপে
উপাসিত হয়। শ্ৰীৰামকৃষ্ণ পৰমহংস দেৱে কৰে—“ব্ৰহ্ম আৰু
ব্ৰহ্মশক্তি অহিং” যি কালী, তেৱেঁই ব্ৰহ্ম। গতিহীন সাধু
আৰু পণ্ডিতীল সাধু যেনেই একেই নিষ্কণ ব্ৰহ্ম আৰু শক্তি
ব্ৰহ্মও যেনেকৈ এক; ভিন্ন নহয়।

লোকে (জগতত) তস্য (তেওঁৰ) কশ্চিৎ (কে নো) নতি।
 (প্ৰস্ত) ন অস্ত (নাই), ঈশিতা চ কোনো শাসকো) ন (হৈই),
 তস্য (তেওঁৰ) লিঙ্গম্ চ (হুম্মন ন কৰিব পৰা হিহুও) ন এৱ
 (অৱশ্যই নাই) সঃ (সঃ (তেওঁ) কাৰণম্ (সবলোৰে বৰণ), কৰণ
 অধিপ অধিপং (ই'দ্ৰঃ আদিৰ অধিষ্ঠাতৃ দেৱতাবৃন্দৰো অধিপতি)।
 অস্য (এওঁৰ) কশ্চিৎ (কোনো জনিতা চ ন (জনকো ন'ই) অবিদঃ
 চ ন (আৰু কোনো অধ্যক্ষও নাই) ॥২৥

জগতত সেই পৰমেশ্বৰৰ কে'নো প্ৰস্ত নাই ; সকলোৱেই
 তেওঁৰ দাস, তেওঁৰ সেৱক। তেওঁৰ কোনো শাসক তেওঁৰ
 ওপৰত আদেশ চলাওঁতাও কোনো নাই ; সবলোৱেই
 তেওঁৰ আদেশ অনুসৰণ কৰি তেওঁৰ নিঃস্বৰ্ণত থাকে।
 এনে একো চিহ্ন নাই, যাক অবলম্বন কৰি তেওঁৰ স্থিতি
 অনুমান কৰিব পাৰি—কিয়নো নিৰাকার নিৰঞ্জনৰূপে তেওঁ
 সৰ্বত্ৰ পৰিপূৰ্ণ। তেওঁ চৰাচৰ জগতৰ কাৰণ, কাৰণৰো
 পৰম কাৰণ আৰু সমস্ত ইন্দ্ৰিয়াধিপতি যি সকল দেৱতা,
 সেই সবৰো তেৱেই শাসক। এই পৰমপুৰুষ কোনো
 জনকো নাই আৰু অধ্যক্ষও নাই, বৰঞ্চ তেওঁহে চৰাচৰ
 জগতৰ পিতা আৰু অধ্যক্ষও 'পিতাসি লোকস্য চৰাচৰস্য'
 —গীতা ১১।৪৩, আৰু 'মহাধ্যক্ষেন প্ৰকৃতিঃ সূয়ন্তে সচ-
 ৰাচৰম্—গীতা ৯।১০)। তেওঁ অজন্মা, সনাতন আৰু
 সৰ্বতোভাবে স্বতন্ত্ৰ ॥২॥

যন্তন্তুনাভ ইর তন্তুভিঃ প্রাণিজ্ঞা স্বভাবতো
 দেব একঃ স্বমার্গণাং । স নো দধ দুক্ষা
 প্যায়ম্ ॥১০॥

তন্তুভিঃ (স্বভবে তে) তন্তুভিঃ ইব মকরাব দবো যঃ
 একঃ দেবঃ (য এক পবম দেব) প্রাণাজ্ঞৈঃ (নিজ স্বকপভূত
 প্রাণ-শক্তিৰ পৰা উৎপন্ন অনন্ত কৰ্মৰ দ্বাৰা) স্বভবঃ স্বভাবতঃ
 স্বম্ (নিজ) স্বমার্গণাং (যচ্ছাদিত ৰথে), সঃ (সেই পবম আ
 পুৰণে) নঃ (আমাক) দধ অধ্যায়ম্ (বৰজ্ঞা অশ্র) দধাং (দিয়ক
 বিধান কৰক) ॥১০॥

যেনেক নিম্নৰ পৰ বাহিৰ উলিওৱা সূক্তানোবধ
 জালখনত মকৰা আৰু হৈ থাকে, সেইদৰে যি এক পবম
 দেৱতা ভগবন্তপুৰুষে নিজ স্বকপভূত অশ্র আচিন্ত্যশক্তিৰ
 পৰা উৎপন্ন অনন্ত কায়কপ সংসৰ মাং-জাফোৰে স্বভাৱতে
 নিজক আচ্ছাদিত কৰি ৰাখে সেই পৰমেশ্বৰ নিম্নৰ বিৰাট
 বিশ্বাত্ময় স্বকপত আমাকো অশ্রয় দিয়ক ॥১॥

একো দেবঃ সৰ্ভূতেষু গৃঢ়ঃ, সৰ্ৱব্যাপী সৰ্ৱভূতা-
 ন্তৰাত্মা । কৰ্মাধ্যক্ষঃ সৰ্ৱভূতান্বিতাস, সাক্ষী
 চেতা কেৱলা নিগুণশ্চ ॥১॥

একো দেবঃ (একমাত্ৰ সেই জ্যোতকপ পৰমাশ্রয়) সৰ্ৱভূতেষু
 (মকলো জানোতে) গৃঢ়ঃ (হৃদয়-ৰথে), সৰ্ৱব্যাপী (তেওঁ সৰ্ব-
 ব্যাপী), সৰ্ৱভূত অন্তৰাত্মা (সমস্তপ্ৰাণীৰ অন্তৰায়ী পৰমাশ্রয়),
 কৰ্মাধ্যক্ষ (সৰ্বকৰ্মৰ নিয়মিক), সৰ্ৱভূত অন্বিতাসঃ (সৰ্বপ্ৰাণীৰ

বাসস্থান), সাক্ষী (সৰ্ব প্ৰত্যক্ষকাৰী), চেতা (সৰাৰো চৈতন্যস্বৰূপ),
কেৱল: (সৰ্বোপাধি বহিত) নিৰ্গুণঃ চ (আৰু গুণাতীত ১১।

একমাত্ৰ জ্যোতিঃস্বৰূপ সেই পৰমাত্মাই অখিল প্ৰাণীৰ
হৃদয়-গুহাত গূঢ় ভাবে থাকে। তেওঁ সৰ্বব্যাপা আৰু সমগ্ৰ
প্ৰাণী মণ্ডলীৰ অন্তৰত থকা পৰমাত্মা; তেৱেঁই প্ৰাণীৰ
সমূহ কৰ্মৰ নিয়ামক - তেওঁৰ প্ৰেৰণাতে ভীৰই কৰ্ম কৰে,
আৰু সেই কৰ্মৰ ফলদাতাও তেৱেঁই। তেওঁ সমস্ত প্ৰাণীৰ
নিৱাসস্থান পৰম আধাৰ আৰু তেৱেঁই প্ৰাণীসমূহৰ শুভা-
শুভ কৰ্মৰ প্ৰত্যক্ষদৰ্শী সাক্ষী। চৈতন্যস্বৰূপ তেওঁৰ
দ্বাৰায়েই নিখিল প্ৰাণীয়ে চৈতন্য পায়। এনে সৰ্বৈশ্বৰ্য
সম্পন্ন, সৰ্বগুণাধাৰ হৈয়ো সেই পৰমপুৰুষ 'নিলিপ্ত কেৱল
বিশুদ্ধ স্বৰূপ আৰু সত্যান্ধ সমস্ত গুণক অতিক্ৰমেও
বিৰাজমান ॥১১॥

একো বশী নিষ্ক্ৰিয়াণাং বহুনা মেকং বীজং বহুধা
য়ঃ কৰোতি। তমাশ্ৰুং হেনুপশ্যন্তি ধীবা-
স্তেষাং সূৰ্য্যং শাস্বতং নেতবেষম্ ॥১২॥

য়ঃ একঃ (যি অদ্বিতীয় হৈয়ো) বহুনাং নিষ্ক্ৰিয়াণাম্ (অপাৰ-
ব্যাপাৰহিত জীৱবোৰৰ) বশী (নিয়ন্তা), [যি তেওঁ] একম্ বীজম্
(এটা বীজক) বহুধা কৰোতি (অনেক ৰূপত পৰিণত কৰে), তম্
আশ্ৰমম্ (সেই হৃদয়ত থকা পৰমাত্মাক) য়ে ধীবাঃ (যি সকল
ধীমন্ত লোকে) অনুপশ্যন্তি, (নিৰন্তৰ সাৰ্কাৎ কৰে), তেষাম্
(সেই সকলৰ) শাস্বতম্ (চিৰস্থায়ী) সূৰ্যম্ (আনন্দ হয়), ইতবেষাম্

ন (অনিদকলৰ নহয়) ॥১২॥

প্ৰকৃতিতে অসংখ্য অনন্ত জীৱবোৰ নিজস্ব, চৈতন্যৰ
অবিহনে জড়ৰ ব্যাপাৰ সম্ভৱ নহয় । কিন্তু সেই সমস্তই
স্তব্ধ চৈতন্যময় পৰমাত্মাৰ অংশ তেওঁৰ চৈতন্যেৰে চেতনা-
যুক্ত । একমাত্ৰ যি তেওঁ সমস্তৰে অন্তৰ্ধানী আত্মৰূপে
সবাকো নিয়ন্ত্ৰণ কৰে—কৰ্মফল ভোগ কৰায়, যি এক
প্ৰকৃতিকণ বীজক বহুত প্ৰকাৰে পৰিবৰ্তন কৰি এই বিভিন্ন
জগৎ ৰূপত পৰিণত কৰিলে (গীতা ১৪ ৩ ৪), * সেই হ্ৰদি
স্থিত সৰ্বমুহুদ্ পৰমাত্মা পুৰুষক যি সবল ধীৰ পুৰুষে
নিবন্তৰ সাক্ষাৎ কৰে,— সদা-সৰ্বদা তদগত ভাৱনাত তন্ময়
হৈ থাকে, সেই সকলৰেই চিৰন্তন পৰমানন্দপ্ৰাপ্তি হয়,
আন সকলৰ-ভগৱৎ চিন্তাৰ বিমুখলোকৰ সেই পৰমানন্দ
প্ৰাপ্তি নঘটে, তেওঁলোক সেই ভূমান্থৰপৰা বঞ্চিতহৈ
থাকে ॥১২॥

নিত্যো নিত্যানাং চেতনশ্চেতনানাং-মেকো বহু-

নাং যো ব্ৰিদধাতিকামান্ । তৎ কাৰণং সাংখ্য-

যোগাধিগম্য জ্ঞানো দেৱ মূচ্যতে সৰ্বপাশৈঃ ॥১৩॥

* জড়ৰ বীজ মাত্ৰা শক্তি জীৱৰ বীজ পৰমাত্মা, কাৰণ
তেৱেই বিশ্ব, জীৱ তেওঁৰ প্ৰতিবিম্ব।— (গোড়গাদকাষিকা ১৬) ।
জড়-প্ৰকৃতি বা মাত্ৰা নানা নানা নাম-ৰূপ লৈ বহুপ্ৰকাৰত পৰিণত
হয়, নাম-ৰূপৰ বিভিন্নতা অনুসাৰে স্তব্ধ চৈতন্য পৰমাত্মা এক
হৈলো বহুপ্ৰকাৰে প্ৰতিবিম্বিত হয় (ছান্দোগ্য ৭।২৫।২) ।

যঃ (যি) একঃ (অদ্বিতীয়) নিত্যঃ (চিৰন্তন) চেতনঃ (চৈতন্য-ময় পৰমাত্মা ই) বহুনাং (বহুত) নিত্যানাং (চৈতন্যানাং) চেতনানাং (চেতন আত্মা বেৰৰ) কৰ্মান্ (বিদধতি) কৰ্মফল ভোগৰ বিধান কৰে, তৎ (সেই, সাংখ্যযোগ অধিগম্যম্ (জ্ঞানযোগ আৰু কৰ্মযোগৰ দ্বাৰা উপলভ্য), কাৰণম্ (কৰ্মকাৰণ), দেৱম্ (জ্যোতি স্বৰূপ পৰমপুৰুষক) দায়া (জানি) সৰ্বপাশে: সন্ত বন্ধনৰ পৰা) মুচাতে মুক্ত হয়) ॥ ৩ ॥

যি এক-অদ্বিতীয় নিত্য চৈতন্যময় পৰমাত্মা-পুৰুষে বহুত-বহুত নিত্য চৈতন্যময় জীৱাত্মা বিলাকক নিজ নিজ কৰ্মফল ভোগৰ বিধান কৰে - সমুদায় জীৱৰ কৰ্ম অনুসৰে ফলভোগৰ ব্যৱস্থা কৰি নানা প্ৰকাৰে নানা যোনিত ধন্য ধৰ্ম্মই বিভিন্ন জগতৰ বচন কৰে, সেই কেৱল জ্যোতি-স্বৰূপ সৰ্বকৰণ সৰ্বাত্মা পুৰুষোত্তম জ্ঞানযোগ আৰু কৰ্মযোগৰ দ্বাৰা উপলব্ধ হয়। * সেই দুইৰ সাধনাশীল কোনে

+ যোগবাণীত উক্ত আছে—

উপাভ্যাসৈৰ পক্ষাভ্যাং যথা য়ে পক্ষিণাং গতিঃ ।

তথৈৱ জ্ঞান-বৰ্মাভ্যাং জহতে পৰমং পদম্ ॥

কেৱলং কৰ্মনো জ্ঞানং ন হি মোক্ষোহভিজায়তে ।

কিন্তু তাভ্যাং ভবেন্মোক্ষঃ সাধনভ্ৰমং বিহঃ' ॥

অৰ্থাৎ যেনেকৈ চৰাইবোৰে দুখন পাখীৰে আকাশত উৰি পাবে সেইদৰে জ্ঞান আৰু কৰ্ম এই দুয়ো সাধনাৰে পৰম পদ জাপ্তি হয়। কেৱল জ্ঞানৰ দ্বাৰা বা কেৱল কৰ্মৰ দ্বাৰা মুক্তি লাভ নহয়; কিন্তু উভয়ৰ সাধনা হলেহে হয়। সেই কাৰণে জ্ঞান আৰু কৰ্ম দুয়োৰে সমানে সাধনা আবশ্যক। মন কৰিব লগীয়া যে, মন্ত্ৰত আৰু এই বশিষ্ঠবচনতো ভক্তিৰ উল্লেখ নাই; তাৰ কাৰণ ভক্তি সেই দুয়োৰে অনুসঙ্গী সংজাত প্ৰবৃত্তি। ভক্তি নুপ-
জিলে জ্ঞানো নহয়, কৰ্মও নহয়।

মহাপুৰুষে যদি তেওঁৰ কৃপা লাভ কৰি তেওঁক যথার্থতে
জানিব পৰে, তেতিয়া তেওঁ সকলো বন্ধনৰপৰা জন্ম-
মৃত্যুকপ সন্সাৰ-জ্বালাৰপৰা চিৰকাললৈ মুক্ত হয় ॥১৩॥

ন তত্র সূর্যো ভাতি চন্দ্রতাবকং, নেমা বিদ্বাভো
ভাস্তি কুতোহয়মগ্নিঃ তমেব ভাস্তমমুভাতি সৰ্বং,
তস্ম ভাসা সৰ্বমিদং বিভাতি ॥১৪॥

তত্র (তাত) সূৰ্যঃ ন ভাতি (সূৰ্য প্ৰকাশিত নহয়, চন্দ্ৰ-
তাবকম্ ন (চন্দ্ৰ আৰু তাৰা-সবো প্ৰকাশিত নহয়), ইমাঃ
বিদ্বাতঃ ন ভাস্তি (এই বিজুলীবোৰো প্ৰকাশিত নহয়); অয়ম্
অগ্নিঃ কুতঃ (আকৌ লৌকিক অগ্নি কেনেকৈ প্ৰকাশিত হব পাৰে);
তম্ ভাস্তম্ এব (তেওঁ প্ৰকাশিত হৈ থকাত হে) সৰ্বম্ অনু-
ভাতি (সকলো প্ৰকাশিত হয়); তস্য ভাসা (তেওঁৰ প্ৰকাশেৰে
হে) ইদম্ সৰ্বম্, বিভাতি (এই সমস্তই প্ৰকাশিত হয়) ॥১৪॥

সেই স্বপ্ৰকাশ পৰমাত্মধামত সূৰ্য প্ৰকাশিত নহয়,
চন্দ্ৰ নক্ষত্ৰ আৰু এই বিজুলীবোৰো প্ৰকাশিত নহয়; অগ্নিৰ
তো প্ৰকাশিত হোৱা কথাই মুঠে। অৰ্থাৎ যেনেকৈ গেলিৰ
পোহৰত জানাকী পৰুৱাৰ পোহৰ নোহোৱা হৈ যায়,
সেইদৰে সেই পৰমজ্যোতিৰ সমীপত সূৰ্য আদি সমস্ত
জ্যোতিষ্কৰ জ্যোতি লুপ্ত হৈ পৰে। স্বয়ং প্ৰকাশ পৰম-
পুৰুষৰ প্ৰকাশশক্তিৰ অংশ পাইহে জ্যোতিষ্কসমূহ প্ৰকাশ-
শীল হয়। সেইবোৰে আকৌ নিজে প্ৰকাশক কেনেকৈ
প্ৰকাশ কৰিব পাৰে? আচল কথা হ'ল—সেই জগৎ

প্রকাশক জগদাত্মা পুরুষোত্তম প্রকাশনপৰা অথবা
 প্রকাশক অংশমাত্রপৰা এই সমস্ত বিশ্বব্রহ্মাণ্ড প্রকাশিত
 হৈ আ.ছ. স্ব.স্ব.ভবে কোনো শক্তির প্রকাশ নাই। কোনো-
 পানিসদৃশ যক্ষের আখ্যান. এই কথাই প্রতিপন্ন হৈছে ॥
 এই মন্ত কঠ ২২।১৫ আৰু মুণ্ডক ২।২।১০ এই ঋপতে
 আছে) ॥ ৪॥

একো হংসে ভূনস্য স্য মধ্যে স এগ্নিঃ সলিলে
 সন্নিবিষ্টঃ । তমেব বিদিত্বাতি মৃত্যুমতি, নাত্যঃ
 পস্থা বিদাতেহ্যনায় ॥১৫॥

অস্য ভূনস্য (এই ব্রহ্মাণ্ড) মধ্যে (মাজত) একঃ হংসঃ
 (এক অবিদ্যাদিৰ হতাকাৰী পৰম য ই বিৰাজমান আছে)। সঃ
 এর (তরুঁই) সলিলে (পানাত সন্নিবিষ্টঃ (অবস্থিত) অগ্নিঃ (জু')।
 তম্ (তেওঁক) বিদিত্বা এর (জানিলেই) মৃত্যুম্ (মৰণক) অতি-
 এতি (অতিক্রম কৰে)। অহনায় (পৰম-পদ জ্ঞাপ্তৰ নিমিত্তে)
 অন্যঃ পস্থা (অন পথ, উপায়) ন বিদাতে ন ই) ॥১৫॥

অবিদ্যা আদিৰ নাশক এক পবন পুরুষোত্তমেই এই
 বিশ্ব-ব্রহ্মাণ্ডৰ সৰ্বত্র বিৰাজমান আছে । তেওঁই পানীত
 অৱস্থ ন কৰা অগ্নি । যদিও শীতল আৰু ঠাণ্ডা—এই পবনৰ
 বিৰুদ্ধ স্বভাৱ হ'তকৈ জলন্ত অগ্নিৰ স্থিত সাধৰণৰ পক্ষে
 বুজাত কঠিন হয়, তথাপি সেই তুইৰ বহু জ্ঞান বৈজ্ঞানিকে
 তাক বুজে, সেই কাৰণে তেওঁলোকে পানীৰপৰা অগ্নিক
 তড়িৎ বিজলী' ৰূপত বাহিৰ কৰি তাৰ দ্বাৰা হৰেক প্ৰকাৰ

কাৰ্য সাধন কৰিছে। কাৰ্যত কাৰণ ব্যাপ্ত থাকে — এই নিয়মৰ স্বীকাৰ থকা বাবেও জনতৰ কাৰণৰূপে তেজস্তম্ভৰ জনত ব্যাপ্ত থকাই উচিত। শাস্ত্রবোৰতো সমুদ্রত বড়-বানল অগ্নিৰ স্থিতি বৰ্ণিত আছে।) কিন্তু এই তত্ত্ব-জনা লোকে পানীত থকা জুইক দেখা নাপায়। এই ৰূপে পৰমাত্মাও এই জগতত কৈ স্বভাৱতঃ সম্পূৰ্ণ বেলেগ; কিয়নো, তেওঁ চেতন আৰু জ্ঞান-স্বৰূপ, 'কল্প জগৎ জড় আৰু জেয়। এই প্ৰকাৰে জগততকৈ বিকল্পস্বভাৱ পৰমাত্মা কেনেকৈ সৰ্বজগৎ-ব্যাপ্ত হ'ব পাৰে শাক কেনেকৈ তাৰ কাৰণ হ'ল? এই কথা সাধ'ৰণদৃষ্টিৰ বুজা টান কিন্তু বিশিষ্ট বিবেকী পুৰুষে পৰব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰৰ অদ্ভুত অচিন্ত্য মহিমাৰ বহুস্ত বুজে; সেই কাৰণ তেনে লোকে তেওঁক সৰ্বত্ৰ বিৰাজমান দেখে আৰু সমস্ত ৰ কাৰণৰূপে অনুভৱ কৰে। সেই সৰ্বগতিমন্ত অচিন্ত্য অনন্ত মহিমামণ্ডিত ভগবন্ত পুৰুষোত্তমক জানিব লাগিব, তেওঁক জানিব পাৰিলোহ মৰণক—জনম মৰণৰূপ সংসাৰ-সাগৰক অতিক্ৰম কৰি পৰম ধামলৈ যাব পৰা হ'ব। পৰমপুৰুষৰ পৰমধাম পাবলৈ আৰু অন্য পথ—আন উপায় একো নাই। সেই কাৰণে ব্ৰহ্ম-জিজ্ঞাসু হৈ তেওঁক জানিবলৈ চেষ্টা কৰা একান্ত কৰ্তব্য॥১॥

স বিশ্বকৃদ্ বিশ্ববিদাশ্চয়োনি, জ্ঞঃ কালকালৌ গুণী
সৰ্ববিদ্ য়ঃ। প্ৰধানক্ষেত্ৰজপতিগুণেশঃ, সৰ্বসাৰ-
মোক্ষস্থিতিবন্ধহেতুঃ ॥১৬॥

স্বঃ (যি) প্রধানকেন্দ্ররূপতিঃ (প্রকৃতি আৰু জীৱ আৰু পালক),
 গুণেশঃ (সমস্ত গুণসমূহৰ শাসক), সংসাৰ য়ে ক স্থিতি বদ্ধ চেতুঃ
 (সংসাৰবৰণৰা মুক্তি, সংসাৰত বধা আৰু সংসাৰত বান্ধি থকাৰ কাৰণ),
 সঃ জ্ঞ (সেই জ্ঞানস্বৰূপ পৰমাত্মা) বিশ্বকৃৎ (সৰ্বশ্ৰষ্টা), বিশ্ববিৎ (সৰ্বজ্ঞ),
 আত্ময়োনিঃ (নিজেই নিজক প্রকাশ কৰোতা), কালকালঃ (কালবো
 কাল, গুণী (সৰ্বগুণৰ আধাৰ) সৰ্ববিৎ (আৰু সমস্ত বিষয়ে জ্ঞান-
 শালী) । ১৬।

যি পৰমেশ্বৰ পুৰুষ বাস্তৱ নিজৰ অপৰা আৰু পৰা
 প্রকৃতিৰূপে প্রধান আৰু জীৱ-সমুদায়ৰ নিয়ামক আৰু
 পালক ('প্রকৃতি পুৰুষ দুইৰা নিযন্তা মাধৱ । সমস্তৰে আত্মা
 হৰি পৰম বান্ধৱ'-নামঘোষা। যি কাৰ্য-কাৰণ ৰূপত থকা
 সত্ত্বাদি গুণৰ অধিষ্ঠিত্ৱৰূপে তিনিও গুণ-নিয়ন্ত্ৰণ যথায়োগ্যৰ
 ভাবে সম্পাদন কৰে আৰু যি এই জন্ম-মৃত্যুৰূপ সংসাৰ-
 চক্ৰবিত্ত জীৱবোৰক নিজৰ কৰ্মানুসাৰে বান্ধি ৰাখে সিহঁতক
 জ্ঞান-পোষণ দিয়ে আৰু কৃপা হলে সংসাৰ-বন্ধনৰপৰা
 মুক্তিও দিয়ে, সেই জ্ঞান স্বৰূপ পূৰ্ণব্ৰহ্মই সমগ্ৰ বিশ্ব ৰচনা
 কৰিলে, কাৰণ, তেওঁ সৰ্ববিষয়াত জ্ঞানবান্ জন্তুৰ বাঞ্ছা-
 পূৰণৰ কাৰণে সেই লীলাময় প্ৰভুৱে নিজেই নিজক প্রকা-
 শিত কৰে—অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰে। তেওঁ কালবো কাল
 অৰ্থাৎ কালে তেওঁক চুৰি নাপায়—তেওঁ কালৰ অতীত।
 কঠোপনিষদতো কোৱা হৈছে যে, সৰ্ব-সংহাৰক যুত্ম এই
 মহাকালৰূপ পৰমেশ্বৰৰ ভাতৰ লগৰ আজ্ঞা (কঠ ১২।২৭)।

সত্য, শৌচ, দয়্যা, ক্ষমা আদি সমস্ত কল্যাণময় ব্ৰহ্মাণ্ডৰে
স্বয়ং সম্পূৰ্ণ। তন্ত্ৰ বাহ্যকল্পতক সেই জগদীশ্বৰেই ব্ৰহ্মাণ্ডৰ
সমস্ত জীৱৰ কৰ্ম আৰু তিনিও কালতে হোৱা কি সৰু,
কি বৰ সমস্ত ঘটনাৰ প্ৰত্যক্ষকাৰী সৰ্বজ্ঞ সৰ্বজ্ঞা ; বিশ্ব-
ব্ৰহ্মাৰ একোৱেই তেওঁৰ অগোচৰ নাথাক ॥১৬॥

স তন্মায়ো হৃদয়ত ঈশসংস্থো, জ্ঞঃ সৰগো ভূত-
শ্ৰাস্য গোপ্তা । য ঈশে অস্মা জগতো নিত্যমেন,
নাত্মো হেতুৰ্হি দ্যতে ঈশনাং ॥১৭॥

ম্ৰঃ (যি তস্য জগতঃ (এই জগতৰ) 'নিত্য' এৰ সদায়েশ) ঈশে
(শাসন কৰে), জঃ (তেওঁ হি তন্মায় জগতঃ), হৃদয়ত (হৃদয়ত স্থাপন),
জ্ঞঃ (লোকপালবৰ্গত অৱস্থিত), জঃ (জগতঃ) সৰগঃ
(সৰ্বগামী), অস্মা ভূতনস্ত (আৰু এই ব্ৰহ্মাণ্ডৰ) গোপ্তা (ৰক্ষা তঁা)।
ঈশনাং (জগৎশাসনৰ নিমিত্তে) অতঃ হেতুঃ (আম এওঁ কাৰণ) ন
ন বিদ্যতে (নাই)। ১৭।

পূৰ্ববৰ্ণিত সেই পৰমেশ্বৰই এই সমস্তজগত যথাযোগ্য
নিয়ম-শৃঙ্খলাৰে নিয়ন্ত্ৰণ আৰু পৰিচালনা কৰে, সেইকাৰণেই
তেওঁ জগদ্ব্যপ্ত—অৰ্থাৎ তেওঁই জগৎক প পৰিণত ; তেওঁ
অমৃতস্বৰূপ সৰ্বদাই একবস, এওঁ জগতৰ উৎপত্তি বিনাশ
আদি পৰিবৰ্তনত তেওঁৰ কোনো পৰিবৰ্তন নহয়। লোক-
সমূহৰ ঈশ্বৰ অৰ্থাৎ পালক যি সকল, সেই সকলতো তেওঁই
অধিষ্ঠিত থাকে। চৈতন্যস্বৰূপ সেই পৰব্ৰহ্মই সৰ্বদ পৰি-
পূৰ্ণভাবে বিদ্যমান থাকি সমস্ত ব্ৰহ্মাণ্ডৰ ৰক্ষণ-পালনৰ বিধান

কৰে। এই ব্ৰহ্মাণ্ডৰ শাসন-পৰিচালনৰ কাৰণে তেওঁৰ বাহিৰে আন একো হেতু প্ৰতীতি নহয়; কিয়নো এই বিশাল বিশ্বৰ নিয়ম-শৃঙ্খলাৰে পৰিচালনা কৰা—শাসন কৰা আন কাৰো পক্ষে সম্ভৱ নহয় ॥১৭॥

য়ো ব্ৰহ্মাণং বিদধাতি পূৰ্বং, যো বৈ বেদাংশ্চ
প্ৰহিনোতি তস্মৈ। ৩৮ হ দেবমাত্ৰবুদ্ধি প্ৰকাশং,
মুমুক্শুৰে শৰণমহং প্ৰপদ্যে ॥১৮॥

২৪ (যি পৰমপুৰুষে) পূৰ্বম্ (সৰ্বপ্ৰথমে) ব্ৰহ্মাণম্ পদ্যযোনি
ব্ৰহ্মাক) বিদধাতি (সৃষ্টি কৰিলে), চ (আক) য়ঃ (যি) ত স্ম (সেই
হিবণ্যগত্ৰক) বৈ (নিশ্চিত ভাবে) বেদান্ (বেদমূহৰ জ্ঞান) সি
প্ৰহিনোতি (প্ৰদান কৰিলে), তম্ আত্ৰবুদ্ধি প্ৰকাশম্ (সেই পৰ-
মাত্মজ্ঞানবিশয়ক বুদ্ধিৰ প্ৰকাশক) দেৱম্ ৩ (সুপ্ৰসিদ্ধ দেৱ-জ্যোতি-
ময়পুৰুষক) মুমুক্শুঃ (সংসাৰ-বন্ধনৰ পৰা মুক্তি অভিলাষী হৈ) অহম্
বৈ (মই নিশ্চয়কৈ) শৰণম্ প্ৰপদ্যে (অশ্ৰয়ৰূপে গ্ৰহণ কৰিলো) ॥১৮॥

[পূৰ্ব কথিত মন্ত্ৰসমূহৰ দ্বাৰা বুজা গ'ল যে সংসাৰ-
পৰা মুক্ত আক সংসাৰত স্থিতি এই উভয়ৰে পৰমেশ্বৰেই
কাৰণ। সেইকাৰণে সংসাৰ মুক্তিৰ নিমিত্তে সৰ্বতোভাৱে
তেওঁৰ ওপৰতে ভৱসা কৰি তেওঁত শৰণাপন্ন হোৱা
আৱশ্যক। গতিকে সংসাৰী লোকে সৰ্বাস্তঃকৰণে চিন্তা
কৰিব লাগে—] যি পৰমেশ্বৰে সৰ্বপ্ৰথমতে নিজ নাস্তি-কম-
লৰণৰা ব্ৰহ্মাক সৃষ্টি কৰিলে, সৃষ্টি কৰি সেই পদ্যায়োনিক
যি নিঃসন্দেহে সমস্ত বেদৰ জ্ঞানবাক্তি প্ৰদান কৰিলে, আক

নিজস্বরূপৰ জ্ঞান ।দংলৈ যি শৰণাগতৰ হৃদয়ত অঙ্কৰূপ শুদ্ধ
বুদ্ধি দিয়ে (গীতা ১০।১০), সেই উপনিষদ বৰ্ণিত সৰ্বশক্তি-
মন্ত সৰ্ববৰেণা জ্যোতিৰ্ময় তগবন্ত পুৰুষোত্তমদেৱৰ শৰণ
ল'লোঁ, মই মুক্তিৰ অভিলাষী, তেওঁত বাক্যে এই ভৱভয়-
হাবী মুকুন্দ (মুক্তদাত) মোৰ আন কোনো নাই ॥১৮॥

নিষ্কলং নিষ্ক্ৰিয়ঃ শাস্ত্ৰং নিবৰদ্যং নিবঞ্জনম্ ।

অমৃতস্য পৰঃ সেতুং দধেন্ধনমিবানলম্ ॥১৯॥

নিষ্কলম্ (কলাবহিত) (নিষ্ক্রিয়ঃ ক্ৰিয় হীন, শাস্ত্ৰম্ (শাস্ত্ৰস্বৰূপ)
নিবৰদ্যম্ (নিৰ্দে'ৰ) নিবঞ্জনম্ (নিৰ্লেপ), অমৃতস্য (মুক্তিৰ) পৰম্-
(সৰ্বোত্তম) সেতুম্ (সাকো স্বৰূপ) দধেন্ধনম্ অনলম্ ইব (পোৰা
শ্মশিৰ দগ্ধগীয়া অঙঠাৰ জুইৰ দৰে) [জ্যোতিৰ্ময় পৰমদেৱক চিন্তা
কৰিব] ॥১৯॥

নিষ্কৰ্ণ শৰমাত্মাৰ উপাসনা কৰোঁতে এনে ভাবনা
হ'ব লাগে যে— যি কলাবহিত অৰ্থাৎ নিবৰদ্যৰ, সৰ্বপ্ৰকাৰ
ক্ৰিয় শূন্য, পৰম শাস্ত্ৰস্বৰূপ, দোষলেশবহিত, যি অমৃতময়
মোক্ষৰ সৰ্বোত্তম সাকো অৰ্থাৎ যাক আশ্ৰয় কৰি অপাৰ
সংসাৰ-সাগৰ হেলাৰঙে পাৰ হৈ যাব পাৰি, যি খৰি পুৰি
দগ্ধগীয়া অঙঠা হোৱা জুইৰ নিচিনা নিৰ্মল, নিৰিকাব
জ্যোতিৰ্ময়, সেই পৰমদেৱৰ শৰণ ল'লোঁ ॥১৯-

ব্রহ্ম চৰ্ময়দ্বাকাশং রেষ্ঠয়িষ্যন্তি মানবাঃ ।

জ্ঞান দেৱমহিমায়া দৃশ্যেস্ত্যজ্ঞা ভবিষ্যতি ॥২০॥

যদা (যদি কে'তরাবা মানবা: (মানুহবোৰে) আকাশম্
(আকাশক) চর্মবৎ (চাম্বাৰ দৰে) দ্বেষ্টমিযাস্ত (ভুৰিয়াৰ পাবে),
তদা (তো'তহা) দেবম্ (পৰমদেৱ ভগৱন্তক) অৱিজ্ঞায় (নাজানিলেও)
তুংগমা (সংসাৰ দুখৰ) অস্ত ভৱিষ্যতি (অস্ত হ'ব পাবে) ॥২০॥

বচন চামবা এখন ভুৰিয়াই যেনেকৈ সংকুচিত কৰিব
পাবি, সেই নিচিনাকৈ মানুহবোৰে যদি আকাশখন মেৰিয়াই
-ভুৰিয় হ'ব পাৰে, তো'তহা হয়তো পৰমপুৰুষ ভগ-
ৱন্তক নাজানিলেও সংসাৰ-দুখৰ সমৰণ হ'ব পাবে ভাব
এই যে সমুদায় মানৱ একলগে মিলিও যেনেকৈ আকাশ
খন মেৰিয়াই সমৰি পেলোৱা কদাপিও সম্ভৱ নহয়, সেই-
দৰে সেই জগদাত্মা জগদীশ্বৰক স্বৰূপতঃ নাজানিলে কোনো-
ৱে'ও এই জীৱাময় সংসাৰদুখৰপৰা পৰিত্ৰাণ নাপায় ॥২০॥

তপঃপ্রভাৱাৎ দেৱপ্রসাদাচ্চ ব্রহ্ম, ই চেতাশ্চ-
তৰোহৃণ ৱিৎ ন । অত্যাশ্ৰমিত্যঃ পৰমং পাত্ৰেং,
প্রোৱাচ সম্যগৃণিসংঘজুষ্টম্ ॥২১॥

হ (প্ৰসাদি আছে যে) চেতাশ্চতব: (চেতাশ্চতৰ নামে ঋষিঃ)
তপঃ প্রভাৱাৎ (তপস্যাৰ প্ৰভাৱত) চ (আক) দেৱপ্ৰসাদাৎ (পৰম-
দেৱৰ অনুগ্ৰহত) ব্ৰহ্ম (ব্ৰহ্মক) ৱিৎ ন (জানিব পাৰি) অথ (তাৰ
পাছত) ঋষদংঘজুষ্টম্ (ঋষ পৰম্পৰাই উপাসিত) পৰমম্ (সৰ্বোত্তম)
পৱিত্ৰাৎ (পৱিত্ৰ ব্ৰহ্মতত্ত্বক) অত্যাশ্ৰমিত্যঃ (অশ্ৰমাত্মিয়ান অভিক্ৰম
কৰা তত্ত্বজ্ঞানাসকাবীসকলক) সম্যক (যথাৰ্থৰূপে) প্ৰোৱাচ (বিবৰি
কৈছিল) ॥২১॥

এই কথা সুপ্রসিদ্ধ যে শ্বেতাশ্বতর নামে প্রখ্যাত
 ঋষিয়ে তপস্যার প্রভাবত অৰ্ঘ্যং আসক্তিশূন্য হৈ সংযম-
 জৌরন-যাপন পূর্বক পৰমেশ্বৰৰ প্ৰীতি নিমিত্তেই নিত্য-
 নৈমিত্তিক বেদ-বিহিত কৰ্ম-কাস্ত্য ভাৰ্জ্যত নিবৃত্ত থাকি
 একাগ্ৰচিত্ত হোৱাৰ ফলত অৰু ভগৱন্তৰ অহৈতুকী দয়াৰ
 পায় হৈ তেওঁৰ যথার্থস্বৰূপ বুজিলে আৰু তেওঁ ব্ৰহ্মবাদী
 ঋষ-পৰম্পৰাই উপাস্য হৈ অহা সেই সৰ্বোত্তম পৰম
 পবিত্ৰ পৰব্ৰহ্মৰ তত্ত্বক আশ্ৰমৰ অভিমান নথকা-দেহ গেহৰ
 প্ৰতি মায়া-মমতা নকৰা ভগৱৎ তত্ত্বৰ অনুসন্ধানী লোক-
 সকলক বিবাৰি বুজাইছিল।

[এই মন্ত্ৰৰব্যাখ্যা ব্ৰহ্মতত্ত্বৰ বক্তা আৰু তেওঁৰ উপ-
 দেশ প্ৰাণ কৰে তা কেনে হব লাগিব তাৰো নিৰ্দ্দেশ দিয়া
 হ'ল।] ॥ ২১ ॥

বেদান্তে পৰমং গুহ্য পুৰাকল্পে প্ৰচোদিতম্। নাপ্ৰ-
 শান্তায় দাতৱ্যং নাপুত্ৰাণিষায় বা পুনঃ ॥ ২২ ॥

পৰাম্ গুহ্যম্ (এই পুৰুষাৰ্থসম্বন্ধক বহুম্যময় জ্ঞান) বেদান্তে
 (উপনিষদ্ সমূহত) পুৰাকল্পে (পূৰ্বকল্পত) প্ৰচোদিতম্ (বিশেষভাবে
 উপদেষ্ট হ'ল); অপ্ৰণাত্যম্ (যাৰ স্বত্বকৰণ সৰ্বপ্ৰচলিত) শান্ত হোৱা
 নাই, তেনে লোকক) ন দাতৱ্যম্ (এই ব্ৰহ্মৰহস্যৰ উপদেশ দিয়া
 অকৃত্ৰিম) পুনঃ (আক) অপুত্ৰায় (যি পুত্ৰ নহয়, তেওঁক) বা
 তংবা অশিষ্যায় (যি শিষ্য নহয়, তেওঁক) ন (দা) উচিত (নহয়) ॥ ২২ ॥

..... —

এই পৰম পুৰুষাৰ্থসাধক বহস্যবিদ্যাব উপদেশ বেদৰ
অন্তিম ভাগ উপনিষদসমূহত পূৰ্ব কল্পতে যথায়থৰূপে
উপদিষ্ট হ'ল ; স্বৰূপ কৰিব লাগে যে, বেদ নিত্য, প্ৰত্যেক
কল্পতেই তাৰ একৰূপতাই থাকে—একো পৰিবৰ্তন নহয়
(বৃ.সূঃ ১।৩।২৯)। গতিকে এই বহস্যোপদেশৰ পৰম্পৰা
কল্প-কল্পান্তৰবৰণা চলি আহিছে, ই কোনো নতুন কথা
নহয়। এই পৰমার্থজ্ঞান কেনে লোকক দিয়া উচিত ?
যাৰ অন্তঃকৰণত বিষয় বাসনাৰ টন—আজোৰা বিলুপ্ত
হৈ যোৱা ন'ই, এনে অশাস্ত্ৰচিত্ত লোকক এই জ্ঞান দিয়া
অনাৱশ্যক ; তেনেকৈয়ে য নিজৰ পুত্ৰ কিম্বা শিষ্য
নহয়, তেওঁকো এই জ্ঞান দিয়া উচিত নহয়। [ভাব
এই যে সৰ্বপ্ৰকাৰৰ বাসনামুক্ত শাস্ত্ৰচিত্ত ব্যক্তি এই
জ্ঞানৰ অধিকাৰী অথবা পুত্ৰ বা শিষ্য যিজন তেওঁ
অধিকাৰী। পুত্ৰ আৰু শিষ্যক অধিকাৰীৰূপে প্ৰস্তুত
কৰা পিতা আৰু আচাৰ্য-গুৰুৰ কাম। এই কাৰণে প্ৰশাস্ত-
চিত্ত নহলেও পুত্ৰ বা শিষ্য হলেই যে পৰমার্থজ্ঞানৰ আধ-
কাৰী হব, তেনে নিয়ম নহয়।) ॥ ২২ ॥

য়স্য দেৱে পৰা ভক্তিঃ তথা দেৱে তথা গুৰোঁ।

ভাস্যেতে কথিতা সূতাঃ প্ৰকাশন্তে মহাত্মনঃ ॥২৩॥

য়স্য (যাৰ) দেৱে (পৰম দেৱলৈ) পৰা (বিশুদ্ধ) ভক্তিঃ
(ভক্তি হয়), তথা গৌৰৱ (যে-কৈ পৰমদেৱ পৰমেশ্বৰলৈ) তথা

গুৰৌ (তেনেকুৱাকৈ গুলৈয়ো হয়), তস্য মহাস্থানং হি (ই মহা
পুৰুষৰ অন্তৰতেই) এতে (এইসকল) কথিতাঃ (উপদিষ্ট) অৰ্থঃ
(পাৰমাৰ্থিক বহন্য) প্রকাশন্তে (প্রকাশিত হয়) । প্রকাশন্তে মহাত্মা : ।
[এই দ্বিকৃতি সমাপ্তিসূচক] ॥২৩॥

যি জনৰ দেৱদেৱৰ পুৰুষোত্তম পৰম (বিংক্ষ)
ভক্তি হয়, অকৌ তেওঁলৈ থকা ভক্তিৰ অনুকপেই
নিজৰ গুৰুৰ প্ৰতিও ভক্তি যিজনৰ হয়, অৰ্থৎ গুৰু আৰু
দেৱতাৰ প্ৰতি একত্ব বুদ্ধিযুক্ত হৈ অভিন্ন ভাৱ যি পুৰুষৰ
হয়, সেই মহাত্মা—মহামনস্বী পুৰুষৰেই হৃদয়ত উপনি-
ষদ উপদিষ্ট এইসকল পাৰমাৰ্থিক বহন্যকথা অনুভৱযোগ্য
হয় । [ভাৱ এই য, এক- অদ্বিতীয় পৰমাত্মা পুৰুষেই
সৰ্বত্র বিৰাজমান; সৰ্বত্র ব্ৰহ্মভাৱনা হবলৈকে প্ৰথমতে
গুৰুকে ব্ৰহ্মাভিন্ন ভাৱি পৰমেশ্বৰৰ প্ৰতীকৰূপত তেওঁকেই
শ্ৰদ্ধা-ভক্তি নিবেদন কৰা আৱশ্যক । এইদ্বাৰণে পৰমার্থ
জ্ঞানৰ অভিলাষীলোক বিশ্বাসযুক্ত আৰু ভক্তিপৰায়ণ
হব লাগিব । যি জন পুৰুষত পূৰ্ণবিশ্বাসযুক্ত আৰু ভক্তি
আছে । সেইজনেই এইবোৰ তত্ত্বকথা বুজিবলৈ—অনুভৱ
কৰিবলৈ সক্ষম হয় ।] এই মন্ত্ৰত অন্তিম বাক্যৰ দ্বিকৃতি
সিদ্ধান্তৰ দৃঢ়তা আৰু গ্ৰন্থৰ সমাপ্তি সূচক ॥২৩॥

॥ষষ্ঠ অধ্যায় সমাপ্ত॥৬

বৃক্ষজুৰেদীয়

শ্বেতাশ্ববোপনিষদ্, সমাপ্ত

শান্তিসংগঠ

সহ নারবতু সহ নৌ ভুনক্তু । সহ স্বীয়ং কৰাবহৈ
তজ্জমি নারথী মমস্তু মা বিদ্বিষাবহৈ॥
ওঁ শান্তিঃ । শান্তি । শান্তিঃ !!!

